Az orosz kultúra Nyugat és Kelet között

Szöveggyűjtemény

Bagi Ibolya
Szőke Katalin

Bölcsész Konzorcium

Értékünk az ember
Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program
Magyarország célba ér
Nemzeti Fejlesztési Terv

2006

Kiadta a Bölcsész Konzorcium

A Konzorcium tagjai:
- Eötvös Loránd Tudományegyetem
- Pécsi Tudományegyetem
- Szegedi Tudományegyetem
- Debreceni Egyetem
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem
- Berzsenyi Dániel Főiskola
- Eszterházy Károly Főiskola
- Károli Gáspár Református Egyetem
- Miskolci Egyetem
- Nyíregyházi Főiskola
- Pannon Egyetem
- Kodolányi János Főiskola
- Szent István Egyetem

Szakmai lektor: Ferincz István

A kötet megjelenése az Európai Unió támogatásával,
a Nemzeti Fejlesztési Terv keretében valósult meg:
A felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése HEFOP-3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0

ISBN 963 9704 74 1

© Bölcsész Konzorcium. Minden jog fenntartva!

Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A.
tel.: (+36 1) 485-5200/5772 – dekanbtk@ludens.elte.hu

AZ OROSZ KULTÚRA NYUGAT ÉS KELET KÖZÖTT

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

A SZÖVEGEKET VÁLOGATTA ÉS AZ EGYES RÉSZEK BEVEZETŐIT ÍRTA:

SZŐKE KATALIN
(NAGY PÉTERTŐL A XIX. SZÁZAD VÉGÉIG)
ÉS
BAGI IBOLYA
(XX. SZÁZAD)

SZEGED
2006

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS……...7

I. RÉSZ
NAGY PÉTERTŐL A XIX. SZÁZAD VÉGÉIG (SZŐKE KATALIN)

1. Az orosz birodalom születése. I. Péter „europizációs” törekvéseinek megítélése. A Pétervár-mítoszok……13
M. Heller: Az orosz birodalom születése….....15

2. A szlavofil gondolat. A kulturális antinómiák mint az orosz történelmi tudat meghatározó elemei…….39
A. Homjakov: A régiről és az újról…….....41
I. Kirejevszkij: Az európai kultúra jellegéről és az oroszországi kultúrához való viszonyáról……...54

3. A nyugatosok. A szekularizált gondolkodás kezdetei és ellentmondásai Oroszországban…….....93
A. Herzen: Anglia 1852–1862…….....95

4. Az orosz önreflexió első történelmi-kulturális megnyilvánulása: Pjotr Csaadajev…….....107
P. Csaadajev: Filozófiai levelek egy hölgyhöz…….……109

5. Az orosz kulturális antinómiák egy külföldi szemével: Marquis de Custin: Oroszországi levelek……..…..……125
Marquis de Custin: Oroszországi levelek. Oroszország 1839-.ben.....128

6. Az orosz anarchizmus: Mihail Bakunyin…….……149
M. Bakunyin: Isten és az állam.....…….……...151

7. A „talajosság”, a kései szlavofil gondolat: az orosz hivatástudat. Fjodor Dosztojevszkij……..…….....165
F. Dosztojevszkij: Puskin……..……167

8. A „hatvanasok” nemzedéke: Nyikolaj Csernisevszkij és Nyikolaj Dobroljubov……..…….....181
Ny. Dobroljubov: Mi az oblomovság?.....183

9. A „mindenegység” bűvöletében. Az első orosz filozófiai rendszer: Vlagyimir Szolovjov……..……..…….201
V. Szolovjov: Az Antikrisztus története……..……..…….203

10. Az orosz kultúrtörténet „posztmodern” felfogása: Oroszország-klisék, Oroszország mint a Nyugat tudatalattija…….……..227
A. Hansen-Löve: Az előítéleterő kritikája…….……...228
B. Groys: Oroszország mint a Nyugat tudatalattija……..……...233

II. RÉSZ
XX. SZÁZAD (BAGI IBOLYA)

1. „Határhelyzetben”. Koncepciók, irányzatok a XIX–XX. század fordulójának orosz eszmetörténetében…….……249
B. Groys: Az orosz nemzeti identitás keresése.....251
Ny. Bergyajev: A filozófia igazsága és az értelmiség igaza…….....255
Ny. Fjodorov: A közös ügy filozófiája…….……....260
G. Plehanov: Az orosz társadalmi gondolkodás története…..……....266
R. Luxemburg: Az orosz irodalom lelkülete ...…….……....270
A. Blok: Oroszhon …….……...276
L. Andrejev: A vörös kacaj…….……..277

2. A századelő „összművészet”–eszménye. Az orosz hagyományok és a nyugat-európai újítási törekvések……..…..281
Vjacs. Ivanov: Az orosz eszméről ……....283
Ny. Gumiljov: A szimbolizmus öröksége és az akmeizmus 287
A. Benois: A „Mir Iszkussztva” keletkezése……..…289
S. Lifar: Gyagilev ……296
Vsz. Mejerhold: A színház története, a színház technikája……...298
F. Szologub: Himnuszok a hazához ……..…303
A. Belij: Pétervár……..304

3. „Keleti lélek” és „nyugati formák”. A „szkíta mozgalom” és az „Eurázsia-gondolat” helye a 10–20-as évek kulturális mozgalmaiban……307
A „Szkíták” kiáltványa……....310
V. Brjuszov: Hajdani szkíták……....314
A. Remizov: Ének Oroszföld pusztulásáról……...316
P. Szavickij: Az „Eurázsia-eszmekör”……..……317
Ny. Bergyajev: Az „Eurázsia-eszmekör” hívei…….……...321
J. Sztálin: Keletről jön a fény…….……..328
B. Pilnyak: Meztelen év…….……...330

4. A művészet forradalma – a forradalom művészete.
Az orosz avantgárd……...333
M. Epstejn: Az avantgárd és a vallás……...335
A. Sztrigaljov: A forradalmi korszak művészete 1910–1932…….……...341
D. Sosztakovics: Testamentum…….344
V. Hlebnyikov: Zangezi…….347
V. Majakovszkij: Oroszország, a művészet és mi…….349

5. „Derengő szabadság". Kulturális alternatívák 1917 után…….353
M. Heller: Mi legyen a kultúrával?.....355
Sz. Frank: A nyugati kultúra válsága……...363
M. Gorkij: Időszerűtlen gondolatok…….377
Popper J.: A mai Szovjetoroszország……...……380
O. Mandelstam: Derengő szabadság……382
I. Babel: Lovashadsereg……...383

6. „Ellenvilágok". Az utópikus gondolat metamorfózisai az
orosz forradalmak tükrében …….387
Szilágyi Á.: A személyes tudat felszámolása…….389
B. Groys: A földalatti, mint utópia……...399
G. Orwell: E. I. Zamjatyin: Mi…….406
A. Platonov: A világ lelke ……410
Ny. Zabolockij: Átváltozások…….……...412

7. A „csodálatos öntvény". A totalitárius állam kultúrája.
Az avantgárd utóélete és a szocialista realizmus……..415
M. Heller: Az élet vidámabb lett……..418
Szántó G. A.: Sztálin és a szocialista realizmus ……..423
Ferkai A.: A sztálinizmus építészetéről…….426
N. Mandelstam: Emlékeim……..…… 437
M. Bulgakov: Levél a Szovjetunió Kormányának ……...……440
Nagy L.: Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén…...……444
Juz Aleskovszkij: Dal Sztálinról……...……447
Medinszkij: Marja……...……448

8. „Gyalogmenetek északra". A GULAG világa és az orosz
láger-irodalom……..451
V. Buldakov: A GULAG-jelenség……453
A. Szolzsenyicin: A Gulag-szigetcsoport ……459
Kovács Á. – Sztrés E. Tetovált Sztálin…….460
Cséri L: Elhallgatott éveink……465

V. Salamov: Pál apostol ……471
A. Ahmatova: Rekviem……475

9. „Olvadás” után. Az 1960-80-as évek társadalmi-politikai
és kulturális összefüggései……477
Krausz T.: A Brezsnyev-korszak……479
D. Remnick: Lenin sírja ……480
M. Vlady: Szerelmem, Viszockij……484
A. Tarkovszkij utolsó levele Arszenyij Tarkovszkijhoz……486
V. Suksin: Mil pardon, madám!……487
J. Brodszkij: Az aranykor vége……494

10. „Végtelen zsákutca”. Szellemi útkeresések az ezredfordulón. A
Kelet-Nyugat probléma aktualitása és az orosz posztmodern jelenségek....497
Szilágyi Á: Ex oriente post!……499
A. Ahiezer: Oroszország: megosztott civilizáció……501
A. Panarin: Oroszország a világtörténelem ciklusaiban ……509
V. Jerofejev: De Sade márki, a szadizmus és a XX. század……517
Ve. Jerofejev: Moszkva–Petuski……519
D. Prigov: A zsidóban az az érdekes; Lengyel a lengyelnek ……524

ÉLETRAJZI ADALÉKOK A II. FEJEZETHEZ……526

A KÖTETBEN SZEREPLŐ SZÖVEGEK FORRÁSAI……531

BEVEZETÉS

Szöveggyűjteményünk nem hagyományos értelemben vett eszmetörténeti szöveggyűjtemény. Összeállításunk kiindulópontja az az általánosan ismert tény, hogy Oroszországban mindig is kiemelt szerepet játszott az irodalom: a modern filozófiai gondolkodás és társadalomelmélet kialakulása szorosan összefüggött annak útkereséseivel, miközben gyakran maga a bölcselet is szépirodalmi formát öltött. Éppen ezért úgy próbáljuk bemutatni I. Péter uralkodásától kezdve az orosz gondolkodás és civilizáció történetét, hogy az orosz eszmetörténet dilemmáit olyan kultúrtörténeti jelenségként fogjuk fel, melyek meghatározták, és mind a mai napig meghatározzák az orosz önreflexiót. A szöveggyűjtemény szerkezeti elveinek kidolgozásában felhasználtuk a „posztmodern" Oroszország-diskurzus egyes elemeit is, melyek többek között Boris Groys, Alekszandr Etkind és Aage Hansen-Löve munkáiban fogalmazódnak meg.

Az Oroszországról való beszédben a Nyugat–Kelet dilemmának, mint civilizációs és kulturológiai alternatívának mindmáig központi szerepe van. Szöveggyűjteményünk is e problémakörre irányítja az olvasó figyelmét, különös tekintettel azokra a polémiákra, melyek jelentős mértékben formálták az elmúlt két évszázad szellemi arculatát.

Válogatásunk szempontjait illetően azonban különbséget tettünk az e vonatkozásban alapvetőnek ítélt XIX. illetve XX. századi kultúrtörténeti jelenségek bemutatásakor. Miután a XIX. században született koncepciók megalapozó jellegűek az orosz kultúra sajátosságát értelmező későbbi nézetrendszerek kibontakozására nézve, szöveggyűjteményünk első részét az e kérdéskört reprezentáló terjedelmes írások képezik. A XX. századi szövegek összeállításában ugyanakkor egyfajta „montázselv" érvényesítése látszott célravezetőnek – bizonyos értelemben a kor szellemiségének is megfelelően –, hiszen a nagyszabású gondolati rendszerek reflektálása a századelőtől kezdődően annyira sokrétű és összetett, hogy csak felvillantani tudjuk a legeredetibbnek ítélt, szellemiségükben és megnyilatkozási formájukban is izgalmas jelenségeket.

Az orosz történelemben a Nyugat–Kelet kérdés I. Péter korától kezdődően vált elterjedtté és közkeletűvé, s egyben az orosz tudat egyik meghatározó részévé. Bölcseleti formát először a szlavofilek és nyugatosok vitáiban öltött a XIX. század 30–40-es éveiben, majd Pjotr Csaadajev kegyetlen Oroszország-kritikájában nyilvánult meg a legélesebben, amely hatással volt az orosz kultúra nyugati reflexiójára is. A XIX. század hatvanas éveiben újból felélénkült ez a vita, a „talajosok" és a hatvanasok („nihilisták") között, s ez utóbbiaknál a forradalmi eszmekör megjelenésével egyre inkább ideológiai színezetűvé vált. A Nyugat-Kelet dilemma, mint a

„szellemi Oroszország” helyének és missziójának kijelölése, a XIX. század utolsó két évtizedében az orosz bölcseletben gyakran nyíltan utópikus köntösben jelentkezett, sőt, a forradalmi mozgalmak ezen utópiák megvalósítására törekedtek. Az Oroszország-klisék, melyek Európa-szerte elterjedtek, alapvetően XIX. századi eredetűek, komoly eszmetörténeti múlt áll mögöttük. Erről a valós tartalomról mostanság sokan megfeledkeznek, mikor átpolitizálják és „dekonstruálják” azokat az eszméket, melyek „elevenségét” éppen a viták folytonossága biztosította. A szöveggyűjtemény nem kerüli meg azokat a kérdéseket sem, melyek az Oroszország-mítosszal, az író-próféta szerepkörrel és a szekularizáció problémáival kapcsolatosak.

A XIX–XX. század fordulójától kezdődően a Nyugat–Kelet probléma összekapcsolódik a kor általános krízis-tudatának értelmezésére, illetve leküzdésére irányuló azon törekvésekkel, melyek új utakat jelölnek ki Oroszország számára mind történelmi-politikai, mind szellemi-kulturális vonatkozásban. Ennek megfelelően egy adott problémakört reprezentáló, különböző műfajú és hangvételű szövegek (történelmi dokumentumok, publicisztikai írások, tanulmány- és esszérészletek, művészeti programnyilatkozatok és szemelvények a kor szépirodalmából) körvonalazzák a Nyugat–Kelet, Európa–Ázsia konfliktus sajátosan XX. századi megnyilvánulásait.

A századelő eszmetörténeti összefüggésrendszerében, mindenekelőtt az 1905-ös forradalom tükrében, „a történelem vége, vagy új korszak kezdete” dilemmában újjáértelmeződik a „sajátos orosz út” kérdése. Egymás mellett élnek a messianisztikus és materialista alapú, irracionalista és pozitivista beállítottságú koncepciók, apokaliptikus és utópikus jövő-víziók. A szlavofil és nyugatos szellemi hagyomány továbbéléseként új köntösben jelentkezik a kultúra és civilizáció problémája, a Kelet és a Nyugat metafizikus szembenállása, a közösségi elv és az individualizáció érvényesítésének konfliktusa. Figyelemre méltó művészi kísérletek történnek az orosz hagyományok és a nyugat-európai újítási törekvések összehangolására, az eddigiektől merőben eltérő esztétikai alapelvek kidolgozására. A forradalmak gyakorlata új megvilágításba helyezi az alkotás problémáját, a művészi szerepvállalás lehetőségeit, az „elit” és a „tömegművészet” közti feszültséget. Utópisztikus jellegű társadalmi, politikai, kulturális koncepciók hatása alatt bontakozik ki, majd számolódik fel a nyugat-európai tendenciákkal lépést tartó orosz avantgárd, születnek meg és lehetetlenülnek el a „művészi futurológia” különböző típusai. A forradalom után „pusztulásba hulló kultúra feltámasztásának” igénye jelentkezik egy új Oroszország különösségét szem előtt tartó különböző kulturális modellekben.

A 30–50-es évek sztálini önkénye és a totalitárius állam működésének mechanizmusa bénítóan hat a szellemi élet csaknem minden szintjén, a Nyugattól való elzárkózás, a szocialista realizmus kizárólagossága

ellehetetleníti a Nyugat-Európával történő kulturális dialógust. A 60–70-es évek társadalmi-politikai ellentmondásai az „olvadás” időszakának kulturális „rendezetlenségében” is tetten érhetők. A Kelet-Nyugat probléma leginkább a „hivatalos” és a „szubkulturális” irodalom és művészet kettősségében aktualizálódik. Az ezredforduló szellemi útkeresései ugyanakkor Oroszország és a posztmodern világ új koordinátarendszerében értelmeződnek, melyek hiteles lenyomatai az orosz posztmodern, „posztszovjet” jelenségek az egyes művészeti ágakban.

Reményeink szerint a szöveggyűjteményben szereplő írások segítenek abban, hogy árnyaltabb kép alakuljon ki az olvasóban Oroszországról, az orosz gondolkodásról és mentalitásról.

Bagi Ibolya – Szőke Katalin

I. RÉSZ

NAGY PÉTERTŐL A XIX. SZÁZAD VÉGÉIG

(SZŐKE KATALIN)

1. AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSE. I. PÉTER „EUROPIZÁCIÓS" TÖREKVÉSEINEK MEGÍTÉLÉSE. A PÉTERVÁR-MÍTOSZOK.

Az orosz birodalom születését a történettudomány I. (Nagy) Péter (1672-1725) uralkodásától (a trónra lépés éve: 1696) számítja. Ugyancsak Péter ellentmondásoktól egyáltalán nem mentes „európizációs" törekvéseinek eredményeképp élesedik ki a Kelet-Nyugat dilemma az orosz tudatban. Az európai mintára megtervezett birodalmi főváros, Szentpétervár, melyet a finn mocsarakon 1703-ban építettek fel, szintén megosztotta Oroszországot. Szentpétervárral és I. Péterrel kapcsolatosan már a XVIII. században kialakult a Pétervár-mítosz két változata: az egyik, a *hivatalos* mítosz elsősorban az udvari, a nyomtatott irodalomban honosodott meg, míg a másik, a *nem hivatalos* a nép körében szájhagyomány útján terjedt, s egyben részévé vált a szubkulturális orosz vallási tudatnak. A hivatalos mítosz szerint Pétervár (a nevét Szent Pétertől kapta) Észak Rómája, neve összekapcsolódik a birodalom felvirágoztatásával. Péter pedig, aki 1721-ben felvette az imperátori címet, az orosz nép jótevője, aki Istentől kapta a megbízatást a birodalom megteremtésére, elődjének a híres orosz fejedelem, Alekszandr Nyevszkij tekinthető. A nem hivatalos mítosz forrása Jevdokija Lopuhina, Péter kolostorba zárt felesége átka: „Pétervár eltűnik a Föld színéről!". A nem hivatalos mítosz a nép körében terjedt, különösen az óhitűek és a számos apokaliptikus szekta közegében, amely szerint Pétervárott apokaliptikus kataklizmák következnek be, mivel az „idegen test" Oroszországban. A város mocsárra épült – a néphit úgy tartja, hogy a mocsár a gonosz szellemek lakhelye –, csatornák és folyók közé, ezért a víz által pusztul el. A gyakori árvizekben is a katasztrófa előhírnökét látták. E mítosz szerint Péter maga az Antikrisztus, európai ruhát hord – a régi orosz irodalomban az ördög gyakran jelenik meg külföldinek álcázva –, a csupasz akarat képezi lényegét, és megtagadta apái hitét. Az orosz irodalomban a Pétervár-mítosz hivatalos és nem hivatalos változata Puskin *A bronzlovas* című poémájában egyesült. A XIX. század orosz prózájának kiemelkedő alkotásaiban, Gogol és Dosztojevszkij műveiben, az orosz irodalom „pétervári korszakában" a birodalmi főváros fantasztikus helyként jelenik meg, amely ellenséges lakóival szemben és megbetegíti a lelket. Ekkor már az orosz irodalomban nem folytatódik a hivatalos mítosz által kialakított Pétervár-kultusz, ellenben a nem hivatalos mítosz a XIX. századi klasszikus orosz próza Pétervár-képének központi elemévé válik. A XX. századelő szimbolista prózájában, főként Dmitrij Merezskovszkij és Andrej Belij regényeiben Pétervár már az „árnyak" városa, s Péter figurája is ambivalens jellemként és fantasztikus lényként – ráadásul Belijnél szoborként – elevenedik meg. A város „nem evilági hely", amely egyre inkább az apokaliptikus kataklizmák előérzetében él. A Pétervár-mítosz nem hivatalos

változatának elemei a mai orosz prózában is vissza-visszatérnek: erről tanúskodnak Andrej Bitov *A Puskin-ház* című regénye és Tatyjana Tolsztaja elbeszélései.

MIHAIL HELLER
AZ OROSZ BIRODALOM SZÜLETÉSE

1. Miért volt szükség Péterre?

Egyetlen orosz cárról sem írtak annyit, mint Péterről, egyetlen orosz monarcha sem gerjesztett olyan elkeseredett vitákat, mint ő. Bár mindmáig sokat vitatkoztak és vitatkoznak egy másik orosz cár, Rettegett Iván tevékenységéről is, de az ő esetében a kormányzási módszerek, a kegyetlenség szükségesnek ítélhető mértéke körül csaptak össze a különböző vélemények. Péter esetében az általános módszereket és célokat, a harcostársak kiválasztását, az Oroszországhoz és a Nyugathoz való viszonyt vitatták. Az első orosz imperátor személyének és működésének megítélése korábban is és ma is az Oroszországhoz, múltjához és jövőjéhez való viszonyt fejezi ki.

Szergej Szolovjov, a sokkötetes Oroszország-történet szerzője tudományos elemzés alapján jutott arra a meggyőződésre, hogy a nép által várt vezér megjelenése szükségszerű volt. Alekszandr Szumarokovnak (1717-1777), a Péter utáni korszak egyik legnevesebb költőjének és drámaírójának csak költői ihletére kellett hallgatnia ahhoz, hogy kimondja: „Oroszhon Betlehemje Kolomenszkoje falva, amely Pétert a világnak adta." Száz évvel később a racionalista forradalmi demokrata, Visszarion Belinszkij (1811-1848), a befolyásos kritikus, az orosz értelmiség egyik szellemi atyja sem kételkedett Péter isteni eredetében: „Nagy Péter nemcsak az orosz történelem, hanem az egész emberiség történelmének kiemelkedő jelensége; istenség ő, aki életre keltett bennünket, eleven lelket lehelt a régi Oroszország óriási, de halálos álomba merült testébe."

Oroszországban senki sem vonta kétségbe a moszkvai monarchák isteni eredetét. Sem a nép, sem maguk az uralkodók. Alekszej cár, Péter atyja így utasította rendre egyszer a vele ellenkező udvari emberét: „Kivel szállsz vitába? Krisztussal?" Péter isteni eredetét kissé másként értelmezték: a kortársak – s még inkább az utódok – olyan élő Istent láttak benne, aki két kezével alakította Oroszországot, és formált az alaktalan tömegből nagyhatalmat. Voltaire lakonikus megfogalmazása szerint: „Megszületett Péter – és Oroszország formát öltött."

A Péter iránti lelkesedés azonban a legkevésbé sem volt általános. Szergej Szolovjov Nagy Péter születésének 200. évfordulója alkalmából 12 nyilvános előadáson fejtette ki azt a felfogást, amely szerint Péter „kiemelkedő történelmi személyiség volt, olyan, aki a legteljesebben testesítette meg önmagában a nép szellemét". De az *Oroszország története a kezdetektől* című 29 kötetes mű szerzője nagyon jól tudta, hogy nem volt még egy olyan orosz cár, akit annyira ne értett és gyűlölt volna a nép, mint

éppen Nagy Pétert. Az ő uralkodását betöltő számos lázadásból, felkelésből, összeesküvésből kijutott ugyan elődeinek is, de akkor az uralkodó környezetében lévő bojárokat okolták a bajokért. Azokért a szerencsétlenségekért viszont, amelyek Oroszországot Péter uralkodása idején érték, a nép magát a cárt tette felelőssé. Nagy Péter származásának legitimitása vitathatatlan volt. Nem úgy, mint Borisz Godunové vagy Sujszkijé, akiknek nem cári eredetéről mindenki tudott, ezért nem is tekintették őket „igazi cároknak", s léphettek fel ellenük trónkövetelők, illetve trónbitorlók. Péter magatartása és tevékenysége viszont a „kicserélt cár" legendájának adott tápot: ő, úgymond, nem is igazi cár – kicserélték. Egyesek szerint már születése pillanatában, mások szerint külföldi utazása idején. Az igazi cár helyébe egy németet tettek. Hiszen csak egy német engedhette meg magának mindazt, amit Péter. Valami német – vagy az Antikrisztus. Az Antikrisztus-cár verziója különösen az ószertartásúak körében terjedt el.

Péter egyfelől a tevékenysége révén, másfelől két meghatározóan fontos kérdésre adott válaszának változatlan időszerűsége révén – hogyan kell kormányozni Oroszországot és merre kell vezetni - tett szert rendkívüli jelentőségre Oroszország történelmében.

A legfontosabb elvi vita, amely Oroszországban a 19. században kezdődött s még a 20. század végén is folytatódik, és amelyet mindmáig a „szlavofilek" és a „nyugatosok" közötti vitának mondhatunk, Péter cár tevékenységének és örökségének megítélésével kapcsolatos. A két jelentős eszmei irányzat közötti választóvonal nem mindig világos. Az álláspontok lényegére a Péterhez való viszony világít rá. Az egyik szlavofil ideológus, Konsztantyin Akszakov (1817-1860) két dologban találta Pétert vétkesnek: 1. megbontotta az orosz nép és a hatalom közötti hagyományos harmóniát; 2. a reformjai nemzetellenesek voltak. A szlavofilek egyébként is élesen szembeállították az orosz történelem moszkvai, „nemzeti", illetve pétervári, „nemzetellenes" szakaszát.

A „szlavofilizmus" megszületése előtt néhány évtizeddel Nyikolaj Karamzin foglalta össze Péter tevékenységének hibáit. Ő sem tagadta azonban, hogy a cár „kemény kézzel szabott új irányt Oroszországnak; a régihez többé nem térhetünk vissza!" Karamzin műve, A *régi és az új Oroszország történetének vázlata,* amely 181 l-ben készült el és I. Sándor húgának, Katalin nagyhercegnőnek, a kor egyik legnagyszerűbb és legműveltebb asszonyának felkérésére íródott, először 1861-ben jelent meg Berlinben. Oroszországi kiadásának első, 1870. évi kísérlete kudarccal végződött: a cenzúra kivágatta Karamzin szövegét a „Russzkij arhiv" már kész számából, és megsemmisítette. Szerzőjének szülőföldjén a *Vázlat* csak 1900-ban jelenhetett meg. Ez a bibliográfiai utalás sem érdektelen akkor,

amikor Karamzin megállapításainak helyességére kívánunk utalni. Véleményét később a péteri reformok igen sok ellenzője idézte.

A *Vázlat* szerzője így kezdte könyvét: „Nagyapáink már Mihály cár és fia uralkodásának idején is hasznosították a külhoni szokások számos előnyét, de kitartottak meggyőződésük mellett, amely szerint az igaz hitű orosz ember a világ legtökéletesebb állampolgára, a szent Oroszhon pedig a legelső az államok között. Akár tévedésnek is minősíthetik ezt, de milyen kedvezően hatott a hazaszeretetre és a Haza erkölcsi erejére!" Majd így folytatta: „Azután, hogy az oroszok száz esztendőt töltöttek az idegenek iskolájában, testvéreiknek kezdték nevezni az európaiakat, azokat, akiket eddig hitetleneknek neveztek." De – kérdi Karamzin – „ki igázhatná le könnyebben Oroszországot, a hitetlen-e vagy a testvér?" A következtetése pedig: „A világ polgárai lettünk, de – bizonyos esetekben legalábbis – megszűntünk Oroszország polgárainak lenni. És ez Péter bűne." Karamzin ítélete így hangzott: „A túlfűtött fantáziájú, heves vérű uralkodó, miután meglátta Európát, Hollandiát akart csinálni Oroszországból."

Alekszandr Puskin, aki *Poltava* című elbeszélő költeményében Pétert hősként, győztes hadvezérként ábrázolta („Fenséges ő, akár az Isten vihara"), Pétervárt – „Péter alkotását" – pedig a *Bronzlovasban* mint „Európára vágott ablakot" énekelte meg, a reformátor cár tevékenységének két vonatkozására utalt. Befejezetlenül maradt *I. Péter története* című művében a cár országos rendeletei és mindennapi utasításai közötti ellentétre hívta fel a figyelmet: „Az előbbiek egy átfogó, jó szándékú, bölcs elme alkotásai, míg az utóbbiak gyakran kegyetlenek, önkényesek, akárha korbáccsal írták volna őket." A költő, aki egyetértett a cár céljaival, elítélte módszereit. Véleménye e tekintetben egybehangzóit Karamzinéval, aki arra emlékeztetett, hogy „Pétervár könnyből és hullákból épült".

Vaszilij Kljucsevszkij, Szolovjov tanítványa nem osztotta tanítómesterének lelkesedését Péter reformjai iránt. Úgy vélte, hogy azokat a közvetlen, gyakorlati cél szorította korlátok közé. „A Péter által végrehajtott reform nem tűzte ki célul sem az ország politikai, sem társadalmi, sem erkölcsi rendszerének átalakítását, pusztán arra szorítkozott, hogy kész, nyugat-európai - szellemi és anyagi - sémákkal lássa el Oroszországot." A nép ellenállása miatt Péter olyan erőszakos intézkedésekre kényszerült, amelyek már forradalom benyomását keltették. Valójában viszont – állította a történész – Péter működése inkább megrázkódtatást jelentett, mint fordulatot. Kljucsevszkij a fő bajt abban látta, hogy a hatalommal és törvénnyel nem párosult az az életadó elem, amelyet a szabad személyiség, az állampolgár képvisel.

A Nagy Péterrel kapcsolatos ideológiai és tudományos viták egészen 1917-ig folytatódtak, amikor újabb megrázkódtatás rendítette meg az országot és kényszerítette arra, hogy jelenének jobb megértése érdekében a múltjához

forduljon. Péter kora új korszak kezdetévé vált, és hozzásegített a bolsevik forradalom jellegének és értelmének megértéséhez.

Szinte egyidejűleg két író is Pétert választotta műve témájául: Alekszej Tolsztoj 1918-ban írta a *Péter egy napját,* Borisz Pilnyak pedig 1919-ben az *Őfelsége Péter komandort.* Tolsztoj elbeszélése a birodalmi főváros építésének egy napját örökíti meg a sok közül. „A cári város a világ végén, mocsarak közt, a német határ közvetlen közelében épült. Hogy mi szükség volt rá, miféle újabb kínkeservért kellett az embereknek vérüket-verítéküket hullatniuk és ezerszámra pusztulniuk, azt a nép nem tudta... De mást gondolni, vagy akár csak mást érezni, mint engedelmes alázatot, nem volt szabad. Így Péter, aki a pusztaságban, a mocsarak között ütött tanyát, egyedül irtóztató akaratával erősítette meg államát, alakította át annak földjét." Iszonyú kegyetlenség uralkodott, s a gazda korlátlan hatalma. De a kíméletlen hajszának – az író szerint – volt értelme: „Ha mindjárt a nép csontjaiba és húsába vágott is ablakot a cár szekercéje; ha hullottak is az erős léghuzamban a békés muzsikok, akik azt sem tudták, kinek és mire kellhet az ő életük; ha teljes hosszában végigrepedt is az öröknek látszó álom burka – az ablakot mégiscsak kivágták, friss szél tört be a csendes szobákba, lefújta a meleg kemencepadkákról az álomittas polgárokat; felbolydultak és a kitágult határok felé indultak az orosz emberek, hogy részt vegyenek a közös, állampítő munkában." Péter hatalmas államot hozott létre – ebben volt tevékenységének értelme, s ebben igazolása.

Borisz Pilnyak egészen más álláspontot képviselt. Még egy annyira könyörtelen és lesújtó Péter-portré, mint amilyent ő rajzolt, sem az orosz irodalomban, sem az orosz történetírásban nincs. Ehhez hasonlóan csak az ószertartásúak nyilatkoztak Pétervár alapítójáról, akik az Antikrisztust látták benne. „Olyan ember, aki lelke örömét a tettekben leli. Zseniális képességekkel megáldott ember. Nem normális, állandóan részeg, szifiliszes, neuraszténiás, letargia- és dührohamokban szenved, saját kezűleg fojtotta meg fiát. Olyan uralkodó, aki soha, semmiben sem tudta fékezni magát, nem fogta fel, hogy önuralomra van szükség, zsarnok. Olyasvalaki, akiben egyáltalán nincs felelősségérzet, aki mindent megvet, s élete végéig sem volt képes megérteni sem a történelem logikáját, sem a nép életének fiziológiáját. Mániákus. Gyáva. Gyermekkori félelme miatt meggyűlölt mindent, ami régi, vakon követte az újat. Külföldiek körében élt, akik a könnyű meggazdagodás reményében jöttek Oroszországba. Kaszárnyaszellemű neveltetése volt, a holland matrózok magatartását tekintette követendő példának. Olyan ember, aki élete végéig gyermek maradt, a legjobban játszani szeretett, és játszott is egész életében. Hol a háború, hol a hajók, hol a díszszemlék, hol a székesegyházak, hol a díszkivilágítások, hol Európa voltak a játékszerei..." Borisz Pilnyak még hosszan sorolta Péter gyengéit, hibáit, bűneit. Az író tetszelgett bátorságában

és elszántságában, hogy olyan mélyre mert hatolni Nagy Péter tudatába és tudatalattijába. A cár leleplezésére azonban mindenekelőtt azért volt szüksége, hogy az októberi forradalmat igazán orosz, tehát Péter-ellenes eseményként ábrázolhassa.

Pilnyak a *Meztelen év* című regényében további magyarázattal is szolgált: „Péter óta Oroszország fölött ott függött Európa, lent pedig, az ágaskodó ló patái alatt úgy élt a nép, mint ezer éve... És a forradalom szembeállította Oroszországot Európával... Mindjárt a focradalom első napjai után Oroszország életmódjában, erkölcsében, városaiban – visszafordult a 17. századba." A bolsevik forradalom az író szerint népfelkelés volt, amely elsöpörte mindazt, amit Péter és utódai hoztak létre, és visszatérítette Oroszországot a boldog, Péter előtti időkbe. Az író ezt teljesen lehetségesnek tartotta, mivel „a régi, közösségi, okos Rusz a maga berendezkedésével, regéivel, dalaival és kolostoraival mintha bezárkózott, elrejtőzött, megbújt volna két egész évszázadra…"

Borisz Pilnyak nem látta át a bolsevik fordulat jellegét (erre hamarosan maga is rájött), mindenekelőtt azonban nem fogta fel, milyen volt a jellemük és mik a céljai október vezéreinek. I. Péter elnyerte tetszésüket. Lenin röviden és világosan kifejezésre juttatta véleményét az uralkodóról: Péter felgyorsította azt a folyamatot, amelynek során a barbár Oroszország átvette a nyugatosságot, és a cár a barbárság ellen vívott harcában nem riadt vissza barbár módszerektől sem. A bolsevik párt megalapítója, aki nem győzte ismételgetni, hogy a cél szentesíti az eszközt, és fontosnak tartotta, hogy Oroszország – öntudatra ébredésének érdekében – átvegye a „nyugatosságot", helyeselte Péter tevékenységét.

Sztálinnak a reformer cárral kapcsolatos véleménye mindig úgy módosult, ahogyan a bolsevik fordulat céljairól alkotott elképzelése. 1931-ben, amikor találkozott Emil Ludwiggal, egyetértett a német íróval abban, hogy „Nagy Péter igen sokat tett országa fejlesztésének érdekében, valamint azért, hogy Oroszországba átkerüljön a nyugati kultúra". „Igen, persze – tette hozzá Sztálin –, Nagy Péter sokat tett a földbirtokos és az éppen születőben lévő kereskedő osztály felemelkedéséért... Nagyon sokat tett a földbirtokosok és kereskedők nemzeti államának létrehozásáért és megerősítéséért." De alig múlt el néhány év, Sztálin félretette a marxista zsargont és annak kategóriáit, s azt követelte, hogy mindenki a nemzetállamot magasztalja. Alekszej Tolsztoj magáévá tette a vezér óhaját, és hozzálátott az *Első Péter* megírásához, amelyben az erős állam megteremtőjét énekelte meg. A harmincas évek végén film is készült a regény alapján. Ebben Nagy Péter mint Sztálin közvetlen elődje jelenik meg. Ám a negyvenes évek második felében, amikor a pártfőtitkár még Rettegett Iványt választotta elődjének, hirtelen súlyos hibát fedezett fel I. Péter politikájában. Amikor Szergej Eizensteinnel, a film alkotójával és Nyikolaj Cserkaszovval, a főszereplővel

beszélgetett, megjegyezte: „I. Péter is nagy cár volt ugyan, de túl szélesre tárta a kaput a külföldiek előtt, és hagyta, hogy idegen befolyás törjön be az országba…" Sztálin, akinek nem volt kifogása Nagy Péter módszerei ellen, fő célját, „a nyugatosság átvételét" bírálta.

Az első orosz imperátor a Sztálin utáni években a nagy monarchaként, az erős, központosított állam megteremtőjeként szerepelt a történettudományi munkák lapjain, aki, igaz, néha túl kegyetlen módszereket alkalmazott.

I. Péter személye legközelebb az 1980-as évek közepén, a felülről megvalósított forradalom, a peresztrojka idején vált roppant időszerűvé. Hiszen mindenképpen előtérbe kellett kerülnie annak a cárnak, akiről Alekszandr Herzen azt írta: „Péter s a Convent megtanított bennünket arra, hogyan kell hétmérföldes léptekkel előre haladnunk, hogyan kell a terhesség első hónapjából rögtön a kilencedikbejutnunk."

Ennek a „nagy ugrásnak" a csábító gondolata késztethette a liberális-demokrata pártok és mozgalmak tagjait arra, hogy a pétervári Bronzlovas (az Oroszország-lovat ugrató lovas) szobrának emblémájával induljanak a parlamenti választásokon. A lovas szobor képe köré helyezték el háromszavas programjukat: Szabadság – Tulajdon – Törvényesség. Ez a blokk az „Oroszország választása" nevet viseli.

Nagy Péter személyét és tevékenységét – nem szűnő időszerűsége miatt – nehezebb értékelni, mint a többi orosz cárét. Mítosza – a nagy államépítő vagy az Antikrisztus, a leghaladóbb orosz uralkodó vagy a „kicserélt cár" – hatással van a történészek, politikusok és ideológusok véleményalkotására. Egy biztos: az orosz történelemben senki sem foglal el olyan nagy helyet, mint ő. Lehet azonban, hogy mítoszának – amint erről a 20. század végi események tanúskodnak – nagyobb a jelentősége, mint tényleges tevékenységének. […]

4. Reformok vagy forradalom

Amikor Oroszországban viszonylag jól mentek a dolgok, az utódok általában kegyesek voltak Péterhez, a pozitívumokat az ő reformjai távoli eredményeként könyvelték el, de amikor bekövetkezett a reakció, a pangás, ennek okát egyszeriben Péter változtatásainak erőszakos, „bestiális" jellegéből eredeztették. N. Ejdelman e megfigyelés nyomán arra a logikus következtetésre jutott, hogy az 1700-1725 közötti „forradalmat" már „eredendően kettősség jellemezte", s a továbbiakban hol az egyik, hol a másik oldala érvényesült.

A Péter-korabeli reformok távoli következménye az a – már axiomatikus igazságnak elfogadott – nézet is, amely szerint Oroszországban reformokat (és forradalmakat) csak felülről lehet megvalósítani. Ezt fejezte ki igen határozottan Puskin is Pjotr Csaadajevhez (1836. október 19-én) írt

levelének piszkozatában: „Oroszországban még mindig a kormány az egyetlen európai." E felfogással párosult az a meggyőződés, hogy mindazok a változások, amelyek Oroszországot előrelendítik, feltétlenül Európából erednek. Az orosz történelemmel kapcsolatos nézetrendszer harmadik, a Péter-korabeli „forradalomra" visszavezethető eleme az a szilárd hit volt, hogy Oroszország képes is átvenni Európától mindazt, amire szüksége van.

Ez utóbbit Leibniz fogalmazta meg elsőként. A híres német tudós feszült figyelemmel kísérte Péter tevékenységét, amelyet a műveltség elterjesztése érdekében fejtett ki Oroszországban, és az emberiség jótevőjének nevezte. 1712-ben Péternek írt levelében azt fejtegette, előnyei is vannak annak, ha egy ország a régi állapotából való kitörésekor elmaradott, mivel akkor szűz talajon építkezhet, más országok tapasztalatait hasznosítva. Nyikolaj Karamzin száz évvel Leibniz után ezeket írta Péter koráról: „Mondhatni rávetettük szemünket Európára, és egyetlen pillantással tettük magunkévá a hosszan tartó munkálkodás gyümölcseit." Más véleményen volt Pjotr Csaadajev, a *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* szerzője: „Nem képtelenség-e föltételezni, ahogy nálunk általában szokták, hogy egy csapásra magunkévá tehetjük ezt az európai népeknél lassan és valami egyedülálló erkölcsi erő közvetlen és kézzelfogható hatására végbement haladást anélkül, hogy bármi fáradságot vennénk magunknak, hogy megtudjuk, hogyan is történt?" Csaadajevet őrültnek nyilvánították, Karamzin nézetei viszont a köz véleményét tükrözték.

Péter korának tapasztalatai nyomán gyökerezhetett meg az a felfogás, hogy a pangás időszakai nem akadályozzák Oroszország történeti fejlődését, mert az ország, azokból kikerülve, egyetlen ugrással „utoléri és túlszárnyalja" a messze előtte járó államokat. Majd, miután magáévá tette mindazt, ami addig hatalma megszilárdításához hiányzott, tovább éli megszokott életét.

Az „utolérés" kényszere egyfelől, a „haladás gyümölcseinek hihetetlenül könnyű" elsajátítása másfelől azt a tudatot táplálja, hogy két világ létezik: ők és mi, Európa és Oroszország. Két elvileg idegen, ha nem ellenséges világ, amelyek mindegyike gyanakvást, bizalmatlanságot, félelmet érez a másik iránt. Andrej Oszterman, a neves diplomata és államférfi feljegyezte naplójában Péter állítólag neki mondott szavait. „Európa nekünk csak néhány évre kell, aztán mindenképpen a fenekünket fordítjuk feléje." Kljucsevszkij azt írta, hogy szeretné, ha a cár valóban ezt mondta volna, mert szavai azt bizonyítanák, hogy az Európához való közeledés az ő szemében csak a cél elérésének eszköze volt, nem pedig maga a cél.

Sok olyan tényre hivatkozhatunk, amelyek az átalakítási terv meglétét bizonyítják. A terv részletei módosulhattak, fő iránya azonban változatlan

maradt. Péter 1698-ban, amikor Angliában tartózkodott, megbízta Francis Lee teológust az oroszországi átalakítások tervezetének elkészítésével. Az így született javaslatban hét, az állami tevékenységet közvetlenül irányító kollégium létrehozása is szerepelt. Péter 1718-ban megalakította a kollégiumokat, de számukat kilencre növelte, így használta fel másfél évtized elteltével az angol teológus tanácsait. A kortársakban és néhány történészben nemcsak az kelthette a véletlenszerűség látszatát, hogy az átalakításokra minden lehetséges területen sor került, hanem az is, hogy Péter, ha úgy látta, hogy valamelyik újítása célszerűtlen, s ezért ki is ábrándult belőle, félresöpörte azt, amibe már belekezdett, s valami mással próbálkozott. Az előbbre jutásnak eme módszere igen sokba került, és két évszázad múlva mint az egyik bolsevik doktrína éledt újjá: mi majd a hibáinkból tanulunk, nekünk szabad, hiszen úttörők vagyunk. Nem téveszthető szem elől az sem, hogy Péter legközvetlenebb munkatársai, akik a törvényalkotás és az államigazgatás területén működtek, éppúgy, mint ő maga, autodidakták, dilettánsok voltak. A tehetséges orosz hadvezéreket felnevelő svéd háború után Péter bevallotta: „Megértem, hogy vannak Turenne-jeim, de Sullyt még nem látok magam körül." És valóban: míg az északi háború éveiben felnőtt egy egész nemzedéknyi olyan kiváló katonai vezető, aki kiállta az összehasonlítást a dicsőséges francia hadvezérrel, Turenne-nel, addig IV. Henrik miniszteréhez mérhető államigazgatási szakemberek nem álltak Péter rendelkezésére. Sullyk talán azért sem voltak, mert hiányuk nem is érződött: a cár ugyanis azt hitte, hogy a „jó rendet", azaz a Nyugaton már ismert, jól működő államigazgatási rendszert éppúgy alkalmazhatja, amint azt a külföldi haditechnikával tette. Péter úgy vélte, hogy a külföldiek ismerik a jó államberendezkedés titkát, de nem adják ki. El is küldte Svédországba a holsteini Heinrich Ficket, hogy másolja le titkon az összes svéd törvényt és rendelkezést, hogy majd bevezethesse őket Oroszországban.

Péter a reformjait a hadseregen kezdte, amelyet - a trónra jutását biztosító „játékezredeitől" a svédeken aratott fényes győzelemig - az állam alapjának tartott. 1715-ben, amikor Alekszej cárfinak magyarázta politikájának lényegét, azt állította, hogy a katonai reform tette lehetővé Oroszország sikereit, hogy a hadseregnek köszönhetően „jutottunk a sötétségből a fényre".

A katonai reform célja egy nyugati mintájú reguláris orosz hadsereg létrehozása volt. Az egyik fő nehézséget az okozta, hogy háború idején kellett az új hadsereget megszervezni. Ebből adódóan folytonosan frissen behívott újoncokkal kellett feltölteni sorait. 1699-1725 között 53 sorozás volt. Az északi háború idején a tisztikar egyharmadát és a teljes tábornoki állományt külföldiek alkották. A háború végére a külföldiek rekrutálása véget ért. A cár rendelkezése alapján csak azt a külföldit lehetett előléptetni,

aki vállalta, hogy élete végéig az orosz seregben szolgál. Az 1716. évi Katonai Szabályzat, amelynek elkészítéséhez mindenekelőtt XII. Károly katonai szabályzatát használták fel, de figyelembe vették a megfelelő szász, osztrák és francia dokumentumokat is, részletesen megszabta a hadsereg belső rendjét. Péter személyesen mintegy 200 javítást és módosítást iktatott a tervezetbe.

Az így „jó rendbe hozott" hadsereg aztán a kialakítandó államberendezkedés modellje lett. A hadsereg célja a szolgálat volt. Péter katonai egyenruhában járt, példájára mundért öltöttek a nemesek is. Fontos pontja volt a reformnak, hogy a nemesek fiainak közkatonaként kellett a hadseregben – a gárdaezredekben – szolgálatot teljesíteniük, s csak ezután, fokról fokra előrelépve kaphattak tiszti rangot. Az 1716. évi szabályzat külön is kiemelte, hogy a hadseregben mindenki, tábornoktól az utolsó gyalogosig vagy lovasig, a katona címet viseli. A szabályzat meghatározta a szolgálat rendjét és a fegyelmi büntetéseket. A besorozott parasztok nem akartak katonáskodni: 1712-ben 10%-ot tett ki a szökevények száma. A nemeseknél sem volt sokkal jobb a helyzet, el-elszöktek katonatisztek is. 1708-tól a besorozott újonc szökéséért a családját vonták felelősségre. 1712-1715 között külön rendeletek írták elő, hogy az újoncokat a bal karjukra puskaporral égetett kereszttel kell megjelölni. A szigorú katonai fegyelem szolgált mintául a polgári életben követendő magatartáshoz.

Bár a közigazgatási reformot katonai szükségletek diktálták, az túlnőtt ezek keretein. Mivel Péter sokat volt távol, ugyanakkor azonban mindenről tudni, mindent ellenőrizni akart, és a végső döntés jogát is fenntartotta magának, létre kellett hozni egy új, addig Oroszországban ismeretlen adminisztratív intézményt, a Kabinetet. Ennek titkára, Alekszej Makarov állandóan a cár mellett volt, ő rostálta meg a beérkező iratokat, mielőtt azokat Péter elé terjesztette volna. Észrevétlenül, külön rendelkezés nélkül, megszűnt a Bojárduma. Utoljára 1700 februárjában történt róla említés. Az elavult moszkvai közigazgatási rendszer megújításának eszközeit keresve, természetesen a Nyugat felé fordultak. Nyugat-és Közép-Európában a 17. század végére kidolgozták az államigazgatási tevékenység, valamint a politikai (és egyben társadalmi-gazdasági) elvek többé-kevésbé homogén rendszerét. A középkori egyetemeken oktatott kameralisztika (pénzügy-, gazdaság- és közigazgatás-tudomány) a 17. században kialakította a reguláris állam koncepcióját. Különösen kiemelkedő szerepet játszott a kameralisztika művelésében a hallei egyetem, amelynek több professzora is ellátogatott Oroszországba.

Mark Rajev a kameralisztika (eredetileg a kincstári – cameralis – gazdálkodás) és általában az államgazdálkodás tudományának alapelveit azokból a világról alkotott új elképzelésekből vezette le, amelyek Nyugat-Európában a 16–17. században egyebek között Galilei, Newton és

Descartes felfedezései nyomán születtek. Miután szertefoszlott az a „középkori" felfogás, amely szerint a világ zárt, befejezett egész, a gondolkodók azt végtelennek látták, feltételezve, hogy természeti kincsei is kimeríthetetlenek. Azt vallották, hogy a mindenség tanulmányozható, megérthető és megszervezhető. Ehhez észre és akaratra van szükség. E két erő együttesének birtokában az ember a jövőt a jelen folytatásának gondolhatja, a hozzá vezető utat pedig kiszámíthatónak, ha ismeri a racionális tudomány által feltárt megdönthetetlen törvényeket. Az ismeretek bővíthetők, a termelés és az anyagi jólét tovább növelhető. Más szóval: adva van a haladás lehetősége.

Ezek a filozófiai premisszák olyan politikai következtetésre vezettek, hogy a lakosságot úgy kell átnevelni, a társadalmat úgy kell átalakítani, hogy azok a jövő, a későbbi, még távoli eredmények, egyszóval a haladás érdekében működjenek. A kormány előtt két feladat áll. Először: meg kell szerveznie a társadalom hosszú távra megtervezett tevékenységét, amihez, egyebek között elengedhetetlenné válik a régi, „paraszti" viselkedés pszichológiájának – „csak a mai napot éljem túl" – megváltoztatása; másodszor: ki kell irtania azokat az előítéleteket és babonákat, amelyek a világmindenség racionális magyarázatának útjában állnak. „A kormánynak és a politikai elitnek – írta Mark Rajev – meghatározó szerepet kellett játszania a társadalom átnevelésében és átalakításában." Fokozódott a hatalom centralizációja. Az uralkodó (az állam megszemélyesítője) egy olyan tudatos, következetes politika megvalósítójává vált, amelynek célja az ország teljesítőképességének – gazdagságának, erejének, anyagi jólétének – növelése. Mivel egy ilyen feladat elvben határtalan, a megoldásáért végzett munka, ha egyszer belekezdtek, a rendszer állandó velejárója lesz, és sui generis céllá alakul.

Az államhatalom két tekintetben is imperialisztikussá vált: a társadalmi élet minden ágának irányítását magához ragadta (a magánéletet is monopolizálni készült); mind újabb területeket hódított meg (területeket, államokat), hogy kibontakoztathassa tevékenységét.

Péter a tőle megszokott kísérleti módszerrel - új törvényeket alkotott, új intézményeket hozott létre, s ha nem váltak be, megszüntette őket - látott hozzá az ország közigazgatási rendszerének átalakításához. A háború éveiben Oroszországot nyolc kormányzóságra osztotta. Ezek valójában katonai-közigazgatási körzetek voltak, és a hozzájuk rendelt ezredeket kellett kiszolgálniuk. 171 l-ben megalakította a központi irányítás szervét, a Kormányzó Szenátust. Ez volt hivatva arra, hogy a cárt távolléte idején helyettesítse. A rendelet külön is hangsúlyozza, hogy „mindenki ugyanúgy tartozik engedelmeskedni a Szenátusnak, mint nekünk magunknak". Az új intézménynek kilenc tagja volt, és, mivel a cárt helyettesítette, széles körű felhatalmazással és kötelezettségekkel bírt. 1718-ban a Szenátus

tevékenységének racionalizálása céljából kollégiumokat hoztak létre. Így valósult meg Francis Lee angol teológus húsz évvel azelőtti elgondolása. Leibniz azt írta Péternek, hogy a kollégiumok úgy hozzák majd mozgásba az államgépezetet, ahogyan az óra egyik kereke a másikat, aminek következtében az „élet mutatói mindig boldog órákat jeleznek majd az országnak".

A kollégiumok létrehozása lehetővé tette az egyes közigazgatási területek különválasztását, és fokozta a centralizációt. Mindenekelőtt az „idegen országokkal" foglalkozó, majd a hadügyi és – az addig Oroszországban ismeretlen – admiralitásügyi kollégium érdemel figyelmet. Három kollégium foglalkozott pénzügyekkel: az első az adók beszedésével, a második a költségvetési eszközök elosztásával, a harmadik a kiadások ellenőrzésével. Végül három kollégium határkörébe tartoztak a kereskedelem és az ipar ügyei: az elsőhöz a könnyűipar, a másodikhoz a bányászat, a harmadikhoz a külkereskedelem. A kollégiumok elnökei oroszok voltak (kivételt csak a bányászati képezett, amelyet a híres skót származású tüzértábornok, Jakov Brjusz-Bruce vezetett), az alelnöki posztokat viszont szinte kizárólag külföldiek töltötték be.

A kollégiumi elnökök eredetileg egyben szenátorok is voltak, utóbb azonban Péter különválasztotta a tisztségeket.

A közigazgatási apparátus kétszeres „koronás" ellenőrzés alatt állt: titkos volt a kontroll a pénzügyek felett (fiskális, azaz államkincstári rendszer), nyílt a bíróságok felett (ügyészség). Az ellenőrzés legfőbb irányítója a főügyész volt.

Sajátos helyet foglalt el az adminisztratív rendszerben a Szent Szinódus. Adrián pátriárka 1700-ban bekövetkezett halála után az egyházat a patriarkátusi helytartó, Sztyefan Javorszkij vezette. A papság kérésére – hogy ti. szeretnék, ha pátriárkájuk lenne – Péter 1721-ben a Feofan Prokopovics által összeállított Egyházi Szabályzattal válaszolt. Ennek értelmében az egyház irányítása a Szinódushoz került, amelynek tagjai ugyanolyan elbírálás alá estek, mint bármelyik világi intézmény tisztségviselői. Fel kellett esküdniük a cárra, és vállalniuk, hogy minden rendelkezését ellentmondás nélkül teljesítik. Az 1722. évi szinódusi rendelet azt is előírta, hogy a papok kötelesek jelenteni a hatóságoknak, ha a gyóntatás során árulás vagy lázadás szándékáról értesülnek.

Egyes történészek (követve ebben Péter számos kortársát) úgy látták, hogy Péter az egyházi reformmal a protestáns egyházi struktúrát akarta ráerőszakolnia Oroszországra, mivel ő maga szimpatizált a protestantizmussal. Péter mai német életrajzírója szerint viszont az uralkodót nem protestáns ideológia, hanem állami megfontolások késztették arra, hogy az egyházszervezet protestáns modelljét válassza. Nagyon jól felismerte ezt Nyikolaj Karamzin is, amikor azt írta, hogy

„(Péter) semmitől sem riadt vissza. Az oroszországi egyház feje ősidőktől kezdve a metropolita, majd a pátriárka volt. Péter önmagát nyilvánította egyházfőnek, eltörölte a patriarkátust, mivel veszélyesnek érezte korlátlan egyeduralma számára"

A patriarkátus 1589. évi megalakítása Moszkvában a bizánci örökség átvételének igazolása, hivatalos jele volt. A patriarkátus eltörlése viszont arról tanúskodott, hogy egész Oroszország imperatoranak nincs szüksége közvetítőre Isten és maga között. Az 1716-ban – tehát még azelőtt, hogy Péter felvette volna az imperátori címet és megalakult volna a Szinódus – bevezetett Katonai Szabályzat már deklarálta: „Őfelsége abszolút egyeduralkodó, aki a világon senkinek sem tartozik számot adni tetteiről, de ereje és hatalma van ahhoz, hogy államait és földjeit mint keresztény uralkodó a saját akarata és belátása szerint kormányozza."

A cár és a pátriárka, ez az Istentől kiválasztott és isteni bölcsességű kettős volt a legfőbb állami hatalmasság a moszkvai cárságban. Az 1721. évi Egyházi Szabályzat így magyarázta a patriarkátus eltörlését: „az egyszerű nép nem tudja, mi a különbség az egyházi és az egyeduralkodói hatalom között." Az uralkodó a zavar elkerülése végett a maga kezében vonta össze mind a világi, mind az egyházi hatalmat. És, mivel nagy jelentőséget tulajdonított a jelképeknek, megparancsolta, hogy Szent Péter metropolita koporsója mellett a moszkvai Uszpenszkij-székesegyházban ezután ne egypudos, hanem csak egyfontos gyertyákat állítsanak.

Amikor Péter a reguláris állam modelljének megvalósítása céljából átalakította az államigazgatás rendszerét, egyben az egyházi impérium (a pravoszláv cárság) bizánci struktúráját a római világi impérium (azaz nem cárság és nem pravoszláv) struktúrájával váltotta fel. A pátriárka nem állhatott útjában az uralkodó abszolút hatalmának, következésképp az intézmény nem maradhatott fenn. Péter nem felejtette el, milyen harcot volt kénytelen vívni atyja Nyikon pátriárkával. Szerinte az egyházat bármelyik gárdatiszt is el tudta volna vezetni. Péter XIV. Lajosnál is nagyobb joggal mondhatta, hogy „az állam én vagyok", mert ő még hozzátehette volna: „az egyház is én vagyok." Georgij Vernadszkij, az egyházi reform lényegét vizsgálva, azt írta: „Lelkialkatát tekintve Péter tipikusan orosz ember volt, vallásos világnézetét tekintve viszont nem volt tipikusan orosz cár."

Az igazgatás rendszerét szabályozó igen fontos dokumentumok között kell említenünk az 1722-ben bevezetett Rangtáblázatot. Péter a nyugati „abszolút" királyságok –Franciaország, Poroszország, Svédország – nála meglévő rangregiszterei alapján elkészítette az állam katonai, polgári és udvari rangjainak lépcsőzetesen felépülő sémáját. A táblázatban 14 osztály (rang) szerepelt, és meg volt határozva a ranglétrán való előrejutás lehetősége is, amely az illető tisztségviselő tehetségétől, tudásától és szorgalmától függött. Nem a származás, a nemesség, hanem a tehetség és munkakészség

nyitotta meg a „felfelé” vezető utat. Az első tiszti (illetve kilencedik polgári) rangfokozat személyt megillető nemességgel járt, hat katonai (illetve négy polgári) rang örökletes nemességet jelentett.

A nemesek ezután már nem alkottak zárt kasztot, soraikba „alantas rendek” képviselői is bejuthattak. Az a harc, amelyet még Rettegett Iván indított a mesztnyicsesztvo (a helyi kiskirályok) ellen, a cári hatalom teljes győzelmével végződött. A különleges személyi jogok és kiváltságok már nem származáshoz vagy beosztáshoz, hanem ranghoz kötődtek. A Rangtáblázat Oroszországban egészen 1917-ig érvényben volt. Az állam, Péter rangsorolását felhasználva, nemcsak az adminisztráció struktúráját szabta meg, hanem minden egyes tisztségviselő helyét is kijelölte a ranglétrán. A szabályozás még mindennapi életük részleteire is kiterjedt. Az első öt rangosztályba tartozók például a mundérjukhoz maximum arsinonként négyrubeles anyagot vásárolhattak, a következő háromba tartozók három, az összes többi pedig maximum kétrubelest.

A reform (vagy forradalom) senkit sem hagyott figyelmen kívül. A nemesség, az állam uralkodó rétege új elnevezést kapott, a lengyelből kölcsönözve slachta lett a neve. Az új szó azonban nem plántálta át orosz talajra eredeti lengyel tartalmát: az orosz nemesség nem részesült a slachta igen széles körű jogaiban, szigorú „szabályozás” alá esett. Péter megőrizte a nemesek szolgálatba lépésének korhatárát – a 15. életévet –, a szolgálatot meghagyta határidő nélkülinek (55 éves korig tartott), elrendelte azonban, hogy a nemes ifjak szolgálatuk megkezdése előtt tanuljanak aritmetikát és ismerkedjenek meg a geometria alapjaival. A szükséges tudás megszerzéséig nem nősülhettek. A 15 éves nemes ifjak közkatonaként kezdték szolgálatukat. Azt, aki „nem ismerte alapjaitól a katona dolgát”, nem lehetett tisztté előléptetni. A híres és gazdag családok fiait a fővárosi gárdaezredekbe osztották be, a szegényebbek és kevésbé rangosak gyermekei közönséges ezredekben szolgáltak.

Péter 1714-ben aláírta az egyszemélyi örökösödésről szóló rendeletet, amely megtiltotta az ingatlanvagyon (örök- és szolgálati birtokok, porták) felosztását. Az örökhagyó végrendeletileg csak egyik - általa kiválasztott - fiára ruházhat át ingatlant. Kljucsevszkij hangsúlyozta, hogy ez a rendelkezés nem a Nyugat-Európában honos elsőszülöttségi jogot (majorátust) érvényesítette. A föld és más vagyon nem automatikusan szállt a legidősebb fiúra, a tulajdonos maga választhatta meg örökösét. Péter meg akarta akadályozni a vagyon felaprózódását, ami a nemesség, a legfontosabb szolgálattevő réteg elszegényedéséhez vezethetett volna. Végleg megszüntette az örök- és a szolgálati birtok közötti különbséget, ami a földbirtoklás új fajtáját hozta létre: ez „örökölhető, oszthatatlan és örök kötelezettségekkel járó” volt.

Az 1718-ban bevezetett fejadó még egy lépés volt a parasztság teljes leigázása felé. A lakosság minden lehetséges módon próbált kibújni az

adófizetés alól, ezért meghonosították a „kölcsönös kezesség” rendszerét: a földesurat tették felelőssé az adó beszedéséért, ami tovább fokozta a parasztok függőségét. Ugyanezt erősítette egy további, a fennálló viszonyok egyszerűsítését célzó rendelet is, amely eltörölte a holopok (cselédek) és a paraszt közötti különbséget. Így a földtulajdonos földjéhez kötött parasztból rabszolga lett. Ez idő tájt alakul ki az a jobbágyrendszer, amely Oroszországban 1861-ig állt fenn. Némelyik kísérőjelensége elégedetlenséget váltott ki az uralkodóból. 1721. évi rendeletében meg is tiltotta, hogy a parasztokat egyenként, családjuktól elszakítva adják-vegyék, „akár a marhát”. Ez a rendelet azonban írott malaszt maradt.

Ezerszám dolgoztattak parasztokat a voronyezsi, azovi, arhangelszki hajógyárak létesítményein, valamint Pétervár, a „paradicsom” építésén. Külföldiek tanúsága szerint csak a taganrogi kikötő építésén 300 ezer ember pusztult éhen, illetve halt meg különböző betegségekben. Még többen vesztek oda Pétervár építésekor.

A háború meggyorsította az ipar fejlődését – alapjait már a 17. században lerakták. Fokozatosan kimunkálódott a Nyugaton ekkor már diadalmaskodó merkantilizmus átgondolt rendszere. Péter három fő célt követett: az oroszországi ásványkincseket felszínre hozó bányaipar fejlesztését; az egyensúlyon nyugvó külkereskedelem szabályozását; a helyi gyáripar ösztönzését. „Az oroszok vállalkozó kedve nem igazolta a nagy átalakító elvárásait – jegyezte meg V. Kljucsevszkij –, az orosz kapitalistáknak rendeletileg kellett előírni, hogy építsenek gyárakat, alakítsanak társaságokat... A gyáralapítás vagy társaságalakítás így egyfajta parancsra ellátott szolgálat, lerovandó kötelezettség lett, a gyár és a társaság pedig állami intézmény jellegét öltötte.”

Tegyük ehhez hozzá, hogy a „gyári” parasztok helyzete, akiket erőszakkal rendeltek egy-egy bányához, gyárhoz vagy üzemhez, még súlyosabb volt, mint a földesurak jobbágyaié.

Az elért eredmények mindazonáltal imponálóak voltak. Vaszilij Kljucsevszkij, aki jól látta Péter reformtevékenységének mindkét oldalát, felsorolta sikereit: „Oroszországnak addig nem volt reguláris hadserege – Péter létrehozta; nem volt flottája – felépítette; gyenge volt nyersanyag-kitermelő ipara és szinte nem volt feldolgozóipara – Péter több mint 200 gyárat és üzemet hagyott hátra…” Az eredmények így annyira szembeszökőek voltak, hogy Sztálin, amikor az első ötéves terv eredményeit összegezte, beszámolójához Kljucsevszkij felsorolását használta mintául, s így adta elő eredményeit: „Nem volt vaskohászatunk… Most van. Nem volt traktoriparunk. Most van...” És így tovább.

Jelentős változások történtek a kultúra területén is. A kultúra Péter számára a műveltség szinonimája volt, műveltségen pedig hasznos ismeretek megszerzését értette, az ő felfogásában persze mindenekelőtt

technikaiakét. Vlagyimir Vejdle Pétert „az újabb kor első technokratájának" nevezte. Iskolák létesültek, amelyekben aritmetikát és geometriát oktattak, de külön szakiskolák is - mérnöki, tüzérségi, tengerészeti, orvosi profillal. Oroszországban most alakultak először világi iskolák. Az oktatás ügye eddig az egyház fennhatósága alá tartozott. 1703-ban jelentek meg az első világi publikációk: a „Vedomosztyi" (Közlöny), amely technikai információkat és rendeleteket közölt, Leontyij Magnickij *Aritmetiká*ja, a kor legnépszerűbb könyve, amelyben számtani szabályokon kívül számos hasznos, a gyakorlati élettel kapcsolatos tudnivalót is talált az olvasó.

A kulturális átalakítások a Péter-korabeli emberek életmódját is érintették. Nem volt többé szakáll, más lett az öltözék, új viselkedési szabályok honosodtak meg. A kor bestsellere, *Az ifjúság igaz tüköré, vagy a mindennapi viselkedés útmutatója* két év (1717-1718) alatt 189 példányban fogyott el (fantasztikus siker!); ez megtanította a nemes ifjút arra, hogyan kell az asztalnál ülni, hogyan kell járni, meghajolni, késsel, villával, tányérral, zsebkendővel, kalappal bánni, megismertette a társaságban, illetve az udvarnál követendő viselkedési szabályokkal. A könyv borítóján ez volt olvasható: „Kinyomtatva a cári felség parancsára".

A *Tükör,* illetve a benne foglalt útmutatások alapján fogalmat alkothatunk olvasóiról, s innen arról a körről, amelyben az új kultúra elterjedhetett. Ezt a kört az udvar, a főhivatalnokok, a fővárosi és részben a vidéki nemesség alkotta. Az új kultúra a privilegizált réteghez való tartozás jegyévé vált.

A „kulturális forradalom" mozgásba hozta az orosz nyelvet is. Az új fogalmak, tapasztalatok, szakterületek idegen szavak egész áradatát indították el: több mint 3 ezer latin, német, dán, angol, svéd, francia, lengyel stb. szó került az orosz szókészletbe.

A kultúra, a műveltség átalakulását éppúgy, mint az ország életének egyéb területein bekövetkezett változásokat, Péter kezdeményezte, tevékenysége – Alekszandr Kizevetter 1889. évi megfogalmazása szerint – „kényszerítő, terrorisztikus jellegű" volt. Vlagyimir Vejdle a sztálini kulturális forradalomhoz kötődő hasonlatot alkalmazott, amikor 1956-ban azt írta, hogy Péter úgy küldte Oroszországot „az ő józan, túlontúl is józan értelmével lélektelennek, már-már »amerikainak« (azaz kizárólag ipari-technikai jellegűnek) vélt Európába, akár valami kiemelt dolgozót szakérettségire".

Péter átalakításai, akárhogyan nevezzük is őket – reformnak vagy forradalomnak –, a társadalom nagyobbik részének ellenállásába ütköztek, létrehozták ellenzőik táborát. Az Asztrahánban, a Don-vidéken és az ország más körzeteiben kitört felkelések ékes bizonyítékai voltak az általános elégedetlenségnek, amelyet a lakosság nem pusztán sanyargatott léte, hanem az életformáját, egész életmódját meghatározó hitének fenyegetettsége miatt érzett. Péter reformjait, amelyeket azok helyeslői utóbb majd „az ész

győzelmének" neveznek, a nép többsége a lélek elvesztéseként élte meg. A cár által bevezetett, minden „leiekre" kiterjedő fejadó a lelket adóalannyá silányította.

Péter ellenzéke három alkotóelemből tevődött össze. Az első és legfontosabb a társadalmi volt. A lázadások leverése súlyos csapást mért ugyan rá, de a lakosság többségének a cárhoz és újításaihoz való viszonyán mit sem változtatott. A második a papság volt, mindenekelőtt annak szakadár része, de a hivatalos egyház képviselőinek számottevő hányada is. Az egyházszakadás mind eredetét, mind fejlődési logikáját tekintve vallási, nem társadalmi jellegű eseményként indult, további alakulása folyamán azonban a nacionalista reakció kifejezőjévé, az orosz nacionalizmus forrásává vált. Az „óhit" propagátorai nem arra szólítottak fel, hogy ki-ki benső felbuzdulásában, saját erőfeszítései árán mentse lelke üdvösségét, hanem annak szörnyű veszélyével riogattak, hogy mások – külhoniak – hibájából veszhet oda a lélek üdvössége. Mindaz, ami ellenséges volt a vallással szemben, ellenségesnek minősült a nemzettel szemben is, így Péter újításainak nemzetietlensége egyben vallásellenességük fő bizonyítékává lépett elő. Péter ellenzékének harmadik részét a címekkel felruházott, „nemes családfájú" személyek csoportja tette ki. Az eszmei középpont, amely köré az összes ellenzéki elem tömörült, Alekszej cárevics volt. Péter nem szeretett feleségének, Jevdokijának a fia, aki anya nélkül nevelkedett, semmiben sem hasonlított apjára. „Péter vállalkozó kedve, fizikai ereje és energiája éles ellentétben állt a cárevics enyhe lagymatagságával, ernyedtségével, testi gyengeségével." Az apát az alkalmazott tudományok, a technika, a kétkezi munka érdekelte, fia inkább a teológiához, az egyháztörténethez vonzódott. Alain Besancon igen jól rátapintott konfliktusuk okára: „Péter a fiától is ugyanazt követelte, mint Oroszországtól: hogy azonosuljon vele, a tetterejével és alkotásaival... Alekszej igényt tartott arra, hogy magánélete legyen, ilyet azonban Péter egyetlen orosznak sem engedélyezett."

Az apa és fia közötti viszály egyre éleződött, ahogy Alekszej felnőttebbé vált, ahogy Péter mind erősebben rengette Oroszországot, és ahogy ettől nőttön-nőtt az elégedetlenség. A huszonhét éves Alekszej, akit atyja választás elé állított, mondván: „Vagy javulj meg és válj méltó utódommá, vagy vonulj kolostorba!", 1716 augusztusában külföldre szökött. Miután Bécsbe érkezett, pártfogásért folyamodott a császárhoz: Alekszej felesége, az 1715-ben elhunyt Charlotte nagyhercegnő VI. Károly császár feleségének testvére volt. Az orosz trón örököse tehát, mai nyelven szólva, politikai menedékjogot kért az osztrák császártól. Árulásának ténye nem szorult külön bizonyításra – szökése, emigrációba vonulása bűnösségének nyílt beismerése volt.

Péter tapasztalt diplomatáját, Pjotr Tolsztojt küldte az osztrák császár birodalmában elrejtőzni szándékozó fiának felkutatására. Tolsztojnak fenyegetéssel és ígérgetéssel – annak kilátásba helyezésével, hogy Alekszejnek megbocsátanak, s megengedik neki, hogy együtt éljen Jevfroszinjával, szolgálólány-szerelmével, aki vele tartott szökésében – sikerült is hazatérésre bírnia a cárevicset. A császári udvar nem is nagyon próbált az emigráns védelmére kelni, inkább örült távozásának, mert Bécs félt Péter haragjától. Az osztrák miniszterek az orosz csapatok benyomulásának lehetőségét latolgatták: a cár seregei Lengyelország sziléziai határánál álltak.

Alekszej visszaérkezése után megkezdődött a pere. Először a környezetében volt személyeket tartóztatták le és vetették alá kínvallatásnak. A cár bizonyítékot akart találni fiának és az általa biztosra vett összeesküvés résztvevőinek vétkességére. Weber hannoveri követ ezeket írta Pétervárról keltezett jelentésében: „Nem kívánok ítéletet mondani arról, hogy igaza van-e a cárnak vagy sem, amikor kizárja fiát az utódlásból és kitagadja. Az azonban vitathatatlan, hogy a papság, a nemesség és a csőcselék isteníti a cárevicset, és hogy Péter végakaratát nem fogják teljesíteni halála után."

A cár személyesen vallatta az állapotos Jevfroszinját (őt nem kínozták meg), és tudomást szerzett fia terveiről, amelyeket az elmondott szíve választottjának. Alekszej arra készült, hogy trónra lépése után békén otthon ül majd, a hadsereg jó részét szélnek ereszti, a flottát megsemmisíti. Otthonának persze Moszkvát tekintette, Pétervárt pedig „üres városként" kívánta odahagyni. A trón örökösének e tervei, amelyek mind azt húzták volna keresztül, amit Péter élete legnagyobb eredményének és Oroszország számára létfontosságúnak ítélt, nem kizárólag Alekszej fantáziájában születtek. Fockerodt porosz követ 12 évvel Péter halála után annak alapján, amit „konfidenciális" beszélgetésekben hallott, felidézte a cár politikai ellenzékének programját. Ez utóbbi elsősorban a nemesi oppozíció külpolitikai céljait tartalmazta. A program hirdetői ellenezték Oroszország nyugati irányú terjeszkedését. Szerintük a cár baltikumi hódításai egyáltalán nem növelték Oroszország biztonságát, felidézték viszont annak veszélyét, hogy belebonyolódik külföldi hatalmak vitáiba, idegen érdekharcokba. A nemesség semmilyen előnyökhöz és birtokokhoz sem jutott attól, hogy megnyílt a kijárat a Balti-tengerhez, ezzel szemben „a livóniak majdhogynem a fejünkön táncolnak, több előjogot élveznek, mint mi magunk". A nemesség az állandó hadsereg fenntartását is ellenezte, mivel az, úgymond, több kárt okoz a legádázabb, akár az ország egészét végigpusztító ellenségnél is. Oroszországnak egyébként sincs félnivalója holmi idegen behatolástól: földrajzi helyzete olyan, hogy az országot egyszerűen nem lehet elfoglalni.

Ostobaság Oroszországnak tengeri nagyhatalom szerepére pályáznia. Határai védelméhez semmi szükség flottára: az egyetlen állam, amely a

tenger felől támadhatna rá, Svédország, mindig is inkább a szárazföldről teszi ezt. Végül: a cári székhely áttelepítésének az északi fővárosba több a kára, mint a haszna. A központi fekvésű Moszkvából sokkal könnyebb ellenőrizni az ország irányítását, külpolitikai szempontból pedig a Pétervárra költözés semmilyen előnnyel sem jár. A város közelebb van Svédországhoz, de ez csak sebezhetőbbé teszi, ha támadás éri, távolabb viszont Lengyel- és Törökországtól, amelyeket sokkal fontosabb szemmel tartani.

A program kísértetiesen hasonlított arra, amit Jevfroszinyja a vallomásában elmondott. Pavel Miljukov, Péter ellenfeleinek érveit elemezve, külön is kiemelte, hogy azok csak első pillantásra tűnnek pacifista jellegűeknek. Az ellenzékiek ugyanis nem zárták ki sem a továbbiakban „szükségessé váló" lengyelországi hódításokat, sem az olyan terület-szerzéseket, amelyek a „török rajtaütésektől" védelmeznének. Ők – Péterrel ellentétben – azt képzelték, hogy a moszkvai politika régi céljai régi eszközökkel is elérhetők.

Jevfroszinja vallomásának birtokában Péter rákényszerítette fiát szörnyű szándékainak beismerésére. 1718 májusában közhírré is tették: „(a cárevics) külhoni segítségre vagy lázadókra támaszkodva, még atyja életében erőszakkal akarta megszerezni örökségét." Júniusban Péter felállíttatott egy 120 egyházi és világi személyből összetevődő bíróságot, amelynek megparancsolta: „tegyetek igazságot uralkodótok fiának dolgában!" Alekszejt a Péter-Pál-erődbe zárták és hosszú, kegyetlen kínvallatásnak vetették alá: Péter tudni akarta a cárevics minden cinkosának, valamennyi elégedetlenkedőnek a nevét. A vallató az a Pjotr Tolsztoj volt, aki hazatérésre bírta Alekszejt. A hóhér-diplomata egy kései utódja elmondta, hogy a családjukban élő szájhagyomány szerint a cárevics röviddel a halála előtt huszonötödíziglen megátkozta Pjotr Tolsztojt és minden leszármazottját. A bíróság úgy döntött, hogy Alekszejt „áruló tetteiért" halálbüntetéssel kell sújtani.

Alekszej cárevics 1718. július 26-án meghalt. A külföldi követekkel a cár utasítására azt közölték, hogy halálának oka „súlyos, kezdetben szélhűdéshez hasonló" betegség volt. Péter szovjet életrajzírója szerint a halálos ítéletet nem hajtották végre, a cárevics „valószínűleg az őt ért erkölcsi és fizikai megpróbáltatások következtében" vesztette életét.

Alekszej halálának másnapján volt a poltavai csata évfordulója, és Péter együtt vigadozott az udvarral.

Az orosz történészek közül senki, még a Péter iránt a legmélyebb szimpátiával viseltetők sem bukkantak ellene szőtt összeesküvés nyomára. Csak Péter szovjet életrajzírója szánta rá magát arra, hogy leírja: „A saját fia bizonyult árulónak", sőt – talán nem tudatosan – a sztálini terror korának hírhedt megfogalmazását használta: „...bizonyult a nép árulójának". Azt

azonban minden történész elismerte, hogy az állam igényei, Oroszország érdekei elkerülhetetlenné tették az Alekszejjel való leszámolást.

Voltaire *Az orosz impérium Nagy Péter korában* című művének egy teljes hosszú fejezetét szentelte „Alekszej Petrovics herceg elítéltetésének". A szerző egy angol pamfletet idézett, amelyben arról volt szó, hogy ha a cárevics ügyében az angol parlamentnek kellett volna ítéletet hoznia, a 144 bíró közül egy sem szavazott volna arra, hogy megbüntessék, hozzátéve ehhez, hogy bűnös gondolatokért sem Angliában, sem Franciaországban nem ítélnek el senkit, de Oroszországban ez megtörténhet; majd megindokolta, miért kellett Péter fiát kivégezni. „A folyamatos, nyílt és gyakran ismétlődő engedetlenséget nálunk csak helytelen viselkedésnek tartják, amit persze meg kell torolni, de ugyanez igen súlyos bűn egy olyan óriási birodalom trónörökösének esetében, amelyet az engedetlenség pusztulásba taszíthat." A trónörökös halálbüntetése – Voltaire szerint – nagy és súlyos ár volt, amelyet Péter meg is fizetett azért a boldogságért, amit népeinek adott.

1759-ben, amikor megjelent Péter történetének első, az orosz olvasókat nem teljesen kielégítő része, Voltaire ezt írta odaadó hívének, Erzsébet cárnő kedvencének, Suvalov grófnak: „Engem kissé zavarba ejt a cárevics szomorú vége... A per során nem bukkantak semmiféle összeesküvés nyomára: Szerintem egy fiú nem érdemel halált azért, mert az egyik oldalon haladt, miközben az apja a másikon." Az, hogy valaki mást gondolt, mint amit leírt, nemcsak Voltaire privilégiuma volt. Azt azonban számításba kell vennünk, hogy a Moszkvában élő külföldiek teljes egészében Péter oldalán álltak. Weber hannoveri követ ezt így magyarázta: „Ha sor került volna az összeesküvésre (Alekszej „összeesküvéséről" van szó – *M. H.*), akkor valamennyi itteni külföldi kétségbeejtő helyzetbe kerül, és kivétel nélkül mind a csőcselék dühének áldozatául esik." Ha más diplomaták, köztük a franciák is, negatívan ítélték meg Alekszejt, az azért történt, mert féltek, hogy a cárevics, amint azt róla sokan állították, szövetségre készült lépni Ausztriával.

1910-ben jelent meg Vaszilij Kljucsevszkij *Oroszország történetének,* negyedik, Péternek szentelt kötete. A történész ragyogóan szellemes, tömören megfogalmazott értékelése nyolc évtized elteltével hihetetlenül pontosnak tetszik, hiszen a történelem további menete igazolta helyességét. „A legfelsőbb hatalom, a nép megszokott irányítója által megkezdett és bevezetett reform – írta Kljucsevszkij Péter átalakításairól – erőszakos fordulat, mondhatni forradalom jellegét öltötte és annak módszereit alkalmazta. Sem céljai, sem eredményei nem voltak forradalmiak, legfeljebb a módszerei, valamint hatása, amelyet a kortársak eszére és idegeire tett. Megrázkódtatás volt inkább, mint fordulat." A történész nem tagadja a „megrázkódtatás" jelentőségét, a társadalomra és a jövőre tett hatását. Péter

átalakításait azért nem nevezte forradalomnak, mert az állam fundamentuma bevezetésük után is érintetlen maradt. „Péter reformja – írta Kljucsevszkij – olyan harc volt, amelyet a despotizmus vívott a néppel, annak begyepesedettségével. A cár fenyegető hatalmi erővel remélte öntevékenységre serkenteni a leigázott társadalmat, a rabszolgatartó nemesség közvetítésével gondolta átplántálni Oroszországba az európai tudományt és műveltséget, amelyeket az öntevékenység nélkülözhetetlen feltételének tekintett, azt akarta, hogy a rab, miközben rab marad, öntudatosan és szabadon tevékenykedjék." A történész végkövetkeztetése: „A zsarnokság és a szabadság, a művelődés és a rabság együttes érvényesítése nem más, mint a kör politikai négyszögesítése, olyan feladvány, amelyet nálunk Péter óta két évszázadon át próbáltak megoldani, ám megoldva mindmáig nincs."

5. Nagy Péter végrendelete

A haldokló Péternek csak annyi ideje volt, hogy egy neki odanyújtott papírra felírja: „Adjatok át mindent..." De hogy kinek akart „mindent" örökül hagyni, azt már nem tudta leírni. Mint a múltban annyiszor, most is adva volt az örökség, de nem volt örökös, vagy éppenséggel több is volt. Alekszej halálának köszönhetően a cárnak már nem kellett attól rettegnie, hogy az a fia lép majd a trónra, aki tönkretesz mindent, amit apja létrehozott. El kellett viszont töprengenie azon, ki legyen az örököse. Alekszej hitvese, Charlotte 1715 októberében fiúgyermeket szült, Pétert. Néhány nappal később ugyancsak Péternek keresztelt fiúgyermeknek adott életet Jekatyerina, a cár felesége is. Nagy Péter egyenes ági örököse 1719 áprilisában meghalt. Jekatyerina – ahogyan egy kortársa írta – „kövérsége miatt" nem remélhetett újabb gyermeket. Péter 1722-ben rendeletet adott ki a trónöröklésről. A rendelet kimondta, hogy a cár azt jelölhet ki örököséül, akit akar. Új idők beköszöntéről tanúskodott Feofan Prokopovics *Az uralkodó igaza* című könyvének megjelenése, amelyben a tudós püspök tudományosan bizonyította a cári rendelet jogosságát és hasznosságát. Az utódlással kapcsolatos gondok nem akadályozták Pétert abban, hogy továbbra is lázas – egyebek között külpolitikai – tevékenységet fejtsen ki. Miután szilárdan megvetette lábát a Baltikumban, figyelmét kelet felé fordította. „Péter keleti politikájának – összegezte Georgij Vernadszkij – két fő célja volt: közvetlen érintkezésbe kívánt kerülni Indiával és Kínával." Ezek az országok nem fenyegették Oroszországot. De, amint Alekszandr Kizevetter írta, „az ország (Péter idején kiharcolt) területi növekedése még nem érte el természetes határait" Folytatódott, ahogyan a történész fogalmazott, „a határok kikerekítésének munkája". Nyikolaj Kosztomarov a határok kitágításának szándékában Péter azon törekvését látta, hogy –

miután Oroszországot tengeri nagyhatalommá tette – méltó helyet szerezzen neki a nagy európai országok sorában, másfelől hogy – miközben átveszi a Nyugattól az európai civilizáció eredményeit – továbbvigye azokat keletre, „azoknak a népeknek, amelyek a kulturális fejlődés alacsonyabb fokán álltak akkor, mint az oroszok". A szovjet történész szerint a kelet felé nyomulásnak részint gazdasági okai voltak (Péter kereskedelmi közvetítővé akarta tenni Oroszországot a keleti és a nyugati államok között, ezen belül India és Nyugat-Európa között), másrészt meg kívánta szilárdítani Oroszország „kapcsolatait azokkal a testvéri népekkel", amelyeket Törökország és Perzsia fenyegetett. A birodalmi határok – ilyen vagy olyan okból történő – kiterjesztésének szükségességét egyetlen orosz történész sem vitatta.

A Kínával kapcsolatos közeledési kísérletek diplomáciai jellegűek voltak: az imperátor röviddel a halála előtt Szavva Raguszinszkij gróf vezetésével újabb rendkívüli követséget készült indítani Kínába, nem szegték ugyanis kedvét korábbi sikertelen próbálkozásai, amelyek szabályos diplomáciai kapcsolatok felvételét célozták Kínával. A követség már csak Péter halála után érkezett Pekingbe. Indiával nem sikerült kapcsolatokat teremteni, ezért Péter egy olyan tervet dolgozott ki, amellyel fokozatosan juthat el kívánt céljához. A hivai és buharai kánságot szándékozott Oroszország fennhatósága alá helyezni, s ott – mint káni gárdát – orosz csapatokat állomásoztatni. Ezzel egyidejűleg folyt a keleti-tengeri partok felderítése, ahol megkezdődött a megerősített állások kiépítése. 1717-ben Bekovics-Cserkasszkij herceg ütőképes (majd 4 ezer fős) osztagával bevonult Hivába. Az orosz osztag azonban csapdába esett, és megsemmisült. A kudarcok (1715-ben a kalmükök az Irtis mellett szétverték – Buckhle – csapatát) nem kedvetlenítették el Pétert. 1722-ben háborút kezdett Perzsiával, maga kísérte el csapatait Asztrahánig. A háború megindítását a sah hatalmának meggyengülése, a kitört belvillongások és az attól való félelem indokolta, hogy Törökország ki találja használni ezt a helyzetet. Az 1723-ban megkötött békeszerződés értelmében Perzsia átadta Oroszországnak a Kaszpi-tenger teljes nyugati és déli partvidékét (Dagesztán, Sirván, Gilján és Mazanderán tartományokat). Az oroszoké lett Baku városa is.

1723-ban titkos megbízással két fregatt futott ki Reval (Tallinn) kikötőjéből: az egyiknek el kellett volna foglalnia Madagaszkárt, a másiknak elhajóznia „Kelet-Indiáig, nevezetesen Bengálig", hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen India és Oroszország között. A nyílt tengeren azonban kiderült, hogy a fregattok hosszú járatú hajózásra alkalmatlanok.

Péter nem hagyott hátra végrendeletet, azt csak kitalálták neki. A hamis *Nagy Péter végrendelete* az utódok tudatában tovább élő „Péter-mítosz" egyik megnyilvánulása. A *Végrendelet* mint az olyan hamisítványok egyik

példája érdemel figyelmet, amelyek gyakran nagyobb hatással voltak az emberek tudatára, mint a valós tények és események.

Európa 1812-ben, Napóleon oroszországi hadjáratának előestéjén szerzett tudomást *Nagy Péter végrendeletéről.* A francia külügyminisztérium egyik tisztviselője, Lesueur jelentette meg anonim kiadványként azt az *Orosz hatalom fejlődése* című könyvet, amely tartalmazta a „végrendeletet". Lesueur könyvének első kiadásában még nem szerepelt „végrendelet". Akkor került csak bele, amikor a francia császár úgy találta, hogy elő kell készítenie a közvéleményt az orosz imperátor ellen nemsokára megvívandó háborúra. Kétségtelenül volt logika abban is, hogy a nagyszabású hódító terveket dédelgető Napóleon majdani ellenfelét vádolta azzal, hogy világuralomra szándékozik juttatni Oroszországot. A *Végrendelet* például ilyen kijelentéseket tulajdonított Péternek: „Oroszországot úgy találtam, mint egy kis patakot, és úgy hagytam hátra, mint egy nagy folyót; utódaim majd tengerré változtatják, amely megtermékenyíti az elnyomorodott Európát..." A szöveg konkrét útmutatást tartalmazott arról is, miképpen kell „megtermékenyíteni Európát": „Külön-külön és a legbizalmasabban ajánljuk fel Versailles-nak, majd Bécsnek, hogy készek vagyunk megosztani vele a világbirodalmat. Ha valamelyikük elfogadja az ajánlatot – amit könnyű előidézni, ha felszítjuk ambícióit és becsvágyát –, használjuk fel őt a másik szétzúzására; aztán tapossuk el azt, amelyik megmaradt... A harc kimenetele nyilvánvaló, hiszen már most is Oroszország uralja az egész Keletet és Európa nagyobbik részét."

Figyelemre méltóak Péter házassági tanácsai, amelyeket utódainak adott: „Mindig német hercegnőket vegyetek feleségül, hogy szorosabbra fűződjenek családi kötelékeink és közelebb kerüljenek egymáshoz érdekeink; ezzel Németországot elkötelezzük ügyünknek, és kiterjesztjük rá befolyásunkat."

Külön helyet szentelt a *Végrendelet* Lengyelországnak: „Lengyelországot meg kell osztani, méghozzá úgy, hogy tovább szítjuk a zavargásokat, az állandó viszálykodást; a magunk oldalára kell állítanunk a főurakat, arannyal vásárolva meg őket; bomlasztólag kell hatni a szejmekre, hogy befolyásolhassuk a királyválasztást..."

A *Nagy Péter végrendelete* szédületes pályát futott be. Valahányszor konfliktus támadt Oroszország és egy nyugati hatalom között, felbukkant a *Végrendelet.* Államférfiak, újság- és regényírók hivatkoztak „Péter intelmeire" és leplezték le az Orosz Birodalom európai és ázsiai hódító terveit. Napóleon után a krími háború idején tett jó szolgálatot a franciáknak és angoloknak; 1914-ben és a második világháború éveiben felhasználta a német propaganda.

A 20. század elején bizonyítékot nyert, hogy Péter nem hagyott hátra végrendeletet, azt pedig, amelyet neki tulajdonítanak, egy párizsi lengyel

emigráns, Michal Sokolnicki írta 1797-ben. Szövegét bemutatta a Direktóriumnak. 1812-ben Napóleon, miután átnézte és megszerkesztette a *Végrendeletei,* beiktattatta Lesueur könyvébe. Michal Sokolnicki, aki Napóleon tábornoka lett, Lengyelország első felosztása után ötlötte ki a *Végrendeletei,* azt követően, hogy a Kosciuszko-felkelésben való részvételéért két évet ült börtönben Pétervárott. Jó oka volt arra, hogy Oroszországot ellenségnek tekintse, és megpróbálja Lengyelország oldalára állítani a Nyugatot azzal, hogy a félelmetes „északi birodalommal" riogatja.

Sokolnicki szövege olyan tökéletesen töltötte be a neki szánt szerepet, hogy a francia antiszemiták, amikor a 19. század végén hozzáfogtak azoknak a „dokumentumoknak", valójában hamisítványoknak az előállításához, amelyeknek a zsidók világuralmi törekvéseit kellett bizonyítaniuk, előbb a *Nagy Péter végrendeletéhez* fordultak. E „dokumentumokat" aztán felhasználták a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* írásakor.

A *Nagy Péter végrendelete* hamisítvány. Efelől már régóta nincs kétsége senkinek. De az, hogy az első orosz imperátort úgy emlegetik, mint gigászi hódító tervek alkotóját, ismételten hangsúlyozza tevékenységének történelmi jelentőségét. Péter fegyvereinek erejével szerzett helyet Oroszországnak az európai hatalmak körében. Birodalma azért vált az európai (és ezzel a világ-) politika tényezőjévé, mert hatalmas hadserege volt. A fegyverek ereje kompenzálta a gazdasági és kulturális elmaradottságot.

Páll Erna fordítása

2. A SZLAVOFIL GONDOLAT. A KULTURÁLIS ANTINÓMIÁK MINT AZ OROSZ TÖRTÉNELMI TUDAT MEGHATÁROZÓ ELEMEI.

A szlavofil gondolat Oroszországban először a moszkvai titkos értelmiségi körökben és a szalonokban formálódott. Odojevszkij vezetésével 1924-ben megalakult a *Bölcseletkedvelők társasága*, melynek tagjai között volt Ivan Kirejevszkij is. Érdeklődésük középpontjában a német filozófia állt. 1825-től Jelagina moszkvai szalonjának már résztvevője a kor híres íróin kívül (Puskin és Gogol) a szlavofil-kör minden tagja. 1833-1849 között Uvarov a művelődésügyi miniszter, aki megfogalmazza híres hármas elvét – *pravoszlávia, önkényuralom, népiség* –, melyet Oroszország megkülönböztető jegyének tartott és ideológiai alapnak szánt a kormányhoz lojális értelmiség kialakításához. A szlavofil gondolatrendszer első nyilvános kifejtésének 1839-ben Jelagina szalonjában felolvasott Alekszej Homjakov: *A régiről és az újról* című írása tekinthető, melyre Kirejevszkij vitacikkel válaszolt. A „szlavofil" elnevezést ellenfeleik, a nyugatosok, Herzen és Belinszkij használták először az 1840-es évek elején. A szlavofil irányzat legismertebb képviselői a már említett Homjakovon és Kirejevszkijen kívül, Konsztantyin és Ivan Akszakov, illetve Jurij Szamarin. A szlavofilekre jellemző a sokrétű európai műveltség és az idealista világnézet. A klasszikus szlavofil mozgalom az 1860-as évek közepén esik szét.

Alekszej Sztyepanovics Homjakov (1804-1860) ősi nemesi családból származott, franciául, németül és angolul beszélt, tanult latinul és görögül is. 1828-29-ben részt vett a törökországi háborúban. Költőként is maradandót alkotott, 1838-tól haláláig a világtörténelemről szóló munkáján dolgozott, melyből három kötet készült el. Nagy jelentőségű tanulmányait 1845-1852 között írta. Ebben az időszakban ellátogatott Angliába is, ahol megismerkedett a pravoszláviával szimpatizáló anglikán teológussal, William Palmerrel. A hozzá írott tizenkét levelében fejtette ki teológiai nézeteit. Cikkeiben a társadalom „felélesztésének" szlavofil programját követi. Szerinte az orosz szellemi életben meghasonlás következett be az öntörvényű orosz élet és a külföldről behozott műveltség között. Ezért belső átalakulásra és erkölcsi megújulásra van szükség: fel kell tárni az életből fakadó alapelveket. *A falusi obscsináról* című írásában kifejti, hogy az obscsina előnyei, a testvériség és a kölcsönös segítségnyújtás adja meg azt a szilárd erkölcsi alapot, melyre az iparban és az orosz élet más területein is támaszkodni lehet. Homjakov az 1850-es évek végén tervezetet készített a jobbágyrendszer eltörléséről. Mint önkéntes orvos, az 1860-as kolerajárvány idején halt meg.

Ivan Vasziljevics Kirejevszkij (1806-1856) jómódú nemesi családból származott, édesapja szabadkőműves volt. Már gyermekkorában elsajátított több idegen nyelvet. 1824-től a Külügyminisztérium levéltárában dolgozott,

egyike volt a „levéltári ifjaknak”, akik létrehozták a Bölcseletkedvelők társaságát. 1830-ban Németországban Hegel, Schleiermacher, Gauss és Schelling előadásait látogatta. 1832-ben a *Jevropejec* folyóiratot szerkeszti, melyet a hatóságok betiltottak. Az 1830-as évek második felétől kezdődően a pravoszlávia felé fordul. 1845-től egy időre a *Moszkovityanyin* szerkesztését veszi át. Kulcsfontosságú tanulmánya, *Az európai kultúra jellegéről és az oroszországi kultúrához való viszonyáról* 1852-ben jelent meg az Ivan Akszakov szerkesztésében kiadott szlavofil gyűjteményes kötetben. Ebben a munkájában szembeállítja egymással a nyugati individualizmust és az orosz közösségi elvet, melynek történelmi alapját elsősorban abban látja, hogy míg a nyugati civilizáció a Római Birodalom örököse, addig Oroszország a kereszténységet tiszta formájában Bizánctól vette át. Ezért nyugaton az egoizmus uralkodik a szolidaritással szemben, míg Oroszországban megmaradtak a testvériség és a megbékélés alapelvei, főként a paraszti obscsinának köszönhetően. Kirejevszkij kolerában halt meg 1856-ban.

ALEKSZEJ HOMJAKOV
A RÉGIRŐL ÉS AZ ÚJRÓL

Azt mondják, hajdanán minden jobb volt az orosz földön. Betűvető emberek lakták a falvakat, rend uralta a városokat, igazul ítéltek a bírák, bőségben éltek az emberek. Az orosz föld virágzott, erkölcsi, szellemi és anyagi ereje egyre csak növekedett. Két alapvető, a külvilágtól idegen elv védte s erősítette: a néppel összhangban működő kormány hatalma s a tiszta, művelt egyház szabadsága.

– Betűvetők a falvakban?! Ugyan! Még a Romanov-ház első uralkodójára fölesküdő orosz nemesek némelyike is keresztet rajzolt az okmányra, mert nem tudott írni; itt van kezemben az esküszöveg *másolata* Trojekurov herceg, két Rtyiscsev-sarj és még jó néhány kevésbé ismert szolgáló nemes „aláírásával".

– Rend a városokban?! Ugyan! Öreg ismerőseim emlegetik folyton végeérhetetlen történeteikben, hogy a székesfővárosban el sem hallgatott csatakiáltás, akár Nyugaton a cri de guerre: ezzel hívták össze a rokonokat, híveket és pártfogoltakat, akik a legkisebb szóváltásra az utcán termettek, hogy élethalálharcot vagy legalább véres ütközetet vívjanak.

– Igazul ítéltek a bírák?! Ugyan! Pozsarszkij herceget holmi kenőpénz miatt citálták bíróság elé; a régi közmondások tele vannak a régi bíráskodás elleni bizonyítékokkal; Mihail Fjodorovics és Alekszej Mihajlovics rendeletei egytől egyig ugyanazt a nótát fújják a kenőpénzekről, egyre újabb intézkedéseket hoznak az elítéltek elöljárósággal szembeni védelmére; a kínzás közkeletű eszköz, s a gyenge sohase győzheti le a hatalmast.

– Bőségben éltek az emberek?! Ugyan! Mihelyt kicsit rosszabb volt a termés, ezrek haltak éhen, menekültek Lengyelországba vagy álltak a tatárok szolgálatába, egy életre eladták magukat s unokáikat a krímieknek vagy épp saját orosz testvéreiknek, akik egy jottányival se voltak különbek sem a krímieknél, sem a tatároknál.

– Kormányzás a néppel egyetértésben?! Ugyan! Nemcsak a távoli vidékeken, de még Rjazanyban, Kalugában, sőt Moszkvában is szinte mindennaposak voltak a népfelkelések és sztreleclázadások, s a cári hatalom gyakorta került végveszélybe egy-egy nyomorúságos sztrelec-csapat miatt, vagy tett engedményeket egy-egy hitvány nemesi zendülés miatt. Néhány oligarcha tartotta kezében Oroszország ügyeit és sorsát, akik a saját hasznuk szerint toldották vagy nyirbálták meg a rendek jogait.

– Szabad s művelt egyház?! Ugyan! Hiszen a világi hatalom akkor avatkozott bele a pátriárkaválasztásba, amikor csak akart, kizárólag tőle függött, ki lesz az egyházfő; a pszkovi érseket kolostorba zárták, miután többtucatnyi pszkovi polgár meggyilkolásával és vízbe fojtásával megvádolták; a szmolenszki metropolita pedig a pátriárka udvarát söpri és lovait

pucolja fényűző élete büntetéséül. A százcikkelyes zsinat mind örökre a tudatlanság, durvaság és pogányság mementója marad, a főpapi szolganép erőszakoskodása ellen hozott rendeletek pedig az egyházi személyek visszataszító erkölcsi züllését példázzák.

Mi *volt* hát mégis e hajdani aranykorban?

Óhatatlanul elszomorodunk, ha erre gondolunk. Hol keressük a jót s a boldogságot? A Romanovok kora előtt? Hisz ott csak Rettegett Iván farkasfeje vagy ifjú éveinek ostoba zabolátlansága, Vaszilij erkölcstelen országlása, a megvakított Donszkoj-unoka esete ötlik szemünkbe. És mi jön utána? A tatár iga, a részfejedelemségek rendszere, a belviszályok, Oroszország megaláztatása és kiárusítása a barbároknak, a vér és a szenny káosza. Semmi jó, semmi nemes, semmi tiszteletre vagy követésre méltó nem volt Oroszországban. Mindig és mindenütt csak tudatlanság, jogtalanság, útonállás, zendülés, részrehajlás, elnyomás, szegénység, szűkölködés, műveletlenség és züllés jeleit látni. Tekintetünk nem talál a nép múltbeli életében egyetlen tiszta pillanatot, egyetlen reményt nyújtó korszakot sem; csupán ha a jelenre vetjük pillantásunkat, akkor örvendeztet meg honunk pompázatos képe bennünket.

De ha ez valóban így van, akkor mit kezdjünk a Jazikov-féle falusi jegyzőkönyvekkel, a Sztrojev-féle okmányokkal? Hisz ezek nem hamisítványok, nem a képzelet szüleményei, nem rendszerező elmék sejtései, hanem nyilvánvaló, vitathatatlan tények. Igen, voltak valaha írástudók, volt valaha szervezett élet a falvakban, ám ezeknek csak nyomai maradtak fönn a faluközösség [mir] gyűléseiben [szhodki] és ítéleteiben: sem a földesúri hatalom, sem az állami elöljáróság hatalma nem tehette tönkre őket. De ha ez így van, mit kezdjünk azokkal a nyilvánvaló bizonyítékokkal, amelyek a városi berendezkedés meglétét, a tisztségeknek a polgárok közt való elosztását, illetve azon intézmények létét igazolják, melyek az alacsonyabb származásúak számára megkönnyítették a felsőbb jogi instanciák igénybevételét? Mit kezdjünk az Észak- és Közép-Oroszországban kétség kívül fennálló esküdtszék, illetve a szóbeli bíráskodás és a nyilvános bíróság mindenfelé meglévő intézményével, amely a <szóbeli bíróság> kiváló, ám töredékes formájában maradt fenn? Mit kezdjünk a paraszti életet dicsőítő dalokkal: ilyen énekeket *manapság* már nem költenek az orosz parasztok. Mit kezdjünk azzal, hogy nem létezett a jobbágyság mint jogi intézmény, ha egyáltalán lehet ily szóval illetni e szemérmetlen és totális jogsértést? Mit kezdjünk továbbá az összes réteg szinte tökéletes egyenlőségének tényével, melynek köszönhetően az emberek az államhivatali ranglétra minden fokozatát végigjárhatták, s megszerezhették a legmagasabb rangokat és titulusokat is? Minderre számtalan bizonyítékunk van, s az orosz múlt legmegveszekedettebb ellenfelei is el kell ismerjék, hogy e tekintetben az orosz fölényben van a nyugati népekkel szemben. A hatalom számtalan ékes

bizonyságát adja létezésének Oroszország területi terjeszkedésével, melynek során annyi és oly szívós ellenfél felett győzedelmeskedett. E hatalom és a nép közötti baráti egyetértést az a régi, Alekszej Mihajlovics cár idejéből fönnmaradt szokás örökítette meg, mely szerint az egyes rendek [szoszlovije] képviselőit össze kell hívni a legfontosabb államügyek megvitatására. Szóljunk végezetül a tiszta és művelt egyházról, a szentatyák hosszú soráról, akiknek nagy hatású szava többet segített a cárság létrehozásában, mint az uralkodók minden esze s fondorlata; s megjelenik ama tiszteletben is, melyet mind az oroszok, mind a külföldiek tanúsítanak papságunk elöljárói iránt; jelen van a patriarchátus és a metropoliták gazdag könyvtáraiban; az egyházi könyvekben, a hittételekről folyó disputákban, Rettegett Iván leveleiben, és különösképp abban, ahogyan egyházunk ellenállt a római egyház nyomásának.

Mit gondoljunk akkor mindezek után a hajdani Oroszországról? Az említett két, egymással gyökeresen szembenálló nézet egyformán igazolható és egyformán cáfolható bizonyos vitathatatlan tényekkel, miközben semmiféle rendszer, a múlt semmiféle mesterséges rekonstrukciója nem felel meg a fönnmaradt dokumentumoknak, s nem ad teljes magyarázatot sokrétű értelmükre.

Ezt a kérdést nem hagyhatjuk eldöntetlenül akkor, amikor oly világosan látjuk a jelenkor átmeneti jellegét, s amikor a jövendő iránya szinte teljes egészében a múltról alkotott fogalmunktól függ. Ha a hajdani Oroszország életében semmi jó, semmi termékeny mozzanat nem volt, akkor minden tudást más népek életéből, teóriákból, a legműveltebb nemzetségek példájából s tetteiből, valamint korunk törekvéseiből kell merítenünk Munkához láthatunk bátran, beolthatjuk vadfáinkat idegenben nőtt hajtásokkal, újraszánthatjuk magtalan földünket, s ha kudarc ér bennünket, azzal a gondolattal nyugtatgathatjuk lelkiismeretünket, hogy bármit is teszünk, rosszabb már nem lehet. Ha viszont az orosz múlt az igazság és jóság kifogyhatatlan kincsestára volt, munkánk jellege bár megváltozik, de nem lesz nehezebb. Levéltárak, régi iratok, szerződések, bírósági ítéletek, évkönyvek és egyebek sorjáznak előttünk, elég csak kritikai vizsgálat alá vennünk az okmánygyűjteményeket, s újra életre hívnunk a cárság területén azokat a törvényeket és intézményeket, melyeknek oszló tetemei feledésre ítélt szekrényekben s ládákban bűzlenek.

E két vélekedés rövid áttekintése után aligha csatlakozhatunk akármelyikhez is. A kérdés ennél jóval sokrétűbb, a megoldás jóval nehezebb. Melyik a jobb? A régi vagy az új Oroszország? Sok idegen alapelem hatolt-e be szervezetünk jelenlegi rendjébe? Illeszkednek-e hozzá ezek az alapelemek? Sokat veszített-e eredendő természetéből? Egyáltalán: olyan volt-e ez a természet, hogy sajnálnunk kell elvesztését? Érdemes-e törekednünk föltámasztására?

A ma Oroszországát ismerjük: hol örömmel, hol szorongással tekintünk rá, hol büszkén mesélünk róla az idegeneknek, hol még honfitársainkkal is röstellünk szót váltani róla; a múlt Oroszországa viszont megfejtendő rejtély.

A fönnmaradt dokumentumok összevetése alapján, ha nem tévedek, arra az egyszerű következtetésre juthatunk, hogy sem ezelőtt, sem most nem egyeztethető össze a törvény és az élet, az írott szabályokhoz kötött intézmények és a nép eleven erkölcsi rendje. A törvény, akárcsak most, régen is hol jobb volt, hol rosszabb, mint a szokásjog, s mivel ritkán lehetett végrehajtani, hol romlott, hol javult az alkalmazás során. Ha ezt az értelmezést igaznak tekintjük, máris magyarázatot találunk az orosz élet minden fordulatára. Megérthetjük, mennyire könnyen változtak a látható viszonyok, s ugyanakkor azt is megtudhatjuk, hogy ezek a változások ritkán érintették az emberek és az intézmények, az állam és az állampolgár, illetve az egyház közötti lényegi viszonyokat. Vegyük például a legújabb kor egyik legnemesebb törvényét, amelyre méltán lehetünk büszkék a múlt előtt, s vegyünk egy olyan rendeletet, amelyre nehéz szomorúság nélkül gondolnunk.

A kínzás intézményét Oroszországban már akkor eltörölték, amikor még szinte az összes európai bíróságon javában éltek vele, amikor Franciaországban és Németországban még szégyenkezés nélkül beszéltek róla s alkalmazását szükségszerűnek tartották a bűnösök felkutatása és megbüntetése érdekében. Azt állítjuk tehát, hogy Oroszországban egyáltalán nem alkalmazták a kínzás eszközét? Dehogy. A kínzás intézménye itt is jelen van, sőt úgy vélik, elkerülhetetlen; alkalmazzák minden nyomozati eljárásban, arcátlanul megnyilvánul minden bíróságon. Még a közelmúltban is megtörtént a fővárosban, több ezres publikum, a legmagasabb rangú államhivatalnokok, sőt az uralkodó előtt, hogy valaki hetykén odakiáltott az elítéltnek: „Nem kérsz egy kis sózott heringet?” A jobbágyrendszert I. Péter vezette be, de ha arra gondolunk, hogy a parasztok földjeiket korábban sem hagyhatták el, engedély nélkül pedig végképp nem mertek akár csak rövid időre is eltávozni, miközben a bíróság messze, Moszkvában volt földesúri kézben, s hogy a parasztok ellenfelei mindig gazdagabbak, mindig magasabb rangúak voltak, nos akkor világossá válhat, hogy a parasztok alávetettségét a törvény ugyan nem ismerte el, de a szokásjog szentesítette, s hogy a jobbágyszék [holopij prikaz] eltörlése nem válthatott ki sem zavargást, sem lázadást, Péter pedig a maga gyakorlatias gondolkodásával szükségképpen úgy fogta fel, hogy a jobbágyszékkel csupán egy fölösleges s csaknem teljesen feledésre ítélt hivatalt szüntetett meg. A tények és az írott szabályokhoz kötött intézmények tehát ellentmondanak egymásnak. Persze egyikünk sem gondolhat keserűség nélkül arra, hogy a törvény minden további nélkül kezességet vállalt a szokásjogban rögzített rettenetes jobbágy sorsért, hogy szentesítette és bevezette az arisztokrácia immár régóta

lappangó intézményét, s hogy nyilvánvalóan korlátozta az egyház szabadságát is; de nem feledhetjük azt sem, hogy a szolgáló nemesség [dvorjansztvo] napról napra gyöngül, hígul, szinte bárkit soraiba enged, sőt olyannyira terhére van önmagának, hogy legszívesebben önként lemondana nemességéről; az egyházat az autokrácia földjén inkább a kormány közönye védi, semmint a félig az udvari körökhöz tartozó pátriárka tekintélyes, ám mindig függő személye. A Romanov-dinasztia előtti, véget nem érő zavargásokkal terhelt Oroszországot nem hasonlíthatjuk össze a maival, ezért is beszélek mindig arról az Oroszországról, amelyet Péter talált itt s amely a korábbi szerves folytatása volt. Jól tudom, sokféle kitűnő ösztön működött benne, amelyet minduntalan eltorzítanak, de valamikor majd meg kell fizetnünk azért, hogy sárba tiportuk az egyház egyenlőségének, szabadságának és tisztaságának szent eszméit; azt azonban mindenképp be kell látnunk, hogy a legnemesebb elvek nem csupán kibontakozni nem tudtak, hanem el is homályosultak és eltorzultak a nép életében, még mielőtt a törvény hatókörébe vonta volna látszatlétüket.

Az orosz cárság kialakulásával és megszilárdulásával párhuzamosan lassan-lassan fölszívódtak az eredeti, tiszta patriarchális társadalmi szervezet nyomai is. Szertefoszlottak a városi szabadságjogok, elhallgattak a népgyűlések [vecse], megszűnt a választott elöljárók közbenjárói szerepe, észrevétlenül kezdett kiépülni a származás szerinti hierarchia [mesztnyicsesztvo], formálódott az arisztokrácia, az épp csak vegetáló embereket egyre inkább röghöz kötötték, s a morális jó nyomai immár csak régi tartalmuktól megfosztott holt formáikban maradtak fönn. Egy állam nem mozoghat egyidejűleg minden irányban. Amikor eljön a perc és puszta léte forog kockán, amikor önnön határain túlnőve felrémlik előtte saját keletkezése és visszariasztja saját jövője, akkor azon nyomban eltekint minden magánjellegű, kisszerű, személyes haszontól, félresöpör minden szokást és avítt, megrögzött nézetet, nem fecsérli idejét arra, hogy a haszontalan szertartásokká csupaszodott nemes lényeget keresse, hanem máris határozottan tör egyetlen cél felé, egyetlen feladatot tűz maga elé, s minden erejét megfeszíti, hogy ezt megoldja: hogy összefogja a szerteszét szóródott elemeket, hogy megszilárdítsa a kormányzati viszonyokat, s hogy tökéletesebbé tegye úgyszólván a társadalom egész gépezetet.

III. Iván megnyirbálja az északi városok szabadságjogait, intézményesíti a származás szerinti hierarchia rendszerét, hogy a bojárnemzetségek listázásával Moszkvához kösse az összes részfejedelemséget; IV. Iván kitalálja az opricsnyina intézményét; Fjodor patriarchátusi trónust emel Moszkvában; Godunov röghöz köti az embereket; Alekszej Mihajlovics nyugati típusú hadsereget szervez; Fjodor szétzúzza a hatalom számára feleslegessé, Oroszország számára egyenesen károssá vált származás szerinti hierarchia rendszerét; majd pedig megjelenik, aki művüket betetőzi, a vasakaratú,

rendkívüli elméjű, ám csak egyféle tekintő ember, akit nem tudunk eléggé dicsérni, nem tudunk eléggé ócsárolni, s akire minden követője hálával tekint: Péter. Nem fogok most tetteiről ítéletet mondani, annyit jegyzek csak meg futólag, hogy az orosz arisztokrácia megalapítójának nem tarthatjuk, hiszen a Mihail Fjodorovics és Alekszej Mihajlovics által örökbirtokká [otcsina] tett szolgálati birtok [pomesztye] feltételekhez nem kötött kiárusításával törvényszerűen kezdetét vette a nemesség kialakulása; nem vádolhatjuk azzal sem, hogy ő taszította függő helyzetbe az egyházat, mivel az egyház függetlensége már akkor megszűnt, amikor áthelyezték az állam belsejébe a patriarchátus székhelyét, amely Cárgrádban még szabad lehetett, de Moszkvában már nem.

Ha a XVII. és XIX. századi Oroszország helyzetét összehasonlítjuk, az alábbi következtetésre juthatunk. Az állam belső harcok nélkül erősödött meg és kapott lehetőséget a szellemi kibontakozásra és fokozatos fejlődésre; néhány, korábban elvesztett és elfeledett magasrendű elv újból megszenteltetett és szilárd alapra került: eltörölték a halálos ítéletet, emberséges elvek érvényesültek a büntetőjogban, az alacsonyrendű rétegek meghatározott körülmények közt és szabályszerű módon egészen a legfölső állami szintig eljuthattak. Végezetül a törvény szentesített egynémely visszaélést, amelyeket a szokásjog terjesztett el s a jelek szerint honosított is meg a nép életében. Tudom, mennyire fontos a társadalom számára a törvény erkölcsi tisztasága; tudom, hogy benne rejlik az állam összes ereje, eljövendő életünk összes alapelve, de feltételezem azt is, hogy a törvény által szentesített önkény olykor éppenséggel arcátlanságával váltja ki orvoslásának igényét, miközben a rossz szokás titkolt és csöndben terjedő pestise csaknem gyógyíthatatlan. A törvényes rabszolgaság anyagi és erkölcsi értelemben egyaránt oly nagy súllyal ránk nehezedő fortéimét általános és hathatós intézkedésekkel mihamarabb ki kell irtani, míg a Péter előtti parasztok helótasága gyógyíthatatlan fekéllyé nem válik, vagy a proletárok és a föld nélküli angol munkások helyzetéhez nem vezet.

Itt már nyoma sincs az idegen elvnek: a III. Péter által teremtett nemesség olyannyira megváltozott a nép szellemi hatásától, olyannyira eltűnt belőle minden arisztokratikus jegy, hogy még tisztább lett, mint amilyen Nagy Péter előtt, a bojár nemzetségek megerősödése és a szolgálati birtokok feltételekhez nem kötött öröklésének lehetővé tétele után volt.

A kultúrában és az életben azt tapasztalni, hogy túlteng a kozmopolitizmus, protestáns vonások jelennek meg a gondolkodásban, elidegenedünk a hit és a keresztény szellemi tökéletesedés pozitív elveitől, <ugyan-akkor> eltávolodunk a tartalmatlan formalitástól, s lassan eltűnik az emberiség iránti, már-már gyűlöletbe átcsapó közöny és a zsidó önelégültséggel és pogány nemtörődömséggel határos gondolati és szellemi restség is.

Szóltam már föntebb magasrendű alapelveink elvesztéséről; de utaltam arra is, hogy a szertartások már azelőtt szertefoszlottak, még mielőtt a törvények egyáltalán megérintették volna őket. Maga a nép ölte ki őket magából, hogy aztán az uralkodó által végleg eltemettessenek. Azt mondjuk: „nyugodjatok békében?" Nem, inkább így szólunk: emléktek örökké élni fog. Miként Cambacérès mondotta: „La désuétude est la plus juste et la plus amère critique d'une loi". Így igaz, ám ez csak féligazság. Amikor az állam évszázadokon át ostromállapotban élt, számos törvényét minden további nélkül tökéletesen elfeledhették; ez az akaratlan feledés még nem jelentett bírálatot. Bár a törvény egy időre elvesztette érvényét és hatályát, titokban mégis ott lakozik a lelkekben, a szükség hozta rossz szokások ellenére, a nép tudatlansága és a hatalom hajthatatlansága ellenére is.

Mert az orosz néplélek e magasrendű, a kereszténységből fakadó s általa megnemesített ösztönei, az ismeretlen, ám titokban bennünk élő múlt emlékei teremtettek mindent, amire csak büszkék lehetünk: megszűnt a halálbüntetés, felszabadult Görögország és a görög egyház Törökországon belül, törvényes út nyílt mindenki előtt, hogy érdemei vagy épp műveltségének mértéke szerint előrehaladhasson az állami hierarchiában, a politikát a béke irányítja, Krisztus és az igazság törvényeit hirdetjük, azokat a kizárólagos törvényeket, amelyeken a népek életének és egymáshoz való viszonyainak nyugodnia kell. Valamit már tettünk, de még többet, sokkal, de sokkal többet kell elvégeznünk mindabból, amire a múlttól örökölt emlékekben, hagyományokban vagy szimbólumokban élő szellem szólít bennünket. Ez a gyönyörű világ haldoklott, sőt csaknem elhalt az örökös háborúságban, melyet Oroszországnak a külső s belső ellenséggel kellett vívnia. Az állam megújulása nélkül elpusztult volna minden; de újjáéledt, erőre kapott, hihetetlen energiáktól duzzad: s most a hajdani elvek önnön halhatatlan erejük által bontakozhatnak ki s kell is hogy kibontakozzanak benne. – Szégyen lenne, ha nem érnénk utol a Nyugatot. Az angolok, a franciák, a németek semmi jót nem tudhatnak maguk mögött. Minél távolabb tekintenek, annál rosszabb és erkölcstelenebb társadalom képe tárul elibük. A mi múltunk példát s elveket kínál a magánélet terén éppúgy, mint az igazságszolgáltatás s az emberek közötti viszonyok terén; ám mindez az államiság princípiumának hiánya, a belső viszályok, a külső hódítók igája miatt visszaszorult és megsemmisült. A nyugati emberek egész múltjukat el kell utasítsák mint rosszat, s minden jót önmagukban kell megteremteniük; nekünk elég, ha a régit újjáélesztjük, ha kihozzuk a fényre, s ha életünk, gondolkodásunk részévé tesszük. Mi bízhatunk a jövőnkben. Reményeink végtelenek.

Mindaz, amit az orosz történelem alapelveiből kiolvashatunk, néhány szóban összefoglalható. A varégokból álló kormány képezi az állami élet külső oldalát; a területi népgyűlések pedig a belsőt. A végrehajtó hatalom, a határvédelem, a szomszédos országokkal fenntartott kapcsolatok egész

Oroszországban egyetlen, a druzsinát irányító varég-orosz család kezében összpontosulnak; miközben az igazságszolgáltatás, a szokások őrzése, a belső kormányzás összes kérdése a nép tanácsának hatáskörébe tartozik. Egész Oroszországban, szinte mindenütt egyféle rend uralkodik; ám a szokások nemhogy távoli városok esetében nem azonosak, de még olyan városok esetében sem, mint Novgorod és Pszkov, amelyek pedig igen közel állnak egymáshoz mind elhelyezkedésüket tekintve, mind körülményeik, mind pedig népességük összetétele szempontjából. Hol húzódik akkor az összekötő szál? Véletlenül összeverődött néhány, egymást alig ismerő szláv törzs, amelyek egymással sohasem éltek közös állami keretben, valamiféle föderáció ugyan összekapcsolja őket, ez azonban csupán a nem népi származású fejedelmi családok rokonságán alapul; legfeljebb még a kereskedelmi haszon képez köztük némi egységet: ám ez vajmi kevés eredeti elem Oroszország jövendőjéhez!

Az állam épületét más alap tarthatta fönn, mégpedig a hit és az egyházi élet egysége; Görögország azonban olyan szentatyákat küldött hozzánk, akik bár ugyanazt a hitet, ugyanazokat a dogmákat, ugyanazokat a szertartásokat követték, mint mi, az mégis teljesen idegen maradt számunkra. A kereszténység hatása, éltető ereje nélkül az orosz föld nem születhetett volna újjá, de azt nem állíthatjuk, hogy egyedül csak a kereszténység emelte föl. Természetesen benne rejlett az egyházban az igazság, a jó, az élet, a szeretet minden elve: ám csupán a lehetőségeiben létező, a művelt s a földi elvek fölé kerekedő egyházban. És az egyház valójában soha, sehol nem volt ilyen. Nyugaton a mindennapi élettel és a pogánysággal fonódott össze, és így hosszú időre sötét és öntudatlan maradt, jóllehet ügybuzgó és ridegen gyakorlatias volt; később, a Kelettől elszakadva és önmagát keresve, a racionalizmushoz folyamodott; de ezzel elvesztette tisztaságát, s már elkövetkező bukásának magvát hordta magában, miközben hatalmába kerítette az ember nyers erőit, kibontakoztatta anyagi és szellemi képességeit; így teremtette meg szép és csábító, ám pusztulásra ítélt világát: a katolicizmust és a reformációt. A keleti egyházra másféle sors várt: sokáig küzdött az individuális ítéletekben rejlő tévedésekkel, sokáig nem tudta elérni, hogy a görög filozófia, illetve az egyiptomi és a szíriai miszticizmus fennhéjázásától fölajzott értelem elfogadja a hit igazát. Századok múltak el, mire a gondolkodás letisztult, mire a fennhéjázó ész lehiggadt, s az igazság egyértelmű világosságban, határozott formákban állt elénk; a Gondviselés akkor nem engedte meg Görögországnak, hogy munkája s fennkölt küzdelme gyümölcseit learassa. A társadalom akkor már a történelem által kimunkált, pozitív logikai törvények által meghatározott, a dicső múlt fényétől, a művészetek varázsától s a költészet pompájától tündöklő szilárd talapzaton nyugodott; ám mindez – történelem, törvény, dicsőség, művészet és költészet - ellentmondott a keresztény szellem egyszerűségének s a keresztény

szeretetben rejlő igazságnak. A nép nem szakadhatott el történelmétől, a társadalom nem fogalmazhatta újra törvényeit; a kereszténység Görögországban élt, ám Görögország nem élt a kereszténységgel. Az impérium hosszú időn át a hit eleven forrásából szívta magába szinte hihetetlen életerejét, hogy szembeszállhasson a külső ellenfelekkel; rozzant teste hosszú időn át állta az északi barbárok, a fanatikus déli harcosok és a közép-ázsiai vad törzsek támadásait; arra azonban már nem volt képes, hogy újra erőre kapjon s új életre keljen, mivel a megcsontosodott ókori formák már nem voltak képesek arra, hogy magukba fogadják a keresztény tanok teljességét. A társadalmi és állami élet külsőségeivel folytatott hiábavaló küzdelembe belefáradt gondolat a sivatagot választotta, egyiptomi és palesztinai remetelakokba rejtezett, Kis-Ázsia és Hellász hegyi kolostoraiba vonult. Ide vitték magukkal a legkiválóbb, kiválasztott lelkek a polgári élet köréből benső életük minden szépségét, s miközben eltávolodtak attól a világtól, amelynek sem ők nem akartak behódolni, sem a világ őnekik, a szemlélődés, az elmélkedés, az ima, a szellemi ekszтázis útját választották. Bennük élt minden, ami szép és fenséges, minden, amit a korabeli társadalom nem valósított meg. És itt a görög lant elhallgat, a dal forrása elapad. A költészet átköltözött a kolostorokba, a szerzetesek életébe, sőt, úgyszólván a remeték létének lényegébe. De minthogy az emberi nem többé-kevésbé mindig alá kell vesse magát a költői szellem tisztaságának, vagy legalábbis meg kell hajtsa fejét előtte, a görög világ határtalan áhítattal fordul a költői szellemet elutasító emberek felé. A nagy tanítóknak, szerzetesi cselekedetek végrehajtóinak kijáró tisztelet nyomában számtalan utánzó termett, álszerzetesek hada rajzott Keleten, akár a mai pszeudoköltők nyüzsögnek Nyugaton. Az egész társadalmon végighullámzott az egymástól való elidegenedés; az egoizmus, az egyéni előnyök utáni hajsza a görögök legfőbb vonása lett. A honját feledő polgárt a haszon- s a becsvágy éltette; az emberiséget feledő keresztény csupán önnön lelkének megváltását óhajtotta; a szentségét elvesztő állam többé semmiféle erkölcsi eszmét nem testesített meg; a működésképtelenné váló, csupán a vegytiszta, holt dogmákat őrző egyház többé nem eleven erőnek tekintette önmagát, s magasrendű céljának még emléke is elhomályosult. Továbbra is megosztotta az emberrel bánatát, vigaszt nyújtott neki, igyekezett eltántorítani a múlandó világtól; ám így elfeledte igazi hivatását, azt, hogy az egész emberiségnek emeljen templomot. Ilyen volt tehát Görögország, ilyen a görög kereszténység akkor, amikor Istennek úgy tetszett, hogy Északunk földjére az élet s az igazság magvát hintse. A bizánci papság nem volt képes arra, hogy Oroszországban kibontakoztassa a polgári élet e helyen ismeretlen elveit. Görögország eleinte – miként mondottam – akaratlanul is megszerette a kolostorokat, közben azonban előítéletekkel, az aszkézis iránti vonzalommal közeledett felénk, az embereket bűnbánatra és tökéletesedésre szólította, a társadalmat megtűrte, de nem áldotta meg. Az

államnak – ahol volt – engedelmeskedett, ám ahol nem volt, ott meg sem próbálta megteremteni. De még ezzel is kiérdemelte hálánkat. Tanai tisztaságával nemesítette erkölcseinket, összebékítette a különféle törzsek szokásait, az egész Kijevi Ruszt a szellemi egység láncával fogta át, s a népi élet egy másik, jobb korszakára készítette fel az embereket.

Ám mindez nem volt elég. A déli és az északi törzsek Rurik-ház oltalmazta szövetsége nem alkothatott tekintélyt parancsoló, egységes elven nyugvó egészet. Az egyes területek önálló, önelvű életet éltek. Novgorod nem szállt szembe Kijev ellenségeivel. Kijev sem védelmezte erőivel Novgorodot. A nép nem kérte, nem óhajtotta az egységet. Az állam külső formája nem forrt össze a néppel, nem hatolt be titkos, benső életébe. A fejedelmek közt dúló viszályok szétszaggatták és letarolták Oroszországot, ám a területek közönyösen szemlélték a győztest és a legyőzöttet egyaránt. Amikor pedig egy becsvágyó s a hadviselésben jártas nagyfejedelem hatalma kiterjesztésével, a népi erők összpontosításával próbálkozott (bármilyen okból tette is ezt, akár a közjó iránti vonzalma, akár önös érdekei diktálták), nemcsak a többi nagyfejedelem hatalomvágyával találta magát szembe, hanem a függetlenséghez szokott, bár örökös elnyomásban sínylődő obscsinák és területek még mohóbb szabadságvágyával is. Az egyiknek jogai voltak, a másiknak tettereje.

A szabad, büszke, egoista, önálló politikai élethez szokott Novgorodban a törzsi elv dominált, s eszébe sem jutott az egész Oroszország egyesítése; az erőtlen Kijev, mely csupán véletlenszerűen vette át a varégok harci szellemét, képtelen volt megvalósítani a nagy állam eszméjét. A mongol támadás előtt senki, sem ember, sem város nem tehette meg, hogy előáll és azt mondja: „Én vagyok Oroszország képviselője, én vagyok Oroszország középpontja, én vagyok Oroszország életének és erejének letéteményese."

Közben olyan rettenetes vihar támadt Kelet felől, amely Ázsia minden trónját ledöntötte, s amely elsöpörhette volna egész Európát is, ha nem lett volna a hatalmas távolság. Az eljövendő Oroszország árnyéka már Kalkánál előrevetült, s bár Oroszország vereséget szenvedett, nem volt oka szégyenkezésre. Isten mintha ezzel szólított volna bennünket egységre és szövetségre. De az egyház hallgatott, nem látta előre a pusztulást, a nép közönyös maradt, a fejedelmek pedig tovább folytatták a testvérháborút. A büntetés jogos volt, az újjászületés szükségszerű. Az erőszak megváltás lehet, ha szunnyadnak az ember belső erői. Amikor a mongol támadás másodszor csapott le Oroszországra, bukása dicstelen volt. Ellenállás, visszavágás nélkül fogadta a halált. Az évkönyveket olvasva azt érezni, hogy valami mélységes csüggedés lepte meg az orosz társadalom amúgy is kiegyensúlyozatlan szervezetét, amely már egyébként sem maradhatott fönn tovább, s szerencsés véletlen, hogy épp a mongolok támadtak ránk: ezek a nomád hódítók ugyanis

minden létezőt letaroltak, teremteni azonban nem akartak, s nem is tudtak semmit.

Miközben a kánok porig rombolták Oroszország egész keleti és déli felét, miközben Oroszország nyugati fele akarva-akaratlan elismerte a vad litván törzs fennhatóságát, északi része pedig, amelytől idegen volt minden magasrendű állameszme, gondolkodás nélkül tovább rabolt, kereskedett, folytatta a maga korlátok közé szorított, helyi életét, nos, mindeközben megszületett az új Oroszország. A Don és a Dnyeper partjairól menekülők, a Volüny és Kurszk gazdag vidékeiről elüldözöttek az Oka és a Tverca partjait, a Volga felső folyását és az Alauni lejtőket borító erdőkbe menekültek. Az ősi városok túlzsúfoltak lettek, új falvak, új városok születtek, miközben Észak és Dél összekeveredett, egymást áthatotta, s a parlagon heverő földeken, Moszkva vad mezőin új élet támadt, amely többé már nem törzsekre, nem zárt körzetekre korlátozódott, hanem egységes, összorosz élet volt.

Moszkva új, jellegtelen, múlt nélküli város volt, a legkülönfélébb szláv népcsaládok keveréke, s épp ez lett az érdeme. Egyszerre volt a fejedelmek szülötte és a nép édesgyermeke, szorosan összeforrt benne az állam külső formája s belső magva, s épp ebben rejlett erejének titka. A külső forma már nem véletlenszerűen tapadt rá, hanem eleven, organikus elemként, s a többi fejedelemség felett már fölényes győzelmet aratott. Ez az oka annak, hogy e fiatal városban a fejedelmeket egy csapásra tomboló becsvágy ragadta el (holott az évkönyvekben is följegyzett ősi orosz hagyományok és a városok számára előírt hierarchia szerint Moszkvának csöndes és békés városnak kellett volna lennie), s ez az oka annak is, hogy a nép rokonszenvet érezhetett a fejedelmek iránt.

Nem fogom előadni a Moszkvai Fejedelemség történetét; a föntebb mondottakból könnyen érthetők csatái s győzelmei. Mihelyt nyilvánvalóvá vált, hogy Moszkva Oroszország státusát óhajtja, eme óhajnak azonnal teljesülnie kellett, mivel a fejedelem, a polgár s a metropolita által képviselt papság egyszerre fogalmazta meg. Novgorod nem maradhatott fönn, mivel a város eszméjét fel kellett hogy váltsa az állam eszméje; a fejedelmek nem tudtak hosszan ellenállni, mivel véletlenszerű jelenséget képviseltek fejedelemségeikben; a területek által élvezett szabadság és a mongolok által szétvert, megsemmisített városokat mardosó irigység sem lehetett akadály, mivel a nép a kapott véres lecke után ösztönösen tudta, hogy erőit egyesíteni kell, a Moszkvához mint a pravoszláv oroszság fejéhez folyamodó papság pedig arra buzdította az embereket, hajoljanak meg Moszkva kegyes akarata előtt.

Ezek tehát a győzelem okai. S melyek következményei? Mindaz, ami Péter előtt jó és rossz: Oroszország terjeszkedik, fejlődnek anyagi erői, megszűnnek a területi jogok, elnyomják az obscsina életformáját, az egyént pedig olyan állam eszményének rendelik alá, amely az uralkodó személyében

összpontosul. Péterrel új korszak kezdődik. Oroszország kapcsolatot teremt a Nyugattal, amely eladdig teljességgel idegen volt számára. Az orosz élet színtere ezentúl nem Moszkva, hanem a határvidék, a tergerpart: itt jobban fölfoghatja más, kereskedő és művelt országok hatásait. Ez az elmozdulás azonban nem a nép akaratából jött létre; Pétervár volt s maradt ma is az egyedüli székváros, és lehet, hogy Oroszország egészséges és ésszerű fejlődése szempontjából nem volna ezután sem haszontalan az állam irányításának ilyen jellegű megosztása. Az államhatalom élete és a népszellem élete még gyűjtőhelyük tekintetében is elvált egymástól. Az egyik Pétervárról fejti ki hatását Oroszország minden látható ereje, minden formális változása, egész külső tevékenysége révén: míg a másik észrevétlenül neveli a jövendőbeli jellemet, gondolkodást, érzelmeket, melyek csupán arra várnak, hogy formát öltsenek, s ösztönös cselekedetből teljes, ésszerű, nyilvános tevékenységgé váljanak. Az anyagi államegyed ily módon tesz szert határozott és lehatárolt, minden belső hullámzástól mentes tevékenységre, miközben a néplélek szenvedélyektől mentes és kiegyensúlyozott tudata, örök jogait megőrizve, mindenféle időbeli kötődéstől és a száraz, gyakorlatias külsőségek romboló hatásától egyre inkább megszabadulva fejlődik.

Mint láthattuk, az orosz történelem első szakasza egyetlen védelmi őrség által körülvett, független területek föderációját jelenti. A városok egoizmusát nem törte meg a varég seregek és varég hadvezérek véletlenszerű jelenléte sem, akiket fejedelmeknek nevezünk anélkül, hogy számot tudnánk adni e szó pontos értelméről. A nyelv egysége meddő maradt, mint mindenütt: erre int bennünket az ókori Hellász világa is. A hit egysége nem köthette össze az embereket, mivel olyan földről érkezett, ahol a hit maga is visszaszorult, megsejtve, hogy újjáteremtése lehetetlen. Amikor pedig a mongolok vihara és a szerves módon létrehozott Moszkvai Fejedelemség hatalomvágya lerombolta a törzsi határokat, amikor a Rusz egyetlen egységgé forrott össze, amikor az egyes részek már nem éltek önálló életet; az egyes részfejedelemségekben élő emberek ugyan felhagytak a maguk lázadás felé hajló, korlátok közé szorított tevékenységével, az újonnan létrehozott egészhez azonban még nem fűzte őket olyan meleg szeretet, mint amivel szülővárosuk zászlaja alá sereglettek ezt kiáltván: „Novgorodért és a Szent Szófiáért!", vagy: „Vlagyimirért és a Bogoljubovói Istenanyáért!". Oroszországot ott, Oroszországon belül még senki sem szerette, mivel hiába látták be az állam szükségszerűségét, szentségét senki sem fogta fel. Ily módon még a bizonyos történelmi büszkeségre okot adó 1612-es évben is erősebben hatott a szabad hit iránti vágy, mintsem a patriotizmus, és a hőstett nem volt egyéb, mint egész Oroszország győzelme egy maroknyi lengyel csapat felett.

Miközben minden hajdani szokást, a városok és rendek minden privilégiumát és szabadságjogát feláldozták a szilárd államtest fölépítéséhez, miközben az anyagi hatalom oltalmában lévő emberek egyszer csak nem együtt,

hanem egymás mellett kezdtek élni, nagy iramban terjedt köztük az erkölcstelenség fekélye s az alantas emberi szenvedély: az önzés a bírák között, akiknek neve már-már szitokszó lett a nép körében; a fennhéjázás az arisztokraták közé vágyó bojárok körében; a hatalomvágy a papság körében, amely azt tűzte ki célul, hogy új pápai trónust emelhessen.

És akkor jött Péter, aki valami különös, magasrendű lelki ösztön folytán egyetlen pillantással fölmérte a haza összes baját, ugyanakkor fölfogta az állam szóban rejlő fenséges és szent értelmet is. Csapást mért Oroszországra, félelmetes, ám jótékony hatású csapást. Csapás érte a bírák tolvaj rendjét; a csupán a saját nemzetségükre gondoló, s hazájukat feledő bojárokat; a lelkük megváltását csupán celláikban s adószedés közben kereső, ám az egyházat, az emberiséget, a keresztény testvériséget feledő szerzeteseket. Vajon kit véd meg közülük a történelem?

Sok tévedés vet árnyat Oroszország átalakítójának dicsőségére, azt azonban senki nem vitatja el tőle, hogy ő állította talpra s ő ébresztette Oroszországot ereje tudatára. Durva, materiális eszközöket használt, de ne feledjük, hogy a szellemi erőket a nép és az egyház birtokolja, nem pedig a kormány; a kormánynak csupán arra van módja, hogy a nép vagy az egyház tevékenységét ösztönözze vagy épp elnyomja az erőszak valamely keményebb vagy enyhébb fajtájával. De szomorúan kell arra gondolnunk, hogy ő, aki oly elevenen s mélyen látta be az állam értelmét, aki teljes egészében alárendelte ennek mind saját maga, mind alattvalói személyiségét, nos, az az ember nem idézte egyszersmind eszébe azt is, hogy csak ott van erő, ahol szeretet, szeretet viszont csak ott van, ahol az egyén szabadon él.

Meglehet, túlságosan is szigorú ítéletet mondtam múltunkról; de én vagyok-e a vétkes, mikor e múlt magamagát ítélte el? Ha sem a hajdani szokások, sem a egyház nem hozott létre olyan alakot, amelyben a régi Oroszország testet ölthetne, nem kell-e beismerniük, hogy bizonyos adottság vagy adottságok hiányoztak belőlük? Bizony, ez az igazság. Nem lehet egészséges az a társadalom, amely önnönmagán kívül keresi az önfenntartás késztetését. Minden föderáció kimondatlanul is tiltakozást jelent egy meghatározott általános elvvel szemben. A véletlenszerűségen alapuló föderáció az emberek egymástól való elidegenedését igazolja: a közöny ama fajtáját, amelyben még nincs ellenségeskedés, de kölcsönös szeretet sem. Az emberiséget a vallás neveli, ám ez a nevelődés igen lassú folyamat. Századok múlnak el, mire a hit behatol a közös tudatba, az emberek életébe, in succum et sanguinem. Oroszország a kereszténység felvételekor még túlságosan faragatlan volt ahhoz, hogy a szent ige a vérébe ivódjon, tanítói pedig már nem érzékelték e tan eredendő szépségét. Ezért aztán a nép a fejedelmek mögé állt, amikor azok tesvérháborúba keveredvén az orosz földet pusztították; a papság csupán azon igyekezett, hogy a magánbűnök

elkövetésétől óvja az embereket, mintha nem tudta volna, hogy itt a társadalom bűneiről van szó.

Mindennek ellenére számtalan előnyünk van a Nyugattal szemben. Történelmünk kezdetein nem ejtett foltot a hódítás. Az orosz állam nem kiontott véren és viszályon nyugszik, ősapáink nem gyűlölködés és bosszú átkát hagyták örökül unokáikra. Az önnön hatókörét korlátozó egyház sohasem veszítette el belső életének tisztaságát, nem hirdetett gyermekeinek törvényellenességet és erőszakot. A tatár uralom előtti területi berendezkedés egyszerűségét emberi igazság jellemezte, e majdnem patriarchális életmód az igazságosság és a kölcsönös szeretet törvényén alapult. Most, amikor az államteremtés kora lezárult, most, amikor hatalmas tömegek kapcsolódnak össze külső ellenség által lerombolhatatlan egységbe, elérkezett az ideje, hogy belássuk: az ember csak olyan társadalomban érheti el erkölcsi célját, amelyikben mindenki rendelkezhet minden egyes egyén erejével, s az egyes egyén is rendelkezhet mindenkiével. Ily módon aztán bátran s tévedhetetlenül fogunk előre haladni, átvesszük a Nyugat véletlenszerű felfedezéseit, de mélyebb értelmet adunk nekik s feltárjuk bennük a Nyugat előtt rejtve maradt emberi elveket; jövőbe vezető utunkhoz az egyház történetéből és törvényeiből veszünk iránymutatót, s föléleventjük az orosz élet ama ősi formáit, amelyek a családi kötelékek szentségén és törzsi életünk romlatlan egyediségén alapulnak. És akkor föltámad az ősi Oroszország: ama társadalom kiművelt és harmonikus formáiban, eredendő szépségében, amely egyesíti az egyes vidékek patriarchális életformáját és a mély értelmű állameszme erkölcsi és keresztényi arculatát; föltámad az ősi Oroszország: de immár nem a maga véletlenszerűségében, hanem öntudatára ébredve; eleven és szerves erői teljében, nem pedig örökké élet s halál közt lebegve.

Kiss Ilona fordítása

IVAN KIREJEVSZKIJ
AZ EURÓPAI KULTÚRA JELLEGÉRŐL ÉS AZ OROSZORSZÁGI KULTÚRÁHOZ VALÓ VISZONYÁRÓL

Levél Komarovszkij grófnak

Utolsó találkozásunkkor sokat beszélgettünk Önnel az európai kultúra jellegéről s arról, mi különbözteti meg az egykori oroszországi kultúrától, melynek nyomai mind a mai napig észlelhetőek az egyszerű nép erkölcsében, szokásaiban és gondolkodásmódjában, sőt áthatják úgyszólván az egész lelket, az egész észjárást, s ha lehet így fogalmazni, az orosz ember

egész, nyugati neveléstől még érintetlen belső alkatát. Ön azt kérte tőlem, fejtsem ki írásban e tárgyról támadt gondolataimat. Akkor nyomban nem teljesíthettem kívánságát, de most, mivel ugyanerről a *Moszkovszkij Szbornyiknak* is cikket kell küldenem, engedelmével ezen írást Önnek szóló levél formájában szerkesztem meg: attól a tudattól, hogy Önnel beszélgetek, megelevenednek, hús-vér alakot öltenek íróasztal mellett született elmélkedéseim.

Alig van manapság fontosabb kérdés annál, hogy miként alakul az orosz és a nyugati kultúra viszonya. Nem csupán irodalmunk uralkodó iránya, hanem talán szellemünk egész tevékenységének alaptendenciája, magánéletünk értelme, sőt egymás közti viszonyaink karaktere is attól függően alakul, hogyan oldják meg gondolkodó főink e kérdést, melynek nem is oly rég még alig volt értelme, vagy, ami ugyanaz, oly könnyűszerrel válaszolták meg, hogy föltevésével még csak fáradni sem volt érdemes. Az volt az általános vélemény, hogy az orosz és az európai kultúra csak fejlettségi fokában tér el egymástól, nem pedig jellegében, még kevésbé szellemében vagy a műveltség alapelvében. Nálunk (mondották akkoron) eleinte mindent barbárság uralt: műveltségünk kezdete csak attól a pillanattól számítható, amikor elkezdtük utánozni a szellem fejlődésében végtelenül sokkal előttünk járó Európát. Európában már virágoztak a tudományok, amikor nálunk még nyomuk sem volt, ott már beérett termésük, amikor nálunk még csak épphogy bontogatták szirmaikat. Ez az oka annak, hogy ők a mesterek, mi a tanítványok, amihez persze némi önelégültséggel rögtön hozzátettük: igencsak fogékony tanítványok, akik nemcsak gyorsan utolérik, de minden bizonnyal hamarosan le is hagyják tanítóikat.

„Ki gondolta volna, testvéreim – mondta I. Péter 1714-ben Rigában, miközben legújabb hajója vízre bocsátása alkalmából ürítette poharát –, ki merte volna gondolni akkor, 30 évvel ezelőtt, hogy ti, oroszok, itt lesztek velem, a Balti-tengeren, hogy hajót építsünk s ünnepet üljünk német öltözetben? A történészek úgy vélekednek – tette hozzá –, hogy a tudomány eredeti lakhelye Görögország: onnan terjedt át Itáliába, majd Európa minden térségébe. Ám őseink műveletlensége (Péter itt a die Unart szót használta) megakadályozta, hogy Lengyelországnál tovább hatolhasson, pedig a lengyelek régebben ugyanolyan sötétségben leledztek, amilyenben egykoron a németek, s amilyenben élünk mi magunk is mind a mai napig, s csak uralkodóik mérhetetlen erőfeszítéseinek köszönhetően hullott le a hályog a szemükről s tették magukévá az európai tudást, művészeteket és életmódot. A tudományok e térbeli mozgását leginkább az ember vérkeringéséhez tudnám hasonlítani: úgy vélem, egyszer majd elhagyják a tudományok is angliai, francia- s németországi lakhelyüket s áttelepülnek hozzánk néhány évszázadra, hogy aztán ismét visszatérjenek őshazájukba, Görögországba.”

Ezek a szavak magyarázatot adnak arra, mért oly nagy hévvel cselekedett Péter, és sok tekintetben igazolják szélsőségeit is. A kultúra szeretete nála szenvedéllyé vált, úgy vélte, Oroszországot egyedül a kultúra mentheti meg, s e kultúra forrása is csak Európa lehet. Ez az elképzelés csaknem egy teljes évszázaddal élte őt túl az orosz művelt – pontosabban általa új műveltségre szoktatott – osztály körében; és még harminc éve is alig akadt gondolkodó ember, akiben felvetődött volna, hogy a Nyugat-Európától átvetten kívül másféle kultúra is lehetséges. Közben azonban mind a nyugat-európai, mind az európai-orosz kultúra változásnak indult.

Az európai kultúra a XIX. század második felében fejlődése során oly teljességre jutott, hogy különös jelentőségét minden, valamelyest is érzékeny elme fölismerte. Ám a fejlődés e teljessége, eredményeinek egyértelműsége mégis szinte általános elégedetlenséghez és csalódottsághoz vezetett: a nyugati kultúra elégtelennek bizonyult. Nem mintha a nyugati tudományok elvesztették volna életképességüket, sőt: a jelek szerint épp virágkorukat élték; nem adhatott okot csalódottságra az sem, hogy esetleg a külső élet valamely formája ránehezedett az emberek közti viszonyokra, netán uralkodó irányuk kibontakozását akadályozta; nem: a külső akadályokkal való hadakozás éppenséggel vonzóbbá tehette volna a választott irányt, egyébként is, a külső élet talán sohasem alkalmazkodott és igazodott jobban az emberek szellemi [umsztvennij] igényeihez. Mégis hiányérzet és reménytelen ürességtelepedett azoknak az embereknek a szívére, akiknek gondolkodása nem korlátozódott pillanatnyi érdekek szűk körére, az európai ész ugyanis épp a maga diadalával fedte fel előttük alapvető törekvéseinek egyoldalúságát; mert bármennyire is gazdag, bármennyire is – elmondhatjuk – óriási részeredményekre és felfedezésekre jutott a tudományban, mindeme ismeretek összességéből csak negatív jelentőségű általános következtetés adódott az ember belső tudata számára; s mert bármennyi fényűzéshez, bármennyi kényelemhez vezettek az élet külső változásai, magából az életből hiányzott a belső, lényegi értelem: a szilárd általános belső meggyőződés hiányában pedig sem remény nem ékesíthette, sem mély együttérzés nem melegíthette. A századok óta tartó rideg analízis lerombolta mindama alapokat, amelyeken az európai kultúra nyugodott fejlődésének kezdete óta; az e kultúra gyökereit jelentő alapelvek számára külsővé, idegenné váltak, végső eredményeivel ellentmondásba kerültek; s helyettük épp az az analízis lett saját, közvetlen tulajdonává, amely gyökereit elpusztította: a pengeéles ész eme önmozgása, ez az elvont szillogizmus, amely önnönmagán és a személyes tapasztalaton kívül semmi mást nem ismer el, ez az önkényes értelem, vagy hogy is nevezhetnénk pontosabban ezt a logikai tevékenységet, amely elszakadt minden emberi megismerőképességtől, kivéve a legdurvább, legközvetlenebb érzéki bizonyosságokat, s csupán ezekre építi önnön dialektikus légvárait.

De ne feledjük, a nyugati ember nem rögtön tapasztalt hiányérzetet és reménytelenséget, amikor a romboló racionalitás első nyilvánvaló diadalát aratta. Sőt, mennél hatalmasabbak, szilárdabbak, átfogóbbak voltak a megdöntött évszázados meggyőződések, annál inkább reménykedett saját elvont értelme mindenhatóságában. A siker első perceiben örömét egy szikrányit se árnyékolta be sajnálkozás, sőt, magabízó erejétől megittasulva, már-már valamifajta elragadtatott állapotba került. Hitte, hogy elvont eszére támaszkodva máris új, ésszerű életet s mennyei boldogságot teremthet a maga számára itt, a saját maga által átalakított földön. Nem riasztották a véres tapasztalatok, reményeit nem hűtötték le a mérhetetlen kudarcok: az egyéni szenvedés csupán töviskoronát rakott elvakult fejére, a sikertelen próbálkozások véghetetlen sora talán megingatta, de nem rendítette volna meg magabiztosságát, ha ugyanez a – reményei tárgyát képező – elvont ész saját fejlődése révén nem jutott volna önnön korlátolt egyoldalúságának tudatára.

Az európai műveltség ezen utolsó eredménye már az elvont filozófiai gondolkodás legújabb, s vélhetően legvégső korszakában született, s bár még távolról sem vált általánossá, már nyilvánvalóan uralomra jutott a legkiválóbb nyugati gondolkodókban. A filozófiai vélekedések azonban nem sokáig maradnak akadémiai keretek közt. Ami ma még csupán egyetlen tudós műhelymunkájának terméke, az holnapra már tömegek meggyőződése lesz; ami ma a filozófia sorsa, az az egész szellemi élet sorsát fogja jelenteni annak szemében, aki csupán a racionális tudományban hisz s minden más hittől elszakadt, s aki önnön értelmének következtetésein kívül az igazság minden más forrását elveti. E szellemi élet keretein belül találkozik s kapcsolódik össze a közös tudat csomópontjává az összes tudomány és az összes köznapi viszony, majd pedig innen, ebből a csomópontból, ebből a közös tudatból ágaznak el újra a vezérszálak az összes tudomány, az összes köznapi viszony felé, miközben e tudományokat s e viszonyokat saját irányukhoz igazítják, értelemmel s összefüggései töltik meg. Ezért gyakori eset, hogy Európa valamely szegletében alig észlelt gondolat érlelődik egy olyan tudós elméjében, akinek még személyét is alig veszi észre a környezetében élő tömeg; ám húsz év múltán, amikor valamely nagy horderejű történelmi esemény során ez az észrevétlen gondolkodó az élre kerül, épp az ő észrevétlen gondolata kormányozza a tömeg értelmét s akaratát. Nem mintha holmi szobatudósként a maga kénye-kedve szerint irányíthatná egy füstös sarokból a történelmet, hanem mert a történelem épp az ő rendszerén áthaladva éri el öntudatát. A tudós csak észreveszi és összegyűjti az uralkodó mozzanatokat: ha önkényesen járna el, gondolata elveszítené hatalmát a valóság felett; hiszen csak az a rendszer válhat dominánssá, amely maga is az eladdig uralkodó meggyőződések szükségszerű következményeként jött létre. Így tehát a meggyőződéseiket csupán személyes megfontolásokra alapozó népek organizmusában a filozófus elméje olyan szükségszerű és

természetes szerv, amelyen keresztülhaladva zajlik az élet erőinek teljes körforgása, a külső eseményektől a belső tudatig emelkedve, majd onnan újra visszatérve a külső szemlélő számára is látható történelmi tevékenység szférájába. Ezért aztán azt mondhatjuk, hogy nem a nyugati gondolkodók döbbentek rá a logikai értelem egyoldalúságára, hanem maga az európai logikai értelem: amikor elérte fejlődésének legfelső fokát, tudatára ébredt önnön egyoldalúságának, s működésének törvényeit föltárva arra a megállapításra jutott, hogy önmozgásból fakadó ereje teljes egészében nem terjed túl az emberi tudás negatív vonatkozásán; hogy amikor ez az értelem a származtatott fogalmakat spekulatív módon összekapcsolja, ezt a megismerés más forrásaiból merítve kell megalapoznia; hogy az ész legmagasabb rendű igazságai, eleven sejtései, lényegi meggyőződései mind kívül esnek az ész dialektikus folyamatának elvont körén, s bár nem mondanak ellent törvényeinek, nem vezethetőek le belőlük, sőt az ész tevékenységével nem is hozzáférhetőek, mivel e tevékenység elszakadt az emberi szellem többi képességének közös tevékenységével alkotott eredeti egységétől.

Így tehát a nyugati ember az elvont értelem egyoldalú fejlődése következtében elvesztette minden olyan meggyőződésbe vetett hitét, mely nem csupán az elvont értelemből fakadt, s e folyamat következtében végül az értelem mindenhatóságába vetett hite is szertefoszlott. Mindezek után vagy kénytelen volt beérni azzal az állapottal, melyben már-már állati közönnyel viseltetik minden iránt, ami az érzéki érdekek és az anyagi haszon szintjét meghaladja (sok mindenki választotta ezt a lehetőséget, de volt, aki nem volt rá képes, mivel a korábbi európai élet még meglévő maradványai más irányba terelték fejlődését), vagy ismét vissza kellett térnie azokhoz a már elvetett meggyőződésekhez, melyekért a Nyugat még az elvont értelem végső kibontakozása előtt lelkesedett. Néhány ember vissza is tért hozzájuk, a többiek azonban nem tehették ezt. Ezeket a meggyőződéseket ugyanis – abban a formában, ahogyan a nyugat-európai történelmi fejlődés során kialakultak – már-már teljesen átjárta az elvont értelem bomlasztó hatása, ezért aztán a maguk eredeti szféráját elhagyva, az önálló teljesség és függetlenség állapotából a racionális rendszer szintjére kerültek, s így a nyugati ember számára az ész egyoldalúságaként jelentek meg ahelyett, hogy magasrendű, éltető alapelvvé váltak volna.

Mit tehet hát a gondolkodó Európa? Visszatérjen meggyőződéseinek eredeti, a nyugat-európai racionalitás hatása előtti tiszta formájához? Visszatérjen ezen alapelveknek a nyugat-európai fejlődés kezdete előtti állapotához? A nyugati műveltség mindenféle csábításával és előítéletével övezett s áthatott elme csaknem teljesen képtelen lenne erre. Az európai gondolkodók nagyobb része nem tudná elviselni sem a szűken értelmezett egoista, érzéki célokra és egyéni megfontolásokra korlátozódó életet, sem az

egyoldalúan racionális, a belső, szellemi tudat teljességével szöges ellentétben álló életet, hiszen csak így van módja arra, hogy ne veszítse el minden meggyőződését, s hogy ne szegődjék nyilvánvalóan hamis meggyőződések szolgálatába. Talán ez az oka annak, hogy az említett gondolkodók inkább kerülőúthoz folyamodtak: új, általános, az egész világnak szánt igazság – és életelveket kezdtek gondolatban föltalálni, saját álomképeik egyéni játékából merítve, a régit az újjal, a lehetségest a lehetetlennel keverve – határtalan reménységektől megittasultan, miközben mindegyikük ellentmondott a másiknak, s mindegyikük egyöntetű elismerést várt a többiektől. Mindenkiből egy kis Kolumbusz lett, mindenki indult, hogy felfedezze a maga új Amerikáját saját elméjében, mindenki új földrész után kutatott a teljesülhetetlen remények, egyéni feltételezések és szigorúan szillogisztikus következtetések végtelen tengerén.

Az európai ész ezen állapota Oroszországra épp ellenkező hatást gyakorolt, mint a Nyugatra. E minden értelmet nélkülöző rendszerek csak némelyeket, s legföljebb csak néhány pillanatra tudtak elragadni a maguk felszínes ragyogásával s tudtak becsapni hervadt szépségük mesterségesen teremtett tisztes küllemével; a nyugati gondolkodás jelenségeit figyelemmel kísérő, ugyanakkor az európai műveltség elégtelenségét fölismerő emberek jó része azonban a kultúra azon sajátos elveire kezdett figyelni, amelyeket az európai ész kevéssé értékelt, de amelyek Oroszországot éltették a régmúltban, s még most is felismerhetőek benne az európai hatás mellett.

És ekkor kezdődtek az élénk történeti kutatások, összehasonlító vizsgálatok, szövegkiadások. Kormányunk tevékenysége ez esetben különösen jótékony hatású volt: kolostorok mélyéből, elfeledett levéltárak poros zugaiból hozott felszínre s adott közre számos fölbecsülhetetlen értékű régi dokumentumot. Ekkor pillantottak bele az orosz tudósok – másfél száz esztendő múltán talán első ízben – elfogulatlan, fürkésző tekintettel önmaguk és hazájuk belső életének világába, s vizsgálták a szellemi élet számukra vadonatúj elemeit, ámultan szemlélve a különös jelenséget; meglepve tapasztalták, hogy csalatkoztak csaknem mindenben, ami Oroszországgal kapcsolatos: történelmét, népét, hitét, műveltségének alapjait éppúgy félreismerték, mint e műveltség nyilvánvaló, a korábbi orosz életen, a nép jellemén és észjárásán még fellelhető nyomait; de nem azért, mintha bárki is szándékosan be akarta volna csapni őket, hanem azért, mert a nyugati műveltség iránti elfogultságuk és az orosz barbársággal szembeni vak előítéletük lehetetlenné tette számukra Oroszország megértését. Meglehet, hogy ugyanezen előítéletek fogságában régebben ők maguk is hozzájárultak e káprázat terjedéséhez. Ennek hatása azonban olyan nagy volt, hogy a legnyilvánvalóbb, a legszembetűnőbb tárgyakat is elfedte előlük; a megvilágosodás így oly gyorsan megy végbe, hogy mindenkit meglep váratlansága. Naponta látunk nyugati irányt követő, rendkívül művelt,

rendkívül szilárd jellemű embereket, akik teljesen megváltoztatják gondolkodásmódjukat, mihelyt elfogulatlanul tekintenek önmaguk és hazájuk belső életébe, s azokat az alapelveket kutatják benne, amelyekből az orosz élet különössége kialakult; önmagukban pedig a szellem ama lényegi mozzanatait fedezik föl, amelyek számára nem jutott hely és táptalaj az ész nyugati fejlődésében.

Egyébként nem is olyan könnyű megérteni és megfogalmazni – mint némelyek gondolják – azokat az alapelveket, amelyekből az orosz élet különössége kialakult. Oroszország műveltségének alapelvei ugyanis sohasem váltak láthatóvá olyan egyértelműen Oroszország életében, mint a Nyugat műveltségének alapelvei a Nyugat történelmében. Hosszan kell kutatnunk, hogy rájuk találjunk, mert nem oly szembetűnőek, mint az európai műveltség jelei. Európa mindent kimondott magáról. A tizenkilencedik században, állíthatjuk, bezárult a kilencedik században megindult fejlődés köre. Bár Oroszország történelmi életének első századaiban nem volt kevésbé művelt, mint a Nyugat, bizonyos külsőleges, s a jelek szerint véletlenszerű akadályok állandóan lefékezték kultúrájának fejlődését, amelyet aztán nem is tudott teljes és kifejtett formában megőrizni, hanem csupán utalások maradtak fönn valódi értelmére vonatkozóan, s már csak e kultúra alapelvei és eme alapelveknek az orosz ember életén, gondolkodásán hagyott legelső nyomai ismerhetők föl.

Melyek tehát az orosz kultúra ezen alapelvei? Mi az, ami megkülönbözteti őket azoktól az elvektől, amelyekből a nyugati kultúra kifejlődött? Képesek-e a továbbfejlődésre? Ha igen, mit ígérhetnek az orosz szellemi életnek? Mit nyújthatnak az európainak? – Hiszen miután Oroszország és Európa kölcsönösen áthatotta egymást, az orosz szellemi élet immár nem fejlődhet Európával való kapcsolat nélkül, az európai szellemi élet pedig nem fejlődhet Oroszországgal való kapcsolat nélkül.

Az orosz kultúra elvei teljesen mások, mint azok az elemek, amelyekből az európai népek kultúrája kialakult. Persze mindegyik európai nép műveltségének jellegében van valami sajátos jegy; eme egyedi, törzsi és állami vagy történelmi jellemzőkből azonban ettől függetlenül is létrejöhet náluk az a szellemi-erkölcsi egység [duhovnoje jegyinsztvo], amelyhez minden egyes elem eleven testrészként tartozik Ez az oka annak, hogy ezek a jegyek a történelmi véletlenek közepette is mindig szoros és egyetértő kölcsönviszonyban fejlődtek. Miután Oroszország szellemi-erkölcsi tekintetben elvált Európától, életét is tőle függetlenül élte. Egy angol, egy francia, egy olasz, egy német mindig úgy maradt európai, hogy közben megőrizte a maga nemzeti sajátosságát is. Az orosz embernek viszont már-már nyomtalanul el kellett tüntetnie nemzeti arculatát, hogy közel kerülhessen a nyugati műveltséghez; mégpedig azért, mert egymást kölcsönösen értelmező

s igazoló külleme és belső szellemi alkata egyaránt egészen más forrásokból fakadó, egészen más élet következményeként alakult ki.

A törzsi különbségeken kívül még három sajátos történelmi mozzanat befolyásolta a Nyugat kultúrájának fejlődését: az a sajátos forma, amelyen keresztül a kereszténység behatolt Nyugat-Európába, az a sajátos mód, ahogyan a Nyugat átvette az ókori klasszikus világ műveltségét, és végül azok a sajátos elemek, amelyekből a nyugati államiság kialakult.

Nyugaton és Oroszországban egyaránt a kereszténység volt a népek szellemi életének lelke, Nyugat-Európa felé azonban kizárólag a római egyház közvetítette.

A keresztény világban az egyes patriarchátusok, törzsek, országok az egész egyház általános egységének részeként sem veszítették el egyéni arculatukat. A helyi, törzsi és történelmi véletlenek következtében az egyes népek szellemi tevékenységüknek csupán egy bizonyos alkotóelemét fejlesztették ki, s így e jellegzetességet, mondhatni, természet adta arculatot természetes módon meg kellett őrizniük mind szellemi-erkölcsi életükben, mind vallásbölcselőik munkáiban, de a magasabb rendű tudat által megtisztítva. így például a szíriai országok vallásbölcselői mindenekelőtt talán a világtól elfordult ember belső, szemlélődő életére figyeltek. A római vallásbölcselők különösképp a fogalmak gyakorlati működésének és logikai kapcsolatainak mozzanatával foglalkoztak. A művelt Bizánc egyházi írói kezelték talán a legtöbb figyelemmel a kereszténység és a körülötte virágzó résztudományok kapcsolatát, mely tudományok előbb ellenségesen viszonyultak a kereszténységhez, később viszont behódoltak neki. Az alexandriai hittudósok kettős harcot vívtak: egyrészt a pogánysággal, másrészt a júdaizmussal, s mivel filozófiai, teozófiai és gnosztikus iskolák környezetében éltek, mindenekelőtt a keresztény tan spekulatív vonatkozására fordítottak figyelmet. Az egyetlen közös célhoz tehát különféle utak vezettek, míg a rajtuk haladók le nem tértek róla. Mindenütt előfordultak egyedi, az uralkodó irányhoz közel álló eretnek törekvések, a helyi egyházakat a szent egyetértés kötelékében egyesítő egyetemes egyház egységes szemlélete azonban kiirtotta őket. Voltak olyan korok, amikor egész patriarchátusokat fenyegetett az eretnekség veszélye, amikor az egyetemes egyház dogmáitól eltérő tanok a helyi egyházat alkotó népek uralkodó irányzatához és szellemi sajátosságához igazodtak; a helyi egyház azonban ezen a ponton döntő választás elé került: vagy megtagadja az egyetemes egyházat, vagy feláldozza különvéleményét; e megpróbáltatásokkal teli korszakokban azonban az Úr a pravoszláv világ egyetértése révén megmentette egyházait. Az egyes helyi egyházakat eltérő sajátosságuk csak akkor sodorhatta volna egyházszakadásba, ha a szóban forgó egyház eltávolodott volna a hagyománytól és a többi egyházzal való érintkezéstől; ám mivel minden helyi egyház hű maradt a közös hagyományhoz és a szeretetben való egyetértés eszményéhez, szellemi-

erkölcsi tevékenységének sajátosságával csak növelte az egész kereszténység szellemi-erkölcsi életének gazdagságát és teljességét. így például az egyetemes egyházról való leválás előtt a római egyháznak is megvolt a maga úgyszólván törvényes egyedi sajátossága; ezt azonban a szakadás után szükségképpen olyan kizárólagos formává kellett átalakítania, amely egyedül nyújthatott módot arra, hogy rajta keresztül a keresztény tan behatolhasson a római egyháznak alávetett népek gondolkodásába.

A kereszténység előtti ókori világ műveltségét – az európai kultúra fejlődésének második forrását – a XV. *század* előtt a Nyugat szinte kizárólag csak abban a sajátos alakban ismerte, amelyet az az ókori pogány Róma idejében öltött; másik oldala, a görög és az ázsiai műveltség, a maga tiszta formájában szinte egészen Konstantinápoly meghódításáig egyáltalán nem szivárgott be Európába. Róma egyébként, mint ismeretes, messze nem volt az egész pogány kultúra képviselője: csak a világ feletti materiális uralom volt birtokában, míg a szellemi hatalom a görög nyelv és műveltség tulajdona volt. Óhatatlanul egyoldalúsághoz vezetne tehát, ha az emberi ész összes tapasztalatát és hatezer éves erőfeszítéseinek minden gyümölcsét kizárólag abban a formában vennénk át, amilyet a római műveltségben nyert, ez ugyanis azt jelentené, hogy teljesen egyoldalú alakban fogadnánk be, s így szükségképpen kitennénk magunkat annak a veszélynek, hogy egyoldalúvá tesszük saját műveltségünk jellegét is. És Európával valóban ez történt. Amikor a XV. században a görög száműzöttek Nyugatra érkeztek felbecsülhetetlen értékű kéziratairkal, már késő volt. Igaz, az európai műveltség fölélénkült, értelme azonban ugyanaz maradt: az élet és gondolkodás alapjai ekkora már kialakultak. A görög tudomány kitágította a nyugat-európai ízlés- és ismeretkört, gondolatokat ébresztett, lendületbe és mozgásba hozta az elméket, a szellem uralkodó irányát azonban már nem tudta megváltoztatni.

Végezetül pedig a kultúra harmadik eleme, a társadalmi műveltség Nyugaton arra a sajátosságra utal, hogy az államiság szinte egyik európai nép esetében sem a nemzeti élet és a nemzeti öntudat kiegyensúlyozott fejlődése során alakult ki, melynek keretein belül az emberek mindennapi életviszonyaikban testet öltő uralkodó vallási és társadalmi fogalmak természetes módon nőnének ki, erősödnének meg és kapcsolódnának össze olyan egységes gondolkodássá, amely megfelelő módon jutna kifejezésre a társadalmi organizmus harmonikus teljességében. Ennek épp ellenkezője történt: valamely különös történelmi véletlen folytán az európai társadalmi élet szinte mindenütt erőszakos úton, két, egymással szemben álló törzs élethalálharca következtében, a hódítók elnyomása, a hódítottak ellenállása, végül pedig azon véletlen körülmények nyomán alakult ki, amelyek a felszínen lezárták az ellenséges, egymáshoz képest aránytalan erők vitáját.

E három, a Nyugatot meghatározó elem: a római egyház, az ókori római műveltség és az erőszakos hódítás nyomán kialakult államiság teljesen idegen volt a régi Oroszországtól. Mivel Oroszország a kereszténységet a görögöktől vette át, állandó érintkezésben maradt az egyetemes egyházzal. Az ókori pogány világ műveltsége a régi Oroszországba már a keresztény tan közvetítésével jutott el, így nem egy bizonyos nép eleven örökségeként, nem egyoldalú vonzerőt kifejtve hatott rá; Oroszország csak akkor kezdte elsajátítani az ókori világ tudományos kultúrájának legfrissebb eredményeit, amikor már teljesen magáévá tette a keresztény műveltséget – de aztán a Gondviselés úgy találta jónak, hogy megakasztja Oroszország szellemi fejlődésének további menetét, talán így akarta megmenteni ama egyoldalúság káros hatásától, amely óhatatlanul osztályrésze lett volna, ha a racionális műveltség terjedése Oroszországban már akkor megkezdődik, mielőtt Európa bevégzi szellemi fejlődésének körpályáját. S mivel ekkor e fejlődés végső következményei még nem váltak láthatóvá, Európa ily módon még öntudatlanabbul és még mélyebbre vonta volna Oroszországot sajátos fejlődésének korlátozott szférájába. Ily módon az Oroszországba behatoló kereszténység nem ütközött olyan mérhetetlen akadályokba, mint amilyenekkel Rómában és Görögországban, illetve a római műveltséggel átitatott európai országokban kellett megküzdenie. A szláv világ nem gördített oly áthághatatlan akadályokat az ember belső és társadalmi életére gyakorolt tiszta keresztény hatás elé, mint amilyeneket a klasszikus világ zárt és a nyugat-európai népek egyoldalú műveltsége jelentett. Sőt, a szláv élet törzsi sajátosságai sok tekintetben még segítették is a keresztényi elvek sikeres megvalósítását. A jogról és kötelességről, egyéni, családi és társadalmi viszonyokról alkotott alapfogalmakat nem erőszakkal állították össze a szemben álló törzsek és osztályok által diktált formális feltételekből, miként háborúk után szokás mesterséges határokat vonni a szomszédos államok közé a kialkudott szerződés holt betűi szerint. Az orosz nép – a hódítást elkerülve – a maga önelvű törvényei szerint rendezkedett be. Leigázására törekvő ellenségei mindig kívül maradtak határain, nem avatkoztak belső fejlődésébe. A tatárok, lengyelek, magyarok, németek és más, a Gondviselés által rájuk bocsájtott csapás legfeljebb csak megakaszthatta, mint ahogy meg is akasztotta az orosz nép művelődését, belső és társadalmi élete lényegi értelmét azonban nem tudta megváltoztatni.

Miközben az eredeti európai műveltség e három eleme: a római egyház, az ókori római világ és az erőszakos hódítás nyomán született államiság Európa egész további fejlődését meghatározta – miként a térben fölvert három pont is kijelöli a rajta keresztülhaladó kör vonalát, Oroszországtól idegen maradt.

A régi római műveltség még élő emlékei, a pusztulástól megmenekült maradványai mindent átfogó hatást gyakoroltak a Nyugat születőben lévő

műveltségére. Az ókori Róma – miközben behatolt az európai társadalmi viszonyok alapszerkezetébe, törvényeibe, nyelvébe, erkölcsébe, szokásaiba, az európai tudományok és művészetek fejlődésébe –, akaratlanul is átsugározta a nyugati ember csaknem minden viszonyára azt, ami őt magát megkülönböztette más népektől; az embert körülvevő viszonyok összességének e sajátos jellege szükségképpen beépült a nyugati ember életének legbelső tartamába, hogy aztán az összes többi hatást saját uralkodó irányának képére formálja.

Ezért is kellett, hogy nyomot hagyjon Róma szellemi karaktere a Nyugat szellemi arculatán. Ha a római műveltség ezen uralkodó sajátosságát egyetlen általános meghatározással akarjuk jellemezni, azt hiszem, nem tévedünk, ha a római gondolkodás megkülönböztető jegyét épp abban jelöljük meg, hogy a felszíni racionalitás túlsúlyba került benne a dolgok belső lényegével szemben. Ezt a sajátosságot jelzi Róma társadalmi és családi életrendje, amely az esetlegesen megfogalmazott törvény külsőlegesen értelmezett betűjére hivatkozva logikai úton és büntetlenül eltorzíthatta az emberek közti természetes és erkölcsi viszonyokat. Ugyanezt a sajátosságot tárja elénk a római költészet, mely az, idegen ihletből származó külső formák művészi kidolgozására épül. Ugyanerre utal a rómaiak nyelve, amely a grammatikai konstrukciók mesterséges arányossága alatt roskadozva, agyonnyomja a lelki mozgások természetes szabadságát és eleven közvetlenségét. Ugyanezt a sajátosságot fedezhetjük fel magukban a híres római törvényekben, ahol a külső formalitás arányosságát a logikai tökély döbbenetes fokára fejlesztették, miközben a belső igazságosság eleme ugyanilyen megdöbbentő módon hiányzik belőle. És ugyanezt a képet mutatja a római vallás, amelyben a gondolatok felszíni kapcsolódása az értelem belső, eleven teljességének rovására megy végbe, s a szertartások misztikus jelentése a külsőség mögött szinte teljesen feledésbe merül. Ez a római vallás nem egyéb, mint a pogány világ legkülönfélébb, sőt egymással ellentétes istenségeinek a felszínen egybeterelt, belsőleg azonban ellentmondó, ugyanakkor logikailag a szimbolikus hódolat egységébe illesztett gyülekezete, ahol a filozófiai kapcsolat leple mögött a hit belső hiánya rejlett. Ugyanilyen jellegű racionális irányt fedhetünk fel a római erkölcsi rendben is, amelyre hivatkozva oly nagyra értékelték a külső emberi tevékenységet, s oly kevés figyelmet szenteltek e tevékenység belső értelmének; ahol a gőg erénynek számított; ahol az egyéni logikai meggyőződés volt a cselekvés egyedüli vezérlő elve; ahol az egyes egyén nem csupán sajátos lényként érzékelte önmagát, hanem a többi személyiségtől különbözőként is, és a többiekhez való viszonyát kizárólag mint az élet külső feltételeiből logikai úton levezetett viszonyt tudta elképzelni. Ezért aztán a római ember szinte nem is ismert másfajta kapcsot az emberek között, csak azt, ami közös érdeken alapul; s az egységet is csak pártegységként tudta elgondolni. A római ember számára a

patriotizmus volt a lehető legönzetlenebb érzés, ameddig föl tudott emelkedni, de nem ugyanazt értette rajta, mint a görögök. A római ember a hazáját nem önmagáért szerette, még a görög házi tűzhely is vonzóbb volt számára. Hazájában csupán pártja érdeke vonzotta, és különösen az, ami hiúságát legyezgette. Ugyanakkor a közvetlen, egyetemes emberi érzés szinte teljesen el volt fojtva lelkében. Honfitársait önmagához képest ugyanolyannak látta, mint amilyennek a nagy Róma tekintette magát a többi, környező városhoz viszonyítva; szövetségre és háborúra egyként kapható volt, attól függően, hogy a számítás mit diktált neki, sohasem tudott ellenállni ama szenvedély parancsának, amely rendszerint a rideg logikával gondolkodó és önző, gyakorlatias elméket uralja: a másokkal szembeni fölény ama szenvedélyére gondolok, amely a római ember lelkében ugyanolyan helyet kapott, mint a görög ember érző lelkében a nem fontolgató dicsvágy szenvedélye. Egyszóval, a római ember minden jellemvonásában, szellemi és lelki tevékenységének minden árnyalatában fölfedezhetjük a közös vonást: a logikai fogalmak külső arányosságát a lényegesnél is lényegesebbnek tartotta; s a lét belső egyensúlyát – ha lehet így fogalmazni – csupán a racionális fogalmak vagy a külső formális tevékenység egyensúlyán belül érzékelte.

A kereszténység természetesen már a pogány világban való megjelenése pillanatában ellentmondott az egyéni önzés tendenciájának és a római embert jellemző önhitt racionálisnak. Ezért aztán, amikor a kereszténység a létezés belső osztatlan egységének megteremtése felé terelte a szellem működését, nem csupán a szenvedélyekkel fordult szembe – bármennyire is tisztes külső mögé rejteztek –, hanem egyúttal, az elmét az önismeret eleven középpontjához emelve, a szellemi-erkölcsi széthullás ama állapotával is felvette a harcot, amelyben az egyoldalú racionalitás elszakad a szellem többi képességétől és elérhetőnek véli az igazságot a fogalmak felszíni összekapcsolásával is. Miközben a keresztény tanítás e külsőleges, racionális bölcselkedés szempontjából merő esztelenségnek tűnt, a keresztény tan magaslatáról lelepleződött e dühödt racionalitás érzéketlen vakságának teljes sivársága is. Ez az oka annak, hogy a kereszténység első századaiban még a római világ egyházi írói is oly gyakran támadták a hamis pogány filozofálást. A tiszta keresztény beállítottság uralma azonban nem volt képes arra, hogy teljes egészében kitörölje az elmékből a római alkat sajátosságait, amely, miként már megjegyeztük, törvényes keretei közt maradva nemcsak hogy nem zavarta a szellem valódi irányának kibontakozását, épp ellenkezőleg, tovább gazdagította megjelenési formáit, s csupán ott vezetett tévútra, ahol mértéktelenségével megbontotta a szellem belső egyensúlyát. így például Tertullianus, aki talán Róma legékesebben szóló *egyházi* írója, s aki különösen ragyogó logikájával és tételeinek külső összefüggéseivel ejt ámulatba; nos, Tertullianus műveinek jó része egyszer s mindenkorra az egyház díszévé vált, bár logikai képességének túlburjánzása, jobban mondva, az ész más

képességeitől való eltávolodása olyan szélsőségek felé terelték, ahol tanítása immár végképp elszakadt a tiszta keresztény tantól. Szerencsésebbnek bizonyult híres tanítványa, Szent Kiprianus, akinek logikai ereje nem kevésbé figyelemre méltó. A régi és új egyházatyák közül azonban talán senki sem vonzódott oly erősen az igazságok logikai láncolatához, miként Szent Ágoston, akit nagy előszeretettel neveznek a Nyugat Tanítómesterének. Egyik-másik műve mintha acélkarikákból szorosan egymáshoz fűzött szillogizmusok eltéphetetlen láncolata lenne. Talán ez az oka annak, hogy néha túlzott elragadtatottságában észre sem veszi a gondolat külső arányossága mögött rejtező belső egyoldalúságot; nem csoda, hogy élete utolsó éveiben neki magának kellett megírnia egynémely korai állítása cáfolatát.

De ha a római világ ennyire kötődött a fogalmak külső összekapcsolásához, s ha ez már akkor sem volt ártalmatlan a római egyházi írók számára, amikor a római egyház még az egyetemes egyház eleven része volt, s amikor az egész pravoszláv világ közös tudata minden mozzanatot a törvény szabta egyensúly medrében tartott, nos, akkor érthető, hogy Róma elszakadása után a római gondolkodás e sajátossága óhatatlanul túlsúlyba került a római egyházi írók tanaiban. Sőt, az is lehetséges, hogy ez a római sajátosság, ez az elszigetelt racionalitás, e túlzott vonzalom a fogalmak felszíni összekapcsolása iránt Róma elszakadásának is egyik fő oka volt E helyütt természetesen nem elemezhetjük az elszakadásnak sem az okait, sem körülményeit; a római hatalomvágy szelleme vagy más indíték sarkallta-e titkon a vezetőket: bármelyik feltételezés vitatható lehet; az elszakadás ürügye azonban minden kétséget kizár: a régi hagyomány és a közös egyházi tudat ellenére új dogmát illesztettek a korábbi hitvallásba, és ezt az eljárást egyedül csak a nyugat-európai egyházi írók logikai következtetései igazolták.

Azért említjük külön ezt a körülményt, mert minden másnál jobb magyarázatot adhat a nyugati műveltség jellegére: itt a római elvont racionalitás, mely egyoldalúsága révén szétrombolta a belső gondolkodás harmonikus egységét, már a IX. századtól kezdve behatolt a egyházi írók tanaiba.

Ebből a szempontból érthetővé válik, hogy a nyugati egyházi írók – gondolkodásuk minden lelkiismeretessége ellenére is – miért csupán a püspökség külsőleges egységében pillanthatták meg az egyház egységét; miért tekinthették lényeginek az ember külsőleges tevékenységét; miért nem látták be, hogy ha ugyan a külső cselekedetek elégtelenek, de a lélek belsőleg készen áll, a purgatóriumban letöltött időn kívül elképzelhető más eszköze is a lélek üdvözülésének; és végezetül: miért tulajdoníthattak egyeseknek túlságosan is sokat a külsőleges cselekedetekkel szerzett érdemekből, miközben ezt a többletet mások hiányosságának pótlására használták fel –

ugyancsak az egyház külső haszna érdekében végzett külsőleges cselekedetekre hivatkozva.

A nyugati egyház tehát, azzal, hogy a hitet a ráció logikai következtetései alá rendelte, már a IX. században elhintette önnönmagában a reformáció magvát, s a reformáció majd ugyanezt az egyházat ama logikai ráció ítélőszéke elé állítja, amelyet ez az egyház emelt az egyetemes egyház közös tudata fölé; és a gondolkodó ember már megpillanthatta Luther alakját I. Miklós pápa mögött, miként – a római katolikusokat idézve – a XVI. századi gondolkodó ember Strausst láthatta előre Luther mögött.

Nyilvánvaló, hogy ugyanazon szellemi-erkölcsi ok, a logikai egyoldalúság ugyanazon túlsúlya, amely az egyház külsőleges egységének szükségszerűségéről vallott tant létrehozta, szükségképpen előhívta a látható egyházfő tévedhetetlenségéről vallott tanítást is. Egyenesen következett ez a műveltség azon különös jellegéből, amely a nyugati világban kezdett uralomra jutni. Ugyanazon okból, mely Európában a gondolkodás általános állapotát meghatározta, következett az a helyzet is, hogy a frank császár felajánlhatta, a római püspök pedig elfogadhatta egyházmegyéjének világi főhatalmát. Később, ugyanezen logikai okból a pápa félig egyházi hatalma ki kellett terjedjen a Nyugat összes uralkodójára, létre kellett hozza az úgynevezett Szent Római Birodalom egész berendezkedését, teljes egészében meg kellett határozza a középkor történelmi fejlődésének jellegét, amelyben a világi hatalom állandóan összekeveredett az egyházival, s állandó harcban állt vele, kölcsönösen előkészítették egymás elkövetkező bukását a nép ítéleteiben, miközben a nyugati emberekben ugyancsak dúlt a harc a hit és a ráció közt, a hagyomány és az egyéni önhittség közt; s miként az egyház szellemi-erkölcsi hatalma a világi erőben keresett támaszt, a nyugati ember vallási meggyőződése az elvont szillogizmusban keresett a maga számára megalapozást.

A nyugati egyház tehát mesterségesen létrehozta a maga külső egységét, egyetlen olyan elöljárót rendelt maga fölé, amelyik az egyházi és a világi hatalmat egyaránt magába foglalja, ezzel azonban végképp kettészakadt a nyugati egyház szellemi-erkölcsi tevékenysége, belső iránya és a világhoz való külső viszonya. A katolikus templomok fölé magasodó kettős torony talán épp ezt a megkettőzöttséget szimbolizálja.

Eközben a világi uralkodók - magukat az egyház hármaskoronájú uralkodójának alávetve – lezárták az úgynevezett Szent Római Birodalom feudális rendszerét. Talán ez volt az egyetlen ésszerű kiút azon népek társadalmi élete szempontjából, amelyek esetében az állami berendezkedés hódítás útján alakult ki. Mert a két harcban álló törzs, az elnyomó és az elnyomott közötti kibékíthetetlen küzdelem, e népek egész történelmi fejlődésére kiható örökös gyűlölködést hozott létre: az egymással mereven szemben álló rendek a maguk, egymást kizáró jogaira hivatkoztak, az egyik

kivételes előjogokat követelt, a másik mélységesen elégedetlen volt és örökösen panaszkodott, a köztük lévő harmadik rend kitartóan irigykedett a többire, állandóan hol egyikük, hol másikuk került viszonylagos túlsúlyba, s ebből az egészségtelen helyzetből aztán megszülettek a békekötés külső, formális és erőszakos, ám természetesen egyik felet sem kielégítő feltételei, amelyek a társadalmi tudatban csupán az államon kívül eső elvből nyerhettek megerősítést. De minél kevesebb joga volt a meghódított törzsből származó rendnek, annál kevésbé voltak jogszerűek a hódító törzsből kialakult rend fogalmai. Minden nemes személy arra törekedett, hogy saját maga legyen másokhoz való viszonyának legfőbb törvényévé. A közös államiság vagy a népi jelleg gondolata nem férkőzhetett független szívük közelébe, mert minden oldalról páncél és büszkeség védte. Ezen önkény és erőszak uralására csak a külső formális viszonyokra vonatkozó, általuk létrehozott és saját akaratukból megállapított szabályok voltak képesek. Bár a becsület szabályai a kor szükségletéből születtek, s egyedül ezek nyújtottak lehetőséget arra, hogy a teljes törvény nélküliség állapotában a törvény helyett működjenek, jellegük azonban a társadalmi élet oly nagyfokú egyoldalúságáról, a személyes viszonyok oly végletes külsőlegességéről és formalitásáról, lényegük oly mértékű semmibevételéről tanúskodik, hogy ezek a törvények önmagukban, az egész európai élettől függetlenül is hűen tükrözhetnék a nyugati társadalmiság egész fejlődését.

Várába zárkózva minden nemes lovag önálló államot képezett. Ezért a közöttük lévő viszonyok csak külsőleges, formális jelleget ölthettek. Szükségképpen ugyanilyen külsőleges, formális viszony fűzte őket a többi rendhez is. Ezért aztán a nyugati államokban a polgári jog fejlődéséhez is ugyanaz a formális, külsőleges, a törvény betűjéhez ragaszkodó értelem tapadt, mint ami a társadalmi viszonyok végső alapját is képezte. A néhány európai városban tovább élő és ható római jog még inkább megszilárdította az európai jurisprudencia külsőleges, formális tendenciáit. A római jog ugyanis ugyanilyen külsőleges formális jellegű, s betű szerinti értelme mögött ugyanígy feledésbe merül a belső igazságosság; aminek talán az az oka, hogy a római társadalmi élet ugyancsak a két szemben álló, erőszakkal egy állam keretei közé kényszerített nép állandó küzdelme során fejlődött ki.

Ez a magyarázata egyebek közt annak, miért gyökerezhetett meg oly könnyen az európai népek körében a tőlük különben idegen római jog, kivéve azt a néhány országot, ahol a társadalmiság nem hódítás nyomán alakult ki, s amelyek ezért a jövőben teljesebb fejlődést ígérnek.

Ám az erőszak szülte európai államok szükségképpen fordulatok sorozatán keresztül fejlődtek, mivel az állam fejlődése nem más, mint az alapjául szolgáló belső elvek kibontakozása. Ezért aztán az erőszakkal alapított és az egyének közötti formális viszonyok által összetartott, az egyoldalú racionalitás szellemétől áthatott európai társadalmak

szükségképpen nem a társadalmi szellemet fejlesztették ki önmagukban, hanem az egyéni elkülönültség szellemét, melyet az egyének és a pártok érdekeinek köteléke fogott össze. Ez az oka annak, hogy bár az európai államok történetében időnként megpillanthatjuk a társadalmi élet virágzásának külső jeleit, valójában azonban a társadalmi formák mögött mindig is csupán egyes pártok rejtőztek, amelyek az egyéni célok és egyéni rendszerek miatt mindig is megfeledkeztek az egész állam életéről. Pápai pártok, császári pártok, városi pártok, egyházi, udvari, egyéni és kormánypártok, vallási, politikai és népi pártok, középrétegek pártjai, sőt metafizikai pártok hadakoztak állandóan az európai államokban, hogy saját egyéni érdekeiknek megfelelően alakítsák át az államrendet. Ezért aztán a társadalom fejlődése az európai államokban nem kiegyensúlyozott növekedésként valósult meg, hanem mindig többé-kevésbé érzékelhető fordulatokon keresztül. Ez volt a feltétele minden haladásnak, mígnem a fordulat már nem puszta eszköz volt valaminek az eléréséhez, hanem a nép törekvéseinek önelvű célja.

Ilyen körülmények között az európai műveltség szükségképpen azzal ért véget, hogy lerombolta a szellem és a társadalom egész, önnönmaga által emelt épületét.

Az ész e különálló elemekre való széthullása, a racionalitás más szellemi-erkölcsi tevékenységek feletti uralma azonban, amely a későbbiekben mindenképpen le kellett hogy rombolja az európai műveltség egész épületét, kezdetben épp ellenkező irányú hatást fejtett ki, s annál gyorsabb fejlődést váltott ki, minél egyoldalúbb volt. Így működik tehát az emberi ész eltévelyedésének törvénye: kívül csupa csillogás, de már belül sötét homály.

Az arab műveltség fejlődése még gyorsabban ment végbe, mivel még egyoldalúbb volt, bár ugyanaz az elvont-racionális irány jellemezte, amelyet a középkori Európa is átvett. A mohamedán kultúra könnyebben át tudta alakítani alapvető nézeteit formális logikai kapcsolatokká, mint ahogyan azt a lényege szerint eleven és egész kereszténység tette. Az elvont fogalmak kapcsolatrendszere volt az a legmagasabb rendű cél, amit a mohamedán ember a maga szellemi öntudatával elérhetett, s ez képezte hitének végső alapját is. Ez a rendszer ugyanis csupán bizonyos történelmi tények elvont elismerését és Isten egységének metafizikai elismerését várta tőle, öntudatának belső egységére már nem tartott igényt, minden további nélkül otthagyta a szétesett emberi természetet feloldhatatlan meghasonlottságában. Nem tárta fel az ember számára létének végső célját, épp ellenkezőleg, csupán nyers érzéki élvezetekkel kecsegtette mind az evilági élet jutalmaként, mind a jövőben elérhető legmagasabb rendű célként. Így aztán a mohamedán ember szellemi szükséglete legföljebb az elvont logikai egység, a külső gondolati rend, illetve a korrekt belső kapcsolatrendszer megteremtéséig terjedhetett. A legnagyobb metafizikai feladat, amit a mohamedán tudásvágy, azaz e mohamedán filozófiai költészet maga elé kitűzhetett, nem egyéb, mint a szellemi-erkölcsi világ láthatatlan

tevékenységének látható formulákban történő rögzítése: a mennyei és a földi világ törvényei között érvényesülő talizmanikus kapcsolat fölkutatása. Innen ered a mohamedánok logika iránti vonzalma, itt van az arab asztrológia, alkímia, tenyérjóslás és az összes elvont-racionális és érzéki-szellemi-erkölcsi tudomány forrásvidéke. Innen válik érthetővé, mi az oka annak, hogy bár az arabok műveltségük alapelveit a szíriai görögöktől kapták, s ugyan közeli kapcsolatban álltak Bizánccal, a görög kultúra kibontakozását azonban szinte egyáltalán nem befolyásolták Nyugat-Európára viszont annál intenzívebb hatást gyakoroltak: épp akkor érkeztek oda virágzó tudományaik minden csillogásával, amikor Európa csaknem a teljes tudatlanság állapotában leledzett. Tudományosságuk elvont logikai iránya révén kétség kívül hozzájárult ahhoz, hogy ugyanez az irányvonal erősödjön meg az európai kultúrában is, s egy időre legalábbis, a maguk talizmanikus spekulációinak szivárványszínű fonalával szőtték át az európai gondolkodás alapanyagát. Az arabok ismertették meg először a latin hittudósokat Arisztotelész műveivel, melyek kezdetben arab nyelvből fordított, arab magyarázatokkal ellátott változatban kerültek kezükbe, a görög műveltséget ugyanis alig ismerték.

Arisztotelész, akit sohasem értettek egészen, részleteit azonban minden ízében beható vizsgálat alá vették, a skolasztika lelkét jelentette, a skolasztika pedig az akkori Európa egész szellemi fejlődését képviselte s hallatlanul világosan kifejezte.

A skolasztika arra törekedett, hogy a vallásbölcseletet tudományos formában jelenítse meg. A vallásbölcselet volt ugyanis ekkortájt minden tudás legmagasabb rendű célja és legfőbb forrása. A skolasztika nem csupán racionális rendszerbe kívánta foglalni a vallásbölcseleti fogalmakat, hanem egyúttal racionális-metafizikai megalapozásukat is el akarta végezni. Ehhez elsősorban Szent Ágoston műveit és Arisztotelész logikai munkáit használta fel. A hit tudományának legmagasabb szintű, egyetemes kifejtése a hit tárgyairól folytatott dialektikus szofisztikákból állt. A legnevesebb egyházi írók hittételeiket saját logikai következtetéseikből próbálták levezetni. Scotus Eriugenától kezdve talán egészen a XVI. századig nem akadt egyetlen egyházi író sem, aki ne kísérelte volna meg, hogy Isten létére vonatkozó meggyőződését valamiféle rafináltan kimunkált szillogizmussal bizonyítsa. Nagyszabású műveik tele voltak finom absztrakciókkal, melyeket csupasz racionális fogalmak szálaiból logikai módszerrel szőttek. Így aztán gondolkodásuk leglényegtelenebb mozzanata egyszerre lett számukra a tudomány tárgya, ok a pártok kialakulására és életcél.

A skolasztika lényegéről és a korabeli elmék állapotáról nem a nominalisták és realisták elvont vitái, nem az Eucharisztiáról, a kegyelemről, a Szent Szűz születéséről és más hasonló tárgyról folytatott különös disputák adhatnak valódi fogalmat; hanem épp az a legárulkodóbb, ami ezekben a

vitákban e módfelett művelt filozófusok figyelmének és gondolkodásának fő tárgyát képezte – tehát az, hogy önkényes kérdéseket fogalmazzanak meg teljesíthetetlen előfeltevésekről s megvizsgálják az ezen előfeltevésre vonatkozó összes érvet és ellenérvet.

E hét évszázadon át tartó, végeláthatatlan és kimerítő fogalmi játék, e minden hasznot nélkülöző kaleidoszkóp, mely elvont kategóriákat pörgetett-forgatott szüntelenül értelmünk előtt, szükségképpen elfedett minden olyan eleven, a ráció és a logika szférái fölött álló meggyőződést, amelyhez az ember nem juthat el szillogizmusok révén, épp ellenkezőleg, miközben ily módon próbálja őket megalapozni, éppenséggel eltorzítja, sőt teljes egészében megsemmisíti igazságukat.

A nyugati gondolkodás körülbástyázott köréből mind a belső, szellemi-erkölcsi életre mint teljességre irányuló eleven megértés, mind pedig a külső természetre irányuló eleven, előítélet-mentes szemlélet kiűzetett: az első „misztika" néven, minthogy természete folytán eleve gyűlöletes volt a skolasztikus racionalitás szemében (ez vonatkozott a pravoszláv egyház tanításának azon részére, amelyet nem lehetett összeegyeztetni a nyugati rendszerekkel); a második ellen pedig „istentagadás" címen indult hajsza (ezt a címkét azok a tudományos felfedezések kapták, melyek ellentmondtak az egyházi írók korabeli fogalmainak). Ez azért történhetett így, mert a skolasztika a maga hitét és a maga szűk körű tudományfelfogását egyetlen megbonthatatlan sorsba kényszerítette.

Így aztán, amikor Konstantinápoly bevétele után a görög gondolkodás friss, romlatlan levegője beáramlott Keletről Nyugatra, s a nyugati gondolkodó ember egyre szabadabban és könnyebben lélegezhetett, a skolasztika épülete egyetlen pillanat alatt, végleg összedőlt. Egyoldalúsága azonban nyomot hagyott a skolasztikán nevelkedett elmén. A gondolkodás más tárgyat talált, más irányt vett, de a racionalitás továbbra is túlsúlyban maradt benne, s az eleven igazságok iránt továbbra is teljesen érzéketlen maradt.

Tanulságos módon példázza mindezt a legújabbkori filozófia megalapítója, aki úgy gondolta, végleg megszabadult a skolasztika nyűgétől, miközben maga sem vette észre: olyannyira foglya még mindig, hogy bármekkora zsenialitással látta is be az ész formális törvényeit, olyannyira érzéketlen az eleven igazságok iránt, hogy még saját létéről való közvetlen tudását sem tartotta eléggé meggyőzőnek, mindaddig, amíg le nem vezette egy elvont szillogizmusból . Ez a példa annál inkább is figyelemre méltó, mivel nem egy filozófus egyéni tulajdonságára utal, hanem az elmék általános irányultságát fejezi ki. Descartes logikai következtetése ugyanis lelkes követőkre talált: a legújabb filozófusok többsége csaknem a XVIII. század végéig gondolkodása alapelemének tekintette. Sőt talán még mindig vannak olyan mélyen gondolkodó elmék, akik rá hivatkozva igazolják létezésük

kétségbevonhatatlan voltát, s ily módon megnyugtatják szilárd meggyőződések iránti, mesterségesen kialakított igényüket. E sorok írója legalábbis még jól emlékszik életének ama korszakára, amikor a mesterségesen irányított gondolkodás hasonló forrásai oly jólesően oltották a szellemi megnyugvás iránti szomját.

S egy sajátosságról már nem is beszélek: Descartes, következtetései szigorú szükségszerűségének fogságában jóhiszeműen meggyőződhetett arról, hogy az ember kivételével minden állat csupán a Teremtő által nagy műgonddal szerkesztett gép, s mivel tudata nincs, nem érzékel sem fájdalmat, sem élvezetet.

Ezek után nem meglepő, hogy miután tanítványa, a híres Spinoza – aki a filozófiai fejlődés irányítását is átvette tőle – oly mesterien s oly szorosan össze tudta illeszteni az első okról, illetve a világegyetem legmagasabb rendjéről és szerkezetéről való racionális következtetéseit, hogy a teorémák és szillogizmusok e sűrű és áthatolhatatlan hálóján át sem magában a teremtményben nem vehette észre az Élő Teremtő nyomait, sem az emberben nem pillanthatta meg belső szabadságát. Ugyanez a túláradó logikai racionalitás a nagy Leibniz elől saját elvont fogalmainak spekulatív összekapcsolása mögé rejtette az okok és hatások nyilvánvaló kapcsolatát, ezek értelmezéséhez pedig föl kellett tételezni az eleve elrendelt harmóniát, amely alapgondolatának poézisével ellensúlyozza kissé egyoldalúságát.

Azt mondom: a gondolat poézise kissé ellensúlyozza egyoldalúságát, mivel úgy gondolom, hogy ha valami nem csupán a logikai, hanem az esztétikai és morális követelményeket is kielégíti, akkor az ész a képességek eme egyesülése révén többé-kevésbé visszatérhet a maga teljes mivoltához, s ezáltal közelebb kerülhet az igazsághoz is.

S kell-e tovább sorolnunk a nyugati filozófia egymást követő képviselőit ahhoz, hogy rendszereik felidézésével megbizonyosodhassunk a nyugati szellemi-erkölcsi irány általános egyoldalúságáról? Kell-e említenünk, hogy Hume, aki a nyugati bölcselet másik ágán Bacon, Locke[22] és a hozzájuk hasonló gondolkodók követőjeként szükségképpen és elkerülhetetlenül megjelent, egyszóval, hogy Hume, e szenvtelen bölcselő, aki a szenvtelen ész révén bebizonyította, hogy a világon nem létezik semmilyen igazság, s hogy az igazság s a hamisság egyaránt kételkedés tárgya? Kell-e említenünk, hogy a Hume nyomába lépő s a német iskolától elinduló Kant közvetlenül a tiszta ész törvényeiből vezette le azt a vitathatatlan bizonyítékot, hogy a tiszta ész számára nem létezik semmiféle bizonyíték a legmagasabb rendű igazságok igazolására?

Innen már jószerivel csak egyetlen lépés lett volna az igazság, ám a nyugati világ akkor ehhez még nem volt eléggé érett.

Kant rendszeréből annak csupán egyetlen, elvont mozzanata bontakozott ki Fichte rendszerében, aki bámulatra méltó szillogizmus-rendszerével bebizonyította, hogy az egész külső világ csupán a képzelet csalóka látszata, s hogy valójában csak az önfejlődő *Én* létezik. Ebből fejtette ki aztán

Schelling a hipotézis ellenkező oldalát, jelesül azt, hogy bár a külső világ valóban létezik, a világlélek azonban nem egyéb, mint az emberi *Én,* amely a világ létében csupán azért fejlődik ki, hogy az emberben önmagára ismerjen. Hegel még inkább megszilárdította és kiterjesztette az emberi öntudat önfejlődésének e rendszerét. S miközben minden elődjénél mélyebbre hatolt a logikai gondolkodás törvényeibe, melyeket fölülmúlhatatlan zsenialitása révén a legteljesebben és legvilágosabban fejtett ki, épp ezáltal tette lehetővé ugyancsak Schelling számára, hogy az egész logikai gondolkodás egyoldalúságát bebizonyítsa. Így aztán a nyugati filozófia most olyan helyzetbe került, hogy a maga elvont racionális útján már nem haladhat tovább, mivel fölismerte ennek egyoldalúságát, ugyanakkor azonban új útra sem tud lépni, mivel minden ereje az elvont racionalitás fejlődésében rejlett.

Miközben a római vallásbölcselet a skolasztikus filozófia révén bontakozott ki, a keleti egyházatyákat nem ejtette rabul a szillogisztikus építmények egyoldalúsága, ugyanis mindvégig meg tudták őrizni az észhasználat ama teljességét és osztatlan egységét, amely a keresztény bölcselet megkülönböztető sajátossága. Mert nem szabad elfelednünk, hogy ebben az időszakban az egész kultúra Bizáncban összpontosult. A művelt görögök jól ismerték a régi keresztény és pogány írókat, különösképp a filozófus írókat, alapos tanulmányozásuk jól látható nyomait a vallási művek többségében egészen a XV. század közepéig fellelhetjük; a műveletlen, s Bizánchoz képest mondhatni, tudatlan nyugatiak gondolkodása viszont szinte egészen a XIV. századig csupán a latin szerzőket követte, néhány görög szerző kivételével. Az első tudós akadémiát Itáliában csak a XIV. század közepén alapította meg a híres Varlaam szerzetes, Petrarca mestere, a pravoszláv egyház szerencsétlen árulója, aki a magabízó nyugati racionalitástól megfertőzve elvetette a keresztény tan némely, számára érthetetlen dogmáját, amiért is a konstantinápolyi zsinat elítélte és szégyenteljes körülmények közt Görögországból elűzte. Itáliában persze a lehető legnagyobb becsben tartották.

Arisztotelészt a görögök minden kétséget kizáróan jobban és alaposabban ismerték, mint a latinok, bár talán az arab és latin tudósok kommentárjai nélkül, amelyek pedig a skolasztikus nevelés megrendüléséig a nyugati elme bármiféle fejlődésének elengedhetetlen feltételét jelentették. A görög gondolkodók azonban nemcsak hogy nem tápláltak különös vonzalmat Arisztotelész iránt, hanem jó részük nyilvánvalóan Platónt becsülte többre, nem mintha a keresztény gondolkodók bármelyikük pogány fogalmait magukévá tették volna, inkább arról lehet szó, hogy maga a platóni gondolkodásmód nagyobb egységet biztosított az elme mozgásaiban, az ész spekulatív tevékenysége terén pedig több melegséget és több harmóniát tett lehetővé. így aztán a latin világ skolasztikában kidolgozott filozófiája és a keleti egyházi íróknál, különösképp a Róma bukása után élő egyházatyáknál

kifejtett vallásfilozófia között szinte teljesen ugyanolyan viszonyt fedezhetünk fel, mint amilyen a két ókori filozófus, Platón és Arisztotelész közt volt.

Figyelemre méltó, hogy a X. század utáni egyházatyák vallásfilozófiája már közvetlenül és tisztán megjelenő, eleven és mély keresztény filozófia, amely a puszta racionális mechanizmustól egy magasabb rendű, morálisan szabad gondolkodás felé emeli az észt, olyan filozófia, amely még a nem hívő gondolkodó számára is tanulságos lehet pszichológiai megfigyeléseinek hihetetlen gazdagsága, mélysége, finomsága miatt. Ezt a filozófiát azonban a racionális irányt követő Nyugat minden értéke ellenére is (s itt most kizárólag értelmi értékeiről beszélek, vallásbölcseleti rangját figyelmen kívül hagyom) oly kevéssé volt képes fölfogni, hogy a nyugati gondolkodók nemcsak nem értékelhették kellőképp, hanem, ami még inkább meglepő, mind a mai napig szinte teljesen ismeretlen maradt számukra. Legalábbis egyetlen filozófus, egyetlen filozófiatörténész sem tesz említést róla, miközben a filozófiatörténetekben hosszú traktátusokat találunk az indiai, a kínai és a perzsa filozófiáról. A keleti egyházi írók műveit hosszú ideig nem ismerték Európában, sokuk mindmáig ismeretlen, sokukat pedig nem értették, ezért nem is figyeltek rájuk kellőképp oda; ismét másokat csak a közelmúltban adtak ki ugyan, őket szintén nem értékelték méltóképpen. Bár néhány nyugati egyházi író említést tesz a keleti szerzők bizonyos sajátosságairól, ezek lényegét azonban oly kevéssé értik, hogy szavaikból olykor az igazsággal szöges ellentétben lévő állítás következik. Szinte egyetlen nyugati egyházi írónál sem észlelhetjük eleven nyomát annak a hatásnak, amelyet a keleti egyházból származó írásoknak kellett volna hagyniuk, ha legalább feleannyira ismerték volna őket, mint az ókori pogány szerzők műveit. Ebből a körből legföljebb csak Kempis Tamást vagy Gersont kell kizárni, őket is csak akkor, ha a nekik tulajdonított könyvet valóban ők írták, s nem latin fogalmak szerint kissé átdolgozott, görög fordításról van szó, miként azt némelyek feltételezik.

A keleti egyház Róma elszakadása után élő szerzőinél a keresztény tannal kapcsolatban semmi újat nem kereshetünk, semmi olyasmit, ami ne lett volna meg már az első századok íróinál is. Rangjukat azonban épp ez teszi: az, hogy a maga eredeti tisztaságában és teljességében megőrizték a keresztény tan lényegét, s mintegy az igaz meggyőződés középpontjából kitekintve, még világosabban láthatták mind az emberi ész törvényeit, mind az emberi ész igaz tudáshoz vezető útját, mind pedig az ész különféle eltévelyedéseinek külső jeleit és belső mozgatórugóit.

Egyébiránt a Róma elszakadása előtt élő, Keleten és Nyugaton egyaránt elismert egyházatyákat nem mindig egyformán értelmezték Keleten és Nyugaton. Ez a különbség abból eredhetett, hogy Keleten mindenkor ismerték az egyetemes egyház *összes* íróját és tanítóját, míg a nyugati tudósok főként csak a latinokat s elvétve néhány görögöt olvastak, akiket ráadásul szintén a római mesterektől merített, kész fogalmaikon át szemléltek. Az

újabb korokban, amikor a nyugati tudósok már közelebbről megismerték a görög irodalmat, akaratlanul is még mindig a régi szűk – s ha nem is festett, de homályos – ablakon át tekintettek rá. Csak ezzel magyarázhatjuk, miért maradhattak meg oly sokáig a maguk racionális irányának egyoldalú keretei közt, amely egyébként szükségképpen összeroppant volna az összes régi egyházatya együttes hatására. A maguk egyoldalú nézőpontját követve azonban vagy nem vették észre, vagy egyáltalán nem is ismerték azokat az ókori szerzőket, akiknél a legerőteljesebben jelent meg az e korlátozott nézőponttal homlokegyenest ellentétes felfogás, amit misztikának titulálva, önhitten elvetettek.

A fogalmi különbségen kívül innen ered Keleten és Nyugaton az a különbség is, amely magában a vallásbölcseleti-filozófiai gondolkodásmódban jelentkezik. A keleti gondolkodók ugyanis a spekulatív igazság felé törekedve mindenekelőtt a gondolkodó szellem belső állapotának helyes voltára ügyelnek, míg a nyugatiak inkább a fogalmak külső kapcsolódására. A keletiek a teljes igazság elérése érdekében az ész belső, osztatlan egységét [celnoszty] igyekeznek megteremteni: a szellemi képességek ama gyűjtőhelyét, ahol egyetlen eleven és magasrendű egységben [jegyinsztvo] egyesülhet a szellem minden elkülönült tevékenysége.

A nyugati gondolkodók viszont úgy tartják, hogy a teljes igazságot elérhetik az ész egymástól különvált, önnön elkülönült helyzetükben, egyedül tevékenykedő képességei is. Az egyik érzékkel a moralitást fogják föl, a másikkal az esztétikumot, a hasznosság ismét csak másfajta megértés tárgya, az igazat az elvont ráció fogadja be, miközben egyik képesség sem tudja, mit csinál a másik, amíg ő saját tevékenységét végzi. A nyugatiak előfeltevése szerint mindegyik út elvezet a végső célig, mielőtt még egyetlen együttes áramlásban összefutnának.

Az értelem érzéketlen hidegét és a szívbéli indulatok szélsőséges mozgásait egyaránt törvényes emberi állapotnak tekintik; s amikor a nyugati tudósok a XIV. században tudomást szereztek a keleti gondolkodók ama törekvéséről, hogy érintetlenül megőrizzék a szellem belső egységét, folyton-folyvást gúnyolódtak rajta, s mindenféle csúf nevet aggattak rá. Igaz, néha használják a keletiek által használt kifejezéseket is: „belső szellemi-erkölcsi összpontosítás", „az értelem önmagára való összpontosítása" stb., ám ezen elnevezések alatt többnyire mást értenek: nem a belső képességek összegyűjtését, összpontosítását, teljessé tételét, hanem csupán végletekig feszített állapotukat. A szellemi-erkölcsi létezés középpontját egyáltalán nem is keresik. A nyugati ember nem fogja föl a legmagasabb rendű szellemi képességek ama eleven együttesét, ahol egyetlen képesség sem működik a többivel való egyetértés nélkül; nem fogja föl a belső élet ama egyensúlyát, amely a pravoszláv világ hagyományai szerint nevelkedett ember legkülső mozgását is jellemzi: az ilyen ember mozgásában ugyanis még a

legváratlanabbb sorsfordulók pillanataiban is van valami mélységes nyugalom, minden mesterkéltségtől mentes arányosság, méltóság s ugyanakkor alázat, ami a szellem egyensúlyára, a mindennapi öntudat egységére és mélységére utal. Az európai ember viszont mindig kész a szélsőséges kitörésekre, mindig sürög-forog, vagy épp színpadias pózban tetszeleg, külső és belső mozgása örökösen nyughatatlan, csak szándékos erőfeszítéssel képes mesterséges arányosságot teremteni benne.

A pravoszláv egyházatyák tanai úgyszólván az első keresztény harangszóval együtt érkeztek Oroszországba. Az orosz életmód alapját képező orosz gondolkodás eredeti természete e tanok iránymutatásával alakult ki s nevelkedett fel.

A tágas orosz föld még fejedelemségekre felosztottan is egyetlen eleven testként érzékelte önmagát, miközben gyűjtőpontját nem annyira a nyelv egységében találta meg, hanem inkább az egyházi rendeletekbe vetett hit egységéből eredő meggyőződésben. Oroszország beláthatatlan térségeit ugyanis egyetlen sűrű hálóként borította a magányos, ám a szellemi-erkölcsi érintkezés együttérzést teremtő szálaival összekapcsolt kolostorok számlálhatatlan sokasága. Belőlük áradt széjjel egyformán és egységes értelemmel telve a tudat és a tudomány fénye az összes törzs és fejedelemség lakhelyére. Belőlük származtak a nép vallási fogalmai éppúgy, miként összes erkölcsi, társadalmi és jogi fogalma, hogy formáló hatásukban megmártózva, egyetlen, közös irányt öltve ismét visszatérjenek a társadalmi tudatba. A papság, mivel kivétel nélkül a társadalom összes osztályát képviselte, a legfelső rétegeket éppúgy, mint a legalsókat, az összes osztály és réteg felé kiterjesztette a birtokában lévő magasrendű műveltséget, melyet közvetlenül az elsődleges forrásokból merített, közvetlenül a korabeli kultúra központjaiból, azaz Cárgrádból, Szíriából és a Szent Hegyről kapott. És ez a műveltség oly gyorsan növekedésnek indult Oroszországban, s oly naggyá növekedett, hogy még most is meglepve gondolunk arra, hogy a XII-XIII. században néhány részfejedelemnek akkora könyvtára volt, hogy a benne lévő kötetek számát tekintve a korabeli legnagyobb nyugati könyvtár, a párizsi aligha kelhetett versenyre vele; hogy sokan közülük ugyanolyan szabadon beszéltek latinul és görögül, mint oroszul, sőt némelyek más európai nyelveken is tudtak; s hogy néhány, a XV. századból ránk maradt műben olyan görög munkák orosz fordításából találhatunk részleteket, amelyek nem csupán Európában voltak ismeretlenek, de hanyatlása után még Görögországban is nyomuk veszett, csak egészen a közelmúltban sikerült felkutatni őket Athosz eddig fel nem tárt kincstáraiban.

De ámulva gondolunk arra is, miként másolták, olvasták a szerzetesi cellák magányában, gyakorta az erdők mélyén az egyházatyák műveinek mind a mai napig fennmaradt szláv fordításait, melyek oly mély értelműek s oly magasrendű vallásbölcseleti és filozófiai tartalommal telítettek, hogy még

a német filozófiaprofesszorok közül sem mind elég bölcs ahhoz, hogy értelméhez közel férkőzzön (még ha erről talán egyikük sem ad számot); s végül amikor az jut eszünkbe, hogy ez az orosz műveltség olyannyira elterjedt, oly szilárd s fejlett volt, s ezért oly mély gyökereket eresztett az orosz életben, hogy – bár a kolostorok már csaknem másfél évszázada nem a kultúra központjai többé, s mindenki, aki a nép gondolkodó részéhez tartozik, neveltetésében és felfogásában jelentősen eltávolodott, sőt néhány esetben olyannyira elszakadt a hajdani orosz életmódtól, hogy még az emlékét is kitörölte a szívéből – nos, mindennek ellenére a hajdani műveltség fogalmai alapján teremtett s velük átitatott orosz életmód csaknem változatlan formában fönnmaradt a nép alsó osztályaiban: igen, fönnmaradt, de már csaknem öntudatlan módon, csupán a köznapi hagyományban, az alapjául szolgáló gondolat összekötő ereje nélkül él tovább...

Micsoda hatalmas erőnek kellett működnie ahhoz, hogy ennyire tartós hatást váltson ki! És ez a szilárd életforma a korábbi műveltség következménye, ugyanazon nép körében ismerhető föl, amelyik oly könnyedén megvált előző kultúrájától, a pogányságtól, hogy fölvehesse a kereszténységet!

Ez az orosz életmód és a benne visszhangzó, korábbi orosz élet tehát rendkívül nagy értéket képvisel számunkra - különösképp azon nyomok révén, melyeket a tiszta keresztény alapelvek hagytak rajta: azon alapelvek, melyek akadálytalanul hatást gyakorolhattak a nekik önként behódoló szláv törzsre. Nem holmi természet adta előnyök keltenek bennünk reményt a szláv törzs jövőbeni fölvirágzását illetően: nem! A törzsi sajátosságok összessége – miként a föld, ha a szellem magva hull rá – gyorsíthatja vagy lassíthatja a csírázás folyamatát, egészséges vagy kártékony nedveket szállíthat a mag felé, szabad utat engedhet neki Isten napvilága felé, vagy épp idegen növényekkel fojthatja meg, a gyümölcs íze azonban nem ettől, hanem csakis a mag tulajdonságaitól függ.

Bármi legyen is a véleményünk a varégok bejöveteléről, önként hívta-e be őket az egész orosz föld, vagy csupán az egyik párt kérte segítségüket a másik féken tartására; érkezésük semmiképp se nevezhető sem egy idegen törzs támadásának, sem hódításnak, hiszen másfél évszázad múltán minden további nélkül kiküldhették őket vagy legalábbis jó részüket Oroszországból. Hogyan lehettek volna akkor hódítók? Hogyan maradhattak volna meg békében az oroszok akarata ellenére? Uralmuk alatt Oroszország állami és társadalmi viszonyai kiegyensúlyozottan és természetes módon formálódtak, minden erőszakos újítás nélkül, az orosz erkölcsi fogalmak belső rendjének természetes következményeként. A kereszténység felvételekor azonban az orosz ember erkölcsi fogalmai, s így közösségi életrendje is jelentős változáson ment keresztül, ezért az orosz föld társadalmi rendjének is keresztény irányba kellett továbbfejlődnie.

Szent Vlagyimir azt hirdette: bocsássunk meg a bűnösöknek – s ez az első, a gondolkodástól még érintetlen (mily csodásán érintetlen!) kívánság bizonyítja legékesebben, mennyire készségesen törekedett kezdettől fogva az orosz ember arra, hogy a maga teljességében beépítse életébe a fölvett új elveket. Az egyház maga gördített akadályt e kívánság valóra váltása elé, és ezzel elválasztotta egymástól az egyéni-vallási és a világi-uralkodói kötelezettségeket. Ezzel szilárd, örök érvényű határt vont önnönmaga és az állam közé, önnön magasrendű elveinek feltétlen tisztasága és a társadalmi berendezkedés mindennapos zűrzavara közé, s ezzel egyszer s mindenkorra kívül maradt az állam szféráján és világi viszonyain, fénylő és elérhetetlen, de megközelítendő eszményként emelkedett föléjük, olyan eszményként, amely sosem keveredik a földi indulatok közé. Az emberek egyéni meggyőződését vezérlő pravoszláv egyház sohasem tartott igényt arra, hogy akaratukat erőszakosan irányítsa, sem arra, hogy világi-uralkodói hatalomra tegyen szert, arra pedig még kevésbé, hogy formálisan uralmat gyakoroljon a államhatalom felett. Igaz, az állam az egyházon nyugodott, s mennél jobban áthatotta az egyház az államot, annál inkább megszilárdultak az állam alapjai, annál szorosabb kapcsok tartották össze a szerkezetét, s annál nagyobb egységre tett szert belső élete. Eközben azonban az egyház sohasem törekedett arra, hogy állammá legyen, mint ahogyan az állam is alázattal fogadta el a maga világi rendeltetését: sohasem vette magára a „szent” nevet. Ha az orosz földet illették is olykor „Szent Oroszország” névvel, ezen egyedül csak Isten itt található szent helyeit, kolostorait és templomait értették, s nem gondolták, hogy rendjét egyszerre hatja át egyházi és világi szellem, miként a „Szent Római Birodalom” épületét.

Az egyház tehát nem ruházta fel egyházi jelleggel a világi intézményeket, miként az a nyugati szerzetesi és lovagrendek, inkvizíciós ítélőszékek és más egyházi-világi intézmények esetében történt, csupán oly módon irányította a körülötte lévő társadalmat, ahogyan a szellem vezérli a testet; eközben azonban oly mértékben áthatotta az emberek szellemi és erkölcsi meggyőződéseit, hogy láthatatlan módon az egész államot a keresztény elvek megvalósítása felé terelte, és természetes fejlődését sosem zavarta meg. Az egyház szelleme már csak azért is hathatott tisztán és zavartalanul a társadalom természetes fejlődésére, mivel semmiféle történelmi akadálya nem volt annak, hogy az emberek belső meggyőződései külső viszonyaikban kifejezésre jussanak. A hódítástól érintetlen orosz föld belső rendjét nem torzították el az olyan erőszakos formák, amelyek szükségszerűen jönnek létre két olyan szemben álló törzs harca következtében, melyek állandó viszály közepette kénytelenek közös életüket berendezni. Oroszországban nem voltak sem hódítók, sem meghódítottak. Oroszország nem ismerte sem a mozdulatlan rendek között húzódó áthághatatlan válaszfalakat, sem a mások jogait korlátozó előjogokat, sem az ebből következő politikai és erkölcsi

csatározásokat, nem ismert a rendek közt sem gyűlölködést, sem irigységet, sem megvetést. Így aztán ismeretlen volt számára az is, ami e szembenállás következtében szükségképpen kialakult: a társadalmi viszonyok mesterséges formalitása, illetve a törvények erőszakos megváltoztatása és a viharos gyorsasággal váltakozó rendeletek következtében egészségtelenné váló társadalmi fejlődés. Ugyanaz a szellem, ugyanazon meggyőződés, ugyanazon fogalmak, ugyanazon törekvés, a közjó igénye hatotta át az összes osztályt és réteget, a fejedelmet, a bojárt, a papot, a köznépet éppúgy, mint a fejedelmek, bojárok, városok és falvak druzsináit. Eltérés csak bizonyos egyedi körülmények megítélésében lehetett, a lényegi kérdésekben nyoma sem fordulhatott elő.

Ily módon az orosz társadalom természetes és önelvű fejlődése ugyanazon belső meggyőződés közegében, illetve az egyház és a mindennapi hagyományok alakító hatása alatt zajlott. Ennek ellenére, pontosabban *épp ezért* hiányzott belőle az ábrándokban élő egyenlőség éppúgy, mint a korlátozó előjog. Az orosz társadalom nem síkot alkot, hanem olyan sok-sok fokú lépcsőt, mely lépcsőfokok nincsenek egyszer s mindenkorra rögzítve, mivel természetes módon szolgálták a társadalom szervezetének vérkeringését, és nem erőszak útján, nem háborúk véletlen fordulatai nyomán, s nem előzetes szándékok, nem az ész kategóriái alapján rendeződtek sorba.

Ha valaki a feudális korszak nyugati társadalmát akarja elképzelni, először is számtalan vár képét kell maga elé idéznie, amelynek erődítménnyé épített falai közt él a nemes lovag és a családja, körülötte pedig az alja nép. A lovag személy volt, az alja nép csupán a vár része. A Nyugat egész történelmét e magánvárak vetélkedése, illetve a szabad városokhoz, a királyhoz és az egyházhoz fűződő viszonyuk jellege határozta meg.

Ha viszont a régmúlt orosz társadalmát akarjuk magunk elé képzelni, nem látunk se várat, se alja népet a környezetében, sem nemes lovagokat, sem velük hadakozó királyt. Ehelyett számtalan obscsina látványa tárul elénk, széltében-hosszában, mindenfelé az orosz föld színén, mindegyiknek megvan a maga meghatározott jogokkal felruházott elöljárója, mindegyikük egy közösséget [szoglaszije] vagy csoportot [mir] alkot, ezek nagyobb közösségekké állnak össze, amelyek aztán területi közösségekké rendeződnek, majd törzsi közösségekké olvadnak össze, amelyek legvégül az egész orosz földet átfogó egyetlen közösségben egyesülnek, amely felett a nagyfejedelem áll, akin a társadalmi építmény egész tetőzete nyugszik s akire fölső szerkezetének minden tartóeleme támaszkodik.

E természetes, egyszerű és egyöntetűen elfogadott viszonyok következtében az e viszonyokat kifejező törvények is mentesek voltak minden mesterséges formalitástól. Kettős forrásból eredtek: egyrészt a mindennapi élet hagyományából, másrészt a belső meggyőződésből, ezért szellemük, tartalmuk, alkalmazásuk terén szükségképpen inkább a belső, mintsem a

külső igazságra irányultak, többre tartották a lényegi igazságosság láthatóvá tételét, mint a forma betű szerinti értelmét; a hagyomány szentségét, mint a logikai következtetést, a követelmény erkölcsösségét, mint a külső hasznot Természetesen nem egy meghatározott, önmagában vett törvényre gondolok, hanem a régi orosz jog egész úgynevezett irányultságára (tendenciájára). A belső igazságosság túlsúlyba került a külső formalitással szemben.

Miközben a római-nyugati jurisprudencia elvont módon vonja le a maga logikai következtetéseit minden egyes törvényes feltételből, mondván: *a forma maga a törvény,* s igyekszik az összes formát egyetlen racionális rendszerbe fűzni, ahol az elvont-racionális szükségszerűség folytán minden egyes rész az egészből fejlődne ki, s mindez együttvéve nem csupán a racionális jogrendet jelentené, hanem *maga lenne az írásos formában rögzített ész;* ezzel ellentétben a szokásjog – Oroszországban létező formájában – az életből származott, ezért idegenkedett az elvont logikai fejlődéstől. Oroszországban a törvényt nem előzetesen dolgozták ki némely képzett jogtudósok, nem folytattak róla mély értelmű és ékesszóló vitát egy törvényhozó gyűlésen, ahonnan aztán, akár derült égből a villám, csapott volna le a gyanútlan polgárokra, ízzé-porrá zúzva már úgy-ahogy kialakult viszonyaik rendjét... A törvények logikai mozgása csak ott valósulhat meg, ahol maga a társadalmi élet mesterséges feltételeken alapul, következésképp, ahol a társadalmi rend fejlődését a köz vagy egyes emberek *véleménye* irányíthatja és kell, hogy irányítsa. Ott azonban, ahol a társadalmiság eredendő egyetértésen alapul, az erkölcsi rend szilárdsága, a hagyomány szentsége és a szokásban élő viszonyok tartóssága nem sérthető meg a társadalmi élet leglényegesebb feltételeinek megbontása nélkül. Itt minden, logikai következtetések alapján végzett, erőszakos változtatás egy késszúrással érne föl, mely közvetlenül a társadalom szervezetének szívébe hatolna. A társadalmiság ugyanis e helyeken *meggyőződésekre* épül, ezért a fejlődését irányítani akaró *vélekedés* – legyen mégoly általános is – halálos sebet ejtene rajta.

A meggyőződés és a vélekedés két különböző társadalmi rend egy-egy sajátos mozgatórugója. A vélekedés nemcsak abban különbözik a meggyőződéstől, hogy az előbbi egyetlen pillanatra korlátozódik, míg az utóbbi szilárdabb, az első logikai megfontolásokból következik, míg az másodikban egy egész élet tapasztalata összegződik; politikai értelemben van közöttük még egy további lényeges eltérés is: a meggyőződés a társadalmi viszonyok összességének önkéntelen tudatosítása, míg a vélekedés a társadalmi érdekek azon mozzanata iránti túlzott rokonszenvet jelenti, amely egybeesik egy meghatározott párt érdekeivel, és ezért e párt önző kizárólagosságát a közérdek csalóka látszatával igyekszik leplezni.

Az érdekek formális összekapcsolódásán alapuló mesterséges társadalom keretein belül ezért minden javulás valamely előre rögzített terv szerint

következik be; az új viszony azért kap helyet, mert az aznapi vélekedés felülkerekedik a dolgok tegnapi rendjén; minden egyes rendelet erőszakkal változtatja meg a korábbit: a fejlődés, mint megjegyeztük, a fordulatok törvényei szerint zajlik – akár föntről indul lefelé, akár lentről fölfelé, attól függően, hol összpontosulnak a győztes párt erői, merre terelte őket a győztes vélekedés. Az alapelvek önelvű fejlődéséből természetes módon felépülő társadalomban viszont minden egyes fordulat kisebb-nagyobb veszéllyel járó kórt idéz elő; a fordulatok törvény-e ahelyett, hogy az életet javító változásokat megalapozná, bomláshoz és pusztuláshoz vezet: fejlődése ugyanis csak harmonikusan és észrevétlenül mehet végbe, az értelem állandóságát feltételező természetes növekedés törvénye szerint

Az orosz és a nyugati jogrend egyik legfontosabb különbsége a földtulajdonra vonatkozó alapfogalomban rejlik. A római polgári törvények lényege ezek szerint nem más, mint e jog feltétlenségének kifejtése. A nyugat-európai társadalmi berendezkedések ugyancsak olyan önelvű jogok különféle összekapcsolásaiból erednek, melyek alapjukat tekintve korlátlanok, illetve csupán a társadalmi viszonyok keretein belül fogadnak el bizonyos, kölcsönösen megállapított korlátozásokat. Azt mondhatjuk: a nyugati társadalmiság teljes építménye a tulajdonhoz való személyes jog kibontakozásán nyugszik: jogi alapjait tekintve magában a személyben is csupán ez a tulajdonjog fejeződik ki.

Az orosz társadalmi rendben a személyiség az elsődleges, s a tulajdonjog csupán ennek *véletlenszerű* vonatkozása. A föld azért az obscsináé, mert az obscsinát a föld megművelésére képes egyénekből álló családok alkotják. A családtagok számának növekedésével együtt növekszik – ellenkező esetben pedig csökken – a család használatában lévő föld mennyisége is. Az obscsina földdel való rendelkezésének jogát a szolgálati vagy örökbirtok tulajdonosának joga korlátozza, a szolgálati birtok tulajdonosának jogát pedig az államhoz való viszony határozza meg. A szolgálati birtok birtokosának az államhoz való viszonya nem az általa kapott birtok nagyságától függ, hanem fordítva: a kapott szolgálati birtok függ a birtokos személyes viszonyaitól, melyek legalább annyira függenek apja személyes viszonyaitól, mint a sajátjaitól: elveszhetnek, ha nem tudja őket ápolni, s bővülhetnek, ha érdemei jelentős túlsúlyra tesznek szert a többi, vele együtt tevékenykedő személy felett. Egyszóval a földtulajdon Oroszországban csak kivételesen jelenhetett meg feltétlen formában. A társadalom nem olyan magántulajdonokból tevődött össze, amelyekhez az egyes egyéneket hozzárendelték, hanem olyan egyénekből, amelyekhez tulajdont rendeltek

Ezen viszonyok következtében később, a kis területű fejedelemségek megszűntekor és egyetlen állami berendezkedéssé való összeolvadásakor zavar keletkezhetett a társadalom felső rétegeiben, ez azonban véletlenszerű volt, és mellékes okok váltották ki: nem szükségszerű fejlődés

eredményeképp jelent meg, hanem éppenséggel az orosz államiság alapszellemének helyes fejlődési irányától való eltérésként. Egyébként e sajátos, a nyugatitól teljes egészében eltérő helyzet, amelyben az ember a földtulajdonra vonatkoztatva értelmezte önmagát, kapcsolatban kellett álljon társadalmi és közösségi, illetve erkölcsi viszonyainak összességével.

Az orosz ember közösségi viszonyai tehát szintén eltértek a nyugatiaktól. Nem néhány egyedi forma eltérésére gondolok, amelyeket akár lényegtelen és véletlenszerű, egy népre jellemző sajátosságnak is vélhetünk, hanem épp a nép szokásainak jellege, a társadalmi viszonyok és egyéni erkölcsök értelme volt egészen más. A nyugati ember elszigetelt törekvésekre tördeli életét, s bár ezeket a ráció egyetlen közös tervbe fogja össze, az ember mégis élete minden pillanatában más egyénként jelenik meg előttünk. Szívének egyik szögletében a vallásos érzés lakozik a jámborság gyakorlására, a másikban – elkülönülten – az ész képességei és a mindennapi ténykedéskor kifejtendő erőfeszítéseik, a harmadikban az érzéki örömök iránti vágyak, a negyedikben a családban megvalósuló erkölcsi érzés, az ötödikben az önös érdekek kiélésére való törekvés, a hatodikban az esztétikai élvezet vágya; s mindeme egyedi törekvések, vágyak még tovább osztódnak, alfajaikat további egyedi lelkiállapotok kísérik, amelyek ugyancsak egymástól elszigetelten jelennek meg s csak a racionális emlékezet kapcsolja őket össze. A nyugati ember minden további nélkül megteheti, hogy reggel még rendkívüli hévvel s buzgalommal, minden lelki erejét megfeszítve imádkozik, majd e buzgó állapot után lehiggadva s az imát feledve máris más képességeit fogja munkába; a munka után ismét kipiheni erkölcsi s fizikai fáradalmait, hogy aztán az asztal mellett dalolás, nevetés közben feledje a száraz köznapi ügyködést; majd pedig feledje az egész napot, az egész életet egy mesterséges látvány hatása alatt álmodozva. És másnap könnyedén újra kezdi külső szabályok szerint zajló élete körforgását.

Nem így az orosz ember. Amikor a templomban imádkozik, nem esik révületbe áhítatában, nem kiált föl, nem verdesi mellét, nem ájul el az elérzékenyüléstől; épp ellenkezőleg, imádkozás közben kifejezetten igyekszik megőrizni józan eszét és szellemi-erkölcsi osztatlan egységét. Amikor pedig nem egyoldalú érzéki feszültség, hanem az imában magára ébredő tudat végső teljessége tölti be lelkét és áhítat érinti meg szívét, könnyei észrevétlenül patakzanak, s már semmiféle szenvedély nem zavarja meg belső állapotának mélységes csendjét. Az orosz ember az asztal mellett sem szokott énekelni. Ebédjét ima koronázza meg, amiként minden ténykedését ima indítja s zárja le. Imát mond hazatértekor és távozáskor. Még a legegyszerűbb parasztember is elébb hajol meg a szent ikon előtt, mint a nagyfejedelem előtt, ha palotájába lép (holott röviddel előtte a házigazda becsületéért talán még életét is föláldozta volna, amikor a lengyelekkel némi vitába keveredett), az ikon egyébként is mindig a legnagyobb becsben tartott s leginkább szem

előtt lévő helyen állott kicsi s nagy kunyhóban egyaránt. – Az orosz embernek tehát minden fontos és kevésbé fontos cselekedete elválaszthatatlan volt mind az ész magasrendű fogalmától, mind a mély szívbéli érzelemtől.

Be kell azonban ismernünk, megvan a maga veszélye is e szakadatlan törekvésnek, mely az összes erkölcsi erő egyetlen osztatlan egységben való összegyűjtésére irányul. Mert az efféle emberi szándék csak ott, abban a társadalomban eredményezhet valódi tökéletességet, ahol minden osztályt egyugyanazon szellem hatja át; ahol a számtalan, köztiszteletnek örvendő kolostor – a nép iskolája s a vallásos állam legfőbb egyeteme gyanánt – teljes egészében birtokolja a gondolkodást; s ahol a szellemi-erkölcsi bölcsesség birtokosai vezethetik mindazokat, akik erre még nem érettek meg. Mindaddig azonban, amíg nem érlelődik meg az emberben az önelvű belső élet és a magasrendű ész irányító gondoskodását sem élvezheti, addig élete sem lehet egyéb, mint fölös feszültség és fölös fáradozás hamis keveréke. Ezért tapasztalhatjuk időnként, hogy az orosz ember minden erejét megfeszítve három nap alatt jóval több munkát végezhet el, mint amire egy óvatos német harminc nap alatt sem képes; ám ezután önszántából jó ideig feléje se néz teendőinek. Ez az oka annak, hogy a maga éretlen állapotában leledző orosz ember – vele lelki rokonságban álló vezető híján – olykor jobban boldogulna, ha egy korlátolt német elme mérné ki órára s percre munkája ütemét és rendjét.

A régi Oroszországban az öntudat e belső osztatlan egysége, mely felé maga a szokásrend terelte az orosz embert, a családi élet formájában is tükröződött: itt a szakadatlan, minden pillanatban megismétlődő önfeláldozás törvénye nem heroikus kivétel volt, hanem általános és mindennapos kötelesség. A paraszti életformában mind a mai napig fönnmaradt a családi élet ezen egysége. Ha tehát be akarunk hatolni az orosz kunyhó belső világába, észre kell vegyük, hogy a fáradhatatlan munkálkodás s a gazdaság eredményeiről való gondoskodás során soha, egyetlen családtag sem önös érdekétől vezérelve tényked ik. Az egyéni előny gondolatát gyökerestül kiirtotta a cselekvését meghatározó indítékok közül. A közös cél és mozgatórugó a család osztatlan egysége. A családi gazdálkodás során keletkező felesleg egésze a családfőt illeti meg, ezért minden személyes keresetet teljes egészében és lelkiismeretesen átadnak neki. Az egész család életmódja ráadásul a családfő többletétől sem javul különösebben, az egyes családtagok ugyanis nem vesznek részt e többlet felhasználásában, sőt még nagyságát sem igyekeznek megtudni: továbbra is ugyanolyan önfeláldozóan adják át magukat az örökös munkálkodásnak és gondoskodásnak, mely számukra egyrészt lelkiismereti kötelesség, másrészt a családi egyetértés támasza. Régebben ez még inkább szembeötlő volt, a családok nem csupán gyerekekből és unokákból álltak: még a nemzetség megnövekedésekor is

megőrizték osztatlan egységüket. Még ma is naponta lehetünk tanúi, mily szívesen, sőt örömmel áldozza fel önként önmagát a család valamelyik tagja a másik érdekében, amikor úgy ítéli meg, hogy áldozata az egész családnak hasznára válik.

Nyugaton a családi kapcsolatok a műveltség általános iránya következtében gyöngültek meg: ez a folyamat a fölsőbb osztályok felől haladt közvetlen hatást kifejtve az alsók felé, miközben az alsó osztályok ellenállhatatlan vágyat mutattak, hogy átvegyék az uralkodó osztály erkölcsi rendjét. Ez a szenvedélyes utánzás annál természetesebb, minél egyneműbb a különböző osztályok szellemi-erkölcsi műveltsége, és annál hamarabb meghozza gyümölcsét, minél mesterkéltebb ez a műveltség, és minél inkább alárendelődik az egyéni vélekedéseknek.

A családi élet az európai társadalom felső rétegeiben egészében véve nagyon is korán mellékes dologgá vált, még a nők körében is. Az előkelő nemzetségek gyermekei szinte születésüktől fogva anyjuktól távol nevelkedtek. Az anyaság különösen azokban az államokban veszítette el minden családi tartalmát, ahol a legfölső réteg körében teljesen elterjedt az a divat, hogy a leánygyermeket a családon kívül, az otthontól távol, kolostorok áthatolhatatlan falai közt neveljék. Ez a leány aztán egyenesen az esküvőjére ment a kolostorból, s ezzel máris a világi kötelezettségek ördögi körébe csöppent, még mielőtt a családi kötelességet megismerhette volna. Így a társadalmi viszonyok iránti érzékenység fölülkerekedett benne a családi-otthoni kapcsolatok iránti érzéken. A vendégszoba hívságos és zajos élvezetei elfedték előle a gyerekszoba aggodalmait és csöndes örömeit. A szalonbéli nyájasság és nagyvilági életművészet, mely olykor nagyon is túltengett egyéb erények rovására, a női alkat leglényegesebb vonása lett. A fényűzés minden kellékével ellátott szalon csakhamar mindkét nem képviselője számára a legfontosabb élvezeti és örömforrássá, szellemi-erkölcsi és műveltségforrássá vált, innen merítettek erőt a társadalmi élethez, ez jelentette e mesterséges élet egyedüli és minden mást elnyelő célját. Ezért aztán, különösen azokban az államokban, ahol a felső körökhöz tartozó nők a családon kívül nevelkedtek, hallatlanul elbűvölő és rafinált társasélet bontakozott ki, ezt azonban épp a felső osztályon belül növekvő erkölcsi züllés kísérte, miközben megjelent a női emancipáció később nagy karriert befutó elméletének első csírája is.

Oroszországban azonban az életmód osztatlan egységét biztosító együttélési formák sohasem önállósultak, sohasem öltöttek elkülönült jelleget és sohasem a nép egészének életétől elszakítva fejlődtek, így aztán nem is fojthatták el az emberben a családi érzületet, s az erkölcsi kibontakozás osztatlan egységét sem sérthették meg. Az orosz jellem e tekintetben minden mástól élesen elütő sajátossága épp abban rejlett, hogy az egyén a maga együttélési viszonyaiban sohasem próbálta előtérbe helyezni s valamiféle

erénynek beállítani saját, eredeti vonásait; a magánszemélyek minden becsvágya arra korlátozódott, hogy helyesen fejezzék ki az alapvető társadalmi szellemet. Miként a szalon sem kormányozhatja azt az államot, amelynek minden részét a társadalmi élet osztatlan egységével való egyetértés hatja át; s miként az egyéni vélekedés sem uralhatja azt a társadalmat, melynek alapja a szilárd meggyőződés, s így a divat szeszélyei sem juthatnak hatalomra, mert a közös életforma szilárdsága elzárja, kiszorítja őket.

Az efféle erkölcsi rend mellett az élet és a szükségletek egyszerűsége nem az anyagi eszközök elégtelenségéből vagy a műveltség fejletlenségéből következett, hanem a kultúra jellege követelte meg. Nyugaton a fényűzés nem ellentmondást takart, hanem törvényszerűen következett az ember és a társadalom széttagolt törekvéseiből; mondhatni, a mesterségesen kialakult műveltség természetéből fakadt; hiába becsmérelték a fényűzést az egyházi személyek a közfelfogással szembeszállva, a közvélemény azonban mégis már-már erénynek ítélte. Nem a gyengeség jele volt, ha engedtek befolyásának, hanem épp ellenkezőleg: irigylésre méltó előnyként kérkedtek vele. A középkori nép tisztelettel szemlélte az embert körülvevő külső csillogást, s a felszín ragyogásáról alkotott fogalmát áhítattal kapcsolta össze az emberi méltóságra vonatkozó fogalmával. Az orosz ember viszont többre becsülte a szent őrült rongyait, mint az aranybrokátot A fényűzést a szomszédtól eredő járványnak tekintette. Bocsánatot kért miatta, bűnös csábításnak tartotta, sőt törvénytelennek minősítette mind vallási, mind erkölcsi és társadalmi értelemben.

A nyugati ember a belső fogyatékosságok enyhítését várta a külső eszközök fejlődésétől. Az orosz ember viszont arra törekedett, hogy lelkileg fölülemelkedjen a külső szükségleteken, s ezáltal kerülje meg őket. Ha akkoriban már létezett volna politikai gazdaságtan, az orosz ember semmit sem értett volna belőle. Nem tudta volna összeegyeztetni életszemléletének osztatlan egységét és a gazdagságról szóló elkülönült tudományt. Képtelen lett volna megérteni, miként lehet szándékosan fölfokozni a külső szükségletek iránti fogékonyságot az emberben csupán azért, hogy minél több erőt fejtsen ki az anyagi termelés érdekében. Az orosz ember tudta, hogy a gazdagság fejlődése csak egy mozzanat a társadalmi élet másodrendű feltételei között, s ezért nem csupán szoros kapcsolatban, hanem éppenséggel alárendelt helyzetben kell lennie a többi, magasabb rendű feltételhez képest.

Egyébként, ha ez a fényűzés némiképp meg is fertőzhetné Oroszországot, sem a mesterséges komfort, sem a művészi rafinéria, sem a kimódolt mesterkéltség, sem az ész álmatag ernyedtsége nem nyerhetne polgárjogot, mivel egyértelműen és nyilvánvalóan ellentmond az uralkodó orosz szellemnek.

Ugyanez az oka annak is, hogy a szépművészetek más jellegűek lettek volna a régi Oroszországban, mint Nyugaton, ha lett is volna idejük a

kibontakozásra. Mivel ott a gondolkodás általános mozgásirányát követve fejlődtek, a szellem azon széttagoltsága, amely az értelmi tevékenységben logikai elvontságot eredményezett, a szépművészetekben álmodozást és érzelmi szétszórtságot idézett elő. S innen már egyenes út vezetett az elvont szépség pogány bálványozásához. A nyugati világ ahelyett, hogy megőrizte volna a szépség és igazság értelmét abban a megbonthatatlan kapcsolatban, amely ugyan fékezte volna elkülönült fejlődésüket, az emberi szellem általános és osztatlan egysége s megnyilvánulási módjainak igazsága viszont nem szenvedett volna csorbát; nos, ehelyett a szépséget a képzelet illúziójára, egy nyilvánvalóan hamis álomra, az egyoldalú érzelem ama szélsőséges feszültségére alapozta, mely az ész szándékolt kettészakításából fakad. A nyugati világ nem látta be, hogy az álmodozás a szív hazugsága, s hogy a lét belső osztatlan egységét nem csupán az ész igazsága igényli, hanem az esztétikai élvezet teljessége is.

A szépművészetek e tendenciája az egész nyugati világ életét érintette. A szabad művészet az emberi viszonyok együttesének mélyéből születik, s napvilágra kerülve, újból visszatér az emberi szellem legmélyére, miközben erőt ad neki vagy épp megfosztja tőle, összefogja vagy épp szétszórja szellemi-erkölcsi erőit. Ez az oka véleményem szerint annak, hogy a szépművészetek hamis iránya még jobban eltorzította az európai kultúra jellegét, mint annak a filozófiának az iránya, mely csak akkor szokott a fejlődés rugója lenni, ha maga is épp e fejlődés eredményeképp alakul ki. Ám a belső öntudat szándékolt kettészakítására irányuló önkéntes, állandó, és úgyszólván lelkesült törekvés a lélek erőinek épp a gyökerét roncsolja szét. Ez az oka annak, hogy az ész okos ravaszkodássá fajul, a szívbéli érzelem vak szenvedéllyé, a szépség álommá, az igazság vélekedéssé, a tudomány szillogizmussá, a lényeg a képzelet ürügyévé, az erény pedig önelégültséggé torzul, s miközben a színpadiasság az élet elmaradhatatlan kísérője, a hazugság külső leple lesz, addig az álmodozás pedig a lélek belső maszkjává válik.

Az „önelégültség” említésével még egy, meglehetősen általános sajátossághoz érkeztünk, amely a nyugati és az orosz embert megkülönbözeti egymástól. A nyugati ember egészében véve csaknem mindig elégedett önnön erkölcsi állapotával, csaknem mindegyik európai készségesen dicsekszik mellét verdesve önmagának vagy másoknak azzal, hogy lelkiismerete teljesen nyugodt, hogy teljesen tisztán áll Isten és ember előtt, s hogy egyvalamit kér csupán Istentől: mindegyik ember őrá hasonlítson. Ha viszont cselekedetei ellentmondásba kerülnek az erkölcsiségről alkotott általánosan elfogadott felfogással, akkor fogja magát, s kiötöl magának egy teljesen eredeti, külön erkölcsi rendszert, minek következtében lelkiismerete ismét csak megnyugszik. Az orosz ember viszont mindig elevenen érzékeli fogyatékosságait, s minél magasabbra jut az erkölcsi fejlődés lépcsőjén, annál

többet követel önnönmagától, s annál kevésbé elégedett magával. Ha pedig letér az igaz útról, nem hitegeti magát ravasz fondorlatokkal, hogy belső tévelygéseinek igaz látszatot kölcsönözzön, hanem még az elragadtatottság leghevesebb pillanataiban is készséggel ismeri el, hogy nem követte az erkölcsi törvényt.

De álljunk meg itt egy pillanatra és gyűjtsük össze mindazt, amit a nyugat-európai és a régi orosz kultúra különbségéről az eddigiekben mondottunk; úgy véljük, az említett sajátosságok elegendőek ahhoz, hogy összegzésükkel egyértelműen meghatározzuk a két műveltség jellegét.

A kereszténységet a nyugati népek gondolkodásába egyedül csak a római egyház közvetítette, míg Oroszországban az egész pravoszláv egyház fényéből született; a vallásbölcselet Nyugaton elvont racionális jelleget öltött, míg a pravoszláv világban a szellem megőrizte belső osztatlan egységét; Nyugaton az ész erői kettéhasadnak, míg Oroszországban épp az eleven, teljes osztatlan egység megteremtése felé törekszenek; az ész ott a fogalmak logikai láncolata révén halad az igazság felé, itt az öntudatnak az érzelem osztatlan egységéhez és az ész középpontjához való belső fölemelkedésével közelednek az igazsághoz; ott a külső, holt, emitt a belső, eleven egységet keresik; Nyugaton az egyház összefonódott az állammal, az egyházi hatalom egyesült a világival, egyetlen, vegyes szerkezetben olvasztva össze az egyházi és a világi tartalmat, míg Oroszországban az egyház nem vegyült sem világi célokkal, sem világi intézményekkel; ott a skolasztikus és jogi egyetemek, míg a régi Oroszországban az imahelyül szolgáló kolostorok foglalják magukba a legmagasabb rendű tartalmat; Nyugaton a magasrendű igazságok racionális és iskolai vizsgálódás tárgyai, míg itt az eleven és osztatlan egységben való megismerésükre törekszenek; ott kölcsönösen egymásba nőtt a pogány és a keresztény műveltség, míg itt sohasem mondanak le az igazság megtisztításáról; ott az állam erőszakos hódítás nyomán keletkezett, itt az alapvető meggyőződés egységétől áthatott népi élet természetes fejlődésének eredményeként; az egyes társadalmi rétegeket ott ellenségeskedés tagolja szét, míg itt a természetes küiönféleség mellett is fönnmaradt az egyazon lelkületen alapuló közös egység [szovo-kupnoszty]; ott a birtokaikhoz mesterségesen hozzákapcsolt lovagvárak önálló államokat képeznek; itt a szellemileg oszthatatlan egységet fejezi ki az egész föld egyetértésen alapuló közössége; ott a földtulajdon a polgárok közötti viszony elsődleges alapja, itt véletlenszerűen fejezi ki az egyének közötti kapcsolatokat; ott a törvényesség formális logikai alapon áll, itt az életmódból ered; ott a jog a külső igazságosság felé hajlik, itt a belső felé; a jurisprudencia ott logikai kódexet kíván kidolgozni, míg itt a különböző formák közti külső kapcsolódási pontok helyett a jogszerű meggyőződés, illetve a hit- és életelvek közötti belső kapcsolatokat keresik; ott mesterségesen vezetik le az uralkodó vélekedésből a törvényeket, melyek itt természetes úton, magából az életmódból születnek

meg; ott a változások mindig erőszakos fordulatok révén következnek be, itt arányos, természetes növekedés útján; ott örökké forrong a pártok szelleme, itt az alapvető meggyőződés sohasem rendül meg; ott a divat szeszélye, itt az életmód szilárdsága tűnik rögtön szembe; ott az egyén saját maga szabta törvényeiből fakadó ingatag viszonyok, itt az erős családi és társadalmi kapcsolatok; ott a rafinált fényűzés és mesterkélt élet, itt az egyszerű életszükségletek és az eleven erkölcsi helytállás; ott az elpuhult álmodozás, itt az ész erőinek egészséges egysége észlelhető lépten-nyomon; ott a szellem belső nyugatlanságához önnön erkölcsi tökéletességének racionális magabiztossága társul, míg az orosz ember belső öntudatának mély csöndje és nyugalma szakadatlan belső bizalmatlansággal és az erkölcsi tökéletesedés korlátlanul érvényesülő követelményével párosul. Egyszóval, ott kettéhasadt minden: a szellem, a gondolatok, a tudomány, az állam, a társadalmi rétegek, maga a társadalom, a családi jogok és kötelességek, az erkölcsi és érzelmi állapot – kettészakadt az emberi, a társadalmi, az egyéni lét, összességében és egyes ágaiban egyaránt; míg Oroszország éppenséggel arra törekszik, hogy megteremtse a belső és a külső, a társadalmi és az egyéni, az elvont és a gyakorlati, a mesterséges és az erkölcsi lét osztatlan egységét. Ha tehát igaz, amit a föntebbiekben mondottunk, akkor a nyugat-európai és a régi orosz műveltség különbsége mindenekelőtt a *kettészakadt állapot* és az *osztatlan egység,* illetve a *mesterséges racionalitás* és a *természetes ésszerűség* ellentétpárjában fejeződik ki.

Itt azonban teljes joggal vetődik fel a kérdés: mi az oka annak, hogy az orosz műveltség nem fejlődött ki jobban, mint az európai, még mielőtt a nyugati kultúrát bevezették volna Oroszországba? Miért nem előzte meg Oroszország Európát? Miért nem Oroszország állt az emberi ész mozgásának élére, amikor a szellem helyes irányú és mindenoldalú fejlődésének annyi biztosítékával rendelkezett?

Mondhatjuk persze, hogy csakis a Gondviselés akaratából történhetett, ha az orosz gondolkodás fejlődése néhány évszázadnyira lemaradt attól a kortól, amikor kiteljesedésének minden bizonnyal be kellett volna következnie – ami akár igaz is lehet, csak épp a kérdésre nem ad választ. A Gondviselés ugyanis nem erkölcsi ok nélkül nyújtja vagy rövidíti meg az embernek rendelt utat. Izrael népe 40 nap alatt megtehette volna az utat Egyiptomból az ígéret földjéig az arábiai sivatagon át, amelyen végül 40 éven át vándorolt, mivel a lelke eltávolodott az őt vezérlő Istenhez vezető tiszta szándéktól.

De mint már mondottuk: amikor az egyetemes egyház egy-egy patriarchátusa, egy-egy nép, egy-egy ember az egyház szolgálatába állítja a maga egyéni sajátosságait, akkor épp e sajátosság fejlesztése sodorja veszélybe önnön belső egyensúlyát és a pravoszlávia közös szellemében való harmonikus létezését.

De végül is mi volt az a sajátosság, amelyik az oroszt megkülönböztette a pravoszláv világ többi népétől, mi az, ami számára veszélyt jelentett? S nem lehetséges-e, hogy ez a sajátosság bizonyos fokig már túl is burjánzott, s akár le is térítheti gondolkodásának irányát a neki rendelt célhoz vezető egyenes útról?

E kérdések megválaszolásakor persze csak találgatásokra hagyatkozhatunk. Ami az én személyes véleményemet illeti, úgy gondolom, hogy Oroszország sajátos vonása épp annak a kifejezésmódnak a teljességében és tisztaságában rejlett, amire a keresztény tan Oroszországban szert tett, társadalmi és egyéni életét teljességgel átitatva. Ez jelentette az orosz műveltség legfőbb erejét, de egyúttal a fejlődését fenyegető legfőbb veszélyt is. A kifejezésmód tisztasága ugyanis olyannyira összenőtt a kifejezendő szellemmel, hogy az ember egykönnyen összetéveszthette, melyiknek is nagyobb a súlya, s megtörténhetett, hogy a külső formát ugyanolyan tisztelettel illette, mint a belső tartalmat. Ettől természetesen óvta a pravoszláv tan jellege, mely a szellem egységét helyezi előtérbe. Az e tanba foglalt, s az ember által fölfogható értelem azonban nem teljesen iktatja ki az általános emberi gyengeséget. Az emberben és a népben rejlő akarat erkölcsi szabadságát semmiféle nevelés és semmiféle rendelet nem ölheti ki. A XVI. században már valóban azt tapasztalhatjuk, hogy a forma iránti tisztelet sok tekintetben fölényt élvez a szellem tiszteletével szemben. Sőt lehet, hogy az egyensúlyi helyzet ezen megbomlásának kezdetét még előbb kell keresnünk, mindenesetre a XVI. században már láthatóvá válik. Az istentiszteleti könyvekbe beszivárgó torzulások, illetve az egyházi szertartások külsőségeinek bizonyos sajátosságai szilárd talajra leltek a nép körében, annak ellenére, hogy a Kelettel fönntartott állandó kapcsolat alapján észlelhették volna a többi egyháztól való eltéréseiket. Ugyanakkor azonban azt is láthatjuk, hogy a Bizáncban született egyedi jogi rendelkezések nemcsak hogy ismertek voltak, hanem csaknem ugyanolyan tiszteletnek örvendtek, mint az egyetemes egyházi rendelkezések, s már meg is fogalmazták a követelményt: ezeket a rendelkezéseket ugyanúgy kell alkalmazni Oroszországban is, mintha általánosan kötelező érvényűek lennének. A kolostorokban azonban – bár arculatuk külsőleg nem változott - némiképp enyhült az életszabályok szigora. A bojárok és a szolgáló nemesek között kialakuló, kezdetben még szabályszerű viszony egyre torzabb formális jelleget ölt a származás szerinti hierarchia, a mesztnyicsesztvo kuszasága miatt. Ugyanakkor az egyházi unió közelsége – az idegen eredetű újításoktól való félelem miatt – még inkább fölerősíti azt az általános törekvést, hogy féltve őrizzék az ősi orosz pravoszláv műveltséget a maga külső és betű szerinti értelmében vett osztatlan egységét egyaránt.

Ilyen módon az Oroszországot éltető hagyomány iránti tisztelet saját maga számára is észrevétlenül átalakult: éltető szelleme helyett inkább a

külső formákra irányult. Ebből ered az orosz műveltség ama egyoldalúsága, amelyből Rettegett Iván fellépése is következett, s amely egy évszázad múltán az egyházszakadáshoz vezetett; majd pedig a gondolkodó emberek egy bizonyos részében korlátozottsága folytán szükségképpen önmagával ellentétes, másféle egyoldalúságot hívott elő: arra ösztönözte őket, hogy idegen formákat és idegen szellemet keressenek.

Oroszország műveltségének gyökere azonban még mindig elevenen él a népben, s ami még fontosabb, benne él szent pravoszláv egyházában is. Oroszország kultúrájának szilárd építménye tehát csakis és kizárólag erre a szilárd alapra emelhető... De csak akkor épülhet fel, ha népünk azon osztálya, melyet nem foglal le kizárólag az élet anyagi eszközeinek előteremtése, s amelynek ebből következően a társadalom szerkezetében az a feladat rendeltetett, hogy gondolatilag kidolgozza a társadalom öntudatát, ha tehát ez a – mind a mai napig nyugati fogalmakban gondolkodó – osztály végre belátja az európai kultúra egyoldalúságát, ha még elevenebben érzékeli az ész új elveinek szükségességét, ha a teljes igazság iránti szomjtól sarkallva népe ősi pravoszláv hitének forrásai felé fordul, s érzékeny szívvel hallgatja a régi oroszországi élet szülte szent hit még hallható visszhangjait. És ekkor az európai bölcselet racionális rendszereinek szorításából kiszabaduló művelt orosz ember a szent egyházatyák egyedülálló, eleven és osztatlan egységre törekvő gondolatainak – nyugati fogalmakkal beláthatatlan – mélyén megtalálja a legteljesebb válaszokat az ész és a szív ama kérdéseire, amelyek leginkább nyugtalanítják a nyugati öntudat legújabb eredményei által félrevezetett lelket. Mert hazájának múltbeli életében lehetőséget talál egy másfajta műveltség megértésére.

És ekkor lehetséges lesz Oroszországban az a tudomány, amely az európai kultúra által rendelkezésünkre bocsájtott elvektől lényegesen eltérő, eredendően orosz alapelvekre épül; és lehetséges lesz egy eredeti orosz gyökerekből sarjadó művészet; és az oroszországi társadalmi élet olyan irányt vehet, amely már nem hasonlít arra, amit a nyugati műveltség nyújthat neki.

Ám amikor „irányt" emlegetek, szükségesnek látom hozzátenni, hogy ezzel a szóval erősen korlátozom óhajom értelmét. Ha ugyanis valaha megpillantanám álmomban, amint hajdani életünk valamely külső sajátossága föltámad az enyészetből és a maga eredeti alakjában belefolyik jelenkori életünkbe, nos, nem hiszem, hogy ez a látomás megörvendeztetne. Épp ellenkezőleg, nagyon is megrémisztene. Ha ugyanis a múlt egyszer csak átlépne az új korszakba, ha idejétmúlt dolgok egyszer csak újra életre kelnének, olyasmi történne, mintha egy jármű kerekeit átszerelnék egy teljesen más szerkezetű és más méretű gépezetre: vagy a kerék, vagy a gép törne darabokra. Egyetlen dolgot kívánhatok csupán: azt, hogy az élet azon elvei, amelyek a pravoszláv egyház tanaiban fönnmaradtak, teljes egészükben áthassák szemléletünk minden szintjét, társadalmunk minden rétegét; hogy a

nyugati kultúra felett álló, magasrendű alapelvek ne szorítsák ki a nyugati kultúrát, épp ellenkezőleg: a maguk teljességével körbefogva, magasabb rendű értelmet kölcsönözzenek neki és segítsék végső kibontakozását; azt kívánhatom, hogy a lét – múltunkban fölfedezhető – *osztatlan egysége* egyszer s mindenkorra a jelen és a jövő pravoszláv Oroszországának osztályrésze legyen...

Kiss Ilona fordítása

3. A NYUGATOSOK. A SZEKULARIZÁLT GONDOLKODÁS KEZDETEI ÉS ELLENTMONDÁSAI

A „nyugatos" (*zapadnyik*) elnevezést Gogol használta először *A válogatott helyek a barátaimmal folytatott levelezésemből* (1847) című művében, csak ezután terjedt el széles körben. Korábban a nyugatosokat „europizálóknak" vagy „nyugati pártnak" nevezték. A vezető nyugatosok tevékenységüket szintén a szalonokban és az értelmiségi körökben kezdték. Belinszkij és a történész Granovszkij, sőt a fiatal Bakunyin is az 1830-as években megfordultak a Sztankevics-körben, de a 30-as, 40-es években szintén élénk kapcsolatot tartottak fent Jelagina szalonjával, ahol pezsgő vita bontakozott ki a nyugatosok és a szlavofilek között. Az 1940-es években a nyugatos párton belül pétervári és moszkvai csoportot lehet megkülönböztetni. A moszkvai csoport élén Herzen és Granovszkij állt. A pétervári nyugatosok vezető alakja a kiváló irodalomkritikus Belinszkij volt, és hozzá kapcsolódtak pályájuk kezdetén az írók közül Turgenyev, Goncsarov és Nyekraszov is. A nyugatosokban, noha eltérő világszemléletű emberek voltak, közös volt az európai fejlődés értékeihez való ragaszkodás és az egyházzal összekapcsolódó szlavofil gondolat elutasítása. Folyóiratuk az *Otyecsesztvennije zapiszki*, később pedig a *Szovremennyik*. Mindkettőben Belinszkijé volt a vezető szerep. Herzen és Belinszkij rokonszenveztek az európai szocialista eszmékkel, Granovszkij azonban kritikusan viszonyult hozzájuk. 1841-ben jelent meg Belinszkij két cikke Nagy Péterről, melyekben világosan kirajzolódott a nyugatos ideológia. Belinszkij számára Európa a „tudat", az „akarat" és az „értelem" országa, Ázsiával szemben gyors fejlődésre képes. „Minden, ami emberi, egyúttal európai, és minden, ami európai – emberi" – írta. Nagy Péter érdeme, hogy Oroszországot közel hozta Európához, az általános emberi fejlődéshez. Belinszkij szemében Péter „…istenség volt, aki élő lelket lehelt a régi Oroszország hatalmas, de halálszerű álomba merült testébe…". A szlavofilek vitába szálltak Belinszkijjel nemcsak Péter értékelése kapcsán, de szembeállították egymással a két fővárost is, és természetesen voksukat Moszkvára adták. Herzen is bekapcsolódott a vitába, erről tanúskodik egy 1842-es naplójegyzete: „Dicsőség Péternek, aki megtagadta Moszkvát, aki szerint Moszkva nem egyéb, mint a szűk érvényű népiség áttelelő gyökérzete, amely majd a későbbiekben az európaiság ellen szegül és újra megpróbálja eltávolítani Oroszországot az emberiségtől". A klasszikus nyugatosság korszaka az 1840-es évek végére lezárult: Herzen 1847-ben végleg külföldre távozik, Belinszkij pedig 1848-ban, tüdővészben meghal.

Alekszandr Ivanovics Herzen (1812-1870) volt az egyedüli, aki a nyugatosok közül igazán ismerte a Nyugatot. Nemesi családból származott, s már fiatal korában, Ogarjovval együtt olyan értelmiségi kört alapított,

melynek nyíltan társadalmi-politikai jellege volt. Ezért, államellenes tevékenységért néhány évre száműzték. Különösen jellemző volt rá a természetfilozófiai érdeklődés, amely etikai idealizmussal kapcsolódott össze. Herzen egyike volt azoknak, akik először népszerűsítették Oroszországban az utópikus szocializmust. Miután 1847-ben elhagyta Oroszországot, élete végéig emigrációban élt. Először Párizsban, majd Svájcban tartózkodott, végül Londonban telepedett le. Londonban adta ki az első orosz emigráns folyóiratot, a *Kolokol*t (Harang), amely hazájában tiltott irodalomnak számított. Külföldön úgy tekintettek rá, mint az progresszív orosz erők vezérére. Kapcsolatba került, többek között Garibaldival, Kossuthtal és Pulszkyval, Proudhonnal és Karl Marxszal. Az emigráció alatt a Nyugatról alkotott nézetei jelentős változáson mentek át. A Nyugatot a filiszter-mentalitás miatt ostorozta, amely szerinte a gyakorlatban elposványosítja a magasrendű ideálokat. Az egyetlen progresszív erőnek a szocializmust tartotta, noha figyelmeztetett arra, hogy megvalósítása könnyen zsarnokságba torkollhat. A marxizmussal kapcsolatban is kifejezte kétségeit. Eszménye az „obscsina-szocializmus" volt, mellyel bizonyos mértékben rehabilitálta a szlavofil elképzeléseket. Irodalmi szempontból a legértékesebb műve az *Emlékeim* című könyve, melyben leírja európai vándorlásait, és tudomást szerezhetünk belőle lelki-szellemi drámájáról. Herzent az orosz gondolkodásban az ún. „perszonalista szocializmus" képviselőjének tartják.

ALEKSZANDR HERZEN
ANGLIA 1852–1862

2. fejezet
Hegycsúcsok

[…] Londonban siettem Mazzinival találkozni, nemcsak azért, mert mély és hathatós részvétet tanúsított irányomban azokban a szerencsétlenségekben, amelyek családomra zúdultak, hanem barátai külön megbízásából is. Medici, Pisacane, Mezzocapo, Cosenz, Bertani és a többiek elégedetlenek voltak a londoni irányvonallal. Úgy vélték, hogy Mazzini nincs tisztában az új helyzettel, panaszkodtak az udvaronc-forradalmárokra, akik - csak hogy Mazzini kegyeibe férkőzzenek - támogatták azt az elgondolást, hogy küszöbön a felkelés, és csak jeladásra vár. Belső változtatásokat sürgettek, úgy vélték, több katonai elemet kell bevonni, ügyvédek és újságírók helyett stratégákra kell bízni a vezetést. E célból azt óhajtották, hogy Mazzini közeledjék olyan tehetséges tábornokokhoz, mint Ulloa, aki az öreg Pépe környezetéhez tartozott ugyan, a bizalmát viszont korántsem élvezte.

Azért bíztak meg engem, hogy mindenről számoljak be Mazzininak, mert egyrészt tudták, hogy bizalommal viseltetik irántam, másrészt az itáliai pártoktól független státusom szabad kezet biztosított nekem.

Mazzini régi barátjaként fogadott. Végre megbízatásomra terelődött a szó. Eleinte feszült figyelemmel hallgatott, bár látszott rajta, nem túlságosan tetszik neki az ellenvélemény, de amikor az általánosságoktól a részletekig és a személyi kérdésekig jutottam, hirtelen félbeszakított:

– Ez egyáltalán nem így van, nincs ebben egyetlen valamirevaló gondolat.

– De én – jegyeztem meg – alig másfél hónapja jöttem el Genovából, és két évet töltöttem megszakítás nélkül Itáliában, és amit a barátai nevében itt elmondtam, annak javarészét csak megerősíthetem.

– Éppen azért beszél így, mert Genovában volt. De hát mi az a Genova? Mit hallhatott ott ön? Az emigráció egy részének véleményét. Jól tudom, hogy így gondolkodnak, de azt is tudom, hogy tévednek. Genova nagyon fontos központ, de mégis csak egy pont, én pedig egész Itáliát ismerem, minden egyes falu kívánságát, az Abruzzóktól Vorarlbergig. Genovai barátaink elszakadtak a félsziget egészétől, képtelenek rá, hogy megítéljék, mire van szüksége, milyen a közhangulata.

Még két-három kísérletet tettem, de ő már en garde volt, egyre ingerültebb lett, türelmetlenül válaszolgatott... Szomorúan elhallgattam. Még sohasem láttam ilyen türelmetlennek.

– Nagyon hálás vagyok önnek – mondta rövid töprengés után. – Ismernem kell barátaink véleményét. Kész vagyok mind egyiket mérlegelni,

megfontolni, de hogy egyetértek-e velük vagy sem, az más lapra tartozik. Nagy a felelősségem, nemcsak a lelkiismeretem és Isten, hanem az olasz nép előtt is.

Küldetésem kudarcot vallott.

Mazzini akkor már a maga 1853. február 3-ján gondolkodott, számára a dolog el volt döntve, a barátai viszont nem értettek egyet vele.

– Ismeri ön Ledru-Rollint és Kossuthot?

– Nem.

– Nem akar velük megismerkedni?

– Dehogynem. Nagyon is.

– Feltétlenül látnia kell őket. Írok önnek néhány ajánló sort mindkettőjükhöz. Mesélje el nekik, mit látott, hogy vannak a mieink. Ledru-Rollin – folytatta, miután tollat vett elő és írni kezdett – a világ legkedvesebb embere, de francia jusqu'au bout des ongles: szilárdan hiszi, hogy csak egy francia forradalom mozdíthatja meg Európát, le peuple initiateur!... De hol a francia kezdeményezés? A Franciaországot felrázó eszmék a múltban is vagy Itáliából, vagy Angliából érkeztek. Majd meglátja, hogy az új forradalmi korszakot Itália nyitja meg! Nem gondolja?

– Bevallom, ebben nem hiszek.

– Miért, – kérdezte mosolyogva – talán a szláv világ?

Azt nem mondtam. Nem tudom, mire alapozza hitét Ledru-Rollin, de nagyon valószínű, hogy egyetlen forradalom sem győzhet Európában mindaddig, míg Franciaország ebben a levert állapotában marad, amelyben most látjuk.

– Szóval ön is hisz Franciaország presztízsében?

– Földrajzi helyzetének, félelmetes hadseregének és az Oroszországgal, Ausztriával és Poroszországgal alkotott természetes szövetségének presztízsében hiszek.

– Franciaország alszik, mi fogjuk felébreszteni!

Csak ennyit mondhattam: „Adja az ég, hogy a próféta szóljon önből!”

Hogy melyikünknek volt igaza akkor, azt később Garibaldi bebizonyította. Egy más helyen már írtam vele esett találkozásomról amerikai hajóján, a Common Wealth-en, a nyugat-indi dokkban.

Ott reggeli közben, Orsini, Haug és énelőttem meleg barátsággal beszélt Mazziniről, de nyíltan kimondta véleményét 1853. február 3-ról (találkozásunk 1854 tavaszán történt), és egyúttal azt hangoztatta, hogy az összes pártot egyetlen katonai párttá kell egyesíteni.

Aznap este találkoztunk egy házban. Garibaldi komor volt. Mazzini előhúzta zsebéből az *Itália del Popolo* egyik számát, és megmutatott neki egy cikket. Garibaldi elolvasta, majd így szólt:

– Jó tollú íróra vall, de rendkívül ártalmas cikk. Kimondom nyíltan, egy ilyen cikkért a szerző szigorú büntetést érdemel. Minden erővel viszályt szítani Piemonte és köztünk akkor, amikor csak egy seregünk van, a szárd király serege! Ez meggondolatlanság és fölösleges vakmerőség, a bűntény határát súrolja.

Mazzini védelmébe vette a folyóiratot. Garibaldi még jobban elkomorodott.

Amikor Garibaldi távozni készült a hajóról, azt mondta, hogy éjjel már késő lesz visszamenni a dokkokhoz, elmegy inkább egy szállodába. Felajánlottam, hogy szálloda helyett aludjék nálam. Beleegyezett.

A beszélgetés végeztével, miután Garibaldi ravasz hadmozdulatokkal kievickélt az őt körülvevő légiónyi rettenthetetlen hölgy közül, hozzám lépett, és a fülembe súgta:

– Meddig marad?

– Akár most is indulhatunk.

– Hálás lennék érte.

Távoztunk. Az úton így szólt hozzám:

– Mennyire sajnálom, milyen végtelenül sajnálom, hogy Peppo ennyire elragadtatja magát, és a legtisztább, legnemesebb szándék ellenére is hibákat követ el. Nem bírtam tovább az imént: öröme telik abban, hogy tanítványait megtanította Piemonte bosszantására. De mi lesz, ha a király teljesen a reakció oldalára áll, Itáliában elnémul a szabadság szava, és az utolsó támasz is elvész? Köztársaság, köztársaság! Mindig republikánus voltam, világéletemben, de most nem a köztársaságról van szó. Az itáliai tömegeket jobban ismerem, mint Mazzini, velük együtt éltem az ő életüket. Mazzini a művelt Itáliát ismeri, annak elméire hat. De azokból senki sem állít sereget, amely elűzi az osztrákokat és a pápát. A tömegek, az olasz nép zászlaján ez áll: *egység és az idegenek kiüldözése!* Ám hogy jutunk el odáig, ha magunkra uszítjuk az egyetlen erős királyságot Itáliában, amely – bármi okból is – Itáliáért akar kiállni és fél?

Másnap, vasárnap sétálni vitte a fiamat, dagerrotípiát készíttetett róla [...], és nekem ajándékozta, majd nálam maradt ebédre.

Ebéd közben kihívott egy olasz, Mazzini küldte, reggel óta kereste Garibaldit. Asztalunkhoz invitáltam őt is.

Az olasz a jelek szerint négyszemközt szeretett volna maradni vele. Indítványoztam, hogy menjenek be a dolgozószobámba.

– Nincsenek titkaim, különben kívülállók sincsenek itt, beszéljen! – jegyezte meg Garibaldi.

A párbeszéd folyamán ismét megerősítette, nem is egyszer, ugyanazt, amit nekem mondott hazafelé menet.

Szíve mélyén teljesen egyetértett Mazzinival, csak a végrehajtást, az eszközöket illetően különbözött a véleményük. Hogy Garibaldi a tömegeket jobban ismerte, erről mélyen meg vagyok győződve. Mazzini, akár egy középkori szerzetes, az életnek csak egyik oldalát ismerte behatóan, a többit maga *teremtette.* Sokkal inkább gondolataiban, szenvedélyeiben élt, mint a való világban. Kora ifjúságától késő öregkoráig karbonári juntákban, üldözött köztársaságiak, liberális írók között élt. Kapcsolatban állt a görög hetérákkal és a spanyol exaltadosokkal, konspirált az *igazi* Cavaignackal […], a svájci James Fazyval, lengyel demokratákkal, moldvaiakkal és havasalföl-

diekkel. .. Az ő dolgozószobájából, az ő áldásával indult lelkesülten Konarsky Oroszországba, a halálba. Ez mind igaz, de a néppel, ezzel a solo interprete della legge divinával, ezzel a talajig, tehát a mezőkig és ekékig, a vad calabriai pásztorokig, a facchinókig és csónakosokig terjedő sűrű tömbbel nem volt semmiféle kapcsolata. Garibaldi viszont – nemcsak Itáliában, mindenütt – velük élt, ismerte erejüket és gyengéjüket, örömüket és bánatukat. Ismerte őket a harcmezőn és a viharos óceánon, és mint Bem, tudott legendává válni: benne többen hittek, mint védőszentjében, Szent Józsefben.

Egyedül Mazzini nem hitt benne.

És Garibaldi ezekkel a szavakkal búcsúzott:

– Nehéz szívvel indulok útnak: nem tudok hatni rá, és ő megint elsiet valamit!

Garibaldi ráhibázott: egy év sem telt el, és újra két-három sikertelen fellobbanás. Orsinit piemonte-i csendőrök piemonte-i földön fogták el, kis híján fegyverrel a kezében, Rómában felfedezték a mozgalom egyik központját, és az egész csodálatos szervezet [...] összeomlott. A rémült kormányok megerősít tették a rendőrséget. A gyáva nápolyi király tomboló dühében ismét kínvallatásra vetemedett.

Garibaldi nem türtőztette magát tovább, és kiadatta híres levelét. „Ezekben a szerencsétlen felkelésekben csak őrültek vagy az olasz ügy ellenségei vehetnek részt" – írta.

Talán nem kellett volna ezt a levelet kiadatni. Mazzinira súlyos csapást mért, boldogtalanná tette vele [...], de hogy levele tökéletes összhangban állt azzal, amit nekem és előttem beszélt, ahhoz nem férhet kétség.

Másnap Ledru-Rollinhez indultam. Nagyon szívélyesen fogadott. Hatalmas, impozáns alakja, melyet nem szükséges en détail leírnom, megnyerő összbenyomást keltett. Bizonyos, hogy bon enfant volt és bon vivant. Homlokánakráncai és Ősz hajszálai tanúsították, hogy a gondok őt is megviselték. A forradalomra áldozta az életét és a vagyonát, és a közvélemény elpártolt tőle. Korántsem egyértelmű, furcsa szerepe áprilisban és májusban, tartózkodása a júniusi napokban eltávolította tőle a vörösök egy részét, anélkül hogy a kékek közeledtek volna feléje. Neve, amely szimbólummá vált, és amelyet a parasztok néha hibásan ejtettek ki, de azért kiejtették, mind ritkábban volt hallható. Londoni pártja is mindinkább olvadozott, különösen mióta Félix Pyat is sütögetni kezdte Londonban a maga pecsenyéjét.

Miután kényelmesen elhelyezkedett a heverőn, Ledru-Rol-lin haranguer kezdett nekem.

– A forradalom, – jelentette ki – csak Franciaországból sugározhat szét. Nyilvánvaló, hogy bármely ország is az ön hazája, először nekünk kell segítenie, ha saját ügyét akarja elő mozdítani. A forradalom csak Párizsból indulhat ki. Jól tudom, hogy Mazzini barátunk más véleményen van, *ő a patriotizmusának megszállottja.* Ugyan mit

tehet Itália, Ausztriával a nyakán és Napóleon katonáival Rómában? Nekünk Párizs kell. Párizs egymagában Róma, Varsó, Magyarország, Szicília; és szerencsére Párizs készen áll; higgye meg, teljesen készen! A forradalom megvívatott, la révolution est faite: c'est claire comme bonjour. Ez már nem is kérdés számomra, csupán a következményeken töprengek, azon, hogyan kerüljük el a korábbi hibákat…

Ilyenformán folytatta vagy fél óráig, majd hirtelen észbe kapott, hogy nincs egyedül, sem nézőközönség előtt, és a lehető legszívélyesebben ezt mondta:

– Látja, tökéletesen egyetértünk.

Meg se mukkantam, ő folytatta:

– Ami a forradalom kézzelfogható valóságát illeti, nos, csupán azért késlekedik, mert pénzszűkében vagyunk. Forrásaink elapadtak az évek óta folyó harcban. Lenne csak *százezer* frank a birtokomban, igen, mizerábilis százezer frank, és holnapután, három nap múlva kitörne a forradalom Párizsban.

– Hogy lehet, – jegyeztem meg végül – hogy egy ilyen gazdag nemzet, amely teljesen készen áll a felkelésre, nem talál százezer vagy akár félmillió frankot?

Ledru-Rollin kissé elpirult, de habozás nélkül így válaszolt:

– Pardon, pardon. Ön *elméleti feltételezésekről* beszél, miközben én tényeket, egyszerű tényeket említek.

Ezt nem értettem.

Amikor távoztam, Ledru-Rollin angol szokás szerint a lépcsőig kísért, és még egyszer felém nyújtotta hatalmas, erős kezét ezekkel a szavakkal:

– Remélem, látom még, mindig örülni fogok... tehát au revoir.

– Párizsban – feleltem.

– Hogyhogy Párizsban?

– Annyira meggyőzött, hogy küszöbön a forradalom, hogy igazság szerint nem is tudom, lesz-e alkalmam látni önt még itt.

Megütközve nézett rám, ezért siettem hozzátenni:

– Legalábbis őszintén óhajtom, ebben, gondolom, nem kételkedik.

– Máskülönben nem volna itt – jegyezte meg vendéglátóm, és ezzel elváltunk.

Első találkozásom Kossuthtal tulajdonképpen a *második* volt. Ez a következőképpen történt. Amikor beléptem, a szalonban egy félig magyar egyenruhát viselő katona várt azzal a hírrel, hogy a *kormányzó úr* nem fogad.

– Mazzini levelét hoztam.

– Máris átadom. Parancsoljon! – egy pipára és aztán a székre mutatott. Két-három perc múlva visszajött.

– A *kormányzó úr* rendkívül sajnálja, hogy nem találkozhatik önnel azonnal: az *amerikai postát* fejezi be. Egyébként, ha hajlandó várni egy keveset, nagyon fog örülni.

– Mikor végez a postával?

– Öt órára feltétlenül.

Az órámra pillantottam, fél kettőt mutatott.

– Nos, három és fél órát nem várok.

– Nem jön vissza később?

– Legalább három mérföldre lakom a Notting Hilltől. Különben is – tettem hozzá – nincs a kormányzó úrral semmiféle sürgős megbeszélnivalóm.

– De a kormányzó úr nagyon fogja sajnálni.

– Akkor itt a címem.

Eltelt egy hét. Egyik este megjelenik nálam egy magas, nagy bajuszú úriember, egy magyar ezredes, akivel nyáron Luganó-ban találkoztam.

– A kormányzó úr küldött, nagyon nyugtalan, hogy ön nem volt nála.

– Ejnye, milyen kínos. De hiszen én meghagytam a címemet. Ha tudnám, hogy alkalmas az időpont, már ma elmennék Kossuthhoz, vagyis... – tettem hozzá kérdőleg – hogy is kell mondani: a kormányzó úrhoz?

– Zu dem Olten, zu dem Olten – jegyezte meg mosolyogva a honvédezredes. – Mi egymás között csak Olténak tituláljuk. Majd meglátja, micsoda ember!... Ilyen koponya nincs még egy a világon, nem is volt és ... – az ezredes egy halk fohászt mormolt magában Kossuthhoz.

– Rendben van, holnap kettőkor ott leszek.

– Az lehetetlen. Holnap szerda van, szerda reggel az öregúr csak honfitársait, a magyarokat fogadja.

Nem bírtam tovább, elnevettem magam. Az ezredes is velem nevetett.

– Mikor teázik az önök öregje?

– Este nyolckor.

– Mondja meg neki, holnap este nyolcra megyek, de ha nem lesz alkalmas, értesítsen.

– Nagyon fog örülni. Várom a szalonban.

Ezúttal, ahogy becsöngettem, elém sietett a magas ezredes, a másik, az alacsony meg azonnal bevezetett Kossuth dolgozószobájába.

Kossuth egy nagy asztalnál ült és dolgozott. Fekete színű magyar bársonymente és kis fekete sapka volt rajta. Sokkal jobban mutat, mint valamennyi portréján és mellszobrán. Kora fiatalságában minden bizonnyal férfiszépség volt, és nem mindennapi, regényesen ábrándos arckifejezése bizonyosan óriási hatással volt a nőkre. Vonásait nem fegyelmezi antik szigor, mint Mazzini, Saffi vagy Orsim arcát. De szomorú és szelíd tekintete (és talán éppen ezért áll közelebb hozzánk, északiakhoz) nemcsak éles elmét, hanem mélyen érző szívet is tükröz. Töprengő mosolya és kissé fennkölt beszédmodora végképp lefegyverez bennünket. Nagyszerűen beszél, bár erős akcentussal, akár franciául, németül vagy angolul szólal meg. Nehezebb témákat nem üt el frázisokkal, nem él banalitásokkal. Követi partnere gondolatmenetét,

figyelmesen végighallgatja, majd kifejti saját gondolatait, amelyek csaknem mindig eredetiek, lévén másoknál sokkal függetlenebb doktrínáktól és pártszellemtől. Érveléséből, ellenvetéseiből talán kiérzik az ügyvéd, de amit mond, az mind komoly és megfontolt dolog.

1848 előtt sokat foglalkozott szűkebb pátriája gyakorlati ügyeivel. Ez a tevékenység nézeteinek bizonyos hitelt kölcsönzött. Nagyon jól tudja, hogy az események és mellékes körülmények világában nem mindig tarthatunk olyan egyenes irányt, mint a holló repülés közben. Hogy a tények ritkán haladnak a természetes logika útján, lavíroznak, epiciklusokat alkotnak, az érintők irányába siklanak. Ez az oka – egyebek között –, hogy Kossuth nem folytat olyan lázas tevékenységet, mint Mazzini, másfelől ez ad magyarázatot arra is, miért kísérletezik szüntelenül Mazzini, miért megy el a végsőkig próbálkozásaival, miközben Kossuth bele sem kezd ilyenekbe.

Mazzini úgy nézi az olasz forradalmat, mint egy megszállott. Szenvedélyesen hisz a forradalomról alkotott tulajdon elképzelésében. Sohasem kételkedik benne, és úgy száll célja felé ora e sempre, mint a kilőtt nyíl. Minél kevesebb körülményt vesz számításba, annál tartósabb és egyszerűbb a cselekvése, annál tisztább az eszméje.

Ledru-Rollin forradalmi idealizmusa sem bonyolult, csak fel kell lapozni a Konventben elhangzott beszédeket és a Közjóléti Bizottság intézkedéseit: ott megtalálható mindenestül. Kossuth nem hozott magával Magyarországról közkinccsé vált forradalmi hagyományt, a társadalmi doktrinérség apokaliptikus formuláit, pusztán hazája tiltakozását. Egy országét, amelyet alaposan megismert, egy országét, amely új és ismeretlen mind szükségletei, mind vad és szabad intézményei, mind középkori formái tekintetében. Kossuth az elvbarátaihoz képest szakember volt.

A francia refüzsék, akiknek szerencsétlen szokása, hogy habozás nélkül kimondanak és a saját mércéjükkel mérnek mindent, erősen szemére hányták, hogy Marseille-ben kifejezte rokonszenvét a szociális eszmék iránt, Londonban pedig a Man-sion House erkélyéről elmondott beszédében mély tisztelettel emlegette a parlamentarizmust.

Kossuthnak teljesen igaza volt. Ez akkor történt, midőn elutazott Konstantinápolyból, tehát az 1848-at követő sötét évek legfenségesebb, legünnepélyesebb epizódja idején. Az észak-amerikai hajó, mely kiragadta őt Ausztria és Oroszország karmai közül, és büszkén szelte a hullámokat fedélzetén a szám-űzöttel a köztársaság felé, egy másik köztársaság partjainál kötött ki. Ebben a köztársaságban már készen állt Franciaország rendőr-diktátorának parancsa, amely megtiltotta a száműzöttnek, hogy a jövendő impérium földjére lépjen. Ma már semmi nem mozdulna erre, de akkor még akadtak olyanok, akiket nem sikerült végérvényesen megtörni. Munkások tömegei szálltak csónakokba, és siettek a hajóhoz Kossuth üdvözlésére, és ő – nagyon természetesen – a szocializmusról beszélt velük. Változik a kép.

Útközben egy szabad ország azért esedezik egy másiknál, hogy a száműzött az ő vendége lehessen. Kossuth, amikor nyilvánosan megköszönte az angoloknak a fogadtatást, nem leplezte tiszteletét az államrend iránt, amely ezt lehetővé tette. Mindkét esetben teljesen őszinte volt: nem képviselt egyetlen pártot sem. Tudott egyidejűleg rokonszenvezni a francia munkással és az angol alkotmánnyal, anélkül, hogy orléanistává vált volna, vagy elárulta volna a köztársaságot. Kossuth tudta ezt, és ragyogóan - negatíve - értelmezte angliai viszonyát a forradalmi pártokhoz. Nem lett belőle sem Gluck, sem Puccini híve, egyaránt tartotta a távolságot Ledru-Rollin-nel és Louis Blanc-nal szemben. Mazzinival és Worcell-lel közös volt a terrain-je, közös a határ, majdnem egy és ugyanaz a harc. Velük is kötött szövetséget elsőként.

De Mazzini és Worcell réges-rég – a spanyol kifejezés szerint – afrancesados volt. Kossuth makacskodott, nehezen adta meg magát nekik, s nagyon is jellemző, hogy ez a folyamat nála oly mértékben következett be, ahogy a magyar felkelés reménye halványodott.

A Mazzinival és Ledru-Rollinnel folytatott beszélgetésemből kitűnik, hogy Mazzini Itáliából várta a forradalom fellobbaná-sát, és általában igen elégedetlen volt Franciaországgal, de ebből nem következik, hogy ne lett volna igazam, amikor őt is afrancesadónak neveztem. Itt egyrészt a patriotizmus beszélt belőle, amely nem azonosult teljesen a népek testvérisége és az egyetemes köztársaság eszméjével, másrészt személyes méltatlankodása Franciaországgal szemben, amiért az 1848-ban semmit sem tett Itáliáért, 1849-ben pedig mindent elkövetett, hogy tönkretegye. De attól, hogy haragudott a mai Franciaországra, még nem került ki *szellemének hatása alól.* A francia forradalmiságnak megvan a maga mundérja, rítusa, hitvallása. Ezek keretei között elfér a kifejezetten politikai liberális vagy az elkeseredett demokrata. Szeretheti valaki a hazáját francia módra úgy, hogy közben nem szereti Franciaországot. Mindezek csupán variációk, egyedi esetek, az egyenlet ugyanaz marad.

Kossuth mindjárt komolyra fordította a szót: tekintetéből, szavaiból inkább szomorúság áradt, semmint derű. Bizonyára nem hitt benne, hogy a forradalom már holnap bekövetkezik. Délkelet-európai ismeretei óriásiak voltak, bámulatba ejtett, amikor egész bekezdéseket idézett Katalinnak a Portával kötött szerződéseiből.

– Milyen szörnyű kárt okoztak nekünk önök a felkelésünk idején, – mondta – és milyen szörnyű kárt okoztak saját maguknak. Micsoda szűk látókörű és *szlávellenes* politika Ausztriát támogatni! Ausztria persze nem fogja megköszönni, hogy megmentették, gondolja, Ausztria nem tudja, hogy Miklós nem neki, hanem általában az önkényuralomnak segített?

Oroszország szociális állapotát jóval kevésbé ismerte, mint politikai vagy katonai helyzetét. Nincs is ebben semmi meglepő: vajon hány közéleti emberünk tud róla egyebet mondani, mint néhány általános, mellékes, esetleges, elszigetelt megállapítást? Úgy gondolta, hogy a kincstári parasztok robottal

róják le adójukat, részletesen kifaggatott a falusi obscsináról, a földesurak hatalmáról. Elmondtam neki mindazt, amit tudtam.

Miután búcsút vettem tőle, azt kérdeztem magamtól, vajon mi közös van benne és elvbarátaiban népük függetlenségének szeretetén kívül? Mazzini Itália által szerette volna felszabadítani az emberiséget, Ledru-Rollin ugyanezt Párizsban akarta megvalósítani, és azután a szabadság igen szigorú receptjét akarta előírni az egész világ számára. Kossuth aligha törődött az emberiség egészével, meglehetősen közömbös volt számára, mikor kiáltják ki Lisszabonban a köztársaságot vagy hogy lesz-e a tripoliszi bej valaha egy egységes, oszthatatlan, tripoliszi testvériség közönséges polgára.

Ezt a különbséget, mely azonnal szemembe ötlött, később egy sor esemény igazolta. Mazzini és Ledru-Rollin – lévén mindkettő olyan ember, aki keveset törődik a gyakorlati feltételekkel – két-három havonta újabb és újabb forradalmi kísérletekre szánta el magát. Mazzini felkeléseket szított, Ledru-Rollin ügynököket küldött *hazájába.* Mazzini barátai osztrák és pápai börtönökben pusztultak el, Ledru-Rollin küldötteit Lambessa vagy Cayenne nyelte el, de ők a vakbuzgó hívők fanatizmusával küldözgették továbbra is Izsákjaikat az áldozati oltárra. Kossuth nem kísérletezett. Libényivel, aki késsel szúrta meg az osztrák uralkodót, nem volt semmiféle kapcsolata.

Kétségtelen, hogy Kossuth vérmesebb reményekkel érkezett Londonba, de valljuk be, volt is mitől elszédülnie. Gondoljanak ismét csak arra a szüntelen ovációra, arra a fejedelmi diadalmenetre tengereken, óceánokon át, amelyben része volt. Amerika városai versengtek, melyiküké legyen a megtiszteltetés, hogy elsőként fogadhatja falai között. A kétmilliós büszke London talpon volt fogadására a pályaudvaron, a Lord Mayor hintája készen állt számára. Aldermanek, seriffek, parlamenti tagok kíséretében haladt át az izgatott nép tengerén, amely üdvrivalgással, kalapját a levegőbe dobálva üdvözölte őt. És amikor a Lord Mayorral megjelent a Mansion House erkélyén, olyan dübörgő hurrá fogadta, amelyet Miklós cár nem tudott megkapni Londonban sem Wellington protekciójával, sem Nelson szobrára szánt adományával, sem azzal, hogy lovakat futtatott a lóversenyen.

A gőgös angol arisztokrácia, amely birtokaira vonult vissza, amikor Bonaparte a királynővel Windsorban lakomázott és a City polgáraival mulatozott, méltóságáról megfeledkezve szorongott hintajaiban, hogy láthassa a nevezetes agitátort. Fő-rangúak mutatkoztak be egymás után neki, a száműzöttnek. A *Times* ugyan összevonta a szemöldökét, de mindjárt meg is rettent a közvélemény felhördülése láttán, és gyorsan szidni kezdte Napóleont, hogy hibáját jóvátegye.

Lehet-e csodálni, hogy Kossuth bizakodással eltelve érkezett vissza Amerikából? Ám miután eltöltött Londonban egy évet, kettőt, és látta, hogyan és merre tart a történelem a kontinensen, és hogy magában Angliában is

kihűlőben volt a lelkesedés, megértette, hogy a felkelés lehetetlen, és hogy Anglia gyenge szövetségese a forradalomnak.

Egyszer, még egyszer eltelt reménységgel, és újra korábbi ügye védelmezőjeként lépett föl az angol nép előtt: a krími háború kezdetén.

Előbújt magányából, és megjelent a nyilvánosság előtt kéz a kézben Worcell-lel, azaz a demokratikus Lengyelországgal, amely – hogy a fölkelést megkockáztathassa – egyetlenegy *kiáltványt,* egyetértést kért szövetségeseitől. Kétségtelen, hogy ez nagy pillanat volt Lengyelország számára – oggi o mai. Ha a lengyel restaurációt elismerik, mire várjon Magyarország? Ezért jelent meg Kossuth az 1854. november 29-i lengyel nagygyűlésen és kért szót. Ezért indult aztán Worcell-lel Anglia legfontosabb városaiba, és agitált Lengyelország mellett. Kossuth akkori beszédei rendkívül figyelemreméltóak mind tartalmilag, mind formailag. De Angliát ezúttal nem tudta meghódítani. A gyűlésekre tódult a nép, megtapsolta a nagy szónokot, kész volt adakozni. De a mozgalom nem jutott messzire, a beszédek a társadalom egyéb köreiből, a tömegekből nem váltották ki a kívánt visszhangot, amely képes lett volna hatni a parlamentre vagy arra kényszeríteni a kormányzatot, hogy megváltoztassa irányvonalát. Eltelt az 1854-es esztendő, jött az 1855-ös, meghalt Miklós, Lengyelország nem mozdult, a háború a Krím partjára korlátozódott. A lengyel nemzeti lét visszaállítására gondolni sem lehetett. Ausztria, mint egy szálka, a szövetségesek torkán akadt. Ráadásul mindenki békét akart. A legfőbb cél megvalósult: a *civil* Napóleon katonai babérokat aratott.

Kossuth ismét letűnt a színről. Az *Atlas-ba.* írott cikkeit, a konkordátumról szóló előadásait, amelyeket Edinburghben, Manchesterben tartott, inkább magáncélúnak kell tekinteni. Kossuth nem mentette meg sem a saját, sem a felesége vagyonát. Ő, aki a magyar mágnások fényűző életmódjához szokott, idegen földön arra kényszerült, hogy maga keresse meg a kenyerét. S teszi ezt csöppet sem szégyenkezve.

Családja valamennyi tagjában van valami nemes mélabú. Látszik, hogy nagy eseményeket éltek meg, és hogy ezek valamennyiük látókörét kitágították. Kossuthot mind a mai napig körülveszi néhány hűséges harcostársa. Eleinte ők alkották az udvarát, manapság egyszerűen a barátai.

Az események megviselték. Erősen megöregedett az utóbbi időben, nyugalma nyomasztja az embert.

Az első két évben ritkán találkoztunk. Aztán a véletlen összehozott bennünket Anglia – és Európa – egyik legtündéribb pontján – az Isle of Wight-on. Egy hónapig voltunk együtt Ventnorban, 1855-ben.

Kossuth elutazása előtt egy gyermekünnepélyen vettünk részt. Két fia - elragadó, kedves legénykék - együtt táncolt a gyermekeimmel... Kossuth az ajtóban állt, és szomorkásán nézte őket, majd mosolyogva fiamra mutatott, és így szólt:

– Lám, az ifjabb nemzedék már készen áll, hogy a helyünkbe lépjen.

– Vajon megérik-e?

– Épp ezen tűnődöm, de addig hadd táncoljanak – tette hozzá, és tekintete még jobban elszomorodott.

Azt hiszem, e pillanatban is ugyanarra gondoltunk.

És az apák megérik-e? És minek lesznek szemtanúi? Az a forradalmi korszak, amely felé törekedtünk a kilencvenes évek egyre halványuló hajnalpírjának fényében, amelyre a liberális Franciaország, az ifjú Itália, Mazzini, Ledru-Rollin törekedtek, vajon nem a múlté-e már? Ezek az emberek vajon nem egy letűnt kor képviselői-e, akik körül már egészen más kérdések gyűrűznek, egészen más élet forr? Hitvallásukat, nyelvüket, mozgalmukat, céljaikat magunkénak is érezzük és egyúttal idegennek is... A templomi harangszó egy csendes ünnepi hajnalon, a liturgikus ének ma is megrendíti a lelkemet, és még sincs benne hit!

Vannak keserű igazságok, sok mindennel nem könnyű szembenézni, olykor még kimondani is nehéz, amit látunk. Szükség van-e rá egyáltalán? Hiszen ez is egyfajta szenvedély vagy betegség. „Az igazat, a tiszta igazat, csakis az igazat!" Úgy van, de vajon helyesen cselekszünk-e, ha az életünket ehhez igazítjuk? Nem emészti-e meg, mint a túlságosan maró sav az edény oldalát? Szenvedélyes szeretete nem valami szörnyű betegség-e, amely keservesen bünteti azt, aki táplálja magában?

Egyszer, egy évvel ezelőtt egy emlékezetes napon e gondolat különös élességgel nyilallt belém.

Worcell halála napján a szobrászt vártam abban a nyomorúságos szobácskában, amelyben ez a mártír kiszenvedett. Az öreg szolgáló ott állt kezében egy csonkig égett, könnyező, sárga gyertyával, megvilágítva a kiaszott testet, amelyet csak a lepedő takart. A szerencsétlen úgy aludt el, mint Jób, szája szélén mosoly, hite kihunyt elfénytelenedett szemén, amelyet egy magamfajta fanatikus, Mazzini zárt le.

Fájdalmasan szerettem ezt az öregembert, és sohasem mondtam meg neki a *teljes igazságot,* amit az eszemmel mindig is tudtam. Nem akartam háborgatni kihunyó szellemét: anélkül is eleget szenvedett. Egy búcsúimára szorult, nem az igazságra. Ezért volt olyan boldog, amikor Mazzini az ígéret és a hit szavait súgta végső süketségbe záródó fülébe!

Kovács Péter fordítása

4. AZ OROSZ ÖNREFLEXIÓ ELSŐ TÖRTÉNELMI–KULTURÁLIS MEGNYILVÁNULÁSA: PJOTR CSAADAJEV

Az 1830–40-es évek szlavofil – nyugatos vitái több paradoxont rejtettek magukban. E viták elsősorban a történelmi fejlődés kérdését érintették, illetve Oroszország helyét a „népek nagy családjában". A szlavofilek nem tudták meghatározni azokat a történelmi formákat, melyekhez konzervatizmusuk kötődhetett volna. Miután a XIX. századi Európát éppúgy tagadták, mint a XIX. századi Oroszország erkölcsi alapjait és a jobbágyrendszert, a múlthoz fordultak, hogy az „élet teljességének" két alappillérét, a népet és az egyházat „tiszta formában" megtalálják. Ennek a két alapelvnek ugyanakkor érintetlennek kellett maradnia a történelemtől, ezért univerzális történelmi utópiájuk szellemében a konkrét történelmi formákat nem vették figyelembe. A nyugatosok a maguk módján szintén az „időn kívül" helyezték magukat. Őket is erkölcsi idealizmus jellemezte, a szocialista megváltáseszmék messianizmusát igazi oroszos hévvel fogadták el. Mentalitásuk inkább vallásos jellegű volt, a nyugati észérveken alapuló tudományos rendszerek kevésbé foglalkoztatták őket. Türelmetlenségük miatt – ami különösen Belinszkijre volt jellemző – képtelenek voltak a kultúraszervező párbeszédre. Ebből ered náluk az önkritika és a nyitottság hiánya. A konzervatív beállítottságú Pjotr Csaadajev volt a kor egyetlen olyan orosz gondolkodója, aki vállalni merte az orosz önkritikát, mellyel az orosz idealista gondolkodás önreflexióját valósította meg.

Pjotr Jakovlevics Csaadajev (1794-1856) nemesi családból származott. A kor szokásainak megfelelően katonai pályára lépett, részt vett a Napóleon elleni európai hadjáratban. 1816-ban kötött barátságot Puskinnal, aki több versét szentelte neki. 1821-től saját kérésére megvált a hadseregtől. 1823-tól három évet Európában töltött, 1825-ben megismerkedett Schellinggel, akivel több levelet is váltott. A dekabrista felkelés és az azt követő megtorlások hírére, 1826-ban visszatért hazájába, ahol egy ideig visszavonultan élt. Fő műve, a *Filozófiai levelek egy hölgyhöz* 1830-ban, kéziratban kezdett terjedni, s ezt követően az irodalmi szalonokban a viták fő témája lett. Az első levelet a Tyeleszkop folyóirat jelentette meg, melyet botrány követett: a folyóiratot betiltották, Csaadajevet pedig elmebetegnek nyilvánították és orvosi felügyelet alá helyezték. Csaadajev a Filozófiai levelekben már nem a régi Oroszország kontra modern Oroszország keretében fejti ki nézeteit. Az orosz és az európai történelem különbözőségéből indul ki; míg szerinte az európai gondolatnak van történetisége, addig Oroszország „hézagot képez a szellemi rendben". Keserű szavakkal fogalmazza meg az orosz önkritikát: „Minthogy időn kívül állunk, bennünket nem érintett az emberi nem általános nevelődése". Csaadajev szerint Oroszország bajaira addig nincs gyógyír, amíg nem szabadul meg attól az örökségtől, amely elválasztja Európa

népeitől. Hiszen Kelet és Nyugat közé éket vert az egyházszakadás: az orosz történelemben Bizánc hatása és a keleti kereszténység meggátolja a fejlett Nyugathoz való felzárkózást. Ugyanúgy az sem hoz semmi jót, ha Oroszország ragaszkodik a múltjához, mivel az nem hozott mást, mint rabságot és szolgaságot. Az egyedüli kiút Csaadajev elképzelése szerint, ha Oroszország kihasználja köztes helyzete előnyeit: „… a világ két nagy része, Kelet és Nyugat között állva, egyfelől Kínán, másfelől Németországon könyökölve, egyesítenünk kéne magunkban a szellemi világ két nagy princípiumát, a képzeletet és az észt, és egybefognunk civilizációnkban a világ egész történelmét". Csaadajev 1837-ben felülvizsgálta addigi nézeteit. Megírta az *Egy őrült magamentségé*t – életében nem jelent meg nyomtatásban –, amelyben lényegesen eltért a Filozófiai levelek alaptéziseitől. Nyugat-Európát itt már bírálta, Oroszország múltját, különösen Nagy Péter szerepét azonban már jóval pozitívabban értékelte. 1837-ben I. Miklós házi őrizetét is feloldotta. Az ötvenes évektől egészségi állapota egyre romlott, 1856-ban szívroham következtében hunyt el.

PJOTR CSAADAJEV
FILOZÓFIAI LEVELEK EGY HÖLGYHÖZ

Első levél
Adveniat regnum tuum.

Asszonyom !
Romlatlansága, őszintesége az, amit a leginkább szeretek, becsülök Önben. Képzelje el, mennyire meglepett levele! Ezek a szeretetre méltó tulajdonságai bűvöltek el, amikor megismertem, és indítottak arra, hogy a vallásról beszéljek Önnek. Ön körül minden hallgatásra késztetett. Képzelheti tehát, mekkora volt csodálkozásom, amikor levelét megkaptam. Ez minden, Asszonyom, amit arról a véleményről mondhatok, amit feltételezése szerint jelleméről alkottam. Ne beszéljünk többet erről, és térjünk át rögtön levelének érdemi részére.

Mindenekelőtt honnan az a zavar gondolataiban, amely annyira fölkavarja, és oly mértékben kifárasztja, hogy, mint mondja, egészségét veszélyezteti? Ez volna hát beszélgetéseink szomorú eredménye. A szívében ébredt új érzés, amelynek meg kellett volna hoznia az ön számára a békét és nyugalmat, szorongást és kételyeket, majdhogynem lelkiismeret-furdalást okozott. De hát miért is csodálkozom ezen? Természetes következménye ez annak a végzetes állapotnak, amely minálunk minden szívben és elmében uralkodik, ön nem tett mást, csak engedett amaz erők hatásának, melyek itt mindennek a mozgatói, a társaság legkiemelkedőbb személyiségeitől kezdve a rabszolgáig, aki csak gazdája kényére létezik.

Különben hogyan is állhatott volna Ön ellen? Azok a tulajdonságai, melyek a tömegtől megkülönböztetik, hozzáférhetőbbé kell hogy tegyék önt a beszívott levegő káros hatásai számára. Az a kevés, amit megengedtetett elmondanom önnek, megszilárdíthatta-e gondolatait mindannak közepette, ami önt körülveszi? Megtisztíthattam-e a légkört, amiben élünk? Előre láthattam a következményeket, valóban előre is láttam őket. Innen azok a gyakori elhallgatások, amelyek oly kevéssé voltak alkalmasak arra, hogy elültessék lelkében a meggyőződést, és amelyek természetesen megtévesztették. Így hát – ha nem volnék meggyőződve arról, hogy bármilyen gyötrelmeket okozzon is a szívnek a benne tökéletlenül feltámadt vallásos érzés, még mindig többet ér a teljes szendergésnél – meg kellene bánnom buzgalmamat. De az egét ma elsötétítő felhők, remélem, eloszlanak egykor, s üdvös harmatként termékenyítik meg a szívébe ültetett csírát, és néhány értéktelen szónak Önre gyakorolt hatása számomra annak a még nagyobb hatásnak biztos záloga, amellyel saját értelme munkája kétségtelenül járni fog. Engedje hát nyugodtan át magát. Asszonyom, a

vallásos eszmék szülte érzéseknek; ebből a tiszta forrásból csakis tiszta érzületek fakadhatnak.

Ami a külső dolgokat illeti, legyen elég ma azt tudnia, hogy az igazság egységének és (követei folytonos váltakozásában megvalósuló) közvetlen továbbadásának legfőbb elvén alapuló tan a leginkább megfelelő a vallás igazi szellemének, mert ez teljes egészében benne foglaltatik a világ minden erkölcsi erejének egyetlen gondolatban, egyetlen érzésben való egyesülésének, olyan társadalmi rendszer vagy egyház fokozatos kialakításának eszményében, amely lehetővé tenné, hogy az igazság uralkodjék az emberek között. Minden más tan már az eredeti tantól való elszakadásának egyszerű ténye miatt eltávolítja magától a Megváltó e fenséges fohászának kihatását: *„Hogy mindnyájan egyek legyenek; a mint te én bennem, Atyám, és én te benned”* – és nem kér Isten országából a földön. Mindebből viszont nem következik, hogy Önnek föladata volna ezt az igazságot a világ előtt kinyilvánítani: az ön hivatása kétségtelenül nem ez. Ellenkezőleg, tekintettel a világban elfoglalt helyére, maga az elv, melyből ez az igazság származik, kötelességévé teszi, hogy ne lásson benne semmi többet hitének belső lángjánál. Boldognak érzem magam, hogy hozzájárultam gondolatainak a vallás felé való fordulásához; de nagyon boldogtalannak érezném magam, Asszonyom, ha ugyanakkor olyan zavarokat okoztam volna lelkiismeretében, amelyek csak lehűthetik idővel hitét.

Azt hiszem, mondtam egyszer önnek, hogy a vallásos érzület megőrzésének legjobb módszere az egyház által előírt minden szokás betartása. Ez az engedelmességi gyakorlat, amely több mindent tartalmaz, mint képzelik, s amelynek a legnagyobb elmék megfontoltan és tudatosan vetették alá magukat, Isten igazi imádása. Semmi sem erősíti úgy meg a lelket hitében, mint a hithez kapcsolódó kötelezettségek szigorú lerovása. Egyébként a keresztény egyház legfelsőbb értelemből eredő rítusainak legnagyobb része reális hatékonysággal bír mindenki számára, aki eltelni képes a bennük kifejeződő igazságokkal. Egyetlen, egyébként teljességgel általános kivétel van csak e szabály alól, éspedig az, amikor a tömegek által vallottnál magasabb rendű hit lakozik az emberben, amely magához minden bizonyosságunk forrásához emeli a lelket, de nem mond ellent a néphitnek, hanem, ellenkezőleg, alátámasztja azt; ekkor és csak ekkor engedtetik meg a külsőségek betartásának elhanyagolása a fontosabb munkákban való nagyobb elmélyülés végett. De jaj annak, aki hiúsága ámításait, értelme csalódásait tekintené rendkívüli, az általános szabály alól felszabadító megvilágosodásnak! Ami önt illeti, Asszonyom, mit tehetne Ön jobbat, mint hogy neméhez illően magára öltse az alázatosság köntösét? Higgye el nekem, ez az, ami a leginkább képes megnyugtatni háborgó elméjét és enyhülést hozni életébe.

És van-e, kérdem, még a világ véleménye szerint is természetesebb létforma egy nő számára, akinek művelt elméje élvezetet lel a tanulásban s az elmélkedés mély izgalmaiban, mint a komoly, nagyrészt a gondolkodásra és a vallás gyakorlására fordított élet? Olvasmányaiban, mondja, semmi sem hat annyira képzeletére, mint a nyugodt és derűs életek leírása, ezek látványa, akár egy szép mezőé naplementekor, pihenteti a lelket, s egy pillanatra kiragad bennünket a fájdalmas vagy ízetlen valóságból. Nos hát, ezek nem képzeletbeli leírások; csakis Öntől függ egy ilyen elbűvölő fikció megvalósítása, semmi sem hiányzik önnek hozzá. Láthatja, hogy nem holmi nagyon szigorú erkölcsöt prédikálok; saját hajlamaiban, képzeletének legkedvesebb ábrándjaiban keresem azt, ami nyugalmat adhat lelkének.

Van az életnek egy bizonyos része, amely nem vonatkozik a fizikai lényre, hanem az eszes lényre tartozik; ezt nem szabad elhanyagolni; a léleknek megvan a maga életrendje, aminthogy a testnek is megvan a magáé, s ezt követni kell tudni. Régi bölcsesség ez, tudom; de azt hiszem, hogy hazánkban még mindig igen gyakran rendelkezik az újdonság minden érdemével. Különös civilizációnk legsajnálatosabb tényei közé tartozik, hogy még mindig a másutt – még a miénknél bizonyos szempontokból elmaradottabb népeknél is – már elcsépeltnek tartott igazságok felfedezésénél tartunk. Mert sohasem tartottunk lépést a többi néppel; nem tartozunk az emberi nem egyik nagy családjához sem; nem vagyunk sem nyugatiak, sem keletiek, és nem rendelkezünk egyikük hagyományaival sem. Minthogy időn kívül állunk, bennünket nem érintett az emberi nem általános nevelődése.

Az emberi szellemet története – az emberi eszmék e csodálatos összefonódása az időkön át – eljuttatta a világ többi részén ma látható állapotába, miközben ránk teljesen hatás nélkül maradt. Ami másutt hosszú ideje már a társadalom és az élet eleme, nálunk még csak elmélet és spekuláció. Például meg kell mondanom, hogy ön, Asszonyom, akit alkata szerencsésen alkalmassá tesz mindennek a befogadására, ami a világban jó és igaz, aki arra teremtetett, hogy semmit se mellőzzön abból, ami a lélek legédesebb és legtisztább örömeit okozza – hol tart Ön, kérdem, ilyen előnyök birtokában? Nem annak keresésénél, ami életét, hanem ami egy-egy napját tölthetné ki. Önnek azok a dolgok hiányoznak tökéletesen, amelyek másutt az élet szükséges, a nap összes eseményeit természetes módon rendező keretét adják; ez ugyanannyira nélkülözhetetlen feltétele az egészséges lelki életnek, mint amennyire az a jó levegő az egészséges testi életnek. Értse meg, nincs itt még szó erkölcsi elvekről vagy filozófiai maximákról, hanem egész egyszerűen egy rendszeres életről, az elménék azokról a szokásairól, jártasságairól, amelyek könnyeddé teszik a gondolkodást, és szabályos mozgásba hozzák a lelket.

Nézzen körül. Nem áll-e mindenki fél lábbal a levegőben? Mintha mindenki utazna. Senki számára nincs meghatározott létezési szféra, semmivel kapcsolatban nincsenek jó szokások, semmire nincs szabály, még csak otthon sincsen; semmi, ami kötné az embert, semmi, ami rokonszenvét, szeretetét fölébresztené, semmi tartós, semmi maradandó: minden elmúlik, minden elfolyik anélkül, hogy az emberben vagy körülötte nyomot hagyna. Mintha csak táboroznánk lakásainkban, mintha idegenek volnánk családunkban, mintha vándorok volnánk városainkban, vándorabbak sztyeppéink pásztorainál, mert ők erősebben kötődnek pusztáikhoz, mint mi városainkhoz. És ne gondolja, hogy most itt jelentéktelen dolgokról van csupán szó. Szegény fejünk! Ne toldjuk meg egyéb nyomorúságunkat azzal, hogy félreismerjük önmagunkat, ne törekedjünk a tiszta szellemek életére; tanuljunk meg ésszerűen élni adott valóságunkban. De beszéljünk előbb még egy kicsit országunkról, ezzel nem térünk el tárgyunktól. Nem értheti meg mondanivalómat e nélkül a bevezetés nélkül.

Van egy idő minden nép számára, ami a szertelen kavargás, a szenvedélyes nyugtalanság, a megfontolt indíték nélküli tevékenység ideje. Ilyenkor az emberek testestül-lelkestül a világban bolyonganak. A népek nagy szenvedélyeiknek, nagy felindulásaiknak, nagy vállalkozásaiknak ebben az időszakában hevesen mozgolódnak minden látható ok nélkül, ám korántsem gyümölcstelenül az eljövendő korok számára. Minden társadalom átment ilyen periódusokon. Ezek szolgáltatják legélénkebb emlékképeit, varázsát, költészetét, legerőteljesebb és legtermékenyebb eszméit; nélkülözhetetlen alapok a társadalmak számára. Különben emlékezetünkben nem volna semmi, amihez kötődni, amihez ragaszkodni lehetne, nem függnének mástól, csak talajuk porától. A népek történetének ez az érdekes időszaka a népek kamaszkora; képességeik ekkor bontakoznak ki a legerőteljesebben, ennek emléke felnőttkoruk öröme és tanulsága. Ami bennünket illet, nekünk nincs ilyesmink. Eleinte vad barbárság, azután közönséges babona, majd kegyetlen és megalázó idegen uralom, amelynek szellemét később örökölte a nemzeti hatalom – ez ifjúságunk szomorú története. A népek morális erőinek túláradása, a tevékenység, a féktelen játék kora – nálunk nem volt semmi ehhez hasonló. Társadalmi életünknek azt a korszakát, amely ennek az időnek megfelel, sötét és egyhangú, erőtlen, lankadt élet töltötte ki, nem élénkítette más, mint a gaztett, és nem enyhítette, csak a szolgaság. Nincsenek kedves emlékek, nincsenek bűbájos képek az emlékezetben, komoly tanulságok a nemzeti hagyományban. Tekintse át a magunk mögött hagyott századokat, az általunk benépesített földet: nem fog találni egyetlen vonzó emléket, egyetlen olyan értékes műemléket, amely nyomatékkal beszélne az elmúlt időkről, amely elevenen és festőien idézné föl őket. Mi csak a legszűkebb jelenben élünk, múlt és jövő nélkül, teljes szélcsendben. És ha időnként mozgolódunk, ez nem valamely

közös jó reményében vagy óhajtása miatt történik, hanem a csecsemőéhez hasonló gyerekes könnyelműségből, aki feláll, és kinyújtja kezét a csörgő után, amit dajkája tart elé.

Valamely nép számára az ember igazi fejlődése a társadalomban nem kezdődik meg addig, amíg az élet nem szabályozottabb, könnyebb, nyugodtabb, mint amilyen az első korszak bizonytalanságai közepette volt. Amíg a társadalmak még inognak, híján még a mindennapos dolgokra vonatkozó meggyőződéseknek és szabályoknak is, hogyan várhatnák, hogy megérjenek bennük a jó csírái? A szellemi világ dolgainak zűrzavaros forrongása ez egyelőre, olyan, mint a földgömbnek azok a korszakai, amelyek a bolygó jelenkori állapotát megelőzték. Mi még csak itt tartunk.

Első, mozdulatlan eldurvultságban telt éveink semmi nyomot nem hagytak szellemünkben, és nincs semmi egyéni, amire gondolatainkat alapozhatnánk; és valami különös végzet elszigetelt bennünket az emberiség egyetemes mozgásától is, s így az emberi nem kései eszméit sem fogadtuk be. Pedig ezeken az eszméken alapszik a népek élete, belőlük bontakozik ki jövőjük, és belőlük származik morális fejlődésük. Ha olyan magatartást akarunk tanúsítani, mint a többi civilizált nép, valamilyen módon végig kell követnünk az emberi nem egész nevelődését. Ehhez rendelkezésünkre áll a világtörténelem, és előttünk áll a századok mozgásának eredménye. Kétségtelenül nehéz ez a feladat, s talán nem adatott meg egyetlen embernek, hogy e hatalmas tárgyat kimerítse; de mindenekelőtt tudni kell, miről is van szó, miben áll az emberi nem fejlődése, milyen helyet foglalunk el az általános rendben.

A népek csak az elmúlt idők tudatukban hagyott erős benyomásai és a más népekkel való érintkezés által élnek. Így minden egyed átérzi az egész emberiséggel való viszonyát. „Mi volna az ember élete – mondja Cicero –, ha a korábbi dolgok emlékezete nem kötné a jelent a múlthoz?" Mi viszont törvénytelen gyermekként jöttünk a világra, nincs örökségünk, nincs kapcsolatunk azokhoz az emberekhez, akik a földön előttünk jártak; szívünkben nincsen semmilyen saját létünket megelőző tanulság. Mindegyikünknek magának kell megpróbálnia összekötni a családban az elszakadt szálat. Ami más népeknél szokás és ösztön, azt nekünk kalapácsütésekkel kell a fejünkbe vernünk. Emlékeink csak a tegnapi napig vezethetők vissza; úgymond idegenek vagyunk saját magunk számára. Olyan furcsán mozgunk az időben, hogy amint haladunk, visszavonhatatlanul kicsúszik kezünkből a tegnap. Ez természetes következménye csupa átvételből és utánzásból álló kultúránknak. Nálunk nincs belső fejlődés, természetes haladás; az új eszmék elsöprik a régieket, mert nem következnek belőlük, s ki tudja, honnan pottyannak. Kész eszméket veszünk át, ezért az a kitörölhetetlen nyom, amit az előrehaladó gondolatmenet hagy a tudatban, s ami ennek erejét adja, nem barázdálja szellemünket. Növekszünk, de nem növünk fel;

haladunk, de rézsútos vonalon, másképp mondva azon, ami nem vezet célhoz. Olyanok vagyunk, akár a gyermek, akit nem szoktattak hozzá, hogy maga gondolkozzék: felnő, és nincs semmi sajátja, minden tudása lénye felszínén van, egész lelke kívül saját magán. Ez pontosan a mi esetünk. A népek ugyanúgy morális lények, akárcsak az egyének. A századok nevelik őket, ahogy az embereket az évek. Bizonyos mértékig, mondhatni, hogy kivételes nép vagyunk. Azok közé a nemzetek közé tartozunk, amelyek nem látszanak az emberi nem szerves részeinek, hanem csak azért léteznek, hogy nagy leckéül szolgáljanak a világnak. A tanulság, amit nyújtani hivattunk el, persze nem lesz hiábavaló; de ki tudja, mikor találunk magunkra az emberiség körében, s mennyi nyomorúságot kell elszenvednünk, mielőtt végzetünk beteljesülne?

Európa népeinek közös arculata van, egyetlen családnak tűnnek. Latin és teuton ágra, déliekre és északiakra való általános felosztásuk ellenére van egy közös vonás, ami egy nyalábba egyesíti őket – ez könnyen látható bárki számára, aki általános történetükben elmélyedt, ön tudja, hogy nem túl régen még egész Európát a kereszténységnek nevezték, s hogy ennek a szónak megvolt a helye a közjogban. Ezen az általános jellegen kívül minden népnek megvan a saját jellege; de mindez csak a történelemre és a hagyományra tartozik. Ez a népek örökletes gondolatkincse. Minden egyed merít belőle; élete során fáradság és munka nélkül gyűjti össze a társadalomban elszórt fogalmakat, és saját javára fordítja őket. Vonja meg maga a párhuzamot, nézze meg: milyen alapeszméket szedhetünk mi így össze, pusztán a társaságban, hogy segítségükkel úgy-ahogy eligazodjunk az életben? És figyelje meg, hogy itt nem tanulásról van szó, semmi irodalmi vagy tudományos dologról, hanem egyszerűen az elmék érintkezéséről; azokról az eszmékről, amelyek bölcsőjétől hatalmukba kerítik a gyermeket, amelyek játszadozásai közben körülveszik, amelyeket édesanyja súg neki becézgetéseiben; amelyek végül is különféle érzelmek formájában a belélegzett levegővel csontja velejéig hatolnak, s már kialakították erkölcsi lényét, mire átadják a világnak és a társadalomnak. Tudni akarja, mik ezek az eszmék? A kötelesség, az igazság, a jog, a rend eszméi. Magukból az eseményekből származnak, amelyek a társadalmat megalkották, szerves részei az ország társadalmi életének. Ez a Nyugat légköre; több történelemnél és lélektannál: az európai ember fiziológiája. Mit tud minálunk mindennek helyébe állítani?

Nem tudom, hogy abból, amit mondottunk, lehet-e valami abszolút érvényűre következtetni s ebből kiindulva, szigorú elvhez eljutni; de nyilvánvaló, hogy az olyan nép furcsa helyzete, amelynek gondolkodása nem csatlakozhat semmilyen, a társadalomban fokozatosan kifejlődő, önmagából lassan kibontakozó gondolatmenethez, amely csak a többi nemzet felületes, vak és nagyon gyakran ügyetlen utánzása által vett részt az emberi szellem

általános mozgásában – erős befolyással kell hogy legyen e nép minden egyedének tudatára.

Látni fogja következésképpen, hogy mindegyikünkből hiányzik bizonyos magabiztosság, logika, bizonyos rendszere a gondolkodásnak. A Nyugat szillogizmusa ismeretlen számunkra. Van valami, a léhaságnál is több, még a legjobb fejekben is. Legjobb gondolataink összefüggés és folyamatosság híján terméketlen káprázatok, megbénulnak agyunkban. Az ember természetéből fakad, hogy elvész, amikor nem talál módot rá, hogy kapcsolódjék ahhoz, ami előtte volt, és utána lesz; ilyenkor minden konzisztenciája, minden bizonyossága elhagyja; az állandóság érzése nem vezeti többé, s így útját vesztetten áll a világban. Minden országban vannak ilyen eltévedt lények; nálunk ez az általános jelleg. Ez nem az a könnyelműség, amivel egykor a franciákat vádolták, s ami egyébként nem volt más, mint könnyedség a dolgok felfogásában, amely nem zárta ki sem a mélyenszántó, sem az átfogó gondolkodást, és rendkívüli varázst és bájt kölcsönzött a társadalmi érintkezésnek, hanem a tapasztalat és előrelátás nélküli, csupán a fajától elszakított egyén múlékony létéhez kapcsolódó élet meggondolatlansága; nem számit neki becsület, sem valamely eszme- vagy érdekközösség előrehaladása, még csak azok a családi örökségek, az előírásoknak és kilátásoknak az a sokasága sem, ami a múlt emlékezetére és a jövő előrelátására alapuló rendben meghatározza mind a köz-, mind a magánéletet. A világon semmi általános nincs a fejünkben; minden személyes benne, minden lebegő és hiányos. Még tekintetünkben is – szerintem – van egy furcsán tétova, hideg és bizonytalan valami, ami hasonlít kissé a társadalmi ranglétra legalján álló népek arckifejezéséhez. Mikor külföldön, különösen délen, ahol az arcok annyira élénkek és kifejezőek, összehasonlítottam honfitársaim arcát a bennszülöttekével, több ízben is megdöbbentett ábrázatunk kifejezéstelensége. Külföldiek érdemünknek tudtak be bizonyos gondatlan vakmerőséget, ami főleg a nemzet alsó osztályainál figyelhető meg. De lévén hogy a nemzeti jelleg bizonyos elszigetelt jelenségeit vehették csak szemügyre, nem alkothattak véleményt az egészről. Nem látták, hogy ugyanaz az elv tesz minket időnként oly meréssé, amely miatt egyfolytában képtelenek vagyunk mélységre és kitartásra; nem látták, hogy az, ami közömbössé teszi számunkra az élet viszontagságait, egyszersmind azzá tesz minden jót, minden rosszat, minden igazságot és hazugságot, és hogy éppen ez az, ami megfoszt bennünket mindazoktól az erős indítékoktól, amelyek az embereket a tökéletesedés útjára hajtják; nem látták, hogy épp e lusta merészségből kifolyólag nálunk még a felső osztályok se mentesek – s ezt fáj kimondani – azoktól a fogyatékosságoktól, amelyek másutt csak a legalsóbbak sajátjai; nem látták végül, hogy ha rendelkezünk is a fiatal, civilizálatlan népek némely erényével, az érett és magas kultúrát élvező

népekéből egyet sem mondhatunk magunkénak. Persze nem azt akarom mondani, hogy nálunk csak fogyatékosságok vannak, és csak erények Európa népeinél, isten ments! De állítom, hogy ahhoz, hogy a népekről véleményt alkossunk, a létüket meghatározó általános szellemet kell megvizsgálnunk, mert csak ez a szellem vezetheti őket tökéletesebb szellemi állapotba, végtelen fejlődéshez, s nem jellegüknek egyik vagy másik vonása. A tömegek alávettettek bizonyos erőknek, amelyek a társadalom csúcsain helyezkednek el. Nem gondolkodnak maguk; van közöttük egy bizonyos számú gondolkodó, aki nevükben gondolkozik, aki ösztönzi és mozgásba hozza a nemzet kollektív gondolkodását. Míg páran elmélkednek, a többiek éreznek, és létrejön az általános mozgás. Ez a föld minden népére nézve igaz, kivéve egyes elállatiasodott fajokat, amelyek az emberi természetnek csak a látszatát őrzik. Európa primitív népeinek, a keltáknak, skandinávoknak, germánoknak megvoltak a maguk druidái, skaldjai és bárdjai, akik a maguk módján komoly gondolkodók voltak. Nézze meg Észak-Amerika népeit, amelyeket az Egyesült Államok anyagi civilizációja annyira igyekszik kiirtani: csodálatosan mély emberek találhatók közöttük. Hol vannak hát – kérdezem én – a bölcseink, hol gondolkodóink? Ki gondolkozott valaha is nevünkben, ki gondolkozik ma? Holott a világ két nagy része, Kelet és Nyugat között állva, egyfelől Kínán, másfelől Németországon könyökölve, egyesítenünk kéne magunkban a szellemi világ két nagy princípiumát, a képzeletet és az észt, és egybefognunk civilizációnkban a világ egész történelmét. A Gondviselés nem ezt a szerepet osztotta ki nekünk, sőt úgy látszik, hogy egyáltalán nem foglalkozott sorsunkkal. Ránk nézve felfüggesztette az emberek elméjére jótékonyan ható tevékenységet, teljesen magunkra hagyott, semmilyen tekintetben nem törődött velünk, semmire sem akart megtanítani. Az idők tapasztalata nem létezik számunkra; a korszakok és nemzedékek gyümölcstelenül múltak el számunkra. Úgy nézünk ki, mintha ránk nézve visszavonták volna az emberiség általános törvényét. Magányosak vagyunk a világban, semmit sem adtunk neki, semmit sem vettünk el tőle; egyetlen gondolatot sem vetettünk az emberi gondolatok tömegébe, semmivel nem járultunk hozzá az emberi szellem haladásához, s ami ebből a haladásból nekünk jutott, azt eltorzítottuk. Társadalmi létünk első pillanatától kezdve semmi sem származott belőlünk az emberek közös javára; egyetlen hasznos gondolat sem csírázott ki hazánk terméketlen talajából, egyetlen nagy igazság sem kapott szárnyra körünkből; nem vettük magunknak a fáradságot, hogy bármit is magunk eszeljünk ki, és mindabból, amit mások kigondoltak, csak a haszontalan fényűzést, csalóka látszatokat vettük át. Különös dolog: történelmünk még a tudomány mindent felölelő világában sem kapcsolódik semmihez, nem magyaráz és nem bizonyít semmit. Ha a világot felforgató barbár hordák nem haladtak volna át földünkön, a világtörténelem egy

fejezetét is alig szolgáltathattuk volna. Hogy észrevétessük magunkat, ki kellett terjeszkednünk a Behring-szorostól az Oderáig. Egyszer egy nagy ember civilizálni akart bennünket, s hogy ízelítőt adjon a felvilágosodásból, odadobta nekünk a civilizáció köpönyegét: fölszedtük a köpönyeget, de nem nyúltunk a civilizációhoz. Máskor egy másik nagy uralkodó társul vett bennünket dicsőséges küldetéséhez, s győztesként vezetett minket Európa egyik végétől a másikig: a világ legcivilizáltabb országain átvonuló diadalmenetből hazatérve, csak hamis eszméket és végzetes tévedéseket hoztunk magunkkal; ezeknek eredménye óriási szerencsétlenség volt, amely fél évszázaddal vetett vissza bennünket. A vérünkben van valami, ami visszautasít minden igazi haladást. Szóval nem éltünk, nem élünk másért, csak hogy valami nagy leckét szolgáltassunk a távoli utókornak, amely azt majd felfogni képes: ma, akárhogy is, hézagot képezünk a szellemi rendben. Nem győzöm csodálni társadalmi létünk e megdöbbentő ürességét és magányosságát. Biztos, hogy felfoghatatlan végzetünknek része van ebben. De kétségtelenül része van az embernek is, mint mindenben, ami a morális világban történik. Folyamodjunk ismét a történelemhez: Ő az, aki a népek sorsát megmagyarázza.

Míg az északi népek lendületes barbársága és a vallás magasztos eszméi közötti harc kavargásából egyre magasabbra nőtt a modern civilizáció építménye, mit tettünk mi? Végzetes sorsunkat követve, a nyomorult, a népek által mélyen megvetett Bizáncba mentünk keresni a nevelésünkre rendelt erkölcsi kódexet. Kevéssel azelőtt egy nagyralátó elme kiemelte ezt a nemzetséget az egyetemes testvériségből: az emberi szenvedélytől így eltorzított eszmét vettük mi át. Akkoriban az egység éltető elve mozgatott mindent Európában. Minden belőle áradt szét, és benne futott össze. E korszak minden szellemi mozgalma az emberi gondolkodás egységének létrejöttét célozta, és minden ösztönzés valamely egyetemes elvhez való eljutás kényszerítő szükségletéből származott, amely a modern idők szelleme. Ez a csodálatos elv idegen volt tőlünk, a hódítás áldozataivá lettünk. Az idegen uralom alól való felszabadulásunk után, amikor, ha nem lettünk volna elválasztva a közös nemzetségtől, felhasználhattuk volna a nyugati testvéreinknél időközben életre kelt eszméket, az eddiginél is keményebb, mert felszabadulásunk által szentesített szolgaságba estünk.

Micsoda erős fények fakadtak addigra Európában a látszólagos homályból, amely beborította! Legnagyobb része az ismereteknek, amelyekkel ma az emberi szellem büszkélkedik, rögzítve volt már, és a keresztény világ, visszanyúlva a pogány ókorhoz, megtalálta a szépségnek azokat a formáit, amelyeknek még híján volt. Száműzve voltunk skizmánkba, semmi sem jutott el hozzánk abból, ami Európában történt. Semmi közünk nem volt a világ nagy ügyéhez. A vallás kiváló tulajdonságokkal ruházta föl a modern népeket, amelyek a józan ész

szemében annyival emelik őket az ókori népek fölé, amennyivel ezek a hottentották vagy a lappok fölött álltak; az emberi értelmet friss erőkkel gazdagította; a fegyvertelen hatalommal szembeni engedelmesség olyan szelíddé tette az erkölcsöket, amilyen vadak voltak eleinte; mindebből semmi sem történt meg nálunk. Bár kereszténynek nevezzük magunkat, mi nem mozdultunk, mikor a kereszténység, a nemzedékeket magával vonva, fönségesen haladt az isteni alapítója által kijelölt úton. Míg a világ teljes egészében újjáépült, semmi sem emelkedett fel nálunk: továbbra is nád- és gerendakunyhóinkban lapultunk. Egyszóval az emberi nem új sorsa nem teljesedett be rajtunk. Bár keresztények voltunk, nem ettünk a kereszténység gyümölcséből.

Mondja meg Ön: nem képtelenség-e föltételezni, ahogy nálunk általában szokták, hogy egy csapásra magunkévá tehetjük ezt az európai népeknél lassan és valami egyedülálló erkölcsi erő közvetlen és kézzelfogható hatására végbement haladást anélkül, hogy bár annyi fáradságot vennénk magunknak, hogy megtudjuk, hogyan is történt?

Semmit nem ért a kereszténységhez, aki nem látja, hogy van egy tisztán történelmi oldala, amely annyira lényeges része a dogmának, hogy bizonyos mértékig magában foglalja a kereszténység filozófiáját, mivelhogy felmutatja, mit tett a kereszténység az emberekért, és mit kell még tennie értük a jövőben. így válik láthatóvá, hogy a keresztény vallás nemcsak az emberi szellem múlandó formáiba öntött erkölcsi rendszer, hanem örök, a szellemi világban egyetemesen működő erő is, amelynek látható hatása állandó tanulság kell hogy legyen számunkra. Ez a dogma eredeti jelentése, amelyet szimbolikusan fejez ki a világegyházba vetett hit.

A keresztény világban mindennek szükségszerűen arra kell irányulnia, hogy tökéletes rend valósuljon meg a világban, és minden erre is irányul. Ha másképp volna, az Úr nem lenne jelen egyházában az idők végezetéig; a megváltással elkövetkező új rend, Isten országa, nem különbözne a régitől, a gonosz uralmától, amelynek megsemmisítésére rendeltetett; csak a képzelt tökéletesíthetőség létezne, amelyről a filozófia álmodik, és amit a történelem minden lapja cáfol: a szellem hiábavaló háborgása ez, amely csak az érzéki lény szükségleteit elégíti ki, s mindenkor csak azért emelte föl valamelyest az embert, hogy annál mélyebb szakadékba vesse.

Végtére is – mondhatja ön – nem vagyunk mégis keresztények, és nem lehet-e másképp civilizáltnak lenni, csak Európa módján? Persze keresztények vagyunk: de hát nem azok-e az abesszinok is? Biztos, hogy másképpen is lehet civilizáltnak lenni, mint Európában: nem civilizáltak-e a japánok, még inkább is az oroszoknál, ha hitelt adunk egy honfitársunknak? Gondolja, hogy az abesszinok kereszténysége és a japánok civilizációja fogja meghozni a dolgoknak azt a rendjét, amelyről az imént beszéltem, s amely az emberi

nem végső rendeltetése? Gondolja, hogy az isteni és emberi igazságoknak e képtelen eltorzítása fogja lehozni a földre a mennyországot?

Két könnyen megkülönböztethető dolog van a kereszténységben: az egyik az egyénre, a másik az egyetemes szellemre gyakorolt hatása. A kettő természetesen egyesül a legfelső értelemben és szükségszerűen egyazon célhoz vezet. De szűk látókörű tekintetünk nem ölelheti fel azt az időt, amelyen belül az isteni bölcsesség örök rendelései megvalósulnak. Meg keli különböztetnünk a meghatározott időn belül, az ember életében megnyilvánuló isteni gondviselést attól, amelyik az öröklétben működik. Azon a napon, amikor a megváltás műve bevégeztetik, minden szív és minden értelem egyetlen érzéssé, egyetlen gondolattá lesz, és összeomlanak a népeket és közösségeket elválasztó falak. De ma mindenkinek fontos tudnia, hogy mi a helye a keresztények általános küldetésében, vagyis hogy milyen – saját magában vagy környezetében talált – eszközökkel járulhat hozzá az egész emberi társadalom elé állított cél eléréséhez.

A szellemek tehát szükségképpen egy bizonyos eszmekörben mozognak a társadalomban, s e célnak ebben kell megvalósulnia, azaz a ki-nyilatkoztatott gondolatnak itt kell beérnie és kell eljutnia teljes kifejlettségéig. Ez az eszmekör, ez a morális szféra a társadalomban természetesen bizonyos létmódot és nézőpontot hoz létre; e kettő anélkül, hogy azonos volna mindenki számára, hozzánk és a többi nem európai néphez viszonyítva egyazon létezési formát képvisel, tizennyolc század hatalmas szellemi munkájának eredményét, amelyben részt vett minden szenvedély, minden érdek, minden szenvedés, minden képzelet, az értelem minden törekvése.

Európa nemzetei kézen fogva haladtak évszázadokon keresztül. Egyazon úton találják magukat, bármit tennének is ma, hogy eltérjenek -ki-ki a maga irányába. Nem szükséges a történelmet tanulmányoznia ahhoz, hogy képet alkosson e népek családi fejlődéséről: csak olvassa el Tassót, nézze, hogy borult földre mindenki a jeruzsálemi fal tövében. Jusson eszébe, hogy tizenöt évszázadon át egy volt a nyelv, amelyen Istenhez szólhattak, egy volt a hit és egy az erkölcsi tekintély. Gondolja el, hogy tizenöt évszázadon át minden évben, minden nap, ugyanabban az órában, ugyanazokkal a szavakkal, egyszerre emelte mindenki hangját a Legfelsőbb Lényhez, hogy legnagyobb jótéteményében dicsőségét magasztalja: fenséges Összhangzás, ezerszer csodálatosabb, mint az érzéki világ minden harmóniája! Márpedig – lévén, hogy a légkör, amelyben az európaiak élnek, a keresztény vallás rájuk gyakorolt hatásának eredménye, és hogy ez az egyedüli, amiben az emberi nem betöltheti végső rendeltetését – világos, hogy ha már eddig hitünk erélytelensége vagy hitelveink hiányossága távol tartott bennünket attól az egyetemes áramlattól, amelyben a kereszténység társadalmi eszméje megfogalmazódott és kifejlődött, és azoknak a népeknek sorába juttatott,

amelyek csak közvetve és nagyon későn élhetik át a kereszténység teljes hatását, minden lehetséges módon meg kell próbálnunk újjáéleszteni hitünket, és szükségünk van igazán keresztényi ösztönzésre, mert a kereszténységnek köszönhető minden Európában. Ezt értettem azon, hogy újra kell kezdeni nálunk az emberi nem nevelését.

A modern társadalom egész története a nézetek síkján játszódik le. Valódi nevelésről van tehát szó. A társadalom eredetileg erre az alapra épült, és csakis a gondolkodás által haladt előre. Az érdek mindig az eszmét követte, és sohasem előzte meg. Mindig a nézetek hozták létre az érdekeket, de az érdekek a nézeteket soha. Minden politikai forradalom alapjában véve morális forradalom volt. Az igazságot keresték, és rátaláltak a jólétre és a szabadságra. Így magyarázható a modern társadalom jelensége és a civilizáció: máskülönben semmit sem értenénk belőle.

Vallási üldözések, vértanúk, a kereszténység terjesztése, eretnekségek, zsinatok – ezek voltak az első századokat betöltő események. E korszak egész története, a barbárok betörését is beleértve, a szellem gyermekkorának törekvéseihez kapcsolódik. A hierarchia kialakulása, a szellemi hatalom centralizációja, a vallás további terjesztése az északi vidékeken – ez töltötte ki a második korszakot. Következett a vallásos érzület feltüzelése a legmagasabb hőfokig és a vallási tekintély megszilárdulása. Az értelem filozófiai és irodalmi kifejlődése, az erkölcsnek a vallás hatására történt kiművelése tetőzi be azt a történetet, amelyet ugyanolyan joggal nevezhetünk vallástörténetnek, mint az ókori kiválasztott népét. És végül ismét csak a vallás visszahatása, az emberi szellem vallás adta, új fellendülése volt az, ami a világ jelenlegi képét meghatározta. Tehát mindig is a nézetek voltak a modern népek nagy, mondhatni, egyetlen ügye, amelyben felszívódott minden anyagi, konkrét, egyéni érdek.

Tudom, hogy ahelyett, hogy méltatták volna azt a csodálatos lendületet, amellyel az emberi természet lehetséges tökéletessége felé tört, fanatizmusnak és babonának nevezték. De akárhogy is, gondolja el, milyen mélyen kellett rányomnia bélyegét e népek jellegére annak a társadalmi fejlődésnek, amelyet teljes egészében, jó és rossz oldalával együtt, egyetlen érzület idézett elő. Lármázhat némely felületes filozófia, amennyit csak akar, a vallásháborúk és a türelmetlenség gyújtotta máglyák körül: ami bennünket illet, mi csak irigyelhetjük azoknak a népeknek a sorsát, amelyek a nézetek összecsapása, az igazság ügyéért vívott véres harcok közepette olyan eszmevilágot alakítottak ki maguknak, amelyről lehetetlen még csak képet is alkotnunk, nemhogy testestül-lelkestül belehelyezkednénk, amint azt képzeljük.

Ismétlem: kétségtelenül nem minden ész, erény és vallás Európa országaiban, távolról sem. De minden az ott évszázadokon át egyedül uralkodó hatalom titokzatos befolyása alatt áll; minden az eszmények és

eszmék ama hosszú láncolatának eredménye, amely a társadalom jelenlegi állapotát előidézte. Íme, egy példa a sok közül. Annak a nemzetnek, amelynek arculatára a leginkább jellemző a modern szellem, amelynek intézményei legmélyebben viselik ennek bélyegét, az angoloknak, tulajdonképpen csak vallástörténelmük van. Legutóbbi forradalmuk, amelynek szabadságukat és felvirágozásukat köszönhetik a forradalmat kiváltó események egész sorával együtt VIII. Henrikig visszamenőleg, nem más, mint vallási fejlődés. Ebben az egész időszakban a tisztán politikai érdek csak másodlagos indítékként jelenik meg, olykor teljesen eltűnik, vagy feláldozzák a nézetek kedvéért. És amikor e sorokat írom, megint csak a vallás érdeke az, ami ezt a kiváltságos országot fölkavarja. De általában melyik európai nép nem lelné föl nemzeti tudatában – ha venné magának a fáradságot, hogy megkeresse – azt a sajátos elemet, amely létezésének egész ideje alatt társadalmi létének lelke, éltető ereje volt?

A kereszténység hatása nem merül ki az emberek tudatára gyakorolt azonnali és közvetlen befolyásban. A hatalmas eredmény, amelynek elérésére hivatott, rengeteg morális, szellemi és társadalmi körülmény összejátszásának következménye lehet csak, s itt az emberi szellem tökéletes szabadságának szükségképpen a lehető legnagyobb mozgási teret kell kapnia. Be kell látni tehát, hogy minden, ami időszámításunk első napjától kezdve, pontosabban attól a perctől kezdve történt, hogy a világ Megváltója azt mondta tanítványainak: *„Menjetek és prédikáljátok az Evangéliumot minden teremtménynek”* – a kereszténységet ért összes támadást is beleértve, tökéletesen beleillik a kereszténység hatásának általános eszméjébe. Elég látnunk Krisztus hatalmát egyetemesen eluralkodni a szíveken a tudás által vagy tudatlanságban, szépszerivel vagy akár erőszakkal ahhoz, hogy felismerjük jóslatainak beteljesülését. Így hát mindannak ellenére, ami az európai társadalom mai állása szerint benne hiányos, *fogyatékos,* vétkes, nem kevésbé igaz, hogy Isten országa bizonyos mértékig megvalósult benne, mert tartalmaz egy meghatározatlan fejlődési elvet, és megvan benne magában és elemeiben mindaz, ami szükséges ahhoz, hogy Isten országa egykor végképp eljöjjön a földön.

Asszonyom, mielőtt befejezném elmélkedéseimet a vallásnak a társadalomra gyakorolt hatásáról, átírom ide azt, amit erről egy régebbi, az ön számára ismeretlen írásban mondottam. Kétségtelen – írtam volt –, hogy addig, amíg nem látjuk meg a kereszténység hatását mindenütt, ahol az emberi gondolkodás érintkezik vele, bármi módon, még ha csak azért is, hogy támadja, nem lehet pontos képünk róla. Mindenütt, ahol Krisztus neve kimondatik, már maga a név magával ragadja az embereket, bármit tennének is. Semmi sem világítja meg jobban e vallás isteni eredetét, mint tökéletesen egyetemes jellege, amely lehetővé teszi, hogy

minden lehetséges módon behatoljon a lelkekbe, hogy tudtunkon kívül eluralkodjon az elméken, és hatalmában tartsa, befolyásolja őket még akkor is, amikor a leginkább látszanak neki ellenállni: mert olyan igazságokat lop bele elménkbe, amelyek nem voltak ott azelőtt, olyan érzéseket fakaszt szívünkben, amilyeneket sosem éreztünk addig, olyan érzelmeket ébreszt fel bennünk, amelyek anélkül, hogy tudnánk, beleillesztenek az általános rendbe. Így válik a vallás minden egyén rendeltetésének meghatározójává, így összpontosít mindent egyetlen célra. Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre a kereszténységet, Krisztus minden jóslata kézzelfoghatóan igazzá válik. Világossá válik előttünk azoknak az erőknek a játéka, amelyeket Krisztus mindenható keze mozgásba hoz, hogy rendeltetéséhez vezesse el az embert anélkül, hogy szabadságát korlátozná, anélkül, hogy természetének erőit megbénítaná; ellenkezőleg, megnöveli intenzitásukat, és a végtelenségig fokozza az ember minden sajátos képességét. Látni való, hogy az új berendezésben egyetlen morális elem sem marad tétlenül, hogy a gondolkodás leglendületesebb erői s az érzelem heves kiáradása, az erős lélek hősiessége s az alázatos elme engedelmessége mind helyet és alkalmazást nyernek benne. A kinyilatkoztatott gondolat hozzáférhető minden értelmes lény számára, kíséri szívünk minden lüktetését, bármilyen is szívünk, s így magával ragad mindent, s növekszik és erősödik még az akadályoktól is, amelyekbe ütközik. A lángelmében a többi ember számára elérhetetlen magasságra emelkedik; a félénk elmével csak alacsonyan jár, és kimért léptekkel halad; elmélkedő szellemben mély és határtalan; a képzelettől vezetett lélekben éteri és képekben termékeny; gyöngéd, szerető szívben könyörületességbe és szeretetbe olvad; mindig előtte jár a magát rábízó szellemnek, melegséget, világosságot, erőt ontva rá. Nézze, a természet micsoda változatosságát, az erőknek micsoda sokaságát mozgatja meg, hány különféle hatalom, amely mind ugyanazt teszi, hány különböző módon megalkotott szív, amely egyetlen eszméért dobog! De a kereszténység általános hatása a társadalomra még ennél is csodálatosabb. Ha kibontjuk az új társadalom fejlődésének teljes képét, látni fogjuk, amint a kereszténység az emberek minden érdekét sajátjává alakítja át, mindenütt az erkölcsi szükségletet állítja az anyagi szükséglet helyébe, olyan vitákat idéz elő a gondolat terén, amilyenekre egyetlen más korszak vagy társadalom történetében sem volt példa: a nézetek rettenetes harca ez, amelyben a népek egész élete hatalmas gondolattá, végtelen érzületté válik; látni fogjuk, amint a köz- és magánélet, a család és a haza, a tudomány és költészet, az értelem és képzelet, az emlékek és remények, az örömök és fájdalmak – minden kereszténységgé és csakis azzá válik. Boldogok, akik a világ e nagy, magától Istentől eredő mozgásában szívük mélyén tudatában vannak a tettnek, amit végbevisznek; de nem

mindenki tevékeny eszköz benne, nem mindenki cselekszik tudatosan; sokan szükségszerűen, lélektelen atomként, tehetetlen tömegként, vakon mozognak benne anélkül, hogy tudnák, milyen erők hozzák mozgásba őket, anélkül, hogy előre látnák a célt, amely felé hajtatnak.

Ideje visszatérnem önhöz, Asszonyom. Bevallom, nehezemre esik elfordulni ezektől az általános szemlélődésektől. Minden vigaszomat abból a képből merítem, amely ebből a magasságból szemem elé tárul; az emberek eljövendő boldogságának édes hitébe menekülök, amikor elgyötörtén a bántó valóságtól, ami körülvesz, szükségét érzem annak, hogy tisztább levegőt szívjak, derűsebb eget lássak. Mindazonáltal nem hiszem, hogy visszaéltem volna idejével. Meg kellett hogy ismertessem önnel a nézőpontot, amelyről a keresztény világot s benne játszott szerepünket szemügyre kell venni. Bizonyára keserűnek talált, amikor hazánkról beszéltem: pedig csak az igazat mondtam, s még csak nem is a teljes igazat. Egyébként a keresztény szellem nem tűr el semmilyen elvakultságot, a nemzeti előítéletét még kevésbé, mint bármi mást, lévén hogy ez osztja meg a leginkább az embereket.

Hosszúra nyúlt a levél, Asszonyom. Azt hiszem, mindkettőnknek szükségünk van rá, hogy kifújjuk magunkat. Azt képzeltem, amikor belefogtam, hogy le tudom röviden írni, amit mondani akartam önnek. Ha jobban meggondolom, úgy látom, hogy van egy egész kötetre való. Megfelelne-e ez önnek, Asszonyom? Majd megmondja. Mindenesetre nem térhet ki egy második levél elől, hiszen eddig csak éppen felvetettük a témát. Addig is nagyon lekötelezne, amennyiben ennek az elsőnek terjengősségét kárpótlásnak tekintené azért, hogy megvárakoztattam. Még aznap tollat ragadtam volna, amikor levelét megkaptam, de akkortájt szomorú és fárasztó gondok foglaltak le egészen; meg kellett szabadulnom tőlük, mielőtt nekifogtam volna ilyen komoly dolgokról beszélni önnek; azután újra le kellett másolnom teljesen olvashatatlan macskakaparásomat. Ezúttal nem kell majd sokat várnia, már holnap írok újra.

Nekropolisz, 1829. december 1.

Fränkel Anna fordítása

5. AZ OROSZ KULTURÁLIS ANTINÓMIÁK EGY KÜLFÖLDI SZEMÉVEL: MARQUIS DE CUSTIN: OROSZORSZÁGI LEVELEK

Alekszej Homjakovnak, a korai szlavofil mozgalom kifinomult tollú bölcselőjének két alapvető írása, a *Hogyan vélekednek a külföldiek Oroszországról*, illetve a *Hogyan vélekednek az oroszok a külföldiekről* 1845-46-ban jelent meg. Az európai műveltségű, de az orosz-ortodox alapelvek (türelem, alázat, kötelesség, szeretet, elevenség) egyetemes érvényre juttatásának igényét hirdető, idealista szlavofil ifjaknak szembe kellett nézniük azzal, mit is gondol országukról a Nyugat, melynek mechanikus, „holt" civilizációját akarták újraéleszteni. Az is természetes, hogy Homjakov írásainak alaphangját a sértettség is meghatározza, melynek van némi alapja – az európai utazók általában lenézték az oroszokat, noha nem ismerték eléggé kultúrájukat, nem tudták nyelvüket, s velük kapcsolatban nem voltak mindig képesek a humanista értékek képviseletére, az együttérzésre és szeretetre. Éppen ezért nem csoda, hogy Homjakov ilyen és ehhez hasonló kijelentésekre ragadtatja el magát: „Felettébb különös, mintha egyedül Oroszország privilégiuma lenne, hogy az európai szívből a legalantasabb érzéseket váltsa ki." Homjakov munkája azonban nem szorítkozik csupán a sérelmek felsorolására. Szerinte Oroszország előtt komoly feladatok állnak: művelődnie kell, a tudományos ismereteket össze kell kapcsolnia az orosz kultúra „eleven alapelveivel", s az is elengedhetetlen, hogy az oroszok önértékelése egészséges legyen, mert legtöbbször a hamis önértékelés vezeti félre a Nyugatot. Ha mindez megvalósul – írja Homjakov –, „…akkor nem kell többé porig alázkodnunk idegen dolgok előtt, nem kell folyton kérkednünk, amiből inkább az önmegalázás érződik ki, mintsem az őszinte alázat (…) És akkor hamis önértékelésünkkel nem vezetjük félre többé a Nyugatot (…)"

Homjakov írásának hevületét többek között egy 1843-ban, Franciaországban megjelent könyv váltotta ki, Marquis de Custine: *Oroszországi levelek. Oroszország 1839-ben* című műve, amely igazi európai sikerkönyv lett, csak 1846-ig négyszer adták ki. Ki volt Custine márki? Egy dúsgazdag, művelt francia arisztokrata, politikai nézeteit leginkább a liberális katolicizmus jellemezte, aki családi kapcsolatai révén közeli ismeretségbe került a francia kultúra olyan képviselőivel, mint Mme de Staël, Chateaubriand, Stendhal és Balzac. Sokat utazott Európában, majd nem kis bonyodalmak közepette eljutott Oroszországba is, ahol 1839-ben három hónapot töltött el. Az úti élményeit és az orosz önkényuralom természetét feltáró könyvét Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában* című munkájához szokták hasonlítani.

Custine márki útinaplója mind a cári Oroszországban, mind a Szovjetunióban tiltott irodalomnak számított. Az 1970-es években

szamizdatban terjedt, birtoklásáért börtön járt. Természetesen, most már oroszul is megjelent Custine műve, viszont nem állíthatjuk, hogy a mai Oroszországban egyértelmű lelkesedést váltott ki. Mit tapasztalt Custine utazása során, miért tűntek és tűnnek annyira „botrányosnak" elmélkedései? Mit láthatott és hallhatott meg ez a francia arisztokrata Oroszországban, ami annyira felborzolta a kedélyeket? Custine meglátogatta Szentpétervárt és Moszkvát, utazott vidéken, szóba elegyedett különféle rendű-rangú emberekkel, beleértve I. Miklós cárt is, akiről remek portrét rajzolt. „Első pillantásra arcának uralkodó vonása a nyugtalan szigorúság, ami, valljuk be, kevéssé kellemes arckifejezést kölcsönöz neki, szabályos vonásai ellenére. (…) A cár fél fejjel magasabb, mint az átlagemberek; alakja nemes, jóllehet kevéssé hajlékony. (…) Mozdulatai viselkedése szándékosan tiszteletet parancsolók. Mindig fel van készülve rá, hogy nézik. Erről egy pillanatra sem feledkezik el: azt is lehet mondani, hogy valamennyi pillantás célpontja akar lenni." „Nem azt akarom mondani, hogy ennek az uralkodónak az arcából hiányzik az őszinteség; nem, ismétlem, csak a természetesség hiányzik belőle. Így a legnagyobb baj, amitől Oroszország szenved, a szabadság hiánya kiül még az uralkodó arcára is: több álarca van, de nincs arca. Az embert keresi? Mindig csak a cárt találja." Amellett, hogy Custine kitűnő megfigyelő és ironikus elme volt, felettébb érzékenynek bizonyult, ha azt látta, hogyan sértik meg lépten-nyomon az emberi méltóságot. Custine márki útijegyzeteit olvasva, szinte akaratlanul felmerül az emberben a párhuzam a XX. századi szovjet valósággal. Például: „Minél többet látok Oroszországból, annál inkább helyeslem, hogy a cár megtiltja az oroszoknak az utazást, s megnehezíti a beutazást az országába a külföldiek számára. Oroszország politikai rendszere húsz évig sem állna ellen a Nyugat-Európával való szabad érintkezésnek." Ugyanakkor ámuldozik az ország szépségén és hatalmasságán – Szentpétervárt, a „mesterségesen létrehozott" fővárost azonban nemigen kedveli, mivel az zsarnoki akarat teremtménye, építészete európai minták utánzata, s a poroszos katonaszellem határozza meg mindennapjait. Talán a márki az első, aki pontosan érzékeli a város díszlet-jellegét, amelyről később az orosz irodalomban oly sokat írtak, kísértet-városnak, az árnyak városának nevezve a birodalmi fővárost, és marionett-figuráknak az ott élő embereket: „Minden lépésnél meglepődöm azon, hogy folyton összekevernek két olyan különböző művészetet, mint az építészet és a díszítés. Nagy Péter utódai színháznak tekintették fővárosukat." Moszkváért és a Kremlért viszont lelkesedik: „Nem láttam Konstantinápolyt, de azt hiszem, hogy e város után Európa összes fővárosai közül Moszkva összképe a legmeglepőbb. Ez a szárazföld Bizánca, Istennek hála, a régi főváros terei nem olyan hatalmasak, mint Pétervárói, ahol a római Szent Péter elveszne."

Custine márki Oroszországban főként az önkényuralmat, a keleti kereszténységgel összenőtt világi hatalom szellemiségét kárhoztatja.

Könyvében megjósolja az orosz forradalom valószínű bekövetkeztét: ”… forradalmuk annál rettenetesebb lesz, minél inkább a vallás nevében zajlik majd. Az orosz politika végül felolvasztotta az egyházat az államban, összekeverte az eget és a földet: egy ember, aki az Urát Istennek látja, a paradicsomot is a cár kegyétől várja. Egy ilyen ember, ha csalódik, a szabadság fanatikusa lesz.” Az ortodoxia által oly fontosnak tartott kötelesség és alázat Custine szerint az általános örömtelenséget eredményezi, együtt az oroszokra oly jellemző utópia-hittel, mely szerint a teremtés célja nem e világon van: „A kötelesség és az alázat kitörölhetetlen képe minden pillanatban feltűnik az ember előtt, s nem engedi meg, hogy elfeledkezzen az emberi lét szigorú feltételeiről: a munkáról és a fájdalomról! Oroszországban csak akkor szabad létezni, ha mindent feláldoznak a haza szeretetének, amit az égi hazába vetett hit avat szentté.” Az általános elszemélytelenedés, a magánélet államosítása Oroszországon mély nyomokat hagyott. Az ember akaratlanul is aktualizál, mikor Custine könyvében azt olvassa, hogy a bekövetkezett katasztrófákról szinte semmi pontosat nem lehet tudni, mert „…Itt minden balesetet államügyként kezelnek.” A francia arisztokrata könyve, kínos kitételei ellenére is rendkívüli hatást gyakorolt az orosz önismeretre.

MARQUIS DE CUSTINE
OROSZORSZÁGI LEVELEK

1839. július 14-e

…Nemrég hagytam ott az udvart, miután a cári kápolnában részt vettem Mária nagyhercegnő Leuchtenberg herceggel kötött házasságának görögkeleti szertartásán. Ezt rövidesen leíro önnek, amennyire tőlem telik, de előbb a cárról szeretnék beszélni.

Első pillantásra arcának uralkodó vonása a nyugtalan szigorúság, ami, valljuk be, kevéssé kellemes arckifejezést kölcsönöz neki, szabályos vonásai ellenére. Az arckifejezések ismerői feltételezik, s igazuk van, hogy a szív megkeményedése árthat az arc szépségének. Mégis, Miklós cárnál ez a kevéssé jóindulatú arckifejezés inkább a tapasztalat, mint a természet műve lehet. Nem kell-e egy embernek hosszú és kegyetlen szenvedéseket átélnie ahhoz, hogy a kifejezése félelmet keltsen, dacára az önkéntelen bizalomnak, amit egy nemes arc ébreszt?

...Azt, aki mindent megtehet, s mindent megtesz, mindennel megvádolják: alávetvén a világot legfőbb parancsainak, még a véletlenekben is a lázadás árnyékát látja: meggyőződvén arról, hogy a jogai szentek, nem ismeri hatalmának más határát, mint saját esze és ereje, ezen pedig felháborodik. Úgy fordulnak hozzá, mint istenhez, kis híja, hogy nem imádják, és a hozzá intézett könyörgések csak leleplezik tehetetlenségét. Egy légy, amelyik rossz pillanatban röpül a cári palotában egy szertartás alatt, megszégyeníti a cárt. A természettől való függetlenség rossz példának tűnik a számára; minden lény, aki nem engedelmeskedik önkényes törvényeinek, olyan a szemében, mint a katona, aki fellázad őrmestere ellen a csata közepén; szégyent hoz a hadseregre, még a tábornokra is. Oroszország cárja katonai parancsnok, s minden napján egy-egy csata zajlik.

Mindazonáltal, ha lassan is, de az enyhülés villanásai szelídítik meg az uralkodó parancsoló, cári tekintetét, vagyis a kedves nyájasság kifejezése tűnik fel ezen a születésétől fogva szép, antik fejen. Az apa és a hitves szívében az emberiesség néhány pillanatra legyőzik az uralkodó politikáját. Amikor a cár leteszi az igát, melynek súlyát minden fej hordja, boldognak látszik. Érdekes megfigyelni, hogyan harcol az ember eredendő méltósága az uralkodó színlelt ünnepélyessége ellen. A kápolnában időm legnagyobb részét ezzel töltöttem.

A cár fél fejjel magasabb, mint az átlagemberek; alakja nemes, jóllehet kevéssé hajlékony. Ifjú korától fűzi magát orosz szokás szerint, a dereka alatt olyan szorosra, hogy a gyomrát egészen a mellkasáig nyomja fel, aminek eredményeképpen a bordái fel vannak fúvódva; ez a kevéssé természetes kidudorodás ugyanúgy árt az egészségnek, mint a test szépségének, s

az egyenruha alatt túlzottan kidomborodó has végül kicsúcsosodik és az öv fölé türemkedik.

Ez az önként vállalt formátlanság, mely zavarja a mozgásban s csökkenti alakjának eleganciáját, merevséget kölcsönöz egész személyének. Az mesélik, hogy amikor a cár elszorítja a derekát, belső szervei egy pillanatra visszanyerik megzavart egyensúlyukat, s ez olyan különleges erőfeszítésre készteti, ami teljesen kimeríti. A gyomrot át lehet helyezni, de megsemmisíteni nem lehet.

Görög arcéle van; a homloka magas, de a feje hátul behorpad, az orra egyenes és tökéletes alakú, a szája nagyon szép, az arca nemes, de egy kicsit hosszúkás, s inkább egy német, mint egy szláv katona benyomását kelti.

Mozdulatai, viselkedése szándékosan tiszteletet parancsolok.

Mindig fel van készülve rá, hogy nézik. Erről egy pillanatra sem feledkezik el: azt is lehetne mondani, hogy valamennyi pillantás célpontja akar lenni. Túl gyakran ismételték neki, illetve sugallták, hogy jó ránézni, s meg kell mutatnia magát Oroszország barátainak és ellenségeinek.

Életének legnagyobb részét szabadban tölti, szemlékkel és gyors utazásokkal; katonai kalapjának árnyéka nyáron ferde vonalat rajzol napbarnított homlokára, s a nap hatását jelzi a bőrön, melynek fehérsége ott ér véget, ahol a frizura megóvta. Ez a vonal sajátos hatást kelt, de nem kellemetlen, mert rögtön ki lehet találni az okát.

Figyelmesen vizsgálva ennek az embernek a szép arcát, akinek az akarata annyi ember életéről dönt, önkéntelen szánalommal állapítottam meg, hogy nem tud egyszerre mosolyogni a szemével és a szájával: ez az ellentét állandó kényszert jelez. Szívesebben láttam a természetes bájnak azokat a vonásait, melyeket a bátyja, Sándor cár talán kevésbé szabályos, de kellemesebb arcán csodáltak meg. Ő, bár mindig kedves volt, olykor hamisnak tűnt; Miklós cár őszintébb, de az arckifejezése szokása szerint szigorú, sőt e szigorúságtól néha keménynek és hajlíthatatlannak tűnik. Bár kevésbé vonzó, több benne az erő, még ha gyakrabban is kényszerül rá, hogy igénybe vegye; a báj tekintélyt biztosít s elejét veszi az ellenállásnak. Miklós cár ismeretlen titka az ügyes gazdálkodás a hatalom felhasználásában. Ő mindig olyan ember, aki azt akarja, hogy a parancsait teljesítsék: mások inkább azt akarták, hogy szeressék őket.

A cárnő alakja a lehető legelegánsabb, és túlzott soványsága ellenére egész személyében meghatározhatatlan bájt találtam. Viselkedése távolról sem gőgös, ahogy azt előre jelezték nekem, hanem egy büszke lélek érzéseit fejezi ki, aki hozzászokott a beletörődéshez. Amikor belépett a kápolnába, nagyon izgatott volt, úgy tűnt, mintha a halálán lenne; ideges rángás torzította el arcának vonásait, néhányszor még a fejét is megrázta. Kék, beesett szeme mély szenvedésekről árulkodott, melyeket angyali nyugalommal visel el; érzelemmel teli tekintetében több erő volt, mint

amennyit láttatni akart: idő előtt elhasználódott, ezért nincs kora, ha látja valaki, nem tudja kitalálni, hány éves. Olyan gyenge, hogy egyesek szerint ahhoz sem elég erős, hogy éljen: fásultságba zuhant, ki fog hunyni, s már nem tartozik a földi világhoz: egy árnyék. Sohasem tudott magához térni az aggodalomból, amit azon a napon érzett, amikor a trónra lépett; a házastársi kötelességek felemésztették mindazt, ami az életéből megmaradt.

Túl sok bálványt adott Oroszországnak, túl sok gyermeket szült a cárnak. „Nagyhercegek szülésében kimerülni: micsoda sors!", mondta egy lengyel dáma, aki nem hitte, hogy szavakban imádnia kell valakit, akit a szívében gyűlöl.

A cárnő állapotát mindenki látja, de senki sem beszél róla. A cár szereti: lázas talán? vagy ágyban fekszik? személyesen ápolja; virraszt mellette, elkészíti az italait, lenyeleti vele, mint egy ápoló: de amint talpon van a hitvese, újra megöli, izgalmakkal, ünnepségekkel, utazásokkal és szerelemmel; valójában, mihelyst a veszélyt kimondják, lemond a terveiről; de borzad az óvatosságtól, amivel megelőzhetné a bajt. Oroszországban feleség, gyermekek, szolgák, rokonok, kegyencek – mindenki köteles követni a cári örvényt, halálig mosolyogva.

Mindennek engedelmeskednie kell az uralkodó gondolatainak; egyetlen gondolat határozza meg mindenkinek a sorsát: egy személy minél közelebb foglal helyet e szellemi naphoz, annál inkább rabszolgája lesz a rangjához kötődő dicsőségnek: a cárnő ebbe hal bele.

Íme, ez az, amit mindenki tud, de senki sem mond ki, mert általános szabály, hogy senki sem ejt ki egy olyan szót, mely az elevenébe talál valakinek. Sem az ember, aki beszél, sem az, akihez beszélnek, nem vallhatja be, hogy társalgásuk témája fokozott figyelmet ébreszt vagy élénk szenvedélyt kelt. A nyelv minden erejét arra használják, hogy a beszédből kiiktassák a gondolatot és az érzelmet, anélkül hogy színlelésnek tűnne, ami ügyetlenségnek számítana. Mélységes zavar az eredménye ennek a rendkívüli erőfeszítésnek, mely elsősorban a leplezés művészete miatt rendkívüli, s megmérgezi az oroszok életét. Ezzel az erőlködéssel bűnhődnek azok, akik önként megfosztják magukat Isten két legnagyobb adományától: a leiektől és a nyelvtől, melynek révén megnyilatkozik; másként mondva: az érzésektől és a szabadságtól.

Minél többet látok Oroszországból, annál inkább helyeslem, hogy a cár megtiltja az oroszoknak az utazást, s megnehezíti a beutazást az országába a külföldiek számára. Oroszország politikai rendszere húsz évig sem állna ellen a Nyugat-Európával való szabad érintkezésnek. Ne vegye készpénznek az oroszok hencegését, akik a pompát eleganciának, a fényűzést udvariasságnak vélik, s a rendőrséget meg a félelmet a társadalom alapjainak tartják. Felfogásuk szerint, ha valaki fegyelmezett, civilizált is; elfelejtik, hogy vannak nagyon szelíd erkölcsű vademberek és nagyon kegyetlen katonák; jó

modorra való törekvésük, felületes műveltségük, mély és korai romlottságuk ellenére s az élet pozitív tartalmát megértő könnyedségük ellenére az oroszok még nem civilizálódtak. Besorozott tatárok: semmi több.

A civilizáció terén mindeddig megelégedtek a látszattal; de ha valaha alkalmuk nyílik rá, hogy bosszút álljanak tényleges kisebbrendűségükért, kegyetlenül vezekelnünk kell előnyeinkért.

Ma reggel, miután sietve felöltöztem, hogy odaérjek a cári kápolnába, egyedül ültem a hintómban. Franciaország követe után haladtam a palotához vezető tereken és utcákon át, s útközben mindent kíváncsian szemügyre vettem. Csapatokat figyeltem a palota környékén, melyek nem tűntek elég nagyszerűnek a hírnevükhöz képest; mindazonáltal a lovaik nagyszerűek voltak. A hatalmas tér, mely elválasztja az uralkodó lakhelyét a város többi részétől, tele volt különböző irányban álló udvari hintókkal, libériás emberekkel és mindenféle színű egyenruhákat viselő katonákkal. Közöttük a kozákok voltak a legméltóbbak a figyelemre. A csődület ellenére sem volt tömeg, olyan hatalmas volt a tér.

Az új államokban mindenütt űr van, különösen, ha abszolút hatalom kormányoz; a szabadság hiánya magányt szül és szomorúságot áraszt. Sokaságok csak szabad országokban vannak.

...Eltűnődtem azokon a gondolatokon, melyeket azok az új tárgyak sugalltak, amikor a kocsim ezek társaságában megállt a nagyszabású oszlopsor alatt, ahol biztonságban szálltam le egy, a maguk nemében kifinomult udvaroncokból álló, aranytól csillogó tömeg ezer zaja közepette. Az udvaroncokat szolgák kísérték, akik vadnak látszottak és azok is voltak; a lakájok ruhája majdnem olyan ragyogó volt, mint az uraiké.

...A görögkeleti rítusú házasság szertartásai hosszúak és fenségesek: a keleti egyházban minden szimbolikus. Úgy tűnt, hogy a vallás ragyogása még jobban kihangsúlyozza az udvari ünnepségek fényét.

A falak, a kápolna mennyezete, a papok és segítőik ruhái aranytól és drágakövektől csillogtak; annyi gazdagság volt jelen, amennyi a legkevésbé poétikus szemlélő képzeletét is felülmúlja. Ez a látvány felért az Ezeregy éj szaka legfantasztikusabb leírásaival, költészet volt, mint Lalla Rhook tündérmeséje vagy a csodalámpa. Itt az a keleti költészet nyilvánult meg, melyben az érzékek uralkodnak az érzésen és a gondolatokon.

A császári kápolna méretei nem nagyok; tele volt mindenféle európai s szinte valamennyi ázsiai uralkodó képviselőivel; a néhány hozzám hasonló külföldit a diplomáciai testületek, a követek feleségei és az udvari főméltóságok után engedték belépni. Oszlopokból álló korlát választott el bennünket a középső, kerek térségtől, ahol az oltár emelkedett. Ez az oltár egy meglehetősen alacsony, négyszögletes asztalhoz hasonlított. Feltűnt, hogy a szentélyben helyeket tartottak fenn a cári család számára. Ezek a helyek érkezésünkkor még üresek voltak.

Kevés olyasmit láttam, amit nagyszerűség és ünnepélyesség terén össze lehetne hasonlítani a cár bevonulásával ebbe az aranyozástól villogó kápolnába. Megjelent a cár, elöl vonult a cárnéval együtt, mögöttük az udvar; a jelenlevők tekintete, az enyém is, a cáron állapodott meg; majd rögtön ezután megcsodáltuk a családtagjait: a két ifjú házasulandó közöttük ragyogott. Egy szerelmi házasság a hímzett ruhák alatt ilyen ragyogó helyen olyan ritkaság, ami a jelenet iránti érdeklődést a végsőkig fokozta. íme, az emberek ezt mondták körülöttem; de én nem hittem ebben a csodában, s kénytelen voltam politikai szándékot látni abban, ami itt történt és történik. A cár talán önmagát is becsapja; azt hiszi, atyai gyöngédségét nyilvánítja ki, holott a lelke mélyén valamely jövendő előny reménye határozta meg a választását. A becsvágy olyan, mint a fösvénység: a fösvények szüntelenül számolnak, még akkor is, amikor azt hiszik, hogy önzetlen érzelmeik vezetik őket.

Jóllehet az udvar népes volt és a kápolna kicsi, nem támadt zűrzavar. A diplomáciai testületek közepén álltam, közel az oszlopos korláthoz, mely a szentélytől választott el bennünket. Volt rá időnk, hogy megkülönböztethessük mindazon személyek vonásait és mozdulatait, akiket a kötelesség vagy a kíváncsiság hozott itt össze. A tisztelet csendjét semmiféle rendetlenség nem zavarta meg. A ragyogó nap megvilágította a kápolna belsejét, ahol a hőmérséklet, legalábbis így mondták, a harminc fokot is elérte. A cár kíséretében láttunk egy tatár kánt, hosszú, aranyozott ruhában és szintén aranyhímzéssel díszített hegyes sapkában. Félig önálló uralkodó volt, félig Oroszország adófizetője. Ez a kis rabszolga uralkodó azt hitte, hogy miután védelmezője hódító politikája következtében kétértelmű helyzetbe került, célszerű lesz, ha eljön és megkeresi minden oroszok cárját, hogy vegye fel apródja közé az ő tizenkét éves fiát, akit magával hozott Pétervárra, abban a reményben, hogy így megfelelő sorsot biztosít a gyermekének. Ez a lesüllyedt hatalom, mely csak kidomborította a győztes hatalmat, Róma pompájára emlékeztetett.

Az orosz udvar első hölgyei és a különböző udvarok követeinek feleségei állták körbe a kápolnát, melynek kupolában végződő, festéstől ragyogó mélyén sorakozott fel az egész cári család. A tűző nap fénye lángra gyújtotta az aranyozott falburkolatot, s egyfajta dicsfénnyel övezte az uralkodó és gyermekei fejét. A nők ékszerei és gyémántjai bűvös fénnyel ragyogtak Ázsia minden kincse közepette, amit a szentély falára raktak ki, ahol a királyi ragyogás látszólag úgy kelt versenyre Isten fenségével, hogy magáról el nem feledkezve még tisztelte is. Mindez szép, s különösen meglepő volt a számunkra, kivált, ha felidéztük, hogy egy cár lányának házassága kevéssel ezelőtt még ismeretlen esemény volt Európában, és hogy I. Péter még azt tette közzé, hogy arra hagyja a koronáját, akire akarja. Mekkora haladás ilyen rövid idő alatt!

Ha elgondolkodunk e hatalom diplomáciai és egyéb hódításain, melyek nemrég még kevéssé számítottak a civilizált világ ügyei közé, az ember felteszi magának a kérdést, hogy amit lát, nem álom-e. A cár maga sem tűnik úgy, mint aki hozzászokott ahhoz, ami előtte zajlik, mert minden pillanatban otthagyta imazsámolyát, s az egyik vagy másik oldalon néhány lépést tett, hogy kijavítsa az etikettnek azokat a hibáit, melyeket a gyermekei vagy papjai követtek el. Mindez azt bizonyította a számomra, hogy Oroszországban az udvar maga is fejlődik. Veje nem volt az illendő helyen, a cár két lépessel előbbre vagy hátrább állította; a nagyhercegnő, a papok is, a nagyméltóságok, mindenki láthatóan alávetette magát aprólékos, egyszersmind legfőbb irányításának; méltóbbnak találtam volna, ha hagyja a dolgokat a maguk útján folyni, mert szerintem a kápolnában már csak Istenre gondoljon az ember, bízza az emberekre, hogy eleget tesznek-e kötelességeiknek, ne javítsa ki aggályosán a legkisebb hibát is, melyet a vallási fegyelem és az udvari szertartások ellen vétettek. De ebben a különleges országban a szabadság hiánya mindenütt megmutatkozik; még az oltár tövében is találkozunk vele. Itt Nagy Péter szelleme uralkodik mindenen.

A görögkeleti házassági mise alatt, a szertartás egy pillanatában, a házastárs együtt, ugyanabból a serlegből iszik. Később, a miséző pap kíséretében, kézen fogva háromszor kerülik meg az oltárt, ami a házassági egyesülést jelzi, és érzékelteti a hűséget, mely ugyanazokat a lépéseket írja elő számukra az életben. Ezek a cselekedetek tiszteletre méltóak, hiszen az őskeresztény egyház szokásait idézik.

...A görögkeleti házasság hosszú szertartásában van egy pillanat, amikor mindenkinek térdre kell ereszkednie. A cár, mielőtt a többiekhez hasonlóan letérdelt volna, kevéssé barátságos pillantást vetett a gyülekezetre. Úgy tűnt, mintha meg akart volna győződni arról, hogy senki sem maradt állva. Felesleges elővigyázatosság volt, mert noha voltak jelen katolikusok és reformátusok is, az idegenek közül bizonyára senkinek sem fordult meg a fejében, hogy külsőleg ne tegyen eleget a görögkeleti egyház valamennyi szertartásának.

A kétely lehetősége e tekintetben megerősíti azt, amit az előbb mondtam, s úgy érzem, joggal ismétlem meg, hogy a nyugtalan szigorúság a cár arcának megszokott kifejezésévé vált.

Ma, amikor a lázadás, hogy így mondjam, a levegőben van, az önkényuralom valamilyen merénylettől tart a hatalma ellen? Ez a félelem kellemetlen és ijesztő ellentétben áll az eszmével, melyet a jogairól őriz. Az abszolút hatalom akkor válik különösen félelmetessé, amikor fél.

Látván a cárnő, e bájos asszony ideges reszketését, gyengeségét és soványságát, eszembe jutott, mennyit szenvedhetett a csapatok lázadásakor,

amikor trónra lépett, s halkan azt mondtam magamban: „A hősiesség sokba kerül...!” Erőt ad, de ez az erő kimeríti az életet.

Említettem már, hogy mindenki térdre ereszkedett, s a cár mindenki után. A házastársakat összeadták; a cári család, a tömeg felemelkedett; ebben a pillanatban a papok és a kórus rázendítettek a Te Deumra, mialatt kívül tüzérségi sortűz jelezte a városnak a házasság megszentelését. Ennek az ágyúlövésektől kísért égi muzsikának a hatása, melybe a harangok zúgása és a nép távoli ujjongása keveredett, leírhatatlan. A görögkeleti templomokból minden hangszert száműztek, egyedül az emberi hangok zengik az Úr dicséretét. A keleti szertartásnak ez a szigorúsága kedvez a művészetnek, melynek minden egyszerűségét megőrzi, s valóban égi jellegű hanghatásokat eredményez. Távolról hallani véltem hatvanmillió alattvaló szívének dobbanását: az élő zenekar követte, de nem nyomta el a papok győzelmi énekét. Meghatódtam: a zene egy pillanatra mindent feledtet, még az önkényuralmat is.

...Egy művészetkedvelő részére a cári kápolna zenéje egymagában megéri az utazást Pétervárra, a pianókat, a fortékat, a kifejezés legapróbb árnyalatait a legmélyebb érzéssel, csodálatos művészettel és hihetetlenül egyszerre énekelték: az orosz nép muzikális; ebben, ha az egyházi énekkarokat hallja az ember, nem lehet kételkedni. Úgy hallgattam, hogy még lélegzetet sem mertem venni.

...E Te Deum alatt, abban a pillanatban, amikor a két kórus válaszolt egymásnak, kinyílik a szentségtartó, s papok jelennek meg, a fejükön drágakövekkel díszített darával, aranyruhába öltözve, melyen fenségesen omlik le ezüst színű szakálluk; van közöttük, akinek egészen az övéig ér; és a szerpapok ugyanolyan ragyogóak, mint a miséző papok. Ez az udvar nagyszerű, és a katonai egyenruhák minden ragyogásukkal csillognak benne. Csodálattal láttam, hogy ez a világ minden pompájával, minden gazdagságával tisztelgett Isten előtt. A szent zenét a profán hallgatóság csendben hallgatta, olyan áhítattal, mely megszépítette a kevésbé fennkölt énekeket is. Isten közöttünk van, és jelenléte még az udvart is megszentelte; a világ csak mellesleg van jelen, s az uralkodó gondolat az égben jár.

A miséző püspök nem rontotta le ennek a jelenetnek a fenségét. Noha nem volt szép, öreg volt; az arca olyan volt, mint egy beteg menyété, de a feje fehér volt a kortól; fáradtnak és betegnek tűnt; egy öreg és gyenge pap nem lehet méltatlan. A szertartás végén a cár meghajolt előtte, és tisztelettel csókolt neki kezet. Egy önkényuralkodó soha nem mulasztja el, hogy példát mutasson az alázatból, ha a példa hasznot hajthat neki. Csodáltam ezt a szegény püspököt, aki a dicsőség közepette haldokolni látszott, s ezt a fenséges termetű, nemes arcú cárt, aki meghajolt az egyházi hatalom előtt; és távolabb a fiatal házasok, a család, a tömeg s végül az egész udvar, mely élettel töltötte meg a kápolnát, mindez egy festmény témája volt.

...A görögkeleti vallás szertartását egy második nászi áldásnak kellett követnie egy katolikus pap részéről a palota egyik termében, melyet e kegyes célból a mai nap szenteltek fel. E két házasság után a házasok és családjuk asztalhoz ül; nekem nem volt engedélyem, hogy részt vegyek a katolikus házasságon vagy a vacsorán, ezért az udvar többségét követve kimentem, hogy egy kicsit kevésbé fullasztó levegőt szívjak.

...Ahelyett, hogy lefeküdtem volna, önnek írok. íme, ezt láttam útközben.

A palotát elhagyva nehézség nélkül megtaláltam a kocsimat; ismétlem, Oroszországban sehol nincs csődület; az itt mindenfelé uralkodó űr miatt az épületek túl aprónak tűnnek a terekhez képest; elvesznek a végtelenségben. A Sándoroszlop magasabbnak tűnik, mint a Vendôme-téri oszlop, talapzata méretei miatt; a törzse egyetlen gránitdarab, mégpedig a legnagyobb azok között, melyeken emberi kéz valaha is dolgozott. Nos, ez a hatalmas oszlop, melyet a Téli Palota és a tér végén álló, félkör alakú épületek között emeltek, a néző szemében karónak tűnik, a teret határoló pedig palánknak, olyan laposnak és alacsonynak látszanak. Képzeljen el egy zárt teret, ahol százezer ember gyakorlatozhat anélkül, hogy benépesítené: itt semmi sem maradhat nagy. Ezt a teret, inkább az orosz Mars-mezőt, a Téli Palota zárja le, melynek oszlopsorát Erzsébet cárnő régi palotájának tervei alapján építették újjá. Ez legalább megnyugtatja a szemet annyi athéni és római műemlék merev és silány utánzata után; a régensség ízlésében épült, XIV. Lajos elfajzott stílusában, de nagyon nagy. A térnek a Téli Palotával szembeni oldalát félkör alakban épületek zárják le, melyekben több minisztériumot helyeztek el: ezen épületek többsége antik görög stílusban épült. Különös ízlés...! Tisztviselők számára emelt templomok! Ugyanennek a térnek a végén található az Admiralitás palotája: az legalább festői, kis oszlopai, aranyozott csúcsai, kápolnái jó benyomást keltenek. Fasorokkal díszített sétány díszíti a térnek ezt a részét és teszi kevésbé egyhangúvá. E hatalmas mező másik végén, a Sándor-oszloppal ellentétes oldalon emelkedik a Szent Izsák-templom, kolosszális oszlopsorával s érckupolájával, melyet még félig takarnak az építkezés állványai; távolról látni lehet a Szenátust s más, pogány templom formájú középületeket, melyek külsejük dacára a hadügyminisztériumot fogadják be. Később e tér egyik előretolt kiszögellésén, a Néva felőli oldalon meglátjuk, vagy legalábbis látni véljük Nagy Péter szobrát, mely egy gránittömbön áll, s úgy tűnik el a végtelenségben, mint kavics a sóderben. A hős szobrát túlságosan híressé tette annak az asszonynak a sarlatán gőgje, aki emeltette: ez a szobor jóval alatta marad hírnevének. Azokkal a középületekkel, melyeket az előbb felsoroltam, egy teljes várost lehetne felépíteni, mégsem lehet otthonossá tenni Pétervár legnagyobb terét: ez egy síkság, melyen nem búza, hanem oszlopok nőnek. Az oroszok hiába utánozzák többé-kevésbé boldogan mindazt, amit a művészet minden országban létrehozott, ha elfelejtik, hogy

a természet erősebb. Sohasem kérik ki a véleményét, ezért az úgy áll bosszút, hogy eltapossa őket. A különböző mesterműveket mindig olyan emberek hozzák létre, akik meghallgatták és megérezték a természet alkotóit.

...A régieknél az épületek meredek és szűk helyeken emelkedtek, ahol festői fekvés egészítette ki azt a hatást, amit az ember műve hozott létre. Az oroszok, akik azt hiszik, hogy újrateremtették az ókort, de csak ügyetlenül utánozzák, szétszórják a görögnek és a rómainak nevezett épületeiket a vég nélküli mezőkön, ahol a szem alig veszi észre őket. Ezek még mindig Ázsia sztyeppéire emlékeztetnek a városokban, ahol a római forumot szándékozták újrateremteni. Hiába is tesznek bármit is, Moszkóvia mindig közelebb lesz Ázsiához, mint Európához. Kelet szelleme Oroszország fölött lebeg, amit az országnak, amikor elindul a Nyugat nyomában, meg kell tagadnia.

A félkör alakban a cári palotához illeszkedő épületek a tér felől egy elrontott antik színházra emlékeztetnek; messziről kell nézni, ugyanis közelről csak a díszítést látni, melyet minden évben helyreállítanak, hogy kijavítsák a tél pusztításait. A régiek elpusztíthatatlan anyagokból építkeztek egy, az épületeket megőrző ég alatt; itt, tekintet nélkül az éghajlatra, mely mindent elpusztít, fapalotákat emelnek, deszkaházakat és gipsztemplomokat; így aztán az orosz munkások azzal töltik az életüket, hogy nyáron helyreállítják azt, amit a tél lerombolt. Semmi sem áll ellen az éghajlat hatásának; a középületeket, még azokat is, melyek a legrégebbieknek tűnnek, tavaly építették újjá; a kő itt annyi ideig tart, mint másutt a habarcs és a mész. A Sándor-oszlop törzsét, egy hatalmas gránitdarabot, már megrepesztette a hideg, Péterváron bronzot kell használni, hogy megtartsa a gránitot, és mégis, ennyi figyelmeztetés ellenére, ebben a városban továbbra is utánozzák a melegebb országok épületeit. A sarki magányt szobrokkal és domborművekkel töltik meg, tekintet nélkül arra, hogy ebben az országban a műemlékek még kevésbé tartósak, mint az emlékezet.

Az oroszok mindenféle dolgot csinálnak: de azt mondják, hogy még mielőtt befejezték volna, megkérdezik: mikor hagyjuk abba ezt az egészet? Pétervár olyan, mint egy középület állványzata: az állványzat lehull, mihelyst elkészül. Ez a mesterműd – de nem az építészeté, hanem a politikáé – Bizánc meghódítása lesz, mely az oroszok titkos és mély gondolatai szerint Oroszország és a világ jövendő fővárosa lesz.

Szemben a palotával egy hatalmas boltív szeli át az antik mintára emelt épületek félkörét: ez a tér kijárata, és a Morszkoj utcához vezet. A hatalmas boltív felett fellengzősen emelkedik egy bronzból készült hat, egymás mellé fogott lótól röpített kocsi, amit egy, nem is tudom, milyen, allegorikus vagy történelmi figura hajt. Nem hiszem, hogy máshol látni lehetne még egy ilyen rossz ízlésű épületet, mint ez a kolosszális kocsi-kapu,

mely egy ház alatt nyílik, s két oldalról polgári lakások veszik körül, ami nem akadályoz meg senkit abban, hogy diadalkapuként emlegesse, hála az orosz építészek monumentális nagyravágyásának. Nem szívesen néztem volna meg közelebbről ezeket az aranyozott lovakat, a szobrot és a kocsit; mert ha szép munka is, amiben kételkedem, olyan rosszul helyezték el őket, hogy semmiképp sem csodáltam volna meg. A műemlékeknél először az együttes összhang köti le a részletekre kíváncsi érdeklődőt; a koncepció szépsége nélkül mit ér a kivitelezés finomsága? Egyébként az egyik ugyanúgy hiányzik az orosz művészetből, mint a másik. Mindeddig ez a művészet csak türelemből állt; folyamatosan másolta a jót és a rosszat, hazavitte válogatás és ízlés nélkül mindazt, amit másutt kitaláltak. Ez az egész silány, jóllehet kolosszális: most az építészetben nem a falak dimenziója, hanem a stílus szigorúsága teremti a nagyságot.

A szabadtéri szobrászat olyan itt, mint egy egzotikus növény, melyet minden ősszel fedél alá kell vinni, s ez a hamis fényűzés a legkevésbé sem illik a nép szokásaihoz és szelleméhez, talajához és éghajlatához. Egy országban, ahol néha 60 fok a különbség a téli és a nyári hőmérséklet között, le kell mondani az enyhébb éghajlatok építészetéről. De az oroszok hozzászoktak, hogy a természetet is rabszolgaként kezeljék s az időt semmibe vegyék. Makacs utánzók, akik hiúságukat tehetségnek tartják, s elhivatottnak érzik magukat arra, hogy az egész világ építészetét újrateremtsék, egyszerre és nagyobb léptékben. Ez a város gránit rakpartjaival csoda, de az a jégpalota is, ahol Erzsébet cárné csodás ünnepséget rendezett: addig tartott, ameddig a szibériai rózsák, a hópelyhek el nem olvadtak.

Úgy tűnik, hogy mindeddig az orosz uralkodók által megrendelt alkotásokat nem annyira a művészet szeretete, mint az emberi hiúság ihlette.

Más hencegések mellett sok orosztól azt is hallottam, hogy az éghajlatuk megenyhült. Vajon Isten bűntársa lesz-e egy elvakult nép nagyra törésének? Az ég is meghajlik előtte, s megajándékozza a Dél levegőjével? Athént fogjuk látni Lappföldön? Rómát Moszkvában? És a Temze gazdagságát a Finn-öbölben? Vajon a népek története szélességi és hosszúsági fokokra egyszerűsödik? A nép ugyanazoknak a jeleneteknek lesz tanúja, melyeket más színházak színpadain játszanak?

Ez a nagyra törés, bármilyen nevetségesnek is tűnik önnek, bizonyítja, meddig terjedhet az oroszok becsvágya.

Amikor a kocsim elhagyta a palotát, gyorsan áthaladt azon a hatalmas négyszögön, amit az imént leírt óriási tér alkot. Az erőteljes szél éppen porhullámokat emelt fel; s én már csak mozgó fátyolon keresztül láttam a fogatot, mely minden értelemben átszelte a város durva kövezetét. A nyári por Pétervár egyik csapása: annyira az, hogy már sajnáltam a téli havat. Csak annyi időm volt, hogy hazatérjek, mielőtt a vihar kitör: hevessége

meglepte a városi időjósok többé-kevésbé érvényes előrejelzéseit: fényes nappal sötétség támadt, fullasztó hőmérséklet, ismétlődtek a villámcsapások, de nyomukban nem eredt el az eső. Házakat elsodró szél rontott ránk és száraz vihar. Ilyen látványosságokról gondoskodott az ég az esküvői vacsora alatt. Az oroszok megnyugtatták egymást, mondván, hogy a vihar rövid ideig tart, s a levegő tisztább lesz, mint volt a válság előtt. Elmondtam, hogy mit láttam, anélkül hogy állást foglaltam volna; csak annyi érdekem fűződött hozzá, mint egy figyelmes kíváncsinak, akinek a szívétől idegen minden, ami a szeme előtt lejátszódik. Franciaország és Oroszország között kínai fal van: a szláv nyelv és jellem. Dacára az oroszok elbizakodottságának, amit Nagy Péter ébresztett fel. Szibéria a Visztulánál kezdődik.

Július 15-e

Tegnap este hét órakor tértem vissza a palotából, több más külföldivel együtt. Bemutattak a cárnak és a cárnénak.

Látszik, hogy a cár egy pillanatra sem feledkezhet el arról, hogy ki kicsoda, sem pedig arról, hogy állandóan figyelmet kelt; szünet nélkül pózol, ennek eredményeképpen soha nem természetes, még akkor sem, amikor őszinte; arcának három kifejezése van, s az egész egyszerű jóság nincs közöttük. Legszokásosabb arcának az tűnik, amikor szigorú. Másik kifejezés, jóllehet ritkább, talán valamivel jobban illik ehhez a szép archoz, s ez az ünnepélyesség. Van végül egy harmadik is, az udvariasság, és ez utóbbiban mintha megcsillanna a kedvesség néhány árnyalata, mely enyhíti a hideg csodálatot, amit a két másik arc idézett elő. De e kedvesség ellenére van valami, ami árt a megjelenésében az ember erkölcsi hatásának, mégpedig az, hogy valamennyi kifejezése önkényesen követi egymást az arcán, bármelyiket felölti vagy levetkőzi, anélkül hogy eltűnt arcának nyoma maradna, ami módosítaná új kifejezését. Ez csak a látható díszletek változása, amit semmiféle átmenet nem készít elő; maszknak is nevezhetnénk, amit tetszése szerint vesz fel vagy vet le. Ne értse félre a jelentést, amit a maszk szónak tulajdonítok: én a szót az etimológiája szerint használom. Görögül a hipokrita színészt jelent; a hipokrita tehát fék, aki maszkot ölt, hogy komédiát játsszon. Azt akarom tehát mondani, hogy a cár soha nem esik ki a szerepéből, s azt nagy színészként alakítja.

Hipokrita vagy komédiás rosszul hangzó szavak, különösen egy olyan ember szájából, aki tárgyilagos és tisztelettudó igyekszik lenni. De úgy tűnik, hogy az intelligens olvasók számára – és én kizárólag hozzájuk intézem a szavaimat, melyek önmagukban amúgy sem számítanak –, szóval úgy vélem, hogy a kifejezések értéke attól az értelemtől függ, melyet neki tulajdonítunk. Nem azt akarom mondani, hogy ennek az uralkodónak az arcából hiányzik

az őszinteség; nem, ismétlem, csak a természetesség hiányzik belőle. így a legnagyobb baj, amitől Oroszország szenved, a szabadság hiánya, kiül még az uralkodó arcára is: több álarca van, de nincs arca. Az embert keresi? Mindig csak a cárt találja.

Az hiszem, ezt az észrevételt dicséretként is el lehet mondani: türelmesen végzi a mesterségét. Olyan termettel, mely meghaladja a közönséges emberét, mint ahogy trónja is fölébe emelkedik más trónoknak, gyengeséggel vádolná magát, ha akár egy pillanatra is egyszerűen jó lenne, s elárulná, hogy úgy él, gondolkodik és érez, mint egy egyszerű halandó. Anélkül, hogy érzéseink bármelyikében osztozni látszana, ő mindig vezető, bíró, tábornok, tengernagy és végül uralkodó; semmivel sem több, semmivel sem kevesebb. Élete végére nagyon ki fog merülni; de népe s talán a világ nagyon nagyra tartja majd, mert a tömeg szereti a csodálatra méltó erőfeszítéseket, s büszke, ha látja, mennyi fáradsággal kápráztatják el.

...Ha Péterváron élnék, udvaronc lenne belőlem, nem a hatalom szeretete, kapzsiság vagy gyermeki hiúság miatt, de a vágy miatt, hogy valamilyen utat találjak ennek az egyedi s minden más embertől különböző embernek a szívéhez: az érzéketlenség nála nem a természet bűne, hanem egy olyan helyzetnek az elkerülhetetlen következménye, amit nem ő választott, s amiből nem tud kilépni.

Lemondani egy vitatott hatalomról, ez néha bosszúnak tűnik; lemondani az abszolút hatalomról, ez gyávaság lenne.

Bárminként történt is, Oroszország cárjának különös sorsa előbb érdeklődést és kíváncsiságot, majd szánalmat keltett bennem; hogyne érezném át egy dicsőséges száműzetés kínjait!

...Minél inkább látja az ember, mi az udvar, annál inkább együtt érez az emberrel, akinek ezt irányítania kell, különösen, ha az orosz udvarról van szó. Egyre inkább olyan benyomást tesz rám, mint egy színház, ahol a színészek állandó próbálással töltik az életüket. Egyik sem tudja a szerepét, s az előadás napja sohasem jön el, mert az igazgató sohasem elégedett tagjainak játékával. A színészek és az igazgató egyaránt azzal vesztegetik el az életüket, hogy szünet nélkül előkészítik, javítják és tökéletesítik örökös társadalmi komédiájukat, melynek címe: „Észak civilizációja". Ha nem fárasztó, ítélje meg, mennyibe kerülhet ez az előadás! Jobban szeretem Ázsiát, ott nagyobb az összhang. Minden lépésnél, amit Oroszországban tesz, meglepik azok a következmények, melyek a dolgok és az intézmények újszerűségéből és az emberek tapasztalatlanságából származnak. Mindezt gondosan elrejtik, de ha az utazónak egy kicsit is figyelmes a tekintete, észreveheti azt, amit nem akarnak megmutatni neki.

...Ma este bemutattak. Nem Franciaország követe, hanem az udvari szertartások nagymestere mutatott be.

...Minden idegent, akit azzal tisztelnek meg, hogy megközelíthetik a fejedelmi személyeket, összegyűjtötték abban a szalonban, ahol áthaladnak, hogy megnyissák a bált. A megadott időben érkeztünk, s meglehetősen hosszan vártunk az uralkodó feltűnésére. Nem voltunk sokan.

A közelemben néhány francia, egy lengyel, egy genfi és több német állt... A cár mesterkélt és kifinomult udvariassággal fogadott bennünket. Első pillantásra fel lehetett ismerni, hogy olyan ember, aki rákényszerült és hozzászokott ahhoz, hogy mások hiúságát kímélje. Mindegyikünk úgy érezte, hogy a királyi szellem egy szóval, egy pillantással a helyére tette, s ettől kezdve mindenki így vélekedik róla.

Hogy tudtomra adja, nem veszi zokon, hogy beutazom a birodalmát, a cár volt oly kegyes azt mondani nekem, hogy legalább Moszkváig és Nyizsnyijig el kell mennem, hogy igaz képet kapjak az országról. „Pétervár orosz – tette hozzá –, de nem Oroszország."

E néhány szót olyan hangon ejtette ki, amit nem lehet elfelejteni, annyi hatalom volt benne, annyira súlyos és határozott volt. Mindenki említette nekem, mennyire tiszteletet parancsol a cár, milyen nemesek a vonásai és az alakja; de senki sem figyelmeztetett hangja hatalmára. Ez a hang egy olyan emberé, aki parancsolásra született. Nem erőlködött, s úgy tűnt, hogy tanulta ezt a hangot; élni szokott vele, ez fejlesztette ki ezt a képességét.

A cárné arcának kifejezése közelről nagyon vonzó, hangja csengése ugyanolyan szelíd és átható, mint amennyire a cár hangja természetesen parancsoló.

Megkérdezte tőlem, vajon egyszerű utazóként jöttem-e Pétervárra. Azt feleltem, hogy igen.

– Tudom, hogy kíváncsi – mondta.

– Igen, asszonyom – feleltem –, a kíváncsiság hozott Oroszországba, s ezúttal legalább nem bántam meg, hogy engedtem szenvedélyemnek, mely arra sarkall, hogy utazzam be a világot.

– Azt hiszi? – kérdezte kedves bájjal.

Úgy tűnik, hogy olyan csodálatos dolgok vannak ebben az országban, melyeket a saját szemünkkel kell látnunk, hogy elhiggyük őket.

– Kívánom, hogy sokat és jól lásson.

– Felséged e kívánsága felbátorít.

– Ha jól gondolkodik, a gondolatait ki fogja mondani, de hasztalan: nem fognak hinni magának: rosszul ismernek bennünket, és nem is akarnak jobban megismerni.

Ezek a szavak megleptek a cárné szájából, mert elárulták a gondjait. Úgy tűnt. hogy egyfajta jóindulatot árul el az irányomban, amit udvariassággal és ritka egyszerűséggel fejezett ki.

...A bemutatásomat követő ünnepség a legragyogóbbak egyike volt, amit valaha is láttam az életben. Tündérmese volt, ennek az egy év alatt felújított

palotának minden szalonja csodálatot és meglepetést keltett az udvarban, s ezért a közönséges ünnepségek kissé hideg fényűzése drámai érdeklődéssel keveredett. Minden terem, minden festmény meglepetés *tárgya* volt az oroszok számára is, akik tanúi voltak a katasztrófának, s nem látták e csodálatos helyet azóta, hogy istenük szavára a templom feltámadt hamvaiból. Ez ám az akarat próbája, gondoltam minden folyosón, minden márványnál, minden festménynél, melyet megláttam. A díszítések stílusa, jóllehet tegnap állították csak helyre, arra a századra emlékeztetett, amikor a palota alapjait lerakták; az, amit láttam, réginek tűnt. Oroszországban mindent lemásolnak, még az időt is. Ezek a csodák járványos bámulatot keltettek a tömegben; látván egy ember akaratának diadalát s hallván más emberek lelkendezését, kezdtem kevésbé méltatlankodni magamban azon az áron, amibe ez a csoda került. Ha én kétnapi ottlét után már éreztem ezt a hatást, hogyne kellene elnéznünk azon emberek véleményét, akik itt születtek, s ennek az udvarnak a levegőjében töltik el az életüket...! Vagyis Oroszországban. Mert az egyik sarkától a másikig mindenütt az udvar levegőjét lélegzi be az ember. Nem a jobbágyokról beszélek, de az urukkal fenntartott kapcsolatukon keresztül őket is érinti az uralkodó gondolat hatása, mely a birodalmat egyedül élteti: a cár és az udvar mindenütt feltűnik az oroszok számára, ahol van egy ember, aki engedelmeskedik, s van egy másik ember, aki parancsol.

Másutt a szegény koldus vagy ellenség; Oroszországban mindig udvaronc. A társadalom minden szintjén vannak udvaroncok. Ezért állítottam, hogy az udvar mindenütt jelen van, s az orosz urak meg a régi Európa nemesemberei között legalább akkora a különbség, mint az udvaroncok és az arisztokraták jelleme között.

...Egész Európa követeit meghívták, hogy csodálják meg e kormányzat csodálatos eredményeit, melyeket a közvélemény annál keserűbben bírál, minél inkább irigylik és csodálják a politikusok, akik lényegében gyakorlati szellemek, s akiknek először is azon kellene meglepődniük, milyen egyszerűen működik az önkényuralom gépezete. Egy palotát, a világon a legnagyobbak egyikét újjáépítették egy év alatt: csodálat tárgya az emberek számára, akik hozzászoktak az udvarok levegőjéhez!

Nagy dolgokat soha nem lehet elérni nagy áldozatok nélkül: az irányítás egységét, az erőt, a tekintélyt, a katonai hatalmat itt a szabadság hiányán vásárolták meg. A politikai szabadság és az ipari gazdagság Franciaországnak hajdani lovagi szellemébe és azon régi, választékos érzelembe került, amit egykor nemzeti becsületnek neveztek. Ezt a becsületet más, kevésbé hazafias, de egyetemes érzelmek helyettesítik: az emberiesség, a vallás, a könyörületesség. Mindenki megegyezik abban, hogy Franciaországban, ahol a papság mindenható, többé már nincs vallás. Ha valaki meg akarja őrizni az összes előnyt, ami kizárja egymást, akkor azokat

is elveszíti, melyek minden helyzetben megtalálhatók. Ez az, amit nem akarnak nálunk felismerni, s ezért tesznek ki mindent a lerombolás veszélyének, miközben mindent meg akarnak őrizni. Minden kormányzat számára léteznek olyan szükségszerűségek, melyeket el kell fogadnia, s tiszteletben kell tartania, ha el akarja kerülni a megsemmisülést.

Kereskedők akarunk lenni, mint az angolok, szabadok, mint az amerikaiak, következetlenek, mint a lengyelek országgyűléseik idején, hódítók, mint az oroszok: ami felér azzal, hogy semmilyenek se legyünk. Egy nemzet józan esze először is abban áll. hogy megérzi, majd kiválasztja a célt, melyet a természet és a történelem kijelöl a számára, és nem hátrál meg az elérésükhöz szükséges áldozatok előtt. Innen fakad Anglia ereje.

Franciaország eszméiből hiányzik a józanész, vágyaiból pedig az önmérséklet.

Nemzetünk nagylelkű s ugyanakkor elszánt: de nem tudja használni és irányítani az erőit. Vaktában cselekszik. Országunkat, ahol Fénelon óta csak a politikáról beszélnek, nem kormányozzák és nem is igazgatják. Nálunk csak olyan emberekkel találkozni, akik látják a bajt és siránkoznak miatta: ami az orvosságot illeti, mindenki a szenvedélyeiben keresi, következésképpen senki sem találja, mert a szenvedélyek csak azokat győzik meg, akik szert tesznek rájuk.

Mégis, Párizsban legédesebb az élet; mindenen szórakoznak és minden ellen áskálódnak. Péterváron mindenen unatkoznak és mindent dicsérnek: azonkívül a gyönyör nem a létezés célja, még az egyének számára sem, s még kevésbé a nemzetek számára.

Még a Téli Palota teljesen aranyozott bálterménél is csodálatosabbnak tűnt számomra a csarnok, ahol a vacsorát felszolgálták... A vacsoraasztal ragyogó volt, s nem tudtam, hogy az együttes hatást csodáljam-e jobban vagy a külön szemügyre vett tárgyak nagyszerűségét és mennyiségét. Ezer ember ült le egyszerre ehhez az asztalhoz, ugyanabban a teremben.

Nem vártam, hogy a bálban olyan élvezetben lesz részem, mely távol áll az engem körülvevő személyektől és tárgyaktól: arról az élményről beszélek, amit a nagy természeti jelenségek idéznek elő bennem. A napi hőmérséklet 30 fokra emelkedett, és az esti lehűlés ellenére a palota légköre az ünnepség alatt fullasztó volt. Felálltam az asztaltól, és a lehető leggyorsabban egy nyitott ablakmélyedésbe menekültem. Ott teljesen elfeledkezve a környezetemről hirtelen csodálat fogott el egy fényhatás láttán, amit csak északon lehet élvezni, a sarki éjszakák mágikus világossága idején. Az ég számos, nagyon fekete, súlyos viharfelhőrétegre oszlott. Éjfél után fél egy volt; az éjszakák, melyek Péterváron újrakezdődnek, még oly rövidek, hogy alig van idő rá, hogy megfigyeljük őket. Ebben az órában Arhangelszk felől már feltűnt a virradat; a földi szél elült, s a közökben, melyek elválasztották a mozdulatlan felhőszalagokat, a hajnalodó ég mélyét lehetett látni, aminek

fehér színe élénk és csillogó volt, s úgy festett, mintha tömör hímzések füzére ezüst pengéket választana el. Ez a fény a mozdulatlan Néváról verődött vissza, mert az öböl, amit a nap közben felkavart, visszanyomta a vizet a folyó medrébe, s az alvó folyó széles tükre olyan volt, mint egy tejtenger vagy egy gyöngyház tó.

A szemem előtt terült el Pétervár legnagyobb része. Rakpartjaival és kápolnái tornyaival együtt olyan volt, mint Bársony (Jan) Breughel egyik festménye. A kép színeit szavak nem adhatják vissza; a Szent Miklós-templom a harangtornyaival lazúrkéken rajzolódott ki a fehér égen; a hajnal által kioltott lámpák maradéka még a Tőzsde oszlopcsarnoka alatt ragyogott. Ez a görög épület színházi pompával zárta le a kilátást a Néva egyik szigetére, azon a helyen, ahol a folyam két fő ágra szakad. Csak a kivilágított oszlopait lehetett látni az épületnek, melynek rossz stílusa eltűnt ezen az órán, és a látvány megismétlődött: a fehér folyam vizében fordítva rajzolódott ki egy aranyszínű homlokzat és oszlopsor; ami még a városból maradt, rikító kék volt, mint a régi festményeken a távoli tájak. Ez a fantasztikus kép, melyet ultramarinkék alapra festettek, s egy, melyet aranyozott ablak keretezett, természetfölötti módon állt ellentétben a csillárok fényével és a palota belsejének pompájával. Mintha az ég, a tenger, az egész természet akart volna versengeni ennek az udvarnak a ragyogásával, emelni az ünnepség fényét, amit e hatalmas térségek uralkodója rendezett a lánya számára. Az ég látványában volt valami olyan rendkívüli, hogy kis képzelettel azt lehetett hinni, hogy a Lappföld pusztáitól a Krímig, a Kaukázustól és a Visztulától Kamcsatkáig az ég királya valami jellel válaszolt a föld királyának hívó szavára. Az északi ég gazdag jósjelekben. Minden különleges és ugyanakkor szép is. Egyre mélyebben merültem el a szemlélődésben, amikor egy szelíd és átható női hang ébresztett fel.

– Mit csinál itt? – kérdezte tőlem.

– Csodálkozom, asszonyom; ma csak ezt tudom tenni.

A cárné volt. Egyedül volt velem ebben az ablakmélyedésben, mely egy Névára nyíló kerti pavilonhoz hasonlított. – Megfulladok – mondta őfelsége. – Ez kevésbé költői, de önnek igaza van, hogy megcsodálja ezt a látványt, mert valóban nagyszerű.

A cárné velem együtt nézte az eget.

– Biztos vagyok, – tette hozzá – hogy ön és én vagyunk itt az egyetlenek, akik észrevették ezt a fényhatást.

– Minden, amit látok, új a számomra. Asszonyom, soha nem vigasztalódom meg amiatt, hogy nem fiatalon jöttem Oroszországba.

– Szívünkben és képzeletünkben mindig fiatalok maradunk.

Nem mertem felelni, mert a cárnénak, ugyanúgy mint nekem, csak ez az ifjúság maradt, és ezt nem akartam éreztetni vele. Nem hagyott volna rá időt, belőlem meg hiányzott a vakmerőség, hogy azt mondjam, mennyi mindennel

vigasztalhatja magát az idő múlásáért. Mikor eltávolodtam, a rá jellemző bájjal azt mondta nekem:

– Emlékezni fogok, hogy együtt szenvedtem és csodáltam önnel. – Majd hozzátette: – Még nem megyek el, az este még látjuk egymást.

...Amikor kimentem a vacsorázóteremből, hogy átmenjek a báli csarnokba, mégegyszer közelebb léptem egy ablakhoz. Ez a palota belső udvarára nyílt; ott egy egészen másfajta látványosságban volt részem, mely legalább olyan váratlan és meglepő volt, mint a hajnali napfelkelte Pétervár szép egén. Láttam a Téli Palota nagy udvarát; ez négyszögletes, ugyanúgy, mint a Louvre-é. A bál alatt lassanként megtelt emberekkel ez a zárt tér: a szürkületi fények egyre halványodtak, s feltűnt a nap. Látván ezt a csodálattól megnémult tömeget, ezt a mozdulatlan, hallgatag népet, melyet, ha szabad így mondani, elbűvölt az uralkodó palotájának ragyogása, s szerény tisztelettel, egyfajta állati örömmel szívta be a királyi ünnepség kipárolgását, örömet éreztem. Végre megtaláltam Oroszországban a tömeget; lent csak embereket láttam, egy hüvelyknyi terület sem látszott, olyan sűrű volt a sokaság. A despotikus országokban olykor a nép valamennyi szórakozása gyanúsnak tűnik, ha az uralkodóéval vetekszik; a kisemberek félelme és hízelgése, az előkelők gőgje és képmutatása, azt hiszem, csak ezek a valóságos érzések az egyeduralmi rendszerekben élő emberek között.

A pétervári ünnepségek közepette nem felejthettem el Katalin cárnő utazását a Krímbe, és a deszkákból és festett vásznakból álló falvakat, melyek az út mentén negyedmérföldenként tűntek fel, hogy elhitessék a győztes uralkodóval: sivatag benépesült az uralma alatt. Hasonló gondok foglalkoztatják még mindig az orosz szellemeket: mindenki elleplezi a rosszat és jót színlel az uralkodó előtt. A cinkos mosolyok állandóan összeesküdnek az igazság ellen, hogy így nyugtassák meg annak szellemét, aki fel van hatalmazva, hogy a köz javáért akarjon és cselekedjen; a cár birodalmának egyetlen élő embere; mert ha valaki eszik, még nem él...

Mégis el kell ismerni, hogy ez a nép szinte önként maradt helyén. Úgy tűnt, semmi sem kényszeríttette rá, hogy a cár ablaka alá. jöjjön, s úgy tegyen, mintha mulatna; fölöttébb szomorúan szórakozott, ahogy Froissart mondja. Mindazonáltal a nép asszonyainak frizurái, az orosz módra öltözött férfiak szép vászoningei s a ragyogó gyapjú- vagy selyemövek, vagyis a perzsa viselet a színek változatossága, az emberek mozdulatlansága úgy festett, mintha egy hatalmas török szőnyeget terítettek volna le az udvar egyik végétől a másikig egy varázsló parancsára, aki itt minden csodát végre képes hajtani. Egy fejekből álló virágoskert, ez volt a cár palotájának legszebb dísze lányának nászéjszakáján. Az uralkodó is így gondolhatta, mint én, mert előzékenyen megmutatta a külföldieknek ezt az ujjongás

nélküli tömeget, mely pusztán a jelenlétével mutatta ki, hogy részt vesz urai boldogságában. Egy térden álló nép árnyéka a láthatatlan istenek előtt...

Pétervár, 1839. július 19-e

...Orosznak, s ugyanakkor cárnak kell lenni ahhoz, hogy valaki kibírja a pétervári élet fáradalmait: az estélyeket, az ünnepségeket, melyeket csak Oroszországban látni; az udvar reggeli szerencsekívánatait, a szertartásokat és a fogadásokat, a nyilvános rendezvényeket és a megemlékezéseket, a tengeri és szárazföldi parádékat: egy 120 ágyús hadihajót, amit a Néva vizére bocsátanak az egész udvar és a város szeme láttára: ezek az alkalmak kimerítik az erőmet és lekötik kíváncsiságomat. S ha az ember így tölti a napjait, képtelen arra, hogy levelezzen.

Amikor azt mondtam, hogy a város és az udvar összegyűlt, hogy megnézze, miként bocsátják a Néva vizére a hadihajót, a legnagyobbat, melyet valaha is a hátán hordott, ne gondolja, hogy ezen a tengeri ünnepségen tömeg verődött össze; négy- vagy ötezer ember jött el, pétervári lakosok, akik elvesztek e hatalmas város falai között, anélkül hogy benépesítették volna azt, aminek a szíve gránitból és ércből, a teste gipszből és malterből, külterülete pedig festett vászonból és korhadt deszkákból áll. Ezeket a deszkákat fal gyanánt verték le egy kihalt mocsár köré. Ez a város agyaglábú óriás, melynek mesés ragyogásához nem hasonlítható a civilizált világ egyetlen fővárosa sem, jóllehet építésekor valamennyit lemásolták. Ám az ember hiába keresi a modellt akár a világ végén is, a talaj és az éghajlat kerekedik felül, s rákényszeríti az embert, hogy új várost építsen, noha csak az antik mintát akarta újjáépíteni.

Láttam a bécsi kongresszust, de nem emlékszem egyetlen összejövetelre sem, melyet a drágakövek gazdagsága, a ruhák változatossága, az egyenruhák fényűzése vagy az egész nagysága és rendezése terén ahhoz az ünnepséghez lehetne hasonlítani, melyet a cár lánya házasságának estélyén adott abban a Téli Palotában, mely egy évvel ezelőtt leégett, s mely hamvaiból egyetlen ember szavára született újjá.

Nagy Péter nem halt meg. Erkölcsi ereje még mindig él és hat: Miklós az első orosz uralkodó Oroszországban a főváros alapítója óta.

...Alighogy kipihentem az udvari bál fáradalmait, tegnap máris egy másik ünnepségre került sor a Mihály-palotában Ilona nagyhercegnőnél, a cár sógornőjénél.

...A nagyterem belsejét, ahol táncoltak, csodálatos fényűzéssel borították be: a legritkább virágokat láttam, melyek ezerötszáz ládába és cserépbe ültetve illatozó ligetet alkottak. A terem egyik végében, ahol az egzotikus növények a legsűrűbben sorakoztak, egy medencét alakítottak ki, benne friss, kristálytiszta vízzel, melyből mindig újjászülető, csokor alakú

vízsugarak törtek fel. Ez a szökőkút, melyet gyertyakötegekkel világítottak meg, úgy ragyogott, mint a gyémántpor, s felfrissítette a levegőt, amit felkavartak a hatalmas és esőtől nedves pálmalevelek meg a harmattól csillogó banánfák. Ezektől a keringők szele gyöngyöt sodort az illatozó liget mohaszőnyegére. Azt lehetett hinni, hogy ezek az idegen növények, melyeknek a gyökerét zöld szőnyeg borította, hazai földben érzik magukat, s az északi táncosnők csoportja valami varázslat révén trópusi erdőkben sétál. Azt hittem, álmodom. Ez nem egyszerűen fényűzés, ez költészet volt. E terem csillogását megsokszorozta a tömérdek tükör, melyekhez hasonlót még sehol sem láttam... Nem tudtam, hol vagyok; a határok eltűntek; minden térré, fénnyé, aranyozássá, virággá, tükörképpé, bűvöletté vált: a tömeg mozgása és maga a tömeg is a végtelenségig megsokszorozódott... Azt hiszem, még sohasem láttam ilyen szépet.

...Csodálja hát meg minden erejéből azt, amit leírok önnek, s azt is, amit nem tudok lefesteni.

Vacsora előtt a cárnő, aki az egzotikus zöld lombsátor alatt ült, jelezte, hogy lépjek közelebb hozzá. Alighogy engedelmeskedtem, a cár a bűvös medence mellé lépett, melynek feltörő vízcsokra gyémántfénnyel világított meg bennünket, s felüdített balzsamos kipárolgásával. Kézen fogott, s néhány lépésnyire vezetett a felesége karosszékétől, s ott több mint egy negyedórát társalgott velem érdekes dolgokról: mert az uralkodó nem úgy beszél az emberekkel, mint sok más uralkodó, vagyis csak azért, hogy lássák, beszélt valakivel.

Először néhány szót szólt arról, milyen szépen rendezték meg ezt az ünnepséget. Azt feleltem neki:

– Meglepő, hogy ha valaki olyan aktív életet él, mint ön, mégis tud időt szakítani még arra is, hogy osztozzon a tömeg örömeiben.

– Az a szerencse, – felelte – hogy a közigazgatás gépezete meglehetősen egyszerű az országban, mert a távolságok amúgy is mindent nehézkessé tesznek, s ha még a kormányzati forma is bonyolult lenne, egy ember feje már nem bírná.

Meglepőnek és hízelgőnek találtam ezt az őszinte hangot: a cár bárki másnál jobban megérti azt, amit nem mondanak neki, s szinte a gondolataimat folytatva válaszolt:

– Csak azért beszélek így magával, mert tudom, hogy ön meg tud engem érteni: Nagy Péter művét folytatjuk.

– Ő nem halt meg, felség, Oroszországot még mindig a zsenije és akarata kormányozza.

Amikor az ember nyilvánosan társalog a cárral, az udvaroncok körbeállják s figyelnek. Ott már persze senki sem hallja, mit mond az uralkodó, akin mindenkinek a pillantása nyugszik

Nem az uralkodó hozza zavarba partnerét, amikor kitünteti azzal, hogy megszólítja, hanem az udvara.

A cár folytatta:

– Ezt az akaratot meglehetősen nehéz kifejezni; az alázat azt a látszatot kelti önökben, hogy nálunk minden egyforma, de ebben ne higgyenek; nincs még egy ország, ahol a fajok, az erkölcsök, a vallás és a szellem változatosabb lenne, mint Oroszországban. A mélyben változatosság lakik, a felszín viszont egyforma, ezért az egység csak látszólagos. Nézze csak ott a közelünkben azt a húsz tisztet: csak az első kettő orosz, a következő három megbékélt lengyel, a többiek egy része német; vannak kirgiz kánok, akik ide hozzák a fiaikat, hogy kadetjaim között nevelkedjenek. Íme, itt van egy – mondta a cár, s rámutatott egy kis kínai majomra, aki furcsa bársony ruhát viselt, arannyal teljesen felcicomázva; ez az ázsiai gyermek nevetségesen festett egy magas, merev és hegyes, felhajtott karimájú, kerek fejfedőben, a frizurája pedig olyan volt, mint egy bűvészé.

– Ott pedig kétszázezer gyermeket nevelnek és oktatnak a költségemen, e gyermekkel együtt.

– Felség, Oroszországban minden nagy: mi több, óriási.

– Túl óriási egy ember számára.

– Volt-e már ember valaha közelebb a népéhez?

– Ön Nagy Péterről beszél?

– Nem, felség.

– Remélem, nem szorítkozik arra, hogy csak Pétervárt nézze meg. Milyen utazásokat tervez az országomban?

– Felség, a pétervári ünnepségek után rögtön el szeretnék utazni.

– Hová?

– Moszkvába és Nyizsnyijbe.

– Rendben van: de túl hamar indul el, elhagyja Moszkvát, mielőtt én odaérnék, holott örömmel látnám ott viszont.

– Felség, nagy méltóságod egyetlen szava megváltoztatta a tervemet.

– Annál jobb, akkor megmutatjuk magának, milyen építkezéseket kezdtünk a Kremlben. Célom az, hogy e régi épületeket alkalmassá tegyem arra, amire ma használjuk; a palota túl kicsi, s már kényelmetlen a számomra. Részt vehet egy érdekes szertartáson a borogyinói síkságon; egy emlékmű alapkövét rakom le, amit az itt zajlott csata tiszteletére emeltek.

Csendben maradtam, s arckifejezésem bizonyára komor volt. A cár rám szegezte a tekintetét, majd jóságosán folytatta, a hangjában megható finomság és érzékenység volt:

– Legalább a hadgyakorlatokat nézze meg, azok érdekelni fogják.

– Felség, engem minden érdekel Oroszországban.

...Idejekorán elhagytam a Mihály-palotában rendezett bált. Kifelé menet megálltam a lépcsőházban, ott, ahol maradni szerettem volna: ez egy virágzó narancserdő volt. Sohasem láttam nagyszerűbbet, jobban rendezett ünnepséget, mint ezt: de semmi sem olyan fárasztó, mint a szünet nélküli rajongás, hacsak nem természeti jelenségeket vagy műalkotásokat csodál az ember.

Most nem írok többet, mert vacsorázni megyek egy orosz tiszthez, az ifjú *** grófhoz, aki délelőtt elvitt az ásványtani múzeumba, mely azt hiszem, a legszebb gyűjtemény Európában: ugyanis az Ural bányái hasonlíthatatlanul gazdagok. Itt semmit sem lehet egyedül megnézni. Egy itteni személy mindenhová elkíséri, amikor látogatásaival megtiszteli a közintézményeket, s az év során kevés nap alkalmas arra, hogy az ember jól megnézze azokat. Nyáron helyreállítják az épületeket, melyeket a hideg megrongált; télen az emberek külföldre utaznak, vagy táncolnak, amikor nem fagyoskodnak. Azt hiheti, hogy túlzók, amikor azt mondom, hogy Oroszországot távolról sem lehet jobban látni Péterváron, mint a Franciaországban. Tekintsen el a megjegyzés paradox formájától, s eljut a tiszta igazsághoz. Bizonyos, hogy nem elég eljönni ebbe az országba ahhoz, hogy megismerje az ember, Pártfogás nélkül semmiről sem lehet elképzelése, de a pártfogás gyakran zsarnoki hatással van a látogatóra, s kiteszi annak, hogy téves képzeteket alkosson magának.

Pelle János fordítása

6. AZ OROSZ ANARCHIZMUS: MIHAIL BAKUNYIN

Az anarchizmuson belül három irányzatot szokás elkülöníteni: a kollektivista, az individualista és a vallásos anarchizmust. Orosz talajon, magától értetődően a kollektivista és a vallásos anarchizmusnak alakultak ki meghatározott formái. A kollektivista anarchizmus képviselői lázadnak a kizsákmányolás és a hatalom intézményei ellen. A szabad társadalom szerintük csak az állami-politikai uralom megtörése és a magántulajdon eltörlése révén valósulhat meg. Ugyanakkor szemben állnak a tekintélyelvű és centralizáló kommunizmussal. A kollektivista anarchisták jelentős része, így Bakunyin is, a forradalomra úgy tekint, mint a tömegek spontán akciójára, melyet katalizátorként felgyorsít az anarchista szervezkedés. A vallásos anarchizmus a nagy világvallások tradícióira nyúlik vissza. Az emberek egyenlőségét hangsúlyozza, és a vallásos hagyományok alapján kimutatja a politikai hatalom és mindenfajta elnyomás jogosulatlanságát. Az orosz vallási anarchizmus legismertebb képviselője Lev Tolsztoj volt, aki tanításában az őskereszténység hagyományát aktualizálta, s lényegében egy felekezetnélküli, az örök igazsághoz fűződő vallást hirdetett. Tolsztoj tanításának lényege az erőszaknélküliség („Ne állj ellen erőszakkal a gonosznak!”), így a forradalmi erőszak elutasítása is. Nem fogadja el a kapitalizmust – a városellenes, a természeti léthez és közösségi formákhoz való visszatérést propagálja.

Az anarchizmus tagadja azt az elvet, mely szerint az államiságnak egyetemes szerepe van az emberiség kultúrájában, s ezért nélkülözhetetlen. Az anarchisták szerint létrehozható az uralomnélküli, vagyis az államnélküli társadalom, amelyben az emberek „kölcsönös segítséggel”, önérdekből járulnak hozzá a jóhoz. Az orosz anarchista gondolkodásnak Bakunyinon és Tolsztojon kívül a másik jelentős képviselője Pjotr Kropotkin (1841-1921), aki az anarchista elmélet egyik megalapítójának tekinthető.

Mihail Alekszandrovics Bakunyin (1814-1876) eredetileg katonai pályára lépett, ám mikor 1835-ben a lengyel frontra küldték, megszökött egységétől. Filozófiai érdeklődését Fichte és Hegel tanulmányozása alapozta meg. A nyugatosokhoz közeledett, Moszkvában Belinszkij, Turgenyev és Herzen körét látogatta. 1840-től 1843-ig Drezdában és Berlinben tanult, ahol az ifjúhegeliánusok hatása alá került. Ruge hatására a hegeli tanokból az „antitézist”, vagyis a tagadást tartotta egyre fontosabbnak. A tagadás hitvallását először az 1842-ben íródott, a *Reakció Németországban* című cikkében fogalmazta meg; itt található meg a szállóigévé vált mondata: „A rombolás öröme, alkotó öröm”. Rövid belgiumi és svájci tartózkodás után Párizsban telepedett le, ahol megismerkedett Proudhonnal, Marxszal és a lengyel emigráció vezetőivel. 1848-ban írta meg a *Felhívás a szlávokhoz* című manifesztumát, melyben a szláv népek szabad föderációja mellett

érvelt. Bakunyin aktív résztvevője volt az 1848-49-es forradalmi eseményeknek, a párizsi februári forradalomnak, a júniusi prágai szláv konferencia idején kitört felkelésnek és az 1849. májusi drezdai felkelésnek. Itt elfogták és halálra ítélték, de 1851-ben az osztrákok kiadták a cári rendőrségnek Először a Péter-Pál erődbe, majd a Schlisselburgi erődbe zárták. A fogságban írta meg a *Gyónás* című művét, melyet I. Miklós jegyzetekkel látott el, és csak Bakunyin halála után jelent meg. Nyolcévi raboskodás után Szibériába száműzik, ahonnan 1861-ben sikerül megszöknie. Japánon és az USÁ-n keresztül Angliába ment, ahol Herzennel is találkozott. 1863-ban részt vett a lengyel felkelésben, a lengyelek oldalán. Az 1860-as években dolgozza ki anarchista elméletét és valóságos, illetve részben fiktív, titkos forradalmi társaságokat hoz létre, így a Szocialista Demokrácia Nemzetközi Egyesülését. 1868-ban Genfben csatlakozott az I. Internacionáléhoz, ahol összeütközésbe került Marxszal. 1872-ben a hágai kongresszuson Bakunyint és követőit Marx kizáratta az Internacionáléból, miután tagadták a tekintélyelvűséget, a politikai ellenőrzést és a centralizációt. Bakunyin ellenére folytatta a nemzetközi szervezkedést, tanai Európa több országában követőkre találtak.

MIHAIL BAKUNYIN
ISTEN ÉS AZ ÁLLAM

[…] Jézus Krisztusnak igaza van: az anyagi gazdagság iránti mohóság és a halhatatlan lelkek üdvössége teljesen összeegyeztethetetlen egymással. Nem jobb-e akkor, ha valóban hisz az ember a lélek halhatatlanságában, lemondani a társadalom nyújtotta kényelemről és luxusról, és gyökereken élni, ahogyan a remeték tették, hogy ezáltal megmentsük lelkünket az örökkévalóság számára, még ha elveszítünk is évtizedes anyagi javakat? Ez a megfontolás olyannyira egyszerű és szemmel láthatólag olyannyira igaz, hogy kénytelenek vagyunk azt gondolni, hogy a jámbor és gazdag polgárok, bankárok, gyárosok és kereskedők, akik ismert eszközökkel pompás üzleteket csinálnak, miközben örökösen az evangéliumra hivatkoznak, egyáltalában nem számítanak a lélek halhatatlanságára, és hogy ezt nagylelkűen átengedik a proletariátusnak, miközben ők szerényen igényt tartanak a földi életben összegyűjtött nyomorúságos javakra.

Mit ad még a társadalom az anyagi javakon kívül? Érzéki, emberi, földi szenvedést, civilizációt és a szellem kultúráját: kizárólag olyan dolgokat, melyek emberi, múlandó és földi szempontból kárpótolhatatlanok, mint az örökkévalóság, a halhatatlanság, Isten előtt a legfőbb emberi bölcsesség?

A keleti egyházak egyik legendája tudósít két szent életű remetéről, akik néhány évtizedet önkéntes száműzetésben töltöttek egy lakatlan szigeten, sőt még egymástól is elkülönülve éltek, éjjel-nappal imádkoztak és szemlélődtek, és végül még a nyelvüket is elfelejtették; eredeti szókincsükből csupán három vagy négy szót őriztek meg, melyeknek együttesen nem volt értelme. Isten előtt azonban lelkük legfennköltebb buzgalmát fejezték ki. Természetesen gyökereken éltek, akár a növényevő állatok. Emberi szemmel nézve ostobák vagy bolondok voltak, Isten szemével, a lélek halhatatlanságába vetett hitüket tekintve viszont sokkalta mélyebb gondolkodónak bizonyultak, olyanoknak, mint Galilei vagy Newton. Mert azért áldoztak fel néhány évtizednyi földi boldogságot és világi szellemet, hogy elnyerjék az isteni szellemet.

Világos tehát, hogy az ember antiszociális lénnyé válik, mihelyt halhatatlan leiekre, végtelenségre és a halhatatlan lélekkel összefonódó szabadságra tesz szert. Ha mindig okos lett volna, ha kizárólag az örökkévalósággal törődött volna, lett volna ereje hozzá, hogy megvesse a világ javait, szenvedéseit és hiúságait, és sohasem lépett volna ki az isteni tudatlanság és gyengeség ama állapotából, és sosem hozott volna létre társadalmat. Röviden: ha Ádám és Éva soha nem evett volna a megismerés fájának gyümölcséből, mi mindnyájan úgy éltünk volna ama földi paradicsomban, melyet Isten jelölt ki nekik lakhelyül, mint az állatok. De attól a pillanattól fogva, hogy az emberek megismerésre, az emberré váláshoz szükséges műveltségre, gondolkodásra, beszédre és anyagi javak élvezetére

vágytak, szükségképpen kiléptek magányukból, és társadalomban egyesültek. Mert minél inkább végtelenek, halhatatlanok és szabadok belül, kívülről annál inkább korlátozottak, halandók, gyengék, annál jobban függnek a külvilágtól.

Nem képzelt, hanem valóságos földi életünket tekintve az emberek tömege olyan megalázó képet nyújt, annyira hiányzik belőle mindenféle kezdeményezés, akarat és szellem, hogy aligha ringathatjuk magunkat abban az illúzióban, hogy találhatunk közöttük akár egyetlenegy halhatatlan lelket vagy bármiféle szabad akaratnak akár csak árnyékát is felfedezhetjük közöttük. Olyan lényeknek tűnnek föl, melyeket kizárólag a sors határoz meg: melyeket mindenekelőtt a külső természet, a föld milyensége és evilági életük egyéb anyagi feltételei határoznak meg; melyeket számtalan politikai, vallási és társadalmi viszony, erkölcsi szokás, törvény, és az elmúlt évszázadok által lassan formált gondolatok és előítéletek világa határoz meg, s mindez születésüktől fogva vár rájuk a társadalomban, amit soha nem ők hoztak létre; sokkal inkább teremtményei, majd eszközei ők a társadalomnak. Ezer ember között aligha találnánk egyet is, akiről – nem abszolút, pusztán relatív értelemben – elmondhatnánk, hogy önmagától akar és gondolkodik. Az emberek óriási többsége, nemcsak a tudatlan tömegeké, hanem éppúgy a magasabb és kiváltságos osztályoké is, csak azt akarja és gondolja, amit mindenki akar és gondol körülötte; úgy hiszik, hogy önállóan akarnak és gondolkodnak, holott csupán mások gondolatát és akaratát adják vissza szolgaian, mechanikusan, általában teljesen jelentéktelen és értelmetlen változtatásokkal. Ez a szolgaiság, ez a gépiesség, a banalitásnak és a közhelynek ez a kiapadhatatlan forrása, az akarat lázadásának és az emberek gondolkodásbéli kezdeményezésének ez a hiánya okozza leginkább az emberiség történelmi fejlődésének siralmasan lassú ütemét. Nekünk, materialistáknak vagy realistáknak, akik nem hiszünk sem a halhatatlan lélekben, sem a szabad akaratban, ez a lassúság – bármily siralmas is – természetesnek tűnik fel. Az ember a majom fejlődési fokáról csak roppant nehezen jut el emberi mivoltának tudatához és szabadsága megvalósításához. Eleinte nem rendelkezhet sem e tudattal, sem e szabadsággal; vadállatként és szolgaként születik a világra, és csak a társadalom kebelén, ami már az ember gondolkodásának, nyelvének és akaratának kialakulása előtt szükségszerűen megvan, válik fokozatosan emberré és szabaddá; kizárólag a társadalom minden hajdani és jelenkori tagjának együttes erőfeszítése árán sikerül ezt elérnie, ez a társadalom képezi idővel emberi létének természetes alapját és kiindulópontját. Ebből kiviláglik, hogy az ember csak akkor tudja megvalósítani egyéni szabadságát vagy személyiségét, ha kiegészül a körülötte lévő egyénekkel, és hogy minderre csak a társadalom együttes munkájával és erejével képes, amely nélkül kétségtelenül a föld összes vadállatai között a legostobább és legnyomorultabb állat maradna. A

materialisták rendszerében – ami az egyedüli természetes és logikus rendszer – kizárólag a társadalom képes megteremteni az emberi egyének szabadságát anélkül, hogy a legkisebb mértékben is megkurtítaná vagy korlátozná azt. A társadalom a gyökér és a fa, a szabadság pedig e fa gyümölcse. A mindenkori embernek ezért kell szabadságát a történelem kezdete helyett a történelem végén keresnie; elmondhatjuk, hogy minden ember igazi és teljes felszabadítása a történelem nagy célja, fennkölt vége.

Minden más elképzelés az idealisták nézetét tükrözi. Az idealisták rendszerében az ember kezdetben halhatatlan, szabad lény, csak hogy szolgaként végezze. Mint halhatatlan és szabad, önmagában végtelen és tökéletes szellemnek nincs szüksége társadalomra, amiből kitűnik, hogy ha társadalmat hoz létre, akkor azt csak egyfajta veszteség árán teheti, vagy úgy, hogy elveszíti halhatatlanságának és szabadságának tudatát. Mint ellentmondásos – belül szellem, kívülről viszont függőségben lévő, tökéletlen és anyagiakra utalt – lény, kénytelen egyesülni másokkal, nem lelki szükségletből, hanem teste megtartása érdekében. A társadalom tehát csupán olyan áldozatok árán jön létre, amelyeket a test hitvány szükséglete érdekében a lélek függetlensége kénytelen meghozni. Ez az igazi veszteség, igazi leigázása a belül halhatatlan és szabad egyénnek, részleges lemondás eredeti szabadságáról.

Ismerjük a szent frázist, amelyik az állam és a jog követőinek nyelvezetében ezt a veszteséget, ezt az áldozatot, az ember leigázása felé tett eme első vészterhes lépést fejezi ki. Az egyén, aki természetes állapotában, tehát mielőtt bármely társadalom tagjává vált volna, tökéletes szabadságának örvendett, a társadalomba való belépésekor feláldozza szabadsága egy részét, hogy ezáltal a társadalom garantálja a megmaradó részt. Aki e frázis magyarázatát követeli, annak általában egy másik frázissal felelnek meg: „az emberi individuum szabadságának nem lehetnek más határai, mint minden egyéb individuumnak”. Szemmel láthatólag mi sem helyesebb e megállapításnál. És mégis, ez az elmélet csírájában tartalmazza a despotizmus egész elméletét. Mindenféle idealista iskolák alapeszméje szerint, és minden valódi ténnyel ellentétben, az emberi individuum addig, és kizárólag csak addig jelenik meg szabad lényként, amíg a társadalmon kívül van, amiből kitűnik, hogy a társadalom, kizárólagosan jogi és politikai társadalomként, vagyis államként szemlélve és felfogva, a szabadság tagadását jelenti. Erre az eredményre jut az idealizmus; és ez láthatóan szöges ellentétben van a materializmus következtetéseivel, ami a tényleges világ eseményeinek megfelelően az emberek egyéni szabadságát az emberiség összfejlődésének szükségszerű eredményeként a társadalomból eredezteti.

Az idealisták értelmezésével szöges ellentétben álló materialista, realista és kollektivista szabadságértelmezés így hangzik: csak a társadalomban és csak az össztársadalom együttes tevékenysége által válik az ember emberré,

jut el emberi mivoltának tudatához és megvalósításához; csak a közös vagy szociális munkán át szabadul fel a külső természet igája alól, csak ez a munka képes a földet az emberiség fejlődése számára kedvező tartózkodási hellyé átalakítani; s e nélkül a materiális felszabadulás nélkül soha nem tehet szert az ember szellemi és erkölcsi szabadságra. Csak a nevelés és műveltség által szabadulhat meg saját természetének igájától, csak ily módon tudja testének ösztöneit és indulatait egyre izmosodó szellemének alávetni; mindez kizárólag és végső fokon szociális kérdés; a társadalmon kívül az ember éppenséggel vadállat volna vagy szent, ami végül is egyazon dologba torkollik. Végül is az elszigetelt ember nem lehet tudatában szabadságának. Az ember számára szabadnak lenni annyit jelent, hogy embertársa, minden körülötte élő embertársa elismeri szabadnak, szabadnak tekinti és úgy is kezeli. A szabadság tehát távolról sem elszigeteltségen, hanem kölcsönös elismerésen, nem elzárkózáson, hanem ellenkezőleg, egyesülésen alapul; az ember szabadsága nem más, mint emberi mivoltának vagy emberi jogainak tükröződése oly módon, hogy tudatában van minden szabad embertársának, testvérének, elvtársának. Csak emberek társadalmában tekinthetem és erezhetem magam szabadnak. Egy alacsonyabb rendű állattal szemben nem vagyok sem szabad, sem ember, mivel ez az állat képtelen felfogni, és így elismerni emberi mivoltomat. Csak addig vagyok magam is ember és szabad, amíg elismerem minden körülöttem élő ember emberi mivoltát. Csak akkor ismerem el a saját emberi karakteremet, ha elismerem a többiekét is. A kannibál, aki vadállatként bánik foglyával és felfalja, nem ember, hanem állat. A rabszolgatartó nem ember, hanem úr. Mivel nem ismeri rabszolgáinak emberi mivoltát, a magáét sem ismeri. Az egész antik társadalom ezt bizonyítja: a görögök és a rómainak nem érezték magukat szabadnak mint emberek, nem tekintették magukat embereknek az emberi jogok értelmében: kiváltságosoknak tudták magukat nemzeti isteneik oltalmában, csak addig tartották magukat görögöknek és rómaiaknak hazájuk ölén, amíg ez a haza független volt, nem igázták le, és ellentétben más országokkal, hódított; egyáltalán nem csodálkoztak, de még csak nem is hitték, hogy joguk és kötelességük volna fellázadni, ha legyőzték és szolgasorba taszították őket. A kereszténység nagy érdeme, hogy minden emberi lény – köztük a nők – emberi mivoltát, és minden ember Isten előtti egyenlőségét hirdette. De hogyan? A mennyországra, az eljövendő életre, és nem a jelenkori, a valós életre, a földi életre vonatkoztatva hirdette. Ráadásul hazugság is ez az eljövendő egyenlőség, mert a kiválasztottak száma köztudottan rendkívül korlátozott. Ebben egyetértenek a legkülönbözőbb keresztény szekták teológusai is. És így az úgynevezett keresztény egyenlőség az Isten kegyelme által kiválasztott néhány ezer kiváltságát jelenti elkárhozottak millióival szemben. És ekkor ez az Isten előtti egyenlőség – még ha mindenki számára megvalósulhatna is – nem volna más, mint egyenlő semmiség és szolgaság

egy hatalmas úrral szemben. Nem az emberi méltóságról való lemondás és e méltóság megvetése az isteni nagysággal szemben képezi-e az alapját a keresztény kultusznak és legfelső feltételét az üdvösségnek? A keresztény tehát nem ember olyan értelemben, hogy tudatában volna emberi mivoltának, és mivel saját emberi méltóságát sem tudja becsülni, a másokét sem képes tiszteletben tartani; és mivel a mások emberi méltóságát nem tudja becsülni, a magáét sem képes tiszteletben tartani. A keresztény lehet próféta, szent pap, király, hadvezér, miniszter, hivatalnok, bárminemű autoritás képviselője, csendőr, hóhér, nemes, kizsákmányoló burzsoá vagy szolgalelkű proletár, elnyomó vagy elnyomott, kínzó vagy kínzott, úr vagy bérenc, de nincs joga embernek nevezni magát, mert az ember csak akkor ember igazán, ha tiszteli és szereti minden embertársa emberi mivoltát és szabadságát, és ha minden embertársa szereti, élesztgeti és megteremti az ő emberi mivoltát.

Kizárólag akkor vagyok igazán szabad, ha minden körülöttem élő ember, férfiak és nők egyaránt, ugyanolyan szabadok, mint jómagam. Mások szabadsága távolról sem korlátozza avagy tagadja az én szabadságomat, hanem ellenkezőleg, szükségszerűen előfeltételezi és igenli azt. Kizárólag mások szabadsága révén válók magam is igazán szabaddá, mégpedig oly módon, hogy minél több szabad ember vesz körül, és minél mélyebb és nagyobb az ő szabadságuk, annál szélesebb, mélyebb és nagyobb az én szabadságom is. Ezzel szemben az emberi szolgaság gátat szab a szabadságomnak, vagy – és a kettő ugyanaz – az emberi bestialitás tagadja emberi mivoltomat, mivel – még egyszer hangsúlyozandó – csak akkor lehetek szabad, ha szabadságomat, de nevezhetjük akár emberi méltóságnak is, ha tehát emberi méltóságomat azon benne foglalt emberi jogommal egyetemben, hogy nem engedelmeskedem másoknak, és cselekedeteimet egyedül saját meggyőződésem határozza meg, minden ember szabad tudatában egyenlő mértékben tükröződvén, általános elismerés erősíti meg. Ez a személyes szabadság – melyet minden embertársam szabadsága megerősít – végtelen távlatokat nyer.

Látható, hogy a materialisták felfogásában élő szabadság igen pozitív, igen teljes és mindenekelőtt végtelenül szociális dolog, mivel csak a társadalomban és csak a legszigorúbb egyenlőségben és szolidaritásban valósítható meg. Három fejlődési mozzanatot, három elemét különböztethetjük meg, melyek közül az első fölöttébb pozitív és szociális; minden emberi képesség teljes kifejlesztése és teljes élvezete ez, minden ember azon ereje, mely neveléssel, tudományos kimunkálással és anyagi boldogsággal érhető el; az egyénnek mindezt csakis az össztársadalom együttes anyagi és szellemi, izom- és idegmunkája biztosíthatja.

A szabadság második eleme negatív. Ez az emberi individuum lázadása mindennemű isteni és emberi, kollektív és egyéni autoritás ellen.

Először is a teológia legfőbb fantomjának zsarnoksága, Isten elleni lázadásról van szó. Világos, hogy amíg mennyei urunk van, addig a földön

szolgák vagyunk. Eszünk és akaratunk megsemmisül. Amíg hisszük, hogy abszolút engedelmességgel tartozunk neki (márpedig egy istennel szemben másféle engedelmesség nem létezik), addig szükségképpen és mindennemű ellenállás és kritika nélkül alá kell vetnünk magunkat közvetítői és kiválasztottjai autoritásának: messiásoknak, prófétáknak, Isten által megvilágosodott törvényhozóknak, császároknak, királyoknak és mindahány hivatalnokuknak és miniszterüknek – két nagy intézmény felszentelt képviselőinek és szolgálóinak, mely intézmények oly színben tüntetik fel előttünk magukat, mintha Isten maga választotta volna ki őket az emberek vezetésére; ez a két intézmény pedig az egyház és az állam. Minden földi avagy emberi autoritás közvetlenül az egyházi vagy az isteni autoritásból fakad. Az autoritás viszont a szabadság tagadása. Isten, avagy sokkal inkább Isten fikciója minden földi szolgaság szentesítése és szellemi, illetve erkölcsi alapja; az ember szabadsága pedig csak akkor válik majd tökéletessé, ha porig zúzza a mennyei úr vészterhes fikcióját. Eszerint minden egyes ember zsarnokság elleni lázadásáról szó van, legyen az egyéni vagy társadalmi autoritás, melyet az állam testesít meg, és törvények révén gyakorol. Itt azonban vigyáznunk kell, és ezért elengedhetetlen, hogy nagyon pontos különbséget tegyünk az államon belül szervezett társadalom hivatalos, és épp ezért zsarnoki autoritása, valamit a nem hivatalos, természetes társadalom tagjaira gyakorolt természetes befolyás és természetes hatás között.

Az egyén sokkal nehezebben tud lázadni a társadalom természetes befolyása ellen, mint a hivatalosan szervezett társadalom az állam ellen, jóllehet mindkettő ellen lázadnia kell. Az elnyomó és végzetes társadalmi zsarnokság sokszor nem az állam autoritására jellemző parancsoló Önkény, a törvényes és formális despotizmus jellemvonásait hordozza. Nem törvényként jelenik meg, aminek minden egyénnek alá kell vetnie magát, ha el akarja kerülni az igazságügyi büntetést. Hatását finomabban, megnyerőbben, kevésbé feltűnően, ám annál erősebben fejti ki, mint az állami autoritás. Az anyagi élet erkölcsökön és szokásokon keresztül – a szellem és a szív nézetein, előítéletein és megszokásain keresztül uralja az embereket: mindezt összességében közvéleménynek nevezzük. A közvélemény születésétől fogva körülveszi, áthatja és eltölti az embert, sőt saját, személyes létének alapját is alakítja oly módon, hogy minden ember bizonyos mértékben önmagának felelős, még ha ezt sokszor nem is sejti. Ebből kitűnik, hogy az embernek a társadalom természetes hatása elleni lázadása részben önmaga ellen irányul, mivel anyagi, szellemi és erkölcsi törekvéseivel és hajlamaival nem más, mint a társadalom terméke. Ez az oka annak a szörnyű hatalomnak, melyet a társadalom az emberekre gyakorol.

Ami a tökéletes erkölcsöt, azaz az emberi becsülést illeti, azonnal elmondom, mit értek ezen a kifejezésen; a társadalomnak ez a hatalma lehet jótékony, de lehet káros is. Akkor jótékony, ha a tudomány, az anyagi jólét, a

szabadság, az egyenlőség és a testvéri szolidaritás létrejöttén munkálkodik, és káros, ha ellenkező tendenciákkal rendelkezik. Egy faragatlan emberek társadalmába született ember úgy általában faragatlan marad; ha papok kormányozta társadalomba születik bele, félkegyelmű, álszent lesz; ha rablóbandába születik bele, minden bizonnyal maga is rablóvá válik; ha burzsoáziába születik, a munka kizsákmányolója lesz; és ha végzetére a félistenek társadalmába születik bele, a nemesekébe, fejedelmekébe, királyokéba, akik uralkodnak a földön, akkor képességei, lehetőségei és hatalma fokától függően az emberiség megvetője, leigázója, zsarnoka lesz. Ezekben az esetekben az egyének ahhoz, hogy emberi mivoltát kiharcolja, feltétlenül fel kell lázadnia az ellen a társadalom ellen, amelyik létrehozta öt.

Ismétlem, az egyén sokkal nehezebben lázad a társadalom ellen, mint az állam ellen. Az állam egy történelmi, átmeneti intézmény, a társadalomnak olyan múló formája, mint idősebb fivére, az egyház, de az államnak nincs társadalmi sorsmeghatározó és megváltoztathatatlan jellege, míg a társadalom feltétele mindennemű emberi fejlődésnek, és így a társadalom – osztozva a természeti törvények, hatások és jelenségek mindenhatóságában – képezi mindennemű emberi lét alapját. Az ember a társadalomban keletkezik, mégpedig attól a pillanattól kezdve, amikor megteszi az első lépést az emberi lét felé, amikor emberi lénnyé, azaz beszélő és többé-kevésbé gondolkodó lénnyé kezd válni, úgy keletkezik, ahogyan a hangya a hangyabolyban vagy a méh a kaptárban; nem ö választja meg a társadalmat, ellenkezőleg, a társadalom terméke, éppúgy alá van vetve azon sorsmeghatározó természeti törvényeknek, melyek szükségszerű fejlődését irányítják, mint minden egyéb természeti törvények. A társadalom minden egyén előtt létezik és egyúttal túl is éli az egyént, mint a természet; a társadalom örök, miként a természet, vagy még inkább: a földön keletkezett, és éppolyan sokáig fennáll, mint maga a föld. Eszerint az ember éppúgy nem tud radikálisan fellázadni a társadalom ellen, mint ahogyan a természet ellen sem tud fellázadni, mivel az emberi társadalom nem egyéb, mint a természet utolsó nagy kinyilatkoztatása vagy teremtménye a földön; az az egyén pedig, aki a társadalmat – vagyis a természetet általában, a sajátját konkrétan – megkérdőjelezi, az egy igazi lét mindennemű feltételén kívülre száműzi magát, a Semmibe, a tökéletes űrbe, a holt absztrakcióba, Istenbe zuhan. Ezért fel sem merülhet a kérdés, hogy a társadalom szerencse-e avagy szerencsétlenség, mint ahogy képtelenség volna az a kérdés is, hogy a természet, a mindent átfogó, anyagi, valódi, egyedüli, fennkölt és tökéletes lény szerencsétlenség-e vagy pedig szerencse; több annál; rettenetesen pozitív és megközelíthetetlen tény, mely megelőz minden tudatot, eszményt, minden szellemi és erkölcsi értékelést, alap, világ, amelyben a sors rendelésére idővel alakul ki az, amit szerencsének nevezünk.

Az állammal másként áll a dolog; nem vonakodom kijelenteni, hogy az állam szerencsétlenség, de történetileg szükségszerű, éppúgy szükségszerű

volt a múltban, ahogy előbb-utóbb szükségszerű lesz teljes megsemmisülése, éppúgy szükségszerű, mint a kezdetleges állati természet és az ember teológiai tévelygései. Az állam azonban egyáltalán nem azonos a társadalommal, az állam csupán brutális és absztrakt történelmi formája a társadalomnak. Az állam minden országban az önkény, a rablás és a fosztogatás házasságának gyümölcse, a háborúé és a hódításé, röviden: az állam a népek teológiai fantáziája által sorra teremtett istenekkel jött létre. Az állam kezdeti időszakában – akárcsak ma – a brutális erőszak és a diadalmaskodó keménység isteni megszentelése. Az állam még a legdemokratikusabb országokban is, mint az Amerikai Egyesült Államokban és Svájcban, egy kisebbség előjogainak és a nagy többség leigázásának szabályos formája.

Sokkal egyszerűbb az állam ellen lázadni, mert az állam természetében van valami, ami rebellióra csábít. Az állam az autoritás, a hatalom, az erőszakkal való dicsekvés és elbutulás. Az állam nem szelíd eszközökkel szilárdítja meg pozícióját, az állam nem próbál meggyőzni: nem szívesen avatkozik be, mert természetétől idegen a meggyőzés, sokkal inkább kíván hatást kelteni, kényszeríteni, és bármibe kerül is, el akarja palástolni, hogy az emberi akarat megsértője, szabadságának örökös tagadója. Még ha jót parancsol is, elrontja és bemocskolja azt, mert parancsolja, mert minden parancs a szabadság jogos felháborodását váltja ki; mert a jó, ha úgy parancsolják – az igazi erkölcs, az emberi erkölcs, és nem az isteni erkölcs szempontjából, hanem az ember megbecsülése és szabadsága szempontjából nézve – rosszá változik. Az ember szabadsága, erkölcsössége és méltósága éppen abban rejlik, hogy a jót nem azért teszi, mert megparancsolják neki, hanem mert megérti, mert akarja és szereti.

A társadalom nem formálisan, hivatalosan és tekintélyuralommal akaszkodik az emberre, hanem természetes úton veti meg a lábát, ezért sokkal hatalmasabb a hatása is az egyénre, mint az államé. A társadalom megteremti és alakítja mindazokat az egyéneket, melyek benne fogannak és fejlődnek. Lassanként, létük első pillanatától fogva halálukig, itatja át őket saját anyagi, szellemi és erkölcsi természetével; úgyszólván minden egyénben individualizálódik.

Az igazi emberi egyén kevéssé univerzális és absztrakt lény, hogy attól a pillanattól fogva, amint megfogan anyja méhében, egy sor anyagi, földrajzi, éghajlati, etnográfiai, higiéniai és ezért gazdasági természetű ok-okozati viszony határozza meg és fonja körbe, voltaképpen ezek alkotják a kizárólag a családjához, osztályához és fajtájához tartozó materiális természetet, és miként az emberi hajlamok és képességek függenek a mindennemű külső vagy fizikai befolyások összességétől, éppúgy minden ember egyedi természettel vagy egyedi jelleggel jön a materiálisán meghatározott világra. Ezenkívül az ember születésekor, aránylag magas fejlettségű agyának köszönhetően, természetesen különböző mértékben, nem vele született eszméket és érzéseket

hoz magával – ahogyan az idealisták állítják –, hanem materiális és formális képességet az érzésre, a gondolkodásra, a beszédre és az akarásra. Kizárólag eszmeformáló és -alakító képesség ez és – miként említettem – tartalom nélküli, pusztán formális aktivitási erőt hoz magával. Ki visz bele tartalmat? A társadalom.

Ez nem a megfelelő hely annak vizsgálatára, hogy hogyan alakultak ki az első fogalmak és eszmék, melyeknek többsége a primitív társadalmakban természetesen igen zagyva volt. Annyit állíthatunk teljes bizonyossággal, hogy ezek a fogalmak és eszmék nem elszigetelten és önkéntesen jöttek létre istenáldotta egyének rejtélyes módon megvilágosodott szelleme által, hanem közös munka révén, igen gyakran a társadalomhoz tartozó egyének tudta nélkül, akiknek legkitűnőbb képviselői, a lángelmék ennek csupán leghűbb és legszerencsésebb megnyilatkozásai voltak – a zsenik mindig is olyanok voltak, ahogyan Voltaire mondja: "Tudásukat ott szedték fel, ahol épp rábukkantak." Tehát a társadalom közös szellemi munkája teremtette meg az első eszméket. Ezek az eszmék eleinte pusztán természeti és társadalmi tények egyszerű és természetes, meglehetősen tökéletlen megállapítására korlátozódtak, és nem e tényekből logikusan levont következtetések voltak. Ez volt a kezdete minden emberi képzetnek, ötletnek és gondolatnak. E gondolatokat, melyeket egyáltalában nem az emberi szellem önkéntes tevékenysége hívott életre, csak a valódi külső és belső világ töltött meg tartalommal. Az emberi szellem, vagyis az emberi agy – amit az idegek külső és belső benyomásai hoztak létre – teljességgel organikus, s ezért materiális munkája vagy tevékenysége csak formális tevékenységgel járul hozzá ehhez, pusztán összeveti és helyes vagy rossz rendszerekbe foglalja a dolgokról és tényekről szerzett benyomásokat. Ily módon keletkeztek az első eszmék. A nyelv útján ezek az eszmék vagy még inkább ötletek pontosabbá váltak és rögződtek úgy, hogy az egyének továbbadták őket egymásnak; az egyéni ötletek összeütköztek, kölcsönösen ellenőrizték, meghatározták és módosították egymást, hogy végezetül beleolvadjanak egy egyetlen rendszerbe és létrehozzák a társadalom közös tudatát, közös gondolkozását. Ezek a nemzedékről nemzedékre áthagyományozódott gondolatok egyre csak fejlődnek az évszázadok elmemunkája során, és egy-egy társadalom, osztály, nép szellemi és morális örökségét képezik.

Minden nemzedék talál a bölcsőjénél egy eszme-, ötlet- és érzésvilágot, amelyet az elmúlt évszázadok örökségeként vesz át. Ez a világ kezdetben nem eszményi alakban, képzetek és eszmék rendszereként, vallásként, tanként jelenik meg az újszülöttnek; a gyermek képtelen volna befogadni, felfogni ebben az alakjában; e helyett hús-vér, valós világként jelenik meg számára az őt körülvevő személyekben és dolgokban, és ez a világ születése pillanatától kezdve érzékeihez szól mindabban, amit gyermekként hall és lát. Mert az eszmék és képzetek, amik eleinte csak a valós, természeti és társadalmi

tényeknek a termékei, abban az értelemben, hogy tükröződnek, visszaverődnek az emberi agyban, és az emberi agy materiális szervével úgymond ideálisan adja vissza őket, a későbbiek során, miután – ahogyan arról már írtam – rögződnek a tudatban, egy-egy társadalomban, megerősödnek és újabb, ezúttal nem természeti, hanem társadalmi tények okaivá válnak. Végső soron végtelenül lassan átformálják az emberi létet, szokásokat és intézményeket, röviden: átalakítanak minden emberi viszonyt a társadalomban azzal, hogy az élet leghétköznapibb dolgaiban mindenki számára, még a gyermekek számára is kifejeződnek, érezhetővé és kézzelfoghatóvá válnak. Ily módon hatnak át minden nemzedéket a zsenge gyermekkortól kezdve a felnőttkorig, amikor is az ember önállóan kezd el gondolkodni, és ezt a gondolkodást szükségszerűen új kritika kíséri, és ekkor önmagában, akárcsak az őt körülvevő társadalomban, rögzített gondolatok és képzetek világára bukkan, ez szolgál neki kiindulópontul, és bizonyos értelemben ez adja az első anyagot önálló szellemi és erkölcsi tevékenységéhez. Ilyenek hát az áthagyományozódott és általános képzetek, melyeket a metafizikusok helytelenül velünk születettnek neveznek, mivel megtéveszti őket az a tökéletesen szenvtelen és észrevehetetlen mód, ahogyan ezek a kívülről jövő eszek benyomulnak és bevéső dnek a gyermekek tudatába, mielőtt még öntudatra ébrednének.

Ezek hát az istenségről és a leiekről alkotott általános vagy absztrakt, teljesen ostoba eszmék, melyek azonban elkerülhetetlenül és sorsszerűén jelen vannak az emberi szellem történelmi fejlődésében, és ez a szellem csak nagyon lassan, sok évszázadon át juthat el önmaga észbeli és kritikus felismeréséhez. Ez a szellem mindig a butaságból indul ki, hogy eljusson az igazsághoz, mindig a szolgaságból, hogy meghódítsa a szabadságot; az évszázadok általános tudatlansága és butasága, valamint a kiváltságos osztályok jól felfogott érdekei miatt az általuk szentesített eszmékről még ma sem lehet nyíltan és érthetően beszélni anélkül, hogy a néptömegek tetemes részét ne forradalmasítanánk és ne kockáztatnánk, hogy a burzsoá álszentség gyalázkodásban törjön ki. E teljességgel elvont eszmék mellett – és egyre szorosabb kapcsolatba kerülve velük – az ifjúság tömérdek olyan határozott eszmét és képzetet talál a társadalomban, és a társadalom által gyermekkorára gyakorolt mindenható hatás következtében saját magában, melyek óriási mértékben a valódi életre, a hétköznapi életre vonatkoznak. Ezek a természetről, az emberről, az igazságról, az egyén és osztályok jogairól és kötelességeiről, a társadalmi követelményekről, a családról, a tulajdonról, az államról és sok egyéb dologról alkotott képzetek az emberek kölcsönös kapcsolatait szabályozzák. Mindezeket az eszméket, melyeket az ember már élete kezdetén megvalósulva lát a dolgokban és emberekben, melyek a neveléssel és az oktatással belevéső dnek a szellemébe, mielőtt még öntudatra ébredne, később az általános tudatot vagy a közös előítéletet kifejező elméletek szentesítik,

magyarázzák és értelmezik, illetve mindazok a vallási, politikai és gazdasági, társadalmi intézmények, melyeknek maga is részese. Olyannyira átitatják ezek az embert, hogy függetlenül attól, hogy személyes érdekében áll-e védeni a társadalmat avagy sem, anyagi, szellemi és erkölcsi szokásai révén akaratlanul is a társadalom részesévé válik.

Nem azon a fokozatos hatáson kell csodálkozni, amit ezek a társadalom kollektív tudatát kifejező eszmék gyakorolnak az embertömegre, hanem ellenkezőleg, azon csodálkozhatunk, hogy ebben a tömegben akadnak olyanok, akik azon gondolkodnak, azt akarják és van bátorságuk hozzá, hogy leküzdjék a társadalmat; mert a társadalom roppant nyomással nehezedik az egyénre, és nem létezik olyan erős jellem, olyan hatalmas értelem, amelyik azt állíthatná magáról, hogy őt megkíméli a társadalom zsarnoki és ellenállhatatlan befolyása.

Mi sem bizonyítja jobban az ember társadalmi jellegét, mint ez a befolyás. Elmondhatjuk, hogy minden társadalom kollektív tudata – ami egyaránt megvalósul a nagy közintézményekben és a magánélet apró részleteiben, és ami a társadalom minden elméletének alapját képezi – egyfajta miliőt, egyfajta szellemi és erkölcsi légkört teremt, ami káros ugyan, egyúttal azonban nélkülözhetetlen is tagjai létéhez. Uralja, leigázza és általa meghatározott kapcsolatok révén összekapcsolja egymással őket; minden tagjának biztonságot és bizonyosságot ad és megteremti létezésük első feltételét a tömegben: a banalitást, a közhelyet, a szokást.

Az emberek túlnyomó többsége, nemcsak a néptömegek, hanem a kiváltságos és művelt osztályok soraiban is, sőt itt gyakran még erősebben, mint a tömegben, nem nyugodt és nem elégedett magával mindaddig, amíg minden gondolatában és cselekedetében hűségesen és vakon nem követi a hagyományt és a szokásokat: „Atyáink is ekképpen gondolkodtak és cselekedtek, nekünk is így kell tehát gondolkodnunk és cselekednünk; miért gondolkodnánk és cselekednénk másképpen?” Ez a gondolat társadalmi osztályokra való tekintet nélkül az emberiség 99 százalékának filozófiáját, meggyőződését és gyakorlatát fejezi ki. És ahogyan már említettem, ez a legnagyobb kerékkötője a haladásnak és az emberiség gyors felszabadításának.

Mi az oka ennek az ijesztő lassúságnak, ami már-már a pangással határos, és ami – miként már említettem – az emberiség leghatalmasabb szerencsétlenségét jelenti? Sokfajta oka van ennek. Kétségkívül az egyik legfontosabb oka a tömegek tudatlansága. Miután a kormányzatok és a kiváltságos osztályok atyai gondoskodásának köszönhetően – akik hasznosnak vélték, hogy a tömegeket minél tovább megtartsák tudatlanságban, kegyességben és hitben, és ez a három dolog egyet jelent – általánosan és szisztematikusan megfosztották a tömegeket a tudományos neveléstől, a tömegek nem is tudnak a szellemi felszabadulás eszközének létezéséről és használatáról: a

kritikáról, ami nélkül nem létezhet erkölcsi és társadalmi forradalom. A tömegeket azonban, melyeknek érdekében állna fellázadni a meglévő rend ellen, visszafogja atyáinak a vallása, a kiváltságos osztályoknak ez az óvintézkedése.

A kiváltságos osztályokat pedig, melyeknek ma már semmije sincs, se kegyessége, se hite, jóllehet ezt állítják, politikai és társadalmi érdeke tartja vissza, gátolja. Mégis képtelenség volna azt állítani, hogy ez az egyetlen oka annak, hogy olyan szenvedélyesen ragaszkodnak uralkodó eszméikhez. Bármilyen lesújtó véleménnyel vagyok is ezen osztályok jelenlegi szellemi és erkölcsi értékéről, mégsem fogadhatom el, hogy az érdek volna gondolataik és tetteik egyedüli mozgatórugója.

Kétségkívül minden osztályban és minden pártban van egy többé-kevésbé népes csoport, amelyhez intelligens, merész és lelkiismeretlen kizsákmányolok tartoznak, akiket erős embereknek neveznek, és akik – tekintet nélkül szellemi és erkölcsi előítéletre – céljuk elérése érdekében nem riadnak vissza semmiféle eszköztől sem. Ám ezek a kitűnő emberek még a legromlottabb osztályokban is csupán elenyésző kisebbségben vannak; a többség itt is éppolyan bárgyú, mint a népben. Természetesen aláveti magát saját érdekeinek, és ezzel létfeltételt teremt magának. Mégsem fogadhatjuk el, hogy ezzel a reakcióval kizárólag önző érzéseire hallgat. Ha sok ember közösen cselekszik, még ha egyénenként valójában romlott is, nem olyan romlott. Minden népes közösségben – s az olyan hagyományos és történelmi közösségekben, mint az osztályok, még ha odáig jutnak is, hogy minden érdekkel és joggal szemben állnak és csak bajt okoznak, még inkább – van valamiféle erkölcs, vallás, hit, ami kétségkívül nagyon csekély mértékben értelmes, többnyire fölöttébb nevetséges és korlátolt, ami azonban e közösségek elengedhetetlen erkölcsi feltételét jelenti.

Az idealisták általános és alapvető tévedése, ami mindenesetre igen logikusan következik rendszerükből, abban van, hogy az erkölcs alapját az elszigetelt egyénben keresik – ez pedig kizárólag az egyesült egyénekben kereshető és keresendő. Ennek bizonyítására mindenkorra le kell számolnunk az idealisták különálló vagy abszolút individuumával.

Ez a magányos és elvont individuum ugyanolyan fikció, mint Istené; mindkettőt egyszerre teremtette meg a népek hívő képzelőereje vagy gyermeteg, nem gondolkodó, nem tapasztalaton alapuló és kritika nélküli, képzelődő értelme, hogy majd a későbbiekben az idealista gondolkodók teológiai és metafizikai elméletei továbbfejlesszék, magyarázzák és dogmává emeljék. Mindkét fikció tartalom nélküli absztraktum, összeegyeztethetetlen a valósággal, és a Semmibe torkollik. Úgy hiszem, hogy bebizonyítottam az Isten-fikció erkölcstelenségét, a függelékben pedig bizonyítani fogom még a képtelenségét is. Most pedig annak az abszolút avagy absztrakt embernek

együgyű és erkölcstelen fikcióját kívánom elemezni, amelyet az idealista iskola moralistái politikai és társadalmi elméleteik alapjául használnak fel.

Könnyen be tudom bizonyítani, hogy az általuk dicsért és szeretett emberi individuum teljességgel erkölcstelen lény. Ez az individuum a megtestesült egoizmus, az antiszociális lény *par excellence.* Mivel halhatatlan lélek adatott neki, önmagában végtelen és tökéletes, és ezért nincs szüksége senkire, még Istenre sem, nemhogy emberre. Ebből következik, hogy semmi esetre sem volna képes elviselni egy hasonló vagy magasabb rendű, szintén halhatatlan és végtelen lény létét, akár az ő szintjén, akár fölötte áll. Ennek az individuumnak a földkerekség egyetlen emberének, mi több, a világ egyetlen lényének kellene lennie. Mert az a végtelen, amelyik talál magán kívül valamit, bármit, immár nem végtelen; két szemben álló végtelen lény megszünteti egymást.

Miért követték el az amúgy oly agyafúrt, következetes teológusok és metafizikusok ezt a következetlenséget, és miért fogadják el továbbra is sok egyenlő mértékben halhatatlan, vagyis végtelen embernek, és ráadásul még egy halhatatlan és végtelen Istennek is a létét? Az a tökéletes képtelenség kényszeríti erre őket, hogy tagadják a földön élt és élő emberi individuum millióinak valódi létét, halandóságát és kölcsönös függőségét. Ezt a tényt a legjobb akarattal sem hagyhatják figyelmen kívül. Logikusan ebből arra kellett volna következtetniük, hogy a lelkek nem halhatatlanok, hogy nincs földi és halandó porhüvelyüktől független létük, és hogy az emberek, mihelyt korlátozottnak és egymással kölcsönös függőségben állónak látják egymást és önmagukon kívül különböző tárgyak végtelenségét észlelik, mulandók, korlátozottak és végesek, miként minden, mi van. Ha azonban elfogadnák ezt, le kellene mondaniuk idealista elméleteik alapjairól, és a tiszta materializmus, avagy a vizsgálódó és egzakt tudomány zászlaja alá kellene vonulniok. Erre szólítja fel őket a század hatalmas hívószava is.

De ők nem hallják ezt a hangot. Megvilágosodott, próféta, doktriner és papi természetük, a metafizika agyafúrt hazugságaival teletömött, idealista fantazmagóriák homályához szokott szellemük háborog az egyszerű igazság szabad következményei és napfénye ellen. Annyira iszonyodnak ettől, hogy inkább elviselik a halhatatlan lélek fikciójával teremtett ellentmondást, vagy pedig egy újabb agyrémben, az Isten-fikcióban keresik a megoldást. Az elmélet szemszögéből nézve Isten valójában nem egyéb, mint az idealisták végső menedéke és minden értelmetlenség és ellentmondás legfőbb kifejeződése. A gyermeteg és naiv metafizikát képviselő teológiában Isten az értelmetlenség alapjaként és első számú okaként jelenik meg, a voltaképpeni metafizikában, vagyis a kifinomult és racionalizált teológiában viszont ezzel ellentétben végső instanciaként, végső mentsvárként jelenik meg, abban az értelemben, hogy minden feloldhatatlannak tűnő ellentétet Istenben és

Istennel – tehát, amennyire csak lehetséges, a tudomány látszatának köntösébe bújtatott abszurditással – magyaráznak.

Egy személyes Isten léte és a lélek halhatatlansága két, egymástól elválaszthatatlan fikció, ugyanannak a tökéletes értelmetlenségnek két pólusa, melyek kölcsönösen kikövetelik egymást, és hiába keresi egyik a másikban magyarázatát, létjogosultságát. Akárcsak az egyes ember feltételezett végtelensége és sok ember, tehát az egymáson kívül létező, és egymást szükségszerűen korlátozó sokak létének konkrét ténye között feszülő ellentétre, úgy a lélek halandóságára és halhatatlanságára, természetes és feltétlen, kölcsönös függőségére az idealisták csupán egyetlen válasszal szolgálnak: Istennel; s akinek ez a felelet nem mond semmit, akit ez nem elégít ki, úgy kell annak. Más választ nem tudnak adni neki.

A lélek halhatatlanságának fikciója, valamint ennek szükségszerű következménye, az egyéni erkölcs fikciója minden erkölcs tagadását jelenti. Ebben a vonatkozásban igazat kell adni a teológusoknak, akik a metafizikusoknál sokkal következetesebben és sokkal logikusabban tagadják azt, amit független morálnak szokás nevezni: okosan azt mondják, hogy ha az ember elismeri a lélek halhatatlanságát és Isten létét, akkor azt is fel kell ismernie, hogy csak egyetlen egy erkölcs, az isteni, egy kinyilatkoztatott törvény, a vallásos erkölcs létezik, vagyis a halhatatlan lélek kapcsolata Istenhez, ami Isten kegyelme által jön létre. Ezen az irracionális, csodálatos és misztikus kapcsolaton belül az egyedüli szentség az üdv, s azokon a következményeken kívül, melyek ebből a kapcsolatból következnek az ember számára, minden egyéb kapcsolat a nullával egyenlő. Az isteni erkölcs tagad minden emberi erkölcsöt.

Az isteni erkölcs tökéletes megfogalmazását tartalmazza a keresztény alapelv: „Szeresd Istent jobban, mint magadat, és szeresd felebarátodat, mint magadat", ami magában foglalja az ember önmagának és felebarátjának feláldozását Istennek. Az ember önfeláldozása oktalanságnak tekinthető; a felebarát feláldozása emberi szempontból nézve feltétlenül erkölcstelen. És miért kell embertelen áldozatot hoznom? Lelkem üdvéért. Ez a kereszténység utolsó szava tehát azért, hogy tetsszen Istennek és megmentse lelkemet, fel kell áldoznom felebarátomat. Ez az abszolút egoizmus. Ez az egoizmus, amit a katolicizmus se nem enyhített, se nem semmisített meg, hanem csupán álcázott a kényszerű közösséggel és a tekintélyuralmi, hierarchikus és zsarnok egységgel, a protestantizmusban – ami egyfajta „Meneküljön, aki tud"-vallás – cinikus leplezetlenséggel jelenik meg. […]

Horváth Géza fordítása

7. A „TALAJOSSÁG”. A KÉSEI SZLAVOFIL GONDOLAT: AZ OROSZ HIVATÁSTUDAT. FJODOR DOSZTOJEVSZKIJ

A „talajosság” (or.: pocsvennyicsesztvo) irányzatát a kései szlavofil gondolathoz szokás kapcsolni. Míg a korai szlavofilizmust az jellemezte, hogy a nemzeti elvet alárendelte az ortodoxiának, a kései szlavofilek viszont a nemzeti elvet túlhangsúlyozták, noha közülük is többen voltak olyanok, akik megőrizték az 1830-as évek szlavofil bölcselőinek az idealizmusát. A „talajosok” közé tartozott Apollon Grigorjev, irodalmi kritikus, Nyikolaj Sztrahov, filozófus és az 1860-as évek elején Dosztojevszkij, publicisztikájával. Apollon Grigorjev (1822-1864) Schelling követője volt, a szlavofil eszmékből a népiség állt gondolkodásának homlokterében. A népi elv autonómiáját védelmezi a hegeliánus nézetekkel szemben, tőle származik a „talajosság” elnevezése is. „A talaj nem más, mint a népélet mélysége, a történelmi folyamat titokzatos rétege” – írja. Schelling szellemében a népélet „organikusságáról” értekezett, az „organikus egység” megszállottja volt. Az organikusság nála azonban nem biológiai, hanem magasrendű szellemi érték, noha a tudattalan szellemisége. A korai szlavofileket követte abban is, hogy az ortodoxiának mint az orosz életet szervező szellemiségnek nagy jelentőséget tulajdonított. Szerinte nem csak a parasztság, de a kereskedő réteg is megőrizte az eredendő orosz életformát, amely a testvériségen, a kölcsönös segítségnyújtáson és az alázaton alapul. Nézeteit Puskinról és Osztrovszkijról írott irodalmi kritikáiban fejtette ki. Nyikolaj Sztrahov (1828-1896) klasszikus értelemben vett konzervatív gondolkodó volt, Dosztojevszkij egyik legjobb barátjának tekintette. Neoszlavofil hitvallását a *Harc a Nyugattal* című munkájában fejezte ki, melyben a nyugati civilizációt „istentelen civilizációnak” tartotta, és harcra szólított fel a nyugati „művelődés” üres formáinak hazai terjedése ellen. Ezzel a méreggel szemben csak a „hazai talajjal” és a néppel való kapcsolatteremtéssel vehetik fel az oroszok a harcot, mert csak ekkor tudják megőrizni a szerves vallási-erkölcsi elveiket.

A Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij (1821-1881) regényeiből kibomló bölcseleti tartalom alig érinti az író publicisztikáját, noha maga az író nagy jelentőséget tulajdonított publicisztikai tevékenységének is. A társadalmi-politikai kérdésekben állást foglaló írásai Oroszország válságos éveiben, a vesztes krími háború után, a II. Sándor trónralépésével (1855) meginduló reformok (a legjelentősebb az 1861-es jobbágyfelszabadítás) időszakában jelentek meg. 1873-ban pedig a Grazsdanyin című hetilapban közölte *Az író naplója* cím alatt publicisztikai írásait. Az író naplója önálló kiadványként 1876-77-ben, valamint 1880-81-ben is megjelent.

A Vremja című folyóiratot Dosztojevszkij együtt adta ki Apollon Grigorjevvel. Az előfizetőknek szóló hirdetésben a következőket írta: „Végre

meggyőződtünk arról, hogy mi szintén külön nemzet vagyunk, sőt jelentős mértékben autochton nemzet, és az a feladatunk, hogy formát teremtsünk magunknak, még pedig saját, hazai formát, amely a mi talajunkból fakad". Misszióját Dosztojevszkij akkoriban abban látta, hogy békét teremtsen a két tábor, a szlavofilek és a nyugatosok között. Cikkeiben Dosztojevszkij is többször érinti a népiség kérdését, és kötelezőnek tartja az „alázatot" a néphez való viszonyban, mivel a néplélek a „magasrendű igazság" őrzője.

A Vremja és az Epoha lapjain már megjelent Dosztojevszkij orosz misszióval kapcsolatos gondolata, amely abban áll, hogy összebékítse a különböző népeket. Ez az elképzelés lesz majd az alapja az 1880-as híres Puskin-beszédnek. Moszkvában 1880. júniusában többnapos Puskin-ünnepség zajlott, a költő szobrának felavatása alkalmából. Az Orosz Irodalom Kedvelőinek Társasága kétnapos ünnepi ülést szervezett, ahol az első napon Turgenyev olvasta fel Puskin-beszédét, a második napon pedig Dosztojevszkij. Dosztojevszkij beszéde hatalmas sikert aratott. Ivan Akszakov így nyilatkozott róla: „…nem egyszerűen beszéd, hanem történelmi esemény". Dosztojevszkij beszédében a „talajos" eszmerendszer szempontjából értelmezi át Puskin művészetét, majd kifejti gondolatait az orosz misszióról. Oroszország világtörténeti hivatása szerinte abban áll, hogy a szeretet erejével, az „össz-emberi orosz lélekkel" kibékítse Európa ellentmondásait.

FJODOR DOSZTOJEVSZKIJ
PUSKIN (VÁZLAT)

Elhangzott az Orosz Irodalom Kedvelőinek Társasága június 8-i ülésén

„Puskin rendkívüli jelenség, és talán az orosz szellem egyedüli megnyilvánulása" – mondotta Gogol. A magam részéről még azt tenném hozzá: és egyben profetikus megnyilvánulása is. Igen, nekünk mindannyiunknak, oroszoknak, feltűnésében van valami kifejezetten profetikus. Puskin éppen valódi öntudatunk legelején lép elő, akkor, amikor ez az öntudat még épphogy csak kialakult, és megszületett társadalmunkban egy teljes évszázaddal a péteri reform után –, és Puskin megjelenése erőteljesen hozzájárult ahhoz, hogy sötét utunkat új, iránymutató fény világítsa be. Puskin ebben az értelemben prófécia és útmutatás. Ami engem illet, nagy költőnk tevékenységét három szakaszra osztom. Most nem irodalmi kritikusként beszélek: művészi tevékenységét érintve csupán azt a gondolatomat szeretném megvilágítani, amely szerint Puskin profetikus jelentőséggel rendelkezik számunkra, továbbá azt, hogy mit értek ezen a kifejezésen. Mellékesen szeretném megjegyezni, hogy Puskin tevékenységének korszakai nem különülnek el éles határvonallal egymástól. Az Anyegin eleje például, szerintem még a költő tevékenységének első korszakához tartozik, az Anyegin befejezése viszont a második korszakra esik, amikor Puskin már meglelte eszményeit a hazai földön, és szerető, látnoki lelkével teljes egészében elfogadta és megszerette ezeket az eszményeket. Azt is szokták mondani, hogy tevékenységének első korszakában Puskin európai költőket utánzott, Parny-t, André Chénier-t és másokat, de legfőképpen Byront. Igen, kétségtelen, hogy Európa költői nagy hatással voltak zsenijének fejlődésére, és e hatásukat meg is őrizték Puskin egész élete folyamán. Ennek ellenére még Puskin első elbeszélő költeményei sem voltak puszta utánzatok, úgyhogy már bennük is megnyilvánult zsenijének rendkívüli önállósága. Az utánzatokban sohasem jelenik meg a szenvedés olyan önállósága és az öntudat olyan mélysége, ahogy azt Puskin jelenítette meg például a Cigányokban, abban az elbeszélő költeményben, amelyet teljes egészében művészi tevékenységének első korszakához sorolok. Az alkotás erejéről és lendületéről már nem is beszélek, ami nem nyilatkozhatott volna meg ilyen mértékben, ha csupán utánzatokról lenne szó. A Cigányok főhősében, Aleko típusában már megmutatkozik az az erős és mély, teljesen orosz gondolat, amelyet később olyan harmonikus teljességben fejezett ki a költő az Anyeginben, ahol szinte ugyanaz az Aleko jelenik meg, de már nem fantasztikus megvilágításban, hanem tapinthatóan reális és érthető alakban. Puskin Alekóban már megtalálta, és zseniálisan megmutatta azt a szerencsétlen nyughatatlan vándort, aki nem leli helyét saját hazájában, azt a történelmi

orosz szenvedő embert, aki történelmileg olyannyira szükségszerűen jelent meg a néptől elszakított társadalmunkban. Ezt az típust természetesen nemcsak Byronból merítette. Ez a típus igaz, és hibátlanul megragadott, ez a típus állandó és hosszú időre megtelepedett itt nálunk, a mi orosz földünkön. Ezek az orosz otthonra nem lelő vándorok mind a mai napig folytatják vándorlásukat, és úgy tűnik, még sokáig nem fognak eltűnni. És ha ugyan ma már nem is járnak cigánytáborokba, hogy a cigányoknál, a cigányok vad és sajátos életében keressék egyetemes eszményeiket, és reméljenek megnyugvást a természet ölén a mi orosz, művelt társadalmunk zavaros és képtelen életétől szabadulva, úgy mindenképpen belevetik magukat a szocializmusba, amely még nem létezett Aleko idejében, új hittel lépnek az új mezőre, buzgón munkához látva rajta, abban a hitben, ahogyan Aleko is, hogy fantasztikus tevékenységükkel nem csupán saját céljaikat és saját maguk boldogságát érik el, hanem az egyetemes boldogságot is megteremtik. Mivel az orosz vándornak nem másra, mint az egyetemes boldogságra van szüksége ahhoz, hogy megnyugodjon: olcsóbban nem békéi meg - persze amíg csak az elméletről van szó. Ez egyre csak ugyanaz az orosz ember, csak éppen más időben jelent meg. Ez az ember, ismétlem, éppen a nagy péteri reform utáni második évszázad elején jelent meg a mi, a néptől és a népi erőktől elszakadt, művelt társadalmunkban. Ó, a művelt társadalomhoz tartozó oroszok túlnyomó többsége annak idején, Puskin korában is, mint ahogy napjainkban is, békésen szolgált vagy szolgál csinovnyikként a kincstárnál, a vasútnál vagy a bankoknál, vagy egyszerűen csak a pénzszerzés egyik vagy másik módjával van elfoglalva, vagy mi több, a tudományokkal is foglalkozik, előadásokat tart – és mindezt rendszeresen, lustán és békésen, fizetés ellenében, preferánsszal, és anélkül hogy eszébe jutna cigánytáborba vagy más, korunknak megfelelőbb helyre menekülni. A legtöbb, hogy egy kicsit megmártózik a liberalizmusban, amihez „az európai szocializmus árnyalatát” keveri, amely szocializmus ugyanakkor egyfajta orosz jólelkűség jellegzetességeit viseli magán, de hiszen mindez csupán a kor kérdése. Mit számít az, hogy az egyik még el sem kezdett nyugtalankodni, a másik viszont már eljutott a bezárt ajtóig, és alaposan beverte a fejét. Ugyanaz vár majd mindannyiukra a maga idejében, ha nem térnek rá a néppel való alázatos érintkezés menekvést jelentő útjára. De még ha nem is mindannyiukra vár ez a sors: elegendők csak a „kiválasztottak”, elegendő, ha a nyugtalanok csupán egy tizedrészt tesznek ki, és a maradék hatalmas többségnek nem lesz miattuk nyugalma. Aleko természetesen még nem tudja megfelelően kifejezni bánatos vágyakozását, nála mindez még valahogyan elvontan jelenik meg, nála csupán a természet utáni vágyakozás van jelen, a nagyvilági társaság elleni berzenkedés, az egyetemes törekvések, a valahol és valaki által elvesztett igazság siratása, azé az igazságé, amelyet ő maga sehogy sem képes újra megtalálni. Itt van egy kevés Jean-Jacques Rousseau-ból.

Maga sem tudná megmondani természetesen, hogy miben áll ez az igazság, hol és miben jelenhetett volna meg, és pontosan mikor veszett el, de szenvedése őszinte. Az álmodozó és türelmetlen ember még egyelőre csak a külső jelenségektől reméli a megváltást, és ennek így is kell lennie: „az igazság, úgymond, valahol rajta kívül, talán valahol más országokban van, például az európaiakban, szilárd történelmi berendezkedésükkel, kialakult társadalmi és polgári életükkel". És sohasem fogja megérteni, hogy az igazság mindenekelőtt őbenne magában lakozik, de hogyan is érthetné meg: hiszen maga is idegen saját országában, egy egész évszázad szoktatta el a munkától, kultúrája nincs, négy fal között nőtt fel, mint egy intézeti lányka, különös és számára nem érthető kötelességeknek tett eleget, aszerint hogy melyik osztályba tartozik abból a tizennégyből, amelyre a művelt orosz társadalom oszlik. Ő egyelőre még csak egy letépett, a szélben sodródó fűszál. És ő érzi ezt, és gyötrődik is miatta, gyakran nagyon is fájdalmasan! És mi van abban, hogy talán az ősi nemesség tagjaként és, ami még valószínűbb, jobbágyok birtokosaként, nemességének szabadságából következően megengedte magának azt a kis ábrándot, hogy lelkesedjen a „törvény nélkül" élő emberekért, és egy időre medvét vezetett és táncoltatott a cigánytáborban? Érthető, hogy egy nő, egyik költőnk szavaival élve, egy „vad nő" nyújthatta számára leginkább a gyötrő vágyakozástól való szabadulás reményét, és ő könnyelműen, de szenvedélyes hittel menekül Zemfirához: „íme, úgymond, itt az én menekvésem, talán éppen itt van az én boldogságom, a természet ölén, távol a világtól, itt, ezeknél az embereknél, akik nem ismerik a civilizációt és a törvényeket!" És mi történik: a legelső alkalommal, amikor összeütközésbe kerül e vad természet feltételeivel, nem állja ki a próbát, és vér festi vörösre a kezét. Nemhogy az egyetemes harmónia, de még a cigányok számára is alkalmatlannak bizonyult ez a szerencsétlen álmodozó, és a cigányok – mindenfajta bosszúállás és harag nélkül, méltóságteljesen és egyszerűen – elűzik őt:

Hagyj minket el, te gőgös ember,
Vadak vagyunk mi. Mit se rendel
Nekünk a törvény. Nem ölünk:
Vér, büntetés nem kell nekünk.

Mindez természetesen fantasztikus, de ez a „gőgös ember" valóságos, és pontosan megragadott. És nálunk elsőként Puskin ragadta meg, ezt nem szabad elfelejtenünk. Igen, igen, mihelyt valami nem a kedve szerint történik, haragvón lesújt és visszavág, hogy sérelmét megbosszulja, vagy ami még valószínűbb, eszébe jut, hogy a tizennégy osztály egyikébe tartozik, és talán (hiszen ez is nemegyszer megtörtént már), maga kiált a lesújtó és visszavágó törvény után, és megidézi, csak hogy személyes sérelmét megtorolja. Nem, ez a zseniális elbeszélő költemény nem utánzat! Itt már lassan kezd megjelenni a

kérdés, „az átkozott kérdés” orosz megoldása a nép hite és igazsága szerint: „Alázkodj meg, gőgös ember, és mindenekelőtt törd le gőgödet. Alázkodj meg, mihaszna ember, és mindenekelőtt saját meződön munkálkodjál” – így hangzik a megoldás a nép igazsága és a nép értelme szerint. „Nem rajtad kívül van az igazság, hanem saját magadban; találd meg önmagadat saját magadban, vesd alá önmagadat saját magadnak, vedd birtokba önmagadat – és meglátod az igazságot. Nem a dolgokban van ez az igazság, nem rajtad kívül és nem is valahol a tengeren túl, hanem mindenekelőtt saját tulajdon munkádban önmagád felett. Ha legyőzöd, megbékíted magad – olyan szabad leszel, olyan szabadság részese, amit eddig elképzelni sem tudtál, nagy ügyet kezdesz el, és másokat is szabaddá teszel, meglátod majd a boldogságot, mert életed üressége megszűnik, és megérted végre népedet és néped szent igazságát. Az egyetemes harmóniát nem találod meg sem a cigányoknál, sem máshol, ha elsősorban te saját magad vagy méltatlan rá, ha haraggal és gőggel vagy teli, és ingyen követeled az életet, miközben nem is gondolsz rá, hogy fizess érte”. A kérdés ilyen megoldása Puskin elbeszélő költeményében már jól láthatóan megmutatkozik. És még világosabban jut kifejezésre a Jevgenyij Anyeginben, amely már nem fantasztikus költemény, hanem tapinthatóan reális mű, amelyben a valóságos orosz életet olyan alkotóerővel és olyan tökéletességgel jelenítette meg a szerző, amire nincs példa Puskint megelőzően, de talán még utána sem.

Anyegin Pétervárról érkezik, feltétlenül Pétervárról, erre mindenképpen szükség volt a műben, és Puskin nem hagyhatott figyelmen kívül hőse életrajzában egy ilyen jelentős valós elemet. Újra megismétlem, hogy ez ugyanaz az Aleko, különösen később, amikor bánatában így kiált fel vágyakozva:

Mért nem fekszem most én is itten,
Mint a tulai szélütött bíró?

De most, a mű elején még félig piperkőc és nagyvilági ember, és még túlságosan is keveset élt ahhoz, hogy teljesen ki tudott volna ábrándulni az életből. De már kísérteni és nyugtalanítani kezdi a

Nemeslelkű ördöge titkos unalomnak.

Ezen az eldugott vidéken, hazája szívében, természetesen nincs otthon. Nem tudja, mihez kezdjen itt, és úgy érzi magát, mintha vendégségbejött volna saját otthonába. Később, amikor bánatos vágyakozásában saját hazájában és külföldi országokban bolyong, mint kétségtelenül okos és kétségtelenül őszinte ember, az idegenek között is még inkább idegennek érzi önmagát önmaga számára. Igaz, a hazáját ő is szereti, de nem bízik meg benne.

Természetesen a hazai eszményekről is hallott már valamit, de azokban sem bízik. Csak abban hisz, hogy a hazai mezőn teljességgel lehetetlen bármiféle munka, és azokra, akik ezt lehetségesnek tartják – akik akkor is éppoly kevesen voltak, mint ma – szomorkás gúnnyal tekint. Lenszkijt egyszerűen nyugtalan vágyakozásában ölte meg, ki tudja, talán az egyetemes eszmény utáni vágyakozásában – ez túlságosan is jellemző ránk, ez valószínű. Tatjána egészen más: határozott típus, és szilárdan áll a talaján. Mélyebb Anyeginnél, és természetesen okosabb is nála. Már egyedül nemes ösztönével is előre érzi, hogy hol és miben rejlik az igazság, ami kifejeződésre is jutott a költemény befejezésében. Talán Puskin jobban tette volna, ha művét Tatjánáról nevezi el és nem Anyeginről, mivel kétségtelenül Tatjána a mű főhőse. Pozitív típus és nem negatív, a pozitív szépség típusa, az orosz nő apoteózisa, és a költő vele mondatja el a költemény fő gondolatát Tatjána és Anyegin utolsó találkozásának híres jelenetében. Mi több, azt is mondhatjuk, hogy az orosz nő ilyen szépségű pozitív típusa többé nem ismétlődött meg szépirodalmunkban – talán csak Liza alakjának kivételével Turgenyev Nemesi fészekében. De mivel Anyegin megszokta, hogy mindenre fölénnyel tekintsen, ezért aztán, amikor először találkozott vele azon az eldugott vidéken, nem vette észre Tatjánát a tiszta, ártatlan leány szerény alakjában, aki először annyira elbátortalanodott a jelenlétében. Anyegin nem volt képes észrevenni a szegény leányban a befejezettséget és a tökéletességet, és talán valóban csak „erkölcsi embriót" látott benne. Tatjána lenne ez az embrió, különösen azután, hogy megírta levelét Anyeginnek! Ha van valaki, aki az erkölcsi embrió nevet érdemli a műben, akkor az természetesen ő maga, Anyegin, ehhez semmi kétség sem fér. De Anyegin egyáltalán nem is ismerhette meg Tatjánát: hát ismeri ő az emberi lelket egyáltalán? Ez egy elvont ember, aki nyugtalanul álmodozik egész élete során. Nem ismerte fel Tatjánát később sem, Pétervárott, az előkelő hölgy alakjában sem, amikor, Tatjánának írt leveléből vett szavai szerint, „lelkével értette meg, milyen tökéletes Tatjána lénye". De ezek csak szavak: Tatjána úgy haladt el Anyegin mellett Anyegin életében, hogy Anyegin nem ismerte fel, és nem értékelte őt érdeme szerint; regényüknek ez a tragédiája. Ó, ha akkor, falun, első találkozásukkor, betoppan Angliából Childe Harold, vagy mi több, valamilyen úton-módon maga Lord Byron, és felfigyel Tatjána félénk és szerény szépségére és Anyegin figyelmét felhívja rá – ó, akkor Anyegin nyomban elámult és meglepődött volna, mert hiszen ezekben az egyetemes szenvedőkben időnként olyan sok szellemi szolgalelkűség lakozik! Ám erre nem került sor, és az egyetemes harmónia keresője, miután prédikációt tartott Tatjánának, és mégis igen tisztességesen járt el, útnak indult a maga egyetemes szomorú vágyakozásával és kezén a buta haragjában kiontott vérrel, hogy bolyongjon szerte a hazájában, ügyet sem vetve Tatjánára, és közben egészségtől és erőtől duzzadva így kiáltozzon átkozódva:

Erős és ifjú életem;
Mit várok hát? ó, istenem!

Ezt Tatjána megértette. A költő halhatatlan versszakokban ábrázolta regényében Tatjánát, amint éppen felkeresi ennek az olyannyira csodálatos és számára még olyannyira titokzatos embernek a házát. E sorok művészi tökélyéről, utolérhetetlen szépségéről és mélységéről már nem is beszélek. És itt van Tatjána Anyegin szobájában, nézegeti a könyveit, tárgyait, holmijait, rajtuk keresztül igyekszik megfejteni a férfi lelkét, megoldani az előtte álló talányt, és végül ez az „erkölcsi embrió" tűnődve, különös mosollyal az ajkán megáll, megsejtve a talány megoldását, és halkan ezt suttogja a férfiról:

Avagy csupán paródia.

Igen, ezt kellett suttognia, Tatjána megfejtette a talányt. Pétervárott, később, sok év múltán, újabb találkozásuk alkalmával már teljesen ismeri Anyegint. Mellesleg ki mondta, hogy a nagyvilági, az udvari élet károsan hatott Tatjána lelkére, és részben a nagyvilági dáma helyzete és az új nagyvilági fogalmak okozták, hogy Tatjána elutasította Anyegint? Nem, ez nem így volt. Nem, ez ugyanaz a Tanya, ugyanaz a korábbi falusi Tanya! Nem romlott meg, ellenkezőleg, lehangolja ez a fényűző pétervári élet, megtört és szenved; gyűlöli helyzetét mint nagyvilági hölgyét, és aki másként ítélkezik róla, az egyáltalán nem érti, mit akart mondani Puskin. És íme, Tatjána határozottan mondja Anyeginnek:

De másnak szánt a sors oda,
S hűtlenné nem leszek soha.

Ezt éppen mint orosz asszony mondta, ebben áll apoteózisa. Tatjána mondja ki a műben rejlő igazságot. Ó, egy szót sem szólok Tatjána vallási meggyőződéséről, a házasság szentségéről vallott nézeteiről – nem, mindezt nem érintem. Akkor vajon azért mondott-e le arról, hogy kövesse Anyegint, bár maga mondta Anyeginnek: „szeretem önt", mert „mint orosz asszony" (és nem mint holmi déli vagy francia) képtelen egy ilyen merész lépésre, nincs ereje, hogy elszakítsa béklyóit, nincs ereje, hogy feláldozza a rang, a gazdagság, a nagyvilági pozíció csábító előnyeit, az erény feltételeit? Nem, az orosz nő bátor. Az orosz nő bátran vállalja azt, amiben hisz, és Tatjána tanúbizonyságot tett erről. De Tatjánát „másnak szánta a sors oda, s hűtlenné nem lesz soha." Kihez, mihez lesz hű? Miféle kötelességhez? Ehhez az öreg tábornokhoz, akit úgysem képes szeretni, mivel Anyegint szereti, és akihez csupán azért ment feleségül, mert „jó anyja sírva könyörgött gyermekének", és megsértett és megsebzett lelke pedig csupa kétségbeeséssel volt tele,

egyetlen reménysugár nélkül? Igen, ehhez a tábornokhoz lesz hű, aki a férje, becsületes ember, szereti és tiszteli őt, büszke rá. Igaz, hogy, jó anyja könyörgött gyermekének", de hiszen ő volt az, aki igent mondott, ő esküdött meg neki, hogy hű felesége lesz. Igaz, hogy kétségbeesésében ment hozzá feleségül, de ez a férfi most a férje, és az ő hűtlensége szégyent, gyalázatot hozna a fejére, és a sírba döntené. És vajon alapozhatja-e az ember a boldogságát egy másik ember boldogtalanságára? A boldogság nem csupán a szerelem örömeiben áll, hanem a szellem magasabb rendű harmóniájában is. Mi lenne képes megnyugtatni a szellemet, ha becstelen, könyörtelen, embertelen cselekedet áll az ember mögött? Tatjána szökjön meg csupán azért, mert, úgymond, „itt van az én boldogságom"? De miféle boldogság az, amely más boldogtalanságára épül? Már megbocsássanak, de képzeljék el, hogy Önök saját maguk építik az emberi sors épületét, azzal a céllal, hogy a legvégén boldoggá tegyék az embereket, végre elhozzák számukra a nyugalmat és a békét. És képzeljék el azt is, hogy ehhez csupán egyetlen egy emberi lényt szükséges és kell feltétlenül meggyötörni, sőt mi több, ez a lény még csak nem is túlzottan érdemdús, hanem bizonyos szempontból még nevetséges is, nem egy Shakespeare, hanem egyszerűen csak egy becsületes öregember, egy fiatal feleség férje, aki vakon hisz felesége szerelmében, bár a szívét egyáltalán nem ismeri, tiszteli őt, büszke rá, boldog vele, és nyugodtan él. Csak szégyent kell hozniuk erre az emberre, meg kell becsteleníteniük, és gyötörniük, és e meggyalázott öregember könnyein kell az épületüket felépíteniük. Vállalnák-e ilyen feltétellel az épület felépítését? Ez itt a kérdés. És képesek-e Önök akár csak egyetlen pillanatra is feltételezni azt a gondolatot, hogy azok az emberek, akik számára ezt az épületet emelték, saját maguk beleegyeznének abba, hogy elfogadják ezt a boldogságot Önöktől, ha ez a boldogság szenvedésen alapul, tegyük fel, akár csak egy jelentéktelen, de könyörtelenül és igazságtalanul megkínzott lény szenvedésén is, beleegyeznének-e, hogy e boldogság elfogadásával örökre boldogok legyenek? Mondják meg, dönthetett-e másként Tatjána az ő emelkedett lelkével, oly sokat szenvedett szívével? Nem, a tiszta orosz lélek így dönt: „Veszítsem el csak én egyedül a boldogságom, legyen az én boldogtalanságom mérhetetlenül nagyobb, mint ezé az öregemberé, és végül, ne szerezzen soha senki tudomást, ez az öregember sem, az én áldozatomról, és soha senki ne méltányolja azt, de nem akarok boldog lenni azáltal, hogy egy másik embert tönkreteszek!" Ez tragédia, amely be is következik, a határt már nem lehet átlépni, már túl késő, és íme, Tatjána elküldi Anyegint. Azt mondhatják erre, hogy hiszen Anyegin is boldogtalan; Tatjána az egyiket megmentette, a másikat viszont tönkretette! Már megbocsássanak, de itt egy másik kérdésről van szó, amely, lehet, hogy akár az egész mű legfontosabb kérdése. Mellesleg, annak a kérdésnek, hogy Tatjána miért nem ment el Anyeginnel, nálunk, legalábbis ami az irodalmunkat illeti, a maga nemében igen jellemző története van, ezért engedtem meg magamnak,

hogy ilyen hosszasan beszéljek róla. És az a legjellemzőbb, hogy a kérdés erkölcsi megoldását oly sokáig vitatták nálunk. Jómagam úgy gondolom, még ha Tatjána történetesen szabaddá vált volna is, ha idős férje meghal, és ő özvegyen marad, úgy még akkor sem ment volna el Anyeginnel. Ismerni kell e jellem egész lényegét! Hiszen Tatjána látja, hogy ki is Anyegin valójában: az örök vándor hirtelen meglátta az asszonyt, akit korábban nem méltatott figyelemre, az új, csillogó és megközelíthetetlen helyzetben – de hiszen éppen ebben az új helyzetben van minden bizonnyal a dolog lényege. Hiszen ennek a lánynak, akit valaha majdhogynem lenézett, most hódol az egész nagyvilági társaság, az a nagyvilági társaság, amely szörnyen nagy tekintély Anyegin szemében, Anyegin minden egyetemes törekvése ellenére – igen, pontosan ezért, ezért rohan most Anyegin Tatjánához elvakultan! Itt van az én eszményem, kiált fel, itt van az én megváltásom, a szabadulás bánatos vágyakozásomból, amit nem vettem észre eddig, pedig „a boldogság oly valószínű, oly közeli volt!" És ahogy hajdan Aleko Zemfirához, úgy rohan most Anyegin Tatjánához, ebben az új, szeszély szülte álomképben keresve a megoldást az összes kínzó kérdésre. De vajon Tatjána nem látja-e benne mindezt, vajon nem ismerte-e fel már rég, ki is Anyegin valójában? Hiszen Tatjána biztosan tudja, hogy Anyegin lényegében csupán saját új álomképét és nem őt szereti, aki ugyanolyan alázatos maradt, mint régen! Tudja, hogy Anyegin valami mást lát benne, nem azt, ami ő valójában és hogy nem is őt szereti, sőt talán hogy nem is szeret senkit, és nem is lenne képes rá, hogy bárkit is szeressen, minden gyötrelmes szenvedése ellenére! Anyegin egy álomképet szeret, de hiszen ő saját maga is egy álomkép. Hiszen ha Tatjána követné, Anyegin már másnap kiábrándulna belőle és gúnyos mosollyal tekintene saját rajongására. Nincs a lába alatt semmiféle talaj, olyan, mint egy szél sodorta fűszál. Tatjána egészen más: nála a kétségbeesésben is, és abban a szenvedő tudatban is, hogy az élete elveszett, mégis van valami szilárd és megingathatatlan, amire a lelke támaszkodni tud. Ez a gyermekkor, a szülőföld, a falusi eldugott vidék emléke, ahol alázatos, tiszta élete elkezdődött – ez „az ágak árnyéka és a kereszt szegény dadájának sírdombja felett". Ó, ezek az emlékek és régi képek most mindennél drágábbak számára, egyedül ezek maradtak meg neki, de éppen ezek a képek óvják meg lelkét a végső kétségbeeséstől. És ez nem kevés, nem, ez már nagyon is sok, mivel itt egy teljes alapzat van, valami, ami megingathatatlan és lerombolhatatlan. A szülőfölddel, a néppel, a nép szentségével való érintkezés mutatkozik itt meg. De mije van Anyeginnek, és ki ő maga valójában? Hiszen Tatjána nem követheti együttérzésből, hogy csupán vigasztalja, hogy legalább egy időre megajándékozza a boldogság káprázatával az iránta érzett szerelméből fakadó végtelen szánalomtól indíttatva, miközben biztosan tudja előre, hogy Anyegin már másnap gúnyos mosollyal néz majd erre a boldogságra. Nem, vannak mély és állhatatos

lelkek, akik szentségeiket nem képesek tudatosan kiszolgáltatni, hogy azok gyalázat tárgyává legyenek, még határtalan együttérzésből sem. Nem, Tatjána nem követhette Anyegint.

Így tehát Puskin az Anyeginben, ebben a halhatatlan és utolérhetetlen elbeszélő költeményében, nagy népi íróként jelent meg, mint ahogyan őelőtte soha senki. Puskin egyszerre a legélesebb szemmel és a leglátnokibb módon mutatott rá lényegünknek, a nép felett álló társadalmunknak legbelső magjára. Puskin, miközben megmutatta az orosz vándor típusát, aki egészen napjainkig vándorolt, és még ma is úton van, miközben nagyszerű érzékével elsőként ragadta meg ezt a típust, annak történelmi sorsával és a mi eljövendő sorsunkra nézve is óriási jelentőségével együtt, miközben az orosz nő alakjában mellé helyezte a pozitív és kétségtelen szépség típusát, Puskin, természetesen szintén elsőként az orosz írók közül, művészi tevékenységének ezen korszakához tartozó más műveiben a pozitívan csodálatos orosz típusok egész sorát vonultatta fel előttünk, az orosz nép köréből kutatva fel őket. E típusok legfőbb szépsége igazságukban áll, kétségtelen és kézzelfogható igazságukban, úgyhogy tagadni ezeket a típusokat ma már lehetetlen, mivel plasztikus megformázottságukban állnak előttünk. Újra megemlítem: nem mint irodalmi kritikus beszélek, és éppen ezért nem is kezdek hozzá, hogy gondolatomat költőnk e zseniális műveinek különösebben részletes irodalmi elemzésével világítsam meg. Az orosz krónikás barát típusáról például egy egész könyvet lehetne írni, hogy megmutathassuk ezen nagyszerű orosz alak egész jelentőségét és fontosságát számunkra, azét az alakét, amelyet Puskin lelt fel az orosz földön, ő ábrázolta, formázta meg plasztikusan, és ő állította elénk immáron mindörökre, kétségtelen, alázatos és fenséges szellemi szépségében, a népi élet azon hatalmas szellemének bizonyságaként, amely képes ilyen vitathatatlan igazságú alakokat kiválasztani magából. Ez a típus most már adott számunkra, létezik, nem lehet kétségbe vonni, nem lehet azt állítani, hogy csupán alaptalan kitalálás, a költő fantáziájának terméke, ábrándkép. Vizsgálják meg Önök is, és ugyanez lesz a véleményük: igen, ez a típus létezik, következésképpen létezik a nép szelleme is, amely létrehozta, következésképpen e népi szellem éltető ereje is létezik, és ez az éltető erő hatalmas és határtalan. Puskinnál mindenütt az orosz jellembe, az orosz jellem szellemi erejébe vetett hit szavát halljuk, márpedig ahol hit van, ott reménység is van, az orosz emberben való nagy reménység.

Jót és dicsőt remélve már
Aggálytalan előre látok

– mondta maga a költő valami más kapcsán, de ezek a szavak illenek egész nemzeti alkotó tevékenységére. És nem volt még sem előtte, sem utána egyetlen orosz író sem, aki ilyen meg-hittségben, ilyen testvériségben

egyesült volna a saját népével, mint Puskin. Ó, nálunk az írók között a népnek rengeteg jó ismerője akad, akik olyan tehetségesen, olyan éles szeműén és olyan szeretettel írtak a népről, mégis, ha Puskinnal hasonlítjuk őket össze, be kell látnunk, hogy egy vagy legjobb esetben két, Puskin legutolsó követőit érintő kivételtől eltekintve, ők mindmáig csupán „uraságok", akik a népről írnak. A legtehetségesebbeknél is, még ezt a két, most említett kivételt is ideértve, valahogy mégiscsak mindig felbukkan valami, ami gőgösséget hordoz, valami, ami egy másfajta életből és világból került oda, valami, ami fel akarja emelni magához a népet, és boldoggá akarja tenni ezzel a felemelés-sel. Puskinban viszont pontosan van valami, ami valóban összeforrt a néppel, ami szinte egyfajta naiv meghatódottságig megy el nála. Vegyék csak az *Elbeszélést a medvéről és arról, hogyan ölte meg a muzsik az ő bojárasszony-medvefeleségét*, vagy gondoljanak erre a sorra:

Hej, Iván, ha felhörpintünk...

– és megértik, mit is akarok mondani.

Nagy költőnk a művészet és a művészi éleslátás mindezen kincseit mintegy útmutatásként hagyta az utána következő művészekre, mindazokra, akik ugyanezen a mezőn fognak munkálkodni. Határozottan állíthatjuk: Puskin nélkül nem lettek volna az utána következő tehetségek sem. Legalábbis nem nyilatkoztak volna meg olyan erővel és olyan világosan, minden nagyszerű adottságuk ellenére sem, mint ahogyan ez a későbbiekben, immáron napjainkban sikerült nekik. De nem csupán a költészetről, nem csupán a művészi alkotásról van szó: Puskin nélkül talán nem szilárdult volna meg ilyen rendíthetetlen erővel (ahogy ez később megmutatkozott, bár még mindig nem mindenkinél, hanem csak igen keveseknél) a mi orosz önállóságunkba vetett hitünk, népi erőinkhez fűzött már most tudatos reményünk, majd hitünk az európai népek családjában betöltendő jövőbeli önálló rendeltetésünkben. Pus-kin e nagy tette különösen világossá válik a számunkra, ha behatóbban szemügyre vesszük azt, amit én művészi tevékenysége harmadik szakaszának nevezek.

Újra és újra elismétlem: ezek a korszakok nem különülnek el nagyon élesen egymástól. így például Puskin néhány, még ebből a harmadik korszakából származó műve is napvilágot láthatott volna költői tevékenységének legelején, mivel Puskin mindig teljes és egész, hogy úgy mondjam, organizmus volt, amely az összes adottságát egyszerre hordozta magában és nem kívülről fogadta be. A külső dolgok csupán felébresztették benne azt, ami már amúgy is a lelke mélyén rejlett. Ez az organizmus azonban fejlődött, és e fejlődés egyes szakaszait valóban körül lehet határolni, valamint rá lehet mutatni, minden egyes szakaszban, a fejlődés sajátos jellegére, illetve az egyik szakasznak a másikból való kifejlődésének fokozatosságára. Ily módon,

harmadik korszakába műveinek azon csoportját sorolhatjuk, amelyekben főként az egyetemes eszmék ragyogtak fel, más népek költői alakjai és képei tükröződtek, más népek géniuszai öltöttek testet. E művek közül néhány már csak Puskin halála után jelent meg. És Puskin tevékenységének ez az a korszaka, amikor költőnk valami majdnem hogy csodálatos, senkinél és sehol nem hallott és nem látott jelenséget képvisel. Való igaz, az európai irodalmaknak óriási művészi géniuszai voltak – Shakespeare-jei, Cervantesei, Schillerjei. De mutassanak csak egyet is e hatalmas lángelmék közül, aki olyan egyetemes érzékenységgel rendelkezett volna, mint a mi Puskinunk. És éppen ez az a képesség, nemzetiségünk legfontosabb képessége, amelyben Puskin osztozik népünkkel, és ami a legfontosabb, Puskin ezáltal népi költő. Az európai költők legnagyobbjai soha sem tudták ilyen erővel megtestesíteni magukban egy másik, talán szomszédos nép géniuszát, e nép szellemét, e szellem minden rejtett mélységét és rendeltetésének minden szomorú vágyakozását, mint ahogyan ezt Puskin volt képes megjeleníteni. Ellenkezőleg, az európai költők, valahányszor csak idegen népiségek felé fordultak, saját nemzetiségük alakjában testesítették meg és a maguk módján fogták fel őket. Még például Shakespeare-nél is, az általa szerepeltett olaszok szinte teljességgel ugyanazok az angolok. Az egyetemes jelentőségű költők közül egyedül Puskin rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy tökéletesen képes legyen idegen nemzetiségek alakjában megtestesülni. Itt van a jelenetek a Faustból, A fukar lovag, vagy az Élt egyszer egy szegény lovag ballada. Olvassák el újra a Don Jüant, ha nem lenne ott a mű végén Puskin neve, soha nem jönnének rá, hogy nem egy spanyol írta. Milyen mély, milyen fantasztikus képeket találunk a Lakoma pestis idején című elbeszélő költeményben! De ezekben a fantasztikus képekben Anglia géniuszának szava hallatszik; a költemény főhősének ez a csodálatos dala a pestisről, Mary dala a következő sorokkal:

Zengő-bongó iskolában
Gyermekeink hangja száll,

ezek angol dalok, a brit géniusz szomorú vágyakozása, sírása, jövőjének fájdalmas előérzete. Gondoljanak erre a különös sorra:

Egyszer vad völgyön vándorolva…

Ez egy különös misztikus könyv első három oldalának csaknem szó szerinti fordítása, amelyet egy régen élt angol vallási szektatag írt prózában - de hát ez csak fordítás volna csupán? E verssorok szomorú és elragadtatott muzsikájában maga az északi protestantizmus, az angol főeretnek lelke csendül meg, a határokat nem ismerő misztikusé, a maga tompa, komor és legyőzhetetlen törekvésével, a misztikus álmodozás minden korlátlanságával. E különös

sorokat olvasva mintha itt éreznék a reformáció századainak szellemét, érthetővé válik a kezdődő protestantizmus harci lobogása, és végül érthetővé válik maga a történelem, és nem pusztán egyedül az értelem útján, hanem mintha Önök is ott lettek volna, elhaladtak volna a szekta felfegyverkezett tábora mellett, együtt énekelték volna velük himnuszaikat, együtt sírtak volna velük misztikus elragadtatásaikban, és együtt hittek volna velük mindabban, amiben ők hittek. Mellesleg e vallási miszticizmus mellett ott vannak a Korán szintén vallási strófái, vagy másképpen a Korán-utánzatok: vajon itt nem a muzulmán nyilatkozik meg, vajon ez nem a Korán szelleme és kardja maga, a hit naiv fensége és félelmetes, véres ereje? És itt van az ókori világ is, itt van Az egyiptomi éjszakák, itt vannak ezek a földi istenek, akik istenként trónolnak saját népük felett, miközben immár megvetik a nép géniuszát és e géniusz törekvéseit, már nem hisznek benne, és valóban elkülönült istenekké válva és beleőrülve ebbe az elkülönültségbe, halál előtti unalmukban és szomorú vágyakozásukban magukat fantasztikus bestiális tettekkel szórakoztatják, a rovar, a nőstény pók kéjvágyával, amelyik saját hímjét falja fel. Nem, határozottan állítom, nem volt még ilyen egyetemes érzékenységű költő, mint Puskin, és nemcsak az érzékenység lényeges itt, hanem ezen érzékenység bámulatos mélysége, saját szellemének idegen népek szellemében való megtestesítése, amely szinte teljesen tökéletes, és éppen ezért csodálatos is, mivel a világ összes költője közül sehol és senkinél nem ismétlődött meg ez a jelenség. Ez csak Puskinnál van így, és ebben az értelemben, ismétlem, példátlan és hallatlan jelenség, és szerintünk még profetikus is, mivel... mivel éppen itt fejeződött ki leginkább az ő nemzeti orosz ereje, éppen itt fejeződött ki költészetének népisége, a népiség a maga további fejlődésében, jövőnk népisége, azé a jövőé, amely már benne rejlik a jelenben, és ez számunkra profetikusán fejeződött ki. Mert mi más lenne az orosz népiség szellemének ereje, ha nem az a törekvése, amely az egyetemes és az összemberi felé irányul végső célját tekintve? Puskin, népi költővé válva, amint érintkezésbe került a népi erővel, azonnal megérezte ezen erő hatalmas eljövendő jelentőségét. Ebben látnok, ebben próféta ő.

Valóban, mit is jelent számunkra a péteri reform, és nemcsak a jövőre vonatkozóan, hanem arra nézve is, ami már volt, megtörtént, ami már nyilvánvalóvá vált? Mi is volt számunkra ez a reform? Hiszen számunkra nem csupán az európai öltözködés, szokások, találmányok és az európai tudomány átvételéből állt. Vizsgáljuk meg, nézzük meg közelebbről, hogy mi is történt. Igen, nagyon is lehetséges, hogy eredetileg csak ebben az értelemben kezdett neki Péter a reform megvalósításának, vagyis a közvetlen utilitarizmus értelmében, de a későbbiekben, alapeszméjének továbbfejlesztése során, Péter kétségtelenül valamilyen titkos érzéknek engedelmeskedett, amely ügyének megvalósítása közben más, jövőbeli és a kizárólagos közvetlen utilitarizmusnál vitathatatlanul hatalmasabb célok felé vonzotta. Pontosan

ugyanígy, az orosz nép sem pusztán utilitarizmusból fogadta el a reformot, hanem kétségkívül szinte már azonnal előre megérzett egy bizonyos további, a közvetlen utilitarizmusnál összehasonlíthatatlanul magasabb rendű célt – természetesen, ezt újra csak elismétlem, ezt a célt öntudatlanul, ugyanakkor mégis közvetlenül és elevenen érzékelte. Hiszen mi akkor egyszerre a legélettelibb újraegyesülés, az összemberi egyesülés felé kezdtünk el törekedni! Mi nem ellenségesen (mint ahogy, úgy tűnhet, történnie kellett volna) fogadtuk be a lelkünkbe az idegen népek géniuszait, hanem barátian, a legteljesebb szeretettel, valamennyit együttesen, miközben nem részesítettük előnyben az egyik törzset a másikkal szemben, és ösztönösen képesek voltunk arra, szinte a legelső lépéstől kezdve, hogy észrevegyük és feloldjuk az ellentmondásokat, megbocsássuk és összebékítsük a különbségeket, amivel már ki is mutattuk készségünket és hajlandóságunkat – amely saját magunk számára is csak nem sokkal előtte mutatkozott meg és vált világossá –, a hatalmas árja nemzetség összes törzsével való általános és egyetemes emberi újraegyesülésre. Igen, az orosz ember rendeltetése minden kétséget kizáróan összeurópai és egyetemes. Igazi orosszá, teljesen orosszá válni, lehet, hogy nem jelent mást csupán (végső soron, ezt hangsúlyozom), mint az összes ember testvérévé válni, *össz-ember*ré, ha így jobban tetszik. 0, ez a mi egész szlavofilizmusunk és nyugatosságunk nem más, mint csupán egy nagy, bár történelmileg szükségszerű félreértés. Az igazi orosz számára Európa, valamint az egész nagy árja törzs sorsa ugyanolyan drága, mint maga Oroszország, mint saját szülőföldjének sorsa, mert a mi sorsunk nem más, mint az egyetemesség, és méghozzá nem a karddal, hanem a testvériség erejével és az emberek újraegyesítését célul kitűző testvéri törekvésünk erejével megszerzett egyetemesség. Ha elmélyednek a péteri reformot követő történelmünkben, már megtalálhatják ezen gondolatom, vagy ha így jobban tetszik, ezen ábrándom nyomait és előjeleit az európai törzsekkel való érintkezésünk jellegében, sőt még állami politikánkban is. Hiszen mi mást tett Oroszország politikáját tekintve végig ez alatt a két évszázad alatt, ha nem Európát szolgálta, talán sokkal inkább, mint saját magát? Nem gondolom, hogy ez csupán politikusaink ügyetlenségéből származott volna. Ó, Európa népei nem is tudják, milyen drágák nekünk! És később, ebben hiszek, mi, illetve már nem is mi, hanem a jövő orosz emberei, mindannyian megértik majd egytől egyig, hogy igazi orosszá válnunk nem jelent mást, mint arra törekednünk, hogy immáron végérvényesen kibékítsük az európai ellentmondásokat, kiutat mutassunk az európai vágyakozásnak a mi össz-emberi és mindent egyesítő orosz lelkűnkben, hogy testvéri szeretettel fogadjuk be ebbe a leiekbe az összes testvérünket, és legvégül pedig, hogy talán kimondjuk az összes törzs harmóniájának, a krisztusi evangélium törvénye szerinti nagy egyetemes harmóniájának, végleges testvéri egyetértésének végső szavát! Tudom, nagyon is jól tudom, hogy szavaim talán rajongónak, túlzónak, fantasztikusnak

tűnhetnek. Ám legyen, de akkor sem bánom, hogy ezt elmondtam. Ezt el kellett mondanom, különösen most, ebben az ünnepi percben, a nagy zseni előtti hódolat percében, aki pontosan ezt a gondolatot testesítette meg művészi alkotóerejében. És nemegyszer elmondták már ezt a gondolatot, nincs abban semmi új, amiről most beszélek. De ami a legfontosabb, mindez önhittségnek tűnhet: „Hát, úgymond, nekünk rendeltetett volna ez a sors, ennek a mi koldus, durva földünknek? Hát éppen mi lennénk arra hivatva az összes nép közül, hogy kimondjuk ezt az új szót?" De hát vajon a gazdasági dicsőségről beszélek itt, a kard vagy a tudomány dicsőségéről? Én csupán az emberek testvériségéről beszélek és arról, hogy az egyetemes, az össz-emberi-testvéri egyesítésre talán leginkább az orosz szív rendeltetett az összes nép közül, ennek jeleit látom a történelmünkben, tehetséggel megáldott személyiségeinkben, Puskin művészi zsenijében. Legyen a mi földünk koldus, ám e koldus földet „rab képében járta be Krisztus, áldást osztva". Miért ne lennénk képesek magunkba fogadni Krisztus utolsó szavát? Hát ő maga vajon nem jászolban született-e? Ismétlem: már legalábbis rá tudunk mutatni Puskinra, zsenijének egyetemességére és össz-emberi mivoltára. Hiszen képes volt arra, hogy úgy fogadja a lelkébe az idegen géniuszokat, mintha a sajátjai lennének. A művészetben legalábbis, a művészi alkotás terén Puskin minden kétséget kizáróan kifejezésre juttatta az orosz szellem törekvésének ezt az egyetemességét, és ebben már nagy jelentőségű útmutatás rejlik. Ha gondolatunk csupán ábránd, akkor Puskinnál legalábbis van mire alapítani ezt az ábrándot. Ha Puskin tovább él, lehetséges, hogy az orosz lelket halhatatlan és nagyszerű, európai testvéreink számára már érthető alakokban jeleníti meg, lehetséges, hogy sokkal közelebb hozta volna hozzánk európai testvéreinket annál, mint ahol most vannak, talán meg tudta volna értetni velük törekvéseink egész igazságát, és ők így már jobban értenének minket annál, mint ahogyan ma, sejteni kezdenék, hogy kik vagyunk valójában, nem néznének ránk többé olyan bizalmatlanul és fölényesen, mint ahogy ezt még ma is teszik. Ha Puskin tovább él, úgy talán közöttünk is kevesebb lenne a félreértés és a vita annál, mint amennyi ma van. De Isten másképpen látta jónak. Puskin erői teljében halt meg, és kétségkívül magával vitt a sírba egy nagy titkot. És ezt a titkot most nélküle próbáljuk megfejteni.

Sisák Gábor fordítása

8. A „HATVANASOK” NEMZEDÉKE. NYIKOLAJ CSERNISEVSZKIJ ÉS NYIKOLAJ DOBROLJUBOV

Az 1860-as években jelenik meg a szekularizált gondolkodás új hulláma Oroszországban, melyet az ún. „hatvanasok”, vagy ahogy magukat hívták, a „gondolkodó realisták” nemzedéke fémjelez. Ennek az irányzatnak a tagjai már a többé-kevésbé a független értelmiséghez (intyeligencija) tartoztak, nem arisztokrata, hanem vegyesrendű családokból származtak, ezért jóval radikálisabban léptek fel, mint elődjeik. Szemben álltak a kormányzattal, az egyházzal, és a „liberális” apák nemzedékével. A „hatvanasok” két legnevesebb képviselője: Nyikolaj Csernisevszkij és Nyikolaj Dobroljubov.

Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij (1828-1889) papi szemináriumba járt, majd átiratkozott a Szentpétervári Egyetemre, ahol kitűnt tehetségével. Magiszteri disszertációját 24 éves korában védte meg, *A művészet esztétikai viszonya a valósághoz* címen. Ebben a munkájában a tiszta művészet koncepciójával a haszonelvűséget állítja szembe; a művészetnek utilitáris jelentést tulajdonítva kijelenti, hogy a nép hasznát kell szolgálnia, ez a legfontosabb feladata. Irodalmi kritikusként is egyre ismertebbé válik, a Nyekraszov által szerkesztett rangos irodalmi folyóirat, a Szovremennyik (Kortárs) munkatársa lesz. Az etika területén Csernisevszkij az „értelmes egoizmust” propagálta, mely szerint akkor tekinthető erkölcsös lénynek az ember, ha saját haszna egybeesik mások hasznával. Az utópista szocializmus nézeteit népszerűsítő didaktikus művének, a *Mit tegyünk?* című regénynek, amely egy kommunáról szól, szintén ez az elv képezi alapját. Csernisevszkij nézetei a hatvanas években egyre radikalizálódnak. 1862-ben letartóztatják, majd 19 évre Szibériába száműzik. A büntetés letöltése után nem térhetett vissza a fővárosba, Szaratovban halt meg, 1889-ben.

Nyikolaj Alekszandrovics Dobroljubov (1836-1861) a korszak legtehetségesebb irodalmi kritikusa volt. Papi szemináriumot végzett, majd beiratkozott a Szentpétervári Egyetemre. 1857-ben a Szovremennyik munkatársa lett, sőt, Csernisevszkij átadja neki a lap kritikai rovatának vezetését. Egész irodalmi tevékenysége itt bontakozik ki. Az orosz irodalomban általa meghonosított műfaj az ún. „publicisztikai kritika”. Érdeklődésének középpontjában az irodalom társadalomformáló és társadalombíráló szerepe állt. Irodalmi kritikáiban radikálisan végigviszi azt az álláspontot, hogy a művészet és az irodalom csak része, mozzanata a társadalmi fejlődésnek. Lukács György, aki nagyra értékelte Dobroljubov tevékenységét, munkásságában „az irodalmi realizmus filozófiájának megalapozását” látta. Dobroljubov leghíresebb kritikáit az orosz realista irodalom nagyjairól, Turgenyevről, Osztrovszkijról és Goncsarovról írta. Goncsarov *Oblomov* című regényéről írott bírálatában bemutatja az orosz élet egyik fontos típusa, a cselekvésképtelen ember természetrajzát. Goncsarov

Oblomovja szinte a karikatúráig kiélezve fedi fel e típus összes vonását, megmutatja a cselekvésképtelenség okait, és emberi, társadalmi következményeit. A Dobroljubov tanulmányának címében szereplő „oblomovság" olyannyira elterjedt kifejezéssé vált Oroszországban, hogy a köznyelv mind a mai napig használja, mint a cselekvésképtelenség szinonimáját. Dobroljubov diagnózisa értelmében az orosz értelmiség egyik legfőbb problémája, a szépen csengő szavak mellett a valóságos tettek hiánya. Dobroljubov irodalmi kritikáiban keresi azt az új embertípust, amely aktivitásával képes lenne arra, hogy megváltoztassa az orosz viszonyokat. A „hatvanasok" nemzedéke irodalomszemléletének a legfeltűnőbb vonása, hogy nem tesznek különbséget az élet és az irodalom között. Többek között Dobroljubov irodalmi kritikái is meghonosították Oroszországban azt a szemléletet, hogy az író több mint író, prófétaszerepre hivatott, s ezzel túlhangsúlyozták az irodalom fontosságát, meggátolva szuverenitását, és mintegy szolgáló szerepre kényszerítették.

NYIKOLAJ DOBROLJUBOV
MI AZ OBLOMOVSÁG?

...hol az az ember, aki orosz leikünknek annyira édes anyanyelvünkön kiáltaná felénk a mindenható szót: Előre!
...De múlnak az évszázadok, félmillió ügyefogyott, tunya fecsegő szunyókál felébreszthetetlenül, és oly ritkán születik Oroszországban olyan férfiú, aki ki tudja mondani ezt a mindenható szót…(Gogol)

Tíz évig várt közönségünk Goncsarov regényére. Már jóval megjelenése előtt úgy beszéltek róla, mint valami páratlan remekműről. A legnagyobb várakozással fogtak olvasásához. Ám az első részt, amely még 1849-ben készült, és nem érintette az érdeklődés középpontjában álló időszerű kérdéseket, sokan unalmasnak találták. Ugyanebben az időben jelent meg a *Nemesi fészek,* és mindenki el volt ragadtatva szerzőjének rendkívül rokonszenves költői tehetségétől. Az *Oblomov* sokak szemében háttérbe szorult; sőt voltak, akik egyenesen fárasztónak találták a Goncsarov egész regényén végigvonuló rendkívül finom és mély pszichikai elemzéseket. A közönségnek az a része, amely szereti a felszínesen szórakoztató cselekményt, fárasztónak találta az első részt, melynek egészen a befejezéséig a hős ugyanazon a díványon fekszik, ahol az első fejezet kezdete találta. A leleplező irodalmat kedvelő olvasók pedig azért voltak elégedetlenek, mert a regény egyáltalán nem érinti a társadalmi közéletet. Röviden: a regény első része sok olvasóban kedvezőtlen benyomást keltett.

Úgy látszik, nem sok hiányzott hozzá, hogy az egész regényt sikertelennek könyveljék el a mi olvasóközönségünk körében, amely annyira hozzászokott ahhoz, hogy a szépirodalmat tisztán időtöltésnek tekintse, és a műalkotásokat az első benyomás alapján ítélje meg. Most az egyszer azonban győzött a művészi igazság. A regény következő részei elsimították az első, kedvezőtlen benyomást azokban, akikben ilyen alakult ki, és Goncsarov tehetsége még azokat is ellenállhatatlanul meghódította, akik vajmi kevéssé rokonszenveztek vele.

Szerintünk ez a siker legalább annyira köszönhető a szerző erőteljes művészi tehetségének, mint a regény rendkívüli tartalmi gazdagságának.

Talán meglepőnek fogják találni, hogy tartalmilag különösen gazdagnak tartjuk azt a regényt, amelyben magának a hősnek a jelleme szinte minden cselekményt lehetetlenné tesz. De reméljük, hogy a következőkben sikerül megmagyaráznunk gondolatunkat, hiszen cikkünk fő célja éppen az, hogy kimondjon néhány olyan megjegyzést és következtetést, amelyekre, nézetünk szerint, Goncsarov regényének tartalma késztet.

Kétségtelen, hogy az *Oblomov* rengeteg kritikára ad alkalmat. Bizonyára lesznek köztük olyan korrektori jellegűek, amelyek ki fogják pécézni a nyelv

és stílus ellen elkövetett vétkeket; lesznek fellengzős kritikák, amelyek elragadtatott felkiáltásokkal üdvözölnek egyes jeleneteket és jellemeket; lesznek olyan esztéták, akik patikamérlegen méricskélik majd, hogy pontosan az esztétikai recept szerint adagolták-e a szereplők ilyen vagy olyan tulajdonságait, és vajon ezek a szereplők mindig úgy viselkednek-e, ahogy a recept előírja. Csöppet sincs kedvünk belemélyedni az effajta finomságokba, de azt hisszük, az olvasók sem fogják különösebben bánni, ha nem töprengünk azon, hogy ez vagy az a mondat teljesen megfelel-e a hős jellemének és helyzetének, nem kellene-e némelyik szó helyét megváltoztatni és a többi. Annál fontosabbnak tartjuk viszont, hogy Goncsarov regényének tartalmát és jelentőségét általánosabb megfontolás tárgyává tegyük, bár természetesen az *igazi kritikusok* megint szemünkre fogják vetni, hogy cikkünk nem Oblomovról szól, hanem csak Oblomov ürügyén íródott. […]

[…] Miben fejeződött ki Goncsarov tehetsége, és mire használta fel? Hadd feleljünk erre a kérdésre a regény tartalmának elemzésével.

Goncsarov szemmel láthatólag nem választott nagy kört az ábrázolás számára. Igazán nem nagy eset az a história, hogyan fekszik és alszik ez a jóindulatú, lajhár Oblomov, és sem a barátság, sem a szerelem nem tudja felrázni, talpra állítani. De ebben a történetben az orosz élet tükröződik; a regény kíméletlen szigorúsággal és hűséggel állítja elénk a mai orosz típust; ez a történet valami újat mond társadalmunk fejlődéséről, mégpedig világosan és keményen, kétségbeesés és gyerekes remények nélkül, de az igazság teljes tudatában. Ez az új szó: az *oblomovság;* ez a szó a kulcsa az orosz élet számos jelenségének, és ez a szó sokkal nagyobb társadalmi fontosságot kölcsönöz Goncsarov regényének, mint bármelyik másik leleplező elbeszélésünknek.

Oblomov nem egészen új alak irodalmunkban; de azelőtt nem állították elénk oly egyszerűen és természetesen, mint Goncsarov regényében. Nem akarunk túlságosan visszamenni a múltba, de Oblomov-típusú vonásokat találunk már Anyeginban is; azután ismételten találkozunk velük legjobb irodalmi műveinkben. Ez a típus ugyanis tősgyökeres, nemzeti típusunk, amely mellett nem mehet el egyetlen komoly művész sem. Az idők folyamán azonban, a társadalmi tudat fejlődésének megfelelően, ez a típus változtatta formáit, viszonyát az élethez, és új értelmet nyert. Mindig óriási feladat volt e típus létének új szakaszait, új értelmének lényegét meghatározni, és akinek ez sikerült, fontos lépéssel jutott előbbre irodalmunkban. Ilyen lépés volt Goncsarov *Oblomov-ja,* is. Lássuk hát az Oblomov-típus fő vonásait, azután pedig próbáljunk egy kis párhuzamot vonni közte és néhány vele rokon típus között, amely irodalmunk különböző szakaszaiban megjelent.

Mik az oblomovi jellem fő vonásai? Apátia mindennel szemben, ami a világon történik, s ennek következtében teljes erőtlenség. Apátiáját részben külső helyzete okozza, részben pedig saját szellemi és morális fejlődése. Külső helyzete szerint földesúr; van neki „egy Zaharja és még háromszáz Zaharja”,

ahogy a szerző mondja. Helyzetének előnyeit Hja Iljics így magyarázza meg Zaharnak:

– Hát lótok-futok én, vagy dolgozom talán? Keveset eszem, mi? Soványka vagy szánalmas külsejű vagyok? Hiányzik nekem valami? Úgy rémlik, van, aki odaadja, megtegye! Amióta élek, hála isten, egyetlenegyszer sem húztam a lábamra magam a harisnyát! Terhelném magam ilyesmivel? Mért is tenném? ... És kinek mondom én ezt? Nem te gondoztál gyermekkoromtól? Hiszen te tudod, láttad, milyen becézve neveltek, hogy sem hideget, sem éhséget soha nem szenvedtem, szükséget nem láttam!, a kenyeremért nem dolgoztam, általában piszkos dologgal nem foglalkoztam...

Oblomov a tiszta igazat mondja. Egész neveltetése bizonyítja, hogy minden szava igaz. Kiskora óta hozzászokott a semittevéshez, mert mindig volt valaki, aki kiszolgálja, dolgozzék helyette; sőt, gyakran akarata ellenére is kénytelen tétlenkedni, lustálkodni. Hát mondják meg, mit akarnak attól az embertől, aki ilyen körülmények között nőtt fel:

Zahar – mint ahogy a dajkája szokta – felhúzza a harisnyáját, feladja a cipőjét, Iljuska pedig, már mint tizennégy éves kisfiú, csak annyit tesz, hogy elfekve hol ezt, hol azt a lábát adja oda neki; mihelyt valami nem tetszik neki, orron rúgja Zaharkát.

Ha a méltatlankodó Zaharkának eszébe jut panaszkodni, az öregek még el is páholják.

Zaharka azután megfésüli, felhúzza a kabátját, s hogy ne nagyon háborítsa, óvatosan dugja be Ilja Iljics karját a kabátba, és figyelmezteti Ilja Iljicset, hogy ezt vagy azt kell tennie: reggel, miután felkelt, megmosakodni és a többi.

Ha Ilja Iljics akar valamit, csak hunyorítania kell: már három-négy szolga rohan az óhaját teljesíteni. Ha valamit elejt, ha valamit, ami kell neki, el akar érni, s nem éri el, vagy oda kell hozni valamit, elszaladni valamiért - mint pajkos kisfiúnak néha kedve kerekedik eliramodni, hogy maga végezze el, akkor azonban apja, anyja meg a három nagynénje egyszeriben öt hangon kiabál rá:

– Minek? Hová? Hát Vászka, Vanyka meg Zaharka mire való? Hej! Vaszka! Vanyka! Zaharka! Mit néztek, szájtátiak? Majd adok nektek!

Ilja lljicsnek sehogy sem sikerült, hogy valamit maga csináljon meg.

Később rájött, hogy így sokkal kényelmesebb is, megtanulta, hogy maga kiabáljon:

– Hé! Vaszka, Vanyka! Add ide ezt, add amazt! Azt nem akarom, ezt akarom! Fuss, hozd!

Időnként a szülők gyengéd gondossága is untatta.

Lefut a lépcsőn, vagy végig az udvaron, s egyszerre vagy tíz kétségbeesett hang harsán fel mögötte: „Ó, jaj! Fogjátok meg, állítsátok meg! Elesik, megüti magát... Állj! Állj!”

Ha télen az jut eszébe, hogy kiugorjék a pitvarba, vagy kinyissa a szellőzőablakot, újra jön a kiabálás: „Jaj, hová mégy? Hogy tehetsz ilyet? Ne szaladj, ne menj, ne nyisd ki, megütöd magad, meghűlsz...”

És Iljusa otthon marad nagy szomorúan, agyonpátyoltan, mint melegházban az egzotikus virág, s mint az üveg alatt, lassan és bágyadtan nő. A megnyilatkozást kereső erők befelé fordulnak, és hervadtan konyulnak le.

Az efféle nevelés nem furcsa és nem kivételes művelt társadalmunk körében. Persze, nem mindenütt húzza fel Zaharka az úrfi harisnyáját és a többi. De nem szabad elfelejteni, hogy Zaharka különös leereszkedésnek vagy magasabb pedagógiai megfontolásnak köszönheti ezt az előjogot, mert egyáltalában nem szükségszerűen következik a házi dolgok általános menetéből. Az úrfi maga is felöltözködik néha, de tudja, hogy ez csak kedves mulatság, szeszély tőle, amit egyáltalán nem köteles maga elvégezni. Neki magának egyáltalán semmit sem kell csinálnia. Akkor minek bajlódjék? Talán nincs, aki kiszolgálja, és megcsináljon mindent, amire szüksége van? ... Ezért prédikálhatnak neki, amennyit akarnak, a munka szükségességéről és szentségéről, ő nem fogja magát törni utána: kicsi kora óta azt látja otthon, hogy minden házimunkát a lakájok és szolgálók végeznek el, anyuska és apuska csak rendelkezik vagy szidalmaz, ha valamit rosszul csinálnak. És máris megfogalmazódik az első fogalom: ölbe tett kézzel ülni tiszteletre méltóbb, mint munkával vesződni... Egész további fejlődése ebben az irányban halad.

Könnyen elképzelhető, hogyan hat ez a helyzet a gyermek egész erkölcsi és szellemi fejlődésére. A belső erők szükségszerűen „elhervadnak és elbágyadnak". Ha előfordul is néha, hogy a gyermek próbálgatja erejét, akkor is csak szeszélyből vagy abban, hogy gőgösen követeli másoktól parancsainak teljesítését. Pedig tudjuk, hogy a szeszélyek kielégítése mennyire fejleszti a jellemtelenséget és hogy a gőg mennyire összeegyeztethetetlen az emberi méltóság komoly megőrzésével. Ha egy gyermek hozzászokik ahhoz, hogy értelmetlen követelésekkel álljon elő, csakhamar képtelenné válik megítélni azt, hogy kívánságai értelmesek-e, teljesíthetők-e; képtelenné válik arra, hogy az eszközt idomítsa a célhoz, ezért torpan meg az első akadály láttán, amelyet saját erejéből kellene elhárítania. Amikor felnő, Oblomov lesz belőle; kisebb-nagyobb mértékben meg lesz benne az oblomovi apátia és jellemgyengeség – ügyesen vagy kevésbé ügyesen elrejtve –, egy tulajdonsága azonban változatlan: undorodik minden komoly és önálló tevékenységtől.

Sokban hozzájárul ehhez az Oblomovok szellemi fejlődése, amelyet, természetesen, szintén a külső helyzetük irányít. Minthogy kezdettől fogva fejtetőre állítva látták a világot, most már életük utolsó percéig képtelenek értelmesen felfogni viszonyukat a világhoz és az emberekhez. Később sok

mindent megmagyaráznak nekik, egyet-mást meg is értenek belőle, de a gyermekkorukban meggyökerezett nézeteik meghúzódnak bennük valahol a sarokban, és onnan folyton kikukucskálnak, zavarva az új fogalmakat és nem hagyva, hogy azok leülepedjenek a lélek mélyére... Káosz képződik a fejükben; ha néha elhatározzák is, hogy csinálnak valamit, nem tudják, mihez kezdjenek, hová forduljanak... Nem csoda; a normális ember mindig csak azt akarja, amit meg tud valósítani, de rögtön meg is csinálja, amit akar. Oblomov ellenben ... Annyira szokatlan számára, hogy csináljon valamit, hogy jóformán nem is tudja, mit tud és mit nem, s ennek következtében nem is akarhat komolyan, *aktívan* valamit... Kívánságai csak abban a formában jelentkeznek, hogy „de jó lenne, ha ez megvalósulna"; de hogy hogyan lehetne megvalósítani, azt nem tudja. Ezért szeret álmodozni, és szörnyen fél attól a pillanattól, amikor az álmok érintkezésbe kerülnek a valósággal. Akkor azon van, hogy valaki másra tolja a dolgot, ha pedig nincs senki, a *véletlenre* bízza...

Mindezeket a vonásokat Goncsarov nagyszerűen megfigyeli, és rendkívüli erővel és hitelességgel összpontosítja Ilja Iljics Oblomov személyében. Nem szabad azt képzelni, hogy Ilja Iljics valami különös fajtához tartozik, amelynek a mozdulatlanság a legfontosabb, szerves tulajdonsága. Igazságtalanság volna azt gondolni, hogy születésétől kezdve hiányzik belőle a szabad mozgás képessége. Dehogyis: születése szerint ember, mint bárki más. Gyermekkorában szívesen futkosott, hólabdázott volna a többi gyerekkel, szíves örömest elhozott volna magának ezt vagy azt. Néha lecsúszott a vízmosásba, vagy árkon, bokron, sövényen átcsörtetve, elszaladt a közeli nyírfaerdőbe. Az ebéd utáni általános alvást felhasználva, kinyújtóztatta tagjait, és felszaladt a függőfolyosóra (ahová nem volt szabad felmennie, mert minden pillanatban leszakadhatott), „körülfutott a nyikorgó deszkákon, felmászott a galambdúcba, bevette magát a kert sűrűjébe, hallgatta, hogy zümmög a bogár, messze követte röptét a levegőben". Máskor meg „az árokba vette be magát, áskált, valami gyökerecskét kutatott fel, megtisztogatta, s élvezettel ette, többre tartotta az almánál s befőttnél, amit anyuka adott". Mindez szelíd, nyugodt jellemre utalhatott, de semmiképpen sem értelmetlenül lustára. Különben is, a félénkségbe átmenő szelídség, vagy az, hogy mindenkinek odatartsa a hátát, egyáltalán nem természet adta tulajdonság, hanem merőben szerzett, éppúgy, mint a szemtelenség és a gőg. És e két tulajdonság között korántsem olyan nagy a távolság, mint általában hiszik. Senki sem tudja annyira fennhordani az orrát, mint a lakájok; senki sem olyan goromba alárendeltjeivel, mint aki csúszik-mászik a feljebbvalói előtt. Ilja Iljics minden szelídsége mellett nem átallja Zahart orron rúgni, amikor az felhúzza a cipőjét, és ha élete során másokkal szemben nem is engedi ezt meg magának, csak azért nem, mert feltételezi, hogy ellenakciót vált ki vele, amit majd le kell győznie. Tevékenysége körét háromszáz Zaharjára korlátozza. És ha százszor, ezerszer több ilyen

Zaharja volna is, akkor sem találna ellenállásra, és megtanulná bátran osztogatni a nyakleveseket mindenkinek, akivel csak dolga akad. S ez a viselkedés egyáltalán nem holmi vele született brutalitás jele lenne: ő maga is, környezete is egészen természetesnek és szükségesnek találná. Senkinek még csak eszébe sem jutna, hogy másképp is lehetne viselkedni. De – szerencsétlenségére vagy szerencséjére – Ilja Iljics közepes földbirtokosnak született, jövedelme nem tett ki többet 10 000 papírrubelnál, és csak álmaiban rendelkezhetett a világ sorsa felett. Álmaiban aztán szívesen átadta magát a harcias és hősies vágyaknak. „Szereti néha valami legyőzhetetlen hadvezérnek elképzelni magát, aki előtt nemcsak Napóleon, de még Jeruszlan Lazarevics sem számít semmit; háborút eszel ki, s okot rá: Afrika népei ömlenek például Európába, vagy új keresztes hadjáratokat szervez s hadakozik, népek sorsát dönti el, várost rombol, kímél, büntet, a jóság és nagylelkűség hőstetteit követi el. Máskor meg azt képzeli, hogy nagy gondolkodó vagy művész, hogy a tömeg ujjongva rohan utána, és mindenki földig hajol előtte... Világos, hogy Oblomov nem tompa agyú, apatikus, vágyak és érzések nélküli lény, hanem ember, aki szintén keres valamit az életben, gondolkodik valamin. De az a szörnyű megszokás, hogy kívánságait soha nem a maga erejéből elégítse ki, hanem azok mindig mások erőfeszítései jóvoltából teljesülnek, apatikus mozdulatlanságot fejlesztett ki benne, és az erkölcsi rabszolgaság nyomorúságos állapotába döntötte. Ez a rabság oly szorosan összefonódik Oblomov úr voltával (oly szoros kölcsönhatás van a kettő között), egyik annyira feltételezi a másikat, hogy úgy látszik, lehetetlen határvonalat vonni köztük. Oblomov erkölcsi rabsága alighanem a legérdekesebb vonása személyiségének és egész történetének... De hogy eshet ilyen rabságba olyasvalaki, aki annyira független, mint Ilja Iljics? Ki élvezze a szabadságot, ha nem ő? Nem hivatalnokoskodik, nem köti le a társaság, biztosítva van a megélhetése... Maga dicsekszik vele, hogy nem kell hajlongania, kérnie, megalázkodnia, hogy nem hasonlít „másokhoz", akik fáradhatatlanul dolgoznak, szaladgálnak, sürögnek-forognak, mert ha nem teszik, felkopik az álluk... Éppen azzal, hogy *úr,* lobbantja rajongó szerelemre a jámbor, özvegy Psenyicinát: azzal, hogy még a beszéde, a járása is oly szabad, oly független, hogy „nem irkái szüntelenül aktákat, nem reszket meg ijedtében, hogy elkésik a hivatalából, nem néz úgy mindenkire, mintha kérné, hogy nyergelje meg s vágtasson rajta tova, hanem mindenre és mindenkire olyan bátran és szabadon tekint, mintha alázatot követelne magának". Ám ennek az úrnak egész életét agyonnyomja az, hogy minduntalan mások akaratának a rabja, és sohasem emelkedik fel addig, hogy egy kis önállóságról tegyen tanúbizonyságot. Rabja minden nőnek, minden jöttmentnek, rabja minden csalónak, aki be akarja csapni. Rabja még a jobbágyának, Zaharnak is, és nehéz megmondani, kettőjük közül melyik engedelmeskedik inkább a másiknak. Mindenesetre, amit Zahar nem akar

megcsinálni, arra Hja Iljics nem tudja rákényszeríteni, amit pedig Zahar akar, azt megcsinálja még az ura akarata ellenére is, és az úr engedelmeskedik neki... Nem is lehet másképp: Zahar mégiscsak meg tud csinálni egyet-mást, Oblomov ellenben semmit, és nem is ért semmihez. Nem szólva Tarantyevről és Iván Matvejicsről, akik azt csinálnak vele, amit akarnak, ámbár szellemileg és erkölcsileg jóval alatta maradnak… Miért van ez így? Azért, mert Oblomov, úr lévén, nem akar és nem tud dolgozni, és nem érti, mi az ő viszonya környezetéhez. Nincs ellenére a tevékenykedés – mindaddig, amíg az puszta látszat, és messze van a reális megvalósulástól: így készít tervet birtoka átalakítására, és nagy odaadással foglalkozik vele -csupán „a részletek, a költségvetés és a számok" ijesztik meg; minduntalan félredobja őket, mert miért is bíbelődne ilyesmivel? Ő úr, mondja Iván Matvejicsnek; menjen, kérdezze meg Zahart, ő is azt fogja mondani: úr! „Igenis, én úr vagyok, és nem értek semmihez! Csinálja maga, ha tudja csinálni, és segítsen, ha segíteni tud, s a fáradságáért vegye el, ami tetszik; éppen ez a tudomány!"... Talán azt hiszik, hogy ezzel csak ki akar bújni a munka alól, hogy tudatlansággal akarja leplezni lustaságát? Nem, ő valóban nem tud semmit, és nem ért semmihez, valóban képtelen bármilyen értelmes dologba belefogni. Azt, hogy a birtokáról (amelynek átalakítására már tervet is készített) nem tud semmit, így vallja be Matvejicsnek: „Én nem tudom, mi az a robot, mi az a falusi munka, nem tudom, mit jelent a szegény paraszt, gazdag paraszt, nem tudom, mi az a mázsa rozs vagy zab, s hogy melyik hónapban mi mit ér, hogy mit vetnek, mit aratnak, hogy és mikor adják el, nem tudom, gazdag vagyok-e vagy szegény, egy év múlva jóllakott vagy koldus leszek-e. Semmit sem tudok, következésképpen úgy beszéljen velem, úgy adjon tanácsot, mint egy gyermeknek." Más szóval: uralkodjatok rajtam, rendelkezzetek javaimmal tetszés szerint, adjatok belőlük nekem annyit, amennyit jónak láttok... Így is lett: Iván Matvejics már-már megkaparintotta Oblomov egész birtokát, szerencsétlenségére csak Stolcz akadályozta meg benne.

Oblomov azonban nemcsak a maga faluja viszonyait nem ismeri, nemcsak a saját helyzetét nem érti; ez még hagyján volna. A fő baj az, hogy általában nem tudja, mi az élet értelme. Oblomovkában senki sem tette fel magának a kérdést, hogy mire való az élet, mi az egyáltalán, mi az értelme, rendeltetése? Az oblomovkaiak nagyon egyszerűen fogták fel: „mint a nyugalom és a tétlenség eszményét, amelyet kellemetlen véletlenek szakítanak meg, mint: betegség, károk, civódások és egyebek közt a munka. Úgy viselték el a munkát, mint még ősapáinkra mért büntetést, de szeretni nem tudták, ha volt rá alkalom, mindig kibújtak alóla, s a kibújást lehetségesnek és szükségesnek is tartották." Pontosan így fogta fel az életet Ilja Iljics is. A boldogság eszménye, ahogy Stolcznak leírja, nem más, mint a bőséges élet - üvegházzal, melegágyakkal, kikocsikázásokkal az erdőbe a szamovárral -, a háziköntös, az egészséges mély

álom, no és közben ... közben pihenőül idillikus séták egy szelíd, de gömbölyded feleséggel és elnézni, hogyan dolgoznak a parasztok. Oblomov gondolkodása gyermekkora óta úgy alakult, hogy még a legelvontabb gondolatmenet, a legutópisztikusabb elmélet közben is képes volt egy bizonyos ponton megállni, és azután ki nem mozdulni ebből a statas quo-ból, bárki bármit is mond. Amikor Ilja Iljics lefesti boldogsága eszményképét, eszébe sem jut, hogy megkérdezze önmagától, mi a belső értelme ennek, eszébe sem jut megindokolni jogosságát és igazságát, fel sem teszi magának a kérdést, hogy honnan fogja venni ezeket az üvegházakat és melegágyakat, ki fogja őket rendben tartani, és milyen alapon fog ő velük rendelkezni... Minthogy Oblomov nem tesz fel magának ilyen kérdéseket, nem tisztázta viszonyát a világhoz és a társadalomhoz, természetesen nem gondolhatja át a maga életét sem, és ezért untatja és terhes számára minden, amit tennie kell. Hivatalba járt, és sehogy sem tudta megérteni, minek írják azokat a papírokat, és minthogy nem értette meg, nem talált jobb megoldást, mint hogy beadja lemondását, és ne írjon többé semmit. Tanult, de nem tudta, mi haszna származnék a tudományból, és minthogy nem látta, csakhamar sutba dobta könyveit, és egykedvűen nézte, hogyan lepi be őket a por. Társaságba járt, és nem tudta megmagyarázni magának, minek járnak az emberek vendégségbe; minthogy nem tudta megmagyarázni, megszakított minden ismeretséget, és naphosszat otthon a díványon hevert. Nőkkel barátkozott, de azt gondolta: tulajdonképpen mit várhatok tőlük, mit kezdjek velük? Erre sem tudott válaszolni, és kerülni kezdte a nőket... Mindent megunt, mindentől megcsömörlött: feküdt a díványon, tele tudatos megvetéssel „az emberek hangyamunkájával" szemben, akik isten tudja, miért törik magukat, sürögnek-forognak...

Eddig a pontig jutva Oblomov jellemének magyarázatában, helyénvalónak látjuk visszatérni az imént említett irodalmi párhuzamhoz. Előző fejtegetéseinkben arra az eredményre jutottunk, hogy Oblomovot nem a természet fosztotta meg a szabad mozgás képességétől. Lustasága és apátiája neveltetésének és az őt környező viszonyoknak következménye. Nem Oblomov itt a fontos, hanem az oblomovság. ő talán még a munkától sem húzódozna, ha találna valami megfelelőt, de ehhez persze az kellett volna, hogy némileg más körülmények között nőjön fel. Az ő helyzetében azonban sehol sem találhatott neki tetsző munkát, mert általában nem látta, hogy mi az élet értelme, mi az ő viszonya a többi emberhez. Itt az alkalom, hogy összehasonlítsuk legjobb íróink korábbi típusaival. Már régen észrevették, hogy a csodálatos orosz novellák és regények hősei azért szenvednek, mert nem látnak életcélt maguk előtt, és nem találnak megfelelő tevékenységet. Ennek következtében minden dolog unalmat és undort kelt bennük, amiben feltűnően hasonlítanak Oblomovhoz. Valóban, lapozzuk csak fel például az *Anyegin-t,* a *Korunk hősé-t* a *Ki a bűnös?-t,* a *Rugyin-t,* a *Felesleges ember-t vagy A Scsigriji*

járás Hamletjé-t – mindegyikben megtaláljuk azokat a vonásokat, amelyek szinte szó szerint megegyeznek az Oblomovéival.

Anyegin, csakúgy, mint Oblomov, hátat fordít a társaságnak, amikor már

Fárasztja hűtlenség, csalárdság,
Untatja már barát, barátság.

Írni kezd:

A vad gyönyör cserbenhagyója
Otthon maradt, ajtót bezárt,
Ásítozott, ihletre várt
S tollat fogott: de hát utálja
A szívós munkát, nem fakadt
Egyetlen szó a toll alatt.

Ezen a területen próbálkozott Rugyin is, aki szívesen felolvasta kiválasztott barátainak „megírandó cikkeinek és műveinek első oldalait". Tyentyetnyikov is évekig foglalkozott egy „kolosszális művel, amely hivatva lett volna egész Oroszországot minden oldalról megvilágítani", de az ő vállalkozása is leginkább csak elmélkedésekre korlátozódott: „egyre rágta a tollat, a papírra kis ábrákat rajzolt, végül félretette az egészet." Ilja Iljics sem maradt el lelki testvéreitől: ő is írt és fordított, még Say-t is. „Hol vannak a munkáid, a fordításaid?" kérdezi tőle egyszer Stolcz. „Nem tudom, Zahar elrakta valahová, bizonyára a sarokban hevernek" – feleli Oblomov. Kiderül, hogy Uja Iljics talán még többet is végzett, mint mások, akik éppily kemény elhatározással fogtak munkához, mint ő ... márpedig az Oblomovok családjának minden tagja nekilendült valamikor valaminek, függetlenül a helyzetükben és szellemi fejlettségükben mutatkozó külsőségtől. Hiába nézte le fennhéjázóan Pecsorin az „elbeszélés-szállítókat és a kispolgári drámák gyártóit" – azért ő is írogatott. Ami Beltovot illeti, bizonyára ő is írt valamit, amellett művész is volt, eljárt az Ermitázsba a festőállványával, és egy nagyszabású kép lebegett előtte: Biron találkozása Szibériából jövet a Szibériába tartó Minihhel... Hogy ebből mi valósult meg, azt az olvasó tudja... Ugyanaz az oblomovság az egész családban.

„Mások eszétől tanulva", vagyis az olvasásban Oblomov szintén nem sokban különbözött fivéreitől. Hja Iljics is elolvasott ezt-azt, nem úgy, mint megboldogult apukája: „Rég nem olvastam könyvet – mondja –, hadd olvassak el egyet" – és előveszi ami épp a keze ügyébe esik ... Nem, Oblomovot megérintette a modern műveltség szelleme: ő már tudatosan megválogatta olvasmányait: „Ha valami figyelemre méltó műről hall, vágy támad benne, hogy megismerkedjék vele; megkeresi, elkéri a könyvet, s ha hamarosan

meghozzák, hozzálát, valami eszme kezd a tárgyról formálódni benne; még egy lépés – s már ura is, de lám, már megint fekszik, apatikusan nézi a mennyezetet, s a könyv ott hever mellette, végig nem olvasva, meg nem értve... Az elhidegülés gyorsabban úrrá lesz rajta, mint a vonzódás; az elhajított könyvhöz soha többé vissza nem tér." Hát nem ugyanígy voltak vele mások is? Anyegin, rászánva magát, hogy „más eszétől tanul",

Polcát megrakja nagy halommal

s olvas naphosszat, de nem sok haszna származik belőle: csakhamar ráun a könyvekre is:

S otthagyta egy nap, mint a nőket,
Por lepte polcát, könyveit
S ő rájuk gyászselymet terít.

Tyentyetnyikov is így olvasott (még meg is szokta, hogy mindig legyen könyv a keze ügyében), többnyire ebédidőben: „a leves, a pecsenye, a mártás, sőt még a sütemény evése közben is" ... Rugyin is bevallja Lezsnyevnek, hogy mindenféle mezőgazdasági könyvet vásárolt össze, de egyiket sem olvasta végig; tanító lett, de úgy találta, hogy igen kevés tényt tud, még egy számtantanár is lepipálta egy 16. századbeli műemlék körüli vitában. Akárcsak Oblomov, ő is csak az általános eszméket fogta fel könnyen, de „a részleteket, a költségvetést és a számokat" félretolta.

„Hiszen ez még nem az élet, ez még csak készülődés az életre" – gondolta Andrej Ivanovics Tyentyetnyikov, miután Oblomovval és az egész kompániával együtt nagy halom haszontalan tudományt áttanulmányozott, és egy betűjét sem tudta alkalmazni az életre. „Az igazi élet majd csak akkor kezdődik, amikor hivatalba lépek." És – Pecsorint és Anyegint kivéve – valamennyi hősünk hivatalnokoskodik, és mindnyájuk számára fölösleges, értelmetlen teher a hivatal, és mindegyikük korán és nemeslelkűen le is köszön róla. Beltov tizennégy évi és hathónapi szolgálat árán sem kapott parolint, mert bár az elején nagy hévvel dolgozott, hamarosan kedvét szegte a hivatalnoki munka, ingerlékeny és hanyag lett... Tyentyetnyikov foghegyről beszélt feljebbvalójával, amellett inkább úgy akart használni az államnak, hogy személyesen foglalkozik birtoka vezetésével. Rugyin összeveszett a gimnázium igazgatójával, amelynek tanára volt. Oblomovnak nem tetszett, ahogy a főnökkel alárendeltjei beszélnek: „nem a maguk hangján, hanem valami másféle vékony, undorító hangon", s minthogy ő nem akart ilyen hangon magyarázkodni a főnökének, amikor egy aktát Asztrahany helyett Arhangelszkbe küldött, hát inkább lemondott. Mindenütt ugyanaz az oblomovság...

Otthoni életükben ugyancsak nagyon hasonlítanak egymásra az Oblomovok:

Könyv, séta, alvás, fák homálya,
Vizek, csobogva altatók,
Fekete szemű, szőke lányka
Ajkáról pár friss ízü csók;
Zablázott ló, mely fékre kényes,
Ebédelés, elég igényes,
Aranyszín bor az asztalon,
Magányosság, nagy nyugalom:
Nembánomság elvét követve,
Így élt aszkétaéletet...

Eltekintve a lótól, szóról szóra ugyanez Ilja Ujics eszményképe az otthoni életről. Még a fekete szemű, szőke lányka csókjáról sem feledkezik meg. „Parasztmenyecske – így álmodozik Ilja Ujics –, lesült nyakú, meztelen könyökű, a szemét félénken lesüti, de huncut és mosolyog, alig-alig, csak úgy a látszat kedvéért, félrehajol az úr kedveskedése elől, közben azonban boldog... pszt... nehogy meglássa az asszony, isten őrizz!" (Oblomov már nősnek képzeli magát) ... És ha Ilja Iljics nem volna rest Pétervárról falura utazni, okvetlenül meg is valósítaná ezt a kedves idillt. Az Oblomovok általában hajlanak az idillikus, tétlen boldogság felé, amely nem követel tőlük semmit: „Élvezz, és semmi több". Még Pecsorin is, pedig ő, úgy tetszik, magasabbra tör, úgy képzeli, hogy a boldogság talán nem is más, mint nyugalom és édes pihenés. Feljegyzéseiben egy helyütt éhségtől bágyadt emberhez hasonlítja magát, aki „elalszik a gyengeségtől, pompás ételeket és pezsgőborokat lát maga előtt; gyönyörűséggel falja képzeletének délibábos ajándékait, s úgy érzi, hogy erőre kap tőle; de mihelyt felébred, eltűnik az álom... megmarad a megnőtt éhség s kétségbeesés"... Másutt ezt kérdezi magától Pecsorin: „Miért nem akartam rálépni arra az útra, melyet a sors nyitott, ahol csendes öröm és lelki békesség várt volna?" Azt hiszi, azért, mert „lelke viharokhoz, küzdelmekhez" szokott. De hiszen örökké elégedetlen harcával, és ő maga hangoztatja folyton, hogy hitvány botrányait csak azért követi el, mert nem talál jobb elfoglaltságot... Ám ha valaki nem talál dolgot magának, s ennek következtében nem csinál semmit, és semmi sem elégíti ki, ez azt jelenti, hogy inkább hajlik a semmittevésre, mint a munkára... Ugyanaz az oblomovság... Sok közös vonást találunk abban is, ahogy az Oblomovok a többi emberrel, s különösen a nőkkel szemben viselkednek... Általában megvetik az embereket, kicsinyes elfoglaltságaikat, szűk fogalmaikat, rövidlátó törekvéseiket. „Csupa napszámos" – jegyzi meg lenézően még Beltov is, aki a leghumánusabb közöttük. Rugyin naiv módon zseninek képzeli magát, akit

senki sem ért meg. Pecsorin persze mindenkit lábbal tipor. Még Anyegin is így vall két verssorban:

Ki élt s gondolkodott, az embert
Lelkében mélyen megveti;

Tyentyetnyikov – pedig ő aztán igazán békés ember –, amint belépett a hivatalba, úgy érezte, „mintha büntetésből áttették volna egy magasabb osztályból az alacsonyabba"; és amikor falura költözött, azon volt, hogy – akárcsak Anyegin és Oblomov – összes szomszédjával, akik szívesen összebarátkoztak volna vele, megszakítsa az ismeretséget. Ilja Iljicsünk sem marad mögötte senkinek az emberek megvetésében: hiszen nincs ennél könnyebb, a legkisebb megerőltetés sem kell hozzá. Zahar előtt elégülten von párhuzamot maga és „mások" között; barátaival folytatott beszélgetéseiben naiv csodálkozással kérdi, hogy ugyan minek törik magukat az emberek, minek járnak hivatalba, írnak, olvassák az újságokat, járnak társaságba és a többi. Sőt, fölöttébb határozottan fejti ki Stolcznak, menynyire fölötte áll mindenki másnak. „Világ, társaság! – mondja. – Szép kis élet! Mit keressek én ott? Ami az észt, a szívet érdekelheti? Nézd meg, mi a közepe, mi körül forog mindez: nincs olyan, nincs semmi mély, semmi elevenbe vágó. Ezek is holttestek, alvók, nálam is rosszabbak ..." Majd terjengősen és ékesszólóan fejtegetni kezdi ezt a témát, akárcsak Rugyin.

Az összes Oblomov egyformán szégyenletesen viselkedik a nőkkel szemben… Egyáltalában nem képesek szeretni, és éppúgy nem tudják, mit várjanak a szerelemtől, mint az élettől általában. Addig, amíg csak a rugóra járó babát látják a nőben, szívesen eljátszadoznak vele, nincs ellenükre az sem, hogy rabul ejtsék a női lelket... hogyisne! az ilyesmi fölöttébb jólesik az úri természetnek! De ha az ügy valamelyest is komolyra fordul, ha csak gyanítani kezdik, hogy nem játékszerrel, hanem valóságos nővel van dolguk, aki tőlük is megkövetelheti, hogy tiszteljék a jogait – rögtön szégyenletesen megfutamodnak. Mérhetetlen a gyávaság ezekben az urakban. Anyegin, aki „hogy tudta izgatni, s hevíteni híres kacér hölgyek szívét!" és aki „kereste, s bár el nem ragadta, ott hagyta s nem búsult miatta" – Anyeginnak inába szállt a bátorsága Tatjána előtt, kétszer is inába szállt: akkor, amikor ő leckéztette meg, és akkor is, amikor ő kapott tőle leckét. Pedig Tatjána kezdettől fogva tetszett neki, és ha az kevésbé komolyan szereti, dehogy tűrte volna el tőle a szigorú leckéztető hangot. De most észrevette, hogy veszélyes folytatni a tréfát, ezért kezd fásult életéről, hitvány jelleméről beszélni, és hogy idővel ő is meg fog szeretni valaki mást és a többi. Később ő maga azzal magyarázza viselkedését, hogy amikor meglátott benne „egyszer lánykorában egy szikra vonzalmat", nem mert neki hinni, és különben is

Féltem, szabadságát a lelkem
– Bár untam – elveszítheti.

Lám, milyen frázisok mögé bújt a gyáva! Mint tudjuk, Beltov éppígy nem mert következetes lenni Kruciferszkajával szemben, és elmenekült tőle, habár egészen más megokolással – feltéve, hogy hinni lehet neki. Rugyin pedig teljesen elvesztette a fejét, amikor Natalja megpróbálta valamilyen döntésre rábírni. Nem tudott mást tanácsolni neki, mint hogy „nyugodjék bele". Másnap levélben bölcsen megmagyarázta, hogy még nem volt dolga olyan nővel, mint ő... Pecsorin sem különb – ő, a női szív nagy ismerője, aki azt állítja, hogy a nőkön kívül semmit sem szeretett a világon, s hogy értük hajlandó mindent feláldozni. De bevallja, hogy először is: „nőben nem szereti az egyéniséget", mert minek az neki? Másodszor: hogy ő nem fog soha megnősülni. „Bármilyen szenvedélyesen szeretek is egy nőt – mondja –, ha csak megérezteti velem, hogy feleségül kellene vennem – isten áldjon, szerelem! Hideg kővé lesz a szívem, többé nem melegíti fel semmi. Minden áldozatra kész vagyok ezen az egyen kívül; hússzor felteszem az életemet, még a becsületemet is egy kártyalapra... de a szabadságomat nem adom. Miért olyan drága nekem? Mit jelent számomra? Mire készülök, és mit várok a jövendőtől? Egyáltalában semmit. Velem született félelem ez; megmagyarázhatatlan előérzet" és a többi. A lényeget tekintve ez sem egyéb, mint oblomovság.

És mit gondolnak, vajon Ilja Iljicsben nincsenek a maguk módján pecsorini és rugyini elemek, nem szólva az anyeginiekről? De még mennyire, hogy vannak! Például, Pecsorinhoz hasonlóan, azt akarja, hogy feltétlenül *uralkodjék* a nő felett, és mindenféle áldozatot akar kierőszakolni tőle szerelme bizonyítékául. Lám, kezdetben nem is remélte, hogy Olga hozzámenne feleségül, és bátortalanul tesz neki házassági ajánlatot. Olga valami olyasmit mond neki, hogy ezt már régen meg kellett volna tennie. Erre zavarba jön, most már nem elég neki Olga beleegyezése, és – mit gondolnak, mit csinál? – azt kezdi firtatni, vajon szereti-e annyira Olga, hogy hajlandó lenne a szeretője lenni. És bosszantja, hogy Olga azt feleli, erre az útra soha nem lép, de azután magyarázata és a szenvedélyes jelenet megnyugtatja... Mindezek ellenére végül annyira elgyávul, hogy már fél Olga szeme elé kerülni, betegnek tetteti magát, a szétszedett hídra hivatkozik, értésére adja, hogy kompromittálná és a többi. S mindezt azért, mert Olga határozottságot, cselekvést kíván tőle – olyasmit, ami nem tartozik a szokásai közé. Maga a nősülés gondolata nem ijeszti meg annyira, mint Pecsorint és Rugyint; neki patriarkálisabb elképzelései vannak. De Olga azt akarja, hogy mielőtt megházasodnak, hozza rendbe a birtokát; ez már *áldozat* lenne, de ő nem hozza meg ezt az áldozatot, hanem igazi Oblomovnak bizonyul. Amellett ő maga nagyon is sokat követel. Olgával úgy viselkedik, hogy egy Pecsorin sem különben. Most kezdi bebeszélni magának, hogy nem elég szép ember, nem elég vonzó ahhoz, hogy Olga igazán

szerethesse. Szenved, éjszaka nem alszik. Végre összeszedi magát, és szerkeszt egy hosszú, Rugyin-féle levelet, amelyben megismétli mindazt, amit Anyegin mondott Tatjánának és Rugyin Nataljának, sőt még azt is, amit Pecsorin Mary hercegnőnek: Nem az vagyok, akivel maga boldog lehetne; majd idővel meg fog szeretni valaki mást, érdemesebbet.

A lányszív gyakran váltogatja
Álmokkal könnyű álmait,
A fa is változást tanít,
Lombot cserél, ha új nap érte,
Az égből rendelt végzete,
Maga még fog szeretni, de...
Kérem, tegyen féket szivére,
Jöhetne más, ki drága bért
Fizettet a naiv hitért.

Mindegyik Oblomov szívesen csepüli magát; ezt azért teszik, hogy élvezzék a tiltakozást, és dicséretüket hallják azoktól, akik előtt szidják önmagukat. Élvezik önnön megalázásukat, és mindnyájan hasonlítanak Rugyinra, akiről Pigaszov ezt mondja: „Ha szidni kezdi magát, bemocskolja a becsületét – no, gondolod, ez többet nem néz rá az Isten szép napjára. Szó sincs róla! Úgy felvidul, mintha pálinkát ivott volna!" így tesz Anyegin is: miután jól lecsepülte magát Tatjána előtt, nagylelkűségét fitogtatja. Éppígy Oblomov, aki miután elküldte Olgának az önmaga ellen írt pamfletet, úgy érzi, hogy megkönnyebbült, „majdnemhogy boldog". Levelét ugyanúgy leckéztetéssel fejezi be, mint Anyegin a maga szónoklatát. „Életünknek ez a kurta epizódja – írja – …útmutatásul szolgál a jövendő, normális életében" és a többi. Persze, Ilja Iljics nem tud megállni Olga előtt az önbecsmérlés eme magaslatán: siet megnézni, milyen hatással volt rá a levele. Meglátva, hogy sír, fölöttébb elégedett, és nem tudja megállni, hogy meg ne lesse ebben a kritikus pillanatban. Ám Olga bebizonyítja neki, milyen aljasnak és nyomorultul önzőnek mutatkozott ebben a levélben, amelyet „az ő boldogságáért való aggodalmában" írt. Ekkor Oblomov végleg kapitulál, ahogy különben minden Oblomov, ha olyan nővel találkozik, akinek jelleme és fejlettsége fölötte áll az övének.

„Az ön párhuzamának azonban – hördülnek fel ellenem a mélyen gondolkodók –, bár sok, látszatra azonos tényt szedett össze, nincs semmi értelme! Egy jellem meghatározásakor nem annyira a külső megnyilvánulások a döntőek, mint az indítékok, amelyek az embereket erre vagy arra a cselekedetre késztetik. Ami pedig az indítékokat illeti, ki nem látja a mérhetetlen különbséget Oblomov viselkedése és Pecsorin, Rugyin és a többiek cselekedetei között?... Emez mindent tehetetlenségében csinál, mert

nemcsak megmozdulni lusta, hanem még ahhoz is, hogy megálljon a lábán, ha el akarják vonszolni a helyéről; mást sem akar, mint hogy egy ujját se kelljen feleslegesen megmozdítani. Amazokat pedig gyötri a tettvágy, lázasan vetik bele magukat mindenbe:

A nyugtalanság űzni kezdte,
A láz: nem ülni egy helyen …

és más bajaik támadnak, ami mind az erős lélek ismérvei. Ha nem is csinálnak semmi igazán hasznosat, csak azért nem, mert nem találnak erejüknek megfelelő elfoglaltságot. Pecsorin kifejezésével élve: olyanok, mint az a zseni, aki hozzá van láncolva hivatali íróasztalához, és kénytelen iratokat másolni. Fölötte állnak a környező valóságon, ezért joguk van megvetni az életet és az embereket. Egész életük tagadás; így reagálnak a fennálló rendre. Oblomov ezzel szemben passzívan engedelmeskedik minden befolyásnak, maradian elfordul minden változástól, természeténél fogva képtelen visszahatni a külvilágra. Hát szabad egymáshoz hasonlítani ezeket az embereket? Rugyint egy sorba állítani Oblomovval? ... Pecsorint arra a jelentéktelenségre ítélni, amelyre Ilja Iljics süllyedt? Ez a legteljesebb megnemértés, ez ostobaság – ez bűn!"

Jaj istenem! Valóban teljesen megfeledkeztünk arról, mennyire kell vigyáznunk, amikor mélyen gondolkodó emberekkel van dolgunk: biztos, hogy olyan következtetéseket vonnak le, amelyekről nem is álmodtunk. Ha fürödni készülünk, és a mélyen gondolkodó ott áll a parton összekötözött kézzel, azzal henceg, hogy kitűnően úszik, és megígéri, hogy ki fog menteni, ha el találunk merülni – nehogy azt merjük mondani: „Drága barátom, de hiszen össze van kötözve a kezed. Először azzal törődj, hogy kiszabadítsd a kezed!" Nehogy ezt merjük mondani, mert a mélyen gondolkodót rögtön elragadja a becsvágy, és azt feleli: „ön tehát azt állítja, hogy nem tudok úszni! Azt dicséri, aki összekötözte a kezem! Nem kedveli azokat, akik megmentik a fuldoklókat!..." És így tovább ... A mélyen gondolkodók rendszerint ékesszólók, és bővében vannak a legváratlanabb következtetéseknek ... Lám, most is rögtön azt a következtetést vonják le, hogy Oblomovot Pecsorin és Rugyin elé akartuk helyezni, hogy igazolást kerestünk örökös heverészésére, hogy nem látjuk a gyökeres belső különbséget közte és a régebbi hősök között és a többi. Sietve igazoljuk hát magunkat a mélyen gondolkodók előtt.

Mindazzal, amit mondtunk, inkább az oblomovságra gondoltunk, mintsem Oblomov vagy más hősök személyiségére. Ami a személyiséget illeti, lehetetlen nem látni, mennyire különböző vérmérsékletű például Pecsorin és Oblomov, éppúgy, mint ahogy lehetetlen nem észrevenni ezt a különbséget Pecsorin és Anyegin vagy Rugyin és Beltov között... Ugyan ki vitatja, hogy az emberek egyénileg különböznek egymástól (bár ez a különbség talán távolról

sem akkora és olyan jelentős, mint általában képzelik). Arról van szó, hogy mindezekre a személyekre ugyanaz az oblomovság nehezedik, amely kitörölhetetlenül rájuk nyomja a semmittevés, az élősködés és az abszolút feleslegesség bélyegét. Nagyon valószínű, hogy más életkörülmények között, egy más társadalomban Anyeginból igazán derék férfiú lenne, Pecsorin és Rugyin nagy tetteket vinne véghez, és Beltovból is nagyeszű ember válnék. De más körülmények között talán Oblomov és Tyentyetnyikov sem lenne ilyen álomszuszék, és találnának maguknak valami hasznos elfoglaltságot... Éppen arról van szó, hogy most mindnyájukban van egy közös vonás: a hasztalan törekvés a tevékenységre, az a tudat, hogy sok minden kitelne tőlük, de nem telik ki semmi... Ebben meglepően hasonlítanak egymásra. „Végigfutok emlékezetemben az egész múltamon, és önkéntelenül megkérdezem magamtól: miért éltem? mi végre születtem?... Pedig bizonyosan volt ilyen cél, s bizonyosan volt egy magas hivatásom, mert végtelen nagy erőket érzek a lelkemben. De én nem jöttem rá erre a hivatásra, hagytam, hogy hiú s hálátlan szenvedélyek lángja elragadjon, kohójukból keményen és hidegen jöttem ki, mint a vas, örökre elvesztettem a nemes törekvés izzó hevét – az élet legszebb virágát." Ez Pecsorin. Rugyin pedig így ítélkezik magáról: „Igen, a természet nekem sokat adott, de úgy halok meg, hogy semmit sem tettem, ami képességeimhez méltó, s nem hagyok magam után egyetlen áldást jelentő nyomot. Minden gazdaságom elkallódik haszontalanul, magjaimnak nem látom gyümölcsét ... Ilja Iljics sem marad el a többiektől, ő is fájdalmasan érzi, hogy mint a sírban, szép, fényes törekvés van elásva benne, amely eddig, meglehet, el is halt már, vagy úgy fekszik, mint az arany a hegy mélyében, holott ennek az aranynak forgópénznek kellene lennie. De a kincs mély és súlyos hordalékkal, szeméttel van behányva. Mintha valaki ellopta volna, s a tulajdon lelkébe ásta volna a kincset, amit a világ és az élet ajándékba adott neki... íme, a *kincs* el volt rejtve természetében, csak ő nem tudta soha napfényre hozni. Más, fiatalabb fivérei „bebarangolják" a világot:

A feladat titáni, melyre vágyunk,
Dús örökség minden szerencsefit
Apró-cseprő munkától mentesít...

Oblomov is arról álmodozik ifjúkorában, hogy „szolgálni fog, amíg csak erejéből futja, mert Oroszországnak kezekre és fejekre van szüksége kiapadhatatlan forrásai kiaknázásához"… És most sem „idegenek tőle a közös emberi fájdalmak, a fennkölt elképzelések gyönyöre elérhető számára", és ha nem is barangolja be a világot, nagy tetteket hajszolva – világraszóló tevékenységről álmodozik, s közben lenézi az egyszerű munkásokat, és hévvel mondja róluk:

Lelkem kincsét szétszórni nem fogom
Hangya-munkán, köznapi gondokon.

Ám semmivel sem lopja jobban a napot, mint a többi Oblomov, csak őszintébb náluk, nem próbálja takargatni semmittevését még társalgással vagy a Nyevszkij-Proszpekten való sétálással sem.

Miért hat ránk mégis Oblomov egészen másképp, mint a fent említett többi hős? Mert az utóbbiakat mint csupán a kedvezőtlen körülmények által legázolt, de erős lényeket ismertük meg, Oblomovot pedig mint álomszuszékot, aki még a legkedvezőbb körülmények között sem akarna csinálni semmit. De először is: Oblomov vérmérséklete túlságosan ernyedt, ezért természetesen a vérmes Anyeginnál vagy az epés Pecsorinnál is kevesebb kísérletet tesz arra, hogy valóra váltsa elgondolásait, és elhárítsa a kedvezőtlen körülményeket. A lényeget tekintve azonban egyikük sem állja meg a helyét a kedvezőtlen körülmények erejével szemben, egyformán a teljes jelentéktelenségbe süllyednek, amikor igazi, komoly cselekvés vár rájuk. Mennyiben nyújtottak Oblomov körülményei kedvező cselekvési teret számára? Volt birtoka, amelyet rendbe hozhatott volna; volt egy barátja, aki gyakorlati munkára serkentette; volt egy nő, aki fölébe magasodott energiájával és tisztánlátásával, és aki gyengéden szerette őt... De mondják meg, nem volt-e meg mindez valamennyi Oblomovnak? És mit hoztak ki belőle? Anyegin is, Tyentyetnyikov is gazdálkodott a birtokán, sőt Tyentyetnyikovról eleinte így beszéltek a parasztok: „Ejnye, de fürge!" De ugyanazok a parasztok csakhamar rájöttek arra, hogy az úr, bár látszatra szorgalmas, nem ért semmihez, és semmi értelme annak, amit csinál ... És a barátság? Mit művel mindegyik a barátaival? Anyegin megöli Lenszkijt, Pecsorin állandóan bosszantja Wernert; Rugyin eltaszítja magától Lezsnyevet, és nem tud mit kezdeni Pokorszkij barátságával... Pedig hány Pokorszkijhoz hasonló ember akadt mindegyik útjába? ... És mit csináltak? Összefogtak talán valami közös ügy érdekében, vagy szoros szövetségre lépve védekeztek a kedvezőtlen körülmények ellen? Semmi ilyesmit nem tettek... Minden porrá tört, ugyanazzal az oblomovsággal végződött… A szerelemről ne is beszéljünk. Minden Oblomov találkozott magánál magasabb rendű nővel (mert Kruciferszkaja fölötte áll Beltovnak, még Mary hercegnő is Pecsorinnak), és valamennyi szégyenletesen megfutamodott szerelme elől, vagy elérte, hogy elkergessék... Mivel magyarázható ez, ha nem azzal, hogy a szörnyű oblomovság nehezedik rájuk?

A vérmérsékleti különbségen kívül nagy a korkülönbség is Oblomov és a többi hős között. Nem az évekről beszélünk: majdnem egykorúak, sőt Rugyin két-három évvel idősebb is Oblomovnál, hanem a jelentkezési korukról. Oblomov későbbi kor fia, ezért a fiatal nemzedék szemében, a mai kor szemszögéből, szükségképpen jóval idősebbnek látszik, mint a korábbi

Oblomovok... ő tizenhét-tizennyolc éves korában, az egyetemen találkozott azokkal a törekvésekkel, azokkal az eszmékkel, amelyekért Rugyin harmincöt éves korában lelkesedett. Ezután csak két út maradt nyitva előtte: vagy a cselekvés, az igazi cselekvés – nem szavakban, hanem a fejével, a szívével, a két karjával –, vagy pedig a naphosszat tartó heverészés ölbe tett kézzel. Apatikus természete az utóbbi útra terelte: utálatos dolog, de legalább nincs benne hazugság és önámítás. Ha fivéreihez hasonlóan fennszóval fejtegetné azt, amiről most csak álmodozni mer, mindennap volna része afféle bosszúságokban, mint mikor levelet kap a sztarosztától, vagy amikor a háziúr felmondja a lakását. Régebben élvezettel, sőt áhítattal hallgatták a szájhősök fejtegetéseit arról, hogy miért van szükség erre vagy arra, mik a magasabb törekvések és a többi. Abban az időben nyilván Oblomov is szívesen beszélgetett volna. Most azonban minden szájhős, minden tervkovács rögtön beleütközik abba a követelésbe, hogy „nem lenne jobb, ha megpróbálná"? Ezt pedig az Oblomovok nem bírják elviselni... […]

Lukácsné Jánossy Gertrúd fordítása

9. A „MINDENEGYSÉG” BŰVÖLETÉBEN. AZ ELSŐ OROSZ FILOZÓFIAI RENDSZER: VLAGYIMIR SZOLOVJOV

Vlagyimir Szergejevics Szolovjov (1853–1900) volt az első olyan orosz bölcselő, aki koherens filozófiai rendszert hozott létre. Mentalitását sajátos kettősség jellemezte: misztikus beállítottságú gondolkodó volt, ugyanakkor intuícióit szigorú, elvont logikai formulákba rendezte. Nem volt idegen tőle a prófétai hajlam, de az önirónia sem. Hivatását vallásfilozófusként határozta meg, ám olyan szintézist kívánt teremteni, amelyben meghatározott helye lett volna a tudománynak, a művészeteknek, sőt a szekularizált bölcseletnek is. Nagy hatást gyakorolt rá a német idealista filozófia (Hegel és Schelling), de ez elsősorban a formát érintette nála, nem a gondolkodás tartalmi elemeit.

Szolovjov munkásságát a szakirodalom általában három periódusra osztja. Az első periódust „teozófiai” korszaknak lehet nevezni, ekkor fogalmazza meg filozófiai hitvallásának alapjait. Továbbfejleszti azt a szlavofil eszmét, amely Oroszország vallási küldetésével kapcsolatos. A második periódus a „teokrácia” új elvei kidolgozásának a korszaka, az „egyetemes egyház” utópiájának a meghirdetése, amelyben az állam szabadon alárendeli magát az egyháznak. A harmadik korszakot, élete utolsó éveit a válságtudat jellemzi, csalódik a teokrácia utópiájában, nem hisz többé a Jó megvalósulásának a lehetőségében a történelemben, világméretű katasztrófák előérzetében él. Erről tanúskodik apokaliptikus látomása, *Az Antikrisztus története*, amely a *Három beszélgetés* című mű része.

Szolovjov filozófiájának legfontosabb alapelve a *mindenegység*. Erről tanúskodik az egyik legismertebb műve is, az *Előadások az Istenemberségről* (1877-1881). Szolovjov szerint az ember dolga a tökéletesedés, a megistenülés, hiszen ennek érdekében jelent meg közöttünk az Isten kreatív tetteként Jézus Krisztus, az Istenember. A tökéletesedés lassú és gyötrelmes folyamat, a lélek munkája az idők végezetéig. E munkával azonban az ember meghaladja önmagát, de a bűnbeesés után már nem az „első Ádám” ártatlanságával, hanem az isten és az ember közös áldozataként, egy új egyetemes egység felé törekedve. Az 1880-as évek elejétől kezdve Szolovjovnál az egység elve a teokrácia utópiájában jelenik meg. Úgy véli, hogy sohasem szakadt meg a keresztény egyházak misztikus egysége. Ezért a „Keleti Egyház” és a „Nyugati Egyház” újraegyesíthető. Az egyháznak szükséges a politikai állammal egyesülnie, természetesen az egyház vezetése alatt. Oroszország történelmi szerepe abban áll, hogy „Rómával együtt megalkossa a keresztény államot”, melyben a nemzeti különbségek megmaradnak, de a nemzetek közötti nézeteltérések el fognak tűnni. Az *Oroszország és az egyetemes egyház* (1889-1990) című munkája Párizsban, franciául jelent meg, melyben kifejezte vonzódását a katolicizmus iránt.

Élete utolsó két esztendejében Szolovjovot egyre inkább foglalkoztatta a gonosz jelenléte a világban. A *Három beszélgetés*ben (1899-1990) *Az Antikrisztus története* egy társalgás végkifejlete, amely egy tábornok, egy politikus, egy hölgy és Z. úr között zajlik. Z. úr egy képzelt kéziratos hagyatékot, Panszofij atya elbeszélését olvassa fel a társaságnak. A kézirat szerint, mielőtt megvalósulna Isten országa, a nagy háborúk és hazugságok kora, egy hamis földi vallás elterjedése várható. Az Antikrisztus is eljön a Földre, aki reformer, aszkéta és filozófus – bizonyos értelemben hasonmása Dosztojevszkij Nagy Inkvizítorának a *Karamazov testvérek*ből –, s meghozza „az általános jóllakottság egyenlőségét". Végül a kiválasztottak egy kis csoportja, a katolikus egyházfő, egy protestáns professzor és egy szentéletű sztarec köré tömörülve legyőzi az Antikrisztust, majd utána megvalósítják az egyházak szakrális egységét.

VLAGYIMIR SZOLOVJOV
AZ ANTIKRISZTUS TÖRTÉNETE

Pánmongolizmus! Zord e név, de
Örömet érzek hallatán,
Mintha a nagy Isteni Végzet
Prófériáját hallanám…

ÚRHÖLGY Honnan van ez a mottó?
Z. ÚR Azt hiszem, maga a szerző költötte.
ÚRHÖLGY Olvassa, kérem!
Z. ÚR *(olvassa)* A Krisztus születése utáni XX. század az utolsó nagy háborúk, testvérharcok és fordulatok korszaka volt. A legnagyobb külháború oka egészen a *pánmongolizmusig,* a XIX. század végi, Japánban kialakult szellemi mozgalomig nyúlik vissza. Az utánzásra hajlamos japánok meglepő gyorsasággal és sikerrel vették át az európai kultúra tárgyi formáit, sőt elsajátítottak bizonyos, alacsonyrendű európai eszméket is. Miután újságokból és történelemkönyvekből értesültek arról, hogy Nyugaton létezik valamiféle pánhellenizmus, pángermanizmus, pánszlávizmus, pániszlamizmus, ők is meghirdették a pánmongolizmus fennkölt eszméjét, azaz az összes kelet-ázsiai nép – japán vezénylettel történő – egyesítését, hogy döntő ütközetet vívjanak az idegenek, azaz az európaiak ellen. Megragadva az alkalmat, hogy Európát a XX. század elején épp a *muzulmán* világgal vívott utolsó döntő ütközet foglalta le, hozzáláttak e nagyszabású terv megvalósításához. Először Koreát hódították meg, majd Pekinget, ahol a progresszív kínai párt segítségével megdöntötték a régi mandzsúriai dinasztiát, és a japán dinasztiát ültették a helyére. Ezzel hamar megbékéltek a kínai konzervatívok is. Belátták, hogy jobb, ha két rossz közül a kisebbik rosszat választják, s hogy a testvér így is, úgy is testvér marad. A régi Kína *állami* önállósága úgysem maradhatott fönn, mindenképpen be kellett hódolnia vagy az európaiaknak, vagy a japánoknak. Világos volt, hogy a nemzet életének belső alapelveit nem érintette a japán fennhatóság, csupán a kínai államiság egyébként is használhatatlan külső formáit rombolta le, míg a keresztény misszionáriusokat politikai okokból támogató európai hatalmak dominanciája Kína legmélyebb szellemi alapjait fenyegette. A kínaiak japánokkal szembeni, régebbi keletű nemzeti gyűlölködése akkoriban bontakozott ki, amikor még egyikük sem ismerte az európaiakat: az európaiak megjelenésével ugyanis e két rokon nemzet testvérháborúvá fajuló ellenségeskedése értelmét vesztette. Az európaiak *teljes egészében* idegenek voltak, *csak* ellenségek, fölényük sértette a kínaiak törzsi hiúságát, míg a japánok kezében ott láthatták a pánmongolizmus édes csalétkét, amely egyúttal igazolta szemükben a külső europaizálódás szomorú végzetét. „Értsétek meg, makacs testvéreink – bizonygatták a japánok –, hogy a nyugati

kutyáktól nem irántuk táplált szeretetből vesszük át a fegyvereket, hanem azért, hogy ugyanezekkel a fegyverekkel elpusztítsuk őket. Ha egyesültök velünk, és elfogadjátok gyakorlati irányításunkat, nem csupán tüstént kiűzzük a mi Ázsiánkból a fehér ördögöket, hanem meg is hódítjuk országaikat, és igazi, az egész világ felett uralkodó központi hatalmat hozunk létre. Megértjük nemzeti büszkeségeteket és az európaiak iránti megvetéseteket, de mit ér, ha ezeket az érzéseket csak álmodozással, nem pedig racionális tevékenységgel tápláljátok? A racionális cselekvés terén megelőztünk benneteket, s meg kell mutatnunk a közös hasznunkra váló utat. Mert nézzétek csak meg, mi lett a vége annak a politikának, mely önhittségetekből s – irántunk, természetes barátaitok és védelmezőitek iránt érzett – bizalmatlanságotokból fakadt: majdhogynem maradéktalanul felosztott benneteket egymás között Oroszország és Anglia, Németország és Franciaország, s oroszlánkörmeitek helyett csupán tehetetlen kígyófarkatok végét mutogathattátok." A megfontolt kínaiak ezt meggyőzőnek találták, s a japán dinasztia szilárdan megvethette a lábát. Első dolga természetesen az volt, hogy hatalmas hadsereget és flottát hozzon létre. A japán haderő nagy részét átvezényelték Kínába, s ezzel megalapozták a hatalmas új hadsereg személyi állományát. A kínaiul beszélő japán tisztek jóval sikeresebben látták el instruktori feladataikat, mint az eltávolított európaiak, a megfelelő emberanyagot pedig bőséggel szolgáltatta mind Kína, mind Mandzsúria, Mongólia és Tibet temérdek lakója. Már az első, japán dinasztiából származó kínai császár sikerrel vethette be a megújult birodalom fegyvereit: kiverte a franciákat Tonkinból és Sziámból, az angolokat pedig Burmából, s ezzel az egész Indokínát a Középbirodalomhoz csatolta.

És ekkor jön az anyai ágon kínai származású utód, akiben a kínai ravaszság és rugalmasság japán energiával, mozgékonysággal és vállalkozó szellemmel párosul, s négymillió fős hadsereget állít ki a kínai Turkesztánban, s miközben Cun-li-jamin bizalmasan közli az orosz követtel, hogy ennek a hadseregnek India meghódítása a feladata, a kínai császár betör a mi Közép-Ázsiánkba, s az egész lakosságot maga mellé állítva, pillanatok alatt átkel az Urálon. Seregeivel elárasztja az egész Kelet- és Közép-Oroszországot, miközben a nagy hirtelenjében mozgósított orosz csapatok egységenként sietnek oda Lengyelországból és Litvániából, Kijevből és Volinyból, Pétervárról és Finnországból. Haditerv hiányában azonban, a hatalmas ellenséges túlerővel szemben, katonai erényeikből csak arra futja, hogy becsülettel meghaljanak. A gyors támadás nem hagy időt az erők kellő összpontosítására, így a nekikeseredett és reménytelen összecsapásokban egymás után pusztulnak el az orosz hadtestek. Persze a mongolok sem olcsón jutnak ehhez a győzelemhez. Ők azonban könnyedén pótolhatják veszteségeiket, hiszen kezükben az összes ázsiai vasútvonal, miközben a mandzsúriai határoknál már jó ideje összevont kétszázezres orosz hadsereg sikertelenül próbálkozik, hogy a jól védett Kínába betörjön. A kínai császár haderejének egy részét hátrahagyja

Oroszországban, hogy így akadályozza az újabb egységek felállítását, s hogy állandóan sakkban tartsa az egyre sokasodó partizánalakulatokat, miközben ő maga három hadsereggel átlépi a német határt. Itt azonban már felkészülten várják, s a mongol hadsereget teljesen szétverik. Ez idő alatt Franciaországban a megkésett reváns pártja kerekedett felül, s a német hátország hamarosan milliónyi ellenséges szuronnyal találja szembe magát. A két tűz közé került német hadsereg kénytelen elfogadni a kínai császár által fölajánlott, méltányos fegyverletételi feltételeket. A franciák örömujjongás közepette nyújtanak baráti jobbot a sárga bőrűeknek, s miközben szétszóródnak Németország egész területén, hamarosan írmagja sem marad köztük a katonai fegyelemnek. A kínai császár parancsot ad seregeinek, hogy irtsák ki az immár szükségtelenné vált szövetségeseket, amit azok teljesítenek is, akkurátusán, kínai módra.

Párizsban – sans patrie – munkásfelkelés robban ki, s a nyugati kultúra fellegvára kész örömmel tárja ki kapuit a Kelet ura előtt. A kínai császár, miután kíváncsiságát csillapította, a tengerparti Boulogne városába indul, ahol a Csendes-óceánról átdobott flotta védelme alatt készítik fel az útra a nagy szállítóhajókat, hogy a seregeket átdobják Nagy-Britanniába. A szorult anyagi helyzetbe került kínai császárt az angolok egymilliárd fonttal lekenyerezik. Egy év múltán az összes európai állam elismeri vazallusi függését a kínai császártól, aki ezt követően kellő számú megszálló sereget hátrahagyva, visszatér Keletre, s megkezdi amerikai és ausztráliai tengeri hadjáratait. Az új mongol iga fél évszázadon át tart Európában. Belső szempontból ezt a kort az fémjelzi, hogy mindenütt összekeverednek és mélyen áthatják egymást a keleti és az európai eszmék, en grand megismétlődik az ókori alexandriai szinkretizmus; az élet gyakorlati területein pedig az alábbi három jelenség válik uralkodóvá: Európát japán és kínai munkások árasztják el, s ennek következtében rettentően kiéleződik a szociális és gazdasági feszültség; az uralkodó osztályok további kísérleteket tesznek, hogy enyhítsék ezt a problémát; erősödik a titkos társaságok nemzetközi tevékenysége, melyek azzal a céllal jöttek létre, hogy széles körű, összeurópai összeesküvést szőjenek a mongolok kiűzése és az európai függetlenség visszaszerzése érdekében. A kolosszális összeesküvést, melyben a helyi nemzeti kormányok is részt vesznek, amennyire ez lehetséges a kínai császár helytartóinak ellenőrzése mellett, mesterien előkészítik, és fényes sikert aratnak. A kitűzött időpontban megindul a hadművelet: lemészárolják a mongol katonákat, bántalmazzák és elűzik az ázsiai munkásokat. Mindenütt nyíltan megkezdik tevékenységüket a felállítandó csapattestek eddig titkos törzskeretei, s jó előre kidolgozott, részletes tervek szerint megkezdődik az általános mozgósítás. Az új kínai császár, a nagy hódító unokája, Kínából Oroszországba siet, itt azonban az összeurópai hadsereg tönkreveri számlálhatatlan hadait. Maradékai szétszóródnak, majd visszatérnek Ázsia belsejébe. Európa ismét szabad. Míg az ázsiai uralom alatti fél évszázados rabság annak következtében alakult ki, hogy a

csak saját nemzeti érdekeikkel törődő államok nem alkottak egységet, addig a nagy és dicső felszabadulást éppenséggel az egész európai népesség egyesült erejével, közös, nemzetközi megszervezése révén érték el. E nyilvánvaló tény természetes következményeképp az egyes, elkülönült nemzetek régi, tradicionális rendje fokozatosan mindenütt elveszti jelentőségét, s csaknem mindenhol eltűnnek a régi, monarchikus intézmények utolsó nyomai is. Európa a XXI. században többé-kevésbé demokratikus európai államok szövetsége lesz: az Európai Egyesült Államok. A mongol támadás és a felszabadító harc következtében kissé lefékezett külső kultúra ismét fölfokozott ütemben onthatja sikereit. Ám eközben továbbra is megoldatlanok maradnak a belső tudat olyan kérdései – mint az élet és a halál, a világ és az emberiség sorsának végkimenetele –, melyeket a számtalan új fiziológiai és pszichológiai kutatás és felfedezés még jobban összekuszált s még bonyolultabbá tett. Csupán egyetlen fontos negatív eredmény jelenik meg világosan: határozottan visszaszorul a teoretikus materializmus. Többé egyetlen gondolkodó elmét sem elégít ki az az elképzelés, miszerint a világegyetem örökké mozgásban lévő atomok rendszere, az élet pedig apró anyagi változások mechanikus fölhalmozódásával jön létre. Az emberiség egyszer s mindenkorra kinőtte a filozófia e kisded korszakát. Másrészről azonban az is világossá válik, hogy elveszítette a kisdedek együgyű és ösztönös hitre való képességét is. Már a kisiskolásoknak sem tanítanak olyan fogalmakat, mely szerint Isten az, aki *a semmiből teremtette* a világot. E fogalmak terén kialakul egy olyan általános gondolkodási minimum, amely alá semmiféle dogmatizmus nem mehet. S miközben a gondolkodó emberek nagy többsége hitetlenné lesz, a megmaradt csekély számú hívő egyúttal *gondolkodó* is lesz, híven teljesítve az apostoli előírást: szívetekkel, ne eszetekkel legyetek kisdedek. Volt ez idő tájt a kevés hívő spiritualista között egy kiváló férfiú – sokan emberfeletti embernek nevezték –, aki sem szellemi, sem szívbéli tekintetben nem számított kisdednek. Még fiatal volt, ám zsenialitása következtében harminchárom éves korában kiemelkedő gondolkodó, író és közéleti személyiség hírében állott. Mint meggyőződéses spiritualista, tisztában volt szellemének hatalmas erejével, s tiszta elméje mindig pontos útmutatást adott számára afelől, amiben hinnie kell: ez pedig a jó, Isten, Messiás. Mindegyikben *hitt,* ám szeretni egyedül csak *magát* szerette. Hitt Istenben, de lelke mélyén akaratlanul és ösztönösen önmagát őfölé helyezte. Hitt a jóban, ám az Örökkévaló mindenható tekintete láthatta, hogy ez az ember meg fog hajolni a gonosz hatalom előtt, mégpedig nem érzékeinek és alantas szenvedélyeinek megkísértésével, még csak nem is a hatalom magasrendű csáberejével, hanem egyedül csak mérhetetlen hiúsága révén fogja megszerezni őt. Ez a hiúság egyébként nem ellenőrzés nélküli ösztön, nem értelemtől független vonzalom volt nála. Kivételes zsenialitása, szépsége és nemes-lelkűsége mellett az önmegtartóztatás, önzetlenség és tevékeny jótékonyság is magasrendű módon nyilvánult meg benne, ami, minden jel szerint,

kellőképp igazolta a nagy spiritualista, aszkéta és filantróp végtelen hiúságát. És vádolhatjuk-e őt azért, hogy Isteni adományokkal oly bőségesen megáldva, a kivételes felsőbb kegy jelét látta mindezekben, ezért magát Isten után a másodiknak, ekként pedig Isten egyedüli fiának tartotta. Egyszóval, annak, aki valójában Krisztus volt. Ám az, hogy önmagát a legmagasabb méltóság birtokosának tudta, nem mint Isten és a világ iránti erkölcsi kötelesség jelent meg benne, hanem mint másokkal s főként mint Krisztussal szembeni jog és privilégium. Eredetileg nem volt ellenséges Jézussal szemben sem. Elismerte messiási szerepét és méltóságát, de őszintén csupán önnön nagy elődjét látta benne: Krisztus nagy erkölcsi tette és feltétlen egyedisége felfoghatatlan volt e hiúságtól elhomályosult elme számára. így elmélkedett: „Krisztus hamarabb jött, mint én: én a második vagyok, de az, ami időrendben később következett be, lényeget tekintve elsődlegesebb. Én épp azért érkezem utolsónak, a történelem végén, mert én vagyok a tökéletes, a végleges Megváltó. Az a Krisztus az én előhírnököm volt. Hivatása az volt, hogy az én eljövetelemet megelőlegezze." És ebben az értelemben a XXI. század nagy embere mindazt magára vonatkoztatja, amit az evangélium a második eljövetelről mond, de ezt nem ugyanannak a Krisztusnak a visszatéréseként értelmezi, hanem oly módon, hogy az előhírnök-Krisztust fölváltja a végleges Krisztus, a Megváltó, azaz ő maga.

Az eljövendő embert e stádiumban még nem sok sajátos és eredeti vonás jellemzi, hisz hasonló módon fogta fel Krisztushoz való viszonyát például Mohamed, az igaz ember is, aki semmiféle gonosz szándékkal nem vádolható.

Krisztussal szembeni fölényét később az alábbi önhitt érveléssel is bizonygatta: „Krisztus, aki hirdette és életében valóra váltotta az erkölcsi jót, az emberiség *megjavítására* törekedett, én viszont e részint már megjavított, részint javíthatatlan emberiségnek a *jótevő*je akarok lenni. Minden embernek megadom azt, amire szüksége van. Krisztus mint moralista a jóval és rosszal megosztotta az embereket. Én viszont újra egyesítem őket, mégpedig azon javak által, amelyekre mindannyiuknak, jóknak és gonoszaknak egyaránt szükségük van. Én igazi képviselője leszek annak az Istennek, aki napjával jókra és gonoszakra egyaránt világít, aki esőjével az igazakat és igaztalanokat egyaránt öntözi. Krisztus kardot hozott, én békét, ő az utolsó ítélet rettenetével fenyegette a földet, holott az utolsó bíró én leszek, s az én ítéletem nemcsak az igazság szava lesz, hanem a könyörületé is. Az igazság is benne lesz az ítéletemben, de nemcsak a jutalmazó és büntető, hanem az osztó igazság is. Különbséget fogok tenni az emberek között, s mindenkinek azt adom, amire szüksége van."

Ily nagyszerű hangulatban várja tehát az eljövendő ember Isten egyértelmű elhivatását az emberiség újbóli megváltására. Valami nyilvánvaló és átható bizonyságot vár arról, hogy ő Isten legidősebb fia, Isten szeretett elsőszülöttje. Egyre csak vár, miközben emberfeletti erényeinek és

adományainak tudatával táplálja önnön kivételességét: hiszen, mint tudjuk - ő makulátlanul erkölcsös és kivételesen zseniális ember.

A gőgös, büszke szent életű férfiú egyre csak várja a fensőbb jóváhagyást, hogy megkezdje az emberiség megváltását, de már nem győzi türelemmel. Elmúlt harmincéves, mindjárt eltelik az a három év is. És akkor hirtelen felvillan benne s forró lüktetéssel agyvelejéig hatol a gondolat: „És mi van, ha véletlenül mégsem én... hanem az a galileai... Ha Ő véletlenül mégsem csupán az én előhírnököm, hanem az egyetlen igazi, az első és egyben az utolsó? De hisz akkor biztos, hogy *él*... De hol? Mi lesz, ha egyszer csak idejön hozzám, most, mindjárt... Mit mondok neki? Hiszen meg kell hajolnom Előtte, akár egy jöttment utolsó, ostoba kereszténynek, s mint valami orosz muzsik, mormolnom kell: »Uram, Jézus Krisztus, bocsáss meg nekem, bűnösnek...« Vagy boruljak le Előtte, akár valami lengyel öregasszony? De hát ezt nem akarom! Én zseni vagyok, emberfeletti ember vagyok! Nem, én ezt sohasem teszem meg!”

És ekkor szívében – Isten és Krisztus eddigi hideg, racionális tisztelete helyett – rettenet fogan, majd égető s egész lényét összepréselő-összeszorító *irigység* és dühödt, egész lelkét elragadó gyűlölet váltja fel. „Én, én, én vagyok az igazi, nem Ő! Nem él, és nem is fog élni! Nem támadt fel, nem támadt fel, nem támadt fel! Elrothadt ott lenn, a koporsóban, elrothadt, mint egy utolsó féreg!...”

És habzó szájjal, idegesen rángatózva ront ki a házból, a kertből – s már rohan is a sötét, süket éjszakában, a sziklás ösvényen... Aztán egyszer csak dühe elcsendesedik, kétségbeesés telepszik helyére, mely rideg és nyomasztó, akár körben a sziklák, és komor, akár a fekete éj. A férfi egy meredek szakadék mellett áll meg, s a lenti köveken futó vízfolyás távoli, zavaros moraját hallgatja. Szívét elviselhetetlen fájdalom emészti. De hirtelen valami megmozdul benne, „őhozzá kellene fordulni! Megkérdezni, hogy most mit tegyek!” És a sötétségen át mintha az ő szomorú, szelíd arcát pillantaná meg... „Szánalmasnak talál... Nem, soha! Nem támadt fel, nem támadt fel!” És a szakadék széléről a mélybe veti magát. Ám ekkor a levegőben valami rugalmas, vízoszlophoz hasonló tárgyba ütközik, s nem zuhan tovább. Olyasmit érez, mintha áramütés érte volna, s valami ismeretlen erő hátrataszítja. Egy pillanatra elveszti eszméletét, s amikor magához tér, már ott térdel néhány lépésnyire a szakadék szélétől. Fénylő, foszforeszkáló ködlepelbe burkolózó alak jelenik meg előtte: két szemének elviselhetetlen ragyogása lelke mélyéig hatol...

Látja a férfi ezt az átható tekintetet, s hallja a különös, tompa, visszafojtott, de nagyon is jól érzékelhető, fémes, lélektelen géphangot, de nem tudja: belülről-e vagy valahonnan kintről érkezik. „Szeretett fiam – szólal meg a hang –, kedvem telik benned. Miért nem hívtál engem? Miért amannak, a hamisnak, az ő atyjának nyújtottad át hódolatod? Isten én vagy ok, s én vagyok az atyád. Az a koldus, akit

keresztre feszítettek – idegen számomra is, a te számodra is. Rajtad kívül nincs másik fiam. Te vagy az egyetlen, véremből való, velem egyenlő. Szeretlek téged, és semmit sem követelek tőled. így is fenséges vagy, hatalmas, erős. Tedd a dolgod a *saját* nevedben, ne az én nevemben. Nincs bennem szemernyi irigység sem. Szeretlek. Nem várok tőled semmit. Akit te tartottál Istenednek, engedelmességet követelt a fiától: határtalan, a kereszthalálig terjedő engedelmességet, s még a kereszten sem tudott segíteni rajta. Én semmit nem követelek tőled, és segítek neked. Csak a te kedvedért, a te tulajdon érdemedért és kiválóságodért, az irántad való tiszta, önzetlen szeretet nevében segítek neked. Fogadd lelkemet! Ahogy hajdanán lelkem a szépségben szült téged, most az *erőben* teremt újra." És az emberfölötti ember titokzatos ajka ezekre a szavakra akaratlanul fölnyílott, egészen közel érezte magához a két lángoló szemet, majd metsző, jeges áramlat hatolt belé, s egész lényét betöltötte. De úgy érezte, ezzel együtt hihetetlen erő, frissesség, könnyedség és színtiszta öröm is költözött belé. Ugyanebben a pillanatban a fénylő arc és a két szem hirtelen eltűnt, az emberfölötti embert valami a föld fölé emelte, s máris ott találta magát a kertjében, a háza ajtajánál.

Másnap nem csupán látogatói, de még tulajdon szolgái is meg voltak döbbenve különös, sugallattól áthatott tekintete láttán. De még inkább meglepődtek volna, ha látják, micsoda természetfeletti gyorsasággal és könnyedséggel írta szobájába zárkózva híres-nevezetes művét, melynek címe: *Egyenes út az egyetemes békéhez és jóléthez.*

Az emberfeletti ember korábbi könyveit és közcélú cselekedeteit szigorú kritikával fogadták, bár kritikusai főként különösen vallásos, ezért mindent tekintélyt nélkülöző emberek voltak – ne feledjük, ez már az Antikrisztus eljövetelének kora –, így aztán többnyire fütyültek rájuk, amikor „az eljövendő ember" minden szavában csak az egészen kivételes, magasfokú hiúság és önhittség jelét mutatták föl, s azt bizonygatták, hiányzik belőlük a valódi egyszerűség, közvetlenség és őszinteség.

Új művével azonban még korábbi bírálói és ellenfelei némelyikét is meg fogja nyerni. A könyv ugyanis, melyet a szakadék szélén átélt élmény után írt, eladdig példátlan erejű zsenialitásról árulkodik: mindent átfogó, az összes létező ellentmondást kibékítő munkának ígérkezik. Az ősi tradíciók és hitvallások iránti nemes szándékú tisztelet itt társadalmi-politikai követelések és útmutatások nagy ívű, bátor radikalizmusával fog párosulni, a gondolkodás korlátlan szabadsága a misztikum mély belátásával, a feltétlen individualizmus a közjó iránti heves odaadással, a vezérlő princípiumokban rejlő magasrendű idealizmus pedig a gyakorlati döntések életszerűségével és konkrétságával. És

mindezt olyan zseniális művészi látásmód fogja eggyé ötvözni, hogy bármelyik, csupán egyetlen megközelítést alkalmazó gondolkodó vagy politikai személyiség egykönnyen módot találhat arra, hogy saját, egyéni szemszögéből értelmezze s vegye szemügyre az egészet, miközben *az igazság érdekében* semmit sem kell föláldoznia, nem kell miatta saját énje fölé emelkednie, *ténylegesen* szikrányit sem kell saját egyoldalúságából engednie, nézetei, törekvései hibás mozzanatait semmiben sem kell korrigálnia, hiányosságait nem kell pótolnia. Ezt a bámulatos könyvet most az összes civilizált és számos civilizálatlan nemzet nyelvére lefordítják, ezernyi újságot tölt majd meg a világ minden táján egy éven át a kiadói reklám és a lelkesült kritika. Többmilliós példányszámban fognak terjedni az olcsó kiadások a szerző arcképével, miközben az egész művelt világ - ami az idő tájt már majdnem az egész földgolyót fogja jelenteni - ezen utánozhatatlan, hatalmas, kivételes ember dicsőségétől visszhangzik. A könyvvel szemben senkinek nem lesz ellenvetése, mindenki az egyetemes igazság megnyilatkozását fogja látni benne. Az egész múltnak oly mértékben teljes igazságot fog szolgáltatni, az egész jelent oly elfogulatlanul és sokoldalúan fogja értékelni, a jobb jövőt pedig oly szemlélhetően és érzékletesen fogja a jelenhez illeszteni, hogy mindenki így kiált fel: „Ez az! Ez az, amire szükségünk van. Ez az az eszmény, ami nem utópia, ez az a gondolat, ami nem lázálom csupán." És e kiváló író nem csupán rabul ejt mindenkit, személye nem csupán *kell* mindenkinek, hanem egyúttal *kellemes* is lesz, úgyhogy beteljesedik a Krisztusi ige: „Én az Atyám nevében jöttem, mégsem fogadtatok be; ha *más* a *maga* nevében jön, azt *befogadjátok."* Hisz ahhoz, hogy valakit befogadjanak: hogy valaki *kelljen,* ahhoz *kellem* is szükségeltetik.

Igaz, néhány istenfélő ember, aki ugyan hevesen magasztalja a könyvet, fölteszi a kérdést, hogy miért is nem említi egyetlen egyszer sem Krisztust, ám a többi keresztény rögtön lehurrogja őket: „Hála Istennek, hogy nem említi, épp eleget koptatták szent nevét érdemtelen hívei az elmúlt századokban, most egy mélyen vallásos író nagyon is óvatos kell legyen. És ha egyszer a könyv tartalmát a cselekvő szeretet és a mindent átfogó jóakarat igaz keresztény szelleme hatja át, akkor mi kell még önöknek ezen kívül?" Ezzel pedig mindenki egyetért.

Az *Egyenes út...* tehát a világtörténelem legnépszerűbb emberévé teszi szerzőjét, s röviddel megjelenése után Berlinben nemzetközi értekezletet hívnak össze, hogy létrehozzák az európai államszövetséget. A szövetség ugyanis, melyet a mongol elnyomás elleni, Európa térképét alaposan átszabdaló külső és belső szabadságharcok után kötöttek, komoly veszélyben forgott ama összeütközések következtében, melyek immár nem egyes nemzetek, hanem egyes politikai és társadalmi pártok között robbantak ki. Az

összeurópai politika szabadkőműves hangadói elégtelennek érezték a közös végrehajtó hatalmat. A nagy nehézségek árán létrehozott európai egység ismét bármelyik pillanatban széjjelhullhatott. A szövetségi tanácsban, illetve a világkormányban (Comité permanent universel) egyáltalán nem volt egység, minthogy nem minden helyet sikerült valódi, ügybuzgó, „felszentelt" szabadkőművesekkel feltölteni. A kormányzat független tagjai szeparatista egyezményeket kötöttek egymás között, s már-már újabb háború fenyegetett. Akkor a „felszenteltek" elhatározták, hogy elegendő jogkörrel rendelkező, monolit végrehajtó hatalmat létesítenek. Az első számú jelöltjük a páholy titkos tagja, „az eljövendő ember" volt. Ő volt az egyetlen világszerte ismert nagyság. Mind pénzügyi, mind katonai körökben kiterjedt baráti kapcsolatokkal rendelkezett, mivel eredeti foglalkozását tekintve hadtudós, tüzérségi szakértő volt, vagyoni helyzetét tekintve pedig nagytőkés. Más, kevésbé felvilágosult korszakokban ellene szólt volna az a körülmény, hogy származását sötét homály borította. Anyja, a megbocsátható foglalkozást űző hölgyemény, igen nagy hírnévnek örvendett mindkét féltekén, minek következtében túlságosan is sokan tekinthették volna teljes joggal magukat „az eljövendő ember" atyjának. Ezek a körülmények azonban természetesen semmiféle jelentőséggel nem bírhattak egy oly progresszív században, mely ráadásul egyben az utolsó is kellett legyen. Az *eljövendő embert* szinte teljesen egyhangúlag választották meg az Európai Egyesült Államok örökös elnökének; amikor megjelent az emelvényen emberfölötti s ifjúi szépségének s erejének teljes pompájában, majd ihletett ékesszólással előadta egyetemes programját, az elragadtatott és elbűvölt egybegyűltek lelkesült hangulatuktól indíttatva, szavazás nélkül határozatot hoztak arról, hogy a legmagasabb méltóságot adományozzák neki: római császárrá választják. A kongresszus általános örömujjongás közepette fejeződött be, s a nagy kiválasztott közzétette kiáltványát, mely az alábbi szavakkal kezdődött: „Föld népei! Békémet hoztam el nektek!", s az alábbi szavakkal zárult: „Föld népei! Beteljesült az ígéret! Elérkezett az egyetemes örök béke kora! Legyőzhetetlen ellenállásba fog ütközni az, aki ezentúl e béke megsértésére tör. Mert a földön immár mindössze egyetlen központi hatalom van, mely erősebb minden más hatalomnál, legyen az akár különálló, akár egyesített. És ez a legyőzhetetlen, minden mást fölülmúló hatalom az enyém, Európa teljes jogú kiválasztottjáé, az összes európai hatalom imperátoráé. Végezetül: a nemzetközi jog az eddig hiányzó szankció birtokába jut. Ezentúl egyetlen hatalom sem merészelheti azt mondani, hogy: »háború«, amikor én azt mondom: »béke«. Föld népei – béke veletek!"

És a kiáltvány elérte a kívánt hatást. Európán kívül mindenfelé, főként Amerikában erős imperialista pártok alakultak, melyek arra kényszerítették államaikat, hogy egyenlő feltételek mellett csatlakozzanak a római császár főhatalma alatt álló Európai Egyesült Államokhoz. Már csak néhány független

törzs és törpeállam maradt valahol Ázsiában és Afrikában. Az imperátor csekély számú, ám a legkiválóbb orosz, német, lengyel, magyar és török seregekből válogatott katonaságával portyákat indít Kelet-Ázsiától Marokkóig, s nagyobb vérontás nélkül leigázza az engedetleneket. A két világrész minden országában helytartókat állít, akiket európai műveltséggel rendelkező és hozzá lojális bennszülött főrendekből válogat össze. A legyőzött és elbűvölt őslakosság az összes pogány országban őt teszi meg főistenévé.

A világmonarchia a szó szoros értelmében egyetlenegy év alatt kialakul. A háborúkat csírájában elfojtják. Az egyetemes békeliga még utoljára összegyűlt, hogy lelkesült himnuszban dicsőítse a nagy béketeremtőt, majd önnön tevékenységét immár szükségtelennek ítélve, föloszlatta magát.

Róma s a világ császára uralkodásának új évében újabb kiáltványt ad ki: „Föld népei! Békét ígértem nektek, s el is hoztam a békét. De a békét csak a jó cselekedet ékesítheti fel. Akit béke ellenére szegénység fenyeget, annak a béke sem jelent örömet. Jöjjön most hozzám mindenki, aki fázik, s mindenki, aki ételre vágyik." És ezzel meghirdeti egyszerű és átfogó szociális reformját, melyet már írásaiban is fölvázolt, elbűvölve minden nemes szándékú és józan elmét. Most, hogy kezében van a világ össze pénzügyi eszköze s a kolosszális mennyiségű földbirtok, meg is valósíthatja ezt a reformot a szegények kívánsága szerint anélkül, hogy a gazdagoknak érzékeny veszteségeket okozna. Mindenkinek képességei szerint juttatott, s minden képességet munkája és érdemei szerint jutalmazott.

A föld új uralkodója mindenekelőtt könyörületes filantróp volt, sőt nem is csupán filantróp, hanem az állatvédelemnek is bajnoka. Ő maga vegetáriánus volt, megtiltotta a viviszekciót, szigorú felügyelet alá helyezte a vágóhidakat; minden lehető módon támogatta az állatvédő társaságokat. De még e részletintézkedéseknél is fontosabb volt az, hogy megteremtette az egész emberiség legalapvetőbb egyenlőségét, nevezetesen *az általános jóllakottság egyenlőségét.* Ez uralkodásának második évében történt. A szociális és gazdasági kérdés tehát végleg megoldódott. Ám a jóllakottság csak az éhezőknek elsőrendű érdeke, a jóllakottak már valami mást akarnak.

Még a jóllakott állat sem csupán aludni akar, hanem szeretne játszani is. Annál inkább az ember, aki post panem mindig is cirkuszt követelt.

Az emberfölötti ember-imperátor meg fogja érteni, mi kell a tömegeknek. Ez idő tájt érkezik hozzá Rómába Távol-Keletről egy nagy varázsló, különös legendák, barbár történetek sűrű leplébe burkolódzva. Neobuddhisták körében terjedő híresztelések szerint isteni származású: Szúrja napisten és egy forrásban lakó nimfa édes gyermeke.

A varázsló, akit Apolloniusnak hívtak, kétségkívül zseniális ember, félig ázsiai, félig európai, katolikus püspök in partibus infidelium. A nyugati tudomány legfrissebb következtetéseit és technikai apparátusát éppoly rendkívüli módon ismeri, mint amilyen remekül ismeri s tudja alkalmazni

mindazt a valóban komoly és jelentékeny értéket, ami a keleti tradicionális misztikában van. E kétféle ismeret összekapcsolása megdöbbentő eredményekre vezet. Apollonius egyebek között képes arra, hogy félig tudományos, félig mágikus művészete révén saját akarata szerint magához vonzza és irányítsa a légköri elektromosságot, amire a köznép majd azt fogja mondani, hogy *ő parancsolja le a tüzet az égről.* Egyébként a tömegek képzeletét ugyan valóban magukkal ragadják ezek a példátlanul különös történetek, Apollonius azonban nem fog idő előtt visszaélni hatalmával különös célok érdekében.

Nos, tehát ez az ember érkezik a nagy császárhoz, hogy hódolatát átnyújtsa neki mint Isten igaz fiának, s tudtára adja, hogy misztikus keleti könyvekben közvetlen jövendöléseket talált róla, a császárról mint a világegyetem utolsó megváltójáról és bírájáról, s egyúttal az imperátor szolgálatába ajánlja önmagát és tudományát. Az imperátort olyannyira megbabonázza, hogy az mennyei ajándékként fogadja őt, mindenféle rangokkal, címekkel ékesíti, s többé már nem is fog elválni tőle soha. Így kapnak az uralkodó jótéteményeivel elhalmozott népek a világbéke és az egyetemes jóllakottság után lehetőséget arra is, hogy a legkülönbözőbb és legváratlanabb csodákkal és jelenésekkel szórakozhassanak. Ezzel befejeződött az emberfeletti ember uralkodásának harmadik éve.

A politikai és a szociális probléma sikeres megoldása után a vallás kérdése következett. Fölvetését, s mindenekelőtt a kereszténységhez való viszony tisztázását maga a császár indítványozta. A kereszténység helyzete ez idő tájt az alábbi módon alakult. Létszáma nagyon erősen megcsappant – az egész földgolyón alig negyvenöt milliónyi keresztény maradt –, erkölcsi értelemben azonban jóval nagyobb rendet és szigort érvényesített, s minőségben megnyerte azt, amit mennyiségben elveszített. Már nem számítottak kereszténynek azok, akiket semmiféle belső lelki érdek nem fűzött a kereszténységhez. A különböző felekezetek létszáma eléggé egyenletesen csökkent, úgyhogy korábbi, egymáshoz viszonyított számarányuk nagyjából változatlan maradt; ami pedig egymás iránti érzelmeiket illeti, a gyűlölködést ugyan nem váltotta fel teljes megbékélés, de lényegesen enyhült, s az ellentétek sem voltak már olyan élesek. A pápát és kíséretét már rég kiűzték Rómából. Hosszas bolyongás után Pétervárott kapott menedéket – egy feltétellel: tartózkodik attól, hogy itt és az országon belül hirdesse tanait. A pápaság intézménye Oroszországban jelentős mértékben leegyszerűsödött. Kollégiumainak és offíciumainak nélkülözhetetlen állományát lényegében nem kellett megváltoztatni, de tevékenységüket belső szellemi tartalommal kellett föltölteni, és a minimálisra kellett csökkenteni fényűző rituáléját és szertartásrendjét. Sok különös és kísértésbe vivő szokás – jóllehet formálisan nem törölték el – magától kopott ki a használatból. A katolikus hierarchia a többi országban, különösen Észak-Amerikában még sok olyan képviselőjét megtartotta, akik eltökélten, lankadatlanul és független helyzetükkel élve még a korábbinál is szorosabbra vonták a katolikus egyház

egységét és megőrizték nemzetközi, kozmopolita jelentőségét. A protestantizmus – melynek élén továbbra is Németország állt, különösen azután, hogy az anglikán egyház jó része újra egyesült a katolikus egyházzal - megtisztult azoktól a szélsőséges, negatív tendenciáktól, amelyek követői nyíltan áttértek a vallási közömbösség és hitetlenség hirdetésére. Az evangélikus egyházban csak az őszinte hívők maradtak meg; s élükön olyan emberek álltak, akiknél a széles körű tudományosság mély vallásossággal párosult, s akik egyre inkább azon buzgólkodtak, hogy újjáteremtsék önmagukban az eredeti ókereszténység eleven képét. Miután az egyház hivatalos helyzete a politikai események következtében Oroszországban is megváltozott, az orosz pravoszlávia több millió látszólagos, névleges tagot vesztett, emiatt azonban bőségesen kárpótolta az a tény, hogy egyesült az óhitűek, sőt bizonyos, pozitív vallási irányt képviselő szekták legjavával. E megújult egyház tehát nem létszámában, hanem belső szellemi erejében indult növekedésnek; s ez az erő különösképp abban belső harcban nyilvánult meg, melyet az egyház a nép és a társadalom körében elszaporodott, szélsőséges, démoni és sátáni elemtől sem mentes szekták ellen vívott.

Az új uralom első két évében a forradalmak és háborúk sorozatától halálra rémült és kimerült keresztények részben jóindulatú várakozással, részben határozott rokonszenvvel, sőt forró lelkesedéssel viseltettek az új uralkodó és békés reformjai iránt. A harmadik évben azonban, amikor megjelent a nagy mágus, komoly aggodalom és ellenszenv ébredt sok pravoszláv, katolikus és evangélikus szívében. Egyre figyelmesebben olvasták és egyre buzgóbban kommentálták az evilági fejedelemről és az Antikrisztusról szóló evangéliumi és apostoli szövegeket. Az imperátor bizonyos jelekből arra következtetett, hogy viharfelhők gyülekeznek, s elhatározta, hogy minél előbb tisztázza az ügyet. Uralkodása negyedik évének kezdetén kiáltványban fordult az összes hívő kereszténységhez anélkül, hogy a felekezetek közt különbséget tett volna, s arra szólította fel őket, hogy válasszák meg vagy nevezzék ki teljes jogú képviselőiket az ő elnökletével tartandó egyetemes zsinatra. Rezidenciáját ekkorra már Rómából Jeruzsálembe helyezte át, s a szabad Jeruzsálemből így egy pillanat alatt császárváros lett. Palesztina ez idő tájt főként zsidók által lakott és kormányzott autonóm terület volt. A keresztény szent helyek sértetlenek maradtak, de a Haram-es-Serif tágas térségét végig beépítették: egyik oldalon a Birket-Iszraintól és a mostani laktanyától kezdve, másik oldalon egészen az El-Aksza mecsetig és „a salamoni istállókig". Az itt emelt hatalmas épület félig templom volt, félig palota: a két kis öreg mecseten kívül itt kapott helyet a tágas, az összes kultusz egyesítésére szolgáló „császári" székesegyház, valamint két pompás császári palota könyvtárakkal, múzeumokkal és mágikus kísérletek végzésére alkalmas helyiségekkel. Itt kellett megnyílnia szeptember tizennegyedikén az egyetemes zsinatnak. A császár kívánsága az volt, hogy a zsinat résztvevői arányosan képviseljék a

kereszténység minden részét, ám mivel az evangélikus egyháznak a szó szoros értelmében vett hierarchiája nincs, a katolikus és pravoszláv főpapok úgy döntöttek, hogy bizonyos számú, kiváltképp istenfélő és az egyházi érdekek iránt elkötelezett világi hívőt is meghívnak; de ha már a világiakat odaengedték, nem lehetett kizárni az alsópapságot sem, legyen az akár szerzetes, akár világi pap, így aztán a zsinatra több mint háromezer hívő és pap sereglett össze, és csaknem félmillió keresztény zarándok árasztotta el Jeruzsálemet és egész Palesztinát. A zsinat résztvevői közül különösen hárman tűntek ki. Az egyik II. Péter pápa volt, aki joggal vezette a zsinat katolikus részét. Elődje épp a zsinatra való utaztában hunyt el: ezért Damaszkuszban összeült a konklávé, s egyhangúlag Simoné Barionini bíborost választotta meg pápának, aki a Péter nevet vette fel. Paraszti ivadék volt, Nápoly környékéről származott, s karmelita rendi hitszónokként vált híressé. Múlhatatlan érdemeket szerzett egy Pétervárott és környékén terjedő sátánszektával folytatott harcban, mely szekta nemcsak pravoszlávokat tévesztett meg, hanem katolikusokat is. Barionini először mogilevi érsek lett, majd bíboros, sőt már jelöltje volt a tiarának is. Az ötvenéves, közepes termetű, köpcös férfiú arca vörös volt, orra görbe, szemöldöke sűrű. Szenvedélyes és lobbanékony természete lévén, folyton nagy hévvel beszélt, s közben széles mozdulatokkal gesztikulált, s inkább magával ragadta, semmint meggyőzte hallgatóit. Az új pápa bizalmatlan volt a világ ura iránt, s különösen azután adott hangot nemtetszésének, miután elhunyt elődje, engedve a császár sürgetésének, még a zsinatra indultában bíborossá nevezte ki a császári kancellárt és nagy világmágust: az egzotikus Apollonius püspököt, aki Péter szerint katolikusnak ugyan igen gyanús hírű volt, mint csaló viszont minden gyanú felett állt. A pravoszlávok valódi, ámbár nem hivatalos vezére János sztarec volt, akit jól ismertek az orosz nép körében. Jóllehet hivatalosan „nyugállományú" püspöknek számított, mégsem lakott kolostorban, hanem állandóan úton volt. Különféle legendák keringtek róla. Egyesek azt bizonygatták, hogy ő a feltámadt Fjodor Kuzmics, vagyis a jó három évszázaddal azelőtt született I. Sándor cár. Mások még tovább merészkedtek, s azt állították, hogy ő az igazi János sztarec, vagyis Teológus Szent János apostol, aki sohasem halt meg, s nemrég megjelent a nyilvánosság előtt. Ő maga semmit sem mondott sem származásáról, sem ifjúságáról. Most már agg, de szellemileg friss öregember volt, fehér hajfürtjei és szakálla sárgás, sőt zöldes színben játszott, termete magas és szikár volt, arca azonban telt és enyhén pirospozsgás. Szeme élénken csillogott, arckifejezéséből és beszédéből pedig megható jóság áradt; mindig fehér reverendát és köpenyt viselt. A zsinat evangélikus tagjainak élén a rendkívül művelt német teológus, Ernst Pauli professzor állt. Alacsony termetű, szikár kis öregember volt, magas homlokú, hegyes orrú, állat simára borotválta. Tekintetében hol düh, hol szelíd jóindulat parázslott. Folyton a kezét dörzsölte, fejét csóválta, fenyegetően összevonta a szemöldökét és csücsörítette

a száját, közben szikrázott a szeme, s összefüggéstelen hangfoszlányokat hallatott mogorván: so! nun! ja! so also! Ünnepélyesen öltözött, fehér nyakkendőt és kétsoros, hosszú lelkészi kabátot viselt, melyet rendjelek díszítettek.

A zsinat megnyitója lenyűgöző volt. Az „összes kultusz egységének" szentelt hatalmas templom kétharmadát a zsinat tagjai számára fönntartott padok és egyéb ülőalkalmatosságok foglalták el, egyharmadát pedig egy magas emelvény, amelyen két trónus állt: az egyik a császáré, a másik pedig, kissé alacsonyabban, a nagy mágusé, aki immár bíboros, császári kancellár volt. Hátul sorakoztak a miniszterek, udvari emberek és államtitkárok részére készített karosszékek, oldalt pedig ismeretlen rendeltetésű, hosszabb széksorok. A kórusokon zenekarok kaptak helyet, a szomszédos téren pedig két testőrezred és egy üteg állt, hogy díszsortüzet adjon. A zsinat résztvevői a saját templomaikban tartották meg istentiszteleteiket, a zsinat megnyitóját ugyanis teljes egészében világi jellegűnek szánták. Amikor a császár a nagy mágussal és kíséretével együtt bevonult, és a zenekar rázendített az „egységes emberiség indulójára", mely egyúttal nemzetközi császári himnusz volt, a zsinat összes résztvevője felállt, s kalaplengetve háromszor hangosan felkiáltott: „Vivát! Hurrá! Hoch!" A császár megállt a trón mellett, s karját fenséges kegyességgel előrenyújtva, kellemes, zengő hangon megszólalt: „Minden irányzathoz tartozó keresztények! Szeretett alattvalóim és testvéreim! Uralkodásom kezdetétől fogva, melyet a Mindenható oly csodás és dicsőséges dolgokkal áldott meg, egyszer sem volt okom rá, hogy elégedetlen legyek veletek; mindig teljesítettétek hit és lelkiismeret diktálta kötelességeiteket. De nekem ez kevés. Iránttatok érzett őszinte szeretetem, imádott testvérek, viszonzásra vágyik. Azt akarom, hogy ne kötelességérzetből, hanem szívbéli szeretettől indíttatva ismerjetek el engem igazi vezéreteknek minden dologban, melyre az emberiség érdekében vállalkozom. És most különös kegyet akarok gyakorolni veletek szemben azon kívül, amit mindenki számára megteszek. Keresztények, mivel tehetnélek boldoggá benneteket? Mit adjak nektek mint hitsorsosaimnak, testvéreimnek, s nem mint alattvalóimnak? Keresztények! Mondjátok meg nekem, mi az, ami számotokra legnagyobb érték a kereszténységben, hogy ebben az irányban fejtsem ki erőfeszítéseimet!"

Megállt és várt. A templomon tompa moraj futott végig. A zsinat tagjai összesúgtak. Péter pápa hevesen gesztikulálva magyarázott valamit a körülötte állóknak. Pauli professzor a fejét csóválta, és dühösen csettintett. János sztarec egy keleti püspök és egy kapucinus fölé hajolt, s igyekezett halkan rábeszélni őket valamire. A császár néhány percig várt, majd ugyanazon a szívélyes hangon fordult a zsinathoz, de ebben már alig észrevehető irónia bujkált: „Szeretve tisztelt keresztények! – mondta. – Megértem, milyen nehéz egyetlen, egyenes választ adnotok. Ebben is segíteni szeretnék nektek. Balszerencsétekre, emberemlékezet óta irányzatokra és pártokra bomolva léteztek, úgyhogy talán

már nincs olyan közös tárgy, mely összekötne benneteket. De ha nem is tudtok egymással megegyezni, remélem, összes pártotok elismeri, hogy mindnyájatokat egyformán szeretem és mindegyiktek *igaz* törekvését egyforma készséggel kielégítem. Szeretve tisztelt keresztények! Tudom, hogy közületek sokan, s nem is az utolsók, úgy vélik: a kereszténység legfőbb értéke a törvényes képviselőknek kijáró *szellemi tekintély* - amelyet természetesen nem saját hasznuk, hanem a közjó érdekében élvezhetnek –, mivel ezen a tekintélyen alapul az igaz egyházi rend és a mindenki számára szükséges erkölcsi fegyelem. Szeretve tisztelt katolikus testvérek! Mélyen megértem nézeteteket, s leghőbb vágyam, hogy államomat lelki vezetőtök tekintélyére alapozzam! S hogy ne gondoljátok, csupán hízelgek és üres szavakat mondok, uralkodói akaratunknak megfelelően kinyilvánítjuk, hogy a római pápa, az összes katolikusok legfőbb püspöke ezennel visszakerül Rómában levő trónusára, s egyúttal visszakapja az e ranggal és méltósággal járó összes korábbi jogát és kiváltságát, bármikor nyerte is el ezeket, Nagy Konstantin császártól-e vagy utódaitól. Tőletek pedig, katolikus testvérek, csak azt kérem cserébe, hogy szívetek mélyéből ismerjetek el egyetlen pártfogótok és oltalmazótok gyanánt. Aki ezzel őszintén és tiszta szívből egyetért, jöjjön ide hozzám!" És az emelvényen levő üres helyekre mutatott. „Gratias agimus! Domine! salvum fac magnum imperatorem!" – hangzott fel az örömteli kiáltás, miközben már vonult is föl az emelvényre a katolikus egyház majd minden fejedelme, bíborosa és püspöke, a hívő világiak zöme és a szerzetesek több mint fele, s miután mélyen a császár felé hajoltak, elfoglalták karosszékeiket. Lent, a templom közepén azonban, egyenesen és mozdulatlanul, márványszoborként ült a helyén II. Péter pápa. Kísérői már mind az emelvényen voltak, ám a szerzetesek és a világiak lent maradt, megritkult tömege közelebb lépett *hozzá,* szoros gyűrűt vont köré, ahonnan visszafojtott suttogás hallatszott: „Non praevalebunt, non praevalebunt portae inferni."

A császár meglepődve pillantott a mozdulatlan pápára, majd újra felemelte hangját: „Szeretve tisztelt testvérek! Tudom én, hogy vannak köztetek olyanok is, akik számára a kereszténység legfőbb értéke a szent hagyomány, a régi hitvallások, régi énekek és imádságok, szentképek és szertartások. S valóban mi más lehetne ennél értékesebb a vallásos lélek számára? Tudjátok hát meg, szeretteim, hogy ma aláírtam egy rendeletet és ezzel bőséges pénzösszeget juttattam a keresztény régészet világmúzeuma számára, mely dicsőséges császárvárosunkban, Konstantinápolyban létesül, mégpedig azzal a céllal, hogy az ókeresztény, különösen pedig a keleti keresztény kor mindenféle emlékét összegyűjtse, tanulmányozza és őrizze. Tőletek azt kérem, válasszatok kebeletekből egy bizottságot, amelyik majd megtárgyalja velem, miféle intézkedéseket kell majd foganatosítani annak érdekében, hogy korunk életmódját, erkölcseit és szokásait lehetőleg minél közelebb vigyük a szent pravoszláv egyház hagyományához és előírásaihoz!

Pravoszláv testvérek! Akinek szívéhez közel áll ezen elhatározásom, aki örömest elismer engem igazi vezérének és fejedelmének, jöjjön fel ide!" És már vonult is ujjongva föl az emelvényre Kelet és Észak főpapjainak zöme, a volt óhitűek fele, a pravoszláv papok, szerzetesek és világiak több mint fele az ott büszkén trónoló katolikusokra sandítva. János sztarec azonban meg sem mozdult, csak hangosan sóhajtozott. Amikor erősen megritkult körülötte a tömeg, otthagyta padját és átült, hogy közelebb legyen Péter pápához és köréhez. Követte a többi pravoszláv is, akik nem mentek az emelvényre. „Ismerek közöttetek olyanokat is, szeretve tisztelt keresztények – szólalt meg ismét a császár –, akik a kereszténységben az igazságba vetett személyes hitet és a Szentírás szabad kutatását tartják legfőbb értéknek. Nem is kell részleteznem, miként gondolkodom erről. Mint talán tudjátok, már kora ifjúságomban terjedelmes bibliakritikai értekezést írtam, ami akkoriban némi visszhangra is talált, és megalapozta későbbi hírnevemet. Minden bizonnyal, a tübingeni egyetemnek is ez jutott eszébe, amikor a napokban teológiai díszdoktori oklevelet ajánlott fel nekem. Utasításomra azt válaszolják, hogy örömmel és hálás köszönettel elfogadom. Ma pedig, miután aláírtam a keresztény régészet múzeumának alapítólevelét, megalapítottam a Szabad Szentíráskutató Világintézetet is, ahol nem csupán a Szentírás összes lehetséges aspektusát fogják vizsgálni az összes lehetséges irányzat szerint, hanem az összes segédtudományt is művelhetik, s minderre évi másfél millió márkát irányoztam elő. Aki közületek helyesli e szándékomat, s aki tiszta szívvel el tud fogadni teljhatalmú vezérének, kérem, járuljon a teológia új doktora elé. S a nagy ember enyhe grimasszal lebiggyesztette fenséges ajkát. A tudós teológusok több mint fele, kissé lassan és habozva ugyan, de megindult az emelvény felé. Mindnyájan visszanéztek Pauli professzorra, aki mintha odanőtt volna székéhez. Mélyen lehorgasztotta a fejét, meggörnyedt és összehúzta magát. Az emelvényen tartózkodó tudós teológusok zavarba jöttek, egyikük hirtelen legyintett egyet, s még a lépcsőig sem ment el, már ugrott is le, s bicegve futott Pauli professzorhoz és a mellette maradt kevesekhez. A professzor felemelte a fejét, bizonytalan mozdulattal felállt, megmaradt hitsorsosai kíséretében a megürült padok mellett elhaladva, odaült János sztarec és Péter pápa társaságához.

A zsinat nagy többsége – Kelet és Nyugat csaknem összes főpapjával együtt – az emelvényen volt. Csak a három csoport maradt lent, tagjai közelebb húzódtak egymáshoz, s János sztarec, Péter pápa és Pauli professzor köré tömörültek.

A császár letörten fordult hozzájuk: „Mit tehetnék még értetek? Különös emberek vagytok! Mit akartok tőlem? Nem tudom. Mondjátok meg ti, keresztények, ti, magatok! Testvéreitek és vezetőitek többsége faképnél hagyott, a nép elítélt: mi hát akkor számotokra a legfőbb érték a kereszténységben?"

János sztarec ekkor viaszfehéren felállt, és szelíden így válaszolt: „Hatalmas uralkodó! Számunkra maga Krisztus a legnagyobb érték a kereszténységben, minden Tőle ered, mert tudjuk, hogy Benne lakozik testileg az Istenség teljessége. Tőled is készséggel elfogadunk minden jót, uralkodó, de csak akkor, ha bőkezűen osztogató kezedben Krisztus szent kezét ismerjük fel. Kérdésedre pedig, mit tehetsz értünk, így szól egyenes válaszunk: valld meg most itt, előttünk, hogy Jézus Krisztus az Isten Fia, aki testben jött el, feltámadt és újra el fog jönni – valld meg Őt, és mi szeretettel fogadunk téged, mint az Ő második, dicsőséges eljövetelének igazi előhírnökét.” Elhallgatott, tekintetét a császár arcára szegezte, akit hirtelen rosszullét fogott el. Lelkében pokoli vihar támadt, mint amilyen azon a végzetes éjszakán. Belső egyensúlya teljesen fölborult, csak arra összpontosított, nehogy elveszítse az önuralom látszatát, s nehogy idejekorán elárulja magát. Emberfeletti erőfeszítésébe került, hogy vadállati üvöltéssel rá ne vesse rá magát a beszélőre, és menten szét ne tépje. Hirtelen ismerős, másvilági hangot hallott: „Hallgass, és ne félj semmitől!” Hallgatott. Csak kővé dermedt és elsötétült arca torzult el egészen, és szeme szikrát szórt.

Míg János sztarec beszélt, a nagy mágus ott ült hatalmas, a kardinálisi bíbort elrejtő, háromszínű köpenyébe burkolózva, s mintha - erős koncentrálástól szikrázó szemekkel, alig láthatóan mozgó ajkakkal -valami varázslatot hajtott volna végre a köpönyeg alatt. A templom nyitott ablakán keresztül látni lehetett, hogy hatalmas, fekete felhő kerekedett, és máris minden sötétségbe borult. János sztarec le nem vette megdöbbent és riadt tekintetét a szótlan császárról, majd rémületében hirtelen visszahőkölt, és hátrafordulva, fojtott hangon felkiáltott: „Gyermekeim! Az Antikrisztus!” Ugyanebben a percben fülsiketítő mennydörgés hallatszott, hatalmas gömbvillám csapott bele a templomba, s maga alá temette a sztarecet. Egy pillanatra mindenki megdermedt, s mire a keresztények magukhoz tértek kábulatukból, János sztarec már holtan hevert előttük.

A császár sápadtan, de nyugodtan fordult a gyülekezethez: „Láttátok Isten ítéletét. Én senki halálát nem kívántam, de mennyei atyám bosszút áll szeretett fiáért. Minden eldöntetett. Ki száll szembe a Mindenhatóval? Titkárok, írjátok! Az egyetemes keresztény zsinat, miután az égből alászálló tűz lesújtott az isteni fenség esztelen ellenségére, Róma és az egész földkerekség fenséges császárát egyhangúlag elismerte teljhatalmú vezérének és urának.” Hirtelen hangos, éles hang csattan föl a templomban: „Contradicitur!” II. Péter pápa állt fel, és bíborvörös arccal, dühtől remegve emelte pásztorbotját a császár felé. „A mi egyetlen Urunk Jézus Krisztus, az élő Isten Fia. Hogy te ki vagy, hallhattad. Ki innét, testvérgyilkos Káin! Ki veled innét, Sátán edénye! A krisztusi hatalomnál fogva én, Isten szolgáinak szolgája, örökre kitaszítalak téged, förtelmes pokolfajzat, Isten kertjéből, és átadlak szülődnek, a Sátánnak! Anathéma, anathéma, anathéma!”

Míg beszélt, a nagy mágus nyugtalanul mocorgott a köpenyeg alatt, s amikor a mennybolt az utolsó anathémánál is hangosabban dördült meg, az utolsó pápa holtan rogyott össze. „így pusztul el atyám kezétől összes ellenségem" – mondta a császár. „Pereant, pereant" – ordították a remegő egyházfők. A császár megfordult, s a nagy mágus vállára támaszkodva, egymásra zsúfolódó híveinek kíséretében az emelvény mögötti ajtóhoz vonult. A templomban csak a két holttest maradt, félelemtől félholt keresztények gyűrűjében. Egyedül Pauli professzor nem vesztette el a fejét. Sőt, az általános rémület mintha felkorbácsolta volna lelkierejét. Kívülről is megváltozott: fenséges és átszellemült alakot öltött. Határozott léptekkel ment fel az emelvényre, s az egyik üres államtitkári székbe ülve, fogott egy papírlapot és valamit írni kezdett rá. Amikor befejezte, felállt és fennhangon felolvasta: „Egyedüli Üdvözítőnk, Jézus Krisztus dicsőségére. Miután boldogságos János testvérünk, a keleti kereszténység elöljárója leleplezte a nagy csalót és Isten ellenségét s kimondta, hogy ő az Isten igéjében megjövendölt, valódi Antikrisztus, boldogságos Péter atyánk pedig, a nyugati kereszténység elöljárója törvényesen és jog szerint örökre kiközösítette Isten egyházából, Isten egyházainak Jeruzsálemben összegyűlt egyetemes zsinata Krisztus e két, az igazságért megölt tanújának holttest felett az alábbi határozatot hozza: minden kapcsolatot megszakít a kiközösített csalóval és utálatos csődületével, majd a sivatagba visszavonulva várja igazi Urunk, Jézus Krisztus elkerülhetetlen eljövetelét." A tömeg föllelkesült, és kiáltások hallatszottak: „Adveniat! Advenit cito! Komm, Herr, Jesu, komm! Jöjj el, Uram Jézus!"

„Az utolsó egyetemes zsinat eme első és utolsó okmányát egyhangúlag elfogadjuk s aláírásunkkal hitelesítjük" – olvasta Pauli professzor az utóiratot, majd magához intette a gyülekezetet. Mindnyájan fölsiettek az emelvényre, és aláírták a szöveget. A szöveg végén nagybetűs gót írással ez volt olvasható: „Duorum defunctorum testium locum tenens Ernst Pauli". „Most induljunk útnak utolsó szövetségünk e frigy szekrényével!" – mondta a két megboldogultra mutatva. A holttesteket hordágyra fektették. Lassan, latin, német és egyházi szláv énekeket énekelve indultak a keresztények a Haram-es-Serif kijárata felé. A menetet itt a császár követe, egy szakasz testőrt vezető tiszt kíséretében érkező államtitkár tartóztatta fel. A katonák megálltak a bejáratnál, az államtitkár pedig az emelvényre lépve fölolvasta „az isteni fenség parancsát": „Hogy a keresztény népet észre térítsük és megóvjuk a gonosz szándékú emberektől, zavarkeltőktől és kísértőktől, úgy láttuk jónak, hogy a mennyei tűz két áldozatát, a két lazító hulláját közszemlére tesszük a Keresztény utcában (Haret-en-Naszara) e vallás – Krisztus Sírjának, valamint Feltámadásának nevezett – főtemploma bejáratánál, hogy mindenki meggyőződhessen haláluk valódiságáról. Makacs elvbarátaikat pedig, akik gonoszul visszautasítják minden jótéteményünket, és esztelenül behunyják szemüket az istenség e nyilvánvaló jelei előtt, irgalmunk

és mennyei atyánk előtt értük gyakorolt oltalmunk folytán megmenekednek a megérdemelt mennybéli láng okozta haláltól, és megőrizhetik teljes szabadságukat – egyetlen, a közjó érdekeit szolgáló tilalom mellett: nem tartózkodhatnak a városokban és más lakott helyeken, nehogy megzavarják és kísértésbe ejtsék gonosz terveikkel az ártatlan és egyszerű lelkületű embereket." Amikor befejezte, a tiszt jelére nyolc katona odalépett a holttesteket szállító hordágyakhoz. „Teljesedjék be, ami írva vagyon!" – mondta Pauli professzor, s a keresztények szó nélkül átadták a hordágyakat a katonáknak, akik az északnyugati kapun távoztak, míg a keresztények az észak-keletin át vonultak ki sietősen a városból – az Olajfák hegye mellett, Jerikó felé haladva azon az úton, amelyet előzőleg csendőrök és két lovasezred tisztított meg a néptömegtől. A Jerikó melletti sivatagi domboknál elhatározták, hogy néhány napig várnak.

Másnap reggel ismerős keresztény zarándokok érkeztek Jeruzsálemből, és elbeszélték, mi történt a Sionon. Az udvari ebéd után a zsinat összes résztvevője hivatalos volt a (Salamon trónjának feltételezett helye mellett lévő) hatalmas trónterembe, ahol a császár a katolikus hierarchia képviselőihez fordulva bejelentette, hogy az egyház java érdekében nyilvánvalóan haladéktalanul meg kell választaniuk Péter apostol méltó utódját; hogy az adott körülmények folytán nem hajthatják végre a választási procedúra minden elemét; ám a császár mint az egész keresztény világ vezére és képviselője jelenlétével bőségesen kárpótol a rituális mulasztásokért; ezért ő az összes keresztény nevében azt tanácsolja a szent kollégiumnak, válasszák meg szeretett barátját és testvérét, Apolloniust, hogy bensőséges kapcsolatuk szilárd és megbonthatatlan szövetségben egyesítse az egyházat s az államot, mindkettő közös java érdekében. A szent kollégium a konklávé számára kiképezett külön szobába vonult, s másfél óra leforgása után az új pápával, Apolloniusszal az élén tért vissza. Amíg a választás zajlott, a császár szelíden, bölcsen és ékesszólóan győzködte a pravoszláv és evangélikus képviselőket, hogy a keresztény történelem új, nagy korszakára való tekintettel, vessenek véget a régi vitáknak, s szavát adta, hogy Apollonius örökre meg tudja szüntetni a pápai hatalom összes történelmi visszaélését. A pravoszlávia és a protestantizmus képviselőit meggyőzte ez a beszéd, formába öntötték az egyházak egyesülésének okmányát, s amikor Apollonius a bíborosokkal együtt megjelent a palotában az egész gyülekezet örömujjongása közepette, egy görög főpap és egy evangélikus lelkész át is nyújtotta neki az okiratot. „Accipio et approbo et laetificatur cor meum" – mondotta Apollonius, s kézjegyével látta el a dokumentumot. „Én éppolyan igazi pravoszláv és igazi evangélikus vagyok, mint amilyen igazi katolikus" – tette hozzá, s jóakaratát jelezve, csókot váltott a göröggel és a némettel. Aztán odament a császárhoz, aki megölelte, s hosszan a karjai közt tartotta.

Ebben a pillanatban szikraeső kezdett hullani a palota s a templom minden zegzugában; egyre nőttek-növekedtek, csillogó, furcsa lényekké alakultak, majd eleddig sosem látott virágokként záporoztak alá, földöntúli illattal árasztva el a levegőt. Eleddig sohasem hallott hangszerek csendültek fel, elbűvölő hangjuk a lélek mélyébe hatolva, szívbe markolón zúdult alá, s láthatatlan énekesek angyali hangjai dicsőítették a menny és a föld új urait. Eközben szörnyű, földalatti moraj hangzott fel a középső palota északnyugati sarkában a *kubbet-el-arnah,* vagyis a *lelkek kupolája* alatt, ahol a mohamedán hagyomány szerint a pokol bejárata van. Amikor a gyülekezet a császár szólítására ebbe az irányba indult, mindnyájan tisztán hallották, amint számtalan vékony, átható – gyermeki vagy ördögi – hang ezt kiáltozta: „Eljött az idő, engedjetek bennünket, megmentőink, megmentőink!" De amikor Apollonius, a sziklához lapulva, ismeretlen nyelven háromszor kiáltott valamit lefelé, a hangok elnémultak, s megszűnt a földalatti moraj.

Eközben végeláthatatlan tömeg vette körül minden oldalról a Ha-ram-es-Serifet. Az éj beálltával a császár s az új pápa a keleti lépcső tornácára vonult, mire „viharos lelkesedés" tört ki az emberekből. Apollonius nyájasan meghajolt minden irányba, miközben a bíborosdiakónusok által odahozott hatalmas kosarakból pompás római gyertyákat, rakétákat és égő szökőkutakhoz hasonlatos tűzszerszámokat szedegetett elő s hajigált a levegőbe, melyek keze érintésére hol lángra lobbantak, hol foszforeszkálva gyöngyöztek, hol ragyogó szivárványként tündököltek, majd földet érve, tarka búcsúcédulákká változtak, melyek teljes és feltétel nélküli bocsánatot nyújtottak az összes múltbeli, jelenlegi és eljövendő bűnökre. A nép örömujjongása minden határt felülmúlt. Igaz, némelyek azt állították, hogy saját szemükkel látták, amint a búcsúcédulák förtelmes varangyosbékákká és kígyókká változtak. A többség azonban felajzottan vetette bele magát a napokon át tartó népünnepélybe, ahol a csodatevő új pápa oly különös és hihetetlen dolgokra vetemedett, hogy mindet elősorolni is felesleges.

Jerikó sivatagi magaslatainál ezalatt a keresztények buzgón böjtöltek és imádkoztak. A negyedik nap este, sötétedéskor, Pauli professzor kilenc társával együtt szamárháton és szekéren beosont Jeruzsálembe, és a Haram-es-Serif melletti mellékutcákon áthaladva kijutott a Haret-en-Naszarára, s odament a Feltámadás templomának bejáratához, ahol Péter pápa és János sztarec holtteste feküdt az utcaköveken. Az utca ilyenkor néptelen volt, az egész város kivonult a Haram-es-Serifhez. Az őrálló katonák mély álomba merülve aludtak. A kis csapat azt vette észre, hogy a testek nem indultak oszlásnak, sőt, meg sem merevedtek, és nem is nehezültek el. Hordágyakra tették s betakarták őket a magukkal hozott köpenyekkel, majd ugyanazokon a kerülő utakon visszatértek öveikhez. De amint letették a földre a hordágyakat, élet költözött az elhunytakba. Megmozdultak, igyekeztek ledobni magukról a rájuk csavart köpenyeket. Mindenki örömujjongás közepette rohant, hogy segítsen nekik:

épen és sértetlenül állt talpra a két megelevenedett férfiú. „Nos, gyermekeim – szólt az életre kelt János sztarec –, mintha el sem váltunk volna. Most pedig azt mondom nektek: itt az idő, hogy beteljesítsük az utolsó imát, melyet Krisztus a tanítványaiért mondott – hogy egyek legyenek, mint ahogy Ő maga egy az Atyával. E krisztusi egyesülés érdekében hódoljunk, gyermekeim, szeretett testvérünknek, Péternek. Hadd legeltesse utolszor Krisztus juhait. Így legyen, testvér!" És megölelte Pétert. Akkor odalépett Pauli professzor: „Tu es Petrus!", s a pápához fordult: „jetzt ist es ja gründlich erwiesen und ausser jedem Zweifel gesetzt". És jobbjával Péter kezét szorította meg, balját pedig János sztarecnek nyújtotta e szavak kíséretében: „So also, Väterchen, nun sind wir ja Eins in Christo."

Így teljesedett be az egyházak egyesülése a sötét éjszakában, az elhagyatott magaslaton. Az éjszakai sötétséget azonban hirtelen vakító fény ragyogta be, s megjelent az égen a nagy jel: a napba öltözött asszony, lába alatt a hold, fején a tizenkét csillagból álló korona. A jelenés egy ideig ott maradt az égen, majd méltóságteljesen dél felé indult. Péter pápa felvette pásztorbotját és örömmel kiáltott fel: „íme a zászlónk! Menjünk utána!" S elindult a látomás irányába, nyomában a két aggastyán és a keresztény nép, ment, ment Isten hegye, a Sínai felé...

(A felolvasás itt félbeszakadt.)

ÚRHÖLGY Miért nem folytatja?

Z. ÚR Nincs tovább a kézirat. Panszofij atyának már nem volt érkezése, hogy befejezze a történetet. Már nagybeteg volt, amikor nekem elmesélte, mivel akarta volna folytatni, „majd ha meggyógyul". De nem gyógyult föl, s a történet vége így ővele együtt a Danyiil kolostorba költözött.

ÚRHÖLGY Ha még emlékszik, mesélje el, amit mondott.

Z. ÚR Csak nagyvonalakban emlékszem a befejezésre. Miután a kereszténység lelki vezetői és képviselői az Árábiai sivatagba távoztak, ahová a világ minden tájáról tömegesen áradtak hozzá az igazság hű bajnokai, az új pápa akadálytalanul folytathatta a csak színleg keresztény Antikrisztus-hívők kísértését csodatevéseivel egyéb gyanús üzelmeivel. Bejelentette, hogy kulcsainak hatalmával fölnyitotta a föld és a síron túli világ ajtaját, s az élők és holtak, illetve az emberek és démonok társalgása valóban mindennapos jelenséggé vált, miközben a misztikus tévelygésnek és a démonolatriának új, példátlan ágai jelentek meg. Ám amikor a császár úgy érezte, hogy immár biztosan áll a vallás talaján, s a titkos „atyai" hang makacs sürgetésére, a legfőbb egyetemes istenség egyedül igazi földi megtestesítőjének nyilvánította magát, újabb vész támadt, mégpedig onnan, ahonnan nem is számítottak rá: fellázadtak a zsidók. Ettől a nemzetségtől, melynek lélekszáma akkoriban elérte a

harminc milliót, egyáltalán nem állt távol az emberfeletti ember egyetemes diadalának előkészítése és betetőzése. Amikor székhelyét áttette Jeruzsálembe, titkon táplálva azt a zsidó körökben terjedő pletykát, mely szerint fő hivatásaként Izrael egyetemes uralmának megteremtését kezeli, a zsidók rögtön a Messiást látták benne, s átszellemült ragaszkodásuk nem ismert határt. De most föllázadtak, dühödten, bosszút lihegve hadakoztak. Ez a fordulat, mely kétségtelenül benne foglaltatik mind a Szentírásban, mind a hagyományban, Panszofij atya képzeletében talán túlságosan is leegyszerűsítve és realisztikusan jelent meg. Panszofij atya szerint az történt ugyanis, hogy a zsidók, akik a császárt vér szerinti, igazi izraelinek tartották, véletlenül rájöttek arra, hogy *nincs körülmetélve.* E fölfedezés napján az egész Jeruzsálem, másnap pedig az egész Palesztina lázadásban tört ki. S akik tegnap még határtalan és heves odaadással borultak le Izrael megváltója, az ígéret Messiása elé, most ugyanilyen határtalan és ugyanilyen heves gyűlölettel fordultak az álnok csaló, az arcátlan trónbitorló ellen. Az egész zsidóság egy emberként lázadt föl, s ellenségei csodálkozva tapasztalhatták, hogy Izraelt lelke mélyén nem számítás és Mammon bűvölete tartja fogva, hanem szívbéli érzés hatalma: a Messiásba vetett örök hitből fakadó remény és harag. A császár, aki nem számított ekkora robbanásra, önuralmát vesztve rendeletet adott ki, melyben az összes engedetlen zsidót és keresztényt halálra ítélte. Ezreket, tízezreket gyilkoltak le kíméletlenül: mindenkit, akinek már nem volt érkezése, hogy fegyvert ragadjon. Ám a milliós zsidó sereg hamar visszafoglalta Jeruzsálemet, s az Antikrisztust Haram-es-Serifbe szorította. A császárnak csupán a testőrség egy része állott rendelkezésére, ez azonban nem győzte túlerővel a nagyszámú ellenséget. Az uralkodó pápája varázserejének köszönhetően ki tudott surranni az ostromgyűrűn, s hamarosan ismét megjelent Szíriában különböző pogány törzsekből verbuvált, számlálhatatlanul nagy serege élén. A zsidók a siker legkisebb reménye nélkül szálltak vele szembe. Ám alig csaptak össze a két hadsereg éllovasai, hihetetlen erejű földrengés rázta meg a vidéket, s a Holt-tenger alatt, melynek partjain a császári seregek állomásoztak, hatalmas vulkáni kráter támadt, s a belőle előtörő tűzfolyam óriási lángtengerré terebélyesedve, elnyelte a császárt és számtalan hadait, elválhatatlan pápájával, Apolloniusszal együtt, akinek ezúttal már semmiféle mágia nem segített.

A zsidók eközben vágtattak Jeruzsálembe, félelemtől és rettegéstől űzve könyörögtek megmentésért Izrael Istenéhez. Amikor a szent város szemük elé tárult, a mennyboltot hatalmas villám hasította ketté kelettől nyugatig, s ott állt előttük Krisztus, uralkodói palástjában, kezén pedig ott a keresztre feszítés, a szög fekélyes nyoma.

Sínaitól Sionig ért a János és Péter vezette keresztények vonuló csapata, s menet közben újabb és újabb diadalittas tömegek csatlakoztak hozzájuk: az

Antikrisztus által halálra ítélt zsidók és keresztények hada. Életre keltek, s Krisztussal együtt megkezdték ezeréves uralmukat.

Ezzel Panszofij atya befejezte elbeszélését, melynek tárgya nem a világmindenség általános katasztrófája, hanem csupán korunk történelmének végkifejlete volt: az Antikrisztus megjelenése, diadala és bukása.

POLITIKUS ÉS ön úgy gondolja, már közel ez a végkifejlet?

Z. ÚR Sok üres fecsegés és sok hűhó van még addig hátra, a reges rég megírt dráma befejezését azonban immár sem a nézők, sem a színészek nem változtathatják meg.

ÚRHÖLGY De végül is mi az értelme ennek a drámának? Nem egészen értem, miért gyűlöli az ön Antikrisztusa annyira Istent, miközben ő maga lényegében nem rossz, hanem jó?

Z. ÚR Épp az a baj, hogy *nem lényegében* jó. Ez az egész dolog veleje. Visszavonom korábbi szavaimat, miszerint az Antikrisztust nem lehet közmondásokkal elintézni, hisz van egy, nem is különösebben bonyolult mondás, ami rá illik: *„Nem mind arany, ami fénylik."* Hiába ugyanis, hogy az Antikrisztus oly bőkezűen osztogatja hamis jóságát, ha tényleges hatalma közben egy szikrányi nincs.

TÁBORNOK De ne feledje, mi történik, miközben e történelmi dráma végén a függöny legördül: háború dúl, már folyik is a két sereg ütközete! S ezzel beszélgetésünk is visszakanyarodott a kezdethez. Nos, hogy tetszik, hercegem?... Te jó ég, eltűnt a herceg!

POLITIKUS Nem vették észre? Épp annál a patetikus helynél távozott nesztelenül, amikor János sztarec sarokba szorította az Antikrisztust. Akkor nem akartam félbe szakítani a fölolvasást, utána pedig kiment a fejemből, hogy szóljak.

TÁBORNOK Elmenekült. Istenem, másodszor is elmenekült. Nem bírta az újabb megpróbáltatást. Pedig mennyire küszködött magával! Uram, Isten, mennyire küszködött...

Kiss Ilona fordítása

10. AZ OROSZ KULTÚRTÖRTÉNET „POSZTMODERN" FELFOGÁSA: OROSZORSZÁG-KLISÉK, OROSZORSZÁG, MINT A NYUGAT TUDATALATTIJA

Az orosz történelem és társadalmi tudat antinómiái különösen alkalmasnak mutatkoznak arra, hogy a XX. század végén megjelenő posztmodern gondolkodás diskurzusainak tárgyát képezzék. Az Oroszországról való beszéd „konceptualizálása", az orosz különösség dekonstrukciója, a romantikus önstilizálás ellentmondásainak feltárása, Oroszország és a Nyugat viszonyának ideológiamentes elemzése alkotják leginkább a posztmodernhez közel álló nyugati és orosz teoretikusok koncepcióinak fontos elemeit.

Aage Hansen Löve (1950) szlavista, főként irodalomelmélettel foglalkozó tudós. Jelenleg a Müncheni Egyetem Szláv Tanszékének vezetője. Az 1980-as évektől kezdve több könyve jelent meg az orosz irodalom és kultúra témaköréből. Különösen kiemelendők az elméleti szempontból úttörő jelentőségűnek számító monográfiái az orosz formalizmusról és az orosz szimbolizmusról. *Az előítélőerő kritikája: Oroszország-klisék* (1999) című esszéjében Oroszország úgy nevezett „Csaadajev-komplexusát" vizsgálja, tulajdonképpen azt, miként fosztja meg az orosz konceptualizmus a Semmi és az Üresség képzetét szimbolikusságától és démonikusságától, s teszi a posztmodern Oroszország-kép egyik alapelvévé.

Boris Groys (1949) Berlinben született, Leningrádban végzett matematikai logikát, majd a moszkvai általános nyelvészeti kutatóintézet tudományos munkatársa lett. Az 1970-es években aktív résztvevője volt a művészeti és irodalmi szamizdatnak, melyben tanulmányokat közölt az orosz avantgárdról és a kortárs orosz művészetről. 1981-ben hagyta el Oroszországot. Németországban telepedett le, ahol egyetemen tanít. Fő műve a Gesamtkunstwerk Stalin (1988), ennek része az *Oroszország mint a Nyugat tudatalattija* című esszé is. Groys ebben a művében azt a problémát veti fel, hogy miért nincs orosz freudizmus, majd megvizsgálja – a posztmodern diskurzus keretében – a tudatalattinak az orosz filozófia globális Oroszország-képéhez való viszonyát. Noha Groys posztmodern gondolkodó, de nem fogja fel doktrinaként a posztmodernt; a kultúra Kelet és Nyugat közötti avatott közvetítőjeként lép fel, aki a kölcsönös megértés érdekében mindkét kulturális térben felvilágosító tevékenységet folytat.

AAGE HANSEN-LÖVE
AZ ELŐÍTÉLETERŐ KRITIKÁJA: OROSZORSZÁG-KLISÉK

Előhang. Előítéletek

Elöljáróban valamit az előítéletekről. Aztán következhetnek az utóítéletek Mindkettőre jellemző az ítélőképesség hiánya, összekapcsolja őket az ítélkezés fantazmagórikus volta, tárgyuk, amely egyszerre vágyakozásuk és viszolygásuk tárgya. Intenzitás és ambivalencia helyettesíti itt a meghatározható kvalitásokat és a követhető definíciókat.

Az előítéletekben ugyanis nem az a rossz, hogy „tévesek", mivel elvileg nem találóak, hanem hogy azért találóak, mivel éppen azt a „vakfoltot" célozzák meg, amely a sajátot az idegentől védi. Az előítéletekben az az izgalmas – főként a kultúrák közötti előítéletekben –, hogy alig van közük a tényekhez, annál inkább a projekciókhoz, tehát az interaktív értelemben vett kultúrához: pontosabban, hogy a kultúra ebből is táplálkozik, ezekből a projekciókból, és a magukat állandóan felőrlő ellentmondásokból: a másik, az idegen irányában – csakhogy ugyanezeket önmaguknál ne kelljen észrevenniük; és a saját irányukban, hogy a másikat ne kelljen látniuk.

És mégis megvan ez a derűs vagy ádáz élvezet a komparatív önértékelésben, összehasonlítgatásban. A fogyasztástól eltérően az összehasonlítgatás itt nem tesz magabiztossá – éppen ellenkezőleg: elbizonytalanít olyan mértékben, hogy tárgyainak felcserélhetőségéről azzal árulkodik, azt az örök tétovaságot mutatja, ami nélkül nem megy a dolog olyan teremtményeknél, amelyek identitáskeresése jórészt abban merül ki, hogy megpróbálják kitalálni, mit csinál a másik, amikor éppen nem nézünk oda – és mit csinálna a másik, ha mi nem volnánk, és mihez kezdenénk, ha felhagynánk azzal, hogy a másiknak mutogassuk magunkat: exhibicionista és kukkoló egyben – és a gyűlöletben még – rettentően, igen rettenetesen beleszeretve ebbe az önmagát emésztő összehasonlítgatási őrületbe.

Ha a következőkben az Oroszországról alkotott képekről lesz szó, akkor éppen ebben az értelemben – vagy azt kéne erre mondani: ostobaság? Ostobaság volna valóban, ha kiindulhatnánk egy kultúrából – mint történelmi, pozitív tényállások kollekciójából, amely ezt az adott előítélet-kultúrát objektíve bírálja (mert mindegyik így is, úgy is ilyen volna), empirikusan tudná ezt cáfolni, de nem így áll a helyzet, és még ha így volna is, akkor sem mennénk vele semmire, akkor is fennmaradna az a továbbra is ható jelenség, hogy a kultúrák mint hermeneutikus akkumulátorok vagy visszacsatolási gépezetek a legkevésbé sem törődnek azzal, amit a szorgalmas történészek vagy fotográfusok kicipelnek a levéltárakból. Az előítéletek – mint idegen- és önkonceptualizálások – maguk is centrális tényei minden kultúrának, és befelé és kifelé irányuló önreflexiójuk mozgató

tényezői. Amire itt törekszünk, az nem az előítélet és a tényállás, látszat és valóság, hipochondria és betegség közti mindenkori hatalmas eltérés felvilágosult bírálata; ami itt érdekel minket, az éppen ennek a kölcsönhatásnak a sajátos ökonómiája.

Egyrészt talán rájövünk a játékszabályaira – azokra, amelyek a legnagyobb általánosságban ismétlődnek (tehát az én és te, saját és idegen közti minden elképzelhető viszonylatban); másrészt viszont a tükörreflexekről van szó, amelyek – tényszerűen helyesen vagy tévesen – az önképet az idegen képekből és az idegen képét az önképből projiciálják. Ezen kívül egyszerre szórakoztató és ijesztő, ahogy adott esetünkben éppen „Oroszországot" konceptualizálják, értem ezen Oroszországot kettős idézőjelben vagy két vessző között, ami Econál és a szociológusoknál metanyelvi kifejezést jelöl, a mindennapi nyelvben azonban és a komoly kultúraközi esetekben legalábbis iróniát jelez. Amennyiben tehát a következőkben Oroszországról beszélünk, az Oroszország-beszédről beszélünk, tehát voltaképpen kizárólag arról az idézőjelről – tehát macskakörömről vagy nyuszifülről.

Mi olyan különös Oroszországban?

A különös Oroszországban az, hogy mindenki – maguk az oroszok is – abból indulnak ki (és ennél tovább nem is jutnak), hogy Oroszország „valami speciális". A következőkben különösségek egész sorát fogom majd felhozni – olykor részletesebben, máskor csak éppen érintve. Ebben kizárólag egy valami specifikus, azonban nem annyira bizonyos tartalmak és tulajdonságok, hanem a stratégiák (ahogy ezt ma demilitarizált korrektséggel mondani szoktuk), azok a stratégiák tehát, amelyek Oroszországot választják, és amelyeket rápillantva bevethetnek, hogy egyszeriségét és egyedüliségét meghatározzák.

Lehet, hogy ez a különösség végül abban az apokaliptikus hangvételben merül ki, amely az Oroszországról való beszédek rettentő áradatával időnként zubogva-dübörögve megindul, és egy olyan nárcizmusról tanúskodik, amely az ősi sajátosságot még a totális önkioltásban is élteti. Akkor ez az Oroszország végső soron arra a hangvételre redukálódna, amelyben beszélnek róla. Kiindulunk tehát a feltevésből, hogy Oroszország ez és az nem (vagy már nem?), tehát esszenciális tartalmi hegyekből áll, amelyek a sajátot jellemzik, (és amit a másiktól mindig elvitatnak) – és abból a radikális pozícióból, hogy Oroszországban nincs is semmi sajátos, vagy precízebben, Oroszország éppen ez az „egyáltalán semmi" volna, végtelen üresség és síkság, amelyre a többiek, az európaiak kivetíthetik filmjeiket, fény- és árnyképeiket.

A Cssadajev-komplexus

Még mielőtt Oroszország egyáltalán megmukkanhatott volna, már el is tűnt a színről; kitörlődött, egy nagy semmi, hontalanul – a sok régi szék között… Híres, először egy hölgyhöz franciául írott „Filozófiai leveleiben" (1829–1831) Pjotr Csaadajev orosz filozófus kortársainak katasztrofális képet fest Oroszországról, ami sokak szemében az Oroszországot bíráló nyugatosok (zapadnyikok) elődjévé tette. Én úgy látom, hogy Csaadajev alapjában véve inkább annak a nagy billenő képletnek az előkészítői közé tartozik, amely a negatívumok és hátrányok paradox értékelésével indít, és a fogyatékosság, a hiány diadalába, felmagasztalásába torkollik.

Így aztán nem is véletlen, hogy Boris Groys – az orosz konceptualizmus és általában a posztmodern neves teoretikusa – „Oroszország kitalálása" című vitairatában Csaadajevnél találja meg legfőbb támaszát Oroszország dekonstrukciójában (és hogy legutóbb Mihail Riklin, a kiváló kultúrfilozófus is Csaadajevre bukkant, hogx ne mondjuk, beleszédült). De halljuk először az orosz filozófus fő érveit, azaz nem is érvek ezek, hanem tézisek, felvetések, vádak – gyászbeszéd egy nemzet felett, amely már állítólag túljutott a történelme végén, és már csak a nyugati modellek és erények – köztük kiváltképp a katolicizmus – radikális átvételével menthető meg. Csaadajevet kegyetlen látlelete miatt tébolyultnak nyilvánították, és a cár személyesen gondoskodott házi őrizetéről és mindennapos orvosi felügyeletéről. Ma azonban eszméi hihetetlen – de nem egészen váratlan – reneszánszukat élik, úgyhogy érdemes a hiánylistáján végigmenni:

1. Csaadajev izolációs érve: Oroszország kikapcsolta magát az európai történelem közös áramából, teljesen elszigetelte magát – és a maga részéről a skizmával mindig is aláásta a keresztény Európa „egységét". A népek családjából Oroszország ki van zárva, mert „mi oroszok fattyakként jöttünk a világra, örökség nélkül". De hol vannak „a bölcseink, a gondolkodóink?" „Kelet és Nyugat", tehát a képzelet és az értelem között állunk.

2. Oroszország – plágium: „Mi, oroszok csak akkor fedezünk fel igazságokat, amikor azokat másutt… már elkoptatták. […] Az emberi nem nagy családjainak egyikéhez sem tartozunk, sem a Nyugathoz, sem a Kelethez. […] Mivel mintegy az időn kívül élünk, nem érintett minket az emberi nem egyetemes neveltetése." Teljesen hiányzik nálunk a belső fejlődés, a természetes haladás. Minden új eszme nyomtalanul elnyomja a régieket, mert nem azokból alakul, hanem csak úgy felbukkan nálunk, Isten tudja, honnan. Teljes nyugalom uralkodik.

3. Tulajdonságok nélküliség – jellegtelenség és önidegenség: Oroszországban nincs semmi sajátos, nincs történelme. „Nincs bennünk semmi egyéni…, nem tettünk magunkévá semmit a ránk hagyományozott eszmékből sem". Ezáltal Oroszország számára még a jövő zenéje az, ami

másutt már történelem. „Emlékeink nem nyúlnak messzebbre a tegnapi napnál”. „Olyan különösképpen mozgunk az időben, hogy minden lépés előre visszahozhatatlanul eltűnteti előlünk az előző pillanatot: magunknak is idegenek vagyunk.”

4. Oroszország kaotikus, civilizálatlan, jogtalan, ázsiai despotizmus: nincs közjó, „van valami a vérünkben, ami ellenséges minden haladás iránt”. Oroszország aszociális, nincs nálunk „a fejekben semmi közös”. Minden individuális, szétszórt és félig kész. Legfeljebb valami „gondtalan merészség”, ami „képtelenné tesz az elmélyedésre és kitartásra”.

5. Oroszország őrült és irracionális: „hiányzik a nyugati szillogizmus”.

6. Oroszország egy nagy nulla: „Jelenleg mindenesetre egy lyuk vagyunk az erkölcsi világrenden. Nem tudok eléggé csodálkozni társadalmi létezésünknek ezen a rendkívüli ürességén és izoláltságán”.

Csaadajev eme kritikájában a zseniális és mélységesen irritáló nem annyira a felháborodás mélysége, inkább a kifordítás kifordításának később egyre inkább visszatérő stratégiája – e kettős tagadás alapjaiban gnosztikus eljárása, ami annyira jellemző a kultúrák közötti projekciókra: az oroszok kivételes nép; mindaz, ami más népeknél szokásos és hagyományos, nála teljességgel hiányzik. De ez a kívülálló és kivétel-szerep már magában rejti a kiválasztottság csíráját. Oroszországban minden olyan katasztrofális, és annyira másként van, hogy ez mát megint csak zseniális és sajátos. Ebben az értelemben adhatott Csaadajev Oroszország-gyalázása indíttatást a későbbi szlavofileknek, és válhatott a szociálforradalmár nyugatosok számára is alapvetéssé.

A gonosz pillantás: Csaadajev „Oroszországa” francia szemmel

Senki más, mint a valamelyes ismertségre szert tett újságíró, Astolphe de Custine tette magáévá Csaadajev Oroszország-képét 1839-es „Profetikus leveleiben”, amelyek „Orosz árnyak” címen jelentek meg – és ami itt lényeges – minden messianisztikus gőgje mellett gúnyképként és torzképként meghatározóvá vált századában és azon túl is. E levelek számos kijelentése kimutathatóan abból ered, amit Custine Csaadajev nézeteiből ismerhetett, de nem éppen személyesen tőle vette őket.

De micsoda különbség! Míg „az orosz” az orosz tehetetlenség történelmi potenciálját tárja fel, „a francia” (és ebben még oly sokan fogják követni) megelégszik látszólag egybehangzó ítéletek degradáló átvételével. Hallgassunk meg néhányat a legkirívóbb példákból: „Ennek a népnek nincs fiziognómiája. Az arc közepe laposra nyomódott” – gondoljunk itt Gogol hősére, Kovaljovra, aki „Az orr” című elbeszélésben egy időre elveszíti azt, és ezáltal a gogoli groteszkben az Oroszországot jelentő üresség szimbolizálójává válik. „Egyébként”, folytatja Custine, „ezek a csúf és

piszkos emberek viszonylag erősek… bár kicsinek, gyengének és ágrólszakadtnak látszanak". Az oroszok egyébként maguk tehetnek a despotizmusról, mert „egy elnyomott nép mindig megérdemli a sorsát; a zsarnokság a nemzetek műve." És ez így megy tovább egészen Csaadajev szellemében, akin sok tekintetben túl is tesz, amikor például azt deklarálja: „Az oroszoknál mindennek csak a neve van meg, nem maga a dolog, csak a megnevezésben gazdagok". Egyáltalában az oroszok úgy élnek, mint a nomádok „örökös síkságaikon és száraz, lapos pusztaságaikon". Nincs múlt, nincs jelen. „A filozófusnak Oroszországban van mire panaszkodnia, a költőnek minden kedvére való lehet itt, és kell is, hogy legyen".

Éppen a természeti szépségekben való hiány, ez a kietlenség és pusztaság – amit a szlavofil sztyeppe-himnuszok annyira szeretnek – ez válik a francia szemlélő számára egy csak Thomas Bernhardthoz fogható természetgyalázás menetekeljévé: „Minden monoton, kopár, lehangoló", és éppen ebben a széles pusztaságban bolyonganak a soha rendesen meg nem települt oroszok". „Egy nomád nép szelleme" uralkodik (ez az idevágó posztmodern megjelölés is), ami valamiféle végtelen pókhálóerdőben kísért. Mert „minden káprázat", mondja Custine (ez az a mondat, amelyet Gogol a maga módján a pétervári Nyevszkij proszpekt életéhez rendel hozzá), minden hazugság. Így aztán az orosz náp „hallgatag és alattomos"; a nép mongol kapzsisága… a legnyomorúságosabb életkörülmények között is megmutatkozik". Népek összemérésének végtelen akadályversenye következik, ahol az oroszoknak nincs vesztenivalójuk – tehát mindig eleve vesztesek voltak. Hogy a németek tüchtigek és a franciák sármosak, az itt éppúgy elhangzik, mint az a plagizált érv, hogy „Minden orosz született utánozó", és éppen ez az utánzási vágy tartja meg az oroszokat egy gyerekes fejlődési stádiumban: „Mind egy szálig könnyelműek", nyilván állandóan orosz rulettet játszanak, és született „hazardőrök". Az orosz „mindent majmol", éppenséggel egy „utánzó zseni".

Ilyen és hasonló Csaadajevtől eltorzítva átvett ítéletek de Custine-nél elítélésbe torkollnak a paradox megfordítás minden potenciálja és dinamikája nélkül – vagy mint Gogolnál: a groteszk világ univerzális ereje nélkül, amiből a „néptestben" a kultúra mindig képes újjászületni. De Custine-nél az oroszok egyértelműen és visszafordíthatatlanul azzá válnak, amit a féligazságok és a féloldalas megfigyelések keveréke projektíve csinál belőlük: másodlagos lények lesznek, hazudozók és csalók, nomád vándormadarak és lopott holmival kereskedő repülőszőnyeg-árusok: szóval semmirekellők, nullák. „Nem eredeti, hanem visszavert fény az övék; […] nem születnek, csak megjelennek. […] Semmi sem valóságos náluk, sem a jó, sem a rossz". „Ezekből az állhatatlan fejekből nem jöhet más, csak por és füst, káosz és nihil".

Oroszországnak ez a lényegtelensége és lapos üressége nem csak a föld örökké emlegetett széles pusztaságában jelenik meg, hanem az oroszok most

szóba hozott nomád mivoltában is, amivel éppen azoknak a Mongóliából való hódítóknak a vonásait utánozzák, aki valójában egy fél középkoron át gyötörték és leigázták őket: Mert „egy ennyire mozgékony talajon semmi nem tud gyökeret ereszteni. Minden elmosódik, kiegyenlítődik, és a ködvilág, amelyben élnek […], felmerül és eltűnik. […] És nem is végeztetik be semmi ebben a folyékony közegben. […] Az oroszok tehát hamisak, mint a víz". […]

Karády Éva fordítása

BORIS GROYS
OROSZORSZÁG MINT A NYUGAT TUDATALATTIJA

Az orosz eszmetörténettel foglalkozó filozófusok régóta felfigyeltek már arra, hogy Freud tudatalatti-elmélete gyakorlatilag semmilyen hatást nem tett az orosz közgondolkodásra. Ez a jelenség korántsem a véletlen műve, s igen sokat elárul az orosz kultúra struktúrájának legmélyebb rétegeiről. Nyugaton a pszichoanalízis számít a legelterjedtebb elméletnek. Az Oroszország nevű páciens sehogy sem akarja alávetni magát a pszichoanalitikus kezelésnek. Ez máris izgalmas eredményeket ígér arra az esetre, ha a lélekelemzést akarata ellenére mégis sikerülne rajta végrehajtani, hiszen ismeretes, hogy a pszichoanalízist legfőképp az érdekli, miért vonja ki magát valaki az elemzés alól, vagyis miért tagadja, hogy személyiségét tudatalattija határozza meg.

Az orosz álláspont, mely egy csapásra érvényteleníti a hagyományos pszichoanalitikus stratégiákat, rendkívül eredeti: Oroszország nem ragaszkodik saját „tudatosságához". Az orosz kulturális hagyomány viszont ezzel szemben tudatalattiként értelmezi magát Oroszországot: Oroszhonnak már csak azért sem *lehet* tudatalattija, mert az *maga a* tudatalatti. Ez a tudatalattiként felfogott öntudat az orosz kultúrában természetesen nem a freudi kategóriák segítségével fogalmazódik meg, s ezt a fogalmi különbözőséget a továbbiakban messzemenően figyelembe kell vennünk. Az itt következő gondolatmenetben mégis azt szeretném igazolni, hogy a tudatalattinak (vagy tudattalannak) a nyugati köztudatban érvényes fogalma sok közös vonást mutat az orosz bölcseleti hagyomány Oroszország-meghatározásával; teszem ezt annak ellenére, hogy előre beismerem munkám egyoldalúságát és belátom a töredékességét bíráló észrevételek jogosságát.

Oroszországot Csaadajev fedezte fel a filozófia számára. Az orosz kultúra lényegéről vallott nézeteit már a maga korában is politikai kritikaként értelmezték, bírálata azonban túlontúl szélsőséges ahhoz, hogy pusztán politikainak tekinthessük, s szembeötlő radikalizmusával óhatatlanul más

síkra tereli a gondolatmenetet. Csaadajev úgy vélekedik, hogy „mi", vagyis az oroszok „az emberi nem egyetlen nagy családjához sem tartozunk", „mintegy az időn kívül állunk", „nem tartozunk sem a Nyugathoz, sem a Kelethez" (tehát a térben sem létezünk), „nincsenek magukkal ragadó emlékeink, sem pedig kecses ábrándképeink" (értsd: nincs emlékezetünk, minden „elszállt" belőle), olyan korban élünk, mely „bolygónk jelenlegi állapotát megelőző időszakra" emlékeztet, továbbá „belőlünk" „hiányzik minden egyedi vonás, mely gondolkodásunk táptalaja lehetne", „nekünk" nincs hagyományunk, erkölcsünk, kultúránk, nem ismerjük a kötelesség és igazságosság fogalmát stb. Az idézeteket vég nélkül folytathatnánk, a lényeg azonban így is nyilvánvaló: a tudatalatti klasszikus leírását tartjuk a kezünkben, abban a formájában, ahogy az a nyugati hagyományban Schopenhauertói Hartmannon és Nietzschén keresztül eljutott Freudig.

A csaadajevi értelmezés szerint Oroszországot a következő kettősség jellemzi: egyfelől a többi államhoz hasonlóan ez az ország is „rendelkezik" területi kiterjedéssel, történelemmel, valamint lakossággal. Másfelől viszont Oroszország téren és időn kívül helyezkedik el. Oroszország „mintha nem is tartozna az emberiséghez, hanem csak azért létezne, hogy valamiféle lényeges tanulsággal szolgáljon a világnak", vagyis Oroszország anyagi, külsőleges megjelenése csupán tünet, rejtjel, mely értelmezésre és elemzésre szorul, vagyis pszichoanalízisnek kell alávetni. Másként szólva: Oroszországot vagy egy vizsgálat tárgyának, vagy egy mindenfajta megfigyelésnek ellenálló irracionális tartalomnak foghatjuk fel. Ezen is túllépve: Oroszország a különbözőség, az ambivalencia birodalma, a megmegjelenő, s újra elrejtőző tárgyiasság világa, az a terület, mely Derridát idézve „a nyom eltűnésének nyoma" (vagyis az, amit Csaadajev „magukkal ragadó emlékeknek", illetve „lényeges tanulságnak" nevez). Ám Oroszországot nem lehet a „szubjektív tartamok" közé sorolni, semmiképp sem szubjektum vagy tudat. Oroszország a tér megszűnte után fennmaradó térben létezik, így nincs térbeli meghatározottsága, személyisége. Oroszország az idő megszűnte utáni időben létezik, így nincs történelme, emlékezete, „tudatos énje". Oroszország a történelem utáni történelemben létezik (s ezért vehet át – ahogy ezt Csaadajev javasolja az *Apológiá*ban – minden számára hasznos értéket, melyet a nyugati nemzetek történelmük során létrehoztak; ez a gondolatsor elvezethet akár Leninig, Sztálinig, sőt, a peresztrojkáig), ám ugyanakkor ez az ország a prehisztorikumban, a teremtés előtti állapotban létezik. Oroszország semmit sem "alkot", mivel kreativitásról csakis akkor beszélhetünk, amikor a *tudatos* egyéni és kollektív cselekvés a téridő viszonyai közt zajlik. Ezzel szemben viszont ebben az országban a többi nép minden alkotása pillanatok alatt elemeire hullik szét, s miután az így létrejött fragmentumok elveszítik eredeti lényegüket, tetszőleges kombinációkká egyesülnek újjá. Ily módon

Oroszország olyanná válik, mint az álom, ahol nem csupán az ennek megfelelő tér-idő viszonyok uralkodnak, hanem a jelölők szabad egymáshoz rendelésének lacani pszichoanalízisből ismert elve, melyen a szürrealista automatikus írás gyakorlata alapul.

A tudatalattiként értelmezett Oroszországhoz képest Csaadajev az európai tudat hordozójaként tűnik fel. Másként szólva: a másság Oroszország számára nem a tudatalattit, hanem a felsőtudatot jelöli. Ezzel magyarázható, hogy abban a *Filozófiai levélben,* melyet Csaadajev a csábítás szándékával írt egy hölgynek, a szerző nem rejtett erotikumra apellál, hanem a „tudatra", rendre, szervezettségre. Az orosz értelmiségi „tudatosságát" veti be, amikor el akarja csavarni egy nő fejét, s nem testi, hanem szellemi megtermékenyítést ígér neki. Az orosz gondolkodó szemében a nő csupán Oroszország csalóka délibábja: felszítja a férfi erotikus vágyait, majd a maga hasznára fordítja az ebből felszabaduló energiákat. Az orosz értelmiségi „orosz európéeri" minőségében lényegét tekintve androgyn. „Oroszsága" azonos az animájával, női mivoltával. Ezzel magyarázható Csaadajevnél az önuralom, önfegyelem témájának felbukkanása, mely a nővel folytatott párbeszéd során bontakozik ki, végső célja azonban az önmagában hordozott nőiség kiszorítása, a benső feletti uralom megvalósítása. Ez a törekvés a későbbiek során az orosz filozófia állandóan visszatérő képzetévé válik: Vlagyimir Szolovjovnál a téma szélsőségesen sarkított formában jelenik meg, Fjodorov pedig összekapcsolja az önszületés ábrándjával, s ezáltal végleg sikerül kiiktatnia a nőt a „világépítményből". Ez hozza meg Oroszország végső diadalát a Nyugat felett: a filozófus, aki a nőre irányuló erotikus vágyat, vagy ami ebből következik, s ezzel egyet jelent, a kanti „tudatos" tér-idő viszonyok közepette végbemenő születést a „nyugatiság" szinonimájaként értelmezi, azon igyekszik, hogy ezt az éroszt átirányítsa Oroszországra, illetve a „népre", s ezáltal a tér és az idő szétválasztottsága, vagyis az individuáció, átadja helyét az álombéli tér-idő viszonyoknak, a végtelen, de ugyanakkor egyidejű transzformációk sokaságának.

Az „orosz értelmiségi" ily módon nyugati tudatra és orosz tudatalattira hasadt. Önmaga egységességét csakis úgy állíthatja vissza, ha „magáévá teszi" egész országát egy olyan kozmikus-politikai gesztussal, melybe minden erotikus vágyát befektette. Amennyiben valaki megkísérelné a „nemi kérdésre" terelni a figyelmét (mely a „nő-kérdés" ellentéte), az ebben a kontextusban kizárólag a Nyugat radikális expanzióját támogatná, mely nem csupán a tudat, hanem a tudatalatti szféra irányába is hatna, s ez a beavatkozás véglegesítené az „orosz értelmiségi" eredendő belső kettéhasadását. Oroszországban a nyugati értelemben vett, szexuális meghatározottságú tudatalatti elveszítette érvényességét, azonban ez nem az alsó- és a felsőtudat párharcának következménye, mivel itt két különböző tudattalan csap össze egymással. Éppen ezért bármennyire is megváltozott a

tudatalatti jelentése, az Oroszországról folyó állandó párbeszéd (melynek során ez az értelemváltozás végbement) könnyen kvázierotikus színezetet kaphat. Érdekes megfigyelni, hogy a pártszervezetbe integrálódott entellektüel ellentétét Lenin a nyugati prostituáltban látja, Malevics – bár belátja, hogy nem sikerülhet szerelmi örömök melegét sugárzó pamlagot, vagy Psyché mosolyát ábrázolnia fekete négyzetével – művének saját interpretációiból arra lehet következtetni, hogy itt nem csupán a tárgyi individualitásától megfosztott teret (a sajátos orosz teret), hanem ezzel együtt valamiféle kozmikus ősvagina sötét mélységét is igyekszik érzékeltetni. Közismert, hogy az orosz szimbolisták éppen a fent leírt „átkódolás" lehetőségeit használták ki: jellemző módon szemükben az egyesítette „Nyugatot" és „Keletet", hogy mindkettő hajlamos volt fontosabb szerepet tulajdonítani a tudatnak, mint a tudatalattinak (a nyugati filozófiát és a buddhizmust egyaránt ilyennek tartották), s ily módon Oroszország ismét kiszorult a történelmen kívüli térbe és időbe.

Az egymással vetélkedő tudatalattiknak ez a konfigurációja azonban távolról sem annyira egzotikus, mint azt első pillantásra gondolnánk. Csaadajev filozófiai levelei nyilvánvalóan a német idealista történelemfilozófiára reflektálnak, mely szerint a világszellem öntudatra ébredése során bizonyos fokozatokon megy keresztül. Ezek mindegyike az egyes nemzetek kulturális (ezen belül filozófiai) fejlődésének egy-egy meghatározott periódusához kapcsolódik, s ennek az eszmei „viszonyrendszernek" köszönhetően áll össze az, amit „egységes emberiségnek" nevezünk. Az orosz nemzetnek nem maradt helye ebben a hegeliánus-schellingiánus hőskölteményben. Ez a „történelmi helyhiány" ráadásul véglegesnek is bizonyult, hiszen a világszellem a német idealizmus korában már öntudatra ébredt; az idő visszavonhatatlanul elveszett, a hiány tere többé már nem tölthető be, Oroszország téren- és időnkívülisége transzcendens, eszkatológikus vereség és átok. Csaadajev a filozófus minden komolyságával viszonyul Oroszország újonnan felismert lényegéhez: az abszolút mássághoz, a teljesen külsőleges gondolkodáshoz, a tudatalatti térhez.

Ezzel együtt ha közelebbről szemügyre vesszük ezt a felfedezést, mely a mássághoz az ész beteljesedésében és öntudatra ébredésében látja, észrevesszük, hogy ez nem annyira egyfajta értékítélet Oroszországról, mint inkább az ész korlátainak felismerése: amennyiben létezik valami az észen kívül, akkor ez a tény nem csak azt bizonyítja, hogy az ész követelései nem indokoltak, hanem azt is, hogy az ész maga is függ az általa elfoglalt sajátos helytől. Kirejevszkij, miután utal arra, hogy a tudatot egy „belső erő" vezérli, s ez „a mozgató és életadó erő nem a gondolatból ered", így folytatja: „Az észnek ez a rejtett természete általában elkerüli a nyugati gondolkodók figyelmét." Ily módon Kirejevszkij a filozófiai gondolkodás, illetve

Oroszország (mint jelenség) leegyszerűsíthetetlen heterogenitását értelmezi át a filozófiai gondolkodáson *belüli* redukálhatatlan heterogenitássá: a bölcselet belső fejlődését egy külső erő vezérli, mely „elkerüli a gondolkodó figyelmét". Az, ami a „belsőn belül van", külsőnek, tárgyinak bizonyul – ez az „európai gondolkodás" sajátos konfigurációjának fennhatósága alatt áll. Ám ez a konfiguráció csakis kívülről, vagyis Oroszországból írható le. Az „orosz műveltség" rendelkezik azzal az előnnyel, hogy – lévén keresztény – lényegében nem különbözik a nyugatitól, ugyanakkor mégis „más", mert „keleti", vagyis „ortodox". Ennek következtében „a filozófián túl", olyan térben létezik, melybe a nyugati tudat képtelen behatolni, hiszen az dialektikusán redukálhatatlan, nem monologikus, heterogén és tudatalatti. Ez a szlavofil gondolatkör legbelső lényege, melyet gyakorlatilag Csaadajev is felhasznál az *Apológiában:* Oroszország előnye nem specifikus kultúrájából fakad, hanem éppen a mindennemű sajátosság hiányából, az „egyoldalúságból". Oroszország révén mutatkozik meg az észt vezérlő rejtett mechanizmus, s következésképp egyedül ott nyílik lehetőség az ész irányítására is. „Az egyetemesen odaadó orosz lélek" meghatározás a saját tudat meghatározatlanságát fedi, s ebből a kiindulópontból könnyű meghatározni a mások tudatát is: csakis az képes mások lelkének mérnöke lenni, akinek nincs saját lelke.

A heterogén „külső tudat", mint a tudatot belülről meghatározó elv, vagyis mint tudatalatti, mégsem teljesen eredeti elképzelés, hiszen ez a gondolat egészen napjainkig a poszthegeliánus filozófia egyik alapproblémája. A tudatalatti első deklarációi közé számít Schopenhauer „akarat"-a, Kierkegaard egzisztenciafogalma (mely a hegeli rendszerből hiányzó kérdésre, az egyén sorsára vonatkozik), a kései Schelling, akinek bölcselete közvetlenül hatott az orosz szlavofilekre, valamint a marxizmusra, melyben Oroszország töltötte be a munkásosztály szerepét (a munkás szintén kimaradt a hegeli rendszerből, miért is ugyanúgy rásütötték a „burzsoá" bélyeget, mint a szlavofilek a „nyugatos" jelzőt). Freud pszichoanalízise ennek a poszthegeliánus eszmeáramlatnak az egyik elágazása, melyet erősen befolyásolt a Schopenhauertől és Nietzschétől eredő hagyomány. E vonulat további állomásai a strukturalizmus, a fajelmélet, a heideggeriánizmus és a dekonstruktivizmus.

A tudatalatti oroszországi felfedezésének egyik legfőbb sajátossága, hogy itt a tudattalant megfejtő kódjelként, a különbségtétel helyszíneként megjelenik az ország, a földrajz, a tér-idő konfiguráció, a „kronotoposz". Pszichikai síkon ennek a nevezetes „szobornoszty" (a templomi megszentelt közösség) felel meg. A „szobornoszty" a libidó, az érosz, a nyelv, a hatalom akarásának, az episztemon, az osztálytudat, az archetípus, a „szobornoszty" bizonyos értelemben elsőbbséget élvez a tartalommal, azaz a dogmatikával, a hittel szemben, mivel a dogmatika kidolgozása azoknak a gyülekezeteknek

(szobori) a feladata volt, melyeken elismerték a „szobornosztyot” mint az *ész* „preracionális” törekvését az igazságra. Függetlenül attól, hogy a „szobornoszty” látszólag az egyházi hagyomány része, a vallási életben elfoglalt helye meghatározhatatlan, s ez nem is véletlen, hiszen feladata éppen abban merül ki, hogy „helyet adjon”. A „szobornoszty” hol Krisztussal, hol az Istenanyával, hol az Anyafölddel, hol a Szentlélekkel, hol a misztikus „bennünk élő *egyházzal*” azonos, Vlagyimir Szolovjovnál pedig már mitologémává változik, amikor Sophia, azaz az Isteni Bölcsesség alakját ölti fel. Ez azután újabb „azonosulásjátékokba” bonyolódik, ám ebben az esetben is következetesen érvényesül az „egybe nem olvadás” elve: a „szobornoszty” a Nyugat és a Kelet, a hit és az ateizmus, az „oroszság” és az európaiság, a tudat és a tudatalatti közötti szakadék áthidalására hivatott, s ebből következően nincs helye egyetlen térben, még a teológia terében sem. Másként fogalmazva: a „szobornoszty” helye ugyanott van, ahol Oroszországé – az eszkatológia túlsó oldalán.

Oroszországnak mint témának az orosz filozófiában elfoglalt domináns helye, vagyis az, hogy az orosz bölcselet gyakorlatilag az „Oroszországról való elmélkedés” szinonimája, nem terelheti el a figyelmünket arról, hogy ez az orosz gondolati közeg is csak része az európai fő vonulatnak, a poszthegeliánus, azaz posztmetafizikai, poszthistoricista, posztracionalista, felvilágosodást meghaladó filozófiának. A nyugatosok („zapadnyikok”) Oroszországra vonatkozó filozófiakritikája fáziskésésben volt az egyetemes európai kriticizmus egyik „alváltozatának” tekinthető szlavofil „orosz” filozófiakritikájához képest. A sajátosan orosz ebben a szituációban az, hogy a gondolkodó alany – mondjuk így – etnikai hovatartozásából adódóan kettéhasadt. Az európai filozófia a felvilágosodás óta a másság kérdését tárgyalja, a nyugati kultúra „europacentrizmusát” bírálja, s ez a „másikra” az „idegen kultúrára” vetett elemző tekintet az európai civilizáció egyetemes elterjesztését, nyersebben kifejezve az európai imperializmust szolgálja. Ilyen körülmények között az egyetlen vitathatatlan „másság”-nak megmarad a szexuális különbözőség, a libidó, az erotikus „hatalomakarás”, mivel ez belülről osztja ketté a gondolkodó alanyt, nem hódol be az imperialista terjeszkedésnek, s ennélfogva a nyugati filozófiai diskurzus domináns elemévé tudott válni.

Az orosz értelmiségi énje ezzel szemben „európai tudatra” és „orosz másságra” hasadt – eleinte ez bőven pótolta a libidó hiányát. Amíg Rousseau az indiánokról, a német filozófusok az indiaiakról, Gauguin a polinézekről, Picasso az afrikaiakról ábrándozott, az orosz értelmiségi leginkább egy kentaurra hasonlít, mely Rousseau-ból és egy indiánból, Schopenhauerből és hinduból, Picassoból és egy szerecsenből tevődik össze (vö. az orosz avantgárd érdeklődésével az ikonok, az utcai hirdetmények és késő középkori vásári giccsrajz, a lubok iránt). Saját „másságukban” az oroszok az európai

filozófia ábrándját ismerték fel, önmagukban vélték felfedezni az európaiak ideálját. Az orosz értelmiségi természetszerűleg elfogadta a modern kori Európának azt a kriticista kitételét, mely szerint „a tudatalatti határozza meg a tudatot" (vagy: „a lét határozza meg a tudatot", vagy: „az osztálytudat határozza meg a tudatot", vagy: „a faji ösztön határozza meg a tudatot"), s azt a következtetést vonta le belőle, hogy „Oroszország (mint tudatalatti) határozza meg Európát (mint tudatot)", illetve pontosabban: „Oroszország kötelessége meghatározni a Nyugatot". Freud szerint az eredményes pszichoanalízis eredményeképpen az „én" az „az", vagyis a tudatalatti helyére kerül. Marx azt állította, hogy a proletariátus győzelme egyúttal a „fejéről a talpára állított" német idealizmus diadala is lesz, mely időközben „osztályöntudattá" változott, s az „öntudatlan" burzsoá árufetisizmus helyébe lépett. Ha a posztmodern, posztstrukturalista gondolkodás ebben a „fallokrácia" és az imperializmus kombinációját véli felfedezni, s a „másság redukálhatatlan homogenitásáról" beszél, mely nem enged sem a szexuális, sem a forradalmi „birtokbavételnek", akkor ebben az esetben a másság „abszolút mássággá" lesz, s az elérhetetlen messzeségbe vész: a tárgy elvész a tárgyiasság mögött, a lét kisiklik fogalmaink közül, és lényegében ésszel felérhetetlenné és megfoghatatlanná válik. Ebből az „abszolút eltávolodottságból" következően a tárgy, a lét, a nő stb. abszolút hatalomra tesznek szert az „én" fölött, dekonstruálják azt, majd „abszolút közelivé", intimen meghatározóvá válnak számára.

Oroszország ezzel ellentétben úgy szerepelt az orosz bölcseletben, mint a diadalmas, meghatározó elv, maga a tárgy, a lét a nő, mely megzabolázza a dölyfös európai „én"-t. A gond itt csupán abból adódik, hogy Oroszországot kizárólag az európai gondolkodás távlatából lehet reálisan szemlélni: a „másság", vagyis Oroszország csakis abban az esetben kerekedhet a Nyugat fölé, ha azt az orosz értelmiség belső győzelme előzi meg, azaz a nyugati elv, a „tudatosság" jut érvényre magában Oroszországban. A nyugati hódítási törekvésekre Oroszország az önmegszállás, öngyarmatosítás, öneuropaizálás stratégiájával válaszolt. A posztmodern paradigmában ez a kísérlet eleve kudarcra van ítélve: az orosz értelmiség beleveszett a „másság"-ba (Oroszországba) anélkül, hogy esélye lett volna birtokbavételére. Az orosz értelmiség köreiben manapság tapasztalható zavarodottság abból adódik, hogy a Nyugat *már* elszenvedte a maga vereségét, a metafizikát *már* dekonstruálták, a tudat *már* felolvadt a tudattalanban – s a Nyugat *ezúttal is* nélkülözni tudta Oroszországot. Bizonyos értelemben ma is a Csaadajev korában érvényes konfiguráció ismétlődik meg: Oroszországnak ugyanúgy nem jutott szerep az európai poszthistorikumban, mint annak előtte a történelemben. Nem kizárható, hogy itt a posztmodern gondolkodás újabb korlátaival találjuk szembe magunkat, mint ahogy a maga korában hasonló szituációban derült fény a

történelmi gondolkodás határaira: miként régebben kétségbe vonták a történelmi szellem egyetemességét, amikor észrevették, hogy érvényessége nem terjed ki Oroszországra, most ugyanezen okból elbizonytalanodhatunk a posztmodern végtelen és kielégíthetetlen vágyakozását, az érosz egyetemességét illetően, mivel az utóbbit megalapozó, birtoklást és a vágy kielégítését lehetetlenné tévő differencia abba az orosz meghatározatlanságba ütközik, mely megfosztja értelmétől mind a birtoklást, mind az élvezetet.

Mindenesetre az „érosz- és tudatalatti-válság" „paranoiásan" felfokozta iránt uk a nyugati gondolkodás érdeklődését, s ez közvetlenül érintette az „orosz eszmét" is. Szolovjov már 1874-ben *a Nyugati filozófia válsága* című értekezésében megfogalmazta, hogy az „orosz eszme" a tudattalan vonzódások (posztmodern szóhasználattal: tárgy nélküli vonzódás) körébe sorolható. *Ezzel* a mű nyitja meg az „orosz eszme" fejlődésének második szakaszát, melyben ez az idea a legkülönfélébb „azonosulás- és megkülönböztetésjátékokba" kezd a nyugati gondolati közegben előforduló tudattalanszinonimákkal. Szolovjov e traktátusának pátosza abban merül ki, hogy megpróbál szintézist teremteni a szlavofilek „szobornoszty"-fogalma és a Schopenhauer-tanítvány Hartmann tudattalanfilozófiája között. Schopenhauer és Hartmann tudatalatti-fogalma Szolovjov számára nem több, mint a „szobornoszty", illetve a későbbiekben „Sophia" részleges és „egyoldalú" olvasata. A szellemi és az anyagi világ tagadásának elvéből a tudattalan az utópikus, eszkatologikus érosz hordozójává alakul át, vagyis a ma nyelvére lefordítva: az Oroszország-mítosz terében „territorializálódik". Jellemző, hogy Szolovjov a „testi érosz" céljának nem a „harmadik létrehozását", hanem az „ideális partner" testének megalkotását tekinti (egy testét, melyet „valóban szeretni lehetne"); vagyis a születés elvének helyébe a teremtés, a teurgia kerül. Mindez a mai szkeptikus nyelvünkön fogalmazva: a realitást itt felváltja a szimulákrum. Oroszország, mely „üresnek", tökéletesen tudattalannak érzi saját létezésének terét, azt a célt hirdeti meg, hogy egy teljesen mesterséges világgal tölti fel az űrt, vagyis elhatározza, hogy „utoléri és meghaladja" a nyugati technikai fejlődést. A „technicizált tudatalatti" és ennek megnyilvánulásai alkotják a későbbiekben az orosz avantgárd elméletének és gyakorlatának magvát; nem véletlenül határozza meg Malevics ennek az irányzatnak a lényegét mint a „tudatalatti általi vezéreltetés" (ugyanez Szolovjovnál: „a vallási eszme megtestesülései általi vezéreltetés").

Szolovjov teremti meg a nyugati tudattalanelméletek oroszországi befogadásának alapmodelljét: míg ezek az elméletek fenyegetést jelentettek a Nyugat számára, Oroszországot a nyugati tudat legyőzésének ígéretével kecsegtetik. Nyugaton ezek a teóriák szembeszegülnek a vallással, Oroszországban pedig a szlavofil „szobornoszty" közvetítése révén a pravoszláviához vezető lépcsőfokok szerepét látják el. Összefoglalva: a

nyugati tudattalanértelmezések – amint átlépik az orosz szellemi és államhatárokat – előjelet és irányultságot váltanak. Schopenhauer hasonló interpretációjával találkozhatunk Tolsztojnál (a schopenhaueri „akarat"-ot Tolsztoj „pozitív" értelemben alkalmazza az orosz parasztság „tudattalan létezésére", melyből minden negatív hozadékával egyetemben hiányzik az „individuációra való törekvés"); Fjodorovnál, aki az élet megszűnésének tényét „pozitívan" fogja fel, vagyis olyan mozzanatnak tartja, amikor az „életakarat" „feltámadásakarattá" válik) stb. Kétségtelen azonban, hogy ebben a kontextusban a legtermékenyebb talajra Nietzsche eszméi találtak.

A nietzschei dionüszoszi elvet az orosz szimbolisták úgy értelmezték, mint a „szobornoszty" elvének nyugati elismerését, a már egyre kétségesebbnek tetsző végső győzelem ígéretét. Ami Nietzsche „Übermensch"-ét illeti, azt már korábban Szolovjov az Istenemberhez, Krisztushoz vezető lépcsőfoknak tekintette. Itt nem áll módomban részletesen kitérni a szimbolisták jól ismert, bár lényegében meg nem értett – a megértő tudat számára nehezen hozzáférhető – álarcosbál-témájára, melyben felvonul Oroszország, a Szépséges Hölgy, Sophia, s valamennyiük démonikus, „nyugati" hasonmása. Ehhez elegendő csak annyit hozzátenni, hogy ezt az egész játékot meglehetősen áthatotta az erotika, s ez tökéletesen előkészítette Freud megjelenését, öt Mihail Bahtyin „asszimilálta" a jól bevált orosz recept szerint: azt vetette fel a bécsi tudós tudatfogalma ellen, hogy az túlontúl tudatos, egyoldalú, polémikus, tagadó stb. Saját karneválelméletében ugyanakkor Bahtyin sem tesz egyebet, mint „pozitívan" átértelmezi a freudi tudatalatti-fogalmat, úgy határozza meg mint „népi" (vagyis orosz), „nem hivatalos", „hatalmas tér- és időbeli kiterjedésű" egységet. Az erotika és a politika kiiktatása itt egybeesik Oroszország tér- és időbeli „kirekesztettségének" tudatosulásával: Oroszország az európai kultúra karnevalizációját valósította meg. A bahtyini elmélet polimorfizmusa (mely sokkal mélyebb értelmű, mint a polifonikus regény teóriája) annak következtében alakulhatott ki, hogy Bahtyin – az orosz filozófiában felgyülemlett tapasztalat hatására felfedezte az egymással vetélkedő tudatalatti-elméletek közötti differenciátlanságot. Ha az „ideológia", azaz a tudati szinten a regényhősök – Bahtyin szerint – a „másikat" látják egymásban, és párbeszédet folytatnak egymással, úgy a „szerző" alakjában Bahtyin a szolovjovi Istenember, a kierkegaard-i egzisztenciális hős, a freudi pszichoanalitikus, a nietzschei übermensch, a marxi analizáló-manipuláló vezér, az avantgárdista kollázsművész attribútumait ötvözi egybe: köztük nincs dialógus (a regények közötti, nem pedig a regényen belüli párbeszédről van szó), és nem is képzelhető el, mivel ezek mind egy és ugyanazon elvnek, a pozitívan értelmezett tudatalattinak a különböző megjelenési formái. Ezek személytelenségükben csak a szovjet-orosz vulgáris-politikai viccekhez mérhetők.

Magától értetődik azonban, hogy - eltekintve az orosz kultúrában betöltött szerepétől – Oroszország mint tudatalatti és az erotikus tudattalan egybemosódása távolról sem játszott akkora szerepet az orosz történelemben, mint az orosz mítosz és a marxizmus szintézise. Szemben a nyugati idealizmussal, a szlavofil hagyomány „vallási realizmusához" igen közel állt „a lét határozza meg a tudatot" tétel. Míg a harmincas években Oroszország és a proletariátus még egymással konkuráló fogalmakként jelentek meg, a harmincas évektől kezdve a történelmi materializmust egyre inkább alárendelik a dialektikus materializmusnak, vagyis – amint ez már Szolovjovnál is előfordult – a társadalomtörténetet alárendelik a kozmikus folyamatoknak. Ugyanakkor a hivatalos ideológia olyan formulát keres, mely összekapcsolja a kétféle tudatalattit – a proletárt és az oroszt –, s olyan megoldásokra akad, mint a – „formájában nemzeti, tartalmában szocialista", vagy „pártosság és népiesség".

Napjainkban a tudatalattiról való gondolkodás szélsőséges irányzatai kerültek előtérbe, s ez válságba sodorja az egész témakört. A kortárs francia filozófia két szempont szerint összegzi a modernista hagyományt: 1. sikerült egy olyan egységes terminológiát kidolgozni a korábban egymással versengő tudatalatti-elméletek leírására, mely Oroszországra is alkalmazható; 2. megtanulta úgy kezelni a tudatalattit, mint az abszolút másságot, a megismerhetetlent és redukálhatatlant. Lacan, Deleuse és Derrida már ez utóbbi szempontoktól vezérelve bírálja a freudizmus hagyományosan pozitivista stratégiáját.

A másságról szóló szellemi párbeszéd azért kerülhetett „egynemű közegbe", mert az Egyről folytatott metafizikus diskurzus egyenes leszármazottjának számít. Oroszország kivételes, gondviselői szerepéről csak abban az esetben beszélhetünk, ha igazoljuk, hogy ez a világ egyetlen „nem metafizikus" területe, az egyetemes történelem fennmaradó része viszont – mint Hegel állította – teljes egészében integrálódott a metafizikába: ebből adódik azután az „orosz eszme" állandó függősége a hegelianizmus valamely formájától. Ezt a Hegeltől való belső függést fedezi fel a marxizmus, freudizmus, egzisztencializmus stb., amennyiben mindezen gondolati rendszerek olyan zónát állítanak megfigyeléseik középpontjába, melyre a metafizika érvénye nem terjed (nem terjedhet) ki. Ezért is természetes a köztük zajló vetélkedés, melynek következtében a freudizmus kiszorult Oroszországból. Amikor Oroszországban ráébredtek ezen gondolatkörök hasonlóságára, ez máris elegendő indok volt arra, hogy a „másságról" szóló szellemi párbeszédet egy olyan egységes, egynemű közegbe tereljék, mely az eredendően „monologikus" metafizika „egyetlen másságot" elismerő álláspontjához hasonlítható.

Mindezzel együtt elsietettnek tűnik egy olyan hipotézis hangoztatása, mely szerint a tudatot teljes egészében elnyelte a „metafizika", illetve az

„ideológia”. Az egyéni tudat előtt ugyanis nem csupán nem tárul fel az intellektuális szempontból nyilvánvaló tények teljes mezeje, melyen a szellem csak egy előle rejtett erő inspirációjára képes áthatolni, hanem ez a mező meglehetősen ziláltnak, ellentmondásosnak, de az elméletek, megfigyelések, szövegek és hagyományok sokasága miatt legalábbis heterogénnek tűnik fel előtte. Számtalan stratégia létezik arra, hogy megkönnyítse az egyén tájékozódását ebben a sokféleségben, kijelölve benne a helyét, segítse az azonosulást bizonyos elemekkel, vagy éppen ellenkezőleg, az ezektől való elzárkózást stb. Ezek a stratégiák gyakorlatilag leírhatók, azonban egy ilyen rögzítés egyfajta tudatos, meghatározott szabályok által működtetett viselkedési klisékké redukálná az individuációs folyamatot, s ez egy csapásra feleslegessé teszi a tudatalatti-elméleteket, ugyanis ezek a teóriák kivétel nélkül eredendőnek, spontánnak, magában a létben gyökerezőnek tekintik az individuáció tényét, s erre a körülményre sem a megismerés, sem pedig bármiféle tudatos tevékenység nem képes reflektálni. A génsebészet tökéletesedésének korában meglehetősen problematikusnak tűnik fenntartani a természetes úton létrejött (született) prioritását a mesterségesen létrehozott (gyártott) felett (vagyis, hogy az érosz magasabb rendű a technikánál). Igaz ugyan, hogy az éroszról, illetve az Oroszországról szóló tanítás a két eszme saját, belső intenciójának szintjén szemben áll egymással, ám az őket életre hívó stratégiák közötti hasonlóság sem kerülheti el a figyelmünket, mely a közös „kirekesztettségből”, azaz abból adódik, hogy a megszilárdult európai intézményeken mind az orosz szlavofil mind a bécsi zsidó egyaránt kívül rekedt. Ez a hasonlóság – mint már utaltam rá – kimondatlanul már régóta ott lappangott az orosz kulturális hagyományban. Ahhoz, hogy ne vesszünk el a kulturális intézmények és követelmények ellentmondásos rengetegében, ne engedelmeskedjünk akaratuknak, ne integrálódjunk a körükbe, ne váljunk választásaik végrehajtójává mindenekelőtt egységben kell ezeket szemügyre vennünk: ez a nézőpont teszi csak lehetővé a szemlélőnek, hogy „saját álláspontra helyezkedjen”, avagy egy olyan „metapozíciót” foglaljon el, mely az adott kultúránkívüliség tekintélyét biztosítja számára. Éppen ez a stratégiai szempontok szerint kialakított, a kultúra belső ellentmondásait feloldó „metapozíció” nyilvánítja magát ennek a kultúrának a „tudatalattijává”, a benne lévő „mássággá”, azaz a kultúra egysége abban a pillanatban jött létre, amikor tudatosul a benne lévő „másság”. Ugyanezen felismerés alapján elmondható az is, hogy az „ideális” és a „tudatos” abban a minutumban keletkezik, amikor az „anyagi”, illetve a „tudattalan” megjelenik.

Freud szerint az ellentmondás feloldása vagy kiküszöbölése a tudatalatti munkájának, a vágy dinamikájának, az álom logikájának köszönhető. Hegel filozófiai rendszere a maga idejében arra volt hivatott, hogy az akkor még

meglehetősen elmaradott Németországot megbékítse az európai civilizációval, valamint megszüntesse és meghaladja az ellentmondásokat ebben a perspektívában. Ez úgy is értelmezhető, mint a valóság és az álom, a gondolat logikájának és a vágy logikájának, a logosz és az érosz, a tudat és a tudattalan egybeesése, hiszen Németország a napóleoni háborúk után ekkorra már átalakult, s a cél az volt, hogy beilleszkedjen ebbe az új realitásba, vágyódjon utána, „álmodjon róla".

Ám Freud, a bécsi zsidó számára csak a valóságosan, „anyagi értelemben" átformált emberiség jelentett esélyt. Saját vágyának materializálódása kizárólag akkor következhetett be, ha „az ideális", vagyis „a vágy mint olyan" mögött ott rejlett az anyagi szubsztrátum. (Hasonló helyzetben volt Marx, aki a hegeli dialektika anyagi szubsztrátumává a „munkát", illetve a proletariátust tette meg.) Az ellentétek kiküszöbölése a freudi pszichoanalízis során a „libiduózus gazdálkodásban" találta meg ezt az anyagi szubsztrátumot, mely lehetővé tette, hogy a libidó „beinvesztálódjon" a tudat szintjén logikailag összeegyeztethetetlennek látszó jelek közé. Ezeket a szokványos logika gondolatmenetből „kirekesztett" szintéziseket, a logika alapján szerveződő civilizációból kihulló maradékokat szánta a pszichoanalízis arra, hogy az „átvitel mechanizmusá"-nak közvetítésével átszivárogjanak az orvos tudatába, pontosabban beépüljenek az orvos személyiségébe, anyagi lényegébe, s ezáltal odabenn találjanak rá a megoldásra; olyan módszerről van tehát itt szó, mely biztosítja az orvos hatalmát a páciens felett. A kiszorított, a kidobott tere (nem véletlenül – konkrétan Freud hatására – helyezi Duchamp művészi térbe a „civilizáció szemetét" az emlékezetes piszoárképtől kezdődően) itt a szakrális áldozat terének analógiájaként jelenik meg: az orvos esze csak akkor ellenőrizheti a világot, ha a teste egy idegen vágy testévé válik, a libiduózus átalakulások kibontakozásának terévé, „második tudatalattivá".

A hegeli dialektika materializációjának témája kezdettől fogva rabul ejtette az orosz bölcseletet. Már az első szlavofilek is úgy értelmezik az orosz Pravoszláviát, mint a hitet, mely át tudja hidalni a nyugati katolicizmus és protestantizmus közötti ellentmondásokat, vagyis mint a helyet, ahol a (nyugati) egyház eddig rejtett, paradox egysége materializálódhat, ahol az „ésszerű", logikus megosztottság meghaladható, ahol a kereszténység hosszantartó éjszakája után végre eljön az örök nappal. A Hegelnél oly pontosan megfogalmazott ideális és a materiális szintézisének eszméjéről Szolovjov mondja ki elsőként, hogy ez jellegzetesen orosz gondolat, majd az orosz „vallási reneszánsz" korszakában ilyen-olyan formában szinte mindenki ezt az eszmét variálja. Sokaknál (mint például Merezskovszkijnál vagy Rozanovnál) a szintézis gondolata összekapcsolódik a szellem (a férfi, európai elv) és a test (a női, orosz elv) kozmikus nászának várásával. Ezekben az esetekben Oroszország az a terep, ahol a nyugati érosz, a logikus civilizáció

által kirekesztett szintézisfantazmagóriák megvalósulhatnak. Az „orosz gondolat”-nak a fenti perspektívába állított „stratégiai analízise” ily módon lehetővé teszi, hogy pontosítsuk Oroszországnak mint tudatalattinak a jellegét: ez *idegen,* nyugati tudatalatti, melyet Oroszországnak saját testében viselve kell legyűrnie ahhoz, hogy a tudat, illetve a realitás szintjén arathasson győzelmet a Nyugat felett.

Hasonló az orosz marxizmus stratégiája is. Lenin – a szlavofilekhez hasonlóan – a „burzsoázia” és az „idealizmus” jelképét az „egyoldalúság”-ban látta, vagyis abban a következetes, logikus gondolkodásban, mely az azonosság és a harmadik kizárásának törvényén alapul. Ezzel és a hegeli dialektikával Lenin „magának az életnek a dialektikáját” állítja szembe. Itt a kétségtelenül nietzschei hatásra utaló vitalizmus (Nietzschét idézi az is, ahogy Lenin pozitív tartalommal ruházza fel az „ideológia” fogalmát, mely a klasszikus marxizmusban egyértelműen negatív színezetű) lép a marxista munka helyébe: az orosz forradalom kozmikus ténnyé válik, mely megsemmisíti a burzsoá, azaz a pozitivista logika hatalmát.

A Sztálin dialektikus materializmusában használt „ellentétek egysége és harca” kifejezés azt a törekvést kodifikálja, hogy a marxizmust a vágy nyelvévé változtassa. Oroszország, a dialektikus materializmus hazájaként, végleg az onirikus látomások, a „tükörvilág”, a misztiko-erotikus extázis, a végtelenbe nyúló nemi aktus (vö.: a férfi és a női princípium „egysége és harca”) világává válik. Nem véletlenül kezdik akkoriban úgy emlegetni Oroszországot, mint az „egész emberiség gyönyörű élet utáni örök vágyának beteljesülését”. A harmincas évek esztétikai vezérelve, a „tartalmában szocialista, formájában realista (vagy nemzeti)”, ahol a realizmusnak vagy a nemzeti jellegnek a formára vonatkoztatása már arról tanúskodik, hogy itt szó sincs a miméziskent felfogott realizmusról, hanem kollektív álmok "realizálása" folyik, s ez nyilvánvalóvá teszi ennek a művészetnek a rokonságát a vele párhuzamosan induló szürrealizmussal vagy mágikus realizmussal, melyek viszont egyértelműen a freudizmusra vezethetők vissza. Ugyanakkor a sztálini kultúrát ambivalens módon kommentáló bahtyini karneválelmélet Bataille transzgresszióelméletéhez áll közel, mely korának szürrealista művészeti gyakorlatát értelmezte a bahtyininál nem kevésbé ambivalens módon.

A freudi pszichoanalízis és az annak közvetlen oroszországi elterjedését gátoló „orosz eszme” fent leírt párhuzamai újfent meglehetősen hasonló stratégiák szüleményének tűnnek, melyek között csak annyi az eltérés (erősen leegyszerűsítve a kérdést), hogy Freud, a „területen kívül helyezett” zsidó csak a saját testét használhatta fel arra, hogy mások kirekesztett tartamait „territorizálja”, míg az orosz filozófiának kellően tágas kollektív terület állt rendelkezésére a cél megvalósítására. E stratégiák közös vonása, hogy minden esetben az idegenségre irányultak, s eredendően semmiféle

csakis rájuk jellemző, reflektív tartalom – sem lélektani, sem nemzeti hovatartozási – nem határozza meg ezeket: a pszichikai és a nemzeti itt kizárólag a forma szintjén jelentkezik.

Mindkét stratégia a parvenü magatartásának tipikus jegyeit viseli magán: sikerre tör, vagyis azt akarja kibontakoztatni, ami „lesz" vagy „lett" abból, ami „volt" illetve „van". A parvenüszituáció természetesen általános. Az ember a természetben is parvenü, aki próbálja leküzdeni az „isteni" és az „állati" lényege közötti ellentmondást, sőt még maga a természet is parvenü a világrendben, mely megpróbálja feloldani a „lét és a semmi" közötti ellentétet. Az orosz filozófia problémája az volt, hogy parvenünek bizonyult az elsőszülöttség jogának kutatása során, e kérdés viszont úgy válaszolható meg, hogy minden filozófia ilyen keresés.

Balogh Magdolna és Krasztev Péter fordítása

II. RÉSZ

XX. SZÁZAD

(BAGI IBOLYA)

1. „HATÁRHELYZETBEN”
KONCEPCIÓK, IRÁNYZATOK A XIX–XX. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK OROSZ ESZMETÖRTÉNETÉBEN

A XIX. század végén, a társadalmi kataklizmák előérzetétől áthatott, mind történelmi-politikai, mind szellemi-kulturális vonatkozásban megfogalmazott prognózisok Oroszország útkeresésének rendkívüli változatosságát mutatják. Továbbra is központi kérdés marad azonban a „Nyugat-Kelet dilemma”, mint a nemzeti identitástudat egyik meghatározó eleme.

Egy történelmi korszak lezárulásának csaadajevi víziója az „egyetemes színjáték megoldásáról”, a „nagy apokaliptikus összefoglalásról” az „ezüstkor” pozitív apokaliptikájában ölt testet. A századelőn megszületett „új vallási öntudat” rendkívüli hatást gyakorol az értelmiségre, kivált annak a kor tragikumát megsejtő, Oroszország jövőjét a szellemi igazságok kiteljesedésében prognosztizáló rétegére. Az 1905-ös forradalom bukása az ún. „legális marxisták” (Sz. Bulgakov, Ny. Bergyajev, Sz. Frank) gondolati rendszerében olyan fordulatot jelent, mely új irányt szab az orosz bölcseletnek: a vallásos tapasztalás történetfilozófiai közegbe emelése az „orosz eszme” meghatározó elemévé válik. Egy „új humanizmus” és egy „újkeresztény etika” koncepciója körvonalazódik a századelő jeles gondolkodóink írásaiban, melyek közül a legnagyobb hatást a korabeli szellemi életre a „Mérföldkövek” c. cikkgyűjtemény gyakorolta. „Ezek a gondolkodók ugyanis valóban radikálisan szakítanak az orosz radikális értelmiséggel, valóban megtagadják az eleddig egyedül üdvözítőnek hitt politikai utat, valóban lerombolnak minden bálványt, amelyet megkérdőjelezhetetlen eszmékből épített az előző értelmiségi nemzedékek sora, s a ledöntött politikai idolumok helyett valóban olyan morális elveket kínálnak a környező világ megítélésére, melyek semmiképp sem értelmezhetők politikai kategóriák rendszerében.”[1]

Nyikolaj Bergyajev e nemzedék legismertebb, s talán legkarizmatikusabb alakja. „A filozófia igazsága és az értelmiség igaza” c. írásában az orosz értelmiség bölcseleti attitűdjét elemzi, miközben rámutat a korabeli szellemi élet ellentmondásosságára, mindenek előtt a keleti és nyugati elv érvényesülésének problematikus voltára.

A századforduló krízisállapota szinte egy időben hív elő apokaliptikus és utópikus látomásokat. Az utópikus gondolat következetes, radikális elveket valló képviselője a filozófus-író, Nyikolaj Fjodorov. „Projektív” filozófiájában meghökkentő módon ötvöződik a keresztény eszmekör és a

[1] Sz. Bíró Zoltán: Ideák, idolumok, démonok (Utószó) // Az orosz forradalom démonai. Századvég, Bp. 1990. 306.

természettudományos gondolat. „A közös ügy filozófiája” azt a meggyőződést hirdeti, miszerint a világmindenség civilizációs vívmányok alkalmazásával történő átalakítása a megváltás, az evangéliumi program realizálása, mely elvezet az emberiség önmaga általi feltámasztásához, az „immanens feltámadáshoz”.

A századelő eszmei áramlatai között jelentős helyet foglal el a marxizmus, mely szintén „kiépíti” a maga filozófiai és esztétikai kódrendszerét. Georgij Plehanov marxista filozófus a történelmi materializmus kérdéskörével összefüggésben fogalmazza meg esztétikai nézeteit, melyek több ponton érintik Oroszország Nyugat és Kelet közötti „ingadozásának”, majd fokozatos europaizálódásának problémáját. Az orosz marxista gondolkodók mellett a nyugat-európai értelmiség jónéhány képviselője is reflektál az orosz századforduló kulturális jelenségeire. Köztük Rosa Luxemburg, akit politikai állásfoglalásain túl, éppen az orosz irodalommal kapcsolatos írásai tettek ismertté, s egyben vitatott személyiséggé is orosz marxista körökben.

A történelmi sokkhelyzetek és az egymással szembesülő kultúra-felfogások közegében kialakuló irodalmi irányzatok alapvetően két, egymással merőben szembenálló esztétikai program mentén formálódnak. Az egyik irányadó tendencia a XIX. századi realizmus hagyományait követi, melynek vezető egyénisége Maxim Gorkij. Az ezzel vitába szálló, s a kortárs nyugat-európai kezdeményezésekkel rokonítható törekvések, melyekben a művészi elvek öntörvényűsége kap hangsúlyt, az igen sokszínű orosz modernizmust alapozzák meg. Leonyid Andrejev, akit „az orosz irodalom Ivan Karamazovjaként” tartottak számon, a kor konkrét tapasztalataiból kiindulva (háború, forradalom, éhínség), ugyanakkor mélyen filozofikus megközelítésben értelmezi az individuális szabadság és történelmi szükségszerűség problémáját realista és expresszionista jegyeket egyaránt felmutató prózájában.

BORIS GROYS

AZ OROSZ NEMZETI IDENTITÁS KERESÉSE

„Oroszország és a Nyugat” – ez a probléma a tizenkilencedik század elejétől (ha nem még régebbtől fogva) a mai napig az orosz filozófiai hagyomány, az orosz irodalom és általában az orosz kultúra központi kérdése. Amikor például „az orosz filozófiáról” – és nem egyszerűen oroszországi filozófiáról – beszélnek, akkor többnyire az e kérdés körül kialakuló vitákra gondolnak, joggal feltételezve, hogy bennük fejeződött ki a legérdekesebben és a legeredetibb módon az orosz gondolkodásmód.

Első pillantásra úgy tűnhet, csupán helyi jelentőségű az „Oroszország és a Nyugat” témája, így Oroszország határain túl nem lehet érdekes a filozófia, illetve a kultúra elmélete számára, hiszen a filozófia az általános igazságokat és a gondolkodás univerzális törvényeit kutatja. Ám a racionális, logikus és tudományos gondolkodás egyetemességigénye azon a hiten alapul, hogy a gondolkodás szubjektuma a kartéziánus racionális „én”, vagy a kanti transzcendentális szubjektivitás, vagy a „tiszta ész” valamely más formája. Márpedig az orosz filozófiában ezt a hitet a Nyugatra tartják jellemzőnek – maga az orosz filozófia pedig a gondolkodás és a kultúra reális szubjektumának kérdését teszi föl: számára a gondolkodás és a kulturális alkotótevékenység filozófiailag értelmezett univerzális szubjektuma csupán álarc, a nyugati kultúra ízig-vérig konkrét emberének álarca, aki a maga sajátos kultúráját általánosként igyekszik feltüntetni. Az orosz filozófia szempontjából Oroszország nem része a Nyugatnak, ezért már puszta létével korlátozza a gondolkodás egyetemességének nyugati igényét – és éppen e korlátozásban látja a maga sajátságos filozófiai hivatását. Az orosz filozófia bizonyos értelemben filozófiailag megfogalmazott antifilozófia.

Ily módon az orosz intellektuális hagyomány kontextusában az „Oroszország” és a „Nyugat” kifejezéseknek nem kizárólag földrajzi, politikai vagy szociológiai jelentésük van. Inkább rejtjelek, a gondolkodás és a kultúra univerzalitásának alapvető filozófiai kérdését jelzik. A „Nyugat” kifejezés itt az egyetemes, kényszerítő erejű, racionális igazságra irányultságot jelöli, túl az élet és a kultúra gyakorlatának minden különbözőségén. Az „Oroszország” kifejezés pedig az efféle igazság lehetetlenségére utal, és arra, hogy ezért nem a gondolkodásnak, hanem magának az életnek a szintjén kell keresni a megoldást. Ily módon az orosz filozófia a maga sajátos nyelvén egy ma is aktuális problematikát próbált megfogalmazni. A problematika aktualitását mutatják a viták arról, amit ma a nyugati kultúrában „logocentrizmusnak” és a vele kapcsolatos hatalmi stratégiáknak szokás nevezni. Cikkemben megkísérlem bemutatni, hogy az „Oroszország és a Nyugat” probléma körüli viták kontextusában miképp alakultak ki az orosz filozófiát egészében jellemző fő gondolkodási alakzatok

és módszerek, amelyek szokatlanul tartósak maradtak az orosz kulturális hagyományban. […]

[…] Már Szolovjov úgy ír Nietzsche emberfölötti emberéről, mint az Istenember felé vezető út egy szakaszáról. A hagyományos orosz gondolkodással rokon, ahogy Nietzsche „magának az életnek" a nevében polemizál a kereszténységgel és egyszersmind korának vallástalan, tudományos és morálisan orientált civilizációjával is. Eközben a nietzschei dionüszoszi életet Nietzsche orosz tanítványai megint csak azonnal teologizálják: Nietzsche kereszténységkritikáját úgy értelmezik, mint amely elsősorban a nyugati katolicizmusra és protestantizmusra vonatkozik, úgyhogy számukra Nietzsche lesz a „legoroszabb" és ugyanakkor a legkeresztényibb nyugati filozófus. A nietzschei dionüszoszi alapelv eközben a szolovjovi extatikus „Sophia-tannal" vagy az „átlényegített testtel" asszociálódik, ezért Merezskovszkij, Bergyajev, Bulgakov vagy Florenszkij lehetőséget kapnak, hogy Nietzschétől átvett új terminusokkal beszéljenek a két alapelv – a nyugati apollói és az orosz dionüszoszi – dualizmusáról és magasabbrendű szintézisük szükségességéről. Jellemző például, hogy Lev Sesztov *„A jó fogalma Tolsztoj gróf és Fr. Nietzsche tanításában"* című könyvében elveti az emberfölötti emberről szóló nietzschei tanítás racionális elemeit, a tant moralisztikusként értékeli, minthogy az az emberfölötti emberből absztrakt morális eszményt farag. Sesztov szerint Nietzsche filozófiájának igazi tartalma Isten keresése – túl minden racionalizmuson és absztrakt moralizmuson: csak a hit ígéri, hogy valóban átalakítja a valóságot, a hit ígéri, hogy még a legteljesíthetetlenebb emberi vágyakat is teljesíti reálisan, vagyis az életben. Ezért a hit felette áll minden kultúrának, hiszen a kultúra végső soron mindig kibékül a valósággal.

Egészen Bahtyinig könnyen nyomon követhető az orosz gondolkodásnak ez a vonala. Bahtyin szemében bármely, a legszélesebb értelemben vett „ideológia" nem csupán a kultúra része, hanem mindig materializált, megtestesített, mindig van konkrét hordozója. És ez az anyagi elv nem rombolóan, hanem megmentően hat az ideológia tisztaságára, minthogy a tiszta gondolkodás nem nyújthat alapot önmaga számára. Bahtyinnál a Másik nem annyira fenyegetést jelent, mint inkább annak esélyét, hogy valóban elfogadnak, igazolnak és megóvnak kívülről, vagyis megint csak teologikusan. Bahtyin a dialóguselvet és a karnevált szembeállítja a külső monologikus tekintély „katolikus" elvével és a „protestáns", burzsoá, atomizált és magába zárkózó individuummal – ahogy már a szlavofilok *szobornoszty*-elvében is tapasztalható volt ez. S miközben tagadja az individuum magába zárkózását és izoláltságát a dialógusban vagy a karneválban, ugyanakkor igenli ezt az individuumot „a népi élet" egységében, a népi életet pedig lényegében a Sophia-tan szerint értelmezi – olyanként, ami az egész kozmikus élettel azonos. Ezért Bahtyin sok

tekintetben a 19. század vége – 20. század eleje orosz gondolkodásának végpontját jelenti, egyesíti annak számos alapmotívumát. Ilyen értelemben szerfölött érdekes az is, ahogy Bahtyin Freudot interpretálja – új anyagon ismétli meg azokat a szokásos módszereket, amelyeket az orosz gondolkodás a tudattalan nyugati koncepcióival foglalkozva használ; absztraktnak tartja a freudi „megtestesületlen" tudatalattit, és valódi hordozójának a *reális* másikat nyilvánítja, azaz magát a pszichoanalitikust, aki ennek eredményeként csupán résztvevője lesz a beteggel folytatott dialógusnak, és elveszíti analitikusi, tudományos, domináló pozícióját.

Bahtyinról szólva, aki bárhogy is, de dialogikus kapcsolatba lépett a marxizmussal, meg kell jegyezni, hogy az orosz marxizmus sem érthető meg az orosz gondolkodás hagyományán kívül. Nem csupán arról van szó, hogy az orosz marxizmus megint csak azt akarta megvalósítani az orosz életben, amit csupán teoretikusan fogalmaztak meg a Nyugaton, és ily módon próbált a végső világegység forrásává válni. És arról sem csupán, hogy számos orosz marxista, mint például Bogdanov és csoportja, sok tekintetben átvette az orosz filozófia alapvető elméleti céljait. Maga az ortodox sztálini dialektikus materializmus, ha közelebbről megvizsgáljuk, a hagyományos orosz gondolkodás bizonyos örökségét mutatja. Mindenekelőtt a „dialektikusan fejlődő anyag" bizonyos tekintetben nem más, mint az orosz filozófiában szereplő „átlényegített test", azaz nem a szellem mint szubjektum, és nem is az anyagi világ mint objektum, hanem valami harmadik, ami belülről materiálisan határozza meg ezek arculatát. Úgy vélik, hogy ez az anyagi erő az emberi kultúrát nem rombolja, hanem ellenkezőleg, életteli alapot nyújt neki.

Továbbá, a „dialektikus materializmus" korántsem valamiféle tisztán logikus, racionálisan szervezett tanítás, nem valamiféle összefüggő monologikus beszéd. Ellenkezőleg, a dialektikus materializmus alapját az ellentétek egységéről és harcáról szóló tan képezi, és ez a tan éppen hogy teljes mértékben tagadja annak lehetőségét, hogy az igazság logikusan, ellentmondások nélkül megfogalmazható lenne. Freud szerint egyébként az ellentétek egyidejű elfogadása az álomra jellemző, vagy, ami ugyanaz, a vágy, a tudattalan, a *libid*o specifikus logikájára. Továbbá a dialektikus materializmus a praktikumot nyilvánítja az igazság kritériumának, az életet a maga teljességében, és nem a filozófiai gondolkodás valamiféle formális, absztrakt vagy, ahogy akkoriban fogalmaztak, metafizikai szabályait: a dialektikus materializmus érvelése lényegében tisztán negatív, és minden, az önálló tudományos vagy filozófiai megismerésre tett kísérlet ellen irányul annak érdekében, hogy a teoretikust visszatérítse a társadalomtól és a világtól való függőségének talajára. Ennek eredményeképp a dialektikus materializmus filozófiai szövegei bizarr mozaikok: a mozaikkockák filozófiai érvek, utalások az esedékes gazdasági és politikai problémákról hozott párt-

és kormányhatározatokra, konkrét tudományos vagy szociológiai elméletekre, irodalmi és művészeti alkotásokra s a hétköznapi életből vett példákra. Emellett, bár e művekből hiányzik bármiféle kívülről azonosítható logikai összefüggés, mégis jellemző rájuk az olvasó által könnyen felismerhető stílus- és mentalitásbeli egység. E stílus bizonyos tekintetben az orosz filozófiai művek öröksége, amennyiben ezek kifejtésmódja programszerűen nem filozófiai, nem módszeres, így hangsúlyozzák a maguk életteli, valós jellegét. Bár itt természetesen meg kell jegyezni, hogy a szabad orosz filozófiától eltérően a dialektikus materializmus a rezsim legitimálására irányult annak specifikus, történelmileg kialakult formáiban.

S végül, a szovjet marxizmus jellemzője, hogy a történelmi materializmust alárendeli a dialektikus materializmusnak, vagy másként szólva, az emberiség történelmi életét alárendeli a kozmikus életnek, és egyebek között az osztályharc egész története egy egységes kozmikus folyamat – az anyagi világ keletkezési folyamata – részének bizonyul. Eközben a dialektika nem is annyira a történelmi korszakok egymásba való átmenetének dinamikus bemutatása, inkább a kozmikus élet szintjei közötti hierarchikus átmenetek statikus leírása. Így a gondolkodás történetét egyebek között „a kozmikus élet" belső szerkezete garantálja. Az ilyen leírásnak több köze van az ókori neoplatonikus tanokhoz és Schelling vagy Hegel természetfilozófiájához, mint a nyugati marxizmushoz. Egyébként most, miután a dialektikus materializmus története lényegében befejeződött, még higgadt elemzésre várnak azok a specifikus transzformációk, amelyeken Oroszországban ment át a marxizmus.

Végezetül elmondható, hogy legalábbis Csaadajevvel kezdődően az orosz gondolkodás, amely nemzeti identitásának, önállóságának és eredetiségének kérdése előtt állt, de nem volt képes felmutatni semmit, ami a nyugati kultúrához képest valóban egzotikus, tőle különböző lenne, erre a kérdésre állandóan azzal felelt, hogy Oroszországot úgy értelmezte, mint a Másról folytatott nyugati diskurzusok realizálációjának vagy materializációjának helyét. Közben rendszerint bírálta az orosz élet történelmileg kialakult formáit, az igazi Oroszországot pedig vagy a történelem előtti múltba, vagy utópikus perspektívába helyezte, s ezeket a Másról szóló nyugati elméletek mintájára modellálta. Ugyanakkor e nyugati elméleteket úgy alakította át, hogy elvegye negatív, merőben kritikai jellegüket, s ily módon teologizálja a Mást, vagy legalábbis pozitív, affirmatív színezetet adjon a Másnak. De ez csupán annak a stratégiának a meglehetősen korai változata, amellyel a 19–20. század során számos, történelmi szempontból sikertelen nemzeti kultúra vagy társadalmi szubkultúra élt annak érdekében, hogy a Másról folytatott különböző diskurzusok felhasználásával modellálja a maga kulturális eredetiségét és identitását.

Egyelőre nyitott marad a kérdés, hogy milyen mértékben aktuális ez a stratégia a mai orosz kultúra számára, bár a mai oroszországi helyzet valamelyest emlékeztet Csaadajev korára. Az utóbbi években az orosz kultúra részben leküzdötte külső, tisztán politikai elszigeteltségét a nemzetközi kulturális helyzettől, most ismét az a kérdés áll előtte, hogyan határozhatja meg elméleti szinten a maga nemzeti identitását és eredetiségét, milyen öninterpretációk révén védheti meg magát attól, hogy teljesen feloldódjék a dinamikusabb nyugati közegben. A Másról, a testről, a vágyról stb. folytatott modern diskurzusok iránt Oroszországban manapság tapasztalható érdeklődés azt mutatja, hogy ezeknek a kereséseknek az eredménye ismét meglehetősen hagyományosnak bizonyulhat az orosz gondolkodás számára.

Patkós Éva fordítása

NYIKOLAJ BERGYAJEV
A FILOZÓFIA IGAZSÁGA ÉS AZ ÉRTELMISÉG IGAZA

Válságban van az értelmiség. Ezért hát most, amikor hibáinkat számba vesszük és a régi ideológiákat átértékeljük, tisztáznunk kell a filozófiához való viszonyunkat is. Az orosz értelmiség hagyományos filozófia-felfogása jóval összetettebb, mint ahogy azt első látásra vélhetnénk: elemzése az értelmiség alapvető szellemi jegyeire is rávilágíthat. Az értelmiség szót most az orosz hagyományban kialakult jelentésében használom: a nemzet egészéből mesterségesen kivált, körökbe, klikkekbe, társaságokba tömörülő réteg megnevezéseként. Az orosz értelmiség külön világot alkot, elszigetelt életet él, miközben kettős nyomás nehezedik rá: kívülről a reakciós hatalom megmerevedett struktúrája fojtogatja, belülről pedig saját életének megkövült rendje, a gondolkodás tehetetlenségi ereje és az érzelemvilág konzervativizmusa feszíti. Az orosz értelmiséget nem véletlenül illetik az „értelmiségi klikk" elnevezéssel, a tág értelemben vett, egyetemes, történelmi, össznemzeti kategóriaként használt értelmiségfogalommal szemben. Ezekbe az értelmiségi klikkekbe például nem férnek bele az orosz értelmiség által megtagadott és ellenségesnek kikiáltott filozófusok, holott ők is az orosz értelmiség részét képezik. A filozófiai divatok gyorsan váltják egymást, ám a mi sajátos, értelmiségi klikkünk filozófiához való viszonya egyáltalán nem változott. De milyen hagyományon alapul ez a viszony? Az értelmiség lelki alkatában jól megfér egymás mellett a konzervativizmus és a begyepesedett gondolkodás: mindig is nyitottak voltak a legfrissebb európai irányzatok felé, ám ezeket mindig csak felszínesen sajátították el. Ugyanez volt a helyzet a filozófia esetében is.

Elsőként az ötlik szemünkbe, hogy a filozófiát ugyanolyan kultúrálatlanul fogták fel, mint a többi szellemi értéket: tagadták önértékét, mindig haszonelvű módon, társadalmi céloknak alárendelten kezelték. Az utilitárius-morális kritérium mindent elsöprő uralomra jutott. Ugyanilyen végzetes erővel nyomott el mindent a „demofília" és a „proletarofília", a nép és a proletár iránt táplált szeretet: a nép érdekeit és hatalmát mindennél inkább tiszteletben tartották. A politikai despotizmus abszolút szellemi elnyomáshoz vezetett. Mindez együttvéve azt eredményezte, hogy a filozófiai kultúra színvonala rohamosan csökkent, a filozófiai ismeretek még az értelmiségen belül is egyre szűkebb körben terjedtek, filozófiai képzettséget pedig egyre kevesebben szereztek. Csak néhány kiemelkedő egyéniség rendelkezett magas színvonalú filozófiai kultúrával, olyanok, akik egyébként is kiemelkedtek az említett „értelmiségi klikkekből". De nem is az volt a baj, hogy filozófiai ismereteik hiányosak voltak, hanem az, hogy az orosz értelmiséget olyan lelki alkat, olyan értékítélet jellemezte, amely mellett az igazi filozófia eleve csak zárt és érthetetlen képződmény lehetett, a filozofálás pedig eleve csak egy másik, misztikus világból való jelenségnek minősülhetett. Nyilván voltak olyanok, akik olvastak filozófiai műveket, s látszólag még meg is értették az olvasottakat, valójában azonban – bensőleg – éppoly kevés közük volt a filozofálás világához, mint a szépség birodalmához. És ennek oka nem a szellemi képességek hiányában keresendő, hanem az akarat irányában. Ezen a talajon ugyanis olyan masszív, megkövült hagyományokkal rendelkező értelmiségi közeg alakult ki, amely a narodnyik világszemléletet éppúgy magába szívta, mint a mind a mai napig érvényben lévő utilitárius értékrendet. A filozofálás nálunk sokáig majdhogynem erkölcstelen ténykedésnek számított: a nép és a népi ügy elárulását látták benne, s aki túlságosan elmélyedt a filozófia problémáiban, máris gyanúba keveredett, máris a fejére olvasták, hogy nem érdeklődik kellőképpen a munkásság és a parasztság sorsa iránt. Az értelmiség képviselőinek a filozofálással szembeni szkepszise odáig terjedt, hogy istenük, a nép nevében egyfajta szellemi önmegtartóztatást követeltek, hogy megőrizhessék erőiket arra a harcra, amit majd az ördöggel, azaz az abszolutizmussal kell megvívniuk. Ez a narodnyik-utilitárius-szkeptikus filozófiafelfogás azokra az értelmiségi irányzatokra volt jellemző, amelyek látszólag már meghaladták a narodnyik szemléletet, és elutasították a primitív utilitarizmust. Mindennek oka abban keresendő, hogy ez a filozófiaszemlélet a tudatalatti szférájából ered, s lélektanilag – a szellemi értékteremtéssel együtt – azon alapul, hogy *az orosz értelmiség tudat- és érzelemvilágában az elosztás és egyenlősítés szempontjai mindig domináns helyzetben voltak az alkotás és termelés szempontjaival szemben.* Ez az anyagi és szellemi szférára egyaránt érvényes: az orosz értelmiség a filozofálást ugyanúgy fogta fel, mint a gazdasági tevékenységet. Mindig szíves-örömest magukévá tették az olyan ideológiát, melyben az elosztás és egyenlősítés

problémája központi szerepet kapott: határtalan bizalommal viseltettek iránta, miközben az alkotás kérdéseit teljesen elhanyagolták. Eleve gyanús volt a szemükben minden olyan ideológia, mely az alkotást és az értékeket helyezte középpontjába: az ilyeneket már eleve előítélettel kezelték, elvetendőnek, leleplezendőnek tartották. Ez a szemlélet fojtotta meg Mihajlovszkij filozófusi tehetségét éppúgy, mint Uszpenszkij művészi talentumát. Sokan kifejezetten azért mondtak le a filozofálásról vagy a művészi alkotásról, mert az elosztás és az egyenlősítés szemszögéből erkölcstelen tevékenységnek, a népszolgálat elárulásának tekintették. A hetvenes évek táján az sem volt ritka, hogy még az olvasást és az ismeretszerzést is lebecsülték, a tudásszomj pedig egyenesen erkölcsi véteknek számított. Az efféle narodnyik obskurantizmus már réges-rég a múlté, vírusa azonban végképp a vérünkbe ivódott. A forradalom idején újból üldözni kezdték a tudást, az alkotást, a magasabb rendű szellemi életet, s az értelmiség mind a mai napig nem tudott megszabadulni ettől a tehertételtől. Még mindig ugyanazok a morális ítéletek dominálnak, hiába jelentek meg új jelszavak a felszínen. Az értelmiségi fiatalok még mindig nem hajlandóak elismerni a tudomány, a filozófia, az egyetemek önértékét, helyüket csak a politika, a pártok, irányzatok és klikkek érdekeinek alárendelve tudják elképzelni. Akik pedig a független és objektív ismeretet, az aktuális társadalmi kérdések fölé emelkedő elvként értelmezett tudományt védelmezik, könnyen reakciós nézetek követésének gyanújába keverednek. A tudás szentségének semmibevételét a művelődési minisztérium tevékenysége is elősegítette. A politikai abszolutizmus olyannyira eltorzította a progresszív értelmiség lelkületét, hogy az új szellem csak nagy nehézségek árán hatolhat be az ifjúság tudatába.

Azt azonban mindezek ellenére sem állíthatjuk, hogy a filozófiai témák és problémák idegenek lennének az orosz értelmiségtől, sőt azt mondhatjuk: mindig is érdeklődtek a filozófiai jellegű kérdések iránt, csakhogy a kérdésfeltevés sohasem filozófiai síkról indult ki, ráadásul addig-addig mesterkedtek, mígnem a legkézenfekvőbb gyakorlati problémákat is filozófiai kérdéssé transzformálták. így történhetett meg, hogy kezük nyomán a konkrét és egyedi absztrakt és általános formát öltött, a legegyszerűbb agrár- és munkásügyek is a világmegváltás kérdésévé váltak, a szociológiai elvek pedig teológiai színezetet kaptak. Ez a tendencia a publicisztikában is tükröződött: a legegyszerűbb újságcikkben is az élet értelmét kutatták, a legkeményebb gazdasági ügyeket is absztrakt filozófiai szinten tárgyalták. A nyugatos és szlavofil mozgalom nemcsak publicisztikai mozgalomként, hanem filozófiai irányzatként is definiálható. Belinszkij, az orosz értelmiség tanítómestere korántsem rendelkezett alapos filozófiai ismeretekkel és filozófiai szemlélettel, mégis, egész életében egyetemes és filozófiai természetű kérdésekkel foglalkozott. Ugyanezek a filozófiai kérdések tartják fogva Tolsztoj és Dosztojevszkij hőseit is. A hatvanas években a filozófia

hanyatlásnak indult és háttérbe szorult. Jurkevics megvetés tárgya lett, holott – Csernisevszkijhez képest legalábbis – igazi filozófus volt. Hódított a materializmus, a filozofálás legprimitívebb és legalacsonyabb rendű fajtája, bár még ebben is érezhető volt némi érdeklődés az egyetemes és filozófiai természetű kérdések iránt. Az orosz értelmiség a materialista katekézis és a materialista metafizika elvei szerint kívánt élni, s ebből kiindulva akarta megközelíteni a társadalmi élet legelemibb gyakorlati és prózai aspektusait. A hetvenes évek értelmisége a pozitivizmus bűvkörében élt. Korifeusuk, Mihajlovszkij – gondolkodásának irányát és hatókörét tekintve – filozófus ugyan, bár filozófiai műveltsége hiányos és felszínes. Lavrov műveltebb és nagyvonalúbb, bár kevésbé tehetséges gondolkodó, az értelmiség mégis inkább tőle várta forradalmi és társadalmi törekvéseinek filozófiai megalapozását. És Lavrov meg is tette ezt: filozófiailag szentesítette az ifjúság szociális szándékait, s ezt rendszerint igen távolról, a sötétségben élő tömegek kiművelésével kezdte. Az értelmiségi köröknek mindig megvolt a maguk házifilozófusa és az egyetemes filozófiától elszigetelt „irányfilozófiája". E házi-sütetű, majdhogynem szektás filozófiák kiválóan megfeleltek az értelmiségi ifjúság szükségleteinek, akik mindenképpen olyan „világnézetre" vágytak, amely az élet minden alapvető kérdését megválaszolja számukra, s összekapcsolja az elméletet a társadalmi gyakorlattal. Az orosz értelmiségieknek tehát fiatalkorukban mindenekelőtt egy társadalomfilozófiai alapon álló világnézetre volt szükségük, s gondolataikat csak az uralhatta, aki az általános elméletből levont érveivel igazolta társadalomfelszabadító törekvéseiket, demokratikus érzületüket, a bármi áron érvényre juttatott igazságosság követelményét. Emiatt aztán az értelmiség klasszikusai a hatvanas években olyan filozófusok voltak, mint Csernisevszkij, Piszarev, a hetvenes években pedig Lavrov és Mihajlovszkij. Ezek a szerzők szinte semmit sem tettek a nemzet szellemi kultúrájának és filozófiájának megteremtése terén, viszont kielégítették az értelmiségi ifjúság világnézet iránti szükségletét és elméleti alapokra helyezték gyakorlati törekvéseiket. Mind a mai napig az értelmiség tanítómestereinek számítanak: zsenge ifjúkorában mindenki szívesen olvassa őket. A kilencvenes években, a marxizmus kialakulása után azonban hirtelen megnőttek az ifjúság szellemi igényei: európaizálódni kezdtek, tudományos könyveket vettek a kezükbe, s bizonyos intellektuális hullámok hatására a kizárólag emocionális beállítottságú narodnyik típus is kezdett új alakot ölteni. Egyre inkább szükségét látták, hogy társadalmi törekvéseiket filozófiailag is megalapozzák, s ebből a célból előbb a dialektikus materializmushoz, majd a neokantianizmushoz fordultak, ám ez filozófiailag annyira bonyolultnak bizonyult, hogy nem terjedhetett el széles körben. A kor „filozófusa" az a Beltov-Plehanov lett, aki pillanatok alatt kiszorította Mihajlovszkijt az értelmiségi fiatalok szívéből. Utána Avenarius és Mach jelent meg a színen, akiket az értelmiség filozófiai megváltóinak kiáltottak ki, miközben

Bogdanov és Lunacsarszkij urak a szociáldemokrata értelmiség filozófusaivá léptek elő. A másik oldalon viszont terjedni kezdtek az idealista és misztikus irányzatok, amelyek már teljesen más vonulatot képviselnek az orosz kultúrában. A marxisták ugyan győzelmet arattak a narodnyikok fölött, de ez egyáltalán nem okozott mély válságot az értelmiség képviselőiben, akik hiába öltöttek európai, marxista „köntöst", továbbra is óhitű narodnyikok maradtak. Nem vállalták a szociáldemokrata teóriát sem, amely egyébként is csak egy szűk értelmiségi klikk ideológiája volt. Nem változott a filozófiához való viszony sem, hacsak nem számítjuk a marxizmuson belül kialakult ama kritikai irányt, amely a későbbiekben ugyan az idealizmus kiindulópontja lett, az értelmiség köreiben viszont sohasem örvendett nagy népszerűségnek.

A filozófia iránti érdeklődés továbbra is csak addig terjedt, hogy filozófiai érveket gyűjtöttek társadalmi törekvéseik megalapozásához. E törekvéseket azonban semmiféle filozófiai reflexió nem ingathatta meg, nem értékelhette át, továbbra is megdönthetetlen dogmák maradtak. Az értelmiséget nem az érdekelte, hogy például Mach teóriája igaz-e vagy hamis, hanem csak az, hogy kedvez-e ez az elmélet a szocializmus eszméjének, szolgálhatja-e a nép és a proletariátus érdekeit vagy sem; nem az volt a fontos, hogy lehetséges-e metafizika s metafizikai igazság, hanem az, hogy nem csorbítja-e ez a metafizika a nép érdekeit, és nem vonja-e el az önkényuralommal folytatott harcától, illetve a proletariátus szolgálatától. Az értelmiség akár becsületszóra is elfogad minden olyan filozófiát, amely alátámasztja szociális eszményeiket, de kritika nélkül elvet minden olyan – mégoly mély és igaz – filozófiát, amely akár csak egy pillanatig is tagadja vagy bírálja az említett irányokat és eszményeket. Az orosz értelmiség tehát e „katolikus" lelki beállítottság miatt kezeli ellenségesen az idealista és vallásos-misztikus irányzatokat, s veszi semmibe az orosz filozófia eredeti és teremtő erővel telített kezdeményeit. Az értelmiség nagy részének alapvető morális dogmája továbbra is a társadalmi utilitarizmus mint univerzális értékmérő, hódolatának legfőbb tárgya pedig továbbra is a „nép" – legyen az akár paraszt, akár proletár. Ez az értelmiség még Kantot is hajlandó volt olvasni csupán azért, mert a kritikai marxizmus azzal kecsegtette, hogy Kant alapul szolgálhat szocialista eszményeik körvonalazásához. Sőt még a nehezen emészthető Avenariusba is belekóstoltak, aminek következtében e „vegytiszta", hiperabsztrakt filozófia – szerzője tudta és akarata nélkül – egyszerre csak szociáldemokrata „bolsevik" filozófia lett.

Az efféle sajátos filozófiafelfogásban természetesen újra csak a mi kultúrálatlan, differenciálatlan, primitív szemléletünk, fejletlen értéktudatunk, téves morális ítéleteink mutatkoznak meg. Az egész orosz történelem a tanú rá, mennyire törékeny nálunk a gondolati tevékenység autonómiája, bár már tetten érhetőek bizonyos pozitív és értékes jelek is: például a hit és az egységes világnézet iránti vágy, amelyben eggyé olvadhat az élet és az elmélet.

A világ és élet egységes szemlélete iránti igényben egyfajta öntudatlan vallásosság jelenlétét fedezhetjük fel, amelynek nézőpontjából az értelmiség nem alaptalanul kezeli negatívan és gyanakvással az elvont akadémizmust, az igazság élveboncolását. Hagyományos lelki beállítódásunkban egyébként is élesen el kell különítenünk a „jobb"- és a „bal"-felé mutató szándékokat. Ugyanakkor nem szabad idealizálnunk sem ezt a halvány filozófiai és teoretikus érdeklődést, sem a filozófiai kultúra alacsony színvonalát, sem a komoly filozófiai gondolkodásra való képtelenséget. Nem szabad eszményítenünk továbbá azt a már-már mániákus törekvést sem, hogy minden filozófiai igazságot és filozófiai tant politikai és utilitárius kritériumok alapján értékelünk, ugyanakkor képtelenek vagyunk arra, hogy a filozófiai és kulturális tevékenységet a maga lényege szempontjából, abszolút értéke felől közelítsük meg. A jelen történelmi pillanatban az értelmiségnek nem öntömjénezésre, hanem önkritikára van szüksége: az újfajta gondolkodáshoz csak önleleplezésen és vezeklésen át vezethet út. A nyolcvanas évek reakciósai önhitten dicsőítették a mi konzervatív, eredeti orosz erényeinket: Vlagyimir Szolovjov volt az, aki leleplezte, majd önkritikára, vezeklésre, a diagnózis pontos rögzítésére szólította fel ezt a társadalmi csoportot. De változtak az idők, s egyszerre csak egy másik, „eredeti orosz" erényt: a radikalizmust kezdték emlegetni, minek következtében most már egy másik társadalmi réteget kell önkritikára, vezeklésre, betegségeinek számbavételére szólítani. Ám önnön nagyságunk mámorában még az igazi érdemek is elhalványulnak, a valódi tökéletesedés pedig végképp lehetetlen. […]

1909

Kiss Ilona fordítása

NYIKOLAJ FJODOROV
A KÖZÖS ÜGY FILOZÓFIÁJA

[…] Az ember lényegi megkülönböztető jegyét két érzés alkotja: a halandóság érzése és a születés szégyene. Elképzelhetjük, ahogy minden vér a fejébe szaladt, midőn először tudomást szerzett saját kezdetéről, és hogy mennyire elsápadt a borzalomtól, amikor meglátta a véget egy hozzá hasonló teremtmény, a vérrokona személyében. Hogy ez a két érzés nem ölte meg az embert abban a minutumban, annak csakis az lehet az oka, hogy fokozatosan ismerte meg őket, és nem tudta rögtön átlátni helyzetének minden borzalmát és alantasságát. A pedagógusok zavarba jönnek, ha a gyerekek felteszik nekik azt a teljességgel természetes, ámbátor jobb lenne azt mondani, hogy tökéletesen haszontalan kérdést, hogy honnan is

származnak, miként jöttek létre; a Szentírásban azonban ott a válasz: *büntetésed lesz, hogy állati fájdalommal szülsz magzatokat.* A tudat azonban, ha belegondol a születés folyamatába, még ennél is nagyobb borzalmat fedez fel: a halál – amint egy gondolkodó meghatározta – nem más, mint egy lény (avagy két, egy testben összeolvadt lény) átmenete egy másikba a születés folyamán. Az alsóbbrendű állatoknál ez nyilvánvalóan szembeötlő: a sejt belsejében megjelennek az új sejtek kezdeményei; megnőve, ezek szétfeszítik az anyasejtet és világra jönnek. Itt nyilvánvaló, hogy az ivadékok születése egyben az anya halálát jelenti. Ők természetesen nem tudják, hogy születésük a szülőjük halálát okozta, ámde adjunk nekik tudatot - vajon mit fognak akkor érezni? Ha felismerik, hogy gyilkosok, még ha akaratukon kívül is, mire fog irányulni tevékenységük, feltéve, hogy rendelkeznek akarattal, cselekvésre való képességgel, s szintúgy feltéve, hogy akaratuk nem gonosz akarat, s nincsenek megfosztva a lelkiismerettől? Bizonnyal nem fogják azt mondani, míg ki nem próbálnak minden lehetséges módszert, hogy az általuk meggyilkoltakat lehetetlenség föltámasztani; nem, sohasem bírná kimondani nyelvük a szörnyű szót, hogy *lehetetlen,* s hogy nincsen mód a bűnt jóvátenni. És legelőször is nem akarják titkolni maguk előtt a bűnüket, s nem vetik bele magukat az élet lakomájába. A fenti példában a sejt kifejlett lényként jött a világra – az ember ugyanakkor kifejletlenül születik; táplálásának, nevelésének egész folyamán szülei erejét emészti, úgyszólván az ő testükből s vérükből táplálkozik (természetesen nem szó szerint, de nem is átvitt értelemben); úgy, hogy amikorra véget ér a nevelése, a szülők ereje teljesen kimerül, s vagy meghalnak, vagy roskatag öregek lesznek, azaz közelednek a halálhoz. És egy csöppet sem enyhíti ennek a bűnös voltát az a körülmény, hogy a pusztítás folyamata nem egy élő szervezet belsejében megy végbe, mint például a sejt esetében, hanem egy családban.

Így tehát a születés szégyene és a halálfélelem összeolvadnak a bűnösség egységes érzésévé, amiből az következik, hogy kötelességünk feltámasztani eleinket, s ehhez elsősorban az erényesség fejlesztésére van szükség. Mert a mai társadalomban, mely a természetet követi, vagyis az állatot választotta magának példa gyanánt, minden a nemi ösztönök fejlesztésére irányul. Az egész ipar, közvetett vagy közvetlen módon, a nemi kiválasztásra épül. Szép tollazat, otthonos fészek; azaz divat, budoárok, puha bútorok – mindez a nemi ösztönöket szolgálja. […]

Mikor megszüntetjük a nemi ösztön mesterséges izgalmát, megmarad az ember természetes ösztöne – s ez hatalmas, szörnyűséges erő, mivelhogy maga az egész természet. S amíg ezt a vak erőt le nem győzzük erényességgel, vagyis tökéletes – éppannyira tudati, mint erkölcsi – bölcsességgel, más szóval, amíg a természet az emberen keresztül el nem jut a teljes öntudat állapotába, amikor is képes lesz irányítani önmagát, amíg

létezik születés, amíg az embereknek lesznek utódaik, addig a földművelésben sem lesz még igazság és teljes tudás, és az kénytelen lesz az ősök porait továbbra is az utódoknak való táplálékká alakítani – ahelyett, hogy oda kerülnének, ahová eredendően valók –, amihez nem kell a múlt ismerete, elegendő csak a jelent ismerni. (Bár az emberek porai össze vannak keveredve mindazon rothadékkal, melyet valamennyi állat hoz létre életében és halálában, ha őseink porainak akárcsak parányi része ott van a földben, joggal mondhatjuk, hogy az ősök porát az utódok étkévé változtatjuk.) Az égi térségekben szétszóródott anyag is csak akkor válik megközelíthetővé számunkra, ha maga az étkezés alkotó folyamattá válik, vagyis elemi anyagokból alkotjuk magunkat. És magában az emberben nemcsak szeretet, de igazságosság sem lesz, amíg ereje fölöslegét, az apáitól kapott tőke kamatát tudatlan, vak szülésre használja, nem pedig arra, hogy felvilágosultan, szabadon visszaadja annak, akit illet. A vibriók fekélye nem szakad meg, mert hiszen amíg lesz születés, addig lesz halál is, és ahol hulla van, ott összegyűlnek a vibriók...

Az erényesség nem sajátítható el teljesen a szülés folyamatában, az átörökítésen keresztül, hiszen az átörökítés mindenképpen az erényesség megsértésén keresztül történik; így az erényességért, a nemi ösztönnel szemben vívott harc nem lehet csak személyes (mint ahogy általában is annak, ami személyes, nincsen jóvátevő ereje, bár lehet előkészítő jelentősége), ugyanis nem elég csupán az ártatlanság megőrzése, teljes győzelemre van szükség az érzékiség felett; az embernek olyan állapotba kell jutnia, hogy a bűn lehetetlenné váljék, hogy megszabaduljon a tisztátalanság minden vágyától, vagyis nem csak szülnie nem szabad, hanem ugyanakkor megnemszültté is kell válnia, azaz újjáalkotva magából azokat, akikből született, magát is újjá kell teremtenie olyan lény formájában, amelyben minden tudatossá válik és mindent az akarat irányít. Az ilyen lény, bár *anyagi,* semmiben sem különbözik a szellemitől.

A pozitív erényesség nem az ételtől való megfosztás útján működik, hanem a földművelés mint tapasztalat segítségével, amely fokozatosan felöleli az egész Földet és a földeket, vagyis a bolygókat stb., és ezt az egész anyagot úgy a saját testünk, mint atyáink és őseink testének felépítésére fordítja. Ebből magamagától meghatározódik annak az élőlénynek a lényege, melyet ki kell fejlesztenünk. Ez az élőlény *a tudás és a cselekvés egysége;* a táplálkozása *tudatos alkotó folyamat,* melynek során az ember az elemi, kozmikus anyagokat ásványi, majd növényi anyagokká változtatja, s végül eleven szövetekké. Ennek az élőlénynek a szervei azok az eszközök lesznek, melyek segítségével az ember alakítani fogja a körülményeket, melyektől a növényi és az állati élet függ, vagyis a földművelés mint tapasztalat, melyen keresztül a Föld-bolygó ismerete megnyílik, szervvé válik, ennek az élőlénynek a részévé. Szervei lesznek azok az aero- es

éteronautikai eszközök is, melyek segítségével a helyét változtatja és a Világegyetem térségében megszerzi magának az anyagokat saját szervezete építéséhez. Az ember akkor magában fogja hordozni a felfedezések egész történetét, ennek a fejlődésnek az egész folyamatát; ott lesz benne a fizika, a kémia, egyszóval az egész kozmológia, csak nem gondolati kép formájában, hanem egy kozmikus eszközként, mely lehetővé teszi számára, hogy valódi kozmopolita legyen, azaz rendre mindenhol lehessen; s az ember akkor lesz majd igazán felvilágosult lény.

E változások ellenére az ember lényegét tekintve semmiben sem fog különbözni attól, ami ma – végül is csak *jobban önmaga lesz, mint most;* ami az ember ma *passzívan,* ugyanaz lesz akkor is, csak *aktívan;* az, ami ma *gondolatilag* létezik benne, vagy épp csak meghatározatlan törekvésekben, pusztán *projektíven,* akkor *valóságos, nyilvánvaló* lesz, s *a lélek szárnyai testi szárnyakká válnak.*

De ahhoz, hogy szárnyai legyenek, hogy átszellemülhessen, hogy tudatosan cselekvő lénnyé változhassék, teljesen újjá kell alkotnia magát. Az ember született, nem pedig közvetlenül létrejött lény, az apai és anyai szervezet képét hordozza azok valamennyi hibájával és erényével együtt. Bár néha a szülői tulajdonságok közül némelyek fölerősödött, mások meg legyöngült formában jelennek meg benne, de ebben az esetben ő úgyszólván egy interferencia, mely két hullámrendszer összeütközéséből jön létre, és a fénynek vagy a homályosodását, elgyengülését, vagy a megerősödését okozza. Az ember, aki az önmegismerés céljából lemerül önnön mélyébe, olyan hajlamokat, prediszpozíciókat és jelenségeket talál, melyeknek nincs alapjuk vagy okuk saját életében; vagyis az önmegismerés szándéka alkotórészeinek megismeréséhez vezet, annak ismeretéhez, hogy mi volt őelőtte, hogy honnan származik ő maga, a megismerő, hogy mi adódott át a lényébe, egyszóval megismeri a szüleit.

Az ember lelke nem tabula rasa, nem tiszta papírlap, nem puha viasz, melyből bármit lehet formálni, hanem két ábrázolat, két életrajz, egy képben egyesülve. Minél tökéletesebbek lesznek a megismerési módszerek, az átörökítés annál több részletére derül fény, s annál világosabban fog föltámadni a szülők képe; a delphoi jósda fölé írt ősi kérdésre – *ismerd meg önmagad!* – teljes választ csak az ősök teljes feltámasztásának folyamatában kapunk.

A halál, úgy is mondhatjuk, anesztézia, melynek során az anyag legteljesebb hullaboncolása, szétbomlása és szétszóródása megy végbe. A szétszóródott részecskék összegyűjtése a tudomány és a művészet kozmotellurikus feladata, következésképpen férfidolog, a már összegyűjtött részecskék összerakása pedig fiziológiai, hisztológiai feladat, úgymond, az emberi testnek - apáink és anyáink testének - a szöveteit kell összevarrni, s ez női dolog; mert hiszen milyen furcsa lenne, ha a fiziológia és a hisztológia

tudománya megelégedne az élő szövetek vagdosásával, és nem tudna áttérni azok újjáteremtésére. Bármilyen nagy is a munka, melyet a szétszóródott anyag újbóli összerakása jelent, nem kell elkeserednünk amiatt, hogy még azok a parányi részecskék is, amint azt a természetüket vizsgálók mondják (akik az atom nagyságának kiszámításával foglalkoztak, mint például Crooks és Thompson), annyi még parányibb részecskét foglalnak magukba, amennyi ágyúgolyó elférne a földön – nem kell ugyanis azt gondolnunk, hogy nem fogják ezek is feltárni előttünk titkaikat.

Az anyag teljes egészében az ősök porából áll, és azokban a legparányibb részecskékben, amelyek megközelíthetővé válhatnak a mi szemünkkel láthatatlan mikroszkopikus élőlények által, bár úgy is csak akkor, ha föl lesznek szerelve oly mikroszkópokkal, melyek éppannyira kitágítják látásukat, amennyire a mi mikroszkópjaink kitágítják a mi látásunkat, és ott, azokban a négyzet, kocka stb. alakú mikroszkopikus részecskékben megtalálhatjuk majd őseink nyomait. Minden részecske, mely részecskék ilyen sokaságából áll, éppoly sokszínű világot rejt magában, amily sokszínű számunkra a föld. Minden közeg, melyen keresztül ez a részecske átment, rajta hagyta a maga hatását, a maga lenyomatát. Archeológiái vagy paleontológiái szempontból nézve a részecske olyasvalami lehet, mint a rétegek, melyek, meglehet, megőrzik mindvalahány hatás nyomát, melynek a részecske alávettetett, míg különböző közegekben, különböző élőlényekben volt jelen. Bármennyire töredezzen is a részecske, az új, ezekből a törésekből származó részecskék feltehetőleg őrzik a törés nyomát; ők, ezek a részecskék talán a vendégszeretetnek azokhoz az ősi szimbólumaihoz hasonlatosak, melyeket "szfragidáknak" neveztek: búcsúzáskor kettétörtek egy tárgyat, és bárhová vetette is aztán a sors az ilyeténképp baráttá lett ismeretleneket, mivel mindkettő magával hordta a széttört tárgy felét, ha újból összetalálkoztak, csak össze kellett illeszteniük őket, és rögtön megismerték egymást. Képzeljük hát el magunknak, hogy a világot hirtelen – vagy nem hirtelen – átvilágítja a fény, s teljességgel, a legparányibb részecskéiig megismerhetjük, vajon nem lesz-e akkor világos számunkra, hogy milyen részecskék voltak röpke barátságban egymással, hogy milyen házban vagy élőlényben vendégeskedtek együtt, vagy hogy milyen egésznek alkották részét, összetevőjét? Mint ahogy ma valamely görgelékkő, mely Dél-Oroszországban hever, saját összetételével és egyéb tulajdonságaival nem árulja-e el nekünk, hogy csak valami finnországi hegyek törmeléke, melyet gleccserek sodortak el amonnan? Ha még az ilyen viszonylag hatalmas testek, mint a görgelékkövek, vizsgálata sem fejeződött be, akkor micsoda munkára és mennyi időre van szükség az olyan részecskék vizsgálatához, melyek a vonalvastagságnál milliószorta kisebbek, mi több, nem csak jelenlegi állapotuk és felépítésük, hanem egész történetük vizsgálatához! Nehéz kifejleszteni e vizsgálat módszereit, nehéz továbbá az

első két-három részecske vizsgálata, de aztán a munka sokak számára elérhetővé válik, s végül majd valamennyi ember számára, miután megszabadulnak a kereskedelmi-ipari haszontalanságok terhétől. Végezetül pedig maga a vizsgálat olyannyira leegyszerűsödik, hogy az, amihez korábban évek munkája kellett, most egyetlen pillantással elvégezhető lesz – egyetlen pillantás elég lesz annak megállapításához, hogy egy-egy részecske hol és mikor tartózkodott ebben vagy abban a testben. Bár a részecskék nagyon hosszú ideig megőrizhetik annak nyomait, hogy tartózkodtak ebben vagy abban az élőlényben, ebben vagy abban a közegben, de ezek a nyomok mégiscsak megkophatnak és eltűnhetnek, s ez esetben ismernünk kell a nyomok megmaradásának és eltűnésének törvényét is.

Minden egyes nemzedék számára a közvetlenül őt megelőző nemzedék feltámasztása pontosan ugyanakkora nehézséget jelent, hiszen a jelenlegi nemzedék viszonya az apáihoz, illetve azé a nemzedéké, amely először fejleszti ki az újjáteremtés művészetét, az ő apáihoz, pontosan ugyanolyan, mint az ükükapáinké az ő apáikhoz. Bár az első feltámasztottat minden bizonnyal szinte rögtön a halála után fogják feltámasztani, s őt aztán azok követik majd, akik még kevéssé enyésztek el, de minden újabb tapasztalat ez ügyben meg fogja könnyíteni a további lépéseket. Minden egyes feltámasztással gyarapodni fog a tudás, s a feladat magaslatán lesz akkor is, amikor az emberi nem eljut az első halottig. Sőt, az ükükükapáinknak a feltámasztás még bizonnyal könnyebben is fog sikerülni, összehasonlíthatatlanul könnyebben, vagyis a mi ükükükunokáinknak összehasonlíthatatlanul nehezebb lesz feltámasztani apáikat, mint nekünk és a mi ükükükapáinknak, hiszen apáink feltámasztása során nemcsak az előttünk szerzett valamennyi tapasztalatot használhatjuk fel, hanem a mi feltámasztóink is segítenek nekünk; vagyis az első emberfiúnak lesz a legkönnyebb feltámasztania az ő apját, minden emberek ősapját.

A feltámasztáshoz nem elég, hogy csak a részecskék molekuláris felépítését tanulmányozzuk; ám mivel azok szét vannak szóródva a Naprendszer térségében, sőt lehet, hogy más világokban is, először össze kell gyűjteni őket; következésképpen a feltámasztás telluroszoláris, sőt akár tellurokozmikus feladat. A kereskedelmi-ipari szervezetben kifejlődött tudomány, a széthullás és a pusztítás tudománya számára ez erőn felüli feladat; egy ilyen feladat nem is lehet célja efféle tudománynak - a tudománynak először is túl kell nőnie a kereskedelmi-ipari szervezeten, át kell mennie egy másik szférába, a mezőgazdaság szférájába, melyben immár nem a széthullás és a pusztítás tudománya lesz, hanem az összerakásé és az újjáteremtésé. A mezőgazdaságnak, hogy megfelelő termést adjon, nem szabad a Földre korlátozódnia, hiszen azok a feltételek, melyektől a termés, sőt általában a növényi és állati élet függ a Földön, nem korlátozódnak pusztán erre a bolygóra. Ha helyes az a feltevés, hogy a Naprendszer egy át-

meneti csillag tizenegyéves elektromágneses periódussal, melynek során mind a napfoltok, mind a mágneses (északi fény), mind az elektromos viharok hol a maximumot érik el, hol a minimumot, és hogy ezekkel a jelenségekkel áll összefüggésben az egész meteorológiai folyamat, melytől ugyanakkor közvetlenül függ a jó vagy a rossz termés, ez esetben tehát az egész telluroszoláris folyamatnak a mezőgazdaság részét kell alkotnia. S ha igaz továbbá, hogy minden átmenet egyik állapotból a másikba elektromosság segítségével megy végbe, mely hasonló, mint az akarat és tudat eszközeként szolgáló idegi erő, sőt akár azonos vele, akkor a Naprendszer jelenlegi állapotát azokhoz a szervezetekhez hasonlíthatjuk, melyekben még nem alakult ki idegrendszer, még nem különült el az izomzattól és egyéb rendszerektől. Az ember gazdasági feladata épp abban áll, hogy létrehozzon egy ilyen szabályozó apparátust, amely nélkül a Naprendszer vak, nem szabad, halált hozó erő marad, vagyis a feladat egyfelől azon utak lefektetésében áll, melyeken eljutna az emberi tudatig minden, ami a világmindenségben történik, másfelől – olyan vezetők lefektetésében, melyek segítségével minden, ami végbemegy s születik benne, cselekvésbe, újjáalakításba fordulna.

Amíg nem léteznek a tudatnak ilyen útjai és a cselekvésnek ilyen vezetői, a periodikus megrázkódtatásokról és fordulatokról nem is beszélve, a világ furcsa, torz rendet fog mutatni, melyet alighanem jobb is lenne rendetlenségnek nevezni. […]

1906

M. Nagy Miklós fordítása

GEORGIJ PLEHANOV
AZ OROSZ TÁRSADALMI GONDOLKODÁS TÖRTÉNETE

Bevezetés
XXV.

A kapitalizmus, amely Oroszország dolgozó lakosságának egy részét „elnépietlenítette”, először teremtett szilárd társadalmi bázist az Oroszországba Nyugatról behatoló progresszív törekvések számára. Csak ettől kezdve nem tartják „szükségtelenségeknek” és „fölösleges embereknek” a fenti irányzatok ideológusait. Csak ettől kezdve van esélyük a nyugati ideáloknak, hogy Oroszországban is megvalósuljanak.

Már mondottam, hogy az új kultúra, amely a péteri reformok után került Nyugatról Oroszországba, erősen nemesi jellegű. Ezt ott lehet leginkább

észrevenni, ahol e kultúra legjobb alkotásai születtek: az irodalom területén. Bár a parasztság már a kezdet kezdetén olyan nagyszerű egyéniséget adott ennek a kultúrának, mint Lomonoszov, irodalmáraink hosszú időn át mégis a nemesség soraiból kerülnek ki. A festészetben egészen másképp alakult, de a festészet is sokáig a nemesség esztétikai igényeit szolgálta, s elsősorban az ő ízlésükkel számolt. A nemesség konzervatív része azonban kevésbé volt felvilágosult ahhoz, hogy az irodalom és a művészet iránt érdeklődjék; ráadásul gyakorlatilag sem volt szüksége az irodalomra (a festészetre, legalábbis az arcképfestészetre, talán igen), mivel főbb rendi igényeit a felső bürokrácia köréből és a gárdakaszárnyából eredő „action directe" útján jórészt ki tudta elégíteni. A nemesség haladó része viszont éppen abban az időben kezdett hangot adni törekvéseinek az orosz irodalomban, amikor a harmadik rend felszabadító harca Nyugaton már az egyházi és a világi arisztokráciával fonódott össze. Ennek tükröződnie kellett a haladó nemesség törekvéseiben. A fiatal nemesi ideológusok, bár bizonyos tekintetben továbbra is „bárók" maradtak az utolsó csepp vérükig, elítélték a nemesi egoizmus legdurvább megnyilvánulásait. Így már a XVIII. században élesen támadták a feudális joggal való visszaéléseket, néhányan pedig már a jobbágyrendszer teljes felszámolásáról kezdtek beszélni. Sőt tovább megyek: a nemesi származású haladó gondolkodású emberek időnként olyan társadalmi követelésekkel léptek fel, amelyek megvalósítása a nemesi kiváltságok meg szüntetését jelentette, s a gazdasági és a politikai életben a burzsoázia széles körű fejlődésének útját rakta volna le. Elegendő a dekabristákra emlékeztetni. Sőt, a XIX. század 30-as éveiben néhány nemesi származású ideológus egyenesen a munkástömegek álláspontjára helyezkedik, amennyiben ez az álláspont a korabeli utópikus szocializmus vonásait mutatja; így pl. Herzen, Ogarjov és körük. Mondanunk sem kell, hogy az ilyen törekvések egyáltalán nem vonzhatták a nemesi *rendet.* Minél előbbre haladt az európaias nemesi gondolkodás kicsiny, kifinomult áramlata, annál kínzóbban ismerték fel a haladó, európaizálódott nemesek, saját gyakorlati tehetetlenségüket. „Helyzetünk kilátástalan – írta Herzen a naplójában –, mert hazug; mert a történelem logikája azt mutatja, hogy kívül esünk a nép szükségletein, és így sorsunk – kétségkívül – a reménytelenség." A nemes hegemóniáját a XIX. század közepén mind az irodalomban, mind a művészetben a raznocsinyec hegemóniája váltotta föl. Raznocsinyeceink magától értetődően a mi „harmadik rendünkhöz" tartoztak, méghozzá annak demokratikus szárnyához. E réteg gazdasági téren befolyásos része sokáig nem gyakorolt közvetlen hatást irodalmi és művészeti életünk fejlődésére. Kezdetben, a már említett oknál fogva, nem hatott rá az európaizálódás, amikor pedig ez az ok fokozatosan megszűnt, burzsoáziánk sokáig nem érezte szükségét, hogy

nyomtatott formát adjon törekvéseinek; megelégedett a kormánnyal kötött közvetlen szerződésekkel, amelyekkel szüntelen „támogatást", „garanciákat" és „pártfogást" könyörgött ki a „hazai ipar" számára. Csak úgy mellesleg megjegyezném, hogy a burzsoáziának ez a magatartása történelmünk viszonylagos sajátosságainak újabb olyan vonása, amely eltér a Nyugattól: ott a burzsoázia sokkal forradalmibb szerepet játszott.

Amikor a *nemesi* periódust felváltotta irodalmunkban, művészeti életünkben és társadalmi gondolkodásunkban a *raznocsinyec* periódus, általánossá vált a közelmúlt „felesleges embereinek" kigúnyolása. A haladó raznocsinyecek mélyen meg voltak győződve arról, hogy nekik nem juthat ez a siralmas szerep. Bár számuk jóval fölülmúlta a haladó nemesekét, társadalmi erőként mégis jelentéktelenek voltak. A „maradiak" könnyen elfojtották minden tényleges harci kísérletüket, mindaddig, amíg a történelem színpadán meg nem jelent az új harcos: a proletariátus. E harcos megjelenésével a helyzet megváltozott; először abban az értelemben, hogy most már nevetséges volt azon vitatkozni, Oroszországnak vajon a nyugat-európai fejlődés útján kell-e haladnia vagy sem; világossá vált: nemcsak azon kell haladnia, hanem már azt járja, mert a kapitalizmus uralkodó termelési móddá kezd válni Oroszországban; másodszor abban az értelemben, hogy nyilvánvalóvá vált: a Herzen-félék egyáltalán „nem rekedtek kívül a nép szükségletein" – ahogyan azt valamikor kétségbeesetten megfogalmazta, és hogy Oroszország *gazdasági* európaizálódását *politikai* európaizálódásának kell követnie. Ez olyan széles és örömteli perspektívát nyitott az orosz raznocsinyec értelmiség előtt, hogy az – ha rövid időre is – kész volt a proletariátus álláspontjára helyezkedni. Minden valamirevaló haladó gondolkodó marxistának vallotta magát.

De a proletariátus mellett ekkor Oroszország történelmi színpadán ott állt a burzsoázia is, amely legfejlettebb rétegeit tekintve eléggé európaizálódott. A különféle engedmények, garanciák és pártfogások légkörében való történelmi neveltetése nem alakította ki benne a harcos temperamentumot. A politikai elégedetlenség azonban nem volt idegen tőle, és ha lassan is, de megjelent benne az igény, hogy ellenzéki hangulatához megfelelő szellemi fegyvert találjon. E fegyver kidolgozásához, haladó burzsoáziánk ideológiai európaizálásához a raznocsinyec mozgalom ugyanazon rétegének képviselői láttak hozzá, akik már néhány évtized óta szellemi mozgalmunk élén haladtak. Körükben a Marxért való rajongás megjelenése után szinte rögtön megjelent egy másik irány is: Marx „kritikájának" igénye.

E kritikának az volt a célja, hogy megpróbálja a haladó orosz burzsoázia szellemi szükségleteihez igazítani azt a társadalmi elméletet, amely az öntudatos nyugat-európai proletariátus törekvéseit fejezte ki. Ilyen

kísérlet csak akkor jelenhetett meg, amikor a Nyugat burzsoá társadalomelméletei tarthatatlannak bizonyultak. Az a feladat, amelyet e kísérlet résztvevői maguk elé tűztek, elméletileg értelmetlen, s ezért megoldhatatlan volt. S mivel megoldhatatlan volt, „Marx kritikája" hamarosan egyszerűen csak „kritika" maradt, az egyszerű kritika pedig a régi burzsoá elméletek feleleventéséhez és átdolgozásához vezetett. Ezzel a felújítással foglalkoznak most tömegével azon íróink, akik nem is olyan régen még marxistáknak vallották magukat.

Így az orosz társadalmi gondolkodás történetének nemesi és raznocsinyec korszaka után föltűnt egy új, még ma is tartó korszak, amelyben már sokkal kevésbé érződik egy bizonyos osztály vagy réteg eszmei hegemóniája. Most nincsenek uralkodó szellemi áramlatok; a szellemi erők napjainkban főként két pólus: a proletariátus és a burzsoázia pólusa között oszlanak meg. Ezen kívül még megvannak a hajdani iskola teoretikusai, akik nem akarnak szakítani a nemzetgazdasági élet régi „alapelveibe" vetett becses hitükkel. De ahogyan Oroszország európaizálódása előrehalad, úgy válik egyre bizonytalanabbá a régi „örökség" e képviselőinek elvi pozíciója, maguk a teoretikusok pedig egyre nagyobb és nagyobb zavarodottságot mutatnak. Napjaik meg vannak számlálva. Társadalmi gondolkodásunk egész további fejlődését a proletariátus és a burzsoázia kölcsönös osztály viszonyai határozzák meg. E viszonyok fejlődésében Európa „keleti síkságán" természetesen ismét láthatók lesznek majd viszonylagos sajátosságok, melyek a szellemi fejlődés viszonylagos sajátosságait váltják ki. Értelmetlen lenne most találgatásokba bocsátkozni akár erről, akár másról. De érdemes megemlíteni, hogy ez már most megfigyelés tárgya lehet.

Láttuk, hogy míg a nyugati társadalmi-politikai tanítások szemszögéből vizsgálva az orosz társadalmi lét érthetetlen maradt, azon szabadgondolkodó oroszok számára, akik nem akartak megbékélni a „rút orosz valósággal", csak egyetlen menedék maradt: a történelmi idealizmus. Amikor a kapitalizmus sikerei oly mértékben „fosztották meg az orosz népet nemzeti karakterétől", hogy már kényelmetlen lett társadalmi fejlődésünk eredeti útjáról beszélni, a történelmi idealizmus akciói értéküket vesztették. Ekkor jelentkezett a legerősebb igény a történelmi materializmusra, mert csak általa lehetett kielégítően elemezni mind a nyugat-európai, mind az orosz társadalmi létet. A történelmi materializmus álláspontja azonban a proletariátus teoretikusainak álláspontja volt. Azokat a következtetéseket, amelyekre az orosz társadalmi élet történelmi materialista elemzése vezetett, az európaizálódott burzsoázia ideológusai nem tudták elfogadni. Ezért a történelmi materializmus nálunk csak addig örvendett széles körű népszerűségnek, amíg a narodnyik mozgalom és a szubjektivizmus teljesen elavult elméletei elleni harc tartott. E teóriák megdöntése után azonnal elkezdődött „Marx kritikája", amely többek közt meghátrálást is jelentett a

történelmi materializmustól, „vissza”, egy többé-kevésbé átgyúrt, megújított történelmi idealizmushoz. Ezt a visszalépést elfedte az a támadás, amelyet az ún. filozófiai materializmus tanításai ellen intéztek, amely valójában a történelem materialista magyarázatának ismeretelméleti alapját képezi. Az európaizálódott burzsoázia ideológusai már a XIX. század utolsó éveiben teljesen holt tanításnak nyilvánították a filozófiai materializmust. Érdekes, hogy e vonatkozásban néhány olyan írónk is hitt nekik, aki a proletariátus táborához csatlakozott; sőt még ennél is érdekesebb, hogy a proletariátusnak ezek az ideológusai, akik bedőltek a burzsoá ideológusoknak, taktikai kérdésekben javíthatatlan utópistáknak bizonyultak.

Mondta-e Péter vagy nem, hogy Oroszországnak idővel „hátat kell fordítania Európának” – világos, hogy korunkban már nincs lehetőség ilyen fordulatra. Ez annál is világosabb, mert még a Kelet legtipikusabb országai is a Nyugat felé haladnak. Félő, hogy közöttük vannak olyan országok is, amelyek megelőzik e folyamatban Oroszországot. Kína már akkor köztársaság lett, amikor Oroszországban még nem szilárdult meg a parlamenti rendszer. Ezt történelmünknek egyik legkedvezőtlenebb viszonylagos sajátossága magyarázza: az orosz rendőrállam eléggé európaizálódott volt ahhoz, hogy az újítókkal szembeni harcában az európai technika minden vívmányát igénybe vegye, s ráadásul újítóink csak nemrég kezdtek a néptömegekre támaszkodni, amelyeknek, mint láttuk, csak egy része európaizálódott: a proletariátus. Oroszország megfizet azért, hogy túlságosan európai Ázsiához, s nem eléggé európai Európához képest.

1912

Szabó Rezső fordítása

ROSA LUXENBURG
AZ OROSZ IRODALOM LELKÜLETE

Bevezetés Korolenko *Kortársaim története* című művéhez

1. „Háromnemzetiségű lelkem végre hazára talált – s e haza mindenekelőtt az orosz irodalom volt” – mondja emlékirataiban Korolenko. Az az irodalom, amely Korolenko számára szülőföld, haza, nemzetiség lett, és amelynek ő maga ékességévé vált, történetét tekintve egyedülálló jelenség.

Évszázadokon át, a középkorban és az újkorban, egészen a XVIII. század utolsó harmadáig Oroszországban sötét éjszaka, síri csend, barbárság uralkodott. Nem volt művelt irodalmi nyelv, nem volt saját

versmérték, tudományos irodalom, nem voltak könyvkereskedések, könyvtárak, folyóiratok, nem voltak központjai a szellemi életnek. A reneszánsz Golf-árama, amely Európa valamennyi országát érintette, és a világirodalom virágzó kertjét varázsolta elő, a reformáció felkorbácsoló viharai, a XVIII. század filozófiájának izzó lehelete – mindez érintetlenül hagyta Oroszországot. A cári birodalomban nem volt olyan közeg, amely fel tudta volna fogni a nyugati kultúra fénysugarait, nem volt olyan szellemi humusz, amely csíráit be tudta volna fogadni. Ezen idők gyér irodalmi emlékei idegenszerű rútságukkal úgy hatnak ma, mint a Salamon-szigetek vagy az Új-Hebridák művészeti termékei; köztük és a Nyugat művészete között látszólag semmi lényegi rokonság, semmi belső kötelék nincs.

És ekkor valami csodás dolog történt. Miután a XVIII. század végén néhány bátortalan kísérlet történt egy nemzeti szellemi mozgalom megteremtésére, a napóleoni háborúk villámcsapásszerűen hatottak – mind Oroszország legmélyebb megalázásával, amely első ízben ébresztette fel a cári birodalomban a nemzeti tudatot, mind később a koalíció diadalával, amely az orosz értelmiségi fiatalokat Nyugatra, Párizsba, az európai kultúra szívébe vitte, és érintkezésbe hozta egy új világgal.

Mintegy máról holnapra felvirágzott az orosz irodalom, amely készen, csillogó vértezetben pattant elő, mint Minerva Jupiter fejéből – saját nemzeti művészeti forma, nyelv, amely az olasz dallamosságát az angol férfias erejével, a német nemességével és mély értelmével párosította, tehetségek, sugárzó szépség, gondolatok és érzések túláradó gazdagsága.

A hosszú, sötét éjszaka, a síri nyugalom látszat volt, álomkép. A Nyugatról jövő fénysugarak lappangó erőként rejtőztek, a kultúra csírái a földben csak a kedvező pillanatra vártak, hogy szárba szökkenjenek. Egyszerre megjelent az orosz irodalom, mint az európai irodalom félreismerhetetlen tagja, ereiben Dante, Rabelais, Shakespeare, Byron, Lessing, Goethe vére keringett. Oroszlánugrással egyszerre behozta egy évezred mulasztásait, és egyenrangúként lépett be a világirodalom családi körébe.

Nagyszerű ritmus ez az orosz irodalom történetében, és érdekes analógiát mutat Oroszország legújabb politikáid fejlődésével, amely nagyon is alkalmas arra, hogy kihozzon a sodrából némely jámbor iskolamestereket.

Ennek az oly hirtelen magasba szökkent orosz irodalomnak legfőbb jellemzője azonban az, hogy az uralkodós rezsimmel szembeni ellenzékből, harci szellemből született meg. Ezt a jelet az egész XIX. századon át láthatóan magán hordozta. Ebből magyarázható szellemi tartalmának gazdagsága és mélysége, művészi formájának tökéletessége és eredetisége, de főleg alkotó társadalmi hatóereje. Az orosz irodalom a cárizmus alatt –

egyetlen más országhoz és más korhoz sem hasonlíthatóan – közéleti hatalommá vált, és egy évszázadon át ott állt a vártán, amíg a néptömegek anyagi ereje le nem váltotta, amíg a szó testté nem vált. A szépirodalom volt az, amely helyet vívott ki a félázsiai despota államnak a világirodalomban, amely áttörte az abszolutizmus által felállított kínai falat, és hidat vert a Nyugat felé, hogy ott ne csak elfogadjon, hanem adjon is, nemcsak tanítványként, hanem mesterként is jelenjék meg. Csupán három nevet kell megemlítenünk: Tolsztoj, Gogol, Dosztojevszkij.

Visszaemlékezéseiben Korolenko úgy jellemzi apját, a feudális Oroszország idejéből való állami hivatalnokot, mint az akkori nemzedék becsületes emberi pszichológiájának tipikus képviselőjét. Korolenko apja csupán egyéni cselekedeteiért érezte magát felelősnek. A társadalmi igazságtalanság miatt érzett felelősség mardosó érzése idegen volt tőle. „Isten, a cár és a törvény" minden kritika fölött állt számára. Mint járásbíró csak azt érezte hivatásának, hogy a törvényt a legkínosabb lelkiismeretességgel alkalmazza. „Hogy maguk a törvények alkalmatlanok lehetnek, ez a cár isten előtti felelőssége – ő, a bíró, éppoly kevéssé felelős a törvényekért, mint azért, hogy a magas égből lecsapó villám olykor egy ártatlan gyermeket sújt halálra ..." A társadalmi állapotok egészükben véve a negyvenes és ötvenes évek oroszországi nemzedéke számára az elemi erők, a megváltoztathatatlan birodalmába tartoztak. Az ellenállásra képtelen környezet, mint a forgószél érintésére, csak meghajlott a felsőbbség pálcája alatt, reménykedve és várva, hogy elvonul a vész. „Igen – mondta Korolenko –, ez egyöntetű világszemlélet volt, egyfajta rendíthetetlen lelkiismereti egyensúly. Belső alapjait nem ásta alá önelemzés, s az akkori becsületes emberek nem ismerték azt a mély belső meghasonlást, amely az egész társadalmi rendért való személyes felelősség érzéséből fakad." Csak az ilyen világszemlélet lehet az isten kegyelméből való uralkodás biztos alapzata, s ameddig ez a világszemlélet szilárdan és rendíthetetlenül fennállt, az abszolutizmus hatalma nagy volt.

Hibás volna a Korolenko által jellemzett pszichológiát sajátosan orosznak vagy csupán a jobbágyság korszakával összekapcsolódónak tekinteni. Az a társadalmi felfogás, amely mardosó önelemzéstől és belső meghasonlástól mentesen elemi parancsnak érzi „az isten akaratából való függőségeket", és a történelem rendelését egyfajta isteni végzetként fogadja el, amelyért éppúgy nem felelős, mint azért, hogy a villám olykor egy ártatlan gyermekre sújt, a legkülönbözőbb politikai és társadalmi rendszerekkel egyeztethető össze. Valójában még modern viszonyok között is megtalálható, például a német társadalom világháború alatti lelkületét ugyanez a felfogás jellemezte.

Oroszországban a „lelkiismeretnek ez a rendíthetetlen egyensúlya" az értelmiség széles köreiben már a hatvanas években kezdett széttöredezni.

Korolenko szemléletesen ábrázolja az orosz társadalomnak ezt a szellemi fordulatát, megmutatva, hogyan küzdötte le éppen az ő nemzedéke a „jobbágyi" lelkületet, és hogyan ragadta magával nemzedékét a kor új áramlata, melynek uralkodó jellemvonása a „társadalmi felelősség mardosó, gyötrelmes, de alkotó szelleme" volt. Az orosz irodalom érdeme, hogy felébresztette az orosz társadalomban ezt a magas fokú állampolgári érzést, hogy aláásta az abszolutizmus legmélyebb lélektani gyökereit. Ez az irodalom kezdetétől, a XIX. század eleje óta soha nem tagadta meg a társadalmi felelősséget, soha nem feledkezett meg a társadalmi kritika mardosó, gyötrelmes szelleméről.

Amióta az orosz irodalom – Puskinnal és Lermontovval – áratlan lobogással zászlót bontott, a sötétség, a kulturálatlanság és az elnyomatás elleni harc volt életelve. Kétségbeesett erővel rázta a társadalmi és politikai láncokat, úgyhogy azok sebesre dörzsölték, s becsülettel megfizette a harc árát szíve vérével.

Egyetlen más országban sem oly feltűnően rövid életűek az irodalom legkimagaslóbb képviselői, mint Oroszországban. Tucatjával haltak meg és pusztultak el férfikoruk virágjában, szinte még ifjúkorban, 25-27 évesen vagy legfeljebb alig 40. évükön túl; kötél által, közvetlen, vagy párbajnak álcázott öngyilkosság révén, tébolyban, idő előtti kimerülésben. Így Rilejev, a nemes szabadságköltő, akit a dekabrista felkelés vezetőjeként 1826-ban kivégeztek. Így Puskin és Lermontov, az orosz költészet zseniális megteremtői – mindketten párbaj áldozataiként –, virágzó tehetségekből álló egész körükkel. így az irodalmi kritika megalapítója és a hegeli filozófia oroszországi bajnoka, Belinszkij, valamint Dobroljubov. így Kolcov, a kiváló, gyengéd költő, akinek dalai mint elvadult kerti virágok nőttek bele az orosz népköltészetbe. Így az orosz komédia megteremtője, Gribojedov, és a még nagyobb utódja, Gogol. Így az újabb korban a két ragyogó novellista, Garsin és Csehov. Mások évtizedeken át sínylődtek börtönben, fegyházban, száműzetésben, mint az orosz újságírás megalapítója, Novikov, mint a dekabrista vezér Besztusev, mint Odojevszkij herceg, Alekszandr Herzen, Dosztojevszkij, Csernisevszkij, Sevcsenko, Korolenko.

Turgenyev egy helyütt elmondja, hogyan élvezte először, valahol Berlin mellett, teljesen tudatosan a pacsirta csattogását. Ez a mellékes megjegyzés szerintem igen jellemző. A pacsirták Oroszországban nem kevésbé szépen csattognak, mint Németországban. A hatalmas orosz birodalom olyan sok és olyan változatos természeti szépséget rejt magában, hogy egy érzékeny költő lépten-nyomon alkalmat találhat arra, hogy tökéletesen feloldódjék a természet jelenségeinek örömében. Turgenyevet saját hazájában a természet szépségének zavartalan élvezetében a társadalmi viszonyok kínzó diszharmóniája akadályozta meg, a kiáltó

társadalmi és politikai állapotokért való felelősség állandó nyomasztó érzésétől soha nem tudott szabadulni, és mélyen a lelkébe hatolva, egyetlen pillanatra sem engedte, hogy teljesen megfeledkezzék magáról. Csak külföldön, amikor hazája ezernyi nyomasztó képét maga mögött hagyta, és idegen viszonyokkal állt szemben, melyeknek jól rendezettnek tűnő felszíne és anyagi kultúrája mindig is naivul imponált az oroszoknak, csak itt tudta egy orosz költő zavartalanul, teljes szívvel átadni magát a természet szépsége feletti öröm érzésének.

Persze mi sem tévesebb, mint ennek alapján az orosz irodalmat durva értelemben vett irányművészetnek, harsogó szabadságkürtnek, a szegényember-sors ecsetelésének elképzelni, vagy éppenséggel minden orosz költőt forradalmárnak, legalábbis haladónak tartani. Az olyan sablonok, mint „reakciós" vagy „haladó", a művészetben önmagukban még keveset mondanak.

Dosztojevszkij, főleg a későbbi írásaiban, kifejezetten reakciós, jámborkodó misztikus és szocialistagyűlölő. Az orosz forradalmárokról adott leírásai rosszindulatú karikatúrák. Tolsztoj misztikus tanításai legalábbis reakciós tendenciákba játsszanak. És mégis mindkettőnek a művei felrázóan, felemelően, felszabadítóan hatnak ránk. Erről van szó: nem a kiindulópontjuk reakciós, nem társadalmi gyűlölet, szűkkeblűség, kasztönzés, a fennállóhoz való ragaszkodás uralkodik gondolkodásukon és érzésvilágukon, hanem ellenkezőleg: nyíltszívű emberszeretet és mélységes felelősségérzet a társadalmi igazságtalanságok miatt. Éppen a reakciós Dosztojevszkij a prókátora a művészetben a „megalázottaknak és megszomorítottaknak", ahogy egyik művének a címe hangzik. A következtetések azonban, amelyekre ő és Tolsztoj – ki-ki a maga módján – jutott, a kivezető út, amelyet a társadalom labirintusából meglelni véltek, a misztika és az aszkézis tévútjaira visznek. Csakhogy az igazi művésznél a társadalmi recept, amelyet ajánl, mellékes: a döntő művészetének forrása, éltető szelleme, nem pedig a cél, amelyet tudatosan kitűz magának.

Az orosz irodalomban megtalálható egy jóval kisebb formátumú irányzat is, amely Tolsztoj vagy Dosztojevszkij mély, világot átfogó eszméi helyett szerényebb eszméket propagál: anyagi kultúrát, modern haladást, polgári jóravalóságot. Ennek az irányzatnak a legtehetségesebb képviselői közé tartozik az idősebb nemzedékből Goncsarov, az ifjabból Csehov. Az utóbbi – Tolsztoj aszkétikus-moralizáló tendenciájával szembeni ellenérzéseitől vezettetve – annak idején ezt a jellemző kijelentést tette: a gőz és az elektromosság több emberszeretet tartalmaz, mint a nemi tisztaság és a vegetarianizmus. Oroszországban azonban még ez a kissé józan „kultúrahordozó" irányzat is természetes; itt nem jóllakott nyárspolgáriságot és laposságot sugároz, mint a *juste milieu* francia vagy német képviselőinél, hanem ifjonti, megrázó erejű vágyat a kultúra iránt, a

személyi méltóság és kezdeményezés iránt. Főképpen Goncsarov emelkedett fel *Oblomovjában* az emberi indolencia olyan ábrázolásához, amely helyet érdemel az általános érvényű nagy embertípusok képcsarnokában.

Végül az orosz irodalomban a dekadenciának is vannak képviselői. Ide kell sorolni Gorkij nemzedékének egyik legragyogóbb tehetségét, Leonyid Andrejevet, akinek művészete borzadást keltő, dobos síri levegőt áraszt, melynek leheletére minden életkedv lelohad, de ennek az orosz dekadenciának a gyökere és lényege homlokegyenest az ellenkezője Baudelaire vagy egy D'Annunzio dekadenciájának. Az utóbbiaknál az alap csupán a modern kultúrától való megcsömörlés, egy kifejezésmódjában igen körmönfont, magjában igen robusztus egoizmus, amely nem talál többé kielégülést a normális létezésben, és ezért mérgező izgatószerek után nyúl. Andrejevnél a reménytelenség olyan leiekből fakad, amelyben a fájdalom a lesújtó társadalmi viszonyok rohamára sarkall. Andrejev, miként az orosz irodalom legjobbjai, mélyen bepillantott az emberiség szenvedéseibe. Megérte a japán háborút, az 1907–1911-es ellenforradalom borzalmait, és ezeket ábrazolta olyan megrázó képekben, mint *A vörös kacaj, A hét akasztott ember története* stb. Ugyanúgy áll a dolog vele, mint Lázárával, aki az árnyékvilág partjáról visszatérve nem tudja többé leküzdeni a sír leheletét, és úgy vándorol az élők között, mint „a halál által félig elfogyasztott falat". E dekadencia eredete tipikusan orosz: a túlzó társadalmi együttérzés, amelynek súlya alatt egyén cselekvő- és ellenállóképessége összeomlik. Ez a társadalmi együttérzés szabja meg éppen az orosz irodalom sajátosságát és művészi nagyságát. Megragadni és megrázni csak az tud**,** akit magát is megragadott és megrázott valami. A tehetség és a géniusz persze minden egyes esetben „isten adománya", de még a legnagyobb tehetség sem elegendő egymagában a tartós hatáshoz. Ki tagadhatná el a tehetséget vagy akár a géniuszt attól a Monti abbétól, aki hol a francia forradalom követének a római csőcselék által történt meggyilkolását, hol e fórra! dalom győzelmeit, hol az osztrákokat, hol a direktóriumot, hol **–** az oroszok előli menekülés során – a dühödt Szuvorovot, hol meg Napóleont, majd Ferenc császárt éne- kelte meg dantei terzinákban, mindenkor csalogány hangon zokogva minden legyőző fülébe. Ki vitathatná el a kimagasló tehetséget Sainte-Beuve-től, az irodalmi esszé megteremtőjétől, aki csillogó tollával Franciaország szinte valamennyi politikai táborának egymás után szolgálatokat tett, hogy ma elátkozza azt, amit tegnap dicsőített és megfordítva.

A tartós hatáshoz, a társadalom valódi neveléséhez több kell a tehetségnél: költői személyiség, jellem, egyéniség, amely egy zárt világnézet szilárd szikláján nyugszik. Éppen a világnézet, az orosz irodalom finoman vibráló társadalmi lelkiismerete az, ami oly rendkívül

erőssé tette érzékét a különböző jellemek, embertípusok, társadalmi helyzetek iránt. A fájdalmasan vonagló együttérzés az, ami leírásainak ilyen fényesen pompázó színeket adott; a fáradhatatlanul kereső, a társadalmi rejtélyeken töprengő lélek az, ami képessé tette ezt az irodalmat arra, hogy a társadalmi építményt egész nagyságában és belső össze-fonódottságában művészi szemmel áttekintse, és hatalmas művekben rögzítse. […]
Breslaui fogház, 1918. július

Lissauer Zoltán fordítása

ALEKSZANDR BLOK
OROSZHON

Álmomban is csodás az orcád.
Ruháidat nem illetem.
Titkot rejt álmom – Oroszország,
titkában téged lát szemem.

Oroszhon, folyók, néma falvak,
ős bozótok, téres terek,
mocsarak, lápok, őszi darvak,
rontó varázslómesterek.

Hol vad népek serege ellep
hegyet-völgyet, pusztát-utat,
s égő faluk rőt fénye mellett
ropják iszonyú táncukat.

Hol bűbájos gonosz boszorkány
a gabonára bajt igéz,
s cicázik havas úti póznán
bakördög és pucér lidérc.

Ahol a roskadt háztetőre
zúgó hófergeteg szakad,
s a lány a hűtlen szeretőre
feni a kést a hó alatt.

Hol utat, ösvényt elcsigáznak
az eleven furkósbotok,
süvítő orkán csupasz ágak
közt ős mondákat sustorog.

Szendergésemben megismertem
ínségedet, orosz haza,
s meztelen lelkem belerejtem
vedlett gúnyád rongyaiba.

Az éjben bús ösvényt tapostam:
a cinterembe vezetett,
ott éjszakáztam és daloltam,
sírok közt hosszú éneket.

Magam sem tudom, akkor éjjel
kinek daloltam én, milyen
istenben hittem szenvedéllyel,
kiért hevített szerelmem.

Elringattad, Oroszhon, áldott,
az eleven lelket – s ime:
az eredendő tisztaságot
ő folttal nem mocskolta be.

Titkot rejt álmom – s Oroszország,
titkában téged lát a szem.
Álmomban is csodás az orcád.
Ruháidat nem illetem.
1906

Lator László fordítása

LEONYID ANDREJEV
A VÖRÖS KACAJ

Tizenhatodik töredék

…már nyolcadik napja tart az ütközet. Múlt hét péntekjén kezdődött. Azóta eltelt a szombat, a vasárnap, a hétfő, a kedd, a szerda, a csütörtök – megint elérkezett és el is múlt a péntek –, s az ütközet még mindegyre tart. A két hadsereg, több százezer ember áll egymással szemben, egyik sem tágít, szakadatlanul ontják egymásra a dübörögve robbanólövedékeket; percenként változnak hullává eleven emberek. A dübörgéstől, a levegő szakadatlan remegésétől megrendült még az égbolt is, s fekete felhőket és vihart gyűjtött fejük fölé, ők azonban ott állnak egymással szemben, nem tágítanak, gyilkolják egymást. Ha az ember három napig nem alszik, belebetegszik, és emlékezete kihagy – ők pedig már egy hét óta nem alszanak, és valamennyien őrültek. Ezért nem is éreznek fájdalmat, ezért nem tágítanak, s fognak verekedni mindaddig, míg csak valamennyiüket halomra nem gyilkolják. Azt jelentik, hogy egyes alakulatoknál kifogyott a lőszer, s az emberek ott kövekkel vagy puszta kézzel verekedtek, marták egymást, akár a kutyák. Ha majd hazatérnek közülük azok, akik élve maradnak, olyan tépőfogaik lesznek, mint a farkasoknak – de nem fog hazatérni senki, mert őrültek mind, és valamennyien legyilkolják egymást. Megőrültek. Fejükben minden összevissza kavarog, nem értenek már semmit; ha hirtelen, gyorsan megfordítanák őket, akkor az öveikre kezdenének lövöldözni, s azt hinnék, hogy az ellenséget lövik.

Furcsa hírek járják. Furcsa hírek, suttogva adják szájról szájra őket az irtózattól és eszeveszett előérzetektől sápadt emberek. Bátyám, bátyám, hallgasd csak meg, mit beszélnek a vörös kacajról! Állítólag kísérteties alakulatok jelentek meg, árnyékcsapatok, amelyek egészen olyanok, mint az elevenek. Éjszakánként, amikor a tébolyodott emberek rövid percekre álomba feledkeznek, vagy a nappali harcok hevében, amikor a legderültebb nap is kísértetté válik, a kísértetkatonák hirtelen megjelennek, lövöldözni kezdenek kísértetágyúkból, kísértetdübörgés tölti be a levegőt, s az emberek, az eleven, de tébolyodott emberek, akiket váratlan meglepetésként ér ez, életre-halálra verekszenek a kísértetellenség ellen, beleőrülnek a borzalomba, pillanatok alatt megőszülnek és meghalnak. A kísértetek eltűnnek, ugyanolyan hirtelen, ahogyan jöttek, s csend lesz – ám a földön új, megcsonkított holttestek sokasága hever. Ki ölte meg őket? Te tudod, bátyám, ki ölte meg őket?

Amikor két ütközet után végre elcsendesedik minden, és az ellenség messzi van, a sötét éjszakában hirtelen eldördül egyetlen ijedt lövés. És mindenki felugrik, és mindenki lövöldözni kezd a sötétben, és sokáig lövöldöznek, órák hosszat – a néma, választ nem adó sötétségbe. Kit látnak ott vajon? Ki az a félelmetes valaki, akinek iszonyatot és tébolyt lehelő arca némán megjelenik

előttük? Te tudod, bátyám, és én is tudom, de az emberek még nem tudják, noha már kezdik érezni, és elsápadva kérdik: miért van annyi tébolyodott? – hiszen soha még ennyi tébolyodott nem volt:

– Hiszen azelőtt soha nem volt ennyi tébolyodott – mondogatják elsápadva, és szeretnék magukkal elhitetni, hogy most is úgy van, mint azelőtt, s hogy ez a világméretű megerőszakolása az értelemnek nem érinti az ő nyomorúságos kis eszüket.

– Hiszen harcoltak az emberek azelőtt is, mindig, és mégsem volt ilyesmi soha! A harc az élet örök törvénye – mondogatják meggyőződésteljesen, nyugodtan, de azért ők is elsápadnak, ők is. Keresik tekintetükkel, hol az orvos, ők is sietve kiabálják: vizet, gyorsan egy pohár vizet!

Ezek az emberek szívesen lettek volna inkább hülyék, csak ne érezzék, hogyan zavarodik meg elméjük, hogyan merül ki józan eszük az őrülettel vívott reménytelen küzdelemben. Ezekben a napokban, amikor eleven emberek szakadatlanul hullákká változtak odakint, soha, sehol nem tudtam megnyugodni, szaladtam az emberek után, állandóan lestem, mit beszélnek, és sok mosolyt színlelő arcot láttam, sok olyan embert, aki szilárdul hitte, hogy a háború messze van, s neki semmi köze hozzá. De még gyakrabban találkoztam őszinte, mezítelen iszonyattal, keserű, reménytelen könnyekkel, s még a leghatalmasabb, minden erejüket megfeszítő szellemekből is kitört az ember legvégső könyörgése, legvégső átka:

– Mikor lesz már vége ennek az őrült háborúnak?

Az egyik ismerős családnál, ahol már nagyon régen, talán már évek óta nem jártam, találkoztam egy háborúból visszatért elmebeteg tiszttel. Iskolatársam volt valamikor, de nem ismertem rá; valószínűleg nem ismerte volna meg anyja sem, aki világra hozta: ha egy álló esztendeig a sírban feküdt volna, onnan visszatérve is jobban hasonlított volna régi önmagához, mint így. Megőszült, a haja egészen fehér; arcvonásai nem változtak ugyan sokat, de örökösen hallgat, és mintha figyelne valamire – s ettől fenyegető bélyeg ül az arcán, s olyan végtelenül távol van, olyan idegen mindentől, hogy rettenetes beszélgetni vele. Elmondották a hozzátartozóinak, hogyan vesztette el az eszét. Alakulatuk tartalékban volt, amikor a szomszédos ezred szuronyrohamra indult Az emberek futottak, és azt ordították: „hurrá”! – aztán hirtelen halálos csend lett, mert elérték az ellenséges vonalakat, és megkezdődött a kézitusa. És ezt a némaságot nem bírta ki, beleőrült

Most mindaddig nyugodt, amíg beszélgetést, lármát, kiabálást hall maga körül; ilyenkor hallgatja a hangokat, és vár; de elég, ha csak egy percre csend lesz, rögtön a fejéhez kap, nekiszalad a falnak, bútoroknak, rájön a roham, s úgy vergődik, akár az epilepsziás. Sok rokona van, akik egymást váltják körülötte, s állandóan zajonganak - de itt vannak az éjszakák, a hosszú, néma éjszakák! Ezen az apja próbál segíteni. Ő is ősz, s kicsit ő is őrült. Teleakasztotta fia szobáját hangosan ketyegő órákkal, amelyek csaknem folytonosan ütnek,

mindegyik más-más időben, most pedig éppen valami kerekes szerkezetét készít, olyasfélét, mint egy szüntelenül működő kereplő. Valamennyien reménykednek abban, hogy meg fog gyógyulni, hiszen mindössze huszonhét éves a fiú, s mostanában szinte vidám a hangulat náluk. Nagyon szépen öltöztetik – nem jár egyenruhában –, hófehér hajában s még egészen fiatalos, elgondolkodó, figyelmes arcában, lassú, fáradt mozdulatainak előkelőségében még valami szépség is van.

Amikor mindent elmondottak róla, odamentem hozzá, és megcsókoltam a kezét, fáradt, halvány kezét, amely soha többé nem emelkedik már ütésre, s ezen még csak el sem csodálkozhatott különösebben senki. Csak egészen fiatal kishúga mosolygott rám a szemével, s ettől kezdve oly figyelmes volt hozzám, mintha vőlegénye volnék, s jobban szeretett, mint bárkit a világon. Annyira kedvemben járt, hogy majdnem mesélni kezdtem neki az én üres és sötét szobáimról, amelyekben rosszabbul érzem magam, mint a magányban... Az átkozott szív sohasem veszti el a reményt. A leány úgy rendezte a dolgot, hogy kettesben maradtam vele.

– Milyen sápadt maga! S a szeme milyen karikás! – mondotta a leány barátságosan. – Beteg talán? Vagy a bátyját sajnálja annyira?... Én tudom, miért csókolta meg fivérem kezét. Ők persze nem értik meg ezt. Azért, mert tébolyodott, ugye?

– Igen, azért, mert tébolyodott.

A leány elgondolkozott. Most nagyon hasonlított bátyjára, csak éppen sokkal-sokkal fiatalabb volt.

– És nekem – itt megakadt, elpirult, de nem sütötte le szemét –, nekem megengedné, hogy megcsókoljam a kezét?

Letérdeltem elébe, és azt mondtam:

Áldjon meg engem.

A leány kicsit elsápadt, hátrahúzódott, s odasúgta olyan halkan, hogy ajka is alig rebbent:

– Én nem vagyok hivő.

– Én sem.

Keze egy pillanatra megérintette fejemet, s ez a pillanat elszállt.

– Tudod, hogy *oda* utazom?

– Utazzál. De nem fogod kibírni.

– Azt nem tudom. De nekik szükségük van erre, éppen úgy, mint neked, mint a bátyámnak. Ők nem bűnösek. Mondd, nem fogsz elfelejteni?

– Nem. Hát te?

– Én is emlékezni fogok rád. Isten veled!

– Isten veled, örökre!

És megnyugodtam, és valahogy könnyebbnek éreztem mindent, mintha a legszörnyűbbet már átéltem volna, vagyis mintha túl volnék már a tébolyon és halálon. És tegnap történt meg először, hogy nyugodtan mentem haza, félelem

nélkül léptem be, benyitottam bátyám dolgozószobájába, és sokáig üldögéltem asztala előtt És amikor éjszaka hirtelen felriadtam, mintha megráztak volna, s hallottam, hogyan serceg a papiroson az a be nem mártott toll, ezúttal nem ijedtem meg, s szinte mosolyogva gondoltam magamban:

„Dolgozzál csak, bátyám, dolgozzál! Nem száraz a te tollad, eleven emberek vérébe mártottad. Nem baj, ha lapjaid üresnek látszanak, baljóslatú fehérségük többet mond a háborúról és az értelemről, mint mindaz, amit a legokosabb emberek összeírtak. Dolgozzál csak, bátyám, dolgozzál!"

…Tegnap reggel pedig azt olvastam, hogy az ütközet még mindig folyik, s megint elfogott a szorongás, a félelem, s az az érzés, hogy agyamra rászakad valami. Már jön, már egészen közel van, már ott áll a kivilágított üres szobák küszöbén. Gondolj rám, gondolj majd rám, te kedves lányka: én megőrülök. Harmincezer halott. Harmincezer halott... […]

1904

Justus Pál fordítása

2. A SZÁZADELŐ „ÖSSZMŰVÉSZET”–ESZMÉNYE AZ OROSZ HAGYOMÁNYOK ÉS A NYUGAT-EURÓPAI ÚJÍTÁSI TÖREKVÉSEK

A XIX–XX. század fordulójának egyik legizgalmasabb kultúrtörténeti jelensége az orosz szimbolizmus, mely csaknem minden művészeti ágban kiemelkedő alkotásokat inspirált. Vonatkozik ez mindenekelőtt az irodalomra, miután annak eszmei megalapozottsága közvetlen kapcsolatban van azokkal a bölcseleti jellegű koncepciókkal, melyeket nemegyszer maguk a költők és írók dolgoztak ki az „ezüstkor” szellemi újjászületést hirdető közegében, s melyek hiteles művészi dokumentációját magukban a műalkotásokban fedezhetjük fel. A korai szimbolizmus útkeresései elsősorban a formateremtés új lehetőségeire irányultak, összefüggésben a nyugat-európai művészeti mozgalmak célkitűzéseivel. „A korai szimbolizmus esztétizmusa valójában szemben állt az orosz költészetben hagyományosan hirdetett állampolgári kötelességtudattal, a művészet társadalmi rendeltetésének kultuszával. A szimbolisták a társadalmi problémákkal foglalkozó, a forma szempontjából epigon narodnyik irodalommal a l’art pour l’art költészetet állították szembe.”[1] Míg az 1890-es évek orosz költőinek verskultúrája erősen kötődött a francia szimbolizmus (különösen Baudelaire, Verlaine, Rimbaud) poétikájához, addig a XX. század első évtizedének ifjabb szimbolista nemzedéke új szempontból közelítette meg a művészet és valóság viszonyát: alkotáselméleti kiindulópontjuk a létalkotás dimenziójába helyezte a művész kreatív gesztusát. Képviselőik közül A. Blok, A. Belij mellett Vjacs. Ivanov az, akinek filozófiai munkássága, az emberi kultúra egységéről hirdetett nézetei, s egész teoretikus munkássága szervesen kapcsolódik költészetéhez.

A szimbolizmus és a vele rokon jelenségek, az új esztétikai alapelvek kidolgozásának igényét szem előtt tartó művészi magatartásformák nagymértékben meghatározták Oroszország kulturális arculatát. Az akadémikus hagyományokat és a realista ábrázolás elsődlegességét megkérdőjelező elképzelések összhangban voltak azokkal a nyugat-európai kezdeményezésekkel, melyek a művészi alkotás problémáját radikálisan új nézőpontból világították meg. A modernista törekvések a különböző művészeti ágak összehangolásának, egyfajta szintetikus műalkotás megteremtésének igényét jelezték, melynek középpontjában a wagneri „Gesamtkunstwerk” („összművészet”-eszmény) állt. Vízióikban a művészi alkotás befogadója misztikus élmény részese: „Egy varázslatos pillantásra, minden egyformán közel van hozzá, egyformán távol van tőle: mert

[1] Szilárd Léna: A szimbolizmus és a vele határos jelenségek //Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1997. 197.

mindenhez érez valamilyen vonatkozást. Semmit sem vesztett el a múltjából, a jövő sem hozhat számára semmit. Egy varázsos pillanatra fölülemelkedik a koron. Bárhol legyen, vele vannak az összes dolgok, mégpedig mentesen minden kettősségtől. Az egység neki sokaság: mert szimbolikusan látja, sőt, az Egy neki mindent pótol, és a boldogság övé a remény tövise nélkül."[1]Az „egységes élmény" bűvöletében élő alkotók, a századelő ilyen irányú szellemi útkeresései, az ezekre épülő művészi irányzatok, csoportosulások, platformok átértelmezték mind az orosz, mind a nyugat-európai hagyományt, eredeti módon reflektálva a nyugati „izmusok" esztétikai programjára. Az orosz alkotók eleven kapcsolatot tartottak fent a Nyugat művészi világával, befogadták, feldolgozták és önálló eredményeikben alkalmazták azokat a szemléleti formákat és művészi eljárásmódokat, melyeket nyugat-európai kortársaik dolgoztak ki. Ugyanakkor az orosz művészet is jelentékeny befolyással volt egyes nyugat-európai kulturális mozgalmakra, termékeny hatása évtizedeken keresztül érvényesült.

A „Művészet világa" (Mir Iszkussztva) társulás (1899–1904 és 1910–1924) programja mindenekelőtt az impresszionizmus és a szecesszió orosz változataként formálódott, s hozott új színt az orosz művészet palettájára. K. Szomov, L. Bakszt, V. Szerov, J. Lanszere és a többiek stilizációs törekvéseiben különleges szerephez jut az irónia és a groteszk, ami a tradicionalitás modernista átértelmezésével, a korstílusok szellemes, játékos megvilágításával az újdonság erejével hatott. Képviselőik közül Alekszandr Benois az, akinek festői, grafikusi teljesítménye mellett esztétikai jellegű írásai is maradandónak bizonyultak.

A „Művészet világa" a színház és zeneművészet területén is kiemelkedő eredményeket tudhat magáénak. Erről tanúskodnak az 1911-től Gyagilev vezetésével rendszeresen szervezett „orosz szezonok" Párizsban és Nyugat-Európa más városaiban. Az ő nevéhez fűződik az „Orosz Balett" társulatának megalapítása, mely 1911-től 1929-ig nagy sikerrel lépett fel Európa és Amerika színpadain. A századfordulón jelentkező újítási törekvéseket a színház világában azonban leginkább két rendkívüli egyéniség neve fémjelzi: Konsztantyin Sztanyiszlavszkijé és Vszevolod Mejerholdé. Sztanyiszlavszkij az 1898-ban alapított Moszkvai Művész színház rendezőjeként szakított a hagyományos színjátszás formaságaival, a színészek kollektív játékára, a színpadon érvényesülő egységes atmoszférára, a szerep pszichologikus megközelítésére helyezve a hangsúlyt. Mejerhold merész modernista kísérletei ugyanakkor a jelképes színházi technikára, a „színház a színházban" elvére épültek, a későbbiekben pedig az „absztrakt színház" teóriájának alapján az orosz avantgárd radikális elképzeléseit érvényesítették.

[1] Hugo von Hofmannsthal: A költő és a ma (1906) // A szecesszió. Gondolat, Bp., 1977. 326.

VJACSESZLAV IVANOV
AZ OROSZ ESZMÉRŐL

[…] Oroszország kultúrája végleg kettészakadt: az elkülönült kritikai kultúra mellett máig elevenen élnek a mélyben egy másik, primitív kultúra maradványai is. Az értelmiség nem tud beletörődni e megosztottságba, megpróbálja magához emelni s *értelmiséggé* tenni a népet – a kritikai s ugyanakkor valláson kívül szerveződő kultúra értelmében. Ám ez a kísérlet mindezidáig kudarcot vallott ösztönállapotban leledző történelmi létünk miatt; de még ha siker koronázná, akkor is történhetne váratlan fordulat: éppen azok adnák föl a kritikai kultúra képviseletét, akik eddig fölül álltak, s emiatt mégsem olvadhatna össze az *egész* nép az absztrakt elvek hamis kultuszában. Ha a gyermekek elhallgatnak, a kövek kiáltanak. Mert az értelmiség és a nép egyként új szövetségesre vágyik: a nép az újjászületést reméli, az értelmiség az újra egyesülést. Újraegyesülés azonban csak az újjászületésben lehetséges; Istent nem a népnél kell keresnünk, mert hiszen a nép maga is másik, eleven új szövetséget akar. Istent csak a szívünkben lelhetjük föl. És nemzetünk lelkében benne rejlik Nevének tudása.

A kritikai kultúra felszabadítja a primitív kultúrában szunnyadó energiákat. Nem véletlen, hogy értelmiségünkben oly nyilvánvaló egyértelműséggel talál visszhangra az össznépiség megteremtésére irányuló nemzeti akarat. Az értelmiséget ugyanis nem elégítették ki egyes, elszigetelt eredményei, világosan látta, mi a kötelessége az általa romantikusán idealizált néppel szemben, minden eszközzel megpróbálta szolgálni, minden módon megpróbált közeledni hozzá. Ezekben a törekvésekben fejeződött ki az értelmiség organikus élet iránti vak vágya, amelyet ugyan nem vallásosán értelmezett. Nem fogalmazta meg tudatosan, hogy nem a népre van szüksége, hanem arra, amire a nép is vágyik: Olyan új szövetségesre, amelyben eggyé olvadhat az életet meghatározó összes elv s az életet megvalósító összes energia; az értelmiség nem tudta, hogy a nép organikus, primitív szellemi léte még nem lépett ki ószövetségi állapotából, s csak arra vár, hogy igazsága az új vallásos tudatban felszínre juthasson: az értelmiség tehát öntudatlanul is ugyanazt az új szövetséget reméli, mint az ószövetségi pogányok. Terhére volt, hogy uralkodó és művelt osztálynak kell lennie; az egész történelemben példa nélkül való az ebből fakadó szándék: az elszegényedés, az egyszerű emberré válás, az alászállás, az önfelszámolás vágya. Ellentétes irányú kulturális folyamatot figyelhetünk meg mindenütt és mindenkor: Minden fölemelkedett csoport igyekszik megvédeni önmagát, igyekszik megőrizni elért pozícióit, értékeit büszkén oltalmazza, érveivel körülbástyázza s terjeszti mindenfelé. Módfelett rokonszenves és nemes törekvéseinket az önmegsemmisítés vágya pecsételi meg: mintha titkon Dionüszosz ellenállhatatlan varázsereje tartana fogva, aki a mámorból merít erőt ahhoz, hogy ily önpazarlásra bujtson,

mintha a többi nép már halálra vált volna, s csak mi, az önmagunkat elégető nép képviselnénk a történelemben azt az eleven elvet, amely – mondja Goethe –, akár a pillangó Psyché, lánghalálra vágyik.

Népünk jellemének alapvető vonása a leleplezés heves vágya; az a törekvés, hogy a dolgok meztelen igazságáról lerántsunk minden leplet és díszt, minden álarcot és ékítményt. Erényeink és energiánk éppúgy ebből fakadnak, mint gyengeségeink, depresszióink, vészhelyzeteink és bukásaink. Ebben gyökerezik az orosz gondolkodás megingathatatlan szkepszise és realitásérzéke, az a szükséglet, hogy mindent kérlelhetetlen következetességgel és egyértelműséggel végiggondoljunk, innen ered gondolkodásunk praktikus-morális beállítottsága, a tudat és tett közti ellentmondás iránti gyűlölete, ezért értékelünk mindent oly gyanakvó szigorral, s igyekszünk lefokozni minden értéket. Az orosz lélek ösztönösen sóvárog minden után, ami abszolút, ösztönösen leleplez mindent, ami relatív; barbár előkelőséggel pazarolja kincseit, féktelenül tágas, akár a lakatlan sztyeppék, ahol a hóvihar temeti be a jeltelen sírokat; öntudatlanul lázad minden ellen, ami mesterkélt s ami mesterségesen emeltetett értékké vagy bálvánnyá; értékeket lefokozó hajlama oly messzire viszi, hogy akár az embert is képes megalázni s összeroppantja az előbb még oly fennhéjázó és zabolátlan személyiséget; bizalmatlanságot ébreszt – Isten vagy a Semmi nevében – minden iránt, ami az emberben rejlő isteni elv jegyét viseli magán, megkérdőjelezi a mámorittas lélek összes végzetes vonzalmát s megrendíti az elméleti és gyakorlati nihilizmus összes válfajának érvényét. A pogány nemzetekre és a római államiság egész világot átfogó kötelékéből származó népekre jellemző szüntelen felemelkedési szándék gyökeresen ellentmond az orosz néplélek megkülönböztető jegyének, annak, hogy az orosz nép éppenséggel az alászállásban leli kedvét, ami a pozitív vagy negatív értékek említett módon történő lefokozásában nyilvánul meg. Csak az orosz nép vágyik igazán az organikus össznépiségre, miközben megveti, sőt, tudatosan vagy öntudatlanul megfosztja értékétől a differenciált magaskultúrát és produktumait, az elért eredményeket veszni hagyja, sőt lerombolja, s állandó szükséglete, hogy a személyiség vagy a csoport által meghódított magaslatokról alászálljon a mélybe, a többséghez. De nem ugyanazt jelenti-e ez, mint amit a vallásos gondolkodás terminusaiban így fogalmazhatunk meg: „Hagyj el mindent és engem kövess!”

Az alászállás a vallásos gondolkodás terminusaiban azt a cselekvő szeretetet jelenti, melynek jegyében az adományozó - isteni fényt visz a megvilágosodást kereső mélységek sötétjébe. Az igazi alászállás mindenekelőtt azt foglalja magában, hogy az ember meghajol a lenti szféra minden teremtménye előtt, akinek fölemelkedését köszönheti, őt akarja szolgálni (erre utal a láb mosásának szimbóluma), s a vele szemben rendelt kötelességtudatából fakadóan, de mégis szabad akaratából elfogadja

alávetettségét: „Meghajlok előtted, mert sarkammal eltapostalak...” Ez a hang elfojthatatlanul jelen van értelmiségünk lelkében, ön-megtagadásra és önpusztításra szólít, hogy alászállhassunk mindazokhoz, akiknek néma áldozata kiváltságainkat megteremti. Ez a tény már önmagában véve is azt igazolja, hogy az orosz lélek vallásos tudata veleszületett, immanens, pszichikai eredetű, eleven és hatékony elv, még akkor is, ha a gondolkodás ellenállást tanúsít vele szemben, a száj pedig megtagadja. Csak nálunk jöhetett létre egy olyan szekta, amelynek ez a jelszava: „Te több vagy nálam.”

Ám az alászállás e törvénye, lelkünk e metafizikai teremtő s formáló energiája még ennél is mélyebb értelmű s ellenállhatatlanul vonz bennünket nemzeti eszménk entelekheiája felé. Az istenség lebocsátja fényét a sötét tárgyi világba, hogy ezt a világot is fény itathassa át. A Logosz olyképpen száll alá, hogy egyre lejjebb ereszkedik a mindent átfogó isteni egység síkjain s a teremtmények hierarchiájának egyes lépcsőfokain, miközben a fény egyre csak világít a sötétben, s ellent tud állni hatalmának. Ebben rejlik a Szentháromság második személyének, a Fiúnak a titka. „Ha nem hal el, nem elevenedik meg a mag. „*Vis eius integra si versa fuerit in terram”*: Ha a mag földdé válik, ereje épségben megmarad. E titokkal teli szavakat látom népünk homlokára írva, mintha misztikus nevük lenne: „Krisztus képmása” – energiáink energiája, életének eleven lelke. S a népet – mint népet – épp ezen alászállás imperativusa, a föld sötétjéhez, e fénymagot szomjazó ködgomolyok felé való vonzalma határozza meg, miközben tudat alatti szférájukat teljes egészében Krisztus tapasztalása tölti ki. His populus natus est christianus.

Ez a nép nem közvetlen sugallatokat vár a Leiektől, nem alászállását óhajtja, nem hiszi, ha azt mondják: „ím itt van a Lélek”, másféle jelenlétet remél Tőle. A Kereszthalál keresztény misztériumát a megszentelt közösség közegén átszűrve, még csak homályos belső tapasztalatában, félig vak tudatában érzékeli, s eme állapotában a Vigasztalónak csak egyetlen ígérete által nyerhet vigasztalást: a feltámadás által. Epedve várja a feltámadást. Mert a sötét homályban elhaló magnak fel kell támadnia. Krisztusban meghalunk, a Szent Lélekben feltámadunk. Ebből ered a Lélekben való csodás megelevenedés pillanata iránti vágy, ha már kitelt az idő a megfeszíttetés és eltemettetés után. Ebből fakad, hogy a Fényes-séges Feltámadás egyedül csak Oroszországban igazi ünnep; az ünnepek közül a legszentebb (ami vallásosságunk jellegzetességére utal). A megszentelt közösség közegében formálódó benső tapasztalatunk vallási életünk e pontján lényegesen különbözik a többi nép belső tapasztalatától: azokhoz a népekhez közelebb áll a Születés szent karácsonyi ünnepe, a felszentelések, a lehetőségek betelj esedésének ünnepe, amikor az ember Isten alászállása és megtestesülése által fölmagasztosul és megnemesedik. Az orosz léleknek többet jelent az ünnep, amikor

„…szenvedéssel teli húsvét
éjszakáján a harang, akár fehér fénysugár a szívek börtönében
melegével átjárja az új Jeruzsálemet...”

Így képzelem el nemzeti eszménk vallásos megjelenési formáját, amikor az össznépiség iránti törekvésünk, az értékek lefokozására irányuló hajlamunk, az alászállás és a szolgálat iránti vágyunk mélyenfekvő értelme egyaránt feltárulhat, és amelyben végre föloldódhat az értelmiség és a nép közötti hatalmas ellentmondás. Mert az értelmiség azt mindig tudja, hogy közelednie kell a néphez, csak azt nem, mit kell vinnie, mint ahogyan a nép is vágyik az értelmiséggel való kapcsolattartásra, csak épp a hívó szónak engedelmeskedve hozzá alászálló értelmiségben nem ismer rá vágyképére. E végzetes félreértés csak akkor oldódhat fel, ha találkozásukhoz egy harmadik szféra nyújt terepet: a Krisztusi fény, amely most az értelmiség tekintete elől éppúgy el van zárva, mint a nép elől. […]

A kereszténység eszméje az orosz lélek természetének lényegét alkotja: központi mozzanata, az alászállás, a Fény eltemetésének kategorikus imperativusa és a feltámadás kategorikus posztulátuma fejeződik ki benne. Eltévelyedései alaptermészetének torzulásaiból fakadnak, veszélye – az öngyilkos halál, fényének idő előtti elvesztése – akkor fenyeget, ha a haldokló még nem méltó arra, hogy a halál által föltámadjon. Népünket „istenhordozónak” nevezik, de mivel Isten mindenekelőtt Krisztus képében jelent meg előtte, pontosabb, ha „Krisztus-hordozó”, Krisztoforosz névvel illetjük.

A Kristóf-legendában a leendő szent még a Föld félig vad gyermekeként a hatalmas, lomha nyers erő megtestesítőjeként áll előttünk: egy folyóparti remetelakban húzódik meg: zarándokoknak segít az átkelésben, széles vállán hordja-viszi őket, de semmiféle terhet nem talál nehéznek. A végzetes éjszakán a túlsó partról hallatszó gyermeksírás ébreszti fel mély álmából; kedvetlenül indul, hogy kötelességét teljesítse. Vállára veszi a gyermeket, de nem ismeri fel benne az Isteni Kisdedet. S a könnyű terhet hirtelen oly nehéznek érzi, mintha az egész világ súlya nehezedne rá. Óriási erőfeszítéssel, a kétségbeesés szélére sodródva érte el a partot – vállán a kisdeddel – Jézussal...

Oroszországot ugyanez a veszély fenyegeti: összeroppanhat a reá váró teher súlya alatt. […]

1909

Kiss Ilona fordítása

NYIKOLAJ GUMILJOV
A SZIMBOLIZMUS ÖRÖKSÉGE ÉS AZ AKMEIZMUS

A figyelmes olvasó előtt világos, hogy a szimbolizmus túljutott fejlődésének csúcsán, és most hanyatlik. Világos az is, hogy szimbolista művek már szinte meg sem jelennek, és ha megjelennek is, rendkívül gyengék még szimbolista szemmel nézve is; hogy egyre gyakrabban követelik a még nemrég vitathatatlan értékek és tekintélyek felülvizsgálatát; hogy megjelentek a futuristák, ego-futuristák és egyéb hiénák, akik mindig feltűnnek az oroszlán nyomában. A szimbolizmust új irányzat váltja fel, akárhogy nevezzük – akmeizmusnak (az *akme* szóból – valaminek legfelsőbb foka, virágzása), vagy adamizmusnak (kemény, férfias és világos életfelfogás) – az új irányzat mindenesetre nagyobb erőegyensúlyt és a szubjektum és objektum közötti kapcsolat pontosabb ismeretét követeli, mint a szimbolizmus. Ám hogy ez az új irányzat a maga teljes egészében megszilárduljon és az előző méltó utóda lehessen, át kell vennie annak örökségét, és választ kell adnia az összes kérdésekre, melyeket az felvetett. Az elődök dicsősége kötelez, a szimbolizmus pedig méltó ős volt. A francia szimbolizmus, az egész szimbolizmusnak mint iskolának megalapítója, tisztán irodalmi jellegű feladatokat helyezett előtérbe: a szabad verselést, a jellegzetesebb és kötetlenebb írásmódot, a mindennél magasabbra emelt metaforát és a hírhedt „szintézis-elméletet". Ez utóbbi teljességgel leleplezi, hogy nem román, következésképpen nem nemzeti, hanem idegen talajból sarjadt. A román szellem túlságosan szereti a fényt, mint olyan elemet, amely elkülöníti a tárgyakat, világosan kirajzolja vonalaikat; az alakoknak és tárgyaknak ez a szimbolista összemosása, formájuknak ez a változékonysága csak germán erdők ködös homályában születhetett... Bár magasra értékeljük a szimbolistákat, mivelhogy megmutatták nekünk, mennyire jelentős a művészetben a szimbólum, nem vagyunk hajlandóak feláldozni érte a költői hatás egyéb eszközeit, és keressük azok teljes összehangoltságát. Így válaszolunk a két irányzat „szép nehézségének" problémájára: akmeistának nehezebb lenni, mint szimbolistának, mint ahogy nehezebb felépíteni egy székesegyházat, mint egy tornyot. És az új irányzat egyik alapelve – haladjunk mindig a legnagyobb ellenállás útján.

A germán szimbolizmus – megalapítói, Nietzsche és Ibsen által – felvetette azt a kérdést, hogy hol az ember helye a világmindenségben, az individuumé a társadalomban, és a problémát úgy oldotta meg, hogy talált valamilyen objektív célt vagy dogmát, amelyet szolgálni kell. Ebből kitűnt, hogy a germán szimbolizmus nem érzi a jelenségek önmagukban való értékét, amelynek egyáltalán nincs szüksége kívülről jövő igazolásra. Számunkra a jelenségek világának hierarchiáját kizárólag az egyes jelenségek fajsúlya alkotja, miközben a legjelentéktelenebbnek a súlya is mérhetetlenül

nagyobb a súlytalanságnál, a nemlétezésnél, és ezért a nem létezés szemszögéből – minden jelenség testvér.

...Mint az adamisták, kicsit mi is erdei vadállatok vagyunk, és nem adjuk oda a bennünk levő vadállatit cserébe a neuraszténiáért. De itt már az orosz szimbolizmusról kell szólnunk.

Az orosz szimbolizmus legfőbb erejét a földöntúli világra irányította. Váltakozva barátkozott hol a misztikával, hol a teozófiával, hol az okkultizmussal. E területen egyes próbálkozásai majdnem megközelítették a mítosz-teremtést. És jogosan kérdezheti az őt felváltó irányzatot, hogy csak vadállati erényekkel dicsekedhet-e, s milyen viszony fűzi a megismerhetetlenhez. E vallatásra az akmeizmus először is azt felelheti, hogy a megismerhetetlent már a szó értelme szerint sem lehet megismerni. Másodszor – minden ilyen irányú kísérlet szemérmetlen. A csillagok minden szépsége, szent jelentősége éppen abban áll, hogy végtelenül távol vannak a földtől, és semmiféle repülősiker nem hozza őket közelebb. Képzelete szegénységét tanúsítja az, aki az egyéniség fejlődését mindig az idő és a tér körülményei között képzeli el. Hogyan emlékezhetünk korábbi létezéseinkre (hacsak ez nem nyilvánvalóan irodalmi fogás), amikor a feneketlen mélységben voltunk, ahol a lét milliárdnyi más lehetősége áll fenn, amelyekről létezésükön kívül semmit sem tudunk? Hiszen a mi létünk mindegyik lehetőséget tagadja, azok pedig a mi létünket tagadják. Saját tudatlanságunk gyermekien bölcs, fájdalmasan édes érzete – íme, ezt adja nekünk az ismeretlen. François Villon megkérdezi, hová tűntek a régmúlt idők gyönyörű asszonyai, és fájdalmas felkiáltással válaszol önmagának: „Mais où sont les neiges d'antan?" (No de hol a tavalyi hó?) És ebből erősebben érezzük azt, ami nem evilági, mint sok kötetnyi fejtegetésből, hogy a hold melyik felén tanyáznak az elhunytak lelkei... Mindig emlékezni az ismeretlenre, de nem sérteni vele kapcsolatos gondolatainkat többé-kevésbé lehetséges feltételezésekkel – íme ez az akmeizmus alapelve. Ez nem jelenti azt, hogy nem tartja jogának a lélek ábrázolását, amikor az az ismeretlen felé közeledve reszket: de ilyenkor a léleknek csak meg kell remegnie. Természetes, hogy az isten megismerése, a Teológia nevű szép hölgy, trónusán marad, de sem őt az irodalom színvonaláig lesüllyeszteni, sem az irodalmat az ő gyémánt-hűvösségéig felemelni az akmeisták nem akarják. Ami pedig az angyalokat, démonokat, elemi és más lelkeket illeti, a művész anyagának részét képezik, és nem kell többé túlsúlyba jutniok a művész többi alakjaival szemben.

Minden irányzat szerelmes bizonyos alkotókba és korokba. Mindenekelőtt a drága sírok kötik össze az embereket. Az akmeizmushoz közelálló körökben leggyakrabban Shakespeare, Rabelais, Villon és Téophile Gautier nevét emlegetik. Ezek a nevek nem véletlenül kerültek egymás mellé. Mindegyik név – az akmeizmus épületének sarkköve, egyik vagy másik

áramlatának magasfeszültségű kifejezése. Shakespeare mutatta meg nekünk az ember belső világát, Rabelais – a testet és annak örömeit, a bölcs fiziologizmust. Villon vallott nekünk az önmagában egyáltalán nem kételkedő, bár mindent – az istent, a bűnt, a halált és a halhatatlanságot egyaránt ismerő életről, Téophile Gautier az ilyen élet számára megtalálta a művészetben a tökéletes formák méltó ruháját. Egyesíteni irányzatukban ezt a négy motívumot, ez az az álom, amely összefűzi a magukat bátran akmeistának valló embereket.

1913

Bakcsi György fordítása

ALEKSZANDR BENOIS
A „MIR ISZKUSSZTVA" KELETKEZÉSE

Mindenek előtt azt kell tisztáznunk, miről is fogok szót ejteni: arról a folyóiratról-e, amelynek a neve Mir Iszkussztva (A művészet világa) volt, a kiállításainkról-e, vagy pedig a körünkről.

Úgy vélem, hogy amikor a *Mir Iszkussztvá*ról beszélünk, akkor nem külön-külön a folyóiratról, kiállításokról, vagy a körünkről van szó, hanem valamennyiről együtt, vagy még pontosabban: egy bizonyos közösségről, amely sajátságos életet élt, különleges érdeklődési köre és feladatai voltak, különféle eszközökkel hatni igyekezett a társadalomra, azt akarta, hogy az megfelelő módon közeledjék a művészethez (ez utóbbit a legszélesebb értelembe véve, azaz az irodalom és a zene bevonásával). Ám maga ez az elnevezés viszonylag későn keletkezett; a *Mir Iszkussztva* nevet egy folyóirat kapta, amely az első kiállítások után jött létre – egy hosszas előkészítő tevékenység eredményeképpen, amely végül a folyóirat létrejöttében csúcsosodott ki. A folyóirat ennek a tevékenységnek az eredménye volt, és részben folytatója is. Ma úgy érzem, hogy az elnevezés meglehetősen pontosan fejezi ki az említett jelenségek teljes komplexumát (vagyis a társaságot, vagy inkább kört, a kiállításokat és a folyóiratot), de a maga idejében nagy ellenzésre talált a *Mir Iszkussztva* alapítói között. Egyesek egyszerűen naivnak és régimódinak tartották, mások túlságosan „fennhéjázónak". Ellene vetették, hogy a rész nem nevezheti magát az egésszel. Ám az az igazság, hogy mindaddig minden elnevezés naivnak tetszik, amíg hozzá nem szoknak, a nevetséges „fennhéjázásról" pedig szót sem kell ejteni, mivel közülünk már akkor sem gondolta senki, hogy körünk azonos lehetne egy egész világgal. Emellett azt mégiscsak felismertük, hogy ezt a teljes világot tükrözzük vissza, és ebben mintegy a hivatásunkat láttuk. Amikor elhagytuk magányos

celláinkat, és kiléptünk a társadalmi küzdőtérre, önként magunkra vállaltuk azt a kötelezettséget, hogy nyomon kísérünk mindent, ami történt és történik az igazi „művészet világának" tágas terein a múltban és jelenben, megismertetjük a legszembetűnőbb és legjellemzőbb jelenségeket, és harcolni fogunk minden „élettelennel". Az időrendet követve: „a kör kialakulása" megtörtént jóval az első kiállítások előtt; azután a kör egy folyóirat megteremtésére gondolt, de a folyóiratot ténylegesen csupán az első közös fellépés tapasztalatai alapján hoztuk létre és adtuk ki. Ez a közös fellépés „az orosz és finn művészek kiállítása" volt; ezután a kör hivatalosan „szerkesztőség" és „kiállítási bizottság" formájában tevékenykedett. Ily módon tehát, ha a *Mir Iszkussztvá*ról beszélünk, nem szabad azonosítanunk a kiállításokkal, amelyek bizonyos fázisok után napjainkig megmaradtak – helyesebb, ha ezt a két szót egy adott eszmei egyesülés elnevezésére tartogatjuk, amely jellemző volt a XIX. század végének és a XX. század elejének művészi ízlésére. Ma ezek az eszmék és ízlések már a múltéi, de a maguk idejében ezek voltak a leghaladóbbak és leginkább újítóak, és figyelembe kell vennie őket mindenkinek, aki szeretne behatolni a kor tulajdonképpeni értelmébe.

…Gyagilev 1897 elején rendezte meg „az angol és német akvarellfestők kiállítását", majd ugyanez év őszén a „skandináv" kiállítást, végül 1898 januárjában nyitotta meg az „orosz és finn művészek kiállítását". Mindezek a kísérletek ragyogóaknak bizonyultak.

Ma talán már furcsának tűnik, hogy Gyagilev az angolokkal, németekkel és skandinávokkal kezdte, és ráadásul ekkora figyelmet szentelt az akverellfestőknek, vagyis más szóval: inkább másodrangú és modorosságra hajlamos művészeknek. Ennek jó néhány oka van, mindenekelőtt a mi általános éretlenségünk. Ösztönösen szerettünk volna átlépni az oroszországi művészeti élet elmaradottságán, megszabadulni provincializmusunktól, és közeledni a nyugati kultúrához, a külföldi iskolák tisztán művészeti jellegű útkereséseihez, minél messzebb az irodalmiaskodástól, a peredvizsnyikek tendenciózusságától, minél messzebb az álújítók tehetetlen dilettantizmusától, a mi hanyatló akadémizmusunktól. Mi azonban nem voltunk kellőképpen felkészülve ahhoz, hogy külföldön azonnal megtaláljuk azt, ami ott különösen értékes, és csupán erre összpontosítsuk figyelmünket. Amikor később sokáig éltem Párizsban, ez segített abban, hogy elsajátítsam az impresszionisták tanításait, fel fogjam Degas báját és Delacroix, Corot, Daumier és Courbet szépségét. Párizsban megváltoztattam a múltról kialakított felfogásomat, összes új benyomásomat és felfedezésemet lelkesedéssel telve osztottam meg azonnal barátaimmal. Ám párizsi utazásom előtt a modern nyugati festészetről kialakított elképzeléseim csaknem kizárólag könyvekre támaszkodtak (óriási hatással volt rám Muther 1893-

ban), amit „félfüllel” hallottam. Személyes tapasztalatom viszont egyáltalán nem, vagy alig volt.

Így történhetett, hogy komolyan vettünk olyan jelenségeket, mint Dill, Hans Herman, Dettman stb., nem is beszélve olyan nevekről, amelyek hallatán ma már pirulni kellene. Gyagilev ízlése akkortájt elmaradott volt az enyémhez, Baksztéhoz, Szomovéhoz képest, és amikor önállóan próbálta fejleszteni, a skót utánzatok félrevezették. Mellesleg, még ennek a „kilengésnek” is megvolt a maga jó oldala: jó néhány orosz művészt arra ösztönzött, hogy festőibb feladatokat oldjanak meg, véglegesen kiragadta őket a maradi rutinból, és elősegítette, hogy újra megtalálják az utat az általános művészeti élethez.

1898 januárjában végre létrejött a mi kiállításunk, meglehetősen kibővült körünk, a *Mir Iszkussztva* első ízben lépett színre, bár még nem ezen a néven, hanem egy véletlen elnevezés alatt: „Az orosz és finn művészek kiállítása”. Ez a kiállítás nagyszerű volt, és sokféle anyagot vonultatott fel. A Stiglitz Múzeum fényes, éppen akkor rendbe hozott termében tartották, soha nem látott eleganciával rendezték, és nagy pompa közepette nyitották meg (még zenekar is játszott). A kiállítás különféle visszhangot váltott ki Pétervárott, de a tiltakozó hangok úgyszólván elnémították az együttérzőket. Néhány évvel korábban valami firkász, aki hallott valamilyen külföldi locsogást, és nem tisztázta, miről is van szó – az egyik újságban a „dekadens”, illetve a „dekadens ízlés” kifejezést használta a fiatal orosz művészet egyik kiemelkedő jelenségére, talán Nyesztyerov vallási képeire, vagy Levitan tájképeire. Ugyanilyen „áldekadenseket” mutattak ki korábban az irodalomban is, és mire megjelentünk a színen, ez a szó már közhely volt, amit az égvilágon mindenre alkalmaztak, ami csak egy kissé is előtűnt a szürke rutinból, az életteli izgalomnak, az alkotó remegésnek, a frissességnek akár csak egy cseppjét is tartalmazta, és minél önállóbb vagy merészebb volt az alkotó, annál inkább használták ezt a szót. Ez a címke most azonnal és fenntartás nélkül ránk ragadt, annak ellenére, hogy olyan „kétségtelenül egészséges” művészek is voltak köztünk, mint Szerov, Maljavin és Levitan; de még a mi bátor újítóink sem szenvedtek tudatos dekadenciában. Voltak köztünk – a többi között Gyagilev és magam is –, akik ezt a címkét sértésnek tekintették, és minden erőnkkel tiltakoztunk ellene, volt, akit annyira megijesztett, hogy azonnal eltántorodott tőlünk (a többi között I. J. Repin), de voltak olyanok is, akik a holland gueux-k mintájára elfogadták ezt a címkét, és még kérkedtek is vele, miközben sajátos örömüket találták abban, hogy szerintük ebben a címkében különösen kiviláglott a tömeg butasága, következésképpen a megsértettek belső igazsága is. Ez a dekadenciavád és részleges „elfogadása” bizonyos fokig éreztette hatását a folyóirat tevékenységének elején. Ha nem lett volna ez az indokolatlan üvöltözés körülöttünk, társaim maguk aligha kívánták volna mindenféleképpen kihívni a társadalmat.

Többségünk inkább bizonyos „kényelmességre” hajlott, és nem nagyon volt ínyünkre a színpadi paródia és az árnyékbokszolás. Ám ezek az árnyékok mégis oly fülsiketítően kezdtek ordítani, hogy akaratunk ellenére nekünk magunknak is meg kellett emelnünk hangunkat, ki kellett lépnünk parnasszusi nyugalmunkból, és fütykössel csépelnünk a hülyék és tudatlanok fejét.

Most már a kiállítást megelőző egész előkészítő szakaszban, de különösen a kiállítás megnyitása után napirenden volt a folyóirat megalapításának ügye. M. K. Tyenyiseva hercegnőn kívül, aki nemes dicsőségre áhítozott, látóhatárunkon feltűnt a híres moszkvai mecénás, a fékezhetetlen, „veszett” Szavva Mamontov. Ő mindenben támogatta M. K. szándékát, hogy finanszírozza a folyóiratot, és még annak a kívánságának is kifejezést adott, hogy a költségek felét magára vállalja. E két kimagasló egyéniség összefogásának örömére díszünnepséget tartottunk Tyenyisevánál, amelyen Jan Cioglinszkij különösen csillogó beszédet mondott, és március 18/30-án aláírtuk a kiadói szerződést.

Ebben a „történelmi pillanatban” én már nem voltam jelen (minthogy kéthónapi pétervári távollét után visszatértem a családomhoz Párizsba), és a folyóirat-alapítással kapcsolatos további eseményekről csupán levelekből tudtam (amíg csak tavasszal Tyenyiseva és Gyagilev Párizsba nem jött). Különösen élénk volt a levelezés köztem és J. K. Csetvertyinszkaja között. Neki írott levelemben úgy-ahogy összefoglaltam a folyóirat irányvonalával és jellegével kapcsolatos kívánságaimat. „Remélhetőleg sikerül egyesült erővel – írtam április 1/13-án – legalább néhány használható nézetet meghonosítanunk. Bátran és határozottan kell cselekednünk, de nagy megfontoltsággal. A legszélesebb programot, de a legkisebb kompromisszum nélkül. Ne riadjunk vissza a régitől, sőt a mindennapitól sem, de legyünk könyörtelenek minden gyomnövényhez, még akkor is, ha divatos és tekintélyre tett szert, és még akkor is, ha zajos külső sikert hozna a folyóiratnak. Az iparművészetben kerüljük a mesterkéltet, vadat, betegest és kiszámítottat, de váltsuk valóra, Morrishoz hasonlóan, a nyugodt célszerűség elvét – más szóval, a valódi szépséget. Miért ne nevezhetnők a folyóiratot *Vozrozsgyenyijé*nek (Újjászületés), és miért ne hirdethetnők meg programunkban a dekadenciának mint olyannak kiátkozását és halálát? Tételezzük fel, hogy nálunk éppen minden jót dekadensnek tartanak, de én természetesen nem erről a gyerekségről beszélek, hanem az igazi dekadenciáról, ami halállal fenyegeti az egész kultúrát, mindent, ami jó. Én organikusan gyűlölöm a divatos betegséget, de magát a divatot általában is. Úgy vélem, hogy valami fontosabbra és komolyabbra vagyunk hivatottak, és meg kell hagyni, hogy Szerjozsa Gyagilevnek igaza volt, kiállításával eltalálta a megfelelő hangot. *Soha nem szabad visszavonulnunk,* de nem kell ész nélkül előrerohannunk sem. Az a fő, hogy Gyagilev ki tudja védeni

Mamontov erőszakosságát, aki grandiózus és tiszteletre méltó ugyan, de nincs ízlése, és veszélyes. Ó, Szerjozsának meglesz a dolga! Mondja meg neki, hogy szívvel-lélekkel mellette állok, és mindenekelőtt *erőt* kívánok neki."

Nem minden kívánságom teljesült. A folyóiratnál jó néhány ellenszenves kompromisszumra került sor, és voltak olyan melléfogások, amelyek még leghívebb barátainkban is visszatetszést váltottak ki.

...1898 végén valahogy legyőztem önmagamat, és elkezdtem cikkeket írni, amelyek közül az elsőt az impresszionistáknak kívántam szentelni (felháborított, hogy barátaim, sőt még Szerjozsa sem ismeri őket), a második pedig a múlt művészete iránti szeretetemről tanúskodott, és arról, hogy volt bennem valami „pedagógus" hajlam, amely vissza akarta tartani társaimat a nem kívánatos szélsőségektől és az ostoba, bár újszerű tendenciózusságtól. Engem egyébként sem vonzhatott egy adott kör folyóirata. Én a mi körünkre is úgy tekintettem, mint laboratóriumra, amelyben meg kellett születnie egy bizonyos „felvilágosult és széles körű befogadásnak". Ezért választottam a normandiai városokban tett utazásom után második cikkem témájául Pieter Brueghel egyik képének megvitatását, amelyet egy caeni múzeumban láttam. Ehhez olyan elmefuttatásokat próbáltam csatolni, amelyekben nemcsak hogy nem támadtam a realizmust és a cselekményes képeket, hanem síkraszálltam értük, írtam arról a lehetőségről, hogy újjászülethetnek, ha szélesebb kör fogadja be őket, mint a peredvizsnyikok művészetében, élünkön V. Makovszkijjal. Ezt a cikket 1898-ban elküldtem, de a szerkesztőség nagy hűhóval elvetette mint nem korszerűt, mint olyant, amely nem illik a folyóirat „általános politikájához".

Pedig már maga az elnevezés *(Mir Iszkussztva)* feltételezte, hogy a művészi alkotást bizonyos „parnasszusi" magasságból kell figyelni, keresni kell a legnagyobb ellentétek egyesítését, csupán az a fontos, hogy mindenki „a művészeti világ istenét, Apollónt szolgálja". A továbbiak során a *Mir Iszkussztvá*nak mint folyóiratnak és mint kiállításnak egész története – két taktika között folyó harc volt. Ezek közül az egyik kizárólag a haladás elveit szolgálta, harcias volt, nem vetette meg az adott pillanat szűkebb követelményeit és ízlését. A másik konzervatívabb, enciklopédikusabb volt, sőt eklektikus. Az előbbi taktikát Nurok, Nouvelle, időszakonként Szerov és Bakszt, Minszkij, Gippiusz képviselték. Az utóbbi képviselői közé tartozott (rajtam kívül) Lanszere, Jaremics, Merezskovszkij, gyakran Szerov is. Egyébként bizonyos helyzetekben és a munka izgalmában gyakran felcserélődtek a szerepek... Gyagilev szerkesztőhöz illően – a középen állott. Természete szerint vonzódott a szélsőségekhez, de ugyanakkor nem tudott megszabadulni nyugodtabb barátainak, köztük Filoszofovnak a befolyásától. Filoszofov a *Mir Iszkussztva* egész fennállása idején a békítő szerepét

játszotta. Filoszofov volt egyúttal az igazi „kormányos”: rá hárult a folyóirattal kapcsolatos műszaki munkálatok tekintélyes hányada is. Gyima önfeláldozóan dolgozott, nem riadt vissza a sok aprómunkától, amelyek minden nagy ügy velejárói, fáradhatatlanul figyelemmel kísérte a nyomdai munkát és a klisék előállítását, a korrektúrát és az egyengetést, ostorozott bennünket, ha energiánk alábbhagyott, gondoskodott róla, hogy mindig legyen kézirat, hogy egyes számok idejében megjelenjenek (de ó jaj, mindig elkéstek), ugyancsak ő volt az, aki igyekezett a nézeteltéréseket elsimítani, és a sebeket begyógyítani, amelyeket Gyagilev ridegsége ütött a munkatársak hiúságán.

...Ebben a pillanatban (1899 nyara) a mi ifjú ügyünk két súlyos megpróbáltatáson ment keresztül. Először Mamontov lépett ki, akit üzleti dolgaiban éppen akkor elhagyott a szerencse, majd utána M. K. Tyenyiseva is lemondott. Meghívta magához Szmolenszkbe Filoszofovot és Gyagilevet, és a leghatározottabban kijelentette, hogy a jövőben nem tudja a folyóiratot anyagilag támogatni. Márpedig pénzre – a folyóirat rendkívül pompázatos kivitele miatt – igencsak szükség volt, és semmiféle előfizetés nem tudta volna fedezni a kiadásokat. M. K. Tyenyiseva döntésére hatással voltak azok a támadások is, amelyek ügyünket a sajtó részéről érték. A hercegnőt különösen felháborították és elkeserítették a *Sut*ban (Bohóc) megjelent tehetséges, de tapintatlan és igaztalan karikatúrák, amelyekben Old Judge (Scserbov) kigúnyolta az ő mecénási tevékenységét, éppúgy, mint Gyagilev önzetlen művészet szolgálatát. Ha a szerkesztőség egyik-másik barátja nem támogatott volna bennünket anyagilag, és nem kaptunk volna kincstári támogatást, amelyet Szerov eszközölt ki személyesen, akkor a *Mir Iszkussztvá*nak meg kellett volna szűnnie már az első év után.

A folyóirat nem pusztult el, és továbbra is megjelent – az orosz művészek örömére és az ellenség bosszúságára. Folytatódtak a kiállítások is. 1899-ben a folyóirat szerkesztősége (vagyis Gyagilev) nagyszabású nemzetközi kiállítást rendezett, amelyen a közönség első ízben láthatta az orosz mesterek művei mellett Renoir, Degas, Leon Frederic, Benar, Whistler, Casin, Simon, Raffaelli, Boldini, Liebermann, Lhermitte, Lenbach, Latouche, Conder, Carrière, Brangwin és mások elsőrangú képeit. A kiállítás egész jellege mintegy megerősítette a *Mir Iszkussztva* elnevezést, és csupán anyagiak hiányában nem tudtuk megismételni az ezt követő években. A folyóirat hasábjain tovább hirdettük a kozmopolitizmust. Egyelőre félre kellett tennünk a gondolatot, hogy kiállításainknak valóban nemzetközi jelleget adunk, de ez nem gátolta meg, hogy a kiállítások nagyon sokoldalúak és nagyon tartalmasak ne legyenek. Minthogy nem volt pénzünk ahhoz, hogy összegyűjtsük a tehetségeket az egész világból, megelégedtünk a hazaiakkal, de továbbra is azon az elvi alapon, hogy egy-egy művész meghívásának ne

valamely irányzathoz való tartozása (a mi körünknek nem volt irányvonala), hanem eredetisége, művészetének valódisága legyen a kritériuma, bármely felfogást képviselt is egyébként. A *Mir Iszkussztva* ezt az elvet akkor is megőrizte, amikor a kornak tett engedményként „diktátorunk" egyszemélyi vezetése helyett „bizottságot" hoztunk létre, amelynek gondoskodnia kellett új kiállítókról, és ugyanakkor vigyáznia, hogy a kiállításra ne jussanak be méltatlan, jelentéktelen, tehetségtelen és ízléstelen dolgok. Az irányzat helyett nálunk az *ízlés* uralkodott – igaz, ez az ízlés egységes volt a csoport kulturális képzettségének megfelelően, de mégis szabad, ha olykor szeszélyes is, és mindenképpen ellensége mindenfajta doktriner rabságnak, minden előre meghatározott formulának.

A *Mir Iszkusztva* további fejlődésének története meghaladja feladatomat, és itt meg kell állnom. Emellett a *Mir Iszkussztva* története kellő teljességgel tükröződik a folyóirat hat évfolyamában és krónikájában. Nagyon érdekes lenne ismertetni ügyünk kulisszák mögötti vonatkozásait, azt a harcot, ami a szerkesztőségen belül egyrészt a „művészek" és az „irodalmárok" között, másrészt a „cinikusok" és az „idealisták" között folyt. Érdemes lenne nyomon követni, hogyan maradt fenn a szerkesztőségen belül az a „diák-kör", amelyből az egész mozgalom kiindult, hogyan jött létre bizonyos „elhatárolódás", hogyan kezdtek minket elcsábítani különféle „mellékes" ügyek – engem Oroszország művészeti kincsei, Gyagilevet színházi munkája, az Évkönyv kiadása, a Levickij-monográfia kiadása, majd a XVIII. századi orosz festészet kiadásával kapcsolatos vállalkozás, s velem együtt az arcképkiállítás megszervezése; hogyan merült bele Filoszofov egyre jobban és jobban vallási élményeibe, hogyan szervezte meg a Vallásfilozófiai Társaságot, majd hogyan kezdett ifjúkori barátai helyett inkább írókkal és filozófusokkal érintkezni; hogyan alapította meg Nurok és Nouvelle önállóan a „Modern zenei esteket", hogyan jelent meg Grabar Pétervárott, és hogyan kívánt versengeni a *Mir Iszkussztvá*val, bevonva a munkába Scserbatovot, Mecket és jó néhányunkat stb. Erről azonban inkább más alkalommal szólok. Még csupán annyit, hogy a kör szerkesztőség formájában továbbra is fennállt, egészen 1905-ig, és hogy – bizonyos elhajlások ellenére – minden erőnkkel igyekeztünk távol tartani mindenféle tendenciát, kivéve egyet: *minden művészi érték valóban széles körű befogadásának tendenciáját* (még akkor is, ha egyik jelenség ellentmondott a másiknak). Bár körünket megőriztük, továbbra sem fertőződtünk meg szűk látókörű „klikkszellemmel", noha éppen ezzel vádolt bennünket fáradhatatlanul számtalan ellenségünk (és olykor még kevésbé éleslátó híveink is). Nem vették figyelembe, hogy szükségszerűen dicsérnünk kellett a szépet, „bár" azt barátaink alkották, és szidnunk kellett mindent, ami rossz volt a művészeti területeken, még akkor is, ha meglehetősen híres nevek oeuvre-jéhez tartozott. Egyébként a

szerkesztőségben fokozatosan jelentkezni kezdtek a bomlás különböző szimptómái. Emellett a folyóirat kiadása unalmassá és terhessé vált számunkra. Valamennyien fokozatosan elhidegültünk „gyermekünktől". Úgy éreztük, hogy már teljesen kifejeztük önmagunkat, kezdünk ismételni, és így előrefutottunk, s hogy az, amit az orosz társadalomnak adtunk, sokáig elegendő lesz.

1916

Bakcsi György fordítása

SERGE LIFAR
GYAGILEV

Az Orosz Balett második periódusa tizenegy évig tart, figyelembe kell azonban venni, hogy erre az időszakra esnek a háború és a forradalom évei, s ezek művészi alkotás szempontjából nullával egyenlőek. Nagyon nehéz évek; szeszélyes utazásokkal, olasz, portugál és spanyol, internálás számba menő tartózkodással teltek el. Ha tehát csak a gyümölcsöző tevékenységgel töltött éveket vesszük számításba, a harmadik, utolsó periódus (1923–1929) a leghosszabb.

Egy korszakba lehet-e egyáltalán sorolni Fokint, Nizsinszkijt és Massine-t? Fokin igazából csak az első orosz szezonokban játszott jelentékeny szerepet. 1912-ben és 1914-ben már „kültag" volt, „mint vendég", alkotó balettmester, alkotásainak egyébként sincs közük a Balett új irányzatához. Így történhetett meg, hogy az évad fénypontja, az Orosz Balett új formulája, Gyagilev, Debussy, Bakszt és Nizsinszkij közös alkotása, az *Egy faun délutánja,* tökéletesen elhomályosította Fokin 1912-es balettjait, *A kék istent,* a Balakirev zenéjére készült *Tamarát* és a *Daphnis és Chloét,* Bakszt elragadó díszletei és néhány jelentékeny táncötlet ellenére is. Fokinnak tehát nem jutott szerep a balett e második korszakának fejlődésében, amelyben Nizsinszkij és Massine volt a főszereplő. Igaz, hogy Massine sem szóban, sem cselekedetben nem vállalt közösséget Nizsinszkijjel. Koreográfiai munkássága azonban Nizsinszkijével együtt ugyanahhoz a korszakhoz tartozik, amelynek ideológiáját Gyagilev koreográfiai kutatásai alakították ki; Gyagilev formálta Nizsinszkijt, majd később az ifjú Massine-t is. A második korszak legjellemzőbb vonása az, hogy megnő Gyagilev befolyása a festészetre, zenére és táncra, s ebben különbözik a harmadik periódustól, amelynek során Gyagilev lassanként eltávolodott a balettól.

Az 1912-es évad két új balett: az *Egy faun délutánja* és a *Daphnis és Chloé* megalkotásával a klasszikus antikvitás légkörében zárult. Említettük már, milyen nagy hatással voltak Bakszt és Benois régészeti tanulmányai Fokin stilizált balettjaira. A *Daphnis és Chloénél* különösképpen Bakszt kemény munkája tette lehetővé, hogy Fokin mintegy életre keltse a vörös és fekete attikai vázák táncformáit és képeit. Ugyancsak Baksztnak jutott a feladat, hogy megismertesse Nizsinszkijjel a múlt plasztikus formáit, és segítse az *Egy faun délutánjának,* tető alá hozását. Ez az oka, hogy a két balett, bár koreográfusaik elvei eltértek, mégis sok tekintetben hasonlít egymáshoz. A hasonlóságot különösen szembeötlővé tették a mindkét balettban – talán túlságosan is – gyakori „profil" mozdulatok. Bármennyire hatott is Bakszt a *Faunra,* a valóságban Gyagilev inspirálta és alkotta ezt a balettot, ő beszélte rá ugyanis Debussyt – aki vajmi csekély hajlandóságot mutatott rá –, hogy engedje meg zenéjének ilyetén felhasználását. Elmondtuk már, hogyan támadt ez az ötlete Velencében. Hosszú órákat töltött ő is antik szobrok, lapos domborművek, vázák tanulmányozásával, hogy feleleventse az ott ábrázolt pózokat és mozdulatokat. Nizsinszkij csak tolmácsa volt Gyagilev elgondolásának, a balett koreográfiájának megkomponálása során állandóan mentorához fordult segítségért.

A *Daphnis és Chloé,* Ravelnak és a XX. századi zenének ez a remeke, csak végeláthatatlan, sorozatos késedelmek után készült el, s ezért számos félreértés, komplikáció és neheztelés támadt a zeneszerző és az igazgató között. Ravel a következőket írta erről életrajzi vázlatában:

„A *Daphnis és Chloét,* ezt a háromrészes táncszimfóniát az Orosz Balett igazgatója rendelte tőlem. (...) Az volt a szándékom, hogy hatalmas zenei freskót alkotok, nem annyira az archeológia, mint az én álmaim görögségének szellemében, amely hasonló a XVIII. század végi francia művészek által elképzelt és megfestett görögséghez. A mű szimfonikus szerkesztésű, hangnemi tervét azonban szigorúan meghatározza kevés témája – az ezekkel való szerkesztés biztosítja a mű homogenitását. Az 1907-ből való vázlat elkészülte után többször is átdolgoztam a *Daphnist,* különösen a finálét."

Ha Ravel nem tévesztette el a dátumot, akkor Gyagilev még a párizsi zenetörténeti koncertek idején rendelte meg tőle a *Daphnis* partitúráját. 1909-ben a műből már elkészült annyi, hogy Gyagilev, aki bizonyosra vette, hogy a következő szezon során be fogja mutatni, kikötötte Karszavina szerződésében, hogy Pavlovával felváltva kell táncolnia Chloé szerepét. Ravel késlekedése miatt azonban a balett sem a következő, sem az az utáni szezonban nem került színre. Gyagilev végül 1912-ben megkapta a partitúrát, ekkor azonban – bár meg volt győződve a mű kivételes értékéről – kétségei támadtak. Az előkészületek során annyi nehézség

adódott, hogy latolgatni kezdte, nem kellene-e mégis lemondania a mű bemutatásáról. Aztán meg Ravel görögségének vajmi kevés köze volt Bakszt archaikus görögségéhez. Ámbár nehéz lenne megmondani, a zeneszerző vagy a festő értette-e meg jobban Longosz szellemét? A cselekmény ugyanis Leszboszban játszódik, s lehetséges, hogy Ravel és a XVIII. századi francia festők járnak közelebb Longosz dekadenciájához. Az is gondot okozott, hogy Ravel nem fogadta el Fokin koreográfiáját, mondván, hogy sem az ő gondolatait, sem kompozíciójának zenei szerkezetét nem tükrözi. Ravel újabb és újabb változtatásokat követelt, ami minden érdekelt fél számára kínos kompromisszumokat eredményezett.

Másrészt a koreográfus is joggal elégedetlenkedett, bármily kitűnő volt is a zene. Mert bár erre a zenére, mint Ravel művére, nagyszerűen lehet táncolni, hiszen gyakran merített ihletet spanyol és baszk táncokból, e partitúra, zenei struktúrája folytán, nem alkalmas balett céljaira, és szinte legyőzhetetlen nehézségek elé állítja a koreográfust. Ravel több joggal nevezhette volna szerzeményét ,,zenei", mint ,,táncszimfóniának".

Csanak Dóra fordítása

VSZEVOLOD MEJERHOLD
A SZÍNHÁZ TÖRTÉNETE, A SZÍNHÁZ TECHNIKÁJA

A Stúdió Színház

1905-ben jött létre Moszkvában az ún. Stúdió Színház. […]

Bár a közönség számára voltaképpen meg sem nyithatta kapuit, mégis igen jelentős szerepet töltött be az orosz színház történetében. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy mindazt, amit később élen járó színházaink akkora nekibuzdulással, olyan lázas sietséggel mutattak be a színpadon, az először ennek a stúdiónak a lázas alkotómunkájában jelent meg. A színháztörténész azonban ezt nem tudja, mert a színház munkája zárt ajtók mögött folyt, és csak kevesen ismerkedhettek meg vele.

Valerij Brjuszov írta a *Tintagiles halála* főpróbája után: „Egyike voltam azoknak a keveseknek, akik láthatták a Stúdió Színházban Maeterlinck *Tintagiles halála* című művének főpróbáját. Mondhatom, az egyik legérdekesebb előadás volt, amit életemben láttam." […]

A Stúdió Színházat Sztanyiszlavszkij alapította. Gyakorlatilag nem a Művész Színház kamaraszínháza volt, bár ő szívesen azzá tette volna.

A Stúdió Színház a maga életét élte, és szerintem főként ennek volt köszönhető, hogy viszonylag hamar és könnyen megszabadult a Művész

Színház kötőfékétől, hamar és könnyen visszautasította a sablonokat, sietve új életet kezdett, hogy maga vesse meg önmaga alapjait. […]

A rendezőkkel szorosan együttműködtek a díszlettervezők: Gyenyiszov, Uljanov, Gugunava és Holst. Szapunov és Szugyejkin tették meg az első határozott lépést a hagyományos díszletezéssel való szakítás és az új, egyszerűbb és kifejezőbb színpadképek megalkotása felé.

Maeterlinck *Tintagiles halála* című darabjának díszleteit bíztuk rájuk. […] .

Mindenki lázasan dolgozott az új terveken. Gyenyiszov a *Crampton mester* első felvonásában (a festő műterme) valóságos szoba nagyságú naturalista díszlet helyett csak néhány élénk, nagy színfoltot vázolt fel, amelyek így is egy műterem hangulatát keltették. […]

Bevezettük a „stilizálás" elvét.

A fő érdem Uljanové, aki Hauptmann *Schluck és Jau* című darabjának díszletein dolgozott. Úgy gondoltuk, hogy „a rizsporos korszak" stílusában állítjuk színpadra a darabot. Az első díszletmakettek hatalmas méretűek, nehézkesek voltak. De miután elfogadtuk a stilizálás elvét, sikerült gyorsan és könnyen megoldani a feladatot. A részletezés helyett csak néhány jellemző színfoltot alkalmaztunk. […]

A Stúdió Színházban dramaturgiai részleget hoztunk létre, amelynek munkájában az új irodalmi csoportok – a *Veszi* és a *Voproszi zsiznyi* kiváló költői – vettek részt. A dramaturgia vezetését később Valerij Brjuszovra bíztuk.

Brjuszov így írt a *Veszi*ben 1906 januárjában:

„A Stúdió Színház sok mindenben megpróbált szakítani a realista színház gyakorlatával, és vállalta a színházművészetnek azt az elvét, hogy jelzésekkel kell ábrázolni. A színészek mozgása plasztikusabb volt, mint azt a valóság egyszerű utánzása megkívánta. Egyes színpadi csoportok valóságos élőképhez hasonlítottak, amelyeket mintha csak egy pompeji falfreskó alapján rendeztek volna meg. A díszletek sem akarták a valóságot utánozni: a szobáknak nem volt mennyezetük, a kastély belső oszlopain liánok kúsztak felfelé stb. […]

Ugyanakkor erősen éreztették hatásukat a régi színpadi hagyományok is, a Művész Színház sokéves gyakorlata. […] A színészek, ha nem kaptak rendezői utasítást, tüstént a régi módon kezdtek játszani, és kiderült, hogy rossz színészek, nem kaptak igazi képzést, hiányzik belőlük a temperamentum. A Stúdió Színház világossá tette mindenki számára, aki figyelemmel kísérte a munkát, hogy az orosz színházat nem lehet megújítani a régi alapokon. Vagy az Antoine-Sztanyiszlavszkij vonalat kell folytatni, vagy új alapokon kell kezdeni az egészet. […]"

A naturalista színház és a hangulati színház

[…] A naturalizmus elnehezítette és túlbonyolította az orosz színháztechnikát De van a Művész Színháznak egy másik arca is: Csehov színháza, amely megmutatta a *hangulatok* jelentőségét a színházban, létrehozta *azt,* ami nélkül a meiningeni színházforma régen elpusztult volna. A naturalista színház azonban nem tudott mit kezdeni ezzel az *új hangnemmel,* nem tudta felhasználni a saját továbbfejlődése érdekében sem. A hangulati színházat Csehov művészete teremtette meg. Ezt az atmoszférát nem értette meg az Alekszandrinszkij Színház sem, amikor bemutatta a *Sirályt.* Csehov titka korántsem a tücsökcirpelésben, a távoli kutyaugatásban vagy a szüntelenül nyikorgó valóságos ajtókban van. Amikor a Művész Színház bemutatta a *Sirályt* az Ermitázs Színházban, a színpadtechnika még elég kezdetleges volt, a technika még nem ért el a színház minden szegletébe.

Csehov hangulatszínházának a titka a nyelv ritmusában rejlik. Ezt megérezték a színészek már az első Csehov-darabok próbáin. […]

Maga Csehov is segített ebben azzal, hogy részt vett a próbákon, elbeszélgetett a színészekkel, alakítgatta ízlésüket, művészi gondolkodásmódjukat.

A színháznak ezt az új arcát egy meghatározott színészcsoport hozta létre; őket úgy hívták a színházban, hogy „Csehov-színészek". Ez a csoport játszott a Csehov-darabokban, ők váltak a Csehov-darabok letéteményeseivé. Ők valósították meg először a csehovi ritmust a színpadon. Valahányszor arra a lendületre emlékszem vissza, ahogyan színészeink a *Sirály* alakjait és hangulatát megteremtették, mindig újra megerősödik az a meggyőződésem, hogy a színház legfontosabb tényezője a színész. Azt a hangulatot sem a rendezés, sem a tücsökcirpelés, sem a lópaták dübörgése a híd pallóján nem tudta volna létrehozni. A színészek rendkívüli muzikalitása kellett hozzá, az, hogy megérezzék a csehovi költészet belső ritmusát, és erre építsék alakításukat.

A Művész Színház első két Csehov-bemutatóján, a *Sirály*ban és a *Ványa bácsi*ban érvényesült a harmónia, mert a színészek szabadon dolgozhattak. A naturalista rendező áthelyezi a hangsúlyt a színpadképre, és ezzel el is veszíti a kulcsot a Csehov-darabokhoz.

A színész passzív lesz, ha a színészi játéknál fontosabb a színpadkép. A rendezőnek, az előadás karmesterének az a feladata, hogy ha rátaláltak az *új hangzásra,* tökéletesen dolgozza ki, hozza felszínre a legrejtettebb árnyalatokat is. A naturalista rendező azonban ehelyett külsődleges eszközökkel akar költői hangulatot teremteni: félhomállyal, hangeffektusokkal, kellékekkel és figurákkal. Ha a rendező a szereplők beszédritmusával pepecsel, elveszíti karmesteri áttekintését az egész partitúra felett (például a *Cseresznyéskert* harmadik felvonásában), mert nem veszi észre,

hogy Csehov már áttért az aprólékos realizmusról a misztikusan elmélyített lírára.

A Csehov-darabokhoz használt kulcsot alkalmazta a színház más szerzők darabjaihoz is. „Csehov módjára" kezdték játszani Ibsent és Maeterlincket is.

Az új színház irodalmi előfutárai

Azt olvastam valahol, hogy a színpad teremti az irodalmat. Mekkora tévedés! A színház csakis egyféleképpen befolyásolhatja az irodalmat: kissé lassítja a fejlődését, mert kanonizálja az „uralkodó irányzatot" (például Csehovot és a Csehov-epigonokat).

Az *Új Színház* az *irodalomból* nő ki. A régi formák szétzúzását mindig az irodalom kezdeményezte. Csehov már akkor megírta a *Sirályt,* amikor a drámát majdan bemutató Művész Színház még meg sem született. Van Lerberghe és Maeterlinck alkotásai irodalmi műként keletkeztek, és csak később kerültek színpadra. Ibsen darabjai, Verhaeren *Hajnalja.,* Brjuszov *Földje,* Vjacseszlav Ivanov *Tantalusza.* már régen elkészültek, de hol voltak még azok a színházak, amelyek eljátsszak őket? A színháznak az irodalom sugalmaz. Nemcsak a drámaírók, amikor újabb és újabb színpadi megoldásokat követelő új formákat teremtenek, hanem a kritikusok is, azzal ha elutasítják a régi formákat. […]

Maeterlinck tragédiáinak hosszú évek óta nincsen sikerük. Azok, akiknek kedves a belga szerző életműve, Új Színházról álmodnak, az ún. stilizáló színházról. […]

Ha a szüzsé nem külső történéseken alapul, ha a tragédia az Ember és a Sorsa között feszül, akkor a technikát tekintve Mozdulatlan Színházra van szükség: olyan színházra, amely a színpadi mozgást úgy értelmezi, mint valami plasztikus zenét, mint a belső, lelki történések külső kontúrvonalát. A mozgás – illusztráció. A Mozdulatlan Színház a gesztusok ökonómiáját, a visszafogott mozdulatokat többre becsüli az értelmetlen gesztikulálásnál. Ettől a színháztól idegen a felesleges mozgás. Fél, hogy elvonja a néző figyelmét a belső történésekről, amelyek csak néha adnak jelt magukról, finom neszekkel, egy-egy kifejező szünettel, a színész megremegő hangjával, egy könnycseppel, amely hirtelen megjelenik a szemében.

Minden drámai műben két dialógus van: a külső, közlő jellegű, amely a cselekményt kíséri és magyarázza, és a belső dialógus, amelyet a nézőnek nem a szavakban, hanem a szünetekben kell érzékelnie; nem a kiáltásokban, hanem a színpadi hallgatásokban; nem a monológokban, hanem a plasztikus mozdulatok partitúrájában.

A „külső" dialógust Maeterlinck úgy építi fel, hogy hősei a cselekmény legfeszültebb pontjain szólalnak meg, s akkor is csak néhány szó erejéig. Hogy

a „belső” dialógus is eljuthasson a nézőig, a művészeknek egészen új kifejezési eszközöket kell találniuk.

Azt hiszem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy nálunk Oroszországban Valerij Brjuszov mondta ki először: nincsen szükség arra a szolgai „élethűségre”, amelyet nálunk az utóbbi években mindenki keresett a színpadon. Ő mutatott rá először egy másfajta drámai kifejezés lehetőségeire is. Brjuszov a mai színház értelmetlen élethűsége helyett a tudatos *stilizálásra* buzdít.

A Stilizáló Színház

„A mai színház értelmetlen élethűsége helyett tekintsük példának az antik színház jelzéseit” – írja cikkében Brjuszov. Vjacseszlav Ivanov is a régi görög színház feltámasztásáról álmodik. […]

A színjátszás a dinamizmusból a statikusságba lépett át. […]

Az Új Színház viszont újra a dinamizmus elvét vallja. Ilyen Ibsen, Maeterlinck, Verhaeren, Wagner színháza. […]

A külső cselekmény, a jellemek hosszadalmas kibontása az új drámában szükségtelenné válik. „Mi a cselekmény *mögé,* a szereplők álarca mögé akarunk hatolni, hogy feltárhassuk a »belső arcukat«” – mondja Vjacseszlav Ivanov. […]

Ivanov a következő repertoárt javasolja: a *szimbolikus dráma,* amely többé nem elszigetelt, hanem „harmonikusan egybecseng a benne magára talált néplélekkel”; az antik drámákhoz hasonló *hősi és sorstragédiák,* amelyek természetesen nemcsak szerkezetükben hasonlóak, hanem mindkettőben a Sors vagy a Szatíra áll a középpontban (attól függően, hogy tragédiáról vagy komédiáról van szó); a *misztériumok,* amelyek szintén hasonlítanak többé-kevésbé a középkoriakra; és az arisztophanészi *komédia.* […]

Csak a mai színházban válik el élesen egymástól a Tragédia és a Komédia. Az Egységes Színház különálló „Intim” Színházakra esett szét. Ez a fő oka most annak, hogy nem tudjuk feltámasztani az Össznépi Színházat: a vásári komédia és az ünnepélyes színjáték együttesét. […]

A Stilizáló Színház egyszerű technikája viszont lehetővé teszi, hogy egyszerre játsszunk Meaterlincket és Wedekindet, Andrejevet és Szologubot, Blokot és Przybyszewskit, Ibsent és Remizovot.

A Stilizáló Színház megszabadítja a színészt a nehézkes díszletektől. Háromdimenziós színpadi teret alakít számára, amely természetes plaszticitást ad mozdulatainak. […]

A Stilizáló Színház az író, a rendező és a színész mellett a negyedik *alkotó* jelenlétét is feltételezi a színházban: a *nézőét.* Olyan színpadképet hoz létre, amelynek jelzéseit, utalásait a nézőnek a saját *alkotó fantáziája* segítségével kell megfejtenie.

A Stilizáló Színház nem hajszolja a színpadkép sokféleségét, mint a Naturalista Színház, amely a beállítások gyors váltogatásával hozza létre a maga kaleidoszkópját. A Stilizáló Színház a színpadkép képzőművészeti megkomponálásával, színpadi csoportok kialakításával, a kosztümök színével ezerszer változatosabb mozgásformákat tud létrehozni, mint a Naturalista Színház. A színpadi mozgást itt nem a közvetlen fizikai értelemben vett helyváltoztatások adják, hanem az a vibráció, amellyel a kompozíció finom vonalai, könnyed színei át meg áttűnnek egymásba. […]

Korunk követelményei természetesen szükségessé tesznek néhány kisebb-nagyobb módosítást az Antik Színház építészeti modelljén. Alapjában véve azonban ez az egyszerű, patkó alakú nézőtérrel rendelkező, *orkesztrával* ellátott épület az egyetlen színháztípus, amely magába fogadhatja korunk korszerű darabjait: Blok *Mutatványosbódéját* és Andrejev *Az ember életét,* Maeterlinck tragédiáit és Kuzmin darabjait, A. Remizov misztériumait, F. Szologub művét, A *bölcs méhek ajándékát* és az új dráma megannyi más, nagyszerű alkotását, amelyek mindeddig nem találtak méltó megszólaltatókra.

1907

Peterdi Nagy László fordítása

FJODOR SZOLOGUB

HIMNUSZOK A HAZÁHOZ

1

Szülőhazám! Tenéked költöm,
Bútól gyötörve, himnuszom.
Nincs nálad kedvesebb a földön,
Oroszhonom!

Síkjaidon, zord némaságban,
Oly gyötrelem, szomoruság van,
Bánattól szürkék az egek,
Mocsaraid közt, bágyadozva,
Fonnyadt virágként kókadozva,
Látom halvány szépségedet.
Szigoruságától terednek
Elkomorul a bús tekintet,
S a lélek bánattal teli.
De még a kétségbeesésed
Is édesebb, mint égi kéjek,
Reménytelenség s béke is.

Nincs nálad kedvesebb a földön,
Szülőhazám, Oroszhonom!
Bútól gyötörve, néked költöm
Megannyi himnuszom.

1903

Baka István fordítása

ANDREJ BELIJ
PÉTERVÁR

Menekülés

Alekszandr Ivanovics egy Néva menti sugárúton igyekezett hazafelé; fény suhant tova; a Néva előbukkant a Kanavka boltozata alól; Alekszandr Ivanovics a kis, domború hídon megint ugyanazt az árnyékot vette észre.

Alekszandr Ivanovics hazafelé igyekezett nyomorúságos lakóhelyére, hogy egyedül gubbasszon és figyelje: a penészbogarak életét. Reggeli eltávozása menekülés volt a mászkáló penészbogaraktól; megfigyelései erre a gondolatra vezették Alekszandr Ivanovicsot: az éjszakai nyugodalom az eltöltött naptól függ; az ember hazaviszi azt, amit az utcán, a kis vendéglőkben, a teázókban átélt.

De mivel szokott ő hazatérni?

Az élmények szemmel nem látható uszályaként vonszolódtak tova; Alekszandr Ivanovics fordított sorrendben, mintegy a háta mögé szaladva élte újra át az élményeit; úgy rémlett, mintha olyankor szétnyílt volna a háta; mintha ezen a háton, akár valami ajtón – előbb hátrahajolva – ki akarna rohanni őbelőle magából egy gigász teste: annak a napnak az élményei.

Alekszandr Ivanovics arra gondolt, hogy mihelyt hazatér, a nap eseményei máris berontanak az ajtón.

Maga mögött hagyta a ragyogó hidat.

A hídon túl, az Izsákon, szikla támadt elő a homályból: zöld rozsdával bevont, súlyos karját kinyújtva – egy rejtélyes lovas; a ló a testőrgránátos bozontos kucsmája fölé lódította két patáját; a pata alatt meg ott imbolygott a bozontos gránátos kucsma.

A Lovas óriási arcát árnyék takarta; tenyere belevágódott a holdas levegőbe.

Attól a vészterhes kortól fogva, mikor a Bronzlovas idenyargalt, és lovával a finnországi gránitra rúgtatott – kettészakadt Oroszország; kettészakadt a haza sorsa is; szenvedve és sírva – az utolsó óráig kettészakadt Oroszország.

Olyan vagy te, Oroszország, akár az a ló! A sötétségbe, az ürességbe lendült a két első patád; de keményen belegyökerezett a gránittalajba – a két hátsó.

Akarsz-e te is elszakadni a téged tartó kőtől, ahogy elszakadt a talajtól némelyik eszelős fiad – akarsz-e te is elszakadni a téged tartó kőtől, és a levegőben lebegni kantár nélkül, majd pedig a vizek káoszába zuhanni? Vagy talán a ködöket széttépve száguldani akarsz a levegőn át, hogy fiaiddal együtt eltűnj a fellegekben? Vagy – ha már felágaskodtál, Oroszország – eltűnődtél a fenyegető sors előtt, amely idedobott – e zord észak kellős közepére, ahol maga a naplemente is órák hosszat eltart, ahol maga az idő, váltakozva, hol

fagyos éjbe, hol nappali ragyogásba csap át? Vagy a szökkenéstől visszariadva ismét leereszted patáidat, hogy a csalóka tájakról, prüszkölve, téres-tágas rónaságok mélyébe röpítsd az óriás Lovast?

De nem így lesz!...

A bronzló, ha egyszer hirtelen felágaskodott, és szemével méregeti a levegőt, nem engedi le a patáit: lesz – szökkenés a történelem fölött; lesz nagy kavarodás; meghasad a föld; egész hegyek omlanak le a nagy rengéstől, a szívünkhöz nőtt rónaságok kínjukban mindenütt felpúposodnak a rengéstől. A púpokon feltűnik Nyizsnyij, Vlagyimir és Uglics.

Pétervár pedig lesüllyed.

Azokban a napokban eliramlik helyéről a föld minden népe; nagy háborúság lészen – olyan háborúság, amilyet még nem látott a világ: ázsiaiak sárga hordái régóta meglakott helyökről felkerekedve véróceánokkal festik vörösre Európa mezőit; lészen, lészen – Csuzima! Lészen – új Kalka!...

Kulikovói Mező, várlak!

Felragyog azon a napon az utolsó Nap az én szülőföldem fölött. Ha nem jössz fel, te Nap, akkor ó, Nap, a súlyos mongol sarok alatt lesüllyednek az európai partok, és e partok fölött fodrot vet a hab; a föld szülte lények ismét az óceánok mélyére – a rég elfelejtett, ősszülött káoszba süllyednek...

Kelj fel, ó, Nap!

Türkizkék rés szállt az égen; szembe meg, a felhőn át, repült egy égő foszforból való folt, amely váratlanul – fényesen tündöklő holddá változott; minden szinte lángra gyúlt: a vizek, a kémények, a gránitok, két istennő az ív fölött, a háromemeletes ház teteje; az Izsák kupolája is derűsebben nézett; és lángra gyúlt a bronz babérkoszorú; egymás után kihunytak a szigetek apró fényei; a rejtélyes hajó a Néva közepén halászbárkává változott; még a rezes orrú, füles kucsmájú fedélzetmester pipájának parazsa is felcsillant a parancsnoki hídon; – az őrt álló tengerész fénylő lámpása is.

Ekkor – Alekszandr Ivanovics előtt élesen megvilágosodtak az emberi sorsok: tisztán lehetett látni, hogy bekövetkezik az, aminek sohasem volna szabad bekövetkeznie: így –világossá vált; visszarettent attól, hogy bepillantson a sorsába; megdöbbenten állt.

És a hold belevágott a felhőbe...

Megint eszeveszetten megiramodtak a gubancos karok, a ködfürtök; talányosán fel-felcsillant a foszforos folt...

Nem emberi, fülsiketítő bömbölés! Fényszóróját fel-villantva, benzinbűzt pöffentve egy automobil robogott ki az ív alól a folyó felé; és – sárga mongol pofák vágtak át a téren. […]

1916

Makai Imre fordítása

3. „KELETI LÉLEK” ÉS „NYUGATI FORMÁK” A „SZKÍTA MOZGALOM” ÉS AZ „EURÁZSIA-GONDOLAT” HELYE A 10–20-AS ÉVEK KULTURÁLIS MOZGALMAIBAN

A Kelet és Nyugat metafizikus szembeállítását célzó, az „istenhordozó orosz nép” messianisztikus küldetésére vonatkozó elképzelések sajátos lenyomatait képezik az 1917-es év eseményeinek közvetlen közelében született koncepciók, melyek a kor szellemének megfelelően sok esetben programnyilatkozatok, manifesztumok, kiáltványok formájában jelennek meg. A „Szkíták” csoportosulás egymástól igen eltérő szellemi és művészi arculattal rendelkező alkotókat fog egybe (A. Belij, A. Remizov, Je. Zamjatyin, Sz. Jeszenyin stb.), kiknek megnyilatkozásaiban közös elemként szerepel a kispolgári mentalitás ellen irányuló „barbár lázadás”, egyfajta „örök forradalmiság” gondolata, mely leggyakrabban „az öreg Nyugatot felforgató szkíta forgószél” metaforájában jelentkezik..

A „rothadó Nyugat” – „szendergő Kelet” szembeállításra épülő megváltás-koncepciók új lendületet kapnak a forradalom elemi erejű tombolásában, ám a „megtisztulás előfeltételeként” értelmezett kataklizma-élményt az értelmiség jó részénél hamarosan kiábrándultság, reményvesztés követi. A szellemi újjászületés perspektívái lezárulni látszanak, az események „Oroszföld pusztulásának” tragikus előjátékát sejtetik.

Az 1920–30-as évek orosz emigrációjában kialakult Eurázsia-eszmekör képviselői az orosz gondolkodásban merőben ellentétesnek, s (néhány kivételtől eltekintve) szellemi szinten is kibékíthetetlennek nyilvánított két gondolati hagyományt, a szlavofil és nyugatos elképzeléseket kísérlik meg összehangolni.

Az Eurázsia-gondolat születését dokumentáló első írások legfeljebb csak sejtetik, milyen polémiát válthat ki e koncepció, s mennyire „hozza lázba” a forradalom élményét még elevenen őrző, s annak szellemi tapasztalatát egybegyűjteni, rendszerezni, értelmezni akaró, emigrációba kényszerült értelmiséget. A kibontakozó vita hevében íródott cikkek, tanulmányok azonban már arról tanúskodnak, ahogyan e gondolat eszmekörré terebélyesedik, megérintve a szellemi élet különböző területein alkotó neves tudósokat, művészeket, politikusokat, akik hol lelkes egyetértéssel, hol szenvedélyes elutasítással reagálnak ezen új doktrína téziseire.

E mozgalom az orosz szellemi tradíciók folytatója abban az értelemben, hogy az értelmiség lelkiismeretére s felelősségére hivatkozva megoldást keres az új történelmi helyzetben felerősödött identitás-zavarok feloldására, s a pusztulásba hulló kultúra „feltámasztására”. A forradalom okozta szellemi talajvesztés átmenetiségét hangsúlyozva, nemcsak annak okait és előzményeit kutatják és értelmezik, de olyan aktív programban

gondolkodnak, mely egy új Oroszország különösségét szem előtt tartó kulturális modellt körvonalaz.

Az „Eurázsia" fogalom elsődlegesen geográfiai meghatározottságú: a mozgalom hívei „Eurázsiát" önálló kontinensnek tekintik, mely mind földrajzi sajátosságai, mind kulturális arculata révén organikus egészet alkot, s egyértelműen megkülönböztethető a „Nyugat", illetve a „Kelet" világától. E feltételezésből kiindulva merész kísérletre vállalkoznak: hatalmas térségek összekapcsolásának *történetfilozófiai, kultúrtörténeti* megalapozására, s ezen belül Oroszország, mint domináns tényező sajátszerűségének meghatározására irányuló törekvéseik egy most még csak virtuálisan létező, de a későbbiekben ténylegesen megformált szintetikus –eurázsiai – kultúra megteremtését célozzák.

E különös kultúrtörténeti projekció keretében elevenítik fel az orosz történelem során legmarkánsabban jelentkező szellemi áramlatokat, s alakítják ki viszonyukat e hagyományhoz a tudomány és a kultúra különböző területein végzett kutatások, kísérletek, hipotézisek összekapcsolásával. A viták középpontjaiban természetszerűleg elsősorban történelmi, etnikai és vallási kérdések állnak, melyek szükségszerűen fonódnak össze politikai-hatalmi megközelítésekkel. Nem kevés ellentmondást tartalmaz az Eurázsia - eszmekör híveinek viszonya a kereszténységhez, s azon belül is a pravoszláviához. Az Eurázsia, mint kultúrtörténetileg is definiálható térség elvéből kiindulva megkísérlik mintegy „kibékíteni" a pravoszláviát a pogány kultuszokkal, a buddhizmus és iszlám szellemiségével, ami ellentmond az európai civilizáció keresztényi megalapozottságát hirdető koncepcióknak. Egyháztörténészek, filozófusok, teológusok kapcsolódnak e vitába, gyakran egyoldalúnak s „utilitaristának" minősítve az eszmekör híveinek ezen a téren vallott nézeteit.

Az Eurázsia-eszmekör keretein belül kialakult társadalmi-politikai koncepció sem volt kevésbé vitára ingerlő, miután az 1917-es forradalmak szükségszerűvé tették, mintegy kikényszerítették az államiság problémájának újragondolását, középpontban egy „korszerűsített" birodalmi eszménnyel. Talán ezen a téren a leghatározottabb az Európával való szembeszegülés.: az összorosz államiság védelme egyaránt lényeges elem az egymással különben rivalizáló elképzelésekben. Az „egészséges" orosz identitástudat helyreállításában döntő szerepet szántak az államiság megerősítésének, egy új eurázsiai Impérium kialakításának. S éppen ez a mozzanat jelenti az Eurázsia-eszmekör mindenkori aktualizálhatóságát a hatalmi-politikai érdekeknek megfelelően. Az Eurázsia-eszmekör híveinek az a nézete, miszerint „Az európai demokratikus berendezkedés, mint olyan,

nyilvánvalóan nem alkalmazható az oroszországi feltételekre”[1] hozzájárult a sztálini totalitárius állam ideológiai megalapozásához.

Mindezek alapján Eurázsia-eszmekör nem tekinthető a XX. századi orosz gondolkodás múlékony jelenségének. Hatása azonban nem csak a teoretikus megközelítések szintjén mérhető, hanem a tudomány és a kultúra különböző szféráira gyakorolt inspiratív ereje okán. Az orosz kulturális tudat sajátosságainak vizsgálatakor időről időre felbukkanó, a történelmi folyamatokban jelentős alakváltozásokon átesett gondolati rendszer ott húzódik számos alkotói koncepció, művészi elképzelés eszmei hátterében.

[1] Pjotr Szvickij: Az eurázsiaiak érvei (1933) // Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Bp., 2004. 258.

A „SZKÍTÁK” KIÁLTVÁNYA

I. „Szkíta”

E szó hangjaiban a röptétől megmámorosodott nyíl füttye süvít; ívét a merész kéz hajlította biztos, súlyos íj rugalmassága szabta meg. Mert a szkíta lényege – az íja: a kéz és a szem erejének s a messzeségbe szüntelenül csapásokat küldő erőnek egyesülése.

A csernozjom, a fekete föld, az égből hullott aranyeke fiai ők, a szabad sztyeppéé, ahol a veszett vágtában még a nehéz, fűszeres illatú levegő is viharként kavarog a ló lángoló sörényére hajtott fej körül. Titokzatos, legendákkal övezett gyökerű törzs, melyet szívós, győzelmes áradat vetett nyugatról keletre, a sárga arcú, keskenyszemű, a bort koponyából vedelő barbár hordák síkságaira.

Olyan föld ez, amelyet leigázott az eke, ám szabadságát még mindig hegygerincek éles csúcsaival, sűrű bozótossal, áthatolhatatlan fenyves erdőkkel védelmezi.

S e szabadságtól s e földnek az ember egész lényét betöltő közelségétől az élet kiapadhatatlan, üdítő, tettre serkentő érzetével telik meg és dagad a kebel; ettől olyan tiszta a lelkesedés, ettől olyan merész a feszes, pendülő íj. Nincs cél, amely ellen fel ne merné ajzani az íjat ő, a szkíta! Nincs előítélet, amely meggyengítené a kart, mikor megfeszíti a húrt; nincs isten, aki kételyt suttogna ott, ahol világos és zengő az élet hívó szava. A szkíta elválaszthatatlan istenétől, ott hordja őt az övében: a kovácsolt isten az. A kurgánba döfi, markolatával felfelé, s hozzá fohászkodik, akaratának eszközéhez… De a rombolásban és az alkotásban nem keres más teremtőt, csak az önnön kezét – a szabad, merész ember kezét.

A szabad és merész emberét. Mert élettörvényeiből hiányoznak az egyedül üdvözítő Igaz-Igazság főpapjainak szekta-tilalmai, hiányoznak az Igazság-Igazságosság politikusainak háromszorosan képmutató tilalmai. Nincs bennük más, csak az Életnek, a Szépségnek az Igazsága, az őseredeti, igazi, az Igazságosságot és az Igazat meghatározó Igazság.

A szkítában él ez az igazság. S még idegen ruhában, idegen szokások közepette, fogolyként vagy a keresés lázában a hazai síkságoktól messzire szakadva, a *Bizánci* arannyal pompázó szolgáinak tömegében, az idegen, ellenséges rend vaspáncéljában is szkíta marad – és akkor is, az élet elé nyomuló, rikácsoló kispolgári tömegen keresztül is látja a saját Igazságát. Tudja, érzi ezt a tömeg: s kerüli. Irigykedve nézik a kasztráltak, dühödten a megvénhedt szerzetesek, akiknek bölcsességét térden állva kell kikönyörögni (így gondolják a sápadt cella-lények), s akik istenkáromlásnak hallják a szkíta serlegek csendülését a döntések óráiban. És állandó bizalmatlansággal, nem szűnő éberséggel lesik őket, a tömegben elvegyülteket az

„Igazságosságnak” az államiságra őrködő hívei: „Talán a szkíta nem mindig lázadásra kész?”

Mi, rokon szellemű emberek szűk köre a *Bizánci* udvarában élő szkítáknak éreztük magunkat a háború idején, amely a megpróbáltatások tüzével égette ki az Újnak, az Élőnek azokat a kis és gyenge hajtásait is, melyeken megpihent a szem a háború előtti években. Akkor is komoran néztek ránk mind a hozzánk közel állók, mind a tőlünk idegenek. Akkor is dühösen ostoroztak bennünket az „Igazság” megvénhedt szerzetesei, s kétszeres bizalmatlansággal lesték lépteinket a tömegben a régi rend „államférfiainak” besúgói.

„Talán a szkíta nem mindig lázadásra kész?”

Magányosnak éreztük magunkat. Bár tudtuk, a szkíta települések működési tere végtelen: a hópelyhekkel teli levegőjű északtól az Indus és a Gangesz forrásáig, a pálmákkal szegélyezett malabár partokig terjed: így vonta meg a szkíta határokat Hérodotosz. Végtelen a működési tér..., de súlyos lepellel borították a hontalan és rab élet századai, súlyos méregkeverékkel – rab vérrel – csúfították el a régi szkíták arcát. Hiszen erről már a régiek is panaszkodtak; már Plinius korában sokan voltak ők: Scythae degeneres et a servis orti… […]

Magányosnak éreztük magunkat...

A februári napok azonban utolsó cseppig feloldották ezt az érzést. Szemünk előtt szabad lendülettel, egyszerűségében csodálatos lendülettel egyik határtól a másikig életre kelt az addig szótlan, penészes ködtel borított Föld. A jelen hatalmas, mindent átfogó feladataként megvalósuláshoz közeledett az, amire nemrég csak szótlan rejtőzködő, titkolt álmainkban gondolhattunk. Nyílsuhanásként azonnal, fékezhetetlen mozdulattal lendültünk egyenesen előre a vágyott legszentebb célok felé. Eljött a mi időnk…

Mert ebben az egész világot hajnalpírba borító népfelkelésben vajon nem lett-é általánossá a lendület, amelyet korábban, magányosságunkban csakis a „magunkénak” gondolhattunk.

De teltek a napok – ha úgy vesszük sorra őket, hogy elkülönítjük a Forradalom élményeit egyetlen, egységes és megbonthatatlan Élménybe ötvöző feszültség időszakát, csupán néhány nap – és eloszlott e mindent átfogó lelkesedés délibábja. Az ár után a kitisztult horizontot lassan elborította, a messzeséget újra eltakarta a hínáros kispolgári apály... A szónoki emelvényeken, az újsághasábokon újra megszólaltak az „Igazságnak” az első árral elsöpört eunuchjai, az „Igazságosság” eszes, túlságosan is eszes politikusai. S az útkereszteződéseken kacsingatva,

pletykákról, hírekről sugdolózva újra felmorajlott a nekibátorodott s kispolgáriságában megerősített tömeg...

Scythae degeneres et a servis orti.

S újra mint régen, idegenül, szemrehányón, dühvel néznek ránk a gyengék,
akik nyugalmat keresnek, kényelemért esedeznek, s az erősek, akik vezetik a tömegeket. Mint régen, sőt még kevésbé: nem akarják a mi Igazságunkat. A szkíta közmondás szerint „az adós hazudni kényszerül". S vajon melyik az az
erős, a tömegek egykori vezetője, aki ezekben a napokban nem lett adósa a népnek anélkül, hogy törlesztett volna...

Újra szkítáknak, idegen tömegben kallódó, a hazai síkságoktól elszakított szkítáknak érezzük magunkat. De eltűnt a régi magányosságérzés. Mert a harc
napjaiban egymásra leltünk, tudjuk, hányan vagyunk mi s a hozzánk hasonlóak –
végtelen működési tereinken az idegen települések által egymástól elszakítottak. S tudjuk, hogy lesz, aki válaszol az új hívásra, az új – már közeli – lendülésre (mert nem soká tart a ködös szélcsend), a röptétől megmámorosodott szkíta nyíl süvítése.

II. A *Szkíták* első gyűjteményének oldalai 1916 tavasza óta, ködhomályos nehéz időkben, az engedelmesen hajló hátak, az istenfélő földighajlongások idején formálódtak. De már akkor tisztázódott előttünk, hogy e könyv – nem külső formájával, hanem lényegével s e lényeget átható szellemiségével – a „kibékíthetetlenség" kifejeződése.

Nem arról van szó, hogy a gyűjtemény egyes cikkeit az önkényuralmi cenzúra kihúzta, a többit pedig ugyanebben a gyűjteményben valószínűleg megcsonkította és bemocskolta volna. Nem is az a fontos, hogy a múlt rendőrrendszere számára „illegális" volt. A lényeg – mindenféle rendszer, „külső rend" számára – a nem békülő és megbékíthetetlen szellem útkereséseinek örök „forradalmisága", amelynek visszfénye – ha mégoly gyengén is – e gyűjtemény lapjaira is rávetült.

S legyen bár ez az elégedetlenség és kibékíthetetlenség a szellemi „szkíták" osztályrésze, s vessék bár szemünkre, helytelenül, a szellemi „hellének" nyugodt harmóniáját és csiszolt békülékenységét: igen, örökké létezik ez a szétválasztás, ez a szakadék, de nem a „hellén" és a „szkíta" között, hanem kettőjük és egy bizonyos harmadik örvendező között. Köztük és az örvendezők, a hellén-ruhát bitorlók között. S ha el is jő egyszer az írás szerinti kor, „amikor nem lesznek hellének és zsidók", mi tudva tudjuk, hogy mindig más-más táborban lesz „a hellén" és „a szkíta" egyfelől s ez a bizonyos „harmadik" másfelől, hogy lényegük kibékíthetetlen s lelkük összemérhetetlen.

A nagy orosz költő, aki egy pillanatra régi hellénné-epikureussá változott, mindenben – a kicsiben és a nagyban, az életben és a halálban, a szerelemben és a közös serlegben – a mértékletességet, csiszoltságot és a megbékélést dicsőítette…

Nem Szkíták vagyunk, barátim,
Nem kedvelem a részeg botrányt.

Mennyire idegen volt lelkétől, egész életétől az élet csendes, nyugodt élvezetének a hirdetése! S ha a bornak nem szabad „féktelenséget" szülnie, akkor vannak korok, időszakok, amikor még ennél is nagyobb bűn „az élet mámor-borát józan vízzel elkeverni".

A mérsékletnek most nincs helye:
Vágyom vad szkítaként vedelni bort!

S ez a kor és idő – mindig előttünk van; mindig forr előttünk az élet örök bora. Féktelenül isszák az őrültek, cseppenként nyalogatják a szellemi eunuchok. De míg az őrült felmenthető, a kasztráltat mindig csak elítélni lehet.

Vagy Brand – nem őrült? „…Majd egyszer megértik, hogy jobb elbukni, mint győzni, és a vereséget majd legfőbb győzelemnek nevezik" – vagy talán ez nem őrültség? Az ő „konzekvens akarata", „engedmény nélküli harca" is – talán nem esztelenség? A Gonosszal, a Kompromisszum szellemével vívott harca – ez talán nem szellemi „féktelenség"? Hagyatéka, a „mindent vagy semmit!" – talán nem az élet „mámor-bora"? És Brand szabadságának „quantum satis"-a – nem bűn, féktelenség és őrültség-e a világ minden kispolgára szemében?

Mert nem a Hellén áll szemben a Szkítával, hanem az egyetemes, „internacionális" örök Kispolgár. Az igazi „hellénben" mindig megvan a „szkíta" szent őrülete s a vad „szkítában" a „hellén" világos és fényes elméje. A Kispolgár viszont azért ölt hellén-ruhát, hogy harcoljon a szkítával, és mindkettőt megveti. Szava elválik tettétől, személyes morálja a párt-, társadalmi, állami moráltól, viszont számára a „tett" önértékű és azonos a „személyiséggel". Ő, a lomha és szürke az, aki meghajol a Kompromisszum szellemének: ő az, ki utálatosan vihog Brand „őrült" szavain: „tudjátok meg: a Sátán – a Kompromisszum szelleme!" Ő, a józan és simuló az, aki a számára ismeretlen igazságot – „kezdetben vala az Ige" – egy másik érthető és egyszerű formulával helyettesíti: „Im Anfang war die Tat"… Mert számára nem a Személyiség, hanem a Tett az önérték, a cél és a legfőbb bíró. Ő, az egyetemes Kispolgár az, aki a világkereszténységet lapos morállal fojtotta meg, ő az, aki ma a világszocializmus elpusztításán

dolgozik, a Kompromisszum szellemének igájába hajtva azt; ő az, aki a művészetet esztetizmusba, a tudományt skolasztikába, az életet pangásba, a forradalmat kicsinyes reformerkedésbe fullasztja. A kompromisszumos szocializmus, a morállal beszennyezett kereszténység, az esztetizáló művészet, a reformizmussá korcsosuló forradalom – mind az ő keze munkája; és ő, a „harmadik örvendező" az, aki kárörömmel, kezét dörzsölgetve kacarász, ő az, aki a hellén ruháját ölti fel: a szkíta kicsinyes, gonosz és fáradhatatlan ellensége.

S innen az ő örök ellenségeskedésük, innen – „halálos küzdelmük", a reakciósság küzdelme a „haladás", a „szocializmus", a „kereszténység" sokféle álarcában a forradalmi lényeg, a „konzekvens akarat" ellen minden területen, az élet és az alkotás minden szférájában: a politikában, a tudományban, a művészetben, a vallásban.

S bár e gyűjtemény szerzői között nem csupán „szkíták", hanem „hellének" is vannak, ellenségük mégis közös: ő „a harmadik", az örök győztes a jelenben, s az újra és újra legyőzendő a jövőben. Diadalmaskodjék bár a jelenben az egyetemes Kispolgár: a nevetésbe gonosz düh és félelem vegyül. Mert sejti ő, hogy hellén-álarccal sem tudja elrejteni igazi arcát; mert tudja ő: a szkíta nyilát el nem kerülheti.

1917

Meszerics István fordítása

VALERIJ BRJUSZOV
A HAJDANI SZKÍTÁK

Mi vagyunk, kikről regéltekhajdan
Félve-remegve a hellén mondák:
Kedvet lelők dáridókban, harcban,
Heraklész fiai, a gonosz szkíták.

A déli tengernél, a tágas sztyeppén
Száguldoztunk, mint a fergeteg.
Jöttünk remegték félelemtelten
Tigris partja és isztriai terek.

Rémült a világ akaratunkra,
Nyomunkban lángokkal villózottaz ég,
Dáriusz sem állt meg rohamunkra
S Kürosz szelíd volt,mint a szkíta cárnék.

Voltunk pajzs és tőr, tegez és kopja,
Íj és nyíl, páncél és lovak zablája:
Egész létünk részeg, vad tivornya,
Kiáltás, kacaj, csengés, fény hajszája!

Hóviharok, és jég óvtak minket.
A hideg űzött, hol várt a forgatag.
A bort késsel vágtuk, tincseinket
Dermedtté fogta és zörgette a fagy.

Igaz barátunk, jó tanítónk, bölcs
Árpabor pezsdítette ereinket –
Ott csörögtek, ha vérünk harcra tört,
S a sírba is vittük bronz kelyheinket!

Harcok, lakomák, vadász-vigasság:
Víg létünk ez, szép életünknek forma.
S rabot megölni volt dús mulatság,
Míg meggyűlt a máglya a halotti torra…

Ős kurgánok alatt lovon ülve,
Kincseik közt, mint rendelték apáik,
Alszanak cárjaink halál-örökre,
Álmukban harc dúl, zengnek harsonáik.

Ifjaink oldalt csendben guggoltak,
S míg vendégeinkre mámor szállott,
Ezüstből-csontból lovakat faragtak:
Lányainknak szerény mulatságot.

S körülfogván büszke, zord papunkat,
Füstölgő fáklyánkat az égbe szúrtuk.
És féktelen-lelkes himnuszunkat
Szilaj táncba vágva viharként zúgtuk!

1917

Bazsó Márton fordítása

ALEKSZEJ REMIZOV
ÉNEK OROSZFÖLD PUSZTULÁSÁRÓL

[…] Rongyosan és némán állok a pusztaságban, ahol valamikor Oroszország volt.
Lelkem pecséttel lezárva.
Mindenem, amim volt, mind széthordták, letépték rólam a ruhát.
Mire van szükségem?
Nem tudom.
Semmi sem kell nekem. Élnem sincs miért.
Lelkemben harag forr, tehetetlenül: hiszen fél életem hamvadt el azon Oroszországért, amely most semmivé változott, holott minden lehetett volna.
Kényszert akarok a szabadság helyett, rabságot a testvériség helyett, béklyót az erőszak helyett.
Torkig vagyok az emberi tétlenséggel, dicsekvéssel, a tovatűnő üres szóval.
Bánatom mérhetetlen.
Nincs hitem Oroszországban, nincs többé templom, mert hát vajon templom-e az, ahol az ideiglenest magasztalják?
Az idő is elveszett, nincs többé, vége az időnek.
Nem a pusztulás szörnyű, de nem halhat meg az ember önmagáért. Mivel nincs már miért meghalni, minden elpusztult.
És a mélységből felkel a rossz angyala – feje fölött ezüst ötlapú csillag, hét sugárral, és az angyal félelmetes.
– Pusztulj el énérettem!
Nincs megváltás az égből.
Haragom ádáz. […]
Sötétség fent és lent.
S az ég összecsavarodott, akár a tekercs.
És nincs Isten.
Eltűnt Ő abban a tekercsben, a csillagokkal, a nappal és a holddal együtt.
Fekete mélység tátong fönt és lent.
És az ördög elveszítette létének értelmét, Júdás nyárfáján lóg.
De valamiért még élnek mind.
S minél hangosabban kiabál az ember, annál jobban retteg.
Olyanok, mint az anyjukat veszített gyermek.
És nem értik azt a bánatot, amely nékik adatott.
Hamarosan elkövetkezik az utolsó óra, hamarosan üt.
Háromnegyed tizenkettő.

Halljátok! Nincs semmi, sem Kreml, sem Oroszország – csak kietlen pusztaság.
Jöjj és építs! Jöjjön, akinek kedve tartja, és végezze munkáját, új Oroszországot emeljen az üszök helyén.[…]

1918

Gellért György fordítása

PJOTR SZAVICKIJ
AZ EURÁZSIA–ESZMEKÖR

Az Eurázsia-eszme a legutóbbi években jelent meg az orosz szellemi életben, s hosszabb-rövidebb időre magára vonva a figyelmet, talán bizonyos tekintélyt is vívott ki magának. Az Eurázsia-eszmekör hívei egy meghatározott filozófiai-publicisztikai mozgalmat megalapozó orosz irodalmárok, s a szellemi élet más képviselői, akik világnézetük azonossága alapján tömörültek egy csoportba, nem sokkal az orosz értelmiség 1919-20-as nagy emigrációs hulláma után. Első publikációjuk (egy cikkgyűjtemény) Szófiában jelent meg 1921-ben. Ezt a gyűjteményt a későbbiekben újak követték.

Az Eurázsia-eszmekör hívei egy új koncepciót képviselnek mind a gondolkodásban, mind a hétköznapi életben. Az alkotó értelmiség azon tagjai, akik az élet alapkérdéseit új megközelítésben vizsgálják annak megfelelően, amit az elmúlt évtizedben átéltek az ez idáig uralkodó világlátás és életrend radikális átalakulása következtében. Egyidejűleg új földrajzi és történelmi meghatározást adnak Oroszországnak, s mindannak a világnak, amit ők orosznak, illetve „eurázsiainak" neveznek. A csoport elnevezése „földrajzi" eredetű. Nevüket onnan kapták, hogy az óvilág eredeti tömbjén belül – amit a földrajz korábban két kontinensre, Európára és Ázsiára osztott – megkülönböztettek egy harmadik, középső kontinenst: Eurázsiát.

Az Eurázsia-eszmekör hívei szerint tisztán földrajzi értelemben véve a Nyugat- és Kelet-Európát együttesen jelölő „Európa" fogalom tartalmatlan és értelmetlen. Nyugaton – a földrajzi határok tekintetében – kiterjedt partvonalak övezik, a földrész félszigetekre és szigetekre bomlik, keleten a kontinens tömbje zárt, csak helyenként érintkezik a tengerekkel. Hegyrajzi értelemben nyugaton hegyek, dombok és völgyek bonyolult láncolata jellemzi, míg keleten kiterjedt síkságot találunk, amit csak a peremrészeken öveznek hegyek. Az éghajlat nyugaton óceáni, viszonylag jelentéktelen különbséggel tél és nyár között, keleten ez a különbség igen nagy: a nyár forró, a tél pedig meglehetősen zord, stb., stb. Azt mondhatjuk, hogy a Kelet-

európai – vagy ahogyan az Eurázsia-eszmekör hívei nevezik, „Fehér-tengeri–Kaukázusi síkság” földrajzi természetéből adódóan sokkal közelebb áll a tőle keletre fekvő Nyugat-szibériai és Turáni alföldhöz, mint Nyugat-Európához. E három síkság – az őket egymástól elválasztó Urállal és Aral-Irtisi vízválasztóval, valamint kelet, dél-kelet és dél felől határoló hegységekkel (az orosz Távol-Kelet, Kelet-Szibéria, Altáj, Közép-Ázsia, Perzsia, Kaukázus és Kisázsia hegyei) – egy sajátos, egyedülálló világot alkot, amely földrajzilag különbözik mind a tőle nyugatra, mind a tőle keletre, dél-keletre és délre fekvő országoktól. Ha az egyik kontinenst Európának, a másikat Ázsiának nevezzük, akkor az imént ismertetett középső, az előző kettőt összekötő világot joggal hívhatjuk Eurázsiának.

Az eddigi kettő helyett három földrész megkülönböztetése az óvilágon belül nem az Eurázsia-eszmekör híveinek leleménye, hanem abból a szemléletből következik, amit korábban már – főleg orosz – geográfusok is megfogalmaztak (lásd például V I. Lamanszkij professzor 1892-es munkáját). Az Eurázsia-eszmekör hívei csak élesebben fogalmaztak, és az újból „felismert” kontinensnek azt a nevet adták, amit a korábbiakban időnként az Óvilág egész tömbjére, a régi „Európára és Ázsiára”, ezek együttesére alkalmaztak.

Oroszország „Eurázsia” alapvető területeit foglalja el. A következtetés, miszerint ezek a területek nem két kontinens részei, hanem inkább egy bizonyos harmadik, önálló földrészt alkotnak, nem csak földrajzi jelentőségű. Amennyiben „Európa” és „Ázsia” fogalmának meghatározott kultúrtörténeti jelentést is tulajdonítunk – mint „európai” és „ázsiai” (asiatic–asian) kultúrák egy bizonyos körének – akkor az „Eurázsia” megjelölésnek koncentrált kultúrtörténeti jelentéssel kell bírnia. Az „ázsiai” (asiatic) melléknév az egész kontinensre vonatkozik, ugyanakkor az „Eurázsia”, „eurázsiaiak”, „Eurázsia-eszmekör” kifejezések relatív töve az első, legrégebbi megjelölés (asian), de ez esetben nem azért, mert az „ázsiaiság” (azijsztvo) kizárólag a római provinciákra és tartományokra (dioecesis) vezethető vissza. Ellenkezőleg, az Eurázsia-eszmekör hívei egy sokkal szélesebb értelemben vett történeti és földrajzi világban gondolkodnak. Maga az „ázsiai” (asiatic) kifejezés viszont – félreértések sorának köszönhetően – indokolatlanul negatív színezetet kapott az európai szóhasználatban. E tudatlanságból eredő, alaptalan megbélyegzésen csakúgy léphetünk túl, ha az „Eurázsia-eszme” (jevrazijsztvo) kifejezésben is megtalálható legrégebbi elnevezést (asian) vesszük alapul. Ebben az értelemben az „ázsiai” megjelölés már nem csak Kisázsiára, hanem egész Ázsia kultúráira vonatkozik. Az Eurázsia-eszmekör hívei többek között nagyra tartják az apostoli és az azt követő idők Ázsiájának kultúráját (a hellenisztikus és a bizánci kultúrát), sok tekintetben éppen ebben látva a modern értelemben vett szellemi és kulturális alkotás előképeit. Ez a meghatározás rámutat, hogy Oroszország szellemi létébe –

egymással nagyjából megegyező arányban – a legkülönfélébb kultúrák elemei épültek. Dél, Kelet és Nyugat hatása összefonódva, egymást követően jelentett domináns tényezőt az orosz kultúrában. Dél ezekben a folyamatokban legfőképpen a bizánci kultúra formájában jelenik meg, hosszantartó és alapvető hatást gyakorolva Oroszországra. Ez a hatás kb. a 10–13. században volt a legintenzívebb. Kelet ebben az esetben elsősorban mint – a fenti értelemben véve jellegzetesen „ázsiainak" (asian) tartott – „sztyeppi" civilizáció van jelen. Az Óvilág jelentős részét egy meghatározott történelmi időszakra elfoglaló Mongol–tatár birodalom példája kétségtelenül nagy és pozitív szerepet játszott az orosz államiság kialakulásában. A keleti sztyeppék életmódja is erősen hatott Oroszországra, leginkább a 13–15. században. A 15. század végétől az európai hatás erősödött fel és a 18. századra meghatározóvá vált. Az orosz kultúra az Óvilág kultúrszféráinak megkülönböztetésekor alkalmazott, gyakran pontatlan, ugyanakkor a lényegre utaló kategóriák – úgymint „európai" és „ázsiai" – egyikébe sem sorolható. Az orosz kultúra ötvözi, s egy meghatározott egységbe tömöríti mindkettő elemeit. Ezért – a kultúrák fenti osztályozása szempontjából – közelebb áll a lényeghez, ha az orosz kultúra az „eurázsiai" meghatározást kapja, nem pedig valamilyen más minősítést. A múlt általunk ismert legnagyobb és legsokoldalúbb kultúrái közül kettő volt ténylegesen „eurázsiai", mégpedig a hellén „Nyugat" és az ősi „Kelet" vonásait egyesítő hellenisztikus, valamint az ezt folytató bizánci kultúra, mint a késői antikvitás és a középkor kelet-mediterrán kultúrvilága (mindkettő virágzó területei az orosz földek történelmi magjától délre fekszenek). Igen figyelemre méltó az orosz és bizánci kultúrát összekötő történelmi kapcsolat. A harmadik nagy „eurázsiai" kultúra az előző kettő történelmi örököse.

Létezésének földrajzi koordinátái szerinti alapjait az „eurázsiai" orosz kultúrközeg – mint erős történelmi vázat – egy másik „eurázsiai" kultúrától kapta. Ezt követően az ázsiai (keleti hatás!) és az európai (nyugati hatás!) kulturális rétegek fokozatos egymásra épülésével az orosz kultúra megerősödött „eurázsiai" minőségében.

Az Eurázsia-eszmekör hívei az orosz kultúrát „eurázsiaiként" meghatározva felismerik annak különlegességét. E tekintetben több elődöt mondhatnak magukénak, mint tisztán földrajzi meghatározásaik szintjén. Adott esetben ide sorolható az összes szlavofil gondolkodó, többek között a filozófus-publicista Gogol és Dosztojevszkij. Az Eurázsia-eszmekör hívei nézeteik alapján az orosz filozófiai és történelmi gondolkodás nagy tradíciójának folytatói. Szűkebb értelemben ez a tradíció a 19. század 30-as, 40-es éveihez nyúlik vissza, amikor is a szlavofilek megkezdték működésüket. Tágabb értelemben véve ehhez a tradícióhoz kell számítani az óorosz irodalom számos alkotását a 15–16. század fordulójáig visszamenőleg. Bizánc bukása (1453) után, mely megerősítette az oroszokat

abban a tudatban, hogy ők a Pravoszlávia őrzői, valamint a bizánci kulturális örökség továbbvivői, Oroszországban olyan eszmék születtek, melyek bizonyos értelemben a szlavofilizmus és az Eurázsia-eszmekör előképeinek tekinthetők. Az Eurázsia-eszmekör ilyen „úttörői" mint Gogol és Dosztojevszkij, de más szlavofilek és a hozzájuk közelállók is, mint Homjakov, Leontyev, stb. történelmi nagyságukban fölülmúlják az eszmekör mai híveit. Mindez persze nem teszi semmissé azt a körülményt, miszerint a szlavofileket és az Eurázsia-eszmekör híveit hasonló gondolatok foglalkoztatták, s ezeket a gondolatokat az utóbbiak hívei bizonyos esetekben pontosabban fogalmazták meg, mint nagy elődeik.

A szlavofilizmus és az Eurázsia-eszmekör alapvető történetfilozófiai koncepciói közötti genetikai kapcsolat kétségtelen létezése ellenére nem kell annak jelentőségét eltúlozni. Ha egészében vizsgáljuk a kérdést, kiderül, hogy a két áramlat viszonya nem vezethető le egyszerűen csak a genetikai kapcsolatból. Annak lehetőségét, hogy Oroszország egy új történelmi jelentőségű európai–ázsiai (eurázsiai) kultúra központjává váljék, az Eurázsia-eszmekör hívei olyan szemléletesen és jól érzékelhetően tárják föl, ahogyan ezt a szlavofilek sohasem tették. Ennek oka – többek között – a szlavofilizmus történetfilozófiai koncepciójának bizonyos vonásaiban keresendő.

Az Eurázsia-eszmekör hívei az orosz kultúrának ezt a minőségét semmiképpen sem tartják a gyengeség vagy az értéktelenség jelének, mint ahogyan ezt Oroszország néhány olyan nyugati rágalmazója teszi, aki hajlamos az orosz kultúra negatív értelemben vett „ázsiai jellegéről" beszélni. Ellenkezőleg, az Eurázsia-eszmekör hívei az orosz kultúra ilyetén minőségében látják annak biztosítékát, hogy Oroszország megtalálta és a jövőben is megtalálja azt a szintetikus megoldást, ami nem csak az orosz, hanem a környező népek életének is megfelelő alapjául szolgál. Az Eurázsia-eszmekör hívei az általuk vizsgált történelmi közegen belül azért is várják az eurázsiai kultúra – mint szintetikus kultúra – új évszázadának eljövetelét, melynek megteremtésében Oroszországnak alapvető szerepet kell játszania, mert a szlavofilek egy szemmel láthatóan nehezen védhető pozíció mellett foglaltak állást akkor, amikor a „szlávságot" mint Oroszország kultúrtörténeti különlegességét meghatározó eredőt hangsúlyozták. A különféle szláv népek között magától értetődően kulturális-történeti és mindenek előtt nyelvi kapcsolat áll fenn. A szlávságnak – mint a kulturális különlegesség eredőjének – fogalma azonban, a napjainkra kialakult empirikus jelentésében, nem sokat mond. A bolgárok és a szerbhorvátok, szlovének kulturális arculatának feltárása a jövő feladata. A lengyelek és a csehek ebben az értelemben a nyugati „európai" világhoz tartoznak, s annak egy kulturális régióját alkotják. Oroszország történelmi különlegessége nyilvánvalóan nem határozható meg kizárólag vagy akár elsősorban azzal, hogy a szláv világhoz

tartozik. Ezt megérezve a szlavofilek és Leontyev is Bizáncra összpontosították gondolataikat. Miközben azonban Oroszország és Bizánc kapcsolatainak fontosságát hangsúlyozták, nem adtak és nem is adhattak egy olyan meghatározást, amely megközelítőleg pontosan s a maga arányaiban fejezhette volna ki az orosz kultúrtörténeti tradíció jellegét, s ugyanakkor a bizánci örökséggel való „egylényegűségét". Az „Eurázsia-eszme" bizonyos fokig mindkettőt magában foglalja.

Az „Eurázsia-eszme" formula jelzi, hogy Oroszország múltbeli, jelenlegi és jövőbeli kulturális különlegességét lehetetlen kizárólag a „szlávság" fogalmával megmagyarázni és meghatározni; rámutat, hogy az orosz kultúra különlegességének forrása az „európai" és az „ázsiai" (asiatic–asian) elemek ötvöződésében keresendő. Miután ez a formula rögzíti ezen elemek jelenlétét az orosz kultúrában, egyértelművé teszi az orosz és a történelmi jelentőségű alkotói bázissal rendelkező különféle ázsiai (asiatic–asian) kultúrák világának kapcsolatát; ezt a kapcsolatot az orosz kultúra egyik legerőteljesebb vonásaként tünteti föl; rokonítja Oroszországot Bizánccal, amely ebben az értelemben véve szintén „eurázsiai kultúra".

1923

Sarnyai Csaba fordítása

NYIKOLAJ BERGYAJEV
AZ EURÁZSIA-ESZMEKÖR HÍVEI

[...] Van azonban az Eurázsia-eszmekörben néhány veszedelmes és gonosz vonás is, amely ellen fellépni szent kötelességünk. Sok régi orosz bűnt átörökít, s azokat még inkább felnagyítja. Az Eurázsia-eszmekör hívei érzékelik a világkrízist. Azt viszont nem látják, hogy az újkori történelem végnapjai, melyeket most átélünk, egyúttal egy, a hellenizmus korát idéző új, egyetemes korszak kezdetét jelzik. A nacionalizmus az újkori történelem szülötte. Napjainkban az önmagába zárkózó nemzeti lét ideje végképp lejár. Minden, ami korábban nemzeti alapon szerveződött, most bekapcsolódik a világméretű körforgásba, és megnyílnak előtte a világ térségei. Kelet és Nyugat kultúrái kölcsönösen hatnak egymásra. Nyugat autarkiája megszűnik – Keleté nem különben. A hellenizmus kora valójában egy eurázsiai kultúra kora volt abban az értelemben, hogy benne egyesült Kelet és Nyugat, Ázsia és Európa. Ebben a megközelítésben az Eurázsia-eszmekör nem más, mint univerzalizmus, mely a kereszténységet volt hivatott előkészíteni. A mai Eurázsia-eszmekör azonban ellene van mindennek, ami egyetemes, s az eurázsiai kultúrmodellt statikusan zártnak képzeli.

Az Eurázsia-eszmekör hívei nacionalisták akarnak maradni, elzárkóznak Európától, s ellenségesek vele szemben. Ezáltal mintegy megkérdőjelezik a pravoszlávia egyetemes jelentőségét és Oroszország azon küldetését, hogy mint Keletet és Nyugatot egyaránt magába foglaló hatalmas ország, egyesítse magában a világtörténelem két áramát. Az ő úgynevezett eurázsiai kultúrájuk csak egy lesz a zárt keleti, ázsiai kultúrák sorában. Azt akarják, hogy a világ maradjon így széttagoltan, Európa és Ázsia ne egyesülhessen – vagyis lényegében ellenlábasai az Eurázsia-gondolatnak.

Eurázsia pusztán földrajzi terminus marad, és nem válik kultúrtörténeti jelentőségű fogalommá, ellentétévé mindenféle bezárkózásnak, elbizakodottságnak és önelégültségnek. Oroszország mostani küldetésének semmi köze ahhoz a feladathoz, mely még a régi, I. Péter előtti Oroszország számára jelöltetett ki. A feladat éppen nem elzárkózni, hanem kijutni a világ hatalmas térségeire. És a nyitás, az egyetemes térbe való kilépés egyáltalán nem Oroszország európaizálását, a nyugati hatalmaknak való alárendelését jelenti, hanem a Nyugat előtt a maga eszmei kincseit feltáró Oroszország kulturális hatásának érvényesülését. így kell létrejönnie a világban annak az egységes szellemi kozmosznak, melyet az orosz nép saját adományaival nagymértékben gazdagítani köteles.

A 19. században az orosz tudatban kialakuló orosz eszme mindig is ilyen volt. És az Eurázsia-eszmekör képviselői hűtlenek lettek ehhez az orosz eszméhez, szakítanak vallási-nemzeti filozófiánk legnagyszerűbb hagyományaival. Szellem tekintetében reakciósok, hiszen Homjakovhoz és Dosztojevszkijhez képest ez jócskán visszalépést jelent. Partikularisták, ellenségei Dosztojevszkij szellemének, azaz mindannak, ami egyszerre lehet orosz és általánosan emberi. Nekik Danyilevszkij többet jelent, mint Dosztojevszkij. Homjakov és Dosztojevszkij csodálatos szavakat találtak a Nyugat-Európához, a „szent csodák e földjéhez" való viszony kifejezésére, dicső halottai és nagyszerű emlékei tiszteletére. Konsztantyin Leontyev rajongott a Nyugat kultúrájáért, nagyszerű katolikus, arisztokratikus, művészi múltjáért. Ideológiáját tekintve Leontyev harcos antiszlavjanofil és antinacionalista, másfelől sokban rokona Csaadajevnek, s közel áll Vlagyimir Szolovjovhoz, az Eurázsia-eszmekör mostani hívei viszont annál kevésbé hagyatkozhatnak rá hagyományaik megteremtésében.

Az Eurázsia-eszmekör képviselőinek viszonya Nyugathoz és a nyugati kereszténységhez alapjaiban hamis és egyáltalán nem keresztényi. A gyűlölet kultiválása, a más népektől való undor oly bűn, amelyért vezekelni kell. Egyetlen népre, fajra, kulturált világra sem süthető rá a bélyeg, hogy hazugabb és gonoszabb mindenki másnál. Ez messze nem keresztényi szemlélet. A kereszténység nem engedi meg a jó és a rossz, a fény és az árnyék efféle földrajzi és etnográfiai elkülönítését. Isten színe előtt a jó és a gonosz, az igazság és a hazugság nem osztható fel Kelet és Nyugat, Európa

és Ázsia között. A kereszténység, nem pedig a 19. századi ember tudatosította a világban: hogy nincs hellén és nincs zsidó. A nyugati kereszténység, a katolicizmus gyűlölete gyilkossággal felérő bűn, a nyugati népek szellemiségének megtagadása, életük és megváltásuk forrásának elutasítása. A katolicizmus gyűlölete szemmel láthatóan az Eurázsia-eszmekör programjának egyik lényeges pontja. Jellemző, hogy általában éppen azok ellenzik különösen a katolicizmust, akik a pravoszláviába klerikális és autoriter katolikus vonásokat csempésznek.

Az Eurázsia-eszmekör képviselőinek a katolicizmushoz való viszonyában van valami mélyen provinciális és elavult, rég letűnt koroktól örökölt, ami nem felel meg a világ jelenlegi kulturális színvonalának. Az Antikrisztus átveszi az uralmat a világ felett, az orosz birodalom megszűnt kereszténynek lenni, az Antikrisztus fészkévé lett, de az Eurázsia-eszmekör hívei még mindig a lengyel katolikus papokkal és a jezsuitákkal vannak elfoglalva, akik néha valóban elítélendő dolgokat vittek véghez, a világméretű katasztrófában viszont vajmi kevés szerepük van.

Az Eurázsia-eszmekör képviselői feleleventik Danyilevszkij történetfilozófiai teóriáját, a magukénak vallják naturalizmusát és nominalizmusát. Danyilevszkij és az Eurázsia-eszmekör híveinek történetfilozófiai nézeteiben az emberiség realitásának nominalisztikus tagadása, azaz a nominalizmus egy naiv, filozófiailag nem eléggé megalapozott formája körvonalazódik. Nemzet dolgában az Eurázsia-eszmekör képviselői realisták, az emberiséget illetően pedig nominalisták. Ám a reális egységek nominalisztikus bontását nem lehet önkényesen abbahagyni ott, ahol éppen tetszik. A nominalizmus nem ismerheti el létezőnek sem a nemzetet, sem az emberi individuumot – a reális egységek bontása a végtelenségig megy. Ha pedig az emberiséget és a kozmoszt nem létezőnek tekintjük, az összes többi fokozat is természetszerűleg irreálissá válik.

Mintha az Eurázsia-eszmekör képviselői vissza akarnának térni a pogány partikularizmushoz, melyet a keresztény szellem már rég meghaladott. Ha az emberiség mint szellemi egység és realitás nem létezne, nem volna kereszténység sem, az Ige megtestesülése és a megváltás pedig értelmét vesztené. Álét hierarchikus fokozataként értelmezett emberiség létének és egységének tagadása lényegében a Krisztus istenemberségéről szóló dogma elutasítása. Az egyházi nacionalizmus és partikularizmus szélsőséges formája pogány reakció a kereszténység körén belül; a Krisztus istenemberségét kimondó igazság elfogadására való képtelenség. A test és a vér megoszt, a szellem és a lélek egyesít. Az emberiség létét és egységét tagadni ugyanakkora tévedés, mintha a nemzet létét és egységét tagadnánk. A világ hierarchikus rendben szerveződik, konkrét egysége a mindenségnek. Épp ezért az irracionalizmus ugyanolyan eretnekség, ugyanúgy absztrakció, mint

a nacionalizmus. Az Eurázsia-eszmekör hívei túl könnyelműen kezelik a kereszténység és a pogány partikularizmus kölcsönhatásának kérdését, és a nyugtalanító probléma elől a társadalmi „gyónás" érzelmességébe menekülnek.

Az Eurázsia-eszmekör képviselőinek igazuk van, amikor azt állítják, hogy a nyugat-európai kultúra egyáltalán nem univerzális, nem is egyedülálló, nem egyéb, mint a korlátoltság jegyeit magán viselő romano-germán kultúra. De az európai kultúrán belül is jelentős különbségeket fedezhetünk fel a román és a germán típusú kultúrák között. A franciák számára a germán kultúra csaknem annyira Kelet – azaz nem Európa –, mint az orosz vagy az indiai. A kultúra mindig nemzeti, sohasem nemzetközi, mindazonáltal vívmányait tekintve nemzetek fölött álló, alapjaiban pedig univerzális. Az emberi kultúra univerzális gyökere nem romano-germán, hanem antik. Az orosz kultúra gyökerei is megtalálhatók a görög kultúrában, csakúgy, mint az európai népeké. Nemcsak Kelethez tartozunk, de hellén örökségünk révén Nyugathoz is. Platonisták vagyunk. A nyugati emberek többségükben arisztoteliánusok. A hellén szellem, az univerzális hellén géniusz mibennünk elszunnyadt. Végérvényesen ázsiai, keleti emberekké váltunk volna, ha megtagadtuk volna a görög patrisztikát, Alexandriai Szent Kelement, a kappadokiai atyákat, ha végképp behódoltunk volna a turáni hatalomnak. S nekem úgy tűnik, az Eurázsia-eszmekör hívei a hellén szellemi örökséggel szemben a turáni eredetű testi adottságokat részesítik előnyben, s inkább dicsekszenek Dzsingisz kán örökségével, mint azzal, ami Platónhoz és a görög egyházatyákhoz fűzi őket.

Az eurázsiai történetfilozófia színtiszta naturalizmus. A nacionalista-rasszista és földrajzi szemléletű történetfilozófia éppoly anyagias, mint a gazdasági materializmus. Tagadja, hogy a filozófia története az emberi szellem története volna. Elfelejti, hogy Keleten és Nyugaton túl, a fajok, s a vér szülte ellentéteken túl még ott a szellem birodalma – csupán ezért létezhet kereszténység a világon. A szlavofilek kevésbé voltak naturalisták. Kijárták a germán idealizmus iskoláját, és belülről győzték le. Az eurázsiai gondolkodásból hiányzik a szellemi szabadság kategóriája, mely Homjakov filozófiájának alapját képezte.

Az a benyomásunk támad, hogy az Eurázsia-eszmekör hívei számára a pravoszlávia mindenekelőtt néprajzi adottság, folklór - a nemzeti kultúrát meghatározó központi tényező. Kívülről, történeti szempontból közelítik meg, nem pedig belülről, mint a szellemi-lelki élet egyetemes jelentőségű tényét. Épp ezért oka pravoszláviának leginkább a hétköznapi, közönséges oldalát, statikusan képlékeny formáit értékelik a legtöbbre. Itt természetesen nem az Eurázsia-eszmekör tagjainak egyéni vallási tapasztalatairól beszélek, hanem közös szemléletükről.

Az Eurázsia-eszmekör képviselői kedvelik az orosz kultúra turáni elemeit. Néha már-már úgy tűnik, hozzájuk nem az oroszság áll közel, hanem az, ami ázsiai, keleti, tatár vagy mongol vonás az oroszban. Szemmel láthatóan többre becsülik Dzsingisz kánt, mint Szent Vlagyimirt. Számukra a Moszkvai Fejedelemség megkeresztelt tatár birodalom, a moszkvai fejedelem pedig a pravoszlávia befolyása alá került tatár kán. És ebben a szívüknek oly kedves birodalomban hol az ázsiai néptörzsek kiirthatatlan pogány hitvilága, hol pedig a legyőzhetetlen iszlám hatása érezhető. Az Eurázsia-eszmekör híveinek fejedelemségében a kereszténység nem aratott végső diadalt. Az iszlám szeretete, a mohamedán valláshoz való vonzódás nagyon is jellemző rájuk. Szívükhöz közelebb állnak a mohamedánok, mint a nyugati keresztények. A Nyugat keresztény felekezeteivel vívott harcban bármikor készek csatlakozni a kelet-ázsiai, nem keresztény vallásokhoz. Ez pedig minden kétséget kizáróan a vallásos lelkület torzulása, bizonyos mértékig a kereszténység ellen elkövetett árulás.

Ideje lenne az Eurázsia-eszmekör híveinek ismét feltenni Vlagyimir Szolovjov kérdését: „Mégis miféle Kelet akarsz lenni – xerxészi vagy krisztusi?" A xerxészi Kelet rabul ejtette őket, önmagukban nem tudják, az orosz népben nem is akarják legyőzni. Pedig a bolsevizmus is ennek a „xerxészi Keletnek" a szülötte. Az orosz nép jövője attól függ, hogy sikerül-e legyőznie magában a nem keresztény Keletet, a tatár őserőt, letörölni az orosz nép arcáról Lenin mongol vonásait, melyeket még az ősi Oroszországtól örökölt. Maximálisan egyetérthetünk azzal a nézettel, hogy a tatár elnyomatás hatalmas jelentőséggel bír az orosz történelemben, mely nem kizárólag negatív, hanem pozitív is lehet, hiszen jelentős mértékben hozzájárult az orosz nép jellegzetes, a nyugatitól oly különböző kulturális arculatának kialakításához. Ám ez korántsem eredményezhet tatár öntudatot, és az orosz eszme turáni ideológiával való fölcserélését. Az Eurázsia-eszmekör képviselői számára azonban elvész az orosz szellemiség, az orosz eszme, az egyetemes kereszténység orosz változatának sajátos, egyedülálló volta.

Az a statikus állapot, melytől az Eurázsia-eszmekör korunk viharos változásaira reagáló hívei úgy megittasultak, voltaképpen nem orosz, hanem tatár-ázsiai nyugalom. A kereszténység természeténél fogva dinamikus, a világtörténelemben viharos fejlődést váltott ki. A végtelen örökre szóló ontológikus kifejezésére semmiféle véges fogalom nem alkalmas. Az Eurázsia-eszmekör híveinek Oroszországában nyoma sincs Dosztojevszkij Oroszországának. Itt érdemes megemlíteni, hogy Dosztojevszkij az orosz történelem péteri periódusában bukkant fel. Az sem érezhető, hogy az Eurázsia-eszmekör hívei közel állnának Szent Szerafim szellemiségéhez, aki ugyancsak a péteri periódus kiemelkedő alakja. Az Eurázsia-eszmekör képviselőitől idegen a 19. század orosz vallásfilozófiájának nyugtalan,

kutató, dinamikus, tragikus szelleme. Ebben a vallásfilozófiában turáni ideológiának halvány árnyéka sem volt.

Az Eurázsia-eszmekör képviselőinek statikus jellegű köznapi, ősi pravoszláviája az iszlám szellemével rokon, ezt ők maguk sem tagadják. Az orosz pogányságot tartják nagyra, mely a régi oroszok mindennapjait igen erősen áthatotta. Aki úgy véli, hogy ez az élet újjászülethet, az korunk természetét egyáltalán nem érti. Átlépünk az új keresztény szellemiség századába, és vallási tekintetben reakciósnak számít minden, ami a test és vér győzelmét hirdeti a szellem s a lélekfelett, és ami késleltetné a szellem diadalát az ösztönök felett. Az orosz nép visszatérése az I. Péter előtti Oroszország önelégültségéhez, magábazárkózottságához nem kereszténys, hanem pogány célkitűzés. Az Eurázsia-eszmekör hívei nem kedvelik Vlagyimir Szolovjovot, és semmi olyasmit, ami az ő nevéhez kapcsolódik. Legnagyobb gondolkodónkat megtagadni azonban hazafiatlan és nemzetietlen dolog. Viszonyuljunk bármily kritikusan Szolovjov eszméihez [én például teokratikus koncepcióját teljes egészében elutasítom], nagyszerű és elévülhetetlen érdemeit mindenképpen el kell ismernünk. Szüntelenül emlékeztetett arra, hogy a kereszténység nem csupán adomány, hanem egyben az ember tevékenységére és szabadságára irányuló küldetés is. Nekünk jutott a feladat, hogy Krisztus igazságának érvényt szerezzünk itt a földön, s Isten országát kutatni rendeltettünk mindenek felett. Az Eurázsia-eszmekör köznapi hitvallása megfeledkezni látszik Isten országának, igazságának kereséséről, mely az orosz lélekre-szellemre olyannyira jellemző, a turáninak ellenben nem sajátja.

A pravoszlávia nem lehet pusztán valaminek a megőrzése, teremtő isten-emberi folyamattá kell lennie. Az Eurázsia-eszmekör képviselői nem veszik észre az orosz pravoszlávia legfőbb sajátságát, mely a nyugati kereszténységtől megkülönbözteti: eszkatológikus jellegét, a végső igazság felé törekvését. Oroszországnak kettős arculata van: statikus és dinamikus, köznapi és emelkedett. Az orosz vándorlásról, Isten igazságának orosz úton való kereséséről, Kityezs városáról az Eurázsia-eszmekör hívei tudni sem akarnak. Inkább kedvükre való az iszlám közönséges felépítése és nyugalma. Ez pedig nem más, mint rémület, a forradalom kiváltotta ellenreakció.

Az Eurázsia-eszmekör képviselői fel nem foghatják, hogyan értette azt Dosztojevszkij, hogy az orosz értelmiség olyan nemzeti-orosz jelenség volt, amely az oroszok bűneit, nyavalyáit, és az igazság utáni vágyát egyaránt tükrözte. A mai fiataloknak már nem az orosz vándor az ideálja. Nyikolaj Rosztov ma népszerűbb, mint Andrej herceg, vagy Pierre Bezuhov Meg kell azonban említeni, hogy a pravoszlávia stílusa változik: az értelmiség visszatér az egyházhoz, s a hazatérő tékozló fiú a későbbiekben uralkodó szerephez jut. A pravoszlávia nem kötődik erősen sem a paraszti, sem a földbirtokosi-kereskedői, sem pedig a nemesi stílushoz. Ennek ellenére, azt

kell mondanunk, az Eurázsia-eszmekör hívei változnak, kezd bennük erősödni a történelmi dinamizmus tudata.

P. Szuvcsinszkij foglalkozik a nemzedékváltás roppant érdekes kérdésével, megpróbálja értékelni a 20. század eleji nemzedéket, s a vele összefüggő folyamatot, melyet ő idealisztikus, misztikus és esztétikai reneszánsznak nevez. Az Eurázsia-eszmekörnek a háború és a forradalom idején felnövekvő nemzedéke nem érez rokonságot a mi vallásos generációnkkal, és hagyatékát nem kívánja folyatni. Hajlamos elutasítani mindent, ami kapcsolatba hozható az új vallási tudat problémafelvetésével. Erejét a szimplifikálásra, az elementarizációra, a pravoszlávia köznapi formáira összpontosítja, valamint a tradicionalizmusra, mely bátortalan, és bizalmatlan mindenféle vallási tevékenységgel szemben. Az új vallásos generáció eszmerendszere nem kedvez az előző vallási nemzedék lényegét tekintve bonyolult problematikájának megítélésére. Az átélt tapasztalatok következményeképp a mai fiatalok félnek a bonyolultságtól és a problematikusságtól, vonzódnak a kezdetlegességhez és az egyszerűséghez, törekvéseik gyakorlati célok megvalósítására irányulnak. Egy részük idegenkedik a misztikától és a romantikától, a bonyolulttá váló gnózistól, az eszkatológikus hangulatoktól is. A 20. század elejének nemzedéke nehéz munkát vállalt: le kellett győznie a régi értelmiség világnézetét; hosszú utat járt be, míg tékozló fiúként visszatért az atyai házba, és a kereszténységbe belevitte saját szellemi-lelki kultúrájának minden bonyolultságát, kiélezetten vetette fel azokat a problémákat, melyek a távoli jövő és az örökkévalóság szempontjából bírnak jelentőséggel.

A mi vallásfilozófiai irányzatunk a távoli jövő nemzedékeit hivatott megszólítani, és ha a felvetődő problémák a mostani generációt nem érdeklik, az a problémák megítélését valójában nem befolyásolja. Mi a szellemi kultúra, a gondolkodás arisztokratizmusát védtük, és mindazt, ami haszontalannak vagy szükségtelennek tűnt. Ám a mostani „jobboldali" nemzedék éppúgy tagadja az arisztokratizmust, elutasítja a hierarchizmust, melynek következtében az érthetetlen, a szükségtelen dolgok is fontossá válnak az élet minden szintjén, mint ahogyan azt a korábbi „baloldali" orosz értelmiség tagadta. A szellemi arisztokratizmusnak, a gondolkodás bonyolult összefüggéseinek, az önzetlen szemléletnek és az alkotó problematikának a tagadása bolsevizmus, és ez a bolsevizmus mindenütt ott van, megjelenik a „jobboldal" körében is, és az Eurázsia-eszmekör néhány képviselőjénél is. Ezzel persze nem állítom, hogy az Eurázsia-eszmekör hívei között ne volnának művelt és kifinomult szellemű egyéniségek.

Nem tisztelni az emberi gondolatot, alkotást, hálátlansággal fizetni az előző nemzedékek szellemi munkájáért cserébe, nem olvasni még a saját nagy gondolkodóik műveit sem – ez jellegzetes orosz bűn, az orosz jellem nemtelen vonása. A nihilizmus megmarad az orosz vérben, megmutatkozik

nemcsak a „jobboldal”, de a „baloldal” körében is, vallásos talajon éppúgy kihajt, mint materialistán. Az orosz ultrapravoszlávok ugyanúgy képesek sárba taposni Puskint, mint azt az orosz; nihilisták is tették. Az orosz ember könnyedén megtagadja Dosztojevszkijt, bemocskolja Vlagyimir Szolovjovot, meggyalázva az emlékét. Most némelyek készek elutasítani a 19. századi orosz vallásfilozófia minden vívmányát, magát az orosz megváltáseszmét az orosz pravoszlávia és az orosz nacionalizmus eltompult, nihilista megerősítésének ürügyén. Mind sürgetőbb feladatunkká válik szellemi kultúránk hagyományának, folytonosságának biztosítása, hogy leküzdjük a nihilista és pogromösztönöket, és diadalmaskodjunk tatárságunk, bolsevizmusunk felett. Az oroszok lelkébe kell oltanunk a szellemi teljesítmény, a gondolkodás nemes tiszteletét, a humánum szeretetét.

Jelen munkámban igyekeztem megmutatni az eurázsiai törekvések árnyoldalát és veszélyeit, de a legkevésbé sem vitatom ennek az irányzatnak a pozitívumait és érdemeit, valamint az Eurázsia-eszmekör legutóbbi kiadványának bizonyos cikkeit, melyeknek színvonalához kétség nem férhet. Egyúttal elismerem, hogy a forradalom utáni új nemzedék körében kialakulóban van a vallási-nemzeti értelmiségnek egy új típusa, mely életrevalóbb és realisztikusabb, szellemében felkészültebb, és leküzdi a reflexív meghasonlottságot. Ennek a folyamatnak az Eurázsia-eszmekör képviselői is tevékeny résztvevői.

1925

Ézsiás Anikó fordítása

JOSZIF SZTÁLIN
KELETRŐL JÖN A FÉNY

Lassan, de feltartóztathatatlanul hömpölyög a szabadságmozgalom hulláma Keletről Nyugatra, a megszállott területekre. Lassan, de ugyanolyan feltartóztathatatlanul tűnnek le Észtország, Lettország, Litvánia, Belorusszia „új” burzsoá-köztársasági „kormányai” a munkások és parasztok hatalmának adva át helyüket. Leomlik, eltűnik az Oroszország és Németország közé ékelődött válaszfal. A burzsoá nacionalizmus jelszavát: „Minden hatalmat a nemzeti burzsoáziának”, a proletár szocializmus jelszava váltja fel: „Minden hatalmat az elnyomott nemzetiségek dolgozó tömegeinek”.

Egy évvel ezelőtt, az októberi forradalom után ugyanebben az irányban haladt, ugyanezzel a jelszóval küzdött a szabadságmozgalom. A végvidékek akkor alakult burzsoá-nemzeti „kormányai” fel akarták tartóztatni a szocialista mozgalom Oroszországból jövő hullámát, s hadat üzentek a Szovjethatalomnak.

A végvidékeken különálló burzsoá államokat akartak alapítani, hogy a nemzeti burzsoázia megtarthassa hatalmát és kiváltságait. Az olvasók emlékeznek arra, hogy ezek az ellenforradalmi mesterkedések kudarccal végződtek: ezek a „kormányok", amelyeket belülről „saját" munkásaik és parasztjaik rohamoztak, kénytelenek voltak meghátrálni. (...)

Elsőnek az észtországi munkások tűzték ki a felkelés zászlaját. Az észtországi munkás-kommün diadalmasan halad előre, szétrombolja az észtországi burzsoá-köztársasági „kormány" alapjait, s harcra mozgósítja Észtország városainak és falvainak dolgozó lakosságát. Az Észtországi Szovjetkormány kérelmére az Oroszországi Szovjetkormány ünnepélyesen elismerte az Észtországi Szocialista Köztársaság függetlenségét. Bizonyításra szorul-e, hogy ez az ünnepélyes elismerés az Oroszországi Szovjetkormány tartozása és kötelessége? Szovjet-Oroszország a nyugati területeket sohasem tekintette saját birtokainak. Mindig azt vallotta, hogy ezek a területek az ott élő nemzetiségek dolgozó tömegeinek elidegeníthetetlen birtokát alkotják, s ezeknek a dolgozó tömegeknek korlátlan joguk van arra, hogy szabadon döntsenek politikai sorsukról. Ez természetesen nem zárja ki, hanem feltételezi, hogy Szovjet-Oroszország minden eszközzel segítse észtországi elvtársainkat, akik a dolgozó Észtországnak a burzsoázia igája alól való felszabadításáért harcolnak.

Lettország munkásai szintén hozzáláttak agyongyötört hazájuk felszabadításához. […]

A dolgok szemmel láthatóan olyan irányban fejlődnek, hogy a nyugati területek, e területek dolgozó tömegei; melyek a mai napig az imperialisták szélhámos mesterkedéseinek tárgyai voltak –, ha nem ma, akkor holnap kivívják szabadságukat és végre saját lábukra állnak... […]

Mindezeknek a nagyszerű eseményeknek középpontjában a világforradalom zászlóvivője – Szovjet-Oroszország áll, mely győzelmi hittel lelkesíti az elnyomott népek munkásait és parasztjait, s szabadságmozgalmukat a világszocializmus érdekében támogatja.

Természetes, hogy a másik tábor, az imperialisták tábora sem alszik. Ügynökeik Finnországtól a Kaukázusig, Szibériától Turkesztánig ott sürögnek-forognak minden országban, pénzelik az ellenforradalmárokat, rabló összeesküvéseket szőnek, hadjáratot szerveznek Szovjet-Oroszország ellen és kovácsolják a láncokat Nyugat népei számára. De nem világos-e, hogy az imperialisták rablóbandájának már semmiféle morális súlya sincs az elnyomott népek szemében, hogy örökre kialudt az a hajdani dicsfény, amely ezt a bandát, mint a „civilizáció" és a „humanitás" zászlóvivőjét övezte, hiszen megvesztegetéssel és felbérelt söpredékkel, Afrika úgynevezett „színeseinek" rabsága és sötét tudatlansága árán tartja fenn rabló létét?...

Kelétről jön a fény!

A Nyugat, nyakán az imperialista emberevőkkel, a sötétség és rabság fészkévé vált. Szét kell tipornunk ezt a fészket a világ dolgozóinak örömére és vigasztalására – ez a feladat.
1918

BORISZ PILNYAK
MEZTELEN ÉV

Két beszélgetés. Öregek

A rekkenő égbolt rekkenő délibábot áraszt. A cella küszöbén, bágyadtan a bágyasztó hőségtől, fekete csuhás szerzetes óorosz dalokat dúdolgat. A sötét cellában magasból pislog a bazsalikomos ablakocska, fénytelenek a falak, az asztalon, papírok között, korsó víz és kenyér – és a cella messze van, egy távoli sarokban, a mohával benőtt torony közelében. A mohával benőtt papocska magas zsámolyon ül az asztal mellett, és vele szemben, egy alacsony zsámolyon, Gleb Jevgrafovics. A fekete csuhás szerzetes dúdolgat –

E-eh, szombat napon!...

Tűz a nap, poros verebek csiripelnek, Gleb halkan beszél. A papocska arca: szürke szőrszálakkal benőtt, átzsírosodott, cserzett pergamen, apró szeme ravaszul és fürkészőn néz ki a szőr közül, szakállából egyetlen megsárgult szemfog meredez, és a meztelen koponya – mint a koporsó fedele. Hallgat a huncut papocska.

– A mi hatalmas mestereink – mondja halkan Gleb –, akik nagyobbak da Vincinél, Correggiónál, Peruginónál – Andrej Rubljov, Prokopij Csirin, meg azok a névtelenek, akik szanaszét szóródtak Novgorodokban, Pszkovokban, Szuzdalokban, Kolomnákban; kolostorainkban és templomainkban. És micsoda művészek voltak, micsoda mesterek! hogy oldották meg a legbonyolultabb festészeti problémákat… A művészetnek hősinek kell lennie. A művész, a mester – egy ügy harcosa. És témául a magasztosát és gyönyörűt kell választania. Mi magasztosabb Krisztusnál és a Szűzanyánál – különösen a Szűzanyánál? A mi régi mestereinknél a Szűzanya a legédesebb titok, az anyaságnak – általában az anyaságnak - a leglelkibb titka. Nem véletlen, hogy mind a mai napig a mi orosz asszonyaink – minden anya – a Szűzanyához imádkoznak, neki gyónják meg bűneiket: ő megbocsát, megérti a bűnöket, az anyaság kínjaiért...

– A forradalomról beszélj, fiam, a forradalomról – mondja a papocska. – A népfelkelésről! Mit mondasz? Látod ezt a kenyeret? – akadnak még ilyenek, hoznak egy kevéskét! De mit gondolsz, húsz év múlva, ha már minden pap meghal, mi lesz akkor?... húsz év múlva!... – és a papocska elmosolyodik ravaszul.

– Nehéz erről beszélnem, főtiszteletű atyám... Én sokáig éltem külföldön, és árvának éreztem ott magam. Az emberek keménykalapokban, felöltők, szmokingok, frakkok, villamosok, autóbuszok, metrók, felhőkarcolók, pompa, fény, szállodák minden lehető komforttal, éttermekkel, bárokkal, fürdőszobákkal, a legfinomabb ágyneművel, és a szolgáltatásokhoz tartozó éjszakai hölggyel, aki egészen leplezetlenül azért jön, hogy kielégítse a torz férfiszükségleteket. És micsoda szociális egyenlőtlenség, erkölcsöknek és elveknek micsoda nyárspolgárisága! és minden munkás részvénypapírokról álmodik, sőt a paraszt is! és minden halott, csupa gépezet, technika, komfort. Az európai kultúra útja a háborúhoz vezetett; meghozta a tizennégyes év. A gépi kultúra megfeledkezett a lélekről, a lélek kultúrájáról. És a mai európai művészet: a festészetben – vagy a plakát, vagy a tiltakozás hisztériája; az irodalomban – vagy a tőzsde lovagjai, vagy kalandok a vademberek között. Az európai kultúra – zsákutcába vezető út. Az orosz államiság az utolsó két évszázadban, Péter óta, át akarta venni ezt a kultúrát. Oroszország, a tetőtől talpig gogoli, légszomjjal küszködött. És a forradalom szembeállította Oroszországot Európával. De ez nem minden. Mindjárt a forradalom első napjai után Oroszország életmódjában, erkölcsében, városaiban – visszafordult a tizenhetedik századba. A tizenhetedik század fordulóján volt Péter… –

(– Petra, Petra! – igazítja ki a papocska.)

– …volt az orosz népi festészet, építészet, zene, a Juliania Lazarevszkaja-mondák. Jött Péter, és felbukkant Lomonoszov, ez a hihetetlen óriás sziklatömb, megírta ódáját az üvegről, és attól fogva eltűnt az igazi népi művészet... –

(– Eh, szombat napon! – dúdolja a rekkenő hőségben a szerzetes.)

– …Oroszországban pedig nem volt öröm, de most van... Az orosz értelmiség nem állt Október mellé. Nem is állhatott. Péter óta Oroszország fölött ott függött Európa, lent pedig, az ágaskodó ló patái alatt, úgy élt a nép, mint ezer éve. Az értelmiség pedig – Péter hű gyermeke. Azt mondják, hogy az orosz értelmiség őse Ragyiscsev. Nem igaz: Péter. Ragyiscsevvel kezdődött az orosz értelmiség bűntudata, vele kezdett az értelmiség *gyónni,* gyónni és keresni anyját, Oroszországot. Mindegyik értelmiségi gyón, és mindegyik rajong a népért, és egyik se ismeri a népet. A forradalomnak pedig, a népfelkelésnek, nem kellett az idegen. A népfelkelés – hatalomra kerültek és a maguk igazságát teszik... igazi oroszok igazi orosz igazságot. És ez áldás!... A muzsik-Oroszország egész története – a szektásság története. Ki győz majd ebben a harcban – a gépi Európa vagy a szektás, pravoszláv, hivő Oroszország?...

Rekkenő hőséget áraszt a nap. Gleb hallgat, és most a papocska hadar sebesen.

– Szektásság? Szektásság, azt mondod? Csakhogy a szektásság nem Péter óta van, hanem az egyházszakadás óta!... Népfelkelés, azt mondod? – Pugacsov, Razin? Csakhogy Razin Péter előtt volt!... Oroszország, azt mondod? – csakhogy Oroszország – fikció, délibáb, mert Oroszország – a Kaukázus is, Ukrajna is, Moldávia is!... Nagy-Oroszország, Nagy-Oroszországot kell mondani: az Oka mente, a Volga mente, a Káma mente! Unokám vagy te nekem, vagy unokaöcsém? Összekevertem, mindent összekevertem!... Tudod-e, micsoda szavak születtek: gviu, guvuz, gau, nacsevak, kolhoz – kísérteties! Mindent összekevertem!

Hamarosan már csak a papocska beszél, Szilveszter érsek, a volt herceg és lovas testőr. A meztelen koponya, mint a koporsó fedele, közel hajol Glebhez, és a szakáll mögül szigorú szempár villan.

– Hogyan rakta le alapját az állam, a mi Nagy-Oroszországunk? A mi történelmünk kezdete a Kijevi Fejedelemség szétzúzásával indul; a besenyők elől rejtőzve, a tatárok elől, a hercegségek belviszályai és testvérháborúi elől, erdőkben, állandó közelharcban a falvakkal és az idegen törzsekkel, az államiságtól való rettegés közepette rakta le alapját a mi államunk, mert rettegtek ám az államiságtól, mint a pestistől! Az ám! Aztán pedig, amikor jött a hatalom, fellázadtak, szektákba tömörültek, futottak a Donhoz, Ukrajnába, a Jaikhoz. Vajon nem azért, nem azért vészelte-e át Nagy-Oroszország a tatár tatárjárást, aztán pedig a német tatárjárást, mert nem kellett nekik, az ő államtalanságában, etnográfiájában? – nem kellett... Menekültek a Donhoz, a Jaikhoz – onnan pedig lázadókként vonultak Moszkva ellen. És most – eljutottak Moszkváig, kezükbe vették a hatalmat, építeni kezdték a maguk államát – fel is építik. Úgy építik fel, hogy ne zavarják, ne akadályozzák egymást – mint az erdőben a gombák. Nézd a muzsikok történetét: mint az erdei ösvény – egy ezredév, lakatlan pusztaságok, irtások, temetők, ugarok – egy ezredév. Állam állam nélkül, de nő, mint a gomba. És hát, muzsikhit lesz. Amikor Kijevből elmenekültek, erdőkön, mezőkön, tisztásokon, ösvényeken, dűlőutakon, mit gondolsz, mit vittek magukkal? – énekeket, az énekeiket vitték magukkal, a szertartásokat, azt mentették át, át ezer éven, az éltető énekeket, az erőseket, a tavaszhívogatókat, a szertartásokat, ahol a tehén – a család tagja, a pej ló pedig – testvér a balsorsban; ők húsvét ünneplése helyett lányokat raboltak az erdőkben, mocsarakban; a dombokon, a tölgyesekben Jegorijhoz, a baromistenhez imádkoztak. A pravoszláv kereszténység pedig a cárokkal jött, az idegen hatalommal, és a nép előle – szektákba, kuruzslásba, amit akarsz, ahogy a Donhoz, a Jaikhoz –, a hatalom elől. No, keresd csak, találsz-e valamit a mesékben a pravoszláviáról? Erdei szellemek, boszorkányok, vízimanók, még véletlenül se Zebaoth, a Seregek Ura. […]

1920

Kántor Péter fordítása

4. A MŰVÉSZET FORRADALMA – A FORRADALOM MŰVÉSZETE AZ OROSZ AVANTGÁRD

Viktor Zsirmunszkij „A szimbolizmus meghaladói" c. tanulmányában a 10-es években jelentkező új irodalmi irányzatok képviselőit két alapvető csoportba sorolta: a szimbolizmust „evolúciós", ill. „revolúciós" módon meghaladókra. A művészet forradalmárai között találjuk az orosz avantgárd legismertebb alkotóit, akik a kor szellemének megfelelően hol csoportokba szerveződve, hol kívülállóként, saját útjukat járva hirdették és gyakorolták a világ radikális átalakításának esztétikai programját. Az avantgárd-művész teljességigénye elsősorban abban a meggyőződésben gyökerezik, hogy „az eszközök, módszerek, kifejezésmódok, kommunikációs rendszerek sokfélesége ellenére az avantgárd művészi attitűd lényege, leglényegesebb tartalma az 'egész', a 'mindenség' birtokbavétele, bensővé tétele, átformálása, esztétikai átalakítása. Az avantgárd teljességfelfogásában tehát az 'akció' a művészi cselekvés, a metaforikus tett a legjelentősebb mozzanat."[1]

Az orosz avantgárd sokszínűségét mutatja a számos irányzat, melyek hol összecsengenek a nyugat-európai „izmusok" egyes tendenciáival, hol teljesen eredeti megközelítésmódot képviselnek. Különösen érzékelhető ez a képzőművészet vonatkozásában: Kazimir Malevics szuprematizmusa, Natalja Goncsarova és Mihail Larionov lucsizmusa, Pavel Filonov analitikus festészete olyan specifikus jelenségeknek tekinthetők, melyek alig rokoníthatók bármely nyugat-európai művészi felfogással. Ugyanakkor a párhuzamos jelenségek között (kubizmus, futurizmus, expresszionizmus, neoprimitivizmus) is érzékelhető az a különbség, amely az orosz kulturális hagyomány „másságából" fakad. Érvényes ez mindenekelőtt az ún. kubo-futuristákra (legismertebb képviselőik: Vlagyimir Majakovszkij, Velimir Hlebnyikov, David Burljuk, Alekszandr Krucsonih, a „Pofon ütjük a közízlést" c. nagy vihart kavart kiáltvány aláírói), akik a legkövetkezetesebben, időnként legszélsőségesebb formában hirdették és képviselték a „lázadás esztétikáját". Az 1905-ös forradalmat követő bénultság után „a holnap dinamikus merénylőiként" léptek színre, mint „a blaszfémia mesterei, a halott költői nyelv temetési szertartásának kaján celebrálói, az irodalom anarchistái, a tekintély- és kánondöntők, a sokkolás, megbotránkoztatás, epatírozás szakértői: a nagy rombolók."[2] A francia kubizmus és az olasz futurizmus óriási hatással volt Oroszország több

[1] Hegyi Lóránd: Avantgarde és transzavantgarde. A modern művészet korszakai. Magvető Könyvkiadó. Bp., 1986. 9.

[2] Szilágyi Ákos: A lázadás esztétikája. Vázlat az orosz futurizmusról. // Uő. Hamu és mamu. Az orosz irodalmi avantgard 1917 előtt és után. Holnap Kiadó, Bp., 1988. 17.

művészére, akik azonban nem követőkként, hanem szuverén alkotókként „dialogikus", esetenként konfliktusos viszonyban álltak nyugat-európai kortársaikkal (l. Marinetti és az orosz futuristák összetűzései). Ugyanakkor az orosz avantgárd művész ihlető forrásra talált az ősi, archaikus tudatformából eredő primitív, „nem esztétikus" ábrázolási rendszerekben, a formák leegyszerűsítése, nyersesége, expresszivitása tekintetében. A XX. századi ember szemével néztek az orosz művészet legősibb tradíciójának dokumentumaira, az ikonok és freskók formavilágának és szellemi tartalmainak felidézésével hitelesítve a korok közötti organikus kapcsolat érvényét egy utópisztikus egységképzet jegyében.

Az 1917-es bolsevik forradalmat követően a művészet struktúrája új tartalommal telítődött, a korábban meghirdetett elvek a társadalmi-politikai fordulat valós tapasztalata után több esetben tarthatatlannak bizonyultak. Az avantgardisták elméleti koncepciói és alkotói elképzelései gyakran ütköztek ellenállásba: nemcsak a másképpen gondolkodó és alkotó művészek fogadták őket bizalmatlansággal és meg nem értéssel, hanem az új befogadók, a „széles népi tömegek", s egyre inkább a kultúrpolitikai vezetés is. A forradalom ideiglenesen konszolidálta ugyan a művészeti életet, mikor is az alkotói nézetkülönbségek háttérbe szorultak a grandiózus tervek és feladatok kivitelezésének közös programjaiban, ám a 20-as évek végére kialakult új történelmi szituáció az eredendően létező ellentéteket ismét felszínre hozta. Az avantgárd heroikus univerzalizmusa akár a szellemi tisztaság eszméjéből, s az „állami szolgálattól" történő megszabadulás gyakorlatából, akár egy új, anyag és forma egységében létező, alkotó módon konstruált világ realizálásának igényéből fakad, előbb-utóbb összeütközésbe kerül a „társadalmi elvárással". S míg egy 1925-ös párthatározat a művészeti elképzelések pluralizmusát hirdette, az 1932-es, újabb pártdokumentum lezárta az utat az új kezdeményezések előtt, s előkészítette egy homogenizált, centralizált művészetfelfogás kizárólagos érvényesülését, ami a továbbiakban a szocialista realizmus módszerének egyeduralmát jelentette. Az orosz avantgárd képviselőinek nemegyszer tragikus életútja nem csak a személyes sors – kiközösítésben, megalázásban, lelki és fizikai megsemmisítésben, öngyilkosságban végződő – kiúttalanságát jelzi, hanem egy utópisztikus jövőképre építő művészi paradigma lezárulását is.

MIHAIL EPSTEJN
AVANTGÁRD ÉS VALLÁS

Az európai avantgárd egyik megalapítójának és kimagasló egyéniségének, Marcel Duchampnak feltették a kérdést, hisz-e Istenben. „Nem, egyáltalán nem. Számomra ez a kérdés nem létezik. Az Isten – az ember találmánya. Még beszélni sem akarok erről. Vasárnaponként mi sem beszélgetünk a méhek életéről, igaz? Hát ez ugyanaz".

Duchamp e szavai sommázzák a 20. századi avantgárd válaszát a hittel kapcsolatos kérdésekre – „nem, s egyébként még beszélni sem akarok róla." Valóban, az avantgárd művészek inkább hallgatnak erről, mintha ki akarnának térni egy kellemetlen téma elől, de már maga az elhárító gesztus is utal annak rejtett jelentőségére. A Duchamppal folytatott beszélgetést tartalmazó könyv előszavában a riporter megjegyzi: „Nyugodt, kiegyensúlyozott, kimért hangon beszélt. Csak egy kérdés váltott ki belőle kifejezetten erős reakciót – amikor a beszélgetés vége felé közeledve megkérdeztem, hisz-e Istenben?" Miről is van itt szó? Miért az a kérdés váltja ki a legélesebb reakciót, amelynek értelmét egyértelműen tagadják? Miért nem akarnak erről még beszélni sem?

1. Ellenművészet – a szent együgyű gesztusa

Az avantgárdot gyakran jellemzik úgy, mint a művészet önmegsemmisítésének, a művészi jelleg tagadásának egy változatát. Az avantgárd egyik hivatalos kritikusa így fogalmaz: „Az avantgárd alkotások nem csak a magas, de semmiféle művészet kritériumainak nem felelnek meg. Ezért művészetelméleti szempontból lehetetlen elemezni őket (a művészetelméleti elemzés módszerei alkalmazhatatlanok arra a tárgyra vonatkoztatva, mely természete szerint nem művészi)..." Amennyiben az avantgárd, ahogy mondani szokás, ellenművészet, el kell gondolkodnunk azon, milyen erő szorítja ki a művészetet a saját közegéből és foglalja el annak helyét? Az „ellenművészet" terminus e jelenség egy másik, társadalmi, vallási vagy egyéb megközelítésben történő pozitív meghatározását is szükségessé teszi.

Nem minden rombolás egyforma. Állítsunk párhuzamba két eseményt, amelyek nagyjából egy időben történtek, s megnyilvánulási formájukban is hasonlóak voltak. 1917-ben Marcel Duchamp egy New York-i kiállításon műtárgyként szándékozott bemutatni egy WC-kagylót, „Szökőkút" elnevezéssel (amit végül is nem engedélyeztek). 1919-ben Péterváron rendezték meg a „falusi szegénység" kongresszusát, melynek delegátusait a Téli Palotában szállásolták el. M. Gorkij, akit aligha lehet meggyanúsítani az egyszerű munkások iránti ellenszenvvel, a következőképp emlékszik vissza:

„Amikor véget ért a kongresszus, s mindenki elutazott, kiderült, hogy az emberek nem csak a palota összes fürdőkádját tették tönkre, hanem bemocskolták a legértékesebb sèvres-i, szász és keleti vázát, éjjeli edénynek használva azokat. Erre nem a szükség kényszerítette őket, a palota illemhelyei rendben voltak, s a vízvezeték is működött. Nem, *ez* a huliganizmus abból a kívánságból fakadt, hogy tönkretegyék, megszentségtelenítsék a szép tárgyakat".

Az egyik esetben a WC-kagylót műtárgyként állítjak ki. A másikban a műtárgyat használják WC-kagylónak.

Nem kétséges, hogy alapvető különbség van a művészet *lerombolása* és az ellenművészet *megteremtése* között, ahogy az erőszakot tevő és a szent együgyű között is. A sèvres-i vázak éjjeli edényként való használata a legteljesebb nihilizmus társadalmi természetű aktusa: a sötét, felvilágosulatlan tömegek viszonya az „arisztokratikus" művészet alkotásaihoz. Másról van szó a művész esetében, aki „szentségtörően" tágítja a művészet határait az alantas, a rút irányába. Ezáltal a művészet ledönti önmagát a piedesztálról, önként alázza meg magát, botrányos reakciókat váltva ki – a szépet és a tökéletest meghatottan szemlélő mélyen tisztelt publikum felháborodását és tiltakozását. Nem ugyanezt látjuk-e a szent együgyű esetében, amikor a tőle várható jámbor viselkedést meghazudtolva demonstrálja, hogy az igazi szentség nem csak a főpapok pompás ruházatában, de a meggyötört test meztelenségében is ott rejtőzhet?

A szent együgyűség jelenségét az óorosz irodalom jeles kutatója, A.M. Pancsenko a következőképpen értelmezi: „A szent együgyű élete a szépség tudatos tagadását, a szép általánosan elfogadott ideáljának elvetését, pontosabban szólva, ennek fejetetejére állítását, s a rút esztétikailag pozitív minőséggé emelését példázza." Ugyanezt rója föl az avantgárd bűnéül is a „jó ízlés" s az „emelkedett ideálok" nézőpontjából megfogalmazott kritika (melyre mind a marxista, mind az ortodox-vallásos szerzőknél találunk példát). Az avantgárd nem más, mint a szent együgyűség művészete, mely tudatosan törekszik esztétikai arculatának eltorzítására, lealacsonyítására, egészen odáig, hogy a szobor helyett a WC-csészét teszi meg kiállítási tárgynak, s a szépen kimunkált és mély értelemmel felruházott rímek helyére az együgyű és torz „dür bul scsül ubescsur" kerül. Teljesen egyértelmű, hogy a szent együgyűség e formája antiesztétikai, pozitív megközelítésben pedig vallási jelenség. A. M. Pancsenko szerint „a szent együgyűségben megjelenő rút elsődlegességének oka az esztétikai mozzanat etikainak való alárendelése. Ez a korakeresztény eszményekhez való visszatérést jelenti, melyek szerint a testi szépség az ördög műve. A szent együgyűségben e kor lenyomatát fedezhetjük fel, mikor is a kereszténység és a szépművészetek antagonisztikus kategóriának számítottak."

Ebben az összefüggésben válik világossá az avantgárd, mint a művészet önmaga eszközeivel történő vallásos tagadásának értelmezése. A művészet aláhull az együgyűségbe, hogy osztozzon az Istenség sorsában, hozzá hasonlatosan végigjárja a megszégyenítés és gúny övezte utat.

Természetesen az avantgárd nem feltétlenül tudatosítja e vallásos célt, hiszen mégis csak megmarad művészetnek, s csak az esztétikai minőségek lehántásának gesztusában mutatkozik meg esztétikán túli természete. A vallásos elem ez esetben nem az önmeghatározás célkitűzésének része, hanem az önmegtagadás momentuma, ezért az avantgárd nem is vállalja a vallási próféciát. Nem az igét hirdető paphoz, hanem a sárban fetrengő szent együgyűhöz hasonlatos. Éppen az önmegsemmisítés aktusa lesz a döntő, melynek következtében az ellenművészet mégis csak művészet marad, azzal együtt, hogy magában foglalja az őt megsemmisítő vallási mozzanatot. Hiszen e megszüntető aktus saját szféráján belül megy végbe, miközben a kívülről jövő társadalmi erőszak a művészet közegét magát semmisíti meg. A deesztétizációnak két fajtáját különböztethetjük meg: a művészet *megsemmisítését,* mint társadalmi tettet, s a művészet *önmegalázását*, mint a művészetnek az ellenművészet új, paradox sajátosságait kölcsönző vallási aktust.

E szakítás a társadalmi közeg formaságaival és szokásrendjével már az avantgárd művész viselkedésmódjában is megnyilvánul. Gúny tárgyává válnak a „tiszta" és „szent" fogalmak. A művész köpködi és szidalmazza a közönséget, hogy megfelelő válaszreakciót, felháborodást és gúnyt váltson ki belőle. ...Állandóan provokálja a nézőket, egyenesen rákényszeríti őket arra, hogy megverjék, kövekkel, sárral és szeméttel dobálja, leköpködi őket, ellenszenvet váltva ki belőlük." A szent együgyű e jellemzését teljes mértékben rávetíthetjük az olasz és orosz futuristák, a francia dadaisták és szürrealisták botrányos viselkedésformáira. A botrány nem más, mint a kialakult társadalmi normák elvetése, s olyan mélyebb, paradox értékrend demonstrálása, ahol a magasabb rendű lealacsonyított formában jelenik meg. Végeredményben – a judaista világfelfogás kánonja szerint – botrányos volt Jézus viselkedése is: Isten Fiának nevezte magát, miközben vándor koldusként jelent meg, s vámszedőkkel és szajhákkal barátkozott. A szent együgyűség jelensége maga is a keresztény vallásosság ezen eredendően paradox jellegén alapul, az avantgárd művészet pedig a legélesebb formában eleveníti fel az értelmetlen és ostoba megnyilvánulások Értékfölöttiségének nevében elvetett esztétikai és morális értékek krízisének élményét.

Ez nem a hit tagadása, hanem a hit általi tagadás. Az avantgárd közegben időként megfigyelhető istenkáromlásnak is megvan a maga megfelelője a szent együgyűek viselkedésében. Így például „Vaszilij Blazsenij a megrendült hívők szeme láttára verte szét kővel a Varvarszkije Vorota ősidőktől fogva csodatévőnek számító Istenanya képét. Kiderült, hogy a

szentkép alatt a fatáblára eredetileg az ördög képe volt festve." Az avantgárd tudatban megjelenő istenkáromló elemek többségét a bálványimádással szembeni tudatos vagy öntudatlan harcként értelmezhetjük. Még a korai Majakovszkij olyan megbotránkoztató kijelentéseit, mint – „Úgy véltem, az Isten nagyhatalmú pásztor, nem hittem ily sznobnak, kicsinek", „Lényedet, tömjénszagú, szétfarigcsálom Alaszkáig" – sem tekinthetjük a „tudományos ateizmus" bizonyítékának: először is azért, mivel az Istennel folytatott harc eleve feltételezi annak Élő Istenként való elismerését (gondoljunk csak Jákob harcára a titokzatos ismeretlennel), másodszor pedig azért, mivel a hős éppen az önfeláldozás gesztusával hirdeti a hitben való feloldódás képességét: „vagyok a gyötrelmek szíve: bárhol fakad a könnyek árja, felszögezem magam csöppjeire".

Különbséget kell tenni a hit értelmét megsemmisítő, nihilista tagadás, és ezen értelmet megtisztító, „protestáns" tagadás között. Az avantgardizmus ez utóbbihoz áll közelebb. Bármennyire dölyfösnek és erőszakosnak is mutatja magát az avantgárd művész, mindig is érezhető magatartásában az önként hozott áldozatból fakadó kiszolgáltatottság. Azért gorombáskodik a hallgatósággal, hogy lealacsonyítsa magát előtte. „A petrográdi, moszkvai, odesszai, kijevi előadótermek Golgotáira ez vitt, és egytől egyig mindnek teli torkából ez az üvöltés tört fel »Feszítsd, feszítsd meg!«" Az arcátlanságnak és a kiszolgáltatottságnak ez a keveréke szabja meg az avantgárd-művész viselkedésének pszichológiai kereteit. A lírai hős két arcának ilyen ellentmondásos összekapcsolására találunk példát Majakovszkij „Nesztek" c. versében: a hős – „dölyfös hun", aki kiröhögi és szembeköpi hallgatóságát, ugyanakkor szíve gyengéd és törékeny, melynek „ihlet pilléjén" tipor a megvadult tömeg. Ha ez a kettősség megszűnik, mint Majakovszkij forradalom utáni költészetében, mikor is a hun súlyos léptei kiszorítják a „lepkeremegést", akkor eltűnik a keresztényi szent együgyűség mozzanata is. Helyét a pogány hősiesség veszi át, az avantgárd költő pedig a társadalmi megrendelés alapján tevékenykedő „agitátor-bandavezérré" válik. Már nem sokkolja közönségét, hanem enthuziazmusra serkenti, s a tömegek menetelésének irányítója lesz. Ez az áldozatot bemutató pap szerepe: nem önmagát, hanem másokat áldoz fel. Az áldozatot bemutató pap a pogány idők központi alakja, míg a torz, félnótás szent együgyű mint vallási jelenség csak a kereszténység talaján képzelhető el.

Ez a két viselkedés-modell közötti különbség: a hivatásos művészé (aki az állam szolgálatában áll), s a kihívóan illetlen formákban véghezvitt önmegalázás aktusában magát megmutató „bohém" művészé.

Az avantgárd időnként vonzódik a negatív kifejezési formákhoz: a dadogáshoz, az értelmen túli nyelvhez, s szélsőséges esetben a hallgatáshoz, a jelszerűségről való lemondáshoz. A szépen csengő, kifinomult, esztétikailag megformált beszéd hagyományos képein nevelkedett közönség

számára ez szentségtörésnek számított. Ugyanakkor a futuristák létrehozta, a költészet közérthetőségére vonatkozó összes szabályt felrúgó, s „az előttünk létezett nyelv iránti végtelen gyűlöletet (ahogyan ezt a „Pofon ütjük a közízlést" c. manifesztumban olvashatjuk) a költő jogaként hirdető „értelmen túli nyelv"-ben is felfedezhetjük a vallási funkciót betöltő nyelvhasználat néhány vonását. „Elhatárolva magát a társadalomtól, a szent együgyű nyelvében is elhatárolódik a hétköznapi nyelvhasználattól." Alekszej Krucsonih „dür bul scsil"-je, s Velimir Hlebnyikov „gzi-gzi-gzeo"-ja rokonságot mutat a „golosszoláliával, a csak a szent együgyű számára érthető dadogó dörmögéssel, Andrej Caregradszkij „zavaros szavaival". A dadogás a nyelvileg megformálhatatlan, meg nem nevezhető dolgok kifejezésének eszköze. Az avantgárd éppen a lét láthatatlan, érzékelhetetlen, kimondhatatlan szintjeinek művészi elsajátítása, de a művészet lényegét éppen az adja, hogy megszólaltatja a kimondhatatlant,(mely nem marad rejtve a hallgatásban), s megmutatja a láthatatlant (mely nem burkolózik homályba). Végeredményben ez, az önmaga formai eszközeivel tagadott tartalom paradox jellege rokonítja az avantgárdot a szent együgyűség szellemi típusával.

De nem csak Hlebnyikov és Krucsonih „zavaros szavaiban", hanem viselkedésformáikban is felfedezhetjük a szent együgyűek több vonását, melyre az őket ismerők is utalnak. „Bőre pattanásos volt, mint a gyerekeké, arcát összevissza növő ősz borosta fedte, ezáltal olyan volt, mint a rosszul kopasztott csirke. Termetre is jelentéktelennek látszott, s rongyosan öltözött. Állandóan könnyezett, kéregetett, s időnként, ha úgy tartotta kedve, egyszer csak elkezdte sipítani a „Tavaszi vendégség" című versét. ...Magasra emelte éterien tiszta csengésű hangját, melyhez hasonlót oly nagy buzgalommal próbálnak „kidolgozni" napjaink pop-együtteseinek énekesei." (A. Krucsonih A. Voznyeszenszkij jellemzésében). Az elhanyagolt, zilált, „tépett" külső, s a váratlanul tiszta, gyermeki hang ilyen kombinációja a szent együgyűek életének egyes epizódjait idézi.

A futuristákra jellemző volt még az excentrikus öltözet – így Majakovszkij dendi-blúza, mely nála az öltönyt helyettesítette. Eredetileg ez egy sárga szalag volt, mely fokozatosan nőtt blúz-méterűvé, „nyakkendőing és ingnyakkendő" lett belőle. Ismét kínálkozik az egybevetés lehetősége a szent együgyűek különös, ócska, szakadt ruhájával, „közönséges" ingével. Andrej Caregradszkij először is a ruháját tépte szét, miután a szent együgyüség útját választotta. A szent együgyű létezésének minden szintjén és területén megsérti a kultúra külsőségeinek rendszerét, a meztelenséghez és hallgatáshoz visszatérve lealacsonyítja magában az emberit, hogy megmutathassa az isteni jelleget. […]

Bagi Ibolya fordítása

ANATOLIJ SZTRIGALJOV
A FORRADALMI KORSZAK MŰVÉSZTE 1910–1932

[…] Az 1910-es évek orosz művészetének összképe rendkívül bonyolult és sokrétű volt, belső ellentmondások feszítették. A festészet játszotta a vezető szerepet, mely az összes művészeti problémát magába foglalta és az új irányzatok keletkezésének és harcának színterévé vált. Az irányadó eszmék majdnem minden esetben a festészet szférájában születtek és belőle terjedtek tovább – mint vízben a körgyűrűk – a vizuális művészetek egyéb területeire.

A tízes évek elején nemcsak a művészet, hanem a művészeti élet is aktivizálódott. Ebben az időben tovább éltek, aktívan hatottak azok az áramlatok, amelyek a XIX. század realista tradícióját folytatták. Ezek között a legrégibb, a „peredvizsnyikek" egyesülése volt, melynek vezető szerepe az orosz művészetnek egy korábbi időszakára nyúlik vissza. Művészeti törekvéseiket az Orosz Művészek Szövetsége (1903-1923) folytatta, elsősorban a moszkvai festészeti iskolára támaszkodva. Iskolán ebben az esetben bizonyos művészeti irányzatot értünk, melynek bázisa a Moszkvai Festészeti, Szobrászati és Építészeti Szakiskola. Ennek a tanintézetnek a növendékei majd tanárai a „szövetségiek", vagyis az Orosz Művészek Szövetségének a tagjai voltak. A moszkvai iskolát a XIX–XX. század fordulóján az jellemezte, hogy temperamentumos és kompromisszumoktól mentes volt, kevésbé kötődött az akadémikus hagyományokhoz, mint a pétervári iskola, gyakorlatilag minden avantgárd szellemű orosz művészeti törekvés a XX. században innen indult ki.

A XX. század eleji orosz festészet realista áramlata sikeresen sajátította el és alkalmazta a francia impresszionizmus művészi eredményeit. Az impresszionisztikus látásmód széles körű alkalmazást nyert a tájképfestészetben, a zsáner- és csendéletfestészetben, valamint a színházi díszlettervezésben. Ezt az irányzatot figyelhetjük meg Korovin (Krim, Gurzuf), a méltán jelentősnek tartott nagy impresszionista Grabar (Körték), az akkor fiatal művész, Geraszimov (Március Kozlovban) és még több más mester művészetében. Az impresszionizmus a szobrászat műfajában Golubkina művészetében teljesedik ki.

Természetesen nemcsak impresszionista ábrázolási módszerek érvényesültek. Az impresszionizmus alig érintette a Mir Iszkusszтva nevű egyesülésbe tömörült művészeket. E művészegyesület (1899–1904 és 1910–1924) programjának egyik fő célkitűzése volt, hogy az orosz és a nyugat-európai festészetet közelítse egymáshoz, de ennek elérésére az impresszionizmus előtti régi történelmi hagyományokra nyúlt vissza.

[…] A művészek többsége, akiknek a neve később az orosz avantgárd festészethez kötődött, megjárta az impresszionizmus iskoláját (Larionov,

Malevics, a Burljuk fivérek és mások). Az ifjúság még tanulmányainak első szakaszában megismerkedett az impresszionizmus módszereivel, mivel a legnépszerűbb tanárok – Moszkvában Korovin, Pétervárott Cionglinszkij – ebben a stílusban dolgoztak. Mivel az impresszionizmus ekkor valójában már lecsengett, az orosz festészetben (mint ahogyan más európai iskolákban is) az impresszionizmus módszereinek kidolgozásával egy időben született meg az elvi oppozíció. Ez a törekvés elhatárolta magát a festészetet elárasztó természet utáni tanulmányoktól. Képviselői tagadták mindenekelőtt a természet közvetlen megjelenítését, azt a behatárolt lehetőséget, hogy a tájkép vagy a zsánerkép tárgyának pillanatnyi, véletlen állapotát örökítsék meg.

Az impresszionizmus meghaladásának útjai igen különbözőek voltak. Sokan a nyugat-európai – mindenekelőtt a francia – posztimpresszionista irányzatot követték. Teljes egészében tagadta az impresszionisták szemléletét a szimbolizmus, amelynek nem volt meghatározott programmal rendelkező művészeti szervezete, amely egynemű, zárt kört fogott volna át. Az elnevezés eléggé esetleges, az orosz irodalmi szimbolizmus analógiájára fogalmazódott meg, amelynek eszméi egy sor képzőművésznél is visszhangra találtak. A szimbolizmus elemeit igen különböző művészeknél megtalálhatjuk, mint például: Rerih és Petrov-Vodkin, Kuznyecov és Szarjan, Szapunov és Szugyejkin, Bogajevszkij és Fonvizin, valamint Chagall és Filonov műveiben. Ezek a művészek tagadták a természet uralmát a művész felett, a természet költői átírására törekedtek, vagy „láthatatlan" és „szokatlan" arcát ábrázolták, sőt irrealitással ruházták fel az életben közvetlenül látható, tapasztalható tárgyakat. Csendéleteikben, portréikban, a városkép ábrázolásában az életet saját, egyéni látásmódjukon, művészi fantáziájukon keresztül szűrték át - hasonlóan a költészethez, a versekhez –, amelyekben szintén szigorú törvények szerint, de nem mindig „szembetűnően" jelentkezett a tudatos formai felépítettség és befejezettség, a kor költői műveinek e sajátossága.

A XX. század eleji orosz művészet egyik nagyon fontos tulajdonsága, hogy az orosz művészet régen elfeledett tradíció (ikonok, freskók) felé fordult a XX. századi ember szemével. Szemmel láthatóan a régi orosz művészetből merített nemcsak Petrov-Vodkin és Kuznyecov, hanem Goncsarova, Tatlin, Malevics is, akik jóval tovább léptek a művészet nyelvezetének megújításában. Szarjan a régi örmény miniatúra tradícióit használta fel, Filonov még régebbi, az őskori művészethez nyúlt vissza.

Az avantgárd művészek a népművészet élő esztétikumában is ihlető forrásra találtak, amely akkor még teljesen érintetlen volt, semmilyen szinten nem találkozott a professzionista művészettel, amelyet iskolákban tanítottak. Ennek az „alacsonyrendű" művészetnek példái és mintái: a cégtáblák, a festett ládák, rokkák, szánkók és tálcák, a lubok (népi fametszet), vásári képecskék, a játékok, a mézeskalácsformák, valamint a kortárs kispolgári,

gyári „vulgáris" folklór, továbbá a gyerekek és katonák által készített rajzok, firkák. Az avantgárd művészek tudatosan építették be alkotásaikba a professzionista művészetben újszerűnek számító primitív, „nem esztétikus" ábrázolási szisztémákat.

[…] A kubizmus elvezetett a tárgynélküli alkotás határához. Ezt a határt az egyes művészek majdnem egyidejűleg, de különböző módon lépték át. A kubizmus tagadásából a tárgynélküli művészet három eltérő rendszere jött létre, melyeket Larionov, Malevics és Tatlin neve fémjelzett.

Larionov és követői, Goncsarova, Sevcsenko és Le-Dantu arra tettek kísérletet, hogy a tárgyak „negyedik dimenzióját" ábrázolják, színnyalábok, sugarak rögzítésével, melyeket minden tárgy kibocsát magából. Ezt a félabsztrakt festészetet Larionov „lucsizmusnak" nevezte.

Malevics a kubofuturisztikus kompozícióktól, mint például a „Vörös fogadó", áttért a geometrikus absztrakt festészetre, amelynek legfontosabb alapelemei: a fekete négyzet, a kör és keresztforma fehér alapon. Ez Malevics szerint a „nulla-forma" volt, amelyben levonta a végső következtetést a festészet történeti fejlődéséről és amely kiindulópontot jelentett. Ezt a festői rendszert, amelyet Malevics 1915-re kidolgozott, „szuprematizmusnak" nevezte. Malevics koncepcióját szubjektív filozófiai tartalmak telítették, melyek megszabadítva a művészetet a mindennapok esetlegességétől, utópisztikus módon valamiféle szabad kozmikus méretű harmóniává változtatták.

Egészen más volt Tatlin útja. Picasso kubista műveinek közvetlen hatása alatt Tatlin hosszú időre búcsút mondott a figuratív festészetnek, áttért a festékről a nem festői anyagok kombinációihoz (fa, vas, karton, gipsz stb.). Ezeket kiemelte a kép síkjából a valódi térbe, vagy egyszerűen a térbe függesztette kompozícióit. A művész a különböző anyagok tulajdonságából és formájából indult ki. (Az „anyag-forma" egy másik, későbbi tatlini elnevezése ezeknek a munkáknak.) Műveit először „anyagkombinációknak", majd „festői reliefnek" nevezte, a későbbiekben a „kontra-relief" fogalmat alkalmazta. Tatlin szemlélete kezdettől fogva konstruktív volt, műveiben a jövendő konstruktivizmusának alapjait fektette le.

Tatlin, de különösen Malevics munkái lökést adtak egy sor művész: Popova, Punyi, Rozanova, Udalcova, Ekszter és mások útkereséséhez. Bár többségük inkább a szuprematizmus felé hajlott, törekvésük különbözött Malevicsétől, inkább Tatlin konstruktív formai megoldásai hatottak rájuk. A művészek valószínűleg ilyen módon igyekeztek kompenzálni a malevicsi tisztán filozófiai koncepciót, amely abban az időben hangsúlyozottan elvonatkoztatott minden funkcionális feladattól.

A tárgy nélküli művészet legkorábbi változatát Kandinszkij hozta létre. Az alkotás folyamatában ő igen nagy szerepet tulajdonított az intuíciónak, a tudatalattinak, az asszociációnak. Kandinszkij két különböző formajegyet

különböztetett meg: a rajz és a szín elemét, amelyek külön-külön is abszolút értékkel bírnak, de egymásra hatásuk növeli mindkét komponens viszonylagos értékét. Kandinszkij a szabad zenei improvizációk módszerét követte festészetében, s a rajzi és színelemek összhangját „kettős hangzat"-nak nevezte.

[…] Maga a forradalom a művészektől mindenekelőtt nagyszabású krónikát követelt. Ennek első példáit a költők teremtették meg: Blok elbeszélő költeményében, a Tizenkettőben és Majakovszkij Buffo-misztérium című színművében. A forradalmat megtestesítő típusokat keresett a festészet is. Kusztogyijev – a hagyományos orosz élet jóságos, ravaszkás megéneklője eddigi kifejezésmódját megújítva hozta létre a „Bolsevik" (1920) szimbolikus figuráját, amely kétségkívül rokon Blok elbeszélő költeményének szellemével. Petrov-Vodkin, aki kezdettől fogva hajlott a jelképteremtés felé, a forradalom éveiben nemcsak tematikus képeiben (Petrográd, 1918 [1919], Harc után, 1923 stb.) de portréiban és csendéleteiben is (Hering, Hegedű, 1918) a kort megragadó szimbolikát hozott létre. Ugyanezt tűzte célul tájképeiben Rilov.

Chagall furcsa képeket festett repdeső emberekkel (Séta, A város fölött, Múzsa, 1917-1918), akik a szellemi megújulást,; a szabadságot, az ismeretlen jövőbe vetett hitet testesítettek meg. Chagallnál még különösebb Filonov művészete, aki a forradalom idején egy sorozatot készített a következő összefoglaló címen: Bevezetés a világegyetem felvirágzásába, A tavasz formulája, A pétervári proletariátus formulája. Művei sokfigurás szimbolikus kompozíciók, amelyek aprólékosan megfestett, szinte mozaikra emlékeztető festői részletekből állnak. Filonov tragikus hangvételű „analitikus művészetében" a kor szellemét igyekezett kifejezni úgy, hogy összhangba hozza saját korát az örökkévalósággal. A művész a felületen tapasztalható jelenségek közötti mély, rejtett összefüggéseket akarta kifejezni. Filonov programja sok fiatalt vonzott, így valóságos iskola alakult ki körülötte.

A szobrászat – különösen a monumentális szobrászat – számára a szimbolikus nyelvezet nem volt szokatlan, de új jelképek jelentek meg, plasztikai megformálásuk is megváltozott.

Bakunyin emlékműve (1918-1919) – Koroljov alkotása és Muhina művei – szellemükben hasonlítanak a kusztogyijevi bolsevik figurához, de formanyelvük már új: Muhina, de méginkább Koroljov felhasználták a kubizmus plasztikai rendszerét, formajegyeit, hogy fokozzák emlékmű-szimbólumuk kifejező erejét.

Sadr szobrászművész 1922-ben tipizáló portrék egész sorozatát mintázta meg: Munkás, Paraszt, Vöröskatona, Magvető címen. Jellemző a korra, hogy a mesterségek képviselőinek portréit megrendelték a művésztől, hogy azután felhasználják őket a szovjet pénzeken és bélyegeken.

Minden műfajban megfigyelhető a törekvés a művészi általánosítására. A művészek saját történelmi koruk metaforáit, szimbólumait akarták megteremteni. Ez a tendencia igen korán megjelent, s megalapozta a szovjet művészet egyik jövendő esztétikai ideálját. […]

DMITRIJ SOSZTAKOVICS
TESTAMENTUM

Az új életstílus sokfajta új konfliktust hozott magával. Exkluzív áruelosztó. Társbérlet. Korábban az ember karddal hajkurászta a kísérteteket a kastélyában. A mi korunk embere meg járkál a társbérletben, fejszével a kezében, figyelve a lakótársat, aki nem oltja el a villanyt a vécében. Képzeljenek el egy horrorregényt az új rendszerben. Íme a hősöm, fejszével fenyegetőzik, hogy feldarabolja a hanyag lakótársat, ha tetten éri. Úgy érzem, nem eléggé énekeltem meg a dicséretét, nem festettem őt le eléggé.

Nem ironizálok tovább. Valamilyen oknál fogva az emberek azt hiszik, hogy a zenének csak az emberi szellem csúcsairól szabad szólnia, vagy legalábbis igen romantikus gazemberekről. De hős vagy gazember igen kevés akad. A legtöbben átlagemberek, se nem feketék, se nem fehérek. Szürkék. Piszkos árnyalatú szürkék.

És korunk alapvető összeütközései ebben a homályos, szürke átmenetben játszódnak le. Hatalmas hangyabolyban mászkálunk valamennyien. Az esetek legnagyobb részében rossz a sorsunk. Keményen és kegyetlenül bánnak velünk. És mihelyt valaki egy kicsit magasabbra mászik, máris kész rá, hogy megkínozza és megalázza a többieket.

Nézetem szerint ezt kell alaposan megfigyelnünk. Az emberek többségéről és a többségnek kell írni. És az igazat kell megírni – akkor lesz a művészet realista. Kinek van szüksége tragédiákra? Van egy Ilf–Petrov-történet egy beteg emberről, aki lábat mos, mielőtt az orvoshoz megy. Amikor odaér, észreveszi, hogy a másik lábát mosta meg. Nos, ez az igazi tragédia.

Képességeimhez mérten megpróbáltam írni ezekről az emberekről, tökéletesen mindennapos, szokványos álmaikról és reményeikről, valamint gyanús hajlandóságukról, hogy öljenek. Sajnálom, hogy talán nem volt bennem elég kitartás e tárgyban. Nem volt meg bennem Zoscsenko eltökéltsége és akaratereje. Zoscsenko egyszerűen elvetette annak a gondolatát, hogy egy vörös Lev Tolsztoj, vagy egy vörös Rabindranath Tagore legyen, és azt is, hogy alkonyatokat és hajnalokat fessen le virágos prózában.

De számomra van egy nagy mentség. Sohasem próbáltam a zenémmel hízelegni a hatalmasoknak. És sohasem volt velük „kapcsolatom”. Sohasem

voltam kedvenc, bár tudom, hogy egyesek vádolnak ezzel. Azt mondják, túl közel álltam a hatalomhoz. Ez optikai csalódás. Ami nem volt, az nem volt.

Az a legegyszerűbb, ha a tényeket nézzük. Lenin természetesen sohasem hallotta a zenémet. És ha hallotta volna, nem hiszem, hogy tetszett volna neki. Amennyire tudom, Leninnek sajátos zenei ízlése volt. Ebben a tekintetben kényesebb volt, mint általában képzelik. Lunacsarszkij gyakran mesélt erről. Sokszor meghívta a házába Lenint, hogy zenét hallgassanak, de Lenin soha nem ért rá, és mindig visszautasította. Egyszer, amikor már elunta Lunacsarszkij meghívásait, egyenesen megmondta: „Természetesen nagyon szép dolog zenét hallgatni. De képzelje, engem nyomaszt, alig bírom elviselni." Lám, szegény Lenint elszomorította a zene. Gondoljanak csak bele, ez a tény sok mindent elárul.

Petrográd főnöke, Zinovjev sem vált zeném rajongójává. Zinovjevet Kirov követte, és vele sem volt szerencsém. A maga idejében Zinovjev bezáratta Leningrád összes operaházát. Valahogy így magyarázta ezt: a proletariátusnak nincs szüksége operaházakra. Ezek súlyos terhet rónak a proletariátusra. Mi, bolsevikok nem bírjuk tovább cipelni e súlyos terhet. (Ha emlékeznek rá, Lenin is az arisztokraták művészetének nevezte az operát.)

Kirov ezzel szemben gyakran járt operába. Szeretett a művészetek pártfogójának szerepében tetszelegni. De ez mit sem segített az én *Az orr* című operámon. Kirovnak nem tetszett, mire rögtön levették a műsorról. Igaz, ezt azzal magyarázták, hogy túl sok próbát igényel. Azt mondták, a művészek belefáradtak. De legalább nem zárták be a színházat. Arra Křenek operáit akarták fölhasználni ürügyként.

Sztálinról, Zsdanovról vagy Hruscsovról beszélnem sem kell. Mindenki tudja, mennyire nem tetszett nekik a zeném. Sértődtem volna meg? Különös kérdés. Persze hogy nem; a sértődés lett volna a legegyszerűbb válasz. De az egyszerű válasz nem elég. Ezek nem puszta ismerősök, az utca emberei voltak. Ezek korlátlan hatalommal rendelkeztek.

És a vezető elvtársak gondolkodás nélkül éltek ezzel a hatalommal, különösen akkor, amikor úgy érezték, hogy valaki megsértette kifinomult ízlésüket. Ha egy vezető elvtárs elégedetlen volt a róla készült portréval, az illető művész mindörökre eltűnt. Ugyanígy járt az író, aki „csúnya szavakat" használt. Senki nem keveredett velük esztétikai vitába, vagy kért tőlük magyarázatot. Éjszaka értük jöttek. Ez minden.

Ezek nem elszigetelt esetek, nem kivételek voltak. Ezt meg kell érteni. Nem számított, hogyan reagál a közönség a munkádra, vagy hogy a kritikusoknak tetszett-e. Mindez semmit sem jelentett a végső értékelésnél. Élet és halál kérdése volt, hogy vajon a vezető elvtársnak tetszett-e a műved. Hangsúlyozom, élet és halál kérdése, szó szerint, nem jelképesen. Ez az, amit meg kell érteni...

Látható, miért nem lehet válaszolni a kérdésre, hogy megsértődtem-e. Persze hogy megsértődtem. Megsértődni, ez rossz kifejezés, de hadd maradjon. A tragédiák, ha visszatekintünk rájuk, úgy hatnak, mint a komédiák. Ha másvalakinek leírja az ember, mennyire félt, ez nevetségesnek tűnik. Ilyen az emberi természet. Egyetlen ember létezett csak, aki komoly hatalommal rendelkezett és őszintén kedvelte a zenémet, ami nagyon fontos volt számomra. Hogy miért volt fontos, magától értetődik. Tuhacsevszkij marsall volt az, a „Vörös Napóleon", mint gyakran nevezték.

Amikor találkoztunk, én még tizenkilenc éves sem voltam, Tuhacsevszkij pedig túl volt a harmincon. De a lényeges különbség közöttünk természetesen nem a kor volt. A lényeges különbség akkor az volt, hogy Tuhacsevszkij a Vörös Hadsereg egyik legfontosabb pozícióját töltötte be, én pedig csak egy kezdő muzsikus voltam. De igen önállóan viselkedtem. Szemtelen voltam, és ez tetszett Tuhacsevszkijnek. Barátok lettünk. Ez volt az első és utolsó eset, hogy barátságba kerültem az ország egyik vezetőjével, és a barátságunk tragikus módon ért véget.

Tuhacsevszkij az egyik legérdekesebb ember volt, akit ismertem. Persze katonai dicsősége vitathatatlan volt. Mindenki tudta, hogy huszonöt éves korában már a hadsereg parancsnoka volt. A sors kegyeltjének tűnt. Hírneve volt, kitüntetései, magas rangja. Mindez 1937-ig tartott. Tuhacsevszkij élvezte, hogy igen vonzó külsejű ember. Jóképű volt, és ezt tudta magáról. Mindig feltűnően öltözködött. Ezt nagyon szerettem benne. Fiatal koromban magam is szerettem jól öltözködni. De igazából egy másik tulajdonságát irigyeltem – rendíthetetlen egészségét. Ebben igencsak különböztünk. Beteges ifjú voltam, ezzel szemben Tuhacsevszkij ráültetett egy embert a székre, majd megemelte a széket, az ám, felemelte a széket a rajta ülővel együtt, egy lábánál fogva, kinyújtott karral. Moszkvai irodájában volt egy tornaterem gerendákkal, nyújtóval és más rejtélyes eszközökkel.

Nem vitás, hogy Tuhacsevszkij rendkívüli képességű ember volt. Nem nekem kell megítélnem katonai tehetségét, és sohasem éreztem, hogy el kellene ájulnom valamelyik híres hadművelete hallatán – mint amilyen például a kronstadti felkelés leverése. De gyakran voltam tanúja, hogy az emberek dicshimnuszokat zengenek haditettei fölött. A kelleténél több hízelgő vette körül. Én csendben maradtam.

Tuhacsevszkij igen ambiciózus és parancsoló ember volt – tipikus katona. E vonásaiban hasonlított Mejerholdra, aki imádta a hadi maskarát. A Vörös Hadsereg egyenruháját viselte, és büszke volt a „Vörös Hadsereg Tiszteletbeli Katonája" nevetséges címre. Imádta az ágyúkat, kitüntetéseket, dalokat – mindent, ami a katonasággal volt kapcsolatban.

Ez volt, mondjuk így, Mejerhold gyengéje, Tuhacsevszkij gyengéje pedig a művészet volt. Mejerhold hülyén festett egyenruhában, de sokakra mély benyomást tett. Tuhacsevszkij ugyanilyen hülyén festett, amikor kezébe

vette a hegedűjét, de sokakat elbűvölt. Egyébként mindkét esetben tiszta és egyszerű szélhámosságról van szó.

Különös, Mejerhold is hegedült, akárcsak Tuhacsevszkij. (Tuhacsevszkij nagy szenvedéllyel még készített is hegedűket.) Mindketten felidézték ezt a mesterséget kevéssel tragikus haláluk előtt. Ez persze merő véletlen. Egyike az élet kegyetlen tréfáinak.

Mejerhold, miközben letartóztatására várt, bánta, hogy nem lett belőle hegedűs. „Ott ülnék most valamelyik zenekarban, fűrészelnék a vonómmal, és semmi gondom nem volna" – mondta Mejerhold keserűen és aggodalmasan. Hatvanöt éves volt akkor. A negyvennégy éves Tuhacsevszkij majdnem ugyanezt mondta letartóztatása előtt: „Mennyire szerettem volna hegedülni tanulni gyerekkoromban! Apám nem vett nekem hegedűt. Sohasem volt rá pénze. Jobban jártam volna, ha hegedűs leszek."

Ez számomra egyszerre volt megrendítő és rémületes. Egy nagyszerű rendező és egy híres katonai vezető – mindkettő egyszerre kicsi, észrevétlen szeretne lenni. Csak ülni valamelyik zenekarban, és fűrészelni egy hegedűn. A tábornok és a mester bárkivel elcserélte volna az életét, bármelyik részegessel, aki mozitermekben szórakoztatja a tömegeket. De már késő volt.

1979

Pándi Marianne fordítása

VELIMIR HLEBNYIKOV
ZANGEZI

Harmadik szósíklap

Emberek
(szósíklapok tarka paklijából kihúzva)

EMBEREK: Ó, Szűzanyám!
1. JÁRÓKELŐ: Szóval itt van? Itt van ez az erdei futóbolond?
2. JÁRÓKELŐ: Itt!
1. JÁRÓKELŐ: Mit csinál?
2. JÁRÓKELŐ: Szaval, beszél, lélegzik, lát, hall, járkál, reggelente imádkozik.
1.JÁRÓKELŐ: Kihez?
2. JÁRÓKELŐ: Fene tudja! A virágokhoz? A bogarakhoz? Vagy az erdei varangyokhoz?

1. JÁRÓKELŐ: A bolond! Prédikál az erdei bolondja! Na és teheneket nem legeltet?

2. JÁRÓKELŐ: Még nem. Nézd csak, ezen az úton nem nő fű, tiszta kis ösvény! Járnak rajta. Utat tapostak ide, a sziklához!

1. JÁRÓKELŐ: Csodabogár! Hallgassuk meg!

2. JÁRÓKELŐ: Nekem *rokon* szenves. Lányosképű. De azért nem bírja sokáig.

1. JÁRÓKELŐ: Gyöngécske hozzá!

2. JÁRÓKELŐ: Hát igen. (távoznak)

3. JÁRÓKELŐ: Ő odafönn, odalenn meg az emberek, mint holmi köpőcsészék? Hogy legyen hová köpködnie tanításait?

1. JÁRÓKELŐ: Hátha csak vízbefúltak azok ott lenn? Viszi őket a víz, sokat nyeltek…

2. JÁRÓKELŐ: Ahogy akarod. Akkor ő égből dobott mentőöv lenne?

1. JÁRÓKELŐ: Igen! Akkor hát az erdei bolond elkezdi tanítását. Mester! Hallgatunk.

2. JÁRÓKELŐ: Hát ez meg mi? Valami kéziratfoszlány Zangezitől. Odatapadt a fenyő gyökeréhez, bebújt egy egérlyukba. Szép kézírás.

1. JÁRÓKELŐ: Olvassátok csak, hangosan!

Negyedik szósíklap

2. JÁRÓKELŐ: „Sorstáblák! Kifaraglak titeket fekete éjszakák ékírásával – sorstáblák! Három szám! Mintha most lennék fiatal, mintha most lennék aggastyán, mintha most lennék felnőtt, gyerek, lépkedjetek velem a porlepte úton!

$10^5+10^4+11^5$= 742 év és 34 nap – nosza, szemek! Olvassátok a birodalmak pusztulásának törvényét:

Ez az egyenlete: $X=k+n[10^5+10^4+11^5]-[10^2-(2n-1)11]$ nap.

k – az időszámítás kezdőpontja, Róma rohama, keletre, csata Actiumnál. Egyiptom meghódol Rómának. Ez Kr.sz.e. 31. IX. hó 2-án történt.

Ha n=1, akkor a népek pusztulásának egyenletében az Iksz értéke így alakul: X=711 VII. hó 21., avagy másként: a gőgös Hispánia bukásának napja, amikor az arabok uralma alá került. Elbukott a büszke Hispánia!

Ha n=2, akkor X=1453. V. hó 29. És ütött az óra: bevették Cárgrádot a vad törökök. A cárok városa vérben fürdött, és üvöltöttek gyönyörűségükben vad dudái a töröknek. A második Róma tetemén lábbal tiport Oszmán. Templomában Szófiának, az égszínkékszeműnek – fűzöld kaftánja függ a prófétának. Hasas paripák nyargalnak, fejükön fehér kámzsával, hátukon a győztesekkel.

A sors három szárnyának éneke harsan: a néki kedveseket ezzel, a néki félelmeseket azzal illeti! Az ötös számrendszer tízesre váltott – a szárnyakból

lett kerék és a számok ugrásait három gyorsfelvétel (10^5, 10^4, 11^5) egyenletben örökítette meg.

Perzsiával Kr.sz.e. 331. X. hó 1-én Nagy Sándor kopjája végzett, és Róma 410. VIII. hó 24-én roppant össze Alarich súlyos csapásai alatt – bukásuk között eltelt: 741 év, azaz $10^5+10^4+11^5-\frac{3^6+1}{2}-2^3\cdot3^2$ nap.

Sorstáblák! Olvassátok, olvassátok csak őket, járókelők! Akár az árnyrajzon, a számok harcosai vonulnak előttetek, ahogyan megörökítették őket az idő különféle metszetei, az idő egyes síkjai; és más-más kort megért testük egymásra hordott halma alkotja az időtömböt, amely a nagy birodalmak iszonyatot keltő bukása között elterül."

1. JÁRÓKELŐ: Ködös és érthetetlen! De az oroszlánkörmök azért látszanak! Érezni. Csak egy papírfoszlány, de népek sorsát örökítette meg a megértés magasabb régiói számára!

1920–1922

Szilágyi Ákos fordítása

VLAGYIMIR MAJAKOVSZKIJ
OROSZORSZÁG, A MŰVÉSZET ÉS MI

Fáradhatatlanul harsogom naphosszat: „mi", „mi", „mi" – de nem azért, hogy mint annyi tehetségtelen hólyag, prófétává fontoskodjam föl magam: nem erről van szó. Az idő igazságot szolgáltatott öt esztendeje kezdett harcunknak. Megerősödtünk, bátran merjük magunkban az élet törvényhozóit látni.

Oroszország és Háború. Ma ez a két eszme ér a legtöbbet minden elgondolható eszméből. És mi adtuk e gondolatokra a legtakarosabb ruhát. Én mondhatom ezt! így történt, méghozzá jó pár éve.

Lássátok tehát!

„Szláv testvérek! Lübeck és Danzig a megpróbáltatások terhe alatt nyögve tekint ma reánk – németlakta, ám orosz nevet viselő városok... Nagyok a sérelmeitek, de ahhoz mindenképp elegendők, hogy megitassák a bosszúszomjas paripák ezreit – jöjjenek a Don vagy a Dnyeper, a Volga vagy a Visztula mellől. Most, hogy Crna Gora és Belgrád testvéri esküvéssel s a győzelem sorsát az istenek kezébe letevők őrültségével készek szembeszállni a náluk összehasonlíthatatlanul erősebb ellenség akaratával, az a hír járja, hogy a médekkel harcoló hellének szellemének adtak új életet a mai szlávok, és hogy közel az idő, mikor az ámuló tekintetek előtt föltámad majd Dárius Hystaspes, Thermopülai szorosa meg Leonidász király a maga háromszáz

emberével, vagy még mindig nem értitek, hogy ami történik, az az egész szlávság s az egész germánság közötti harc? Szánkat eltömi a bosszú szomja, bosszú csöpög a lovak kengyeléről – vigyük hát bosszúünnepélyünket vöröslő áruként oda, ahol igény van rá: a Spree partjaira. Miért ne hányhatnának szikrát az orosz paripák patkói Berlin utcáin? Ezt mi nem feledtük el – nem feledtünk el oroszok lenni. Az orosz alattvalók jegyzékében szerepel Immánuel Kant königsbergi polgár is. Szláv egység háborúja, jöjj bárhonnan is, akár Poznanból, akár Boszniából – köszöntelek! Jöjj tehát! Kezdődjék az elbűvölő körtánc Szlovia szüzével, a hegyek parancsnokával az élen! Szent és elkerülhetetlen, közelgő, kapunkon dörömbölő háború a szlávok sárba tiport jogaiért – köszöntelek! Le a Habsburgokkal! Kantárt a Hohenzollerekre!"

Mi ez? Oroszország portréja tán, amelyet tegnap este festett egy háborútól és bosszútól már megrészegült ember? Nem, ez Velimir Hlebnyikov művész látnoki jövendölése. Hat évvel ezelőtti jóslat. Fölhívás minden szláv egyetemistához, amelyet 1908-ban függesztettek ki a pétervári egyetemen.

Azoknak a költőknek a társasága, akiknek ilyen harcosuk van, joggal követeli magának az első helyet a dal birodalmában.

Érthető, hogy a szó első királyai miért a háború bíbor magvainak tárták föl szívüket.

Oroszország azért harcol, hogy ne váljon belőle a Nyugat kenyereszsákja. Ha a mai napig Németország nem kísérelte meg derékba törni Oroszország fejlődését, úgy csak azért, mert lassan érlelődő gyümölcsöt látott bennünk, amely megtelvén, magától ágyúfogsorú állkapcsai közé hull majd.

És még ha a hatalmas orosz államot el is fogadták európai kolóniának – a művészet Oroszországát akkor sem tartották holmi szánalmas Kalugánál többre. Az ízlést Berlin, Párizs, London diktálta.

Csodálatos az orosz ember!

Még mikor a legközönségesebb varrótűt veszi, akkor sem kell neki az, amelynek márkajelzése: „Ivanov és fiai" – neki csak az kell, amelyiken az „Excelsior" jobban hangzó címkéje áll.

Ha az orosz kaszás kezében, mikor a pengével egyet suhint, a német „Solingen" szikrázik föl, ha a nehézkesen Nyugat felé döcögő automobil is a „Sauer" névre hallgat, akkor természetesen senkinek nem jut eszébe tiltakozni az ellen sem, hogy az orosz festészet egészen a fiatalok legutóbbi lázadásáig a bárgyú müncheni iskola papucsa alatt senyvedt.

A Siskinek és Ajvazovszkijok áldozatok.

Az oroszok olyannyira nem tisztelik magukat, hogy csak akkor hajlandók elismerni valakiről, hogy nagy művész, ha megtette már hódoló zarándokútját valamely nyugati Mekkába.

Mi az eredmény?

Az orosz stílus megérzése, a mi vásári életvidámságunk helyett Párizs könnyed elevensége vagy München síri megcsontosodottsága.

Ideje megtanulnunk, hogy számunkra „Európává lenni" nem azt jelenti, ha szolgaian utánozzuk a Nyugatot, ha készséggel dugjuk fejünket a Verzsbolovon keresztül idevetett póráz nyakszíjába; nekünk *saját* erőinket kell megfeszíteni ugyanúgy, ahogy ezt teszik odaát\

Mert mi sem áll tőlem távolabb, mint az a gondolat, hogy ami nem a miénk, az szemét.

De nem szégyenletes-e, hogy amikor az orosz színházakban betiltották a Wagnerek meg Hauptmannok német darabjait – majdnem színház nélkül maradtunk?

És ez épp akkor esett meg, amikor a fiatal orosz művészek plejádja – Goncsarova, Burljuk, Larionov, Maskov, Lentulov stb. – már kezdte föltámasztani az igazi orosz festészetet, a járomfák és cégérek egyszerű szépségét, a Leonardoval és Raffaellóval vetekedő ismeretlen művészek régi orosz ikonfestészetét.

A társadalomnak kötelessége fölhagyni a tegnapi gúnyolódással, meg kell változtatnia viszonyát ezekkel a művészekkel szemben, s új módon kell látnia az új orosz szépség templomának építőmunkáját.

Az orosz irodalom (a legújabb) fölülmúlhatatlan nyelvi példákat mondhat a magáénak.

Ez az irodalom – amelybe Hlebnyikov, Krjucsonih is beletartozik – nem a „kultúrnemzeteknél" megjelent könyvek utánzásából született, hanem az édes, tősgyökeres nyelv csillogó forrásaiból, a névtelen orosz dalból.

Egyengessük hát útját!

1914

Könczöl Csaba fordítása

5. „DERENGŐ SZABADSÁG”
KULTURÁLIS ALTERNATÍVÁK 1917 UTÁN

Az 1917-es év nem csak Oroszország társadalmi-politikai életében hozott döntő fordulatot, de a robbanás erejével hatott a kulturális élet egészére. Az értelmiség egy része a forradalmi „tisztítótűzben” megmutatkozó szellemiség ereje által felszabadítva, a másik az ideológiai nyomás súlyával megbéklyózva kísérelte meg egy új kulturális modell kidolgozását és érvényesítését, vagy határolta el magát a „szép új világ” vezéreszméinek radikalizmusától. E gyökeresen új eszmetörténeti helyzet a kultúra pusztulásának vízióját éppúgy előre vetítette, mint ahogy megnyitotta a szellemi újjászületés utópisztikus távlatait. Más összefüggésbe rendeződtek a Kelet-Nyugat dilemma eddigi alapkérdései, az orosz és az európai kulturális örökséghez való viszony, a jövőépítés lehetséges módozatai.

Az orosz „vallásfilozófiai reneszánsz” képviselőinek többsége is a forradalmak által felszínre hozott – az eddig akár látensen létező, akár nyíltan megformálódó – eszmeáramlatok ütközésének, szembesülésének tapasztalatából kiindulva fogalmazza meg koncepcióját. Míg azonban az 1909-ben megjelent „Mérföldkövek” az 1905-ös forradalmat helyezik történetfilozófiai megvilágításba, addig az 1918-as cikkgyűjtemény A Mélységből (De profundis) címmel, az 1917-es októberi forradalomra reflektál. Az első kötet ismert szerzői (Sz. Bulgakov, Ny. Bergyajev, P. Szruve, Sz. Frank) apokaliptikus vízióik beteljesülését látják az orosz történelem eme sorsfordító eseményében: „Szörnyű katasztrófa történt Oroszországgal: mélységes-mély, sötét szakadékba zuhant.” – írja Ny. Bergyajev. Ám még ebben a „forradalom démonaival” benépesült világban is újabb és újabb kísérletek történnek az orosz eszme metamorfózisainak értelmezésére. Az európai kultúra jelentős szellemi eseményeit szem előtt tartó orosz értelmiséget magát a „művelt Nyugattal” is elismertetni szándékozó erőfeszítései – e történelmi kataklizma hatására – különösen fogékonnyá tették a kultúra és civilizáció kérdéseit újszerűen megvilágító filozófiai rendszerek befogadására. Nietzsche után Spengler az, kinek teóriája a legnagyobb hatást gyakorolja a kortárs orosz gondolkodókra: *A Nyugat alkonyát* röviddel a könyv megjelenése után lefordítják, s már 1922-ben két tanulmány is elemzi a spengleri filozófia lényegi kérdéseit, mindenekelőtt a „nyugati kultúra” fogalmának problematikusságát hangsúlyozva.

Bergyajev, Sztyepun, Lazarev mellett Szemjon Frank A Nyugat alkonya megjelenésére reflektáló írásában igyekszik „elfogulatlanul” összegezni a spengleri szellemi vállalkozás hozadékait. Frank gondolkodásának meghatározó hagyománya a szlavofil eszme, annak ismert messianisztikus attitűdje, a „szláv karakter” különleges történelem- és kultúraformáló tényezőként való felfogása. A XX. századi vallásfilozófusok többsége, így

Frank is, jelentős szellemi hagyományként tartja számon Danyilevszkij és Leontyev ortodox messianizmusát, ugyanakkor „Nyugat" és „Kelet" elkülönültségét a minden kultúra mélyén rejtőző egységes szellemiség jegyében ideiglenesnek tekinti. Oroszország „külön útja" olyan kreatív lehetőségeket rejt magában a jövőre nézve, mely megújíthatja nem csak az orosz, de a tágabb értelemben vett európai szellemiséget is. Ezen a ponton érintkezik Spengler antiintellektualizmusa az „orosz eszme" Frank által képviselt változatával, s ez a magyarázata annak is, hogy az orosz filozófus ilyen érzékenyen rezonál a szellemi újjászületés elkerülhetetlenségének spengleri gondolatára, harmonikusan illesztve azt Oroszország újjászületésének utópikus perspektívájához.

A „történelmen belül lezajló apokalipszis" és a „kozmikus forradalom" távlatainak paradox összefonódása a legkülönfélébb beállítottságú alkotókat késztették a kegyetlen, gyakran brutális eseményekkel való szembenézésre, a hétköznapok tapasztalatának közvetlen értelmezésére. A korabeli naplókban, feljegyzésekben, útinaplókban – a műfaj személyességéből adódóan is – a maga durva elemiségében, vad ösztönösségében, pőreségében jelenik meg az 1917 utáni Oroszország. Maxim Gorkij „Időszerűtlen gondolatok" című, aktuális események kapcsán született cikkgyűjteménye a bolsevik demagógia, az erőszak, a kulturálatlanság ellen fellépő író hangját szólaltatja meg, Popper József útinaplója pedig egy távoli világ egyes jelenségei előtt értetlenül álló „civilizált" polgár benyomásait rögzíti.

A „káosz" és „kozmosz" perspektíváit egyaránt felvillantó, elemző írások és szépirodalmi művek, a maguk „létéért" és „igazságáért" következetesen kiálló művészek és alkotói társulások gyakran heroikus küzdelmei jelzik e súlyos megpróbáltatásokkal terhes, ám mégis eleven, dinamikus kulturális élet sokszínűségét.

MIHAIL HELLER
MI LEGYEN A KULTÚRÁVAL?

1918 áprilisában a nemrég szervezett Művészszövetség képviselői Gorkij lakásán találkoztak Lunacsarszkij művelődésügyi népbiztossal, aki szabad idejében drámaíró és irodalomkritikus volt. A művészek azt javasolták, hogy a művészetet érintő kérdésekben a meglévő népbiztossági kollégium helyett szövetségük végrehajtó bizottsága legyen a végrehajtó szerv, azaz adják a művészek kezébe a művészet irányítását. A népbiztos azonban így felelt: „Elleneztük a politikai alkotmányozó gyűlés összehívását, a művészet területén különösképp ellene vagyunk az effélének."

A párt tartott igényt a művészet, a kultúra irányítására, ami két elemből állt: egyrészt a vezető utasítást ad, mit nem szabad megírni, megfesteni, szoborba önteni, másrészt arra, mit kell megírni, megfesteni, szoborba önteni stb. A program első részét könnyen meg lehetett valósítani: még 1917-ben bevezették a sajtócenzúrát, 1922. június 8-án pedig „a Népbiztosok Tanácsa határozatot hozott a sajtóügyi főbizottság létrehozásáról, hogy egyesítsék az Oroszországban létező összes cenzúrafajtát". Dekrétumot adtak ki az Irodalmi és Kiadói Főigazgatóság (Glavlit) megalapításáról, amelynek hatáskörébe tartozik „az összes nyomtatásra és terjesztésre váró irodalmi mű, az időszakos és állandó kiadványok, térképek stb. előzetes elbírálása. Ezenkívül a Glavlit adja ki az engedélyt az összes nyomdai termék kibocsátására, állítja össze a tiltott könyvek listáját, dolgozza ki a nyomdákat, könyvtárakat, könyvkereskedelmet érintő rendeleteket". A tiltás nem volt nehéz, bár vissza kellett térniük az Oroszországban 1905-ben letűnt tradíciókhoz. Nem volt nehéz összeállítani a letiltandó könyvek további listáit sem. Viszont jóval nehezebb volt a program „pozitív" részét kezelni: még nem próbálták ki a gyakorlatban azokat a kényszerítő eszközöket, amelyek révén a művészekkel végrehajtathatják a párt követeléseit.

A pártnak mindenekelőtt a kultúra egyedüli irányításához való elidegeníthetetlen jogát kellett megszilárdítania, amiben a „Proletkult" volt a konkurense. Az önálló proletárkultúra elméletét még a forradalom előtt dolgozták ki, mindenekelőtt Bogdanov. A burzsoázia szervezeti egysége az individualizmus: a burzsoá kultúra individuális jellegű. A proletariátusnak ebből a szempontból is át kell tekinteni az egész korábbi kultúrát, át kell értékelnie és birtokba kell vennie. A proletariátus ezután – vélte Bogdanov – átszervezi az egész régi tudományt, és új, „általános szervezettudományt" teremt, amely lehetővé teszi számára, hogy „az emberiség egész életét harmonikusan és globálisan szervezze meg". A februári forradalom után a „proletkultosok" csoportjukat a művelődésügyi minisztériumtól független munkásszervezetté nyilvánítják. Október után a Proletkult számos kört,

stúdiót, műhelyt hoz létre a versíró, festő, színjátszással foglalkozó munkások részére, könyveket, brosúrákat ad ki, proletáregyetemet nyit Moszkvában, konferenciákat rendez. Folyik a munka a „proletárkultúra" megteremtése érdekében.

Lenin azonban hadat üzen a Proletkultnak. Nem elég, hogy vezetője egykori barátja, majd ellenlábasa, Bogdanov volt, akinek filozófiai munkáit nem győzte cáfolni, ráadásul a Proletkult megpróbált „elhatárolódni a pártvezetéstől".

Bogdanov azt állította, hogy „a Proletkult a proletariátus kulturális alkotói osztályszervezete, ahogy a munkáspárt annak politikai szervezete, a szakszervezet pedig a gazdasági szervezete". Lenin viszont azt állította, hogy a proletariátusnak csak egyetlen szervezete lehet, a párt, amely „nemcsak a politikát, hanem a gazdaságot és a kultúrát is irányítja". 1919-ben bezárták a moszkvai Proletáregyetemet, egyebek közt azért, mert Bogdanov „szervezettudományi kurzusa" is szerepelt a programjában, s a helyén megnyitották a Kommunista Egyetemet. 1920 októberében a Politikai Bizottság háromszor is tárgyalta a Proletkult-kérdést. Az október 9-ei ülésen Lenin kilencszer szólalt fel, ugyanennyiszer kapott szót a másik nagy kultúraszakértő, Sztálin is. 1920. december l-jén a „Pravda" közzétette az OK(b)P KB levelét A *Proletkultokról:* ez a levél nyitotta a kulturális kérdésekkel foglalkozó KB-levelek hosszú sorát. A KB megszüntette a Proletkult autonómiáját; a Proletkult vezetőségében lévő párttagok eltávolították Bogdanovot testületükből, s elismerték a párt vezető szerepét. A KB levelében saját nézeteit fejtette ki művészeti kérdésekben is: a futurizmust például „ostoba ízlésficamnak" nevezte. Nem sokkal ezután a futurizmussal közeli kapcsolatban lévő Proletkult nagy sietve elhatárolódott tőle, és határozatot hozott, mely szerint „a futurizmus és a komfuturizmus az imperializmus kori burzsoá kultúra legutolsó szakaszának ideológiai áramlata", s ezért „a proletariátus mint osztály ellenfele".

Alekszandr Blok halála szimbólum volt: egy kor pusztulását, az orosz értelmiség forradalomba vetett hitének összeomlását, reményeik szertefoszlását jelképezte. „Megváltozott az élet – jegyzi naplójába a *Tizenketten* szerzője, azé a poémáé, amelyben a forradalmárokat maga Krisztus vezeti a jövő felé –, a tetű legyőzte az egész világot, s most már más irányba fog átalakulni minden, nem az lesz, amit szerettünk, nem az, ami bennünket éltetett." Blok utolsó nyilvános szereplése alkalmával, Puskin halálának 84. évfordulóján így jellemzi a költői hivatást: „De a szabadságot és a békét is elveszik. Nem a külső, hanem az alkotói békét. Nem a gyermeki szabadságot, hanem az alkotó szabadságát... a titkolt szabadságot. És a költő meghal, mert már nem tud lélegezni, az élet elvesztette az értelmét." Blok néhány hónappal ezután valóban meghal: halála szimbólummá válik. 1921. május 29-én Gorkij levélben fordul

Lunacsarszkij művelődésügyi népbiztoshoz: „Nem tudna sürgősen intézkedni, hogy Blok kiutazási engedélyt kapjon Finnországba?" Tizenkét nap múlva Lunacsarszkij a KB-hez fordul: átadja a súlyos beteg Blok kérését. Másnap a Politikai Bizottság napirendre tűzi az ügyet, s határozatot hoz „A. A. Blok élelmezési helyzetének javításáról". Blok egyre rosszabbul van. Július 23-án a PB végre megadja a költőnek a kiutazási engedélyt, feleségétől viszont megtagadja. A súlyos beteg költő egyedül nem képes elutazni. Július 29-én Gorkij táviratot küld Lunacsarszkijnak a Kremlbe: „Sürgős: a helyzet rendkívül veszélyes. Azonnal Finnországba kell utaznia." Lunacsarszkij augusztus l-jén ismét a KB-hoz fordul: az engedélyt – megadják. Augusztus 7-én, Gorkij első levelének kelte után tíz héttel Blok meghal: 40 éves volt. Mint ismeretes, a kiemelkedő jelentőségű tudósok és művészek külföldi utazásairól személyesen Lenin döntött.

Az értelmiség jelentős része tiltakozott az októberi forradalom ellen, sokan emigrációba vonultak, ez azonban nem akaszthatta meg a művészet századelőn megindult fejlődését. Nem állíthatta meg az anyagi eszközök hiánya sem: nem volt festék, vászon, márvány a festőknek, szobrászoknak, nem volt papír az íróknak. Andrej Belij írja, hogy „Oroszország a legnehezebb napokban madárdallal teli kertté változott: költő termett minden bokorban, élni is alig van erőnk, ők meg egyre csak dalolnak." De miként Lenin magyarázta Clara Zetkinnek, „igen jól, nagyon jól" halad a munka a Szovjetunióban az új művészet megteremtése érdekében, csakhogy a párt feladata épp az, hogy ezt az ösztönös folyamatot az állami építés medrébe terelje, a pártszervek ellenőrzése alá vegye. Viktor Sklovszkij írta ekkoriban: ‚A művészetnek szervesen kell fejlődnie, miként a szívnek a mellben, ehelyett úgy irányítják, mintha vonat lenne."

A művészet irányítását a művészettel foglalkozó kommunisták vették kézbe. Párttagsági könyvük feljogosította őket arra, hogy a párt, a proletariátus és a történelem nevében nyilatkozzanak. A proletár írók, proletár művészek kulturális vezetőkké váltak. Folyóiratuk a „Na posztu" (Őrségen) elnevezést kapta. 1923-ban Trockij *a poputcsik* (útitárs) nevet adta azoknak a nem proletár íróknak, akik a szovjetköztársaságban akarnak élni, de erre nincsenek eléggé felkészülve. Útitársnak számított mindenki, aki nem ellenség. A határ azonban rendkívül ingatag: az útitárs írók között volt például a külföldön élő Makszim Gorkij, „egykor Fősólyom, ma Főkígyó" – amint a „naposztusok" epés definíciója hangzott –, de az útitársak közé sorolták Vlagyimir Majakovszkijt is. Szosznovszkij, a „Pravda" vezető újságírója kíméletlenül ostorozta Majakovszkijt, aki bírósági keresetet merészelt benyújtani „régi jó elvtársunk, Szkvorcov-Sztyepanov ellen", csupán azért, mert ez a „régi jó elvtárs" a Goszizdat (Állami Kiadó) vezetőjeként „megtagadta, hogy honoráriumot fizessen valami futurista

ostobaságért, amit egy színházi folyóiratban tettek közzé". *Elég volt a „majakovszkijizmusból"!* – hangzik a szóban forgó cikk címe, amit aztán az alábbiakkal fejez be: „Tréfálni méltóztatnak, kedves futurista urak? Majd mi elbánunk az önök kéretlen és a köztársaságnak túlságosan sokba kerülő tréfáival."

Nem ez volt az első figyelmeztetés az útitársaknak: nekik szólt Gumiljov főbelövése, Blok halála, a „gondolkodó fők" kiutasítása, az újság- és folyóiratcikkek közvetlenül őket fenyegették. 1922. február 27-én a KB Szervező Irodája immár második kulturális tárgyú, *Az irodalmi-kiadói téren megnyilvánuló kispolgári ideológia elleni harcról* címet viselő határozatában utasítást ad, hogy mit kell és mit nem lehet kinyomtatni. Ki lehetett adni egyebek közt az első forradalom utáni irodalmi csoportosulás, a *Szerapion testvérek* körébe tartozó fiatal írók műveit, de csak azzal a feltétellel, ha „nem jelennek meg a reakciós kiadványokban". Hogy melyik kiadvány számít reakciósnak, azt szintén a párt döntötte el.

A kultúrát, a szabad alkotótevékenységet fenyegető veszélyre figyelmeztet Jevgenyij Zamjatyin is, aki elsőként tárta föl az új korszak kezdetét jelentő októberi forradalom valódi lényegét: „Átéltük a tömegek elnyomásának korát, most átéljük a személyiség tömegek nevében történő elnyomásának korát." Zseniális próféciaként írja *Mi* című regényét: a jövő Egységes államában csupán egyetlen személyiség van, a Jótevő, az összes többi állampolgár csupán egy szám, s mindegyiküknek kimetszik a fantáziáját, hogy teljesen olyanok legyenek, mint a gépek, az irodalom, a művészet, a kultúra sorsa is eleve elrendeltetett: „Hogy lehet – kérdezi a regény főhőse –, hogy elődeinknek nem tűnt fel irodalmuk és költészetük haszontalansága? A művészi szó hatalmas és nagyszerű erejét teljesen értelmetlenül pazarolták el. Egyszerűen nevetséges: mindenki arról írt, ami eszébe jutott." Az Egységes államban az irodalom állami hivatal, az állami irodalom legjobb alkotásai pedig: *Mindennapi ódák a Jótevőnek, A bírósági ítéletek vörös virágai,* az *Aki elkésett a munkából* című halhatatlan tragédia. Tíz-tizenöt évvel később Zamjatyin rettenetes próféciája valósággá vált. Ma banalitásnak tetszik, de 1920-ban az „állami irodalom" teljesen új fogalom volt. Zamjatyin volt a szabad alkotótevékenység legkövetkezetesebb és legrettenthetetlenebb védelmezője. Zamjatyin nem volt egyedül. A művészet függetlenségét hirdette Malevics is: „A szociális és gazdasági viszonyok mindegyik oldala erőszakot tesz a művészeten... A művészet kiindulópontját nem változtatja meg az a különbség, hogy egy szocialista vagy egy imperátor portréját kell megfesteni, egy kupecnek kell kastélyt építeni, vagy egy munkásnak egy csöpp kunyhót összetákolni... Rég be kellene látni – tette hozzá –, hogy a művészet problémái és a has problémái rettentően messze vannak egymástól." Vereszajev, az öreg író így panaszkodik: „Nyögés hallatszik végig a mai orosz irodalom frontján. Nincs

módunk, hogy önmagunk legyünk. Művészi lelkiismeretünk örökös erőszak áldozata. Életművünk egyre inkább két szintre bomlik: az egyik nekünk, magunknak szól, a másik a nyilvánosságnak." Még Zsarov, a mintaszerű Komszomol-dalnok is szomorúan jegyzi meg: „Szomorú dalt zengeni pártfegyelmi terhe mellett lehet."

A húszas évek közepére a tiltakozás hangja egyre halkul, egyre ritkábban jut be a sajtóba. Mind hangosabbak, mind diadalmasabbak viszont a párt politikáját dicsőítő, az irodalom leigázására hívó hangok. Alekszandr Blok utolsó felszólalásában még ingadozva, bizonytalanul írja körül a meglepő jelenséget: „Puskin halálos ágya felett felhangzott Belinszkij gyermeki gügyögése. Úgy éreztük, ez a gügyögés tökéletesen ellentétes, tökéletesen ellenséges Benkendorf gróf udvarias hangjával. Mind a mai napig úgy érezzük. Túlságosan fájdalmas lenne mindannyiunknak, ha kiderülne, hogy ez nem így van." Blok nem tévedett: a szovjet Belinszkijekből szovjet Benkendorfok lettek, de miközben rég elvesztették I. Miklós rendőrfőnökének udvarias hangját, a technika és a represszió terén persze, messze megelőzték őt.

„A forradalomnak hosszú időre el kell feledkeznie az eszközök céljáról, el kell űznie a szabadság álmát, ha nem akarja, hogy lazuljon a fegyelem" – hirdeti Kogan, a húszas évek első felének vezető irodalomkritikusa. „Fenséges rabiga, nem arany, hanem vas, megbízható és fegyelmezett – ez az az újdonság, amivel eddig a forradalom meglepett: arany- helyett vasjármot kaptunk. Aki nem érti, hogy ez az egyetlen út a felszabaduláshoz, az egyáltalán semmit sem ért a most zajló eseményekből." Kogan teljesen komolyan dicsőíti a vasigát, mit sem sejtve arról, hogy Zamjatyin *Mi* című regényében már előre megjósolta ezt. Az egységes állam az alábbi feladattal indítja az űrbe a bolygóközi űrhajót: „Rátok vár, hogy a szellem jótékony igája alá hajtsátok idegen bolygók ismeretlen lényeit, akik talán még a szabadság vad állapotában tengődnek. Ha pedig nem értik meg, hogy a matematikailag hibátlan boldogságot hozzuk el számukra, kötelességünk belekényszeríteni őket a boldogságba." Kogan helyesli, hogy „a mai irodalom milyen kivételes érdeklődést tanúsít a Cseka és a csekisták iránt. A csekista a szinte emberfölötti elszántság szimbóluma, a semmiféle emberi érzésre, sem szánalomra, sem szeretetre, sem kételyre nem jogosult lény. A csekista acélfegyver a történelem kezében, amivel teljesítheti kötelességét: arra kényszerítheti a népet, hogy boldog legyen.

1925 még egy író halálának éve volt: öngyilkosságot követett el Szergej Jeszenyin, miközben tetőpontjára hágott a NEP mind a politikában, mind a gazdaságban, mind pedig a kultúrában. A művészetben folytatódott a század elején indult hatalmas hullám utórezgése; a kataklizmák mindig termékeny talajt jelentettek az irodalomnak, ám az 1917–1922 közötti háborúk és forradalmak minden képzeletet felülmúltak. Kedvező háttérül szolgáltak a

pártvezetők figyelmét lekötő belső pártviták, melyek megakadályozták, hogy egységes koncepciót dolgozzanak ki a kultúra leblokkolására. Mindezek következtében a képzőművészet, a film, a színház, az irodalom olyan lehetőséget kapott a fejlődésre, mint amilyet többé soha. Belij és Hlebnyikov formai útkeresései, nyelvi, strukturális kísérletei, Remizov és Zamjatyin nyelvújító törekvései az új témákkal összekapcsolódva olyan prózát hoztak létre, mint Pilnyak, Babel, Vszevolod Ivanov művei, olyan költészetet, mint Mandelstam, Ahmatova, Paszternak, Cvetajeva életműve. A színházművészet terén ez a színház forradalmát meghirdető Mejerhold kora, a kamaraszínház műfaját megújító Tairové, ekkor bontakozik ki Forreger és tanítványa, Eizenstein kísérletező hajlama. Lev Kulesov és Dziga Vertov egyenesen új művészeti ág poétikáját dolgozzák ki: a filmművészetét.

1925-ben Sztálinnak mint pártvezérnek a pozíciója rendíthetetlennek tűnik. A párt még jobban odafigyel a kultúrára. A moszkvai pártbizottság külön értekezletet hív össze az értelmiség sorsának megvitatására. Ez volt az utolsó találkozó, amelyen az értelmiség képviselői nyíltan kifejthették nézeteiket és meghallgathatták a párt közvetlenül nekik címzett követeléseit. Ezen a találkozón a pártot Lunacsarszkij és Buharin képviselte, az értelmiséget pedig Szakulin akadémikus és a szmenovehovista Kljucsnyikov. A vita az értelmiség, tehát a szellemi szabadság sorsáról folyt. Lunacsarszkij, aki a vitaindító előadást tartotta, mindenekelőtt arra emlékeztetett, hogy „semmiféle, vitán felül álló, az értelmiség sorsának megoldására szolgáló, előre gyártott sablon nem áll rendelkezésünkre2". A cél: megnyerni az értelmiséget, azaz „vagy meggyőzéssel, vagy kényszerrel" rábírni, hogy működjön együtt a proletariátussal. Lunacsarszkij Lenint idézte, aki szerint „ha a meggyőzés nem hat, kényszerhez kell folyamodni". Szakulin akadémikus egyrészt arra figyelmeztetett, hogy a forradalom nem lehet idegen az orosz értelmiség legjobbjaitól, mivel „maga az értelmiség dédelgette valaha a politikai felszabadulás és a szociális egyenlőség álmát". Az akadémikus másrészt emlékeztetett arra, hogy „amikor Oroszországban az azóta az események elsodorta hadikommunizmus uralkodott, az értelmiség helyzete rendkívül nehéz volt". Ezzel nem az értelmiség anyagi helyzetére utal, hanem az OK(b)P-nek a tudósokhoz intézett felhívására, amelyben a tudományos kutatás és oktatás szabadságát megszüntető ideológiai és módszertani diktatúrát meghirdették. Szakulin az értelmiség azon részének kívánságával folyamodott a párt és állam képviselőihez, amelyik együtt akart működni az új hatalommal: „Nem lehet monopolizálni az igazságot... Az igazság lényege maga követeli meg az oktatás, a kutatás, a tudományos verseny szabadságát." A szmenovehovizmus képviselője másféle álláspontot fejtett ki: „Minthogy a szovjethatalom kolosszális ellenséges közegben küzd

eszményeiért, s csak ezek győzelmén keresztül változtathatja a romjaiban heverő Oroszországot erős szövetséggé", a pártonkívüli értelmiség „csak annyit tehet, hogy belássa: sorsa az alávetettség". Kljucsnyikov abból indult ki, hogy az értelmiség számára meg kell teremteni „az alkotás lehetőségét biztosító, megfelelő környezetet", politikai szabadság azonban ehhez nem szükséges: „Nekünk, párton kívüli értelmiségieknek, még azoknak is, akik elszántan együtt haladnak a szovjethatalommal, veszélyes dolog lenne most politikai szabadságot adni – elkanászodunk." Ezzel a konzervatórium nagytermében összegyűlt értelmiségiek egyetértettek (a gyorsírói jegyzőkönyv szerint e szavakra „taps" volt a válasz). Buharin felszólalása arra utalt, hogy a szovjethatalomnak ilyesmi különben sem állt szándékában. A párt kedvence, ez idő tájt a sztálini többség ideológusa egyenesen és nyíltan megmondta: „az oktatás szabadsága – egyszerű szofisztika", az olyan kategóriák, mint „nép", „jóság", „szabadság" mind „csupa verbális jel, üres burok". A párt „holttesteken keresztül" jutott hatalomra, „amihez nem csupán jó idegekre volt szükség, hanem a történelem által elénk tárt utak marxista elemzésen alapuló ismeretére is". A győzelem igazolta a marxista ideológia helyességét és jogosságát is. A párt nem is tagadja meg „a marxizmus hegemóniáját", mivel „ez a leghatalmasabb fegyver a kezünkben, amely lehetővé teszi, hogy felépítsünk mindent, amit akarunk". Egyebek közt arra van szükségünk, jelentette ki Buharin, hogy „az értelmiségi káderek egy meghatározott módszer szerint legyenek ideológiailag megedzve. Igen, méretre »stancoljuk« az értelmiséget, megmunkáljuk, mint egy gyári munkadarabot." Buharin ismét megerősítette: „a kormányt nem engedjük el", „pozícióinkat nem adjuk fel", majd azt ajánlotta az értelmiségnek, hogy „vonuljanak a munkásdiktatúra és a marxista ideológia zászlai alá".

Néhány hónappal később, az értelmiség sorsáról tartott tanácskozás után a KB sajtóosztálya újabb megbeszélést hívott össze, amelyen a szépirodalom terén érvényesítendő pártpolitikáról volt szó. Ezúttal az általános irányelvekről áttértek az értelmiség legfontosabb csapatával, az írókkal szemben alkalmazandó konkrét politika meghatározására.

Egységes álláspont nem volt. Az *Október-csoportba* tömörülő s 1923-tól kezdődően a „Na posztu" című folyóiratot kiadó írók azt követelték, hogy alkalmazzák a „nagy bunkó" politikáját az „útitársakkal" szemben. Az útitársak a „Krasznaja nov"-ban, az első szovjet „vastag" folyóiratban publikáltak, melyet Voronszkij, a régi bolsevik vezetett. „1921-ben Voronszkij elvtárs – írta Vardin, a naposztovista pártaktivista – meghatározott direktívákat és meghatározott pénzösszegeket kapott arra, hogy Szovjet-Oroszországban tartson bizonyos írócsoportokat... Akkor törődni kellett azzal, hogy a »pilnyakok« ne szökjenek át a fehérekhez."

Voronszkij úgy vélte, hogy mivel proletárirodalom egyelőre nincs, az útitárs írókat kell – Lenin kifejezésével élve – „morálisan behódolásra

kényszeríteni". Ezt az irányvonalat támogatta Trockij is, aki úgy vélte, hogy a proletárirodalom egyébként sem tud kialakulni, mivel a proletárdiktatúra átmeneti időszaka túlságosan rövid lesz. Buharin viszont, „a szocializmust egy országban" elmélet képviselőjeként, a proletárirodalom fejlesztése mellett érvelt: szerinte az útitársakat részben át kell nevelni, részben ki kell utasítani az országból. Az említett KB-ülésen két elképzelés született: Voronszkij javaslata szerint a pártnak nem kellene egyik irányzat mellett sem elköteleznie magát, hanem nyomást kellene gyakorolnia az összes forradalmi csoportra, óvatosan egyengetve irányvonalukat; Vardin viszont azt ajánlotta, hogy a párt gyakoroljon diktatúrát az irodalomban is, a diktatúra fegyvereit használják a proletár írókkal szemben, az útitársak kezelésére pedig hozzák létre az „irodalmi Csekát". Az értekezleten felolvasták azt a levelet, amelyet 37 író írt alá: Alekszej Tolsztoj, Babel, Zoscsenko, Jeszenyin, Kaverin, Vszevolod Ivanov és mások. Az írók elmondták, milyen kapcsolatban vannak „az október utáni Szovjet-Oroszországgal", elismerték hibáikat, felpanaszolták a saját véleményüket „az egész Oroszországi Kommunista Párt álláspontjaként" beállító naposztovisták ellenük indított támadásait. Ez a levél teljesen új jelenség: az írók a párttól kérnek védelmet. A párthoz folyamodnak mint legfelső döntőbíróhoz.

A KB-határozat mindkét irodalomirányítási koncepciót figyelembe vette, hisz ezek voltaképp a lényegben megegyeztek: az irodalmat a pártnak kell irányítania, minthogy a párt „tévedhetetlenül felismeri az irodalmi áramlatok társadalmi és osztálytartalmát" (13. §). A vita csak arról folyt, milyen szószban kell párolni az útitársakat.

A naposztovisták gyámkodásától szenvedő szovjet írók többsége elfogadta ezt a KB-határozatot mint „az írói szabadság Chartáját". Értelmét csak kevesen fogták fel: Paszternak kijelentette, hogy „az ország nem a kulturális forradalom, hanem a kulturális reakció korát éli", Oszip Mandelstam, amint az Nagyezsda Mandelstam naplójából kiderül, belátta, hogy egyre szorosabb a hurok az irodalom körül. Voltak olyanok is, akiknek kapóra jött a naposztovisták ötlete „az irodalmi Cseka" megalapításáról. Vlagyimir Majakovszkij 1926. október 2-án a „szovjethatalom színházpolitikájának" vitáján arra szólított fel, hogy számoljanak le Mihail Bulgakovval, a Művész Színházban bemutatott *A Turbin család végnapjai* szerzőjével: „Véletlenül a burzsoázia kezére játszottunk, amikor Bulgakovnak lehetőséget adtunk, hogy megnyikkanjon – mert megnyikkant. Többé ezt nem tesszük!" Majakovszkij teljes mértékben azonosult azokkal, akik megengedik, vagy épp megtiltják az íróknak, hogy megnyikkanjanak. Az egykori lázadóból az eretnekség üldözője lett.

A KB-határozat után a hatalom az irodalomban, a művészetben, a színházban egyaránt a naposztovisták, vagy ahogy akkoriban nevezték őket, az „őrjöngő rohamosztagosok” kezébe került.

Kiss Ilona fordítása

SZEMJON FRANK
A NYUGATI KULTÚRA VÁLSÁGA

Spengler “A Nyugat alkonya” című műve Nietzsche óta az európai irodalom vitathatatlanul legragyogóbb és szó szerint legfigyelemreméltóbb, bár messze nem a legmélyebb és leginspirálóbb műve. Már első olvasásra is egyszerűen lenyűgöző. A gondolat csaknem kimeríthetetlen gazdagsága, a kérdésfelvetés mélysége és távlatossága – (nehéz lenne hasonlóan egyetemes igényű könyvet említeni), a képi tisztaság, a vibráló szellem, az irodalmi kifejezésmód művészi ereje már a könyv kezdetén, az első oldalak olvastán is hipnotikus erővel hat, elkápráztatja tudatunkat, lebilincseli figyelmünket. Az élményt ahhoz hasonlíthatnánk, mint amikor északon, a téli éj sötétjében hirtelen felragyog a színes fényekkel megvilágított Imatra-vízesés élő, lüktető zuhataga, vagy mintha napjaink szegényes üzemi konyhájának asztalára egy halom drágakövet öntene ki valaki. Tovább olvasva azonban, a kitartóbb elmélkedés során fokozatosan rendeződnek érzéseink és gondolataink; a varázslat ereje csökken, fárasztóvá válik a briliáns gondolatfutamok örökös ismétlése, egysíkúvá lesz e pompás és kifinomult szellemi koloratúra: valami egyszerűbbre és szerényebbre, ugyanakkor szilárdabbra és egységesebbre vágyunk a szellem eme szikrázását látva. A könyv végére érve, amikor megpróbáljuk nyugodtan és józanul összegezni az olvasottakat, lassanként felismerjük Spengler gondolatainak befejezetlenségét, sőt mi több, terméketlenségét. Továbbra is hálásak maradunk a bámulatos tehetségű szerzőnek, aki lehetővé tette, hogy a lét olyan mélységébe pillantsunk, melyből a szellemi alkotás éltető forrása fakad, ugyanakkor azt is tapasztalnunk kell, hogy a szerző csak érinti e mélységet, s nincs vele organikus kapcsolatban. Spengler könyve végeredményben egy “dekadens” szerző, egy epigon alkotása, aki egy hihetetlenül gazdag kultúra örököse, melyet finoman átérez, de nem képes megújulni általa – s folytatni is erőtlen azt. Spengler gondolatainak túlzott elvontsága, saját szellemi arculatának közvetlen hatása bizonyossá tesz bennünket a nyugati kultúra “alkonyáról”, de legalábbis válságáról.

Spengler filozófiai világnézetének alapját történelmi relativizmusként határozhatjuk meg. Mindaz, amiben él, amiben hisz, amit lát és ért az ember – legyen ez a vallás vagy a művészet, a tudomány vagy az állami

berendezkedés, az alapvető logikai fogalmak vagy a számok, a természet törvényei és az Isten, a művészi képek vagy az erkölcsi ideálok, a tér és az idő – mindez, kivétel nélkül csak látomás, egy meghatározott kulturális korszak kollektív lelkületének rendszerbe foglalt álma. Kivételes művészi erővel jeleníti meg, hogyan képes a kultúra lelke egy meghatározott pillanatban, az Urseelentum (az őslélek sötét, öntudatlan mélységei) káoszából és sötétségéből ébredve átvilágítani a csak neki adatott létet, mint formátlan és értelmetlen anyagot, s az eredendő létrettegéstől hajtva, alkotó képzelete által világképekben és látomásokban testet ölteni, miközben nemcsak önnön szellemi életét teremti meg a művészetben, vallásban, tudományban, társadalmi létben, hanem benne és általa létrehozza saját világát, terét és idejét, számrendszerét és logikai összefüggéseit, saját Istenét és természeti törvényeit. Ezért minden nagy kultúrának megvan a maga különleges és megismételhetetlen világa. Nincs semmiféle összemberi – nem csak a művészet, a vallás és az erkölcs különbözik az egyes kultúrákban, de ugyanúgy nincs általános számrendszer, igazság, tér és idő – mindez alapvetően más az egyes kulturális korszakokban, s annyira eltérő a stílust és a formateremtő elveket tekintve, amennyire különbözik egymástól pl. Pheidiasz szobra és Picasso festménye. Csak formális hasonlóságot lehet megállapítani a kultúrák fejlődéstörvényeiben: minden kultúrának van ugyanis egy ébredési szakasza, naiv és bátor "gótikus" hajnala – nem csak a művészetben, de a tudományban, vallásban, erkölcsben és társadalmi rendszerben, van egy érett és lezárt "klasszikus" szakasza, heves és túlfűtött, gazdagon virágzó, buja, a hanyatláshoz közelítő "barokk" korszaka, "öregkori" elsorvadása, s végzetes pusztulása a "civilizáció", a kultúra organizmusának e megkövült és elhaló, úgymond elaggott, szklerotikus szakaszában. E ciklusokat végigélt kultúra meghal, ismét elveszik az "őslélek" káoszának sötét, amorf rendszerében, hogy majdan ugyanezen mélységből egy új kultúra születhessen, melynek nincs többé köze a megelőző kiüresedetthez, nem ismeri és nem is érti azt, s ismét saját egyszeri és megismételhetetlen világának alkotásába fog, saját értelmét és létformáját hívja életre.

Ez a művészi-történelmi relativizmus mindenekelőtt egy alapvető ellenvetésre késztet, mely minden relativizmus esetében felmerül. E banálisan elementáris, s első pillantásra szárazan pedánsnak tűnő kifogás azonban minden relativizmusra nézve életveszélyes, ezért kell állandóan ismételgetnünk. Ama ellentmondás felszínre kerüléséről van ugyanis szó, mely a relativizmus, mint meghatározott állítás tartalma, és formális értelme között feszül. Ha a világon kivétel nélkül minden viszonylagos, akkor e viszonylagosság állítása is az, következésképpen a "relativizmus" egyáltalán nem győzedelmeskedhet az "abszolutizmuson". A "viszonylagos" csak az "abszolútra" vonatkoztatottságában nyer értelmet, egyébként értelmetlenné

válik. Ezt az ellentmondást fejti ki Rugyin Turgenyev azonos című regényében a cinikus Pigaszovnak, könnyedén bizonyítva az olyan meggyőződés értelmetlenségét, mely tagad minden meggyőződést, s ezt a kifogást – legyen bármennyire is ódivatú és banális – veti minden önmagát értelmező filozófia az akár a legkifinomultabb és legeredetibb formában jelentkező relativizmus és szkepticizmus szemére.

Spengler esetében ennek az alapvető kifogásnak ama ellentmondás megvilágítását kell szolgálnia, amely a spengleri teória tartalma, valamint a könyvében felvázolt, a különböző kultúrák szintetikus áttekintését célzó lehetőség között van. Spengler következetesen végigvitt elméletét az egyes kultúrák lelkének önmagába zártságáról és izoláltságáról, arról, hogy e kultúrák összehasonlíthatatlanok, egymás számára érthetetlenek és átláthatatlanok, éppen Spengler szellemi karaktere tagadja. Hiszen minden egyes kultúra mélyén rejtőzik valami közös, valami általános emberi és örök, mely összefűzi őket – a szellemi tevékenységnek és kulturális tudatnak az a szférája, melyben maga a spengleri gondolat is gyökerezik. Bármennyire is különbözőek, eltérőek és összehasonlíthatatlanok is ezek a kultúrák, eredendő szellemi egységük bizonyítható, helyesebben valójában arról tanúskodik – Spengler minden elmélkedése és illusztrációja ellenére – maga a tény, hogy a XX. századi Európa embere előszeretettel és értő módon sajátítja el az indiai, egyiptomi, antik és arab kultúra különös szellemiségét. Bár Spengler e tényt azzal magyarázza, hogy a nyugati, "fausti" kultúrát eredendően áthatja a "történetiség" (eltérően pl. a jelen pillanat éltette antik apollóni kultúrától), s hogy e kultúra pusztulásának általunk megélt korszaka különösen kedvező alkalmat kínál a kultúrák retrospektív áttekintéséhez, ez a pszichológiai érvelés nem elegendő, mivel nem ad magyarázatot hasonló elképzelések tényleges megvalósításának lehetőségére.

Ily módon Spengler történelmi relativizmusának cáfolatául szolgál mindenekelőtt a művének szelleméből fakadó összemberi egység érzékletes képe, melynek látványos dokumentuma – minden tudatos szerzői törekvés ellenére – maga a könyv. Ez a relativizmus meghaladásának első fázisa, a kultúra hordozójának szubjektív szférájában, a kultúrpszichológia területén. Ezt követi azonban a relativizmus meghaladásának további, már elvi jellegű szintje a szellemi lét objektív szférájában – vagy másképpen szólva – a kultúrfilozófia területén. Spengler olyan kultúrfilozófiai, vagy történetfilozófiai koncepciót vázol fel, melynek az elvont ontológia helyére kell lépnie, s amely egy valódi, az élet legmélyebb rétegéig hatoló filozófia megvalósulását jelentené. Az elvont filozófiával szembeállított életfilozófia e kétségtelenül értékes koncepciója – mely rokonítja Spenglert a modern gondolkodás mély és termékeny áramlatainak több képviselőjével (pl. Nietzsche, Bergson, D.M. Scheler) – arra irányul, hogy a lét lényege valóban intuitív módon, belülről, a szellemi élet kategóriáinak legmélyebb ontológiai

jelentését megértve átélhető legyen. Spenglernél azonban ez a koncepció nem valósul meg, s ebben a fogalmi rendszerben ez eleve megvalósíthatatlan is. Érzékeljük ugyan egy új metafizika Spengler szellemiségéből táplálkozó ködös, zavaros, tisztázatlan elemeit, de mindezt elfedi és elhomályosítja történelmi relativizmusa. Mit értsünk a "kultúrák lelke" alatt, mely a néma mélységekből fakad, világokat alkot, majd eltűnik? Mi az a bizonyos "Urseelentum", melyből megszületnek, s melynek mélyében újra feloldódnak? S honnan van az alapvető tartalmaknak az a hasonlatossága, mely e lélek által teremtett "világokban", e látomások és világok stílusának alapvető különbözősége és sajátosságai ellenére mégis létezik, hiszen minden ilyen teremtő látomásban van tér és idő, vannak számok és logikai összefüggések, Isten és világ, természet és lélek? S miért van az, hogy minden ilyen lélek, bár más és más látomásai vannak, mégis ugyanazt az álmot látja? Mindezek a kérdések közvetlenül, úgyszólván szükségképpen adódnak Spengler filozófiai koncepciójából, ám Spengler nem csak hogy nem válaszolja meg őket, de nem is teheti, mivel ez olyan pozitív metafizika felépítését jelentené, amely megvalósulásának szükségszerű viszonylagossága ellenére, mint minden metafizika, abszolút jelentésre törekedne, azaz az abszolútum elérésének kísérlete lenne, ami természetszerűleg levetné magáról a relativizmus béklyóit. A spengleri gondolat attól olyan vonzó, egyes következtetései attól oly pontosak és lényegretörőek, mert műve valóban érinti azokat a mélységeket, melyekből az ember és a világ örök és abszolút lényege ered. Spengler azonban önmagának is fél ezt bevallani, csak kívülről, közvetlen alkotói szimpátiája és intuitív érzéke által érinti e mélységeket, miután azonban gondolatai formát öltenek és tudatosan reflektálódnak, az emberi élet csak tisztán külső, történeti felszínén mozognak. Goethe legfontosabb intuíciója, melyet Spengler saját bevallása szerint magáénak érez, s melynek lényege, hogy minden múlandó csak jelkép (Alles Vergängliche ist nur ein Gleichniss), s minden történelmi és kozmikus hullámzás nem más, mint az örök Isteni nyugalom (Alles Drangen, alles Ringen ist ewige Ruh im Gott dem Herrn) – Spenglernél csak elképzelt, de nem működtetett intuíció. A lét abszolút lényegét megvilágítani szándékozó történetfilozófiának vagy kultúrfilozófiának azonban úgy kell értelmeznie a múlandó történelmi formákat, mint az élet örök és változatlan mozzanatainak, mint magának az abszolútum életének pusztán külső megnyilvánulásait. A történelmi sokszínűség, a tökéletes konkrétumok iránti igazi fogékonyság, az igazi élő tudás nem a relativizmus által, az amorf sokféleség és változékonyság káoszában tévelyegve érhető el, hanem az élet és a lét abszolút és örök élő egységének megértésével, melyben közvetlenül megtapasztalható e sokszínűség és változékonyság szükségszerűsége. Ily módon Spengler relativizmusa filozófiai értelemben is feltételezi azt az egységet – már nem

pszichológiai, hanem ontológiai értelemben – melyet tagadni igyekszik. Filozófiájának pátosza nem teljesedik ki, művében két pólus között ingadozik: az egyik egyfajta blazírt esztétizmus, mely a magába vetett hit és alkotóerő híján, a változatos formákban jelentkező idegen szellemiségű alkotások művészi befogadásának adja át magát (vagy legjobb esetben reménytelenül, romantikusan vágyódik a szellemi gazdagság után), a másik, az a valóban bátor, alkotó filozófiai szellemiség, melyben feltárulkozik az élet külső formáinak rendkívüli változatosságában rejtőző örök és állandó értelem, s következésképpen ezek organikus belső egysége. E gondolati kettősség és lezáratlanság jellemzi Spengler viszonyát a történelem problémáihoz, napjaink filozófiai útkeresésének egyik legégetőbb és legizgalmasabb kérdéséhez. Spengler a világtörténelem közkeletű és banális koncepciója meghaladásának alapvetően helyes és mély gondolatából indul ki. E koncepció jellemzője az a lapos és racionális optimizmus, mely a "haladás" teóriájában fejeződik ki, annak a gondolatnak torz provincializmusában, mely szerint a világtörténelem eseményeinek grandiózus teljessége "hivatott" a modern európai civilizáció szintjére emelni az emberiséget, a történelmi perspektíva illúziójának azon naív hite, miszerint az egymástól távol eső évezredek egy tartalmatlan-homogén, ezért rövid periódust alkotnak, a hozzánk közeleső évszázadok pedig különösen jelentősnek, gazdagnak s egyben hosszantartónak mutatkoznak; s végül az a naív és tudománytalan séma, mely ezen előítéletekből táplálkozva az ókori Kelet évezredeit, csakúgy mint az antik kultúráét ama bizonyos "ókorrá" zsugorítja, melyet az úgynevezett "középkor" egy évezrede, valamint a nyugat-európai "újkor" néhány évszázada követ. Ezzel a "ptolemaioszi" történelemfelfogással Spengler szembeállítja a maga büszke, s hangsúlyozzuk, alapjaiban teljességgel helyes koncepcióját: az objektív, a szemlélő pozíciójától és értékítéleteitől független "kopernikuszi" történelemképét. De hogyan is fest valójában ez a gondolat a gyakorlatban? Az emberi lét végtelen, sötét, szendergő, s lényegében holt óceánjában – melyet Spengler "Urseelentum"-nak nevez –, időről időre, hol itt, hol ott teremtő szellemi erők szikrái lobbannak fel, a kultúra színes, fénylő tűzzuhatagában lángolnak egy ideig, majd fokozatosan fényüket vesztik, elhamvadnak s ismét kihunynak. Érthetetlen e szellemi fellobbanások közötti kapcsolat, e tűzijáték végső értelme, mi több, valójában nincs is kapcsolatuk, sem értelmük. A sors eszméje, melyet Spengler a történetiségében felfogott élet alapkategóriájaként finoman szembeállít a "törvény", mint az absztrakt tudás kategóriájával, teljességgel alkalmazhatatlan az emberiség vonatkozásában, miután lehetetlen "sorsnak" nevezni az ébredések és pusztulások összefüggéstelen és értelmetlen sorát. Valójában az önálló kultúráknak sincs sorsuk, mivel ez a végzetes, változatlan, eleve elrendelt út a születéstől az érett koron keresztül az öregségig és a halálig nem sors a szó

szellemi értelmében; ez a természet biológiai törvénye, nem pedig az élet értelemmel teljes, belső szellemi erők által meghatározott, drámai egysége. Ismét beleütközünk hát Spengler pozíciójának bizonytalanságába, egyfajta ingadozásba a történelem külsődleges és belső felfogása között. Spengler koncepciója bizonyos értelemben a napjainkban olyannyira népszerű külső historizmus meghaladására irányul – mely az örök változékonyság káoszában értelmetlenül elmerülő tudatra épít, sőt bálványozza ezt a változékonyságot – hogy feltárja a történelem jelképes örök értelmét. Ez a törekvés azonban meghiúsul Spengler említett történelmi relativizmusában, mely az elavult, külsődleges történelemszemlélet terméke. Spenglernél tulajdonképpen a történelem szubsztrátumáról van szó, mintegy a történelem belső anyagáról, melyben a kultúrák lelke rejtőzik, s melyből megszületnek; hiányzik azonban a történelem szubjektumának belső hordozója, az a fogalom, amely megfeleltethető lenne például a hegeli "világszellem" fogalmának. Ugyanakkor a történelem szubjektumának így, vagy hasonlóképpen értelmezett fogalma nélkül lehetetlen és megvalósíthatatlan egy olyan valóban objektív történelemfelfogás, s univerzális történelmi beállítottság, mely felé Spengler törekszik. Ahogyan a külső térérzékelés mindig olyan képet rajzol elénk, melyet behatárolnak a külső-látható világ korlátai, s melyet eltorzít a szemlélő látószögéből adódó szubjektív pozíció függvényeként létrejött illuzórikus perspektíva, azaz mindig "ptolemaioszi" és nem "kopernikuszi" világkép jön létre, úgy a történelem külsődleges megközelítése a benne-levés időhöz és térhez kötöttsége okán elkerülhetetlenül ugyanilyen illuzórikussághoz és szubjektivitáshoz vezet. Legjobb esetben azt tehetjük, hogy a konkrét képekből kiindulva az érzéki-látható, vagy megélt minőségeket kiegészítjük a tér és idő más elemeinek emlékképeivel, s az így elérhető maximális objektivitás eredményeként akkor a tér és idő különálló, szemléletessé tett, érzékletes darabjainak heterogén halmazát kapjuk. Alighanem ilyen a spengleri "objektív", "kopernikuszi" történelemszemlélet. Az igazi "kopernikuszi" történelmi világszemlélethez egészen más tudati beállítottság kell, a történelem olyan belső szemlélete, melynek valóban van objektív centruma, s ez nem jelent mást, minthogy a történelmet a maga időtlen egységének pozíciójából közelítjük meg. Így a történelem kontinuitása, egysége, értelemteljessége nem abban az illuzórikus formában bontakozik ki előttünk, melyet a mi esetleges időbeli pozíciónk határoz meg és jelöl ki, s melyre e véletlenszerűség egyoldalú és szubjektív fénye vetül, hanem a történelem időtlen értelmére vonatkoztatottságának formájában, melyet áthat ezen objektív, belső, s ezért valójában mindent átfogó fény egysége. A történelem ebből a nézőpontból – a külső történések minden véletlenszerűsége és kaotikussága ellenére - olyannak mutatkozik meg számunkra, mint a változatlan emberi természet determinálta örök lehetőségek és képességek szükségszerű kiteljesedése, mint az emberiség

egységes értelmének drámai széthullása, olyan széthullás, mely minden pillanatában önértéket hordoz, s csak az időtlen lét mindent felölelő egységével való kapcsolatában értelmezhető.

Az egyszerinek s a transzcendens mindent felölelő egységnek egymásra vonatkoztatottsága a tudományos ismeret kontinuitásának és koherens voltának szükségszerű feltétele, ami alapvető követelménye még a legegyszerűbb, józanul-empirikus tudományos gondolatnak is. Ebben a tekintetben azt kell mondanunk, hogy Spengler koncepciója, bármennyire csillogóak és lenyűgözőek is történelmi konstrukciói – tisztán formai-metodológiai szempontból –visszalépés még a legelterjedtebb, legközönségesebb történelemfelfogásokhoz képest is. Bármennyire is egyoldalúak, szubjektívek és felületesek voltak a "világtörténelemről" alkotott szokásos elképzelések, mindenesetre összefüggő egészként tételezték azt, s jól vagy rosszul, de megkísérelték feltárni a múltat és jelent egyesítő kapcsolat és folyamatosság mibenlétét. Ebből a szempontból az ún. "antikvitást", "középkort" és "újkort" átfogó és egyesítő történelmi folyamat spengleri tagolása három teljesen különböző, önmagába zárt, s egymástól elhatárolt kultúrákra, úgy mint az "apollóni-antik", az "arab-mágikus", s a "nyugati-fausti" egy már megszerzett történelmi tudás egyértelmű redukciója és eltorzítása. Mindaz, amit erről a három kultúráról Spengler elmond, önmagában véve a legtöbb esetben pontos és hiteles, s önkéntelenül is átengedjük magunkat intuíciói pontosságának és mélységének. Mindemellett egyértelműen hibás Spengler képe az európai történelem egészének három zárt kultúrára történő tagolásáról, s a váltakozásuk következtében, annak kiürüléséről. Mindaz, ami hasonló, s belsőleg rokonítható, ez esetben egymástól teljesen eltérő, s egymással kibékíthetetlen kulturális korszakokra osztott, más oldalról viszont egymástól mélységesen különböző művészetek kerülnek egymás mellé, s sok minden van, ami ki is marad ebből a sémából. Spenglernek nem sikerül meggyőznie bennünket arról pl. hogy Szent Ágoston világszemlélete, mely a koncepciójában a mágikus arab kultúrához tartozik, nem tartalmazza a szellem végtelenség iránti vágyódásának "fausti" kínját, mely Spengler szerint először a keresztes hadjáratok idején jelenik meg, vagy arról, hogy bizonyos értelemben már Hérakleitosz is átitatott ezzel a bizonyos "fausti" szellemmel (a szó tágabb értelmében, ahogyan ezt Spengler is használja). Másrészt nem sikerül meggyőznie bennünket arról, hogy a reneszansz nem jelent határvonalat az újkor és az ún. középkor között, hogy mondjuk a kilencedik, tizedik század "mágikus" és a tizenkettedik, tizenharmadik század "fausti" embere (mint pl. Scottus Eriquena és Dante) között összehasonlíthatatlanul nagyobb és elvi jellegű a különbség, mint pl. Dante és Goethe között (akik lényegüket tekintve a "fausti" kultúra képviselői). S végül a legfontosabb: bármennyire is briliánsak Spengler művészi intuíciói, nem győznek meg bennünket arról, hogy a kereszténység –

mely a spengleri felfogásban teljesen eltűnik, mint eredendő kulturális formálóerő, s szétforgácsolódik az "arab-mágikus" és a "nyugati-fausti" kultúra között – nem tekinthető olyan kulturális bázisnak, mely új mozzanatot jelentett az emberiség történetében (bárhogyan is értelmezzük vagy értékeljük azt). Végeredményben az ilyen és hasonló túlzásokat és hiányosságokat végiggondolva kezd tudatosodni bennünk a Spengler felvázolta "kultúrkör"-eszme problematikussága. E fogalom spengleri abszolutizálása azt jelenti, hogy egy kultúrán belül minden egy egységes stílusban megformált, s egy egységesen ható szellemiség által meghatározott; s fordítva, az egyes kultúrák között nincs semmi közös, nincs semmiféle belső kontinuitás, s maga az átmenet is csak az egyik kultúra elhalása, s a másik születése révén fejeződik ki. A "kultúrkör" eszméjének ilyen abszolutizálását, mely ellentmond a történelmi fejlődés egységének és folytonosságának, egy elfogult, de legalábbis túlzó sémának kell tekintenünk. Nyilvánvaló, hogy azok a történelmi egységek, melyeket ilyen ragyogóan, s különleges intuícióval ír le Spengler mint "nagy kultúrákat", nem bizonyíthatják e tagolás egyedüli és abszolút voltát, hiszen ezek nem valamiféle önmagukba zárt, s egymástól elkülönült szigetek a történelem óceánjában, hanem olyan viszonylagos egységek, melyek ugyanakkor rokoníthatóak a párhuzamosan jelentkező, velük értintkező mástípusú tagolás eredményeként. Ezek lényegüket tekintve nem zárt és izolált szigetek, hanem sokkal inkább a történelem óceánjának egymást érő hatalmas hullámverései, amelyek gyakran még erőteljesebb áramlást alkotnak, nemegyszer más dimenziók hullámaiba ütköznek, miáltal megtörik e hullámok keletkezésének és elcsitulásának pontos ritmusa.

A valójában viszonylagos kategóriák ilyen abszolutizálása – mely szükségszerű velejárója minden abszolutizmust meghaladni hasztalan igyekvő relativizmusnak, így a spenglerinek is – abban fejeződik ki a legszemléletesebben, hogy a kultúrában megnyilatkozó, de a spengleri sémába nem illeszkedő vallásos szellemiség teljességgel elmosódik, mintegy az élet periferiális jelenségének minősül. Spengler sokszor, s mint mindig, okosan és finoman beszél az egyes kultuszok és dogmák stílusáról, de a kulturális alkotás hordozójának és inspiráló erejének tekinthető eleven vallásos szellemi alap mint olyan nála teljes mértékben hiányzik. Már rámutattunk a spengleri sémába nem illeszkedő kereszténység hiányára, vagyis a "mágikus" és a "fausti" kultúra elkülönítettsége okán létrejött megosztottságára, mikor is az egyik fele az iszlámmal, vagy a középkori arab panteizmussal alkot kulturális egységet, a másik fele pedig egybeolvad a reneszánsszal, sőt a felvilágosodás korával és a modern kapitalizmussal. Ugyanígy elismeri, s részben igen pontosan mutatja be a hindu, babilóniai, egyiptomi, sőt kínai kultúrát, de a judeánus monoteizmus kultúrtörténeti szerepét meg sem említi. Ugyanakkor azonban – bárhogyan is viszonyulunk

magához a valláshoz – tisztán történeti szempontból is vitathatatlan az a tény, hogy minden egyes kultúra alapvetően egy meghatározott vallásos szellemiségből nő ki. Ezzel Spengler művének egy másik lényeges hiányosságát is értintjük. Úgy történelmi, mint filozófiai intuíciói lényegében véve művészi, esztétikai, s nem vallási megalapozottságúak, ugyanis Spengler esetében hiányzik maga a vallástörténeti fogékonyság. Amikor vallásról beszél, vagy pusztán esztétikai jellegű erők formálta szellemi anyagként veszi azt számításba, vagy esztétikai metafizikával helyettesíti azt. Nála kultúrateremtő erővel tulajdonképpen a szellem művészi ereje rendelkezik; az a szellemi izzás, mely a szobor, a kép, a zene és a költészet születését eredményezi, teremti meg Spenglernél az Istent, a népéletet s az államrendet is. Avagy, ha olyan mélyebb s organikusabb erőre utal, mint a kultúrát teremtő lélek metafizikai félelme és sóvárgása, az is csak célzás marad, s az egységes vallásos szellem gondolata a kifejtés során a világképek plasztikus megformáltságában kifejeződő és kiteljesülő művészi szellem gondolatával helyettesítődik. A vallás – csakúgy mint ellenpólusa a tudomány – Spengler számára csak egy, a teremtő művészi erőnek alárendelt szellemi szféra, nem pedig az élet és az alkotás legmélyebb központja és forrása. Ebben ismét Spengler gondolatrendszerének egyik hiányossága mutatkozik meg: az élet mélysége iránti fogékonyság és figyelem, ami ugyanakkor nem jelent számára személyes belső, aktív kötődést. E nemes szenvedély fűtötte sóvárgó esztétizmusban áll Spengler ereje és gyengesége.

Rendelkezünk tehát azokkal az alapvető szempontokkal, melyek alapján értékelhetjük Spengler ha nem is központi, de "legerőteljesebb" és leginkább szenzációs gondolatát – a nyugati kultúra elkerülhetetlen "romlásáról" és "alkonyáról" szóló tanítását. Valójában ez a teória nem más, mint Spengler általános filozófiai és filozófiatörténeti nézeteinek összegzése, azoknak az emberiség által megélt utolsó "nagy kultúra", a nyugati kultúra sorsának konkrét kérdésérére történő alkalmazása. Szigorúan véve elfogadhatnánk Spengler fentiekben kifejtett alapvető premisszáit anélkül, hogy elfogadnánk ezt a következtetést, mégpedig akkor, ha korrigálnánk a nyugati kultúra megítélésében, kezdetének, virágzásának és hanyatlásának meghatározásában érvényesülő kevésbé jelentős premisszát. Mindenesetre, a nyugati kultúra alkonyáról adott spengleri diagnózis és prognózis motivációinak feltárásához tisztáznunk kell, mit ért Spengler a "nyugati kultúra" fogalmán. Az olvasó számára ez részben kiderült az előzőekből. Az általánosan elfogadott történelmi nézetekkel ellentétben a spengleri értelmezés szerinti "nyugati kultúra" nem azonosítható sem a tágabb értelemben vett nyugat-európai kultúrával, ahogyan ezt levezetik a római és a nyugat-európai középkori kultúrából, sem az "új" nyugati kultúra szűkebb fogalmával, melynek kezdetét általában a reneszánsz és a reformáció idejére teszik. Európa mint

földrajzi egység (melyből Spengler kategorikusan kizárja Oroszországot) nézete szerint három nagy kultúrát élt meg: az antik görög-rómait, mely Krisztus születése körül ért véget, az arab vagy "mágikus" korszakot, mely a kereszténység kezdeteitől a keresztes hadjáratokig tart, és a "nyugati" vagy "fausti" kultúráét, mely a XI–XII. században kezdődik, s napjainkban ér véget. (Végső pusztulását Spengler a jelenlegi évszázad végére, körülbelül 2000-re jósolja.) A nyugati kultúra – "fausti kultúra", ellentétben az antik "apollónival", melyet az egyszeriben, a konkrét megtestesülésben való elmerülés eszméje, s a behatároltság és plasztikus megformáltság, valamint az önértékű jelenbeli létezés pátosza hat át, illetve az azt követő arab vagy "mágikus" kultúrával, melynek lényege a titok és a szellemi erő konkrét, tárgyiasult létezésen belüli érzékelésében rejlik. (Ezt a "mágikus" kultúrát Spengler – könyvének eddig megjelent első kötetében legalábbis – csak felületesen, nem elég pontosan jellemzi.) A "fausti" kultúra alapja a végtelenség intuíciója, minden behatároltan létező és konkrét-látható legyőzésének vágya, az időbeli folytonosság és változékonyság iránti fokozott érzékenység, s az intenzív akarati feszültség. Ennek első érzékletes megnyilánulásai a nagy távolságok legyőzésére irányuló keresztes hadjáratok, s a magasba törő gótikus építészet. Spengler szerint a reneszánsznak nincs meghatározó jelentősége: ez csak olyan epizód a gótikával folytatott harcban, melynek nincsenek pozitív eszményei, s már Michelangelo is a barokk, a fausti féktelenség és határtalanság, a transzcendens szellemi vonzások irányába történő elmozdulást testesíti meg. E kultúra legmagasabb szintű művészi megnyilvánulásának tekinthetjük már a XVII. századi festészetet, s a testi létezés plasztikus megformáltságát a fény-árnyék hatások sejtelmességével ellensúlyozó Rembrandtot, majd később, a festészet szükségszerű hanyatlása után a XVIII. század kontrapunktuális zenéjének hatalmas egyéniségeit, Bachot, Mozartot és Beethovent. E kultúra jelenik meg a tudomány szintjén a XII és a XVIII. század "fausti" matematikájában, erről tanúskodik Newton és Leibnitz felfedezése, a differenciálszámítás és a szám tisztán elvont fogalmának kidolgozása, mely az antik kultúra konkrét és "megtestesült" számfelfogásával szemben a folytonosság és végtelenség eszméjét vezeti be, s a legutolsó "nagy matematikus", Gauss felfedezései, valamint a hagyományos euklideszi geometria meghaladása. Ezzel analóg jelenségeket figyelhetünk meg a nyugati természettudományban: Kopernikusz felfedezi a világ asztronómiai végtelenségét, a fizika és a kémia fejlődése során az érzékletesen megjelenített antik fogalmak helyett az elvont fogalmakat részesíti előnyben. A "fausti" kultúra társadalmi szintű megjelenésének legtökéletesebb változata a XVII–XVIII. század nemzeti monarchiája. Az élet minden területén ugyanannak a folyamatnak lehetünk szemtanúi: a kontrapunktikus abszolút zene, a végtelen perspektívákra nyitó, s a finom

fényhatásokkal folytonosságot sugalló új festészet, a differenciálszámítás és metageometria, a fizikát és kémiát magába integráló elvont matematikai mechanika, a nemzetállam eszméjének transzcendens jellege egyaránt a fausti szellemiség által meghatározott. A napóleoni háborúk ideje, úgy az 1800-as év körüli időszak az a pillanat, amikor ez a fausti kultúra hanyatlani kezd, s válik megkövült "civilizációvá". A kulturális alkotóerő kimerül, felváltja azt az extenzív terjeszkedés tendenciája (imperializmus). A nagyvárosok elnyelik a falvakat, a főváros a vidéket, az élet egyre egysíkúbb és mechanikusabb lesz, az eszmei szint egyre csökken, a művészet sorvadásnak indul. A filozófia, ahogy ez az antik kultúra hanyatlásának idején is történt, elsődlegesen az etikát jelenti, a társadalmi gondolat pedig egyre inkább alárendelődik a tisztán gazdasági motívumoknak. A fausti szellemiség végérvényesen a schopenhaueri filozófiában ismer önmagára (felismerve ezáltal saját hiábavalóságát is), a "darwinizmus" ezt az akaratot gazdasági-biológiai "létért való küzdelemmé" torzítja, a szocializmus pedig – az antik sztoicizmushoz hasonlóan – elveszíti a fausti kultúrában gyökerezett metfizikus szellemiségét, hogy felváltsa azt a kozmopolita gazdasági berendezkedés eszméje. (Ez az az átmenet, melyet Goethe Faustjának 2. része vetít elénk.) A tér és az idő legyőzése a technika segítségével, a tisztán külső élet feszültsége és lázas nyugtalansága, a telegráf és a világsajtó, a társadalmi közvélemény szellemtelensége jelzik a fausti szellem végső, aggkori elkorcsosulását. Nietsche még utoljára felfedi titkát a "hatalom akarásának" fogalmában, s Wagner lesz a fausti sóvárgás utolsó, tökéletesen transzcendens, a kontinuitás pátoszával áthatott zenei kifejezésének képviselője. Az utolsó tudományos eszmék és felfedezések, úgymint a világmindenség pusztulását előrevetítő entrópia-elv, a relativitás elmélet, mely a kozmikus lét mechanikus-matematikai alapjait valamiféle fiktív, szellemi erő megfoghatatlanságában, bizonytalanságában és örök nyugtalanságában oldja fel, a haldokló fausti szellemiség végső, szélsőséges megnyilatkozásai, mely halála előtt mintegy összegzi saját világképét, felismeri benne önmagát, s ezen utolsó önfelismerésében visszatér azon szellemi ősállapotához, melyből egykor megszületett. A maga történelmi relativizmusát Spengler a haldokló fausti szellemiség utolsó, s egyben egyedül adekvát filozófiájának tekinti.

A nyugati kultúra története ilyen felfogásának és jellemzésének – bármennyire is szellemes és érzékletes, s legtöbb részletében meglepően pontos és hiteles, – véleményünk szerint van egy alapvető hiányossága, mely Spengler filozófiai gondolatának fent említett defektusaivel függ össze, s amely meggyőződésünk szerint hamis diagnózishoz és prognózishoz vezet. Természetesen vitathatatlannak kell tekintenünk a nyugati kultúra elhalásának e mozzanatát a XIX. századi civilizációban megragadó nézetet. Ez a spengleri gondolat, mely hallatlanul újszerű és bátor a nyugati

eszmerendszerben, nekünk, oroszoknak, nem jelent újdonságot: a nyugati kultúra embere először ismeri fel azt, amit a nagy orosz szlavjanofil gondolkodók már régen érzékeltek, láttak és megírtak. Spengler könyvének e lapjai, melyeket áthat a végérvényesen múltba süllyedt igazi európai szellemi kultúra iránti szenvedélyes szeretet, s a széthullott és megkövült polgári civilizáció iránti gyűlölet, Kirejevszkij, Dosztojevszkij, s Konsztantyin Leontyev régóta ismert és rokonszenves gondolatait idézik fel. Ez természetesen nem kisebbíti Spengler könyvének jelentőségét, éppen ellenkezőleg, miután minden igazán eredeti, valódi, mélyreható intuíció sohasem lehet csak egy elme teljesen eredeti szülötte, hanem sok ember tudatában visszhangzik, s mindig valamilyen tradícióhoz kötött. Hangsúlyozzuk: vitathatatlan, hogy a "Nyugat", vagy a "nyugati kultúra" bizonyos értelemben kimerült és haldoklik. A kérdés azonban az: milyen értelemben, helyesebben, milyen "nyugati kultúra" haldoklik? S ezen a ponton, e kérdés megválaszolásakor egyértelművé válik a "nyugati kultúra" spengleri fogalmának bizonytalansága, pontatlansága, s végeredményben hamissága.

Már láthattuk, hogy a "nyugati kultúra" fogalma Spenglernél teljesen eredeti, nem azonos sem az általánosan elfogadott, tágabb értelemben vett, az antikvitás romjaiból kinövő, abból táplálkozó, valamint a kereszténység szellemiségét magában hordó kultúra fogalmával, s az antikvitás pusztulásától egészen napjainkig tartó periódust öleli fel; sem az "új", a "középkort" meghaladó, s történetileg a reneszánsz és reformáció nagy szellemi mozgalmaiban gyökerező nyugati kultúra szűkebb fogalmával. E két fogalom helyett Spengler megalkotja a "fausti kultúra" sajátos fogalmát, amely egyrészt mint egységes egész felöleli a késő "középkort" és az újkori történelmet, másrészt kirekeszti a kereszténység első évezredét. És éppen ez a fogalom lesz hivatott jelölni azt az önmagába zárt, önértékű, egységes organizmust, mely egységes (fausti) lelkülettel rendelkezik, egyazon életet él, s napjainkban közeledik végső pusztulásához, mint egységes egész. Nem szükségszerű feleleveníteni a "középkor" és "újkor" közhasználatú, a történettudományban már régen felülvizsgált fogalmát ahhoz, hogy legalábbis rávilágítsunk a spengleri koncepció végletesen abszolutizáló, s leegyszerűsítő voltára. Már az a fent említett tény is e koncepció ellen szól, hogy Spengler egyáltalán nem tekinti a kereszténységet kutúrateremtő tényezőnek, hanem mechanikusan kettéválasztja azt semmiféle közös belső szellemi tartalommal nem rendelkező "mágikus" és "fausti" kereszténységre. Ennek következtében a "fausti kultúra" fogalma rendkívül bizonytalanná válik. Teljes mértékben elfogadhatjuk azt, hogy bizonyos értelemben ez a "fausti" szellemiség meghatározó az újkori európai kultúrában, egészen a reneszánsztól kezdve (pl. már Leonardo da Vincit, sőt Petrarcát is ide számíthatjuk), s az sem véletlen, hogy a Faustus doktorról szóló legenda

éppen a német reneszánsz idején született, de hogy a gótikus építészet vagy Dante költészete is ugyanennek a fausti szellemiségnek lenne a megnyilatkozása, több mint vitatható, ez egyszerűen nincs így. Való igaz, hogy a késő középkor kulturális teljesítménye és a fausti szellemiség között van valamiféle rokonság, és Spengler gondolata nem teljesen megalapozatlan. De pontosan meg kell határoznunk, hogy a közös vonások mellett mi az, ami alapvetően megkülönbözteti egyiket a másiktól. Spengler koncepciójával most csak szembeállíthatjuk a nyugati kultúra történetének egy másik felfogását, anélkül, hogy részletesen taglalnánk annak mibenlétét.

Az úgynevezett késő középkorban, körülbelül a XII–XIII. századtól kezdődően hatalmas szellemi fellendülés figyelhető meg az európai kultúrában, jelentős mértékben meghatározva annak további fejlődését. Az egyoldalú aszketikus-dualisztikus irányzattal szemben, mely meghatározta a középkor kezdetének vallási fejlődését – s melynek okaira itt most nem térhetünk ki – megszületik az élet konkrét, "földi" jellegét, az eleven személyiség lelki világának gazdagságát, a természeti létet, racionális tudományos ismeretet elismerni, vallásosan értelmezni, s megvilágítani hivatott hatalmas gondolat és szándék. Ez egy olyan kísérlet, mely nem kiszakadva egy egységes szellemi központból akarja legyőzni annak zártságát, s e szellemi fényt rávetíteni az élet konkrét egyedi jelenségeire. Assisi Szent Ferenc, valamint Fra Angelico és Giotto festészete e szellem legérzékletesebb megnyilvánulásai. Legtökéletesebb, legmélyebb és legegységesebb kifejezője pedig Dante. Danténél a "vita nuova" olyan fénysugár, mely teljesen új világot tár fel előttünk, egy valójában új, lehetséges, s feltétlenül megvalósítandó életet. E szellemiség legerőteljesebb tudományos kifejeződése valamivel később, a XV. században jelentkezik, Nicolaus Cusanus lenyűgöző filozófiai rendszerében. E rendszer mintegy megelőlegezi az elkövetkező idők legjelentősebb tudományos gondolatait – a kopernikuszi világszemléletet, az új matematikát és matematikai természettudományt, a differenciál számítást – csakúgy mint a társadalmi etikai gondolat legfontosabb törekvéseit, egészen a demokrácia eszméjéig; a legtermészetesebb módon ötvözve ezeket egy egységes, mélyen organikus és hagyományos vallásos világszemléletben. E rendkívüli szellemi szabadság valamint a legteljesebb konkrétság és organikus eszmei megalapozottság ilyen összekapcsolódása, – mely olyan lenyűgöző Dante és Nicolaus Cusanus esetében, – nem tartott sokáig. E hatalmas vállalkozás kudarcának okait, melyek az alkotó szellem legmélyebb rétegeiben keresendők, talán nem is lehet elemző módon megközelíteni, s egyértelmű fogalmakban leírni. Olyan mély eszmei törés következik be, amikor alapjaiban rendül meg a szellemi alap, s hullik szét a belső egységet biztosító eszmei megvilágító erő hiányában. Érdemes összevetni például Dantét és Petrarcát, Fra Angelicot, valamint Boticellit és Leonardot, csakúgy mint Nicolaus Cusanust

tanítványával és követőjével, Giordano Brunoval, s egyértelművé válik, hogy itt valami végzetes és helyrehozhatatlan történt, s a szellemi szabadságért hatalmas árat kellett fizetni. Ennél a mozzanatnál kezdődik az, amit reneszánsznak, vagy másképpen "újkori történelemnek" nevezünk. Faust szenvedélyes vágyában, hogy megismerje az élet teljességét, s összeolvadjon a kozmosszal, a saját, Istennel szoros belső kapcsolatban lévő szellemi ereje kínálta lehetőségben csalódva eladta lelkét az ördögnek. Az élet gazdagon pompázva virágzik, önállóan fejlődik a tudomány, s a világot birtokba vevő szabad személyiség a saját képére formálja az egész világot, de e csodás virág gyökerei kiszáradnak, s lassanként elhalnak. Ez a magyarázata annak a szellemi gyötrődésnek, annak az eredendő fausti sóvárgásnak, ami ezt a kivételes fejlődést kíséri. A XVIII. századi filozófia véglegesen elsekélyesíti a világot és az életet, de éppen a XVIII. és a XIX. század küszöbén, abban a pillanatban, melyet Spengler a nyugati kultúra haldoklásának kezdeteként értelmez, jelentkezik az "újkori történelem" szellemiségével szembeni reakció, egyfajta krízisállapot formájában. A Nagy Francia Forradalom döntő lökést jelentett ebben a folyamatban. Az élet elsekélyesedése elleni reakció, s egy új szellemiség iránti vágyódás legjelentősebb képviselője volt Byron. A romantikában és a német idealizmusban nem csak a szellemi sóvárgásnak, de egy igazi szellemi újjászületés kezdetének lehetünk tanúi. Azóta napjainkig tart ez a folyamat, lassan, s gyakran nehézségek árán törve át az ellene ható felszíni erők burkát, időnként szinte láthatatlanná válva a történelmi események tükrében, s képezi a szellemi alkotás legmélyebb és legbelsőbb hatóerejét. Igaz, a társadalmi fejlődés több mint egy évszázadig, inercióból követi a "reneszánsz" és az "újkor" kijelölte utat, de már régen elvesztette az őt belülről tápláló eredendő szellemi alkotóerőt. Még a szocializmus is, mint szellemi mozgalom kettős forrásból táplálkozik: egyrészt, mint a racionális szabadgondolkodás utolsó stádiuma Rousseau és Bentamo gondolatrenszerében, másrészt Saint Simone romantikájában és az organikus idealizmus hegeli gondolatában gyökerezik. Korunk vitathatatlanul súlyos tragikuma abban áll, hogy a történelmi létezés felszínét elborítják a reneszánsz pusztuló szellemi erőiből fakadó viharos hullámok, ugyanakkor az élet mélyrétegeiben, még észrevétlenül és önmagukba zártan egy új mozgás forrásai fakadnak, melyek egy új kultúrát hivatottak létrehozni, megváltva ezzel a reneszánsz bűnbeesését.

Ily módon a "nyugati kultúra" kétségtelen pusztulása csak egy, bár több évszázadot felölelő áramlatának halálát jelenti. Ez az ún. "újkori történelem" végét jelzi. De ez a vég ugyanakkor kezdet, a halál egyben újjászületés. Éppen ezért Spengler könyve megszületésének puszta tényével s rendkívüli sikerével éppen a spengleri teória ellen szól. Más összefüggésben ugyan, de ez esetben is e könyv alapvető ellentmondásába ütközünk. Mi módon képes a haldokló szellem, a civilizáció elkorcsosult szelleme ilyen finoman és

mélységeiben érteni és értékelni a kultúrát? Azt gondolhatnánk, hogy a "civilizáció" szelleme csak a technikai fejlődés gondolatát képes kitermelni önmagából, s értetlenül szemléli, sőt megveti a szellemiséget, művészetet és vallást. Vagy ha e haldokló szellemiségben mégiscsak születik olyan elkésett személyiség, aki érti azt, ami a kollektív szellem számára már felfoghatatlan, akkor annak gondolatai nyomtalanul, minden visszhang nélkül el kell hogy tűnjenek. Valójában azonban Spengler könyvét ez a "haldokló" Nyugat élete kivételes és komoly szellemi eseményének tekintette. Érthető miért: ez a könyv anélkül, hogy valami újat hirdetne, a maga pesszimizmusával és szkepticizmusával együtt felhívja a modern kor emberének figyelmét a kultúra történelemformáló, valós szellemi értékeire, s megerősíti benne a már formálódó kultúrateremtő igényt, a szellemi újjászületés vágyát. A szó eredeti értelmében vett reneszánsz haldoklik, éltető forrásai kiapadtak, egy új reneszánsz van születőben. Az emberiség – a történelmi események zajától távol – e nagy vállalkozás jegyében erőt gyűjt, szellemileg felkészül, hogy végrehajtsa azt, amit Dante és Nicolaus Cusanus neve fémjelez, s ami végzetes történelmi hibából, vagy az utódok gyengesége folytán nem sikerült. Amit ma Európa szellemi értelemben megél, nem a nyugati kultúra pusztulása, hanem annak mélységes válsága, melyben hatalmas erők halnak el, míg mások csak most születnek. S végezetül azt kell mondanunk, amivel kezdtük: Spengler könyve e krízis ha nem is legmélyebb és legtermékenyebb, de legalábbis legfigyelemreméltóbb, különleges megnyilatkozása.

1922

Bagi Ibolya fordítása

MAKSZIM GORKIJ
IDŐSZERŰTLEN GONDOLATOK

VI.

Novaja Zsizny, 195. sz., 1917. december 7. (20.)

„A proletariátus új kultúrát teremt": ezek a szavak az igazság győzelméről, értelméről, szépségéről szóló csodálatos ábrándot rejtik magukban, az ember álmát arról, hogy felülemelkedik az állatokon, a barmokon; s eme álom megvalósításáért folyó harcban ezrével pusztultak el az emberek valamennyi társadalmi osztályból.

A proletariátus a hatalommal elnyerte a szabad alkotási lehetőségét. Helyénvaló és időszerű megkérdezni: miben nyilvánul meg hát ez az alkotás? A „népbiztosok kormányának" dekrétumai nem egyebek, mint

hírlapi tárcák. Olyan irodalom ez, mint a pusztába kiáltott szó, és bár ezekben a dekrétumokban értékes eszmék is akadnak, a mai valóság nem nyújt lehetőséget a megvalósításukra.

Mégis, mi jót ad a forradalom, hogyan változtatja meg az állatias orosz létet, hoz-e fényt a népélet sötétségébe?

A forradalom alatt már közel tízezer „önbíráskodás" történt, íme, így ítélkezik bűnösei fölött a demokrácia: A Sándor piac mellett tolvajt fogtak, a tömeg azonnal megverte, és szavazást tartott, milyen halálnemmel sújtsák, vízbe fojtsák-e vagy lőjék agyon. A vízbe fojtás mellett döntöttek, és a tolvajt beledobták a jeges vízbe. De az valahogy kiúszott és kivergődött a partra, s ekkor valaki a tömegből odament hozzá és lelőtte.

A középkor történelmünkben iszonyúan kegyetlen korszak volt, de még akkor is, ha a bíró által halálra ítélt bűnöző leszakadt az akasztófáról – meghagyták az életét.

Hogyan hat a felnövekvő nemzedékre az önbíráskodás?

A katonák egy félig agyonvert tolvajt visznek, hogy a Mojkába fojtsák, elborítja a vér, arcát valósággal szétverték, egyik szeme kifolyt. Gyereksereg kíséri: néhány gyerek, ahogy jön vissza a Mojkától, fél lábon ugrálva vidáman kiabálja:

– Belefulladt, belefulladt!

Lám, ezek a mi gyerekeink, az élet jövendő építői. Milyen olcsó lesz számukra az emberélet, pedig az ember - ezt nem szabad elfelejteni! - a természet legszebb és legértékesebb alkotása, a legkiválóbb, ami csak létezik a világon. A háború alatt az ember annyit sem ért, mint egy darabka disznóhús, és jogosan lázadt fel ez ellen, az „imperialistákat" vádolva érte. Most aztán kit okoljunk az emberek mindennapos, vadállati legyilkolásáért?

Egy sor körülmény folytán majdnem megszűnt nálunk a könyvnyomtatás és a könyvkiadás, s közben egymás után semmisülnek meg legértékesebb könyvtáraink. A parasztok nemrégiben kirabolták Hugyekov, Obolenszkij és még sok földbirtokos házát. Mindent széthordták, aminek csak értéke volt a szemükben, a könyvtárakat viszont felgyújtották, a zongorákat fejszével széthasogatták, a képeket szétszaggatták. A tudomány és a művészet tárgyai, a kultúra a falu szemében értéktelen; s még abban is kételkedhetünk, van-e értéke a városi tömegek előtt.

A könyv a kultúra legfőbb közvetítője, és annak érdekében, hogy a nép okos, igaz könyveket kapjon kezébe, a könyvszakma dolgozói hozhatnának némi áldozatot, hiszen leginkább ők érdekeltek abban, hogy megteremtődjék körülöttük az az ideológiai közeg, amely elősegítené eszméik megvalósítását. Tanítóink, a Ragyiscsevek, Csernisevszkijek, Marxok, a könyvek szellemi létrehozói szabadságukat, életüket áldozták fel műveikért. Mivel könnyítik meg most a könyv fizikai előállítói a könyvkiadás fejlődését?

Már közel két hete minden éjjel a tömeg a borospincéket fosztogatja. Leisszák magukat, borosüvegekkel verik be egymás fejét, üvegszilánkokkal vagdossák a kezüket, s akár a disznók, henteregnek a sárban, a vérben. Ezekben a napokban több tízmillió rubel értékű bor semmisült meg, és természetesen további százmilliók mennek még veszendőbe.

Ha ezt a becses árut Svédországnak adtuk volna el, aranyat vagy az országnak fontos termékeket: textíliát, orvosságot, gépeket kaptunk volna érte.

A Szmolnijban elég későn kaptak észbe, szigorú büntetéssel fenyegetik a részegeskedőket, de a részegek nem félnek a fenyegetéstől, és továbbra is pusztítják az árut, amelyet már rég el kellett volna kobozni, az elszegényedett nemzet tulajdonának nyilvánítani, s előnyösen eladni mindenki hasznára.

A borpogromok idején úgy lövik halomra az embereket, mint a veszett farkasokat, és fokozatosan beletanulnak embertársuk hidegvérű kiirtásába.

A Pravdában úgy írnak a részegpogromokról, mint a „burzsujok provokációiról", ami persze hazugság, afféle „vörös mellébeszélés", amely csak fokozhatja a vérontást.

Terjed a tolvajlás, egyre több a rablás, az arcátlan elemek ugyanolyan könnyedén igazodnak el a korrupció útvesztőjében, mint azelőtt a cári hatalom hivatalnokai; a Szmolnij körül sötét alakok zsarolják az ijedt kispolgárokat. A „népbiztosok kormányát" képviselő emberek durvasága általános felzúdulást kelt, és jogosan. A hatalomtól megrészegült senkik úgy bánnak az állampolgárral, mint a legyőzött ellenséggel, azaz ugyanúgy, ahogy a cári rendőrség bánt vele. Rákiabálnak, ordítoznak vele, mint Konotopban vagy Csuhlomán az őrszemek. Mindez a „proletariátus" és a „szociális forradalom" nevében történik, de valójában nem más, mint az elállatiasodott lét diadala; az ázsiaiság fekélye már-már teljesen elborít bennünket.

Hát hol van, miben fejeződik ki az „orosz munkás idealizmusa", amelyről Karl Kautsky oly elismerően írt?

Hol van hát és hogyan valósul meg az életben a szocializmus erkölcse – az „új" erkölcs?

Várom, hogy a fentiekkel kapcsolatban a „reálpolitikusok" közül valaki megvetően felkiáltson.

– Mit akar maga? Ez a társadalmi forradalom!

Nem – az állati ösztönöknek ebben a feltörésében én nem látom a társadalmi forradalom világos jegyeit. Ez színtiszta orosz lázadás, amelyben nem érzem a szocialista szellemiséget, a szocialista pszichológia jelenlétét.

Rajka Ágnes fordítása

POPPER JÓZSEF
A MAI SZOVJETOROSZORSZÁG (1926)

A város életét, ami évszázadok alatt fejlődött, nehéz tönkretenni. Egyes részletek pusztulhatnak. De a Nevskij Prospektnek, ahogy feltárul előttünk, a maga egészében ma is nagyszerű hatása van az idegenre.

A mai neve: „Október 20-adika útja". Első leningradi látogatásom alkalmával még zárva voltak az üzletek és ez még kietlenebbé tette a különben is lezüllött külsejű, piszkossá vált, hatalmas utat. Ma már sok minden nyitva van. Autók is és kocsik is szaporán száguldanak benne. A villamos is forgalomban van, bár az 5 és 12 kopekos jegyrendszer mellett alig lehet használni, annyira zsúfoltak a kocsik és így vagy nem juthat fel reá az ember, vagy ha igen, okvetlenül férges lesz a szomszédjától.

A „Donon" híres étterme is feltámadt, sőt van egy „Au rendez-vous des Diplomates"-hoz címzett vendéglő is. Igaz, hogy itt inkább a szovjetsíberek étkeznek, mint a külföldi diplomaták, viszont az is igaz, hogy a külföldi diplomaták között éppen elég síber van. Az elegáns „Hotel d'Angleterre" most a „Harmadik Internationale"-hoz címmel ékeskedik. A „Grand Hotel" a „Spartakus" nevét viseli. Csekély napi 5–6 rubelért (2 rubel kb. 1 dollár) kapni itt udvari szobát, ennyi pénzért mindenesetre csak udvarit, csak a legfelsőbb régiókban és csak szerényebb fajtát. Az persze már nehezebb kérdésnek látszik, hogy ki tud itt ilyen árakat fizetni? Ezek az utolsó esztendő változásai. Ami azonban nem változott egy esztendő óta: az a Nevski Prospekt nagyszámú, gondtalanul és cél nélkül sétáló közönsége. Olyan gondtalanul és olyan cél nélkül sétálgatók ezek, hogy igazán nem lehet őket másnak nevezni, mint „a munka kibiceinek". Ennek a közönségnek jellegzetességét valaha kettő adta: elegáns volt és nemzetközi – Kelet és Nyugat leggazdagabb emberei találkoztak itt. Ma internacionális közönségről szó sincs, és ami az eleganciát illeti, még szomorúbb a kép.

Ahogy az ember, elnézi a jövő-menőket, szemébe tűnik, hogy négyfajta szövetből áll a sétálók ruházata: más a kabát, más a mellény, más a nadrág és végre más – a nadrágon a folt. Ilyen körülmények között elképzelhető, hogy a Nevskij Prospekten a szenzáció erejével hat, ha valaki csak egyszínű ruhában sétál végig. Ez már jólöltözöttségnek, sőt eleganciának számít, ha a ruha egyébként kopott is. Arról azután ne is beszéljünk, hogy a nadrágot persze a legtöbbször csizmába szorítják. Emellett feltűnő sok a cilinder. Az orosz embernek ugyanis két cilindere volt. Egy fényes, a vasárnapokra s egy fénytelen az ünnepnapokra. – Azért kettő, mert az oroszok a vasárnapokon kívül 111 ünnepnapot ültek, úgyhogy egy évben nem is dolgoztak többet kétszázkét napnál. A cilinderek azután rekvirálás alá kerültek és egyéb hiányában azokat viselik a proletárok is,

polgárok is, ami a lehető legrosszabb külsőt adta nekik, amint az könnyen elképzelhető. De azért a világ rendje lényegében ugyanaz maradt. Ily körülmények között érthető, hogy valósággal szenzáció gyanánt hat a Nevskij Proszpekten, ha valaki csak egy egyszínű szövetből készült ruhában sétál ott végig. Ha általános lerongyolódottság van is, most is a katonaság vezet az eleganciában, ha nem a cári gárdisták, hát a vörös katonák és a tengerészek. Szóval arról a temetői csöndről, amely egy évvel ezelőtt uralkodott Leningrádon: ma nincs szó. Az élet mintha feltámadt volna benne.

De azért ma sem kelt kevésbé rideg impressziót a város. Az embertömegeken keresztül csak annál jobban észrevehetővé válik a rendkívüli leszegényedettség. Úgy látszik: tisztára proletárvárossá vált Leningrád s ma fokozottabb mértékben az, mint volt egy év előtt. Ma már azok is proletárok, akik egy esztendő előtt még nem voltak azok. Viszont, úgy látszik, a leningrádi „burzsuj" könnyelműbb természetű, mint moszkvai testvére: könnyen alkalmazkodik a viszonyokhoz, a szomorú körülmények között még ezek apróbb változatainak is örvendezni tud. Bizonyos mértékig a bécsiekhez hasonló, derűs kedélyesség lakik a pétervári akban, s ez teszi megmagyarázhatóvá, hogy aránylag könnyű szívvel viselik el mindazt a gondot és szerencsétlenséget, amit az idegen bámuló szemekkel vesz észre.

Kialakult bennem a tudat, hogy az orosz nép általában a legtragikusabb népfaja a földnek és legsúlyosabb, évszázados történelmi betegsége a gyógyíthatatlan melankólia, amely mindjobban erőt vesz rajta, amely állandóan megmérgezi és generációról generációra gyengíti és degenerálja.

Ha az idegen a németül vagy franciául beszélő oroszt megkérdezi, hogy megy a sorsa, úgy nem azt feleli, hogy „jól" vagy „rosszul", hanem egy rövid „nicsevo"-val, azaz „sehogyan"-nal próbálja vázolni helyzetét. Ez az egy szó, valamint az a jellegzetes mondás, hogy „ne mondd soha, hogy nem kerülsz koldusbotra vagy a prisztav börtönébe", élénken rávilágítanak az oroszok mentalitására. Számos leningrádi ismerősömet megkérdeztem, hogy mit akarnak a „nicsevo" szóval mondani, és minden esetben a következő magyarázatot kaptam:

A „niesevo" szószerint „semmit" jelent, de alatta többfélét értenek, pl.: „úgy közepesen", vagy „nincs említeni való újság", tehát a kérdezettnek sem jól, sem rosszul nem megy a sorsa. Amilyen babonás még a tanult, intelligens, régi középosztály is, úgy a „nicsevo"-t azért szokták meg, mert ha végtelen nagy szerencsétlenségükben kimondanák, hogy mennyire rosszul megy sorsuk, úgy félnek, hogy csakhamar még sokkal nehezebb és rosszabb idők köszönthetnének be, míg ha nyíltan bevallanák, hogy sorsukban úgy, ahogy beletörődtek, vagy pláne meg vannak

elégedve, úgy a babona szerint ugyancsak nehezebben elviselhető, súlyosabb idők válthatnák fel a már megszokott jelent. S végül mi lehetne jobb a „nicsevo”-nál egy minden jogától, szabadságától és javaitól megfosztott burzsoának, aki meg van győződve, hogy soha, semmi áron nem tudja többé régi helyzetét visszaszerezni, hanem ellenkezőleg, mindig csak rosszabb jövőtől kell tartania. Ezért találta ő meg a „nicsevo” szóban mindazt, amivel a beszédben jelenlegi helyzetét vázolja.

Bizonyos, hogy ez a város általában ma is ad valamit a külsőségekre. Európaibb voltával függ ez össze, amely mindig is érvényesült, s amely kezdettől fogva kedvezőbb külső képet kölcsönzött Leningradnak, mint Moszkvának. Ezért van az, hogy ma is kedvezőbb Leningrad külső képe, mint Moszkváé, holott a szegénység és a nyomorúság mindkét városban egyforma. De azért vannak dolgok, amiken keresztül a nyomorúság Leningradon még megdöbbentőbben mutatkozik, mint Moszkvában. Így az utóbbi városban is ijesztően hatnak az összeomlott, de főleg kisebb faházak, – ez a hatás azonban sokszorosan erősebb Leningradon, ahol számos, 4–5 emeletes bérkaszárnya beomlottsága gyakorol kínos hatást az emberre.

Az uccák állapotáról a tudósítások gyakran rosszabb képet festenek, mint amilyen az igazságnak megfelel. A fákkal burkolt utakon mindenesetre gyakran előfordul, hogy a burkolat egy része hiányzik. A nagy fainség idején ezzel kezdtek fűteni a jó pétervváriak. Szinowjewnek – Leningrad kormányzó-népbiztosának – drákói parancsai és néhány, elrettentő például szolgáló kivégzés azonban megakadályozta ennek a szokásnak további elharapódzását. A Nevskij Prospekt meglehetősen érintetlen is maradt, a mellékuccákban azonban már annál jobban kell vigyázniok az autóknak és a teherkocsiknak. Emellett akad más baj is. Néhol egy kidőlt lámpaoszlop, másutt egy összetört teherautó zárja el az utat – senki se higgye, hogy csak 24 órára. Hónapokra. De amint mondtuk, e szempontból még aránylag kedvező a helyzet.

OSZIP MANDELSTAM
DERENGŐ SZABADSÁG

Derengő szabadság hatalmas éve,
köszöntsük nagy szürkületét.
Hálók fekete vízfenékre
bocsátva, roppant szövedék.
Felkelsz nyomott évek fölébe,
ó, nap, világ bírája, nép.

Amit könnyezve vesz magára
a nép vezére, nagy és végzetes
teher,
köszöntünk, hatalom komor igája,
csontot megroppantó teher.
Akinek szíve van, már látva látja,
idő, hajód mint süllyed el.

Harcos légiókba kötöztük
az égi fecskesereget –
a napot most nem látni köztük,
mozog a lég, él, csicsereg;
háló – fölébe szürke köd gyűlt,
nem látni a napot, s a föld lebeg.

Próbáljuk hát: fordítsunk a keréken
csikorgó, lomha lendület.
Lebeg a föld. Fel hát, merészen,
mint ki ekével szánt tengervizet.
Emlékszünk rá majd a Léte
jegében:
odaadtunk a földért tíz eget.

1918

Pór Judit fordítása

ISZAAK BABEL
LOVASHADSEREG

Ütközet után

Akinfijevvel történt végleges szakításom története a következő:
Harmincegyedikén folyt le a csesznyiki ütközet. A századok felsorakoztak az erdőben, nem messze a falutól, és este hat óra felé rávetették magukat az ellenségre. Ez egy magaslaton várt ránk, háromversztányira az erdőtől. Végtelenül elcsigázott lovakon tettük meg a három versztát, s ahogy a dombra ugrattunk, fekete egyenruhák, fehér arcok halott falába ütköztünk. Ezek voltak azok a kozákok, akik a lengyel hadjárat kezdetén elárultak bennünket, s akiket Jakovlev kozák százados egy dandárba tömörített. A százados a lovasokat négyszögbe állította, s úgy várt ránk, kivont karddal. Szájában aranyfog csillogott, fekete szakálla mellére simult, mint szentkép a felravatalozott halotthoz. Az ellenséges géppuskák húszlépésnyi távolságból tüzet nyitottak, sorainkban sebesültek buktak fel, agyontapostuk őket, és az ellenségre rontottunk, de a négyszög meg sem mozdult, erre megfutamodtunk.

Az áruló Szavinkov csapata így aratott rövid lélegzetű győzelmet a hatodik hadosztály felett. S csak azért arathatta, mert a megtámadottak nem inogtak meg a rájuk özönlő lovasszázadok lavinája láttán. A kozák százados ez alkalommal kiállta a próbát, mi pedig megfutamodtunk anélkül, hogy vörösre festettük volna kardunk az árulók nyomorúságos vérében.

Az egész hadosztályunk, ötezer ember száguldott le a lejtőn anélkül, hogy üldözték volna. Az ellenség ott maradt a dombon,, nem hitt a hihetetlen győzelemben, és nem szánta rá magát az üldözésre. Ezért maradtunk életben, és ezért zúdultunk le épségben a völgybe, ahol Vinogradov várt bennünket, a hatodik hadosztály politikai biztosa. Vinogradov ott száguldozott megvadult paripáján, és igyekezett visszafordítani a harcba a menekülő kozákokat.

– Ljutov – kiáltott felém, amint megpillantott –, fordítsd vissza a harcosokat, a fene essen beléd!

Vinogradov pisztolya agyával püfölte tántorgó ménjét, üvöltözött, és megpróbálta összeterelni az embereket. Elszakadtam tőle, s odalovagoltam a kirgiz Gulimovhoz, aki nem messze ügetett:

– Vissza, Gulimov – mondottam –, fel-fel, fordítsd vissza a lovat...

– Fordítsd vissza a kancád farkát – vetette oda Gulimov, és szétnézett. Sunyin körülnézett, elsütötte a pisztolyát, és megpörkölte a fülem mellett a hajam.

– A magadét fordítsd vissza – suttogta Gulimov, vállon ragadott, és szabadon levő kezével kezdte előráncigálni kardját. A kardja beszorult a hüvelybe, a kirgiz remegett, és körülnézett. Átfogta a vállam, s egyre közelebb hajolt hozzám.

– A tied fordítsd vissza – ismételte meg alig hallhatóan –, az enyém majd a tied nyomába megy. – Gyengén mellbe lökött a kardja pengéjével, amit végre sikerült kihúznia. A halál közelségétől és szorongatásától a hányinger környékezett, tenyeremmel félretoltam a kirgiz arcát, amely izzott, mint a nap hevítette kő, s oly mélyen vágtam arcába a körmöm, ahogy csak tudtam. A meleg vér csiklandva bizsergett a körmöm alatt, odább ugrattam Gulimovtól, lihegtem, mint valami hosszú út után. Elcsigázott barátom, a lovam, lépésben haladt. Mentem anélkül, hogy láttam volna az utat, vissza se fordulva lovagoltam, míg bele nem ütköztem Vorobjovba, az első század parancsnokába. Vorobjov a szállásmestereit kereste, de nem találta őket. Kettesben elporoszkáltunk Csesznyiki faluig, ott aztán leültünk a padkára Akinfijvvel, a forradalmi törvényszék volt kocsisával. Mellettünk Szaska haladt el, a harmincegyedik lovasezred egészségügyije, majd két parancsnok ült le mellénk a padkára. A parancsnokok szunyókálva hallgattak. Az egyik csupa zúzódás volt, állandóan reszketett a feje, és hunyorgott kidülledt szemével. Szaska a segélyhelyre ment, hogy felvetesse, és hamarosan vissza is tért egy lóval, amit kötőféken vezetett. A kanca meg-megcsúszott a nyirkos agyagon, és szinte vonszolni kellett.

– Merre fordítod a vitorlát? – szólt oda Vorobjov Szaskának. – Gyere, ülj ide mellénk, Szása...

– Nem ülök le veletek – válaszolta Szaska, és belevágott a kanca hasába. – Nem ülök le...

– Hát ez meg mi? – kiáltott fel nevetve Vorobjov. – Vagy talán letettél arról, hogy a férfiakkal teázgass?...

– Arról tettem le, hogy veled teázzam – fordult vissza az asszony a parancsnok felé, és messzire dobta a kantárszárat magától. – Arról tettem le, Vorobjov, hogy veled teázzam, mert láttalak ma benneteket, hogy milyen hősök vagytok, és láttam ocsmányságodat, parancsnok...

– Ha láttad – dünnyögte Vorobjov –, akkor miért nem lőttél le...

– Lőni? – mondotta Szása elkeseredve, s letépte karjáról a vöröskeresztes szalagot. – Tán evvel lőjek, ni?

Ekkor közelebb húzódott hozzánk Akinfijev, a forradalmi törvényszék volt kocsisa, akivel már réges-régen számadásom volt..

– Neked nincs mivel lőnöd, Szaska – mondotta csillapítóan –, ezért téged senki sem hibáztat, de hibáztatni szeretném azokat, akik ütközetbe mennek, csak éppen a pisztolyukat nem töltik, meg... Te ütközetbe mentél – kiáltott hirtelen rám Akinfijev, és görcsös reszketés szállt arcára –, támadásba mentél, de golyót nem tettél a pisztolyodba, hát ennek mi az oka?...

– Szállj le rólam, Iván – mondottam Akinfijevnek, de nem nyugodott, egyre közelebb jött hozzám, ferdén, mint a nyavalyatörősök, bordája is hiányzott.

– A lengyel téged igen, te meg őt nem – morogta a kozák, s izgett-mozgott összetört medencéjével –, hát ennek mi az oka?

– A lengyel engem igen – válaszoltam kihívóan –, a lengyelt én pedig nem.

– Tán molokán vagy? – suttogta Akinfijev, s hátralépett.

– Igen, molokán – mondottam még hangosabban. – Mit akarsz tőlem?

– Csak azt, hogy beismerd – kiáltotta Iván vad ujjongással –, azt, hogy beismerd, az óhitűek számára nekem pedig egy törvényem van, az ilyeneket elküldhetem a másvilágra, az ilyeneket, az istenhivőket!...

A kozák kiabálása egész tömeget csődített oda, de erre se hagyta abba. Már mentem el tőle, de utolért, s öklével hátba vágott.

– Nem töltötted meg a pisztolyod – suttogta elhaló hangon Akinfijev közvetlenül a fülem fölött, belém kapott, és nagy ujjával próbálta szétszakítani a szám –, istenhivő vagy, te áruló...

Rángatózva tépte a szám, próbáltam eltaszítani a nyavalyatörőst, és vertem az arcát, Akinfijev oldalvást a földre esett, estében megütötte magát, és elöntötte a vér.

Ekkor a himbálózó mellű Szaska lépett oda hozzá. Ivánt leöntötte vízzel, szájából kihúzott egy hosszú fogat, amely úgy mozgott a sötét szájüregben, mint nyírfa a kietlen országút mentén.

– Ezeknek a kakasoknak egyébre sincs gondjuk – mondotta Szaska –, mint hogy egymás pofájába másszanak, már azt se tudom, hová fordítsam a szemem ezektől a mostani dolgoktól...

Keserűen mondta ezt, és elvezette a megsérült Akinfijevet, én pedig kószálni indultam Csesznyiki faluba, amely ide-oda csúszkált a fáradhatatlan galíciai esőben.

A falu úszott és megdagadt, vérvörös agyag csörgött a szomorú sebeiből. Az első csillag felragyogott a fejem felett, és elmerült a fellegekben. Az eső megcsapdosta a füzeket és lecsillapodott. Az este az ég felé repült, mint egy csapat madár, és a sötétség rám borította nyirkos koszorúját. Alig vonszoltam a lábam, és meggörnyedve a gyászkoszorú súlya alatt mentem előre, könyörögve kérve a sorstól azt a legegyszerűbb dolgot, hogy végre tudjak embert ölni.

Galícia, 1920. szeptember

Wessely László fordítása

6. „ELLENVILÁGOK”
AZ UTÓPIKUS GONDOLAT METAMORFÓZISAI AZ OROSZ FORRADALMAK TÜKRÉBEN

Az utópia fogalmának tisztázásához alkalmazott tipologizáció a nyugati gondolkodásban kialakult rendszerekre, s az ebből sarjadó művekre épül. Az utópikus gondolat orosz változatai és az orosz utópikus irodalom azonban lényegesen különböznek a nyugat-európaitól. Miután az utópikus beállítottság nem nem pusztán vágyálmok összességéből és az emberi tökéletesedés korlátlan lehetőségeibe vetett naív hitből táplálkozik, hanem egyfajta szellemi attitűdöt, gondolkodási struktúrát is jelent, az orosz utópikus eszme „átváltozásai” szervesen kapcsoldódnak Oroszország történelmi útjának, s kulturális tradícióinak „másságához”.

Az utópiák legtöbbször „ellenképet” jelentenek a fennálló realitáshoz viszonyítva, tehát „negációként” jelentkeznek. „Az utópia alapkérdése a ’van’ életereje, a ’legyen’ életlehetősége. És hogy felcserélhető-e – nem gondolatban, de gyakorlatban – egyik a másikkal. Lehet-e a ’van’-t nem létezőként, a ’legyen’-t létezőként kezelni és aszerint élni? És ha igen, mi az összetévesztés-átalakítás ára.”[1] Ugyanakkor az utópia olyan modellként is működik, ahol nem az adott történelmi valósággal szembeni ellenállás, hanem egy hipotetikusan lehetséges világ konstrukciója az elsődleges. Ily módon különbség tehető a majdan „reálisan megvalósítható” , illetve a „pusztán elgondolt” között.

Az 1917-es forradalmak után Oroszországban olyan új eszmetörténeti szituáció alakul ki, melyben a legkülönbözőbb filozófiai rendszerek és kultúra-koncepciók fonódnak össze, szembesülnek, s értékelődnek át a kivételes történelmi helyzetet nem csak társadalmi változásként, de szellemi robbanásként is megélő értelmiség közvetítésével. Ezen időszak ismét előtérbe állítja az utópikus gondolkodást és mentalitást, annak szélsőséges képviseletétől a legradikálisabb elutasításáig. A kor bonyolult szellemi mozgásaiban a marxizmus utópisztikus tervezete éppúgy jelen van, mint a vallásfilozófiai reneszánsz jelentős gondolkodóinak megváltás-koncepciója. A század elején formálódó művészi koncpciók közül az avantgárd mozgalom a legérzékenyebb e tekintetben: az avantgárd-művész számára egy olyan utópisztikus rendszer a legtermékenyebb, mely az „etikai megváltás” tolsztoji-dosztojevszkiji programját a tudományos vívmányok értelmes, célszerű felhasználásának szükségességével egészíti ki. A „materiális halhatatlanság” ígéretét hordozó civilizációs felfedezések új perspektívát nyitnak az emberi létben, az empirikus és transzcendens szférák

[1] Poszler György: Üdvösség vagy kárhozat – „Sehol sziget” veszélyzónái (Meditatív sorok az utópiák természetrajzáról) // Uő. Eszmék. Eszmények. Nosztalgiák. Magvető Kiadó, Bp., 1989. 97.

összekapcsolásának új lehetőségeit sugallják. Az orosz avantgárd művészi koncepciójában meghatározó szerepe van egy „Új Egység” (E. Bloch) az eddigiektől minőségében különböző, „ontologikus civilizáció” megteremtésére irányuló kísérleteknek. Ez elfordulás is a nyugat-európai gondolati és művészi rendszerektől, ami az orosz kultúra hagyományos „kettős kötődése” szempontjából is lényeges mozzanat. Az orosz avantgárd olyan utópisztikus kultúrmodellként definiálható, mely a XX. századot megelőzően jelentkező egyedi projektumokkal szemben egységes rendszert képez. A világ tudományos megismerésének vágya , s a „mögöttes lényegiség” transzcendens tapasztalatának szükséglete fonódik egybe az avantgárd művész utópikus projektumaiban. Erről tanúskodnak Hlebnyikov „számtörvényei”, Zamjatyin technikai konstrukciói, Majakovszkij „időgépe”, Platonov megváltás-víziói, Zabolockij „metamorfózisai”. De ezt sugallják a korabeli képzőművészet olyan alkotásai is, mint Tatlin III. Internacionálé emlékmű-terve, vagy El Liszickij „Felhővasalója”.

Az utópiákban a „rend eszménye” azonban könnyen a „rend terrorjává” válhat. Az avantgárd optimista jövőképének ellenpólusaként megjelennek olyan elképzelések is, melyeket utóbb „negatív utópiaként” jelöl a szakirodalom, s amelyek a megváltás helyett a pusztulásról, a paradicsomi boldogság helyett a földi pokoljárásról szólnak. Ezekben a művekben meghatározó a fantasztikum, a tragikust és komikust egységben láttató groteszk. E korban születik a legismertebb orosz antiutópia, Zamjatyin „Mi” című regénye, melyben lelepleződik az eszmékből ideológiát, a nagyszabású szellemi kísérletekből életveszélyes gyakorlati programot konstruáló társadalom működésének mechanizmusa. S bár Zamjatyin regénye illeszkedik az elsősorban Huxley és Orwell neve fémjelezte nyugati típusú XX. századi antiutópiák sorába, mégis eltéveszthetetlenül orosz jelenség: egy veszélyeket hordozó kultúrtörténeti szituáció, a forradalom intézményesítésének művészi képe.

Az orosz kultúrában az avantgárd bukásával lezárul a pozitív utópiák termékeny korszaka. 1929 – a „sztálini thermidor” – tragikus fordulata után az utópia tökéletességre törekvő ábrándjai egy despotikus hatalom könyörtelen „rendjében” agyrémmé lesznek, a világ nem az ember szellemi újjászületésének, hanem a hatalom démoni erejével szembeni kiszolgáltatottságnak színterévé válik. Az avantgárdot követő-meghaladó művészi rendszerek közül A. Platonov és M. Bulgakov munkásságában kapunk hiteles képet e kor emberének szellemi és fizikai megpróbáltatásairól, a pragmatikus szintre kényszerített utópia degradálásáról, majd végső kudarcáról.

SZILÁGYI ÁKOS
A SZEMÉLYES TUDAT FELSZÁMOLÁSA

Az utópia megvalósítása – a negatív utópiák borúlátó jövendölése szerint – nem a létben eredményezne radikális fordulatot, hanem a változatlan lét tudatában. Megsemmisítené az ontológiailag *tökéletlen, rossz, ellentmondásos, boldogtalan* lét adekvát személyes tudatát, a szenvedés és a lázadás tudatát, hogy a modern tudomány és technika minden eszközét felhasználva új, „helyes", személytelen, általános tudatot csúsztasson helyére: az egységes állam, a „mi", az „objektív ész" tudatát. S maga ez a folyamat – a személyes tudat szétzúzásának, kicserélésének biztosítása – lesz az *új lét.* Sziszüphosz mítosza úgy alakul át, hogy nem az értelmetlen, abszurd lét, nem a szenvedés szűnik meg, hanem a szenvedés, az abszurditás tudata: Sziszüphosz vagy az idióták infantilis-boldog mosolyával görgeti fel újra meg újra a visszahulló szikladarabot a csúcsra, vagy az „Egységes Állam" fanatikus részecskéjének ekstázisában, teljesen összeolvadva a tőle elvált, idegen értelemmel, amely az abszurditást ésszerűséggé, a hazugságot igazsággá, a rabságot szabadsággá varázsolja. Mindhárom negatív utópia az adekvát személyes tudat felszámolásának, kioperálásának, megtörésének, leépítésének és az államilag előállított és folyamatosan ellenőrzött „kollektív" tudat beépítésének, beoperálásának története. Az egyén autonómiájának tehát a személyes tudat megléte vagy hiánya az egyetlen – mindenesetre leglényegesebb – kritériuma. A negatív utópia csak ezen a ponton érintkezik a technikai utópiákkal és a scifivel, tudniillik ahol a diadalmasan előrenyomuló „ész" technikai csodáit egy új inkvizíció totális uralmának eszköztáraként leplezi le. Éppen az új technológiák révén válik lehetségessé a személyes tudat teljes bekebelezése, egy olyan behatolás ebbe a tudatba, amely korábban, a hagyományos ideológiák („hamis tudat") és a szellemi manipuláció hagyományos eszközeivel nem valósulhatott meg (bár a törekvés, mely a koncentrált hatalom természetében rejlik, azóta létezett, amióta a hatalomnak ez a koncentráltsága). A személyes tudat minden tekintetben és a legvégsőkig megvalósított felszámolása azt célozza, hogy az egyének puszta dolgokká váljanak, akikkel bármi megtehető, és akik bármit megtesznek, akik tárgyai és eszközei csupán valamely „magasabb rendű" kollektív *tudatnak.* A társadalom a maga egészében *objektummá* válik, mégpedig legyőzött, „visszavett" objektummá az egységes állam szubjektuma, az egyetlen létező szubjektum számára (mely épp ezért démoni, hisz emberellenes szubjektum, elidegenült szubjektum). Orwell regényében O'Brian ki is mondja: „Ez nem szolipszizmus. Inkább »kollektív szolipszizmus«. Ám ezek különféle, sőt lényegében ellentétes dolgok. (...) A jelenlegi hatalom, az a hatalom, amelyért mi fáradhatatlanul küzdünk – az ember feletti és nem az anyagi világ feletti hatalom." Persze ahhoz, hogy egy ilyen „kollektív szolipszizmust" mint végső és végleges állapotot egyáltalán

lehetségesnek tartsunk, abból kell kiindulnunk, hogy az egyének tudatok, hogy autonómiájuk forrása nem létükben volt és van, hanem személyes tudatukban. Nekünk magunknak kell előbb az egyéneket, az egyéniséget *merőben tudati meghatározássá* gyúrnunk ahhoz, hogy ezt a pokoli tudatcserét kivihetőnek láthassuk. A valóságos történelem tapasztalata, a XX. század szörnyű kísérletei és kísértései, melyeknek mindazonáltal nem az „őrült ész", hanem az „őrült" lét, az elviselhetetlen társadalmi körülmények vetették meg alapjukat, azt mutatják, hogy az egyének nem tudatok, hanem szubjektumok, és nincs az a „totális ész", amely teljes egészében és végleg elnyelhetné őket, nincs az a „totális" politikai hatalom, amely sikeresen és véglegesen felszívhatná a kultúrát és a természetet, a magánéletet és a tradíciókat. A lehetetlenség egyrészt ontológiai természetű: az emberi lény lényegében és/vagy létében rejlik (szubjektumszerűség); másrészt történeti jellegű, amennyiben a „totális ész" sem őrült elitek magánérdekéből és magánpassziójából születik meg és kezd kísérletezni a társadalommal, hanem a reálisan létező társadalmi viszonyokból, társadalmi szükségletekből. Minthogy ezek a viszonyok és szükségletek. változnak, változik a „totális ész" célszerűségének és hatékonyságának megítélése is: mindig bekövetkezik az az idő, amikor fellázadnak ellene, megtörik és korlátozzák totális uralmi igényeit.

Minthogy a tudat olyan régi, mint a nyelv, s „a nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat", érthető, hogy a negatív utópiákban a személyes tudat felszámolása mindenekelőtt a nyelv uralását, illetve radikális átformálását jelenti. A nyelv uralásán keresztül lehet uralkodni a tudaton, a nyelven keresztül semmisíthető meg a személyes tudat két tartópillére: az emlékezés és a remény. Az új tudat így a puszta pillanatba zárva él, szigorúan véve nincs is, hisz nem előzi meg és nem követi, benne egymást semmi, nem viszonyulhat önállóan senkihez, és hozzá sem viszonyulhat senki.

Huxley Világállamában, melynek jelszavai „Közösség", „Azonosság", „Állandóság" – neopavlovi kondicionálótermedben építik a személyiségbe biológiailag elrendelt sorsának adekvát tudatát: „Minden kondicionálásnak célja ez: az emberekkel megszerettessük elkerülhetetlen társadalmi rendeltetésüket." A tiltások, normák, szabályok nem *külső* kötöttségei immár az egyén mozgásának, hisz ez konfliktusokhoz, meghasonláshoz, boldogtalansághoz vezethetne, hanem magába a személyes tudatba épülnek (ahogyan a feltételes reflexet építik a „pavlovi" kutyák agyába). A beépítés módja technikai találmányokon alapul: hipnopédia, sokkolás, ismétlés, génsebészet segít a tudatnak a léthez igazításában. A boldogság titka: az azonosság. A szörnyűséges lét nem szörnyűséges annak, aki másnak tudja, aki azonos létével, sőt aki az egyetlen lehetséges létállapotnak tudja, aki boldog benne és elégedett vele. így lesz gyermek és felnőtt tudata egyaránt az állam sugalmazásainak összesége, nem ő, hanem az, amit beleprogramoztak tudatába -

dönt, vágyakozik, ítélkezik helyette. A boldogság titka: a tudat teljes kifordítása (ártalmatlanná tétele), a benső teljesen külsővé válása (kiürítése). Így állítják elő társadalmi úton és a társadalom belső békéje érdekében a természeti állapot boldogságát, hiszen csak az állat közvetlenül egy élettevékenységével.

Persze Huxley regényében a racionalizálásnak ez a logikája megtorpan az „irracionális" szférája, elsősorban a tudattalan előtt, *tökéletesen* megsemmisíteni, feloldani ezt mégsem tudja, máskülönben nem lenne szükség szómára, az összeolvadás erotikus és politikai-vallásos ceremóniáira és aktusaira, s nem lenne szükség „lázadáselfojtó beszédre", „rendőrségre" és „száműzöttek szigetére" sem. Az „ész" küzdőterepe itt is, akár a többi antiutópiában, a nem-ész: a tudattalan, az ösztönös, az érzelmi. *Már csak* ennek a szférának a *végleges* megsemmisítése hiányzik az „ész" tökéletes uralmához, jóllehet féken tartásának, ellenőrzésének, feloldásának egészen újfajta technikáival rendelkezik már. Csak ennek a szférának a léte okozza, hogy a tökéletes pokol működése még akadozik, hogy még előfordulnak „balesetek". Erre a kettősségre, a pokol befejezetlenségére persze műfaji okokból is szükség van, hiszen máskülönben nem lehetne regényszerűen, cselekményesen bemutatni a negatív utópia világát. A lázadásnak, mindenféle kollíziónak a formális ész és az „individuálisként" jellemzett (valójában épp megfordítva: kollektív-természeti) ösztönök ellentéte az alapja, ahol is az „emberi" utolsó szava – avagy a „utolsó ember" szava: a természet. A legfőbb törekvés: a tudat megakadályozása abban, hogy bármikor és bármi miatt is *Önálló életre* kelhessen, elszakadhasson a léttől, és önmagára is reflektálhasson ezáltal. Ez a pillanat a meghasonlás, a boldogtalanság pillanata és talán kezdete is lenne. Minthogy a tudat nem kelhet önálló életre, egy pillanatra sem válhat valóságnélkülivé, szerencsétlenné, azért itt mély és erős érzelmek sem lehetségesek. Ki van zárva mind a szellemi és az érzéki dualizmusa, mind az a lehetőség, hogy az érzéki teljes egészében átszellemüljön, A nagy emberi vágyak, élményformák, maga az emberi érzékelésmód, amely a világtörténelem terméke, itt „egy csomó kellemes érzéki élményre" redukálódik. Ennek előfeltétele: a vágy önálló életre kelésének megakadályozása, a vágy és a vágy célja közötti út lerövidítése, lényegében az azonnali, a közvetlen vágykielégítés.

Ez a világ az „ész" determinizmus-filozófiájának tökélyre emelése, valóban nem emberek lakják már, csupán *sokszorosított ember-lenyomatok,* s ha valami „baleset" folytán *kiterjedésük* lesz, többdimenzióssá válnak, kíméletlenül visszanyomják őket saját csoporttudatuk síkjába. A lényeget Mustapha Mond foglalja össze: az egyén „még a lefejtés után is mintegy benne van még mindig a lombikban – az infantilis és embrionális fixációk láthatatlan palackjában. Persze mindegyikünk... egy palackba zárva éli le életét."

Jevgenyij Zamjatyin *Mi*-jében a személyes tudat felszámolása, az egység „mi"-be való beolvasztása a matematikai ész alapján történik: az életfolyamat teljes uniformizálása és külső ellenőrzése révén. Mindaz, ami egykor, a még nem-utópikus világban (az olvasó jelenében) szabadságnak, boldogságnak, szépségnek számított, a matematikailag ésszerű tudat tükrében, mely ugyanúgy tükröződik vissza millió egyéni tudatban - csúfságnak, káosznak, vadságnak minősül. Az egyén önállósága és önértéke – esztelenség, a sok morális értelemben is magasabban áll a kevésnél, a millió az egynél. Értékké: a függés, az érzelemmentesség, a fantázia hiánya, a matematikailag szabályos rend „szépsége" válik. A természet maga a megtestesült szabálytalanság és káosz, ezért az Egységes Állam üvegfalán kívül is reked.

Hogy mégis mennyire a tudat és nem a lét átalakulását hozza magával ez a matematikai ész is, azt számtalan szatirikus részlet, karikatúra érzékelteti. Az egyikben például a rendőrség és a besúgás dicsősége az ésszerűség diadalaként jelenik meg: ami a „vadság" régi állapotában erkölcstelen volt, amit rossznak tekintettek, ami megvetendő és alávaló volt, az itt - az új és magasrendű cél eszközévé válva – erénnyé válik. „A gyöngyvirág szaga kellemes, a beléndeké pedig undorító. Voltak besúgók a régi államban is – és vannak besúgók minálunk is... igen, besúgók. Nem félek a szavaktól. De hiszen világos: ott a besúgó – beléndek, nálunk a besúgó – gyöngyvirág. Igen, gyöngyvirág, igen!" Zamjatyin iróniája itt a „cél szentesíti az eszközt" jezsuita bölcsességének szól, de nem ellentmondást jelez cél és eszköz között, hanem megfelelést. Mikor megmutatja az eszközöket, leleplezi a célt, amely nem más, mint az embernek a tökéletes boldogság érdekében való elnyomása, a történelem, a személyiség, az élet felszámolása. Az eszközök tehát feltárják a formális ész pozitivitásában rejlő *negatívumot:* az embertelenséget. Zamjatyin regényében a rendőrség (az Őrök Irodája) már legalább akkora szerepet játszik, mint Orwellnél (Gondolatrendőrség, Szerelemügyi Minisztérium). S valóban a negatív utópiák nem egyszerűen államutópiák, mint a pozitív utópiák nagy része, hanem rendőrállam-utópiák, vagyis leleplezett államutópiák. Az Őrök már itt is rendelkeznek azzal a technikai apparátussal, amely lehetővé teszi a tudatok ellenőrzését és irányítását: a megszámozott emberek átlátszó hazákban élnek, ahol a rolókat csak a szeretkezés engedélyezett félóráiban lehet leereszteni, az utcai beszélgetéseket állandóan lehallgatják, s az állampolgárok úgy állnak sorba az őrök Irodái előtt, mintha orvosra várnának, hogy feljelentsék magukat vagy szomszédaikat. Az Őrök „őrzőangyalokként" követnek minden egyént, hogy megvédjék a kísértéstől, elhárítsák a balesetek és betegségek veszélyét, megóvják az önálló személyiséggé válás katasztrófájától. Ennek szolgálatában áll a Műtő kínzókamrája és orvos-inkvizítorai (a tudományos ész jótéteményei itt megint visszájukról jelennek meg), de a múlttal szemben ez most „magasrendű cél – az Egységes Állam biztonságának" eszköze: „a Műtőt a régi inkvizícióhoz hasonlítják – írja

naplójában a regény főhőse, a D-503 –, de ez éppolyan ostobaság, mint ha egy lapra helyeznénk a gégemetszést végző orvost és a rablógyilkost; talán mindkettőjük ugyanazt a kést tartja a kezében, és egyik is, másik is egy eleven ember torkát metszi el. S mégis, az egyikük jót tesz, a másikuk gonoszságot követ el, az egyik előjele plusz, a másiké mínusz."

De a kívülről történő ellenőrzés és irányítás, bármily hatékony, még nem tökéletes. Az utolsó simítások még hiányoznak az utópista társadalom építményéről. Az antiutópista regényíró mindig végszóra érkezik. Abban a pillanatban toppan az „ésszerű" világba, amikor az elnyeri végső és most már istenigazában tökéletes formáját, amikor az utolsó zavaró mozzanatokat is kiküszöbölik (ennek regényes története maga a mű). Az „ésszerű" társadalom végleg magára csukja az utópia dobozának fedelét. Rés sem marad, amelyen át bekukucskálhatnánk. Az antiutópista a tökéletes szervezet „megbetegedésének", krízisének időpontjában és helyére érkezik, s nyomon követi, hogyan pusztítja el a tökéletes szervezet a múlt, vagyis a szabadság, a szépség, az autonómia „kórokozóit". Így Zamjatyin regénye is azzal ér véget, hogy a tudat ellenőrzését automatikussá és belsővé teszik, teljesen feloldják-megsemmisítik ellenállásának utolsó szféráját: a fantáziát is. „Az Egységes Állam lakóinak meggyógyítása: a fantázia kioperálása." A boldogság felé vezető útról az utolsó akadályt is elgördítik: az ember „egyenjogúvá" válik a gépekkel („gépegyenjogú" lesz, ahogy a változást az Egységes Állam „egységes" újságja méltatja.)

A tökéletesen ésszerű, szabályosan alakuló, absztrakt külső törvényeknek alávetett lét eszményét a *gép* testesíti meg. A húszas évek szatirikus antiutópizmusának e kedvelt metaforája Zamjatyin regényében is megjelenik. Azok, akiknek fantáziáját már kioperálták, „nem emberek, hanem valamilyen emberformájú traktorok" csupán. Huxleynál az *idióta mosolya,* Zamjatyinnál a *gépember üres mosolya,* Orwellnél a „meggyógyult" Wilson Smith *bárgyú tekintete,* amellyel a Nagy Testvér képmására tapad, jelzik a személyiség metamorfózisának végét: a személyes tudat sikeres és teljes eltávolítását, az ember tökéletes „ésszerűsítését", „normalitását".

„A fejemből – írja naplójában a D-503 – mintha valami szálkát húztak volna ki, most könnyűség és üresség van benne. Helyesebben: nem is üresség, csak hiányzik belőle minden nem odavaló, ami megakadályozna benne, hogy mosolyogjak (a mosolygás a normális ember normális állapota)." A boldogság elé végül is nem plusz, hanem mínusz előjel kerül, mert az *abszolút* boldogság az, ahol már semmi kívánságunk sincsen: a nemlét boldogsága. „Nem gondolod, hogy a lét csúcsán – a szervezett társadalommá egyesült kövek állnak?" S újra felrémlik a paradicsom képe is: „Emlékszik: a paradicsomban már nem ismerik a vágyakat, nem ismerik a könyörületet, nem ismerik a szeretetet, ott – *üdvözültek vannak, kioperált fantáziával* (hiszen éppen attól üdvözültek) – angyalok, Isten rabjai." Minden zavaró mozzanatot kiküszöbölnek: a D-503

ugyanúgy „meggyógyul", és ugyanolyan szenvtelen nézi végig szerelmének megkínzását, ahogy Wilson Smith is gyógyultan távozik a Szerelemügyi Minisztérium pinceverméből, s közömbössé válik Júlia iránt. Huxley Vademberének öngyilkossága és a többi „beteg" – Marx Bemard és Helmholtz száműzetése ugyancsak; egyfajta „gyógyulással" ér fel, bár itt a társadalom gyógyul meg tőlük. Mindhármójuktól a szerelmet vették el. Mindhárom regény poénszerűen záródik, az utolsó sorok aforisztikus tömörséggel és sűrűséggel közlik a regény ironikus tézisét, semmi kétséget sem hagyva aziránt, mit jelentett itt „betegség" és „gyógyulás", miféle eszmény megvalósulása volt az elénk táruló társadalom. Zamjatyin regényének utolsó sorai ezek: „biztos vagyok benne, hogy győzni fogunké Mert az *észnek* győznie kell."

Georges Orwell *Ezerkilencszáznyolcvannégy* című regényében: a személyes tudat likvidálásának legkifinomultabb ideológiai-technikai apparátusával találkozunk. Erre szolgál mindenekelőtt a magánélet totális ellenőrzése: a telecran, a Gondolat Rendőrség, az Ifjú Kémek szervezete, a lehallgatókészülékek az utcákon és tereken, a Mellébeszélés (a Double Talk) kettős igazsága, az Új nyelv megteremtése, ami még a gondolatvétséget is egyszer s mindenkorra megakadályozza. Erre szolgál továbbá a múlt, a hagyományok, a kollektív és személyes emlékezet folyamatos megsemmisítése, napról napra történő átírása, az érvényét vesztő információk, közlések kiradírozása. Itt is végigviszik azt a logikát, amely a tudatnak a léttől való elválasztásából következik: „Filozófiájuk hallgatólagosan nemcsak a tapasztalat bizonyosságát, de magát az objektív valóságot is tagadja. *Az eretnekségek eretneksége a józan ész.* […] Hiszen ha a múlt is és az objektív valóság is csak tudatunkban létezik, maga a tudat pedig ellenőrizhető, akkor..." – nos, akkor – mint O'Brian mondja – valamilyen „kollektív szolipszizmus" jön létre. A reális viszony lét és tudat között itt megfordul: „Uralkodunk az anyagi világ felett, *mert* az emberek értelme felett uralkodunk. *A valóság az emberek tudatában létezik.* […] A természet törvényeit mi alkotjuk." Olyan tudat uralkodik itt mindenen, amely valóban önálló életet él és a lét helyére lép, valóságos létté válik, nemcsak képzeli ezt. Legvadabb képzelődései és szeszélyei is, ha úgy *akarja* – valóságok, s megfordítva: mindaz, amit a józanész tapasztalati tényként elfogad, minden megfogható és nyilvánvaló, ha úgy akarja, fantazmagóriává válik. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy ez a tudat minden más tudatot magába szív, illetve megsemmisít, minden tudatot irányít, illetve saját tartalmával tölt ki, s mindazt, amihez nem fér hozzá, ami nem tudatszerű, ami nem azonos vele, egyszerűen nemlétezőnek nyilvánítja. Megvannak az eszközei, hogy ezt minden tudatlénnyel el is fogadtassa. De miért van minderre szükség? Azért, mondja az antiutópista hogy a hierarchikus társadalom fennmaradhasson, és most már örökké így legyen. De miért kell fennmaradnia a hierarchikus társadalomnak,

miért idézi elő mesterségesen is az ínséget és a háborút, amikor az már megszüntethető lenne? Ha megfordítjuk a valóságos történelmi dialektikát, erre csak úgy válaszolhatunk, hogy szükségletnek a hatalom, az elnyomás, az erőszak szükségletét vesszük, szubjektumnak pedig magát a hierarchiát. Feltételeznünk kell tehát, hogy a történelemben egy irracionális erő működik hogy az ember elsődleges szükséglete: a hatalom szükséglete, hogy a társadalom tartósan épülhet a negativitásra (az aszketizmusra, az örömtelenségre, a gyűlöletre, a gyilkolásra, az alávetettségre stb.). S hogy e negativitás nem a fejlődés fonákságának produktuma, hanem szükséglet: élvezeti cikk az uralkodó elit fogyasztása számára.

Ahhoz, hogy e démoni kollektív tudat valóban integrálni tudja a különös tudatok teljességét, s ezen keresztül felszippantsa a valóságos lét egészét, mindenekelőtt arra van szükség, hogy az embereket magukat is teljes egészében tudatokká változtassák. El kell vonatkoztatni érzéki létezésük minden konkrét meghatározottságától: össze kell törni érzékiségüket, drasztikusan redukálni kell testi-lelki szükségleteiket, el kell törölni személyes különösségüket. Ezt szolgálja Orwell rémállamában-rémálmában az érzékiség aszketikus megfegyelmezése, az elfojtás, a nélkülözés, amely leglátványosabban a nemi érzékiség üldözésében fejeződik ki (O'Brian utal rá, hogy orvos-inkvizítoraik dolgoznak már a nemi ösztön utolsó, veszélyes maradványának, az orgazmusnak a felszámolásán). Ezt szolgálja a *józan ész,* az empirikus tapasztalatunkban élő valóság – a látott, hallott, átélt valóság nyilvánvalóságának és igazságának – megsemmisítése, a „kétszer kettő = négy" igazságának szétzúzása. Hiszen ez is olyasvalami, amibe az egyén autonómiája még belekapaszkodhat, ami a kollektív tudattól független lét. Elég, ha valaki egyszerűen jobban hisz saját szemének és fülének, mint a naponta ezerszer elismételt és lépten-nyomon kifüggesztett jelszavaknak. Tehát be kell tapasztani szemét és fülét. Nem a szó szoros értelmében, hiszen a kollektív észnek sem vakokra és süketekre van szüksége, ő is ezeket a csatornákat használja a tudatba hatoláshoz, hanem abban az értelemben, hogy meg kell törni a tapasztalatba vetett hitet, meg kell semmisíteni az önmagán nyugvó, tehát függetlenedő *józan észt.* Ezt – az érzékiség kiiktatását – szolgálja végül az érzelmek felszámolása (kivéve a kívülről betáplált negatív érzelmekét és a személytelen szerétet, az azonosulás és hűség érzelmét, amely mindenkit a Nagy Testvérhez kapcsol). Minden egyént, akin ez a „totális ész" uralkodni akar, alkalmassá kell tenni erre az uralomra: ki kell oldani a történelemből, a természetből, társadalmi csoportjából, magánéletéből, végül saját testéből és saját álmából és képzeletéből is.

Ez a törekvés legtisztább formában a 30-as évek fasiszta ideológiáiban jutott kifejezésre, Orwell csupán karikírozta ezt a logikát. Gentile, az olasz fasizmus ideológusa csaknem ugyanúgy érvel, ahogy O'Brian a kínzókamrában áldozatának: „Mi kiküszöböljük a világ független természetét, melynek

következtében az úgy jelenik meg, mint a szellem alapja, és azt valljuk, hogy csak absztrakt mozzanata a szellemnek" – így Gentile. És a negatívnak, a rossznak a felmagasztalását is megtaláljuk nála: „Szellemünk igazi szükséglete nem az, hogy a világból eltűnjék a rossz és a tévedés, hanem hogy ezek mindörökre jelen legyenek." Ehhez azonban az kell, hogy az ember teljes egészében szellemmé váljon, és élvezetét lelje a világ, a másik ember eldologiasításában.

Marcuse korabeli művében a lényegre mutat rá a fasiszta ideológiák kritikai elemzésekor: „A gondolkodás és cselekvés, valamint *a valóság és a szellem azonosítása* megakadályozza, hogy a gondolkodás a »valósággal« szemben kritikai álláspontot foglaljon el." Hiszen csakugyan nem lenne tökéletesen zárt az a világ, amelyben van valami, ami túlmutat rajta, ami szembehelyezkedik vele. Szubjektum és objektum azonosítása, ha a szubjektum szellemet, tudatot jelent – csak ebben a formában történhet: az elidegenedést úgy számolja föl, hogy vele együtt felszámolja, „visszaveszi" az embert, a személyiséget és a történelmet is. Ha a szubjektumot sikerült tudatára redukálni, szellemmé párolni (nemcsak testén, értelmén, de még tudattalanján is uralkodni), akkor csak a nyelv meghatározásán múlik az emberek feletti uralom. A Mellébeszélésen kívül az Újnyelv (Newspeak) szolgál erre Orwell regényében: az Újnyelv, amely még csak kialakulóban van, a végleges megoldást jelenti. Személyes és személytelen, igaz és hamis, tudat és lét között minden különbséget eltöröl. Az Újnyelv „egész jelentősége abban rejlik – fejtegeti Wilson kollégája és későbbi cellatársa, aki éppen az Újnyelv szótárán dolgozik –, hogy összeszűkítsük a gondolkodás határait. Végső soron kizárjuk a gondolat-vétség (Thougt crime) lehetőségét, mivel nem lesz szó a kifejezésére. Minden nélkülözhetetlen fogalmat egy és csakis egy teljesen meghatározott jelentésű szó fog kifejezni, az összes mellékjelentés pedig megsemmisül, feledésbe megy." […] „Évről évre mind kevesebb szó marad, és mind szűkebbek lesznek a tudat határai. A gondolat-vétségre persze ma sem lehet magyarázatot vagy mentséget találni. Ez egyszerűen önfegyelem és a valóság ellenőrzésének kérdése. Végső soron azonban még erre sem lesz szükség. A forradalom akkor fog befejeződni, amikor a nyelv tökéletes lesz." Azaz akkor fog befejeződni, amikor a tudattá tett ember személyes autonómiájának puszta lehetősége is örökre semmivé foszlik, mert elveszik tőle azt az „eszközt", amellyel helyzetét – még ha csak érzelmileg is, még ha csak titokban, magában morgolódva, álmában, tudat alatt, de – kifejezhette, elveszik tőle *saját* személyes tudatát, ami a nyelven kívül nem létezhet, legalábbis nem személyes tudatként. A „tiszta ész" esztelenségét itt is a tudomány és a technika váltja valóra. Az emberi mértéktől, minden erkölcsi meggondolástól szabad „ész" a tudományt bármikor a legszörnyűségesebb inkvizíció eszközévé teheti, sőt *ez* az inkvizíció éppen tudományosan, a tudomány „objektivitásával", emberfölötti, ember-nélküli megismerés-

módjával és értékrendjével igazolható. A tudományos-technikai „észnek" nincs *saját* erkölcsi értékrendje, avagy - amennyiben csak erkölcsileg minősíthető tettek, gyakorlatok alapjává válik – ez a hiány erkölcstelenségként és embertelenségként mutatkozik meg. „Napjaink tudósa vagy pszichológus és inkvizítor egy személyben ... vagy vegyész, fizikus, biológus, aki csak szakmájának azon területein dolgozik, melyek az emberöléshez kapcsolódnak" – írja az Ang-szoc mitikus főellensége, tiltott és üldözött politikai röpiratában. (Emmanuil Goldstein a mitikus „gonosz", az örök bűnbak jelképe, aki ha nem volna, ki kellene találni, mint a regény végén kiderül, nem más, mint O'Brian, a politikai röpiratnak is ő a szerzője, az ellenzékiség ebben a világban már csupán a rendőrség másik arca: aki lépre megy, az kezelésre szorul.) Mindez, ha a náci orvostudomány emberkísérleteire, a biológiai fegyverekre, az elmegyógyászat politikai célokra való felhasználására gondolunk, nagyon is találó karikatúra a formális ész hatalomra kerüléséről, mely a legirracionálisabb következményekhez vezet, hisz mértéke az emberen kívül van.

A negatív utópiában tehát egy olyan jövő képe jelenik meg, amelyben az elnyomás, a kizsákmányolás, az ínség (minőségi vagy pusztán mennyiségi értelemben is) megmarad, de immár az elnyomás, a kizsákmányolás, az ínség tudata, immár emlékezet és reménység, beletörődés és lázadás nélkül. Vagyis korlátlanná válik, és végérvényessé. De csak az ész-utópia kiindulópontja a tudat megváltoztatása, csak az ész-utópista tekinti tudatoknak az embereket, és az „észtől" való eltérést merőben tudati fogyatékosságnak, amely „gyógyítható". Az utópisztikus irányultság más típusai maguknak a létfeltételeknek a megváltoztatására irányultak, az új társadalmat nem a tudatnak a változatlan léthez igazítása és a létnek valamiféle kollektív tudatba szippantása útján képzelték el. A negatív utópista kritikájának korlátozottsága pesszimizmusában rejlik: minthogy a boldogtalanságot, az ínséget, a hierarchiákat az általunk ismert formákban nem átmeneti jelenségnek, hanem az emberi létállapotból következő „bajoknak" tartja, semmilyen forradalomtól, radikális átalakulástól nem várhat mást, mint ugyanannak a megváltoztathatatlan, ontológiai nyomorúságnak más magyarázat, más tudat útján történő elismertetését. Vagyis még nagyobb nyomorúságot: ha a földi lét idáig „csak" „nem-paradicsom" volt, attól kezdve „pokollá" válik.

Ezért jelenik meg a negatív utópia szörnyállamának kiindulópontjaként a társadalmi előfeltételeitől elszabadult, valóságnélküli szellem, amely valamilyen politikai ideológia és mindenható államapparátusa formájában „szippantja be" a külső valóságot (legalábbis úgy tesz, s ehhez megvannak az eszközei). Valójában nem a szubjektum válik itt a valóságos gyakorlat kiindulópontjává, hanem a tőle elválasztott tudat, amely valóban „abszolút szellemként", a valóság demiurgoszaként és elnyelőjeként lép fel. S ami e „fellépésben" teljesen új: éppen a modern technika által életre hívott eszközök és tudományos módszerek révén kerül olyan helyzetbe a „szellem", hogy

totálissá válhat, hogy egyedül ő teremtheti és nyelheti el a valóságot. Ez az „ész" – s az absztrakt, létezési módjától elválasztott ész nem is lehet más – antihumanista és antinaturalista is. Ha Marx kommunista utópiájához viszonyítjuk, akkor a negatív utópiákban megjelenő társadalom éppenséggel a tökéletesen antikommunista társadalom, a következetesen végigvitt magántulajdon racionalitásának felel meg. A negatív utópia kritikája ezért nem terjed túl a polgári ész kritikájánál, s ezért választhatja csak az éppannyira polgári nem-ész, esztelenség vagy ész-ellenesség romantikus-moralista és anarchista nézőpontját. Csak a polgári ész nézőpontjáról jelenhet meg a tudat szellemként, a valóságos lét demiurgoszaként, amely mint „helyes tudat" puszta tárgyává teszi az összes különös, következésképp „helytelen" tudatot (a „nép" tudatát, az „osztály" és „csoport" tudatát, a „személy" tudatát). Csak innen nézve válik a tudat „tiszta lappá", avagy olyan lappá, amelyet ugyan összefirkáltak már, de – neveléssel és terrorral – bármikor megtisztítható. A negatív utópista azt mondja, hogy az ember nem *tiszta* tudat, mert vannak álmai, vannak indulatai, vannak ösztönei, van tudattalanja, de azt nem mondja, hogy az ember egész egyszerűen *nem tudat,* hanem szubjektum. Az ember létmeghatározása az, hogy szubjektum. Csak egy különös történeti lét meghatározása, s akkor sem teljes meghatározása, hogy e szubjektumszerűség a tudatra szűkül, hogy a szubjektum tudatként fogja fel önmagát és nem-tudatként maga körül a világot.

Ha a negatív utópia a „létező szocializmus" elevenébe vág, akkor csak annyira, amennyire az még „nem létező" szocializmus, vagyis nincs túl a polgári ész határán, és nem tudott túlhaladni a polgári ész által feltételezett politikai gyakorlat (a moralizálás és/vagy terror) határán, mert a történelmi „perifériára" szorult, hátrányos helyzetű nemzetek kitörési kísérletei – forradalmaik nemzetközi elszigetelődése után és a fasiszta típusú „belső" megoldással szemben – szükségszerűen vezettek a jakobinus képlet újrafogalmazásához. Szigorúan véve nem a negatív utópia *kritikája* antikommunista, hanem *e kritika tárgya,* még akkor is, ha a kritika liberális, anarchista, keresztény-konzervatív nézőpontjából adódóan ez korlátozott kritika, és verbális szinten ugyanúgy nem tesz különbséget „kommunizmus" és „politikai kommunizmus" között, ahogy a „politikai kommunizmus" saját ideológiája sem. Bizonyos azonban, hogy a negatív utópia semmi olyasmit *nem tagad,* amit a marxi kommunizmus vagy szocializmus tradícióját vállaló, egyben tehát sohasem antiliberális szocialistának védelmébe kellene vennie, s amit ő állíthatna. Ha voltak korszakok, amikor a kelet-európai szocializmus képe kísértetiesen hasonlított Zamjatyin és Orwell vízióira, akkor csak annál több okunk van ezeket a komor karikatúrákat halálosan komolyan venni. A negatív utópiában nem az a problematikus, amit tagad, hanem az, amit állít, és állításának ontológiai irányultsága. Ha az utópia valóban csak a polgári ész megvalósítását jelentheti, akkor a szocializmusnak

antiutópistának kell lennie. Ha a polgári ész megvalósítása, akár gazdasági, akár politikai úton történik is, a *liberális eszmények* (szabadság, egyenlőség, testvériség) visszavonásához vezet, akkor a szocializmusnak libertáriusnak kell lennie; ha az állam hatalmának totalizálódását hozza magával, akkor a szocializmusnak *anarchistának* is kell lennie. Pozitivitása csak a polgári ész logikájának tagadására épülhet.

BORIS GROYS
A FÖLDALATTI MINT UTÓPIA

Ahhoz, hogy az ember egy utópiát minden részletében gondosan megtervezzen és felépítsen, s hogy megóvhassa azt a tökéletlen világ rontó hatásaitól, bizonyos térbeli elkülönülés szükségeltetik. Nem véletlen, hogy az utópiákról szóló híradásokat rendszerint útibeszámolók tartalmazzák. Olyasvalakire van szükség, aki egy merész és veszélyekkel teli tér- vagy idő-utazás során valamelyik szigeten, egy magas hegy fennsíkján, idegen bolygón vagy a miénktől eltérő időzónában - rendszerint véletlenül - egyszer csak utópikus világra bukkan. S amikor aztán az utazó elhagyja ezt az utópikus világot, másodszor már képtelen visszatalálni. Mindig történik valami, ami végérvényesen eltorlaszolja a helyes utat: lavina zúdul le a hegyekből, elsüllyed a hajó a régi térképekkel, vagy tűzvész következtében felrobban az időgép. Éppen ezért az első parancsolat, amihez az utópiagyártónak tartania kell magát, a következő: találj egy lakatlan vidéket, mert csak ott sikerülhet igazán valamit egy átfogó terv szerint megalkotnod.

A feladattal azonban nem is olyan egyszerű megbirkózni. Valamely utópia megvalósításához ugyanis emberekre, építőanyagra és bizonyos infrastruktúrára van szükség; a valódi pusztaság tehát nem igazán alkalmas terep az ilyesmire. Ha viszont lakott területen próbálkozunk az utópia megvalósításával, automatikusan és szinte észrevétlenül a már meglevő életfeltételekhez fogunk alkalmazkodni. Ilyen helyen minden egy kicsit túl könnyen megy: az utópia építője már a megálmodott jövő elérkezése előtt elkezdi élni az életét, és sohasem fejezi be munkáját. A helyes stratégia tehát az, ha az utópia építője terve megvalósításához lakott területhez közeli lakatlan – de legjobb, ha lakhatatlan – helyet, u-toposzt talál. így lehet egyesíteni a topikus és az utópikus előnyeit: az építéshez szükséges infrastruktúra rendelkezésre áll, de nem kell azt az élet fenntartásához igénybe venni. Marad hát az építés végtelen folyamata. Az utópia építésének tényleg a végtelenbe kell nyúlnia, hiszen véges határidő sohasem teszi lehetővé, hogy az ember minden részletet kellő alapossággal gondoljon át. Nem

szabad ugyanis elfelejteni, hogy minden utópia az örökkévalóságnak készül, így aztán megvalósítása is végtelen időt igényel.

Oroszországban az első utópikus város felépítésére Nagy Péter vállalkozott a 16. század végén illetve a 17. század elején. A választás – kitűnő érzékkel – a legmegfelelőbb u-toposzra esett: Szentpétervár egy mocsár helyén épült fel. Oroszországban ez a mocsaras talaj a nyugati civilizáció ideális tartópillérének bizonyult. Szilárdabb talaj bizonyára a tősgyökeresség ideológiájára csábította volna az oroszokat. De egészen más helyzet áll elő, ha a meggyökeresedés minden kísérlete szükségszerűen mocsárba merüléshez vezet. Az ember választás elé kerül: vagy utópisztikusán túlélni, vagy topikusan – tősgyökeresen, a hazával összefonódva – alámerülni. S tényleg, emberek ezrei lelték halálukat a pétervári mocsárban. A túlélők pedig ellene voltak a szilárd talajról való mindenféle utópisztikus álmodozásnak, s az egyedüli rendelkezésre álló helyen, a valós utópia mocsaras talaján rendezkedtek be.

Mindenesetre Szentpétervár nem volt teljesen utópisztikus város. Mint már a neve is jelzi, Nagy Péter csupán Szent Péter városát, Rómát kívánta a Névához transzportálni, hogy a Római Birodalmat az Orosz Birodalommal váltsa fel, illetve hogy azzal folytassa az előbbi hagyományát. Amikor a szovjet vezetés az októberi forradalom után véget vetett az orosz államiság péteri korszakának, s Szentpétervárt Moszkvába költöztette, egy még nehezebb feladat jelentkezett: olyan utópisztikus várost kellett építeni, aminek nincs történelmi előképe, mivelhogy kommunista várost a korábbi időkben hiába is keresnénk. Egy ilyen radikálisan utópisztikus városhoz még a mocsaras alap sem lehetett megfelelő, hiszen a mocsár még mindig a földfelszín részének tekinthető. Az új városnak a régi Moszkva felett lebegő égi várossá, a történelmi reflexió valamiféle meta-szintjévé kellett volna válnia.

Egyes szovjet művészekés építészek tényleg mindenekelőtt olyan tervekkel rukkoltak elő, melyek szerint Moszkvának a kozmikus térbe kellett volna emelkednie. Malevics például úgynevezett „planiták” tervezését és megvalósítását vetette fel, melyek segítségével az „erditáknak” nevezett emberek a föld fölött lebeghetnének, s minden irányba szabadon közlekedhetnének. Ideális esetben minden „erditának” rendelkeznie kellett volna saját kis szuprematista konstrukcióra emlékeztető egyszerű űrhajóval, aminek segítségével szabadon kereshette volna fel mindenkori partnerét.

A húszas évek más, kevésbé radikális tervezetei – például El Liszickijé – olyan építményeket képzeltek el, melyeknek hatalmas lábakon, magasan a történelmi Moszkva fölött kellett volna állniuk. Az ilyen házak lakóinak repülőgépen kellett volna közlekedniük, idejük többi részét pedig stabil terekben tölthettek volna, igaz, a normális moszkvai hétköznapok hatósugarán kívül.

A keresett u-toposz egy másik, alkalmasabb megoldása szerint a helyhez kötöttséget a lakóhely szüntelen váltogatásával lehetett volna túlhaladni. A költő Velimir Hlebnyikov már korábban felvetette, hogy legyen minden

városlakónak egy-egy üvegből készült mozgó lakása is, s ezzel a földfelszín minden irányában szabadon közlekedhessen. Így lehetne megoldani az u-toposz megtalálásának problémáját: az efféle lakás toposza, azaz helye a sehol sem volna. A húszas évek végén az ilyesfajta ötletek a „dezurbanizáció" programjában összegeződtek, amit a progresszív szovjet építészek széles körű támogatását élvező Leonyid Ohitovics fogalmazott meg. E program szerint Moszkvának, majd a többi városnak is, dezurbanizálódnia kellett volna: mindenkinek olyan lakást kellett volna kapnia, amellyel szabadon utazhatott volna egyik helyről a másikra. Ha valaki hosszabb ideig kíván egy helyen maradni, lakása olyan ház részévé válhat, amely csupa ilyen mozgó lakásokból tevődik össze.

E tervek nem valósultak meg, szerzőiket a sztálini érában elnyomták, egy részüket letartóztatták és kivégezték. Az alapkérdés azonban, hogy miként is kellene utópiát építeni, a sztálini időszakban is időszerű maradt. Mi több, az utópisztikus Moszkva ténylegesen is megépült, majd pedig az is világossá vált, hogy mi volt a korábbi tervek alapvető hibája. Az avantgardista programok mindegyikéből hiányzott a mélység, s itt a mélység szót betű szerint kell érteni.

A húszas évek avantgardista projektumai vagy a földfelszínnel, vagy pedig az éggel foglalkoztak. A föld mélyéről, illetve belsejéről, tudomást sem vettek. Vagy másként szólva, az égi és a földi birodalommal voltak elfoglalva, s nem is gondoltak a pokolra, az ördög föld alatti terepére. A korai avantgardisták tehát nem gondolkodtak eléggé dialektikusán, s figyelmen kívül hagyták, hogy egy totális utópisztikus projektumnak ahhoz, hogy ne maradjon túlságosan topikus, a föld alatti poklot is számításba kell vennie. Először a sztálinista időszak tette lehetővé az égnek a pokolba való átvezetését, illetve a két szféra szintézisének megvalósítását. E szintézis gyümölcse az igazán utópikus Moszkva, a föld alatti Moszkva, vagyis a moszkvai földalatti, illetve metró.

A földalatti toposza mindenképpen u-toposz. Az ember általában nem a föld alatt él. A föld alatti életteret előbb fel kell tárni, meg kell formálni. Ebből a térből hiányzik mindenféle örökség és hagyomány, minden, ami magától értetődő és átgondolatlan. Itt az ember teljes mértékben annak az akaratától függ, aki az őt magába fogadó és körülvevő teret megalkotta. A földalatti tervezőjének megvan a lehetősége arra, hogy az emberek életét mindaddig formálja, amíg a földalatti terében tartózkodnak. Különösen fontos, hogy a létesítmény ki- és bejáratai, melyek a földalatti terét a szokásos emberi élettérrel összekötik, könnyen ellenőrizhetőek legyenek: a földalattiba csakis az előre meghatározott átjárókon keresztül lehet bejutni. Egy normális városlakó el sem tudja képzelni a földalatti alagútrendszerét: számára a földalatti u-toposza rejtve marad. Az utópia útjait bármelyik pillanatban el lehet vágni, az átjárókat el lehet torlaszolni, az alagutakat be

lehet tömni. Noha a földalatti a nagyváros valóságához tartozik, mégis fantasztikus marad, csupán „elképzelni" lehet, igazán megélni nem.

A nyugati nagyvárosok lakosai a földalattit természetesen nem utópikus térként, hanem a technika teremtette kényelemként élik meg. A sztálini időszakban azonban egészen másként működött a moszkvai metró, s ennek az utópikus funkciónak a nyomai még ma is megtalálhatók benne. A sztálini időszak metrója először is nem közönséges közlekedési eszköz volt, hanem a kommunista jövő igazi városának tervezete. A sztálini időszakban épült metrómegállók pompás palotaszerű művészi kivitelezése csakis azzal magyarázható, hogy e létesítményeknek az égi és a föld alatti birodalom között kellett közvetíteniük. Akkoriban egyetlen más építmény sem volt olyan remekül kivitelezve, mint a metróállomások. A sztálini éra bennük találta meg önnön lényegének konzekvens kifejeződését.

A moszkvai metró eme szimbolikus funkciója híven tükrözte a sztálini időszak kultúráját. Első – már stílusosan megformált - vonalát 1935-ben nyitották meg. A szovjet vezetés egy évvel korábban minden addigi művészeti szervezetet megszüntetett, s bevezette a művészeti élet egységes irányítását. A művészetek minden területén az egyetlen megengedett módszer a szocialista realizmus lett. Ám ennek kívánalmai tisztán ideológiaiak voltak, mint például „az életnek a forradalmi fejlődésben való bemutatása" vagy „a szocialista tartalom és a nemzeti forma" alkalmazása. A művészeti gyakorlat eme túl általános követelményeiből az átmenetet modellértékű művek bemutatásán keresztül kellett megjeleníteni. A vizuális művészeteket illetően épp a moszkvai metróra hárult a feladat, hogy ilyen univerzális modellt nyújtson. De a metróállomások természetesen nem tudták bemutatni sem a forradalmi életet, sem pedig a nemzeti formát és a sajátosan szocialista tartalmakat. Mindenkinek megmutatták viszont, hogy mihez kell tartania magát: a lehetetlen realizálásához, a semmiben való berendezkedéshez.

A metró építése Lazar Kaganovicsnak, a sztálini vezetés egyik legnagyobb hatalmú tagjának közvetlen irányításával folyt. Az utolsó szó joga azonban természetesen magáé Sztáliné volt. Több bizonyíték is van arra, hogy legalábbis az első metrómegállók építészeti terveit Kaganovics javaslatai alapján készítették el. Más esetekben viszont a már meglevő terveket olyan gyökeresen átdolgozta, hogy rájuk sem lehetett ismerni. Az építészek művészi individualitása sohasem játszott szerepet, csupán technikai ismereteikre volt szükség. A sztálini vezetés szándékai szerint a metróállomások megformálásának módjában a kollektív ízlésnek kellett kifejezésre jutnia, s a kollektív jövőképnek kellett megnyilvánulnia. A metró ilyen értelemben is utópikus: nem specialisták és művészek alkotása, hanem olyan embereké, akiknek a hagyományos kulturális világban nem volt helyük, s ezért kulturális produkciójuk csak a föld alatt kaphatott helyet.

Így aztán igazán nem takarékoskodtak a metró építésekor: csak a legdrágább, a legjobb és leghatásosabb anyagokat volt szabad felhasználni. S ezzel párhuzamosan a metró par excellence presztízsobjektumként épült. A „metrosztrojevec", vagyis a metróépítő az új kultúra hősének számított. A metróról és annak építőiről versek, regények, színpadi művek íródtak, filmek készültek. Az építkezés üteméről az ország újságjai szüntelenül ontották a híreket. A metróépítők küldöttségét az összes fontosabb politikai eseményen fogadták. Minden létező érdemrendet és kitüntetést odaítéltek nekik. A sztálinista kultúrában a metró mindenütt megjelent, annak legfontosabb metaforájává vált. Társadalmi szerepe az volt, hogy formát adjon a kommunista építés tervezetének.

Tisztán művészeti szempontból bizonyára azt lehetne mondani, hogy a moszkvai metró egyáltalán nem utópikus, hiszen állomásainak kidolgozása történelmi reminiszcenciákkal terhelt. A sztálinista építészetre vonatkozóan gyakran elhangzott: túlságosan is historikus és eklektikus, nem szakít elég radikálisan a múlttal, tehát nem is igazán utópikus. Ebben az ellenvetésben azonban az utópia hasonló félreértése rejlik, mint azon avantgárd elképzelésben, amely csak a földfelszínt és az eget vette figyelembe, a föld alatti birodalomról pedig megfeledkezett. Az efféle térbelileg behatárolt utópia nem is igazán utópikus, hanem sokkal inkább topikus – azaz helyi –, hiszen a tér egy részének kirekesztéséről van benne szó. De ugyanez a helyzet az idővel is. Az avantgardista utópiák azért nem utópikusak, mert toposzuk az időben, nevezetesen a jelenben és a jövőben van. Az idődimenzióba mélyebben belenyúló utópia a múltat is magába foglalja. Amikor azonban már nincs többé specifikus helye az időben, teljes egészében az idő fölé emelkedik.

Így aztán a moszkvai metróállomások egy soha nem létezett, egy utópikus múlt képét varázsolják elénk: a görög-római antikvitás templomaihoz hasonlítanak, a régi orosz empire és a barokk hatalmas palotáira, vagy az iszlám Kelet értékes építészetére emlékeztetnek. Mindenütt márványt, aranyat, ezüstöt és más drága anyagokat találhatunk, melyek a pompás múltat juttatják az eszünkbe. E pompa közepette számtalan szakrális hangulatot árasztó freskó, szobor és vitrázs látható. Ezek azonban nem valamiféle antik hősöket vagy az orosz történelem alakjait ábrázolják, hanem leginkább Sztálint és az ő hűséges alattvalóit, a szovjet időszak munkásait, parasztjait, forradalmárait és katonáit. Ily módon az egész múlt helyét az utópikus jelen foglalja el. A moszkvai metróban az összes hagyományos művészeti stílus meg van fosztva a történelmi meghatározottságtól, és új rendeltetést nyer. Elvész a múlt, a jelen és a jövő közötti különbség: még az antikvitásig visszanyúló idők mélyén is Sztálin, a szovjet zászlók és az optimistán jövőbe tekintő nép látható.

A metró utasai azonban sokkal furcsábban és összetettebben viszonyulnak ehhez az architektúrához. A csendes kontempláció helye a

templom, s a palota is hosszabb otttartózkodásra invitál: az ember szépen leül valamelyik termében, figyelmesen szemlélődik, és lassú, szellemdús beszélgetést folytat a tulajdonossal. Ilyesmi a metróban lehetetlen. A sűrű embertömegben az embernek sem ideje, sem kedve, sem pedig lehetősége nincs a metró pompás kivitelezésének csodálatára. A tömeg állandó sodrása lehetetlenné teszi, hogy bárki is egy helyen hosszabb ideig tartózkodjon. A többség fáradt, elkeseredett és leginkább siet. Minél gyorsabban be akar jutni, s amikor bent van, máris lohol kifelé. A metrókocsik rövid időközönként váltják egymást. Mivel a metró mélyen a föld alatt van, az embereknek hosszú ideig kell a mozgólépcsőn ácsorogniuk, de az olyan gyorsan halad, hogy közben nincs idő semmit megfigyelni.

Ennek az állandóan mozgó embertömegnek, úgy tűnik, semmi szüksége a metróállomások kínálta pompára. Ilyen körülmények között az ember nem tudja élvezni a művészetet és értékelni a drága anyagokat, képtelen megfelelő módon értelmezni az ideológiai szimbolikát. Süketen, vakon és közömbösen sodródik a számtalan értékes műalkotás között. A metró nem a csendes kontempláció paradicsoma, hanem az állandó mozgás föld alatti pokla. De éppen ezért tekinthető az orosz avantgárd utópia örökösének, amely ugyancsak a szakadatlan mozgás utópiája volt. Malevics, Hlebnyikov vagy a dezurbanisták álma – az utópikus ember, akinek nincs meghatározott helye, földi toposza, hanem állandóan mozgásban van – a moszkvai metróban él tovább. Csakhogy ez az álom most megfelelő helyet talált önnön realizálásához – a föld alatt.

Az orosz kommunizmus dialektikus materialista utópiája egyébként kezdettől fogva különbözött a békeidők klasszikus, kontemplatív utópiáitól. A dialektikus embernek szüntelenül mozognia kell, túl kell haladnia, tovább kell vinnie és magasabb szintre kell emelnie a dolgokat – s nem csupán eszmeileg, hanem materiálisán is. Éppen ezért a kommunizmus föld alatti országa is az állandó mozgás, a szüntelen be- és kijárás színtere. A moszkvai metró képei pedig egyáltalán nem arra valók, hogy nézzék, megértsék és csodálják őket. Sokkal inkább maguk a képek szemlélik a járókelőket, az előttük elhaladó embertömeget. A képeken ábrázolt Sztálin és az utópikus pokol többi helytartója szüntelenül figyeli a tovatűnő emberek magatartását. S az emberek ott lent a metróban állandóan érzékelik is ezeket a figyelő és értékelő tekinteteket. Ma már minden isten megbukott, de korábban – s nem is olyan régen – még azt lehetett tapasztalni, hogy a moszkvaiak mennyire másként viselkedtek, amint beléptek a metró szent terébe. A beszélgetések elcsendesültek, az emberek abbahagyták a köpködést és a szemetelést: ahogy akkoriban mondták, „kulturáltan” viselkedtek. És szemlélődtek. Az utópia világában voltak, s ott többé nem volt helye a „természetes”, a „kultúrálatlan” viselkedésnek.

Van még egy dimenziója a metrónak, közvetlenül az avantgárd utópiához kötődő: nem természetes, hanem mesterséges fénnyel van megvilágítva. A Nap és a Hold elleni küzdelem, s a mesterséges elektromos fény magasztalása az orosz futurizmus egyik legrégebbi témája. Egyáltalán nem véletlen, hogy az orosz avantgárd programadó művének címe *A Nap legyőzése* (Alekszej Krucsonih, Kazimir Malevics és Mihail Matyusin operájáról van szó 1912-ből). A futuristák a Nap likvidálásában látták a régi rend végleges bukását. Az ész fényét – legyen az isteni, emberi vagy természetes – ki kellett oltani, mert az egész világ topikáját meghatározza. Helyette új, mesterséges és utópikus fénynek kellett felragyognia, amely majd gyökeresen más világot teremt. E hatalmas témához kínálkozó adalék Lenin híres megfogalmazása, miszerint „a kommunizmus a szovjetek hatalma plusz az egész ország villamosítása". Az egész országot villamosítani annyit jelent mint „legyőzni a Napot", s új utópikus teret alkotni – a nappal és az éjszaka váltakozásán túlmutató teret. A villamosított éj az utópia igazi nappala (amit csak tökéletlenül ábrázolnak Szentpétervár „fehér éjszakái"). A moszkvai metró ennek az örök, villamosított moszkvai éjszakának a következetes megtestesülése.

Az ég és a pokol utópikus kommunista szintézise mára már széthullott. A metró démoni vonatai szembeötlőbbek az égi jelenségeknél. Már korábban suttogták az emberek, hogy az ismert metróvonal alatt van egy másik, egy rejtett is.- titokzatos hálózat, mely mintegy föld alatti Kremlt alkot, ahová a szovjet vezetés háború esetén menekülne. E föld alatti város a földi lakókat félelemmel tölti el. Szabotázs lehetőségétől, sötét hatalmak uralomra jutásától tartanak. Orosz nacionalista körök még manapság is azt állítják, hogy ha figyelmesen megnézzük a moszkvai metró tervrajzát, egy Dávid-csillag formájú alakzat rajzolódik ki, ami a zsidóknak az orosz főváros feletti uralmát jelenti. Ezt az elméletet állítólag az a történelmi tény támasztja alá, hogy – mint már szó volt róla – a moszkvai metró Lazar Kaganovics vezetésével épült, s a létesítménynek a sztálini időkben „Kaganovics Metropolitan" volt a „beceneve"; Kaganovics pedig a szűkebb sztálinista vezetőség egyetlen zsidó tagja volt. A metró szimbolikájába remekül beleillik, hogy építésének vezetésével egy zsidót bíztak meg, hiszen Sztálin antiszemitizmusa sosem volt titok. Egyesek szerint e megbízás a zsidók Egyiptomban betöltött szerepére emlékeztet. Mások szerint a kitaszítottaknak és a paradicsom építőinek dialektikus-utópista szintéziséről van szó. Mindenekelőtt azonban inkább utalás ez minden utópikus város előképére, az égi Jeruzsálemre, mely kőből van, s vegetációban nem bővelkedik. Ugyanígy, a metróban sincsenek sem növények, sem állatok. Minden, ami a múlandóságra emlékeztet, a metrótól idegen - csupán vonatainak mozgása örök.

Az orosz fundamentalista nacionalizmus gondolatvilágát most is, mint mindig – pozitív vagy negatív előjellel – az orosz államról szőtt utópikus

álmok határozzák meg. De vajon mit gondol ma egy normális moszkvai lakos a városi metróról? A sztálini idők óta sok-sok évtized telt el. Sztálin halála után mindent eltávolítottak, széttörtek vagy gyökeresen megváltoztattak, ami uralmának idejére emlékeztetett. A sztálini időkben létrejött építészetet ornamentálisnak bélyegezték, s mivel nem tartották sem demokratikusnak, sem pedig modernnek, elítélték. A később épült metróállomások már egyszerűek, igénytelenekés tisztán funkcionálisak. A sztálinista éra metrójának sötét metaforikája feledésbe merült. Az új metróvonalak pedig, melyek Moszkva központját a peremvárosokkal kötik össze, elhagyták a földalatti birodalmát, normális vasútvonalon közlekednek. Az utópikus és a topikus efféle összemosása a sztálini időkben elképzelhetetlen lett volna. S eltűnik a valós és a képzeletbeli-utópikus Moszkva közötti alapvető ellentét is. A poszttotalitárius évtizedek a metró használatát prózaivá, jelentés nélkülivé tették. A metróban már csak azon kevesek kutatják az utópikus múlt nyomait, akik Moszkva történelme és mítoszvilága iránt érdeklődnek. Közéjük tartoznak a szoc-art moszkvai művészei, akik a metrót szívesen használják performance-aik színhelyéül, s ezzel annak már-már elfeledett szimbolikájára hívják fel a figyelmet.

Sebők Zoltán fordítása

GEORGE ORWELL
E. I. ZAMJATYIN: MI

Sok évvel azután, hogy létezéséről először hallottam, végre kezembe jutott Zamjatyin *Mi* című műve, e könyvégető kor egyik irodalmi ritkasága. Fellapozván Gleb Struve: *Twenty-Five Years of Soviet Russian Literature* (A szovjet-orosz irodalom huszonöt éve) című munkáját, a következőket találtam róla:

Zamjatyin orosz regényíró és kritikus, 1937-ben halt meg Párizsban. A forradalom előtt és után számos könyvet jelentetett meg. A *Mi* 1923 táján született, s jóllehet nem Oroszországról szól, és nincs közvetlen összefüggésben az akkori politikai viszonyokkal (a regény látomás a huszonhatodik századról), kiadását mégis megtagadták, azon az alapon, hogy az „ideológiailag nemkívánatos". A kézirat egy példánya azonban sikeresen kijutott az országból, és megjelent angol, francia és cseh fordításban is, oroszul azonban még sohasem. Az angol változatot az Egyesült Államokban adták ki, s ezért mind ez ideig nem tudtam megszerezni; szerencsére a francia fordításból (melynek *Nous Autres* a címe) sikerült egy példányt kölcsönvennem. Amennyire ez alapján megítélhetem, habár nem elsőrangú, mindenképpen különleges mű, s épp ezért

meglepő, hogy eleddig nem akadt angol kiadó, amely újbóli megjelentetésére vállalkozott volna.

Az első dolog, ami bármely olvasónak azonnal szemébe ötlik, hogy a *Mi* - még ha erre, azt hiszem, mindeddig nem is mutatott rá senki - minden bizonnyal egyik forrása volt Aldous Huxley *Szép új világ*-ának.. Mindkét könyv a primitív emberi ösztönök lázadásáról szól egy racionalizált, elgépiesedett és fájdalommentes világgal szemben, és mindkét történet hatszáz évvel napjaink után játszódik. Légkörük hasonló, s az általuk megrajzolt társadalom képe nagyjából azonosnak mondható, noha Huxley könyvében kevesebb politikai tudatosság nyilvánul meg, mivel őrá inkább a legújabb biológiai és pszichológiai elméletek hatottak.

Zamjatyin látomásában egy huszonhatodik századi Utópia elevenedik meg, amelynek lakói teljesen elvesztették egyéniségüket, és már csupán számként tartják nyilván őket. Üvegházakban érnek (a könyv még a televízió feltalálása előtt született), hogy az „őrzők", azaz a politikai rendőrség könnyebben ellenőrizhesse őket. Valamennyien ugyanolyan egyenruhát viselnek, s az egyes emberi lényeket rendszerint csak „szám"-ként emlegetik, unifót (egyenruhát) hordanak. Mesterséges ételeken élnek, és úgy pihennek, hogy négyes sorokban menetelnek az „Egységes Állam" hangszórókból harsogó indulójára. Megadott időpontokban egy-egy órára (a szexuális napon) körös-körül leereszthetik üveglakásaik függönyeit. Természetesen házasság nincs, habár a nemi élet, úgy tűnik, egészen nem megy el a promiszkuitás határáig. A szeretkezéshez mindenki rendelkezik egy rózsaszín nyilvántartó tömbbel, hogy partnere a kiszabott szexuális óra elteltével alájegyezhesse az igazoló szelvényt. Az Egységes Államot a Jótevőnek elnevezett személyiség kormányozza, akit az egész nép évről évre újraválaszt, természetesen egyhangú szavazással. Az állam alapelve, hogy a boldogság és a szabadság összeegyeztethetetlen. Az Édenkertben az ember még boldog volt, ám esztelenül szabadságot követelt magának, s emiatt azután kiűzetett a vadonba. És ím az Egységes Állam, szabadságát megvonva tőle, most ismét visszaállítja boldogságát.

Eleddig megdöbbentő a hasonlatosság a *Szép új világ-gal* Mégis, habár Zamjatyin könyve kevésbé jól szerkesztett – meglehetősen erőtlen, epizodikus cselekményét nehéz volna összefoglalni –, van egyfajta politikai jelentéstöbblete, ami a másikból hiányzik. Huxley könyve az „emberi természetet" bizonyos értelemben megoldott kérdésként kezeli, minthogy azt feltételezi, hogy az emberi szervezetből a születést megelőző kezelés, a gyógyszerezés és a hipnózis mindenkor az éppen kívánatos egyedeket hozhatja létre. Ily módon egy elsőrangú tudós éppúgy előállítható, akár egy „Epszilon fél-moron", s az afféle primitív ösztönmaradványok, mint az anyai érzés, vagy a szabadság iránti vágy, könnyűszerrel kikezelhetőek. Ugyanakkor nem kapunk egyértelmű magyarázatot arra, hogy e társadalomnak voltaképpen miért is kell a könyv által leírt és részleteiben kifejtett módon tagozódnia. Hiszen itt nem a gazdasági

kizsákmányolás a cél, de úgy tűnik, éppúgy nem lehet valódi indíték az erőszak és az uralomvágy sem. Ebben a világban nincs hataloméhség, szadizmus, nincs semmifajta kegyetlenség. A felül lévőknek nincs miért felül maradniuk, s habár mindenki elégedett, az élet olyannyira céltalanná vált, kiüresedett, hogy nehéz elhinni: egy efféle társadalom képes volna fennmaradni.

Zamjatyin könyve egészében véve sokkal inkább emlékeztet a mi mai helyzetünkre. A nevelés és az Őrzők ébersége ellenére itt még jó néhány ősi ösztön létezik. A történetet egy bizonyos „D-503" beszéli el, aki mérnökként ugyan tehetséges, de máskülönben csupán átlagos szürke lény, a londoni „Billy Brown"-ok afféle utópiabeli megfelelője. D-503 állandó rettegésben él, mivel atavisztikus erők kerítették hatalmukba. Beleszeretett – ami, természetesen, bűnnek számít – egy bizonyos I-330-ba, a földalatti ellenállási mozgalom egyik tagjába, akinek egy időre őt is sikerül bevonnia a konspirációba. Amikor a lázadás kitör, egyszerre kitűnik, hogy a Jótevőnek valójában milyen sok ellensége van, és hogy ezek az emberek nem csupán államellenes összeesküvésre, de leeresztett függönyeik fedezékében olykor olyan bűnökre is vetemedtek, mint amilyen a cigarettázás és az alkoholfogyasztás. Szerencsére D-503-nak végül is sikerül megmenekülnie saját esztelensége következményei elől. A hatóságok ugyanis bejelentik, hogy sikerült felfedniük a nemrégiben kitört zavargások okát, ami nem más, mint egynémely emberek „képzelet" nevű betegsége. A képzelet működését szabályozó idegközpontot immár lokalizálták, a betegséget röntgensugár-kezeléssel gyógyítani lehet. D-503-at megoperálják, és így már könnyű lesz megtennie, amit mindig is elkerülhetetlennek érzett: hogy társait feladja a rendőrségnek. Teljes egykedvűséggel szemléli, ahogyan egykori szerelmét, I-330-at egy üvegharang alatt sűrített levegővel kínozzák:

„Nézett rám, keményen belekapaszkodott a szék karfájába – nézett, amíg szeme végképp le nem zárult. Akkor kicibálták, elektródák segítségével gyorsan magához térítették, s ismét a Harang alá ültették. Ez háromszor megismétlődött, de ő mégsem mondott egy szót sem. Mások, akiket vele együtt vittek oda, tisztességesebbnek bizonyultak: jó néhányan már elsőre beszélni kezdtek. Holnap mindnyájan fellépnek a Jótevő Gépezetének lépcsőfokain."

A Jótevő Gépezete a guillotine. Zamjatyin Utópiájában számos kivégzés van. Nyilvánosan hajtják végre őket a Jótevő jelenlétében, az udvari költők győzelmi ódáinak kíséretében. A guillotine természetesen már nem a régi, kegyetlen szerszám, hanem annak egy jócskán korszerűsített változata, amely szó szerint *likvidálja,* cseppfolyósítja áldozatát, egy másodperc alatt csupán egy tócsányi tiszta víz s egy füstpamacs marad belőle. A kivégzés valójában áldozatbemutatás, s a jelenet, amiként Zamjatyin lefesti, szándékosan az ókor rabszolgatartó civilizációjának baljós légkörét idézi. Zamjatyin könyvét az emeli Huxley-é fölé, ahogyan a maga intuitív módján a totalitárius hatalom irracionalitását, az öncéllá vált emberáldozatot és kegyetlenséget, az isteni jelképekben tobzódó vezérimádatot megragadja.

Nem nehéz belátni, miért is tagadták meg a könyv megjelentetését. A D-503 és I-330 közötti alábbi párbeszéd (amit e helyütt egy kissé lerövidítettem) épp elég lett volna, hogy a piros ceruzákat szorgos munkára fogja:

„–Hát nem érted, hogy az, amit kiötöltetek, forradalom?

–Igen, forradalom! Miért lenne képtelenség?

– Azért, mert forradalom nem lehet. Mert – ezt nem te, ezt én mondom – a mi forradalmunk volt az utolsó. S többé semmiféle forradalom nem lehetséges. Ezt mindenki tudja…

– Kedvesem: te matematikus vagy. Tehát: nevezd meg nekem az utolsó számot!

– Én... nem értem: miféle utolsó?

– Nos, az utolsót, a legfelsőt, a legnagyobbat.

– Hiszen ez képtelenség. Ha a számok sorozata végtelen, hogyan akarhatsz utolsót?

– Akkor te miféle utolsó forradalmat akarsz?”

Más ehhez hasonló részleteket is lehetne idézni. Mindazonáltal Zamjatyin, meglehet, nem magát a szovjet rezsimet akarta szatírája céltáblájává tenni. Minthogy könyvét nagyjából Lenin halála idején írta, a sztálini diktatúra meg sem fordulhatott még a fejében, s az 1923-as oroszországi viszonyok aligha késztethettek bárkit is lázadásra amiatt, hogy az élet túlságosan is kényelmessé és biztonságossá vált volna. Amit Zamjatyin célba vesz, az, úgy tűnik, nem egy adott ország, de maga az ipari civilizáció, s annak magában hordozott törekvései. Habár más könyvét jómagam nem olvastam, Gleb Struvétől azonban úgy tudom, hogy Zamjatyin éveket töltött Angliában, és írt néhány parázs szatírát az angol életformáról is. A *Mi* alapján az is nyilvánvaló, hogy erősen vonzódott a primitivizmushoz. Ült a cári kormány börtönében 1906-ban, majd 1922-ben a bolsevikok is ugyanazon börtön ugyanazon szárnyába zárták, volt hát elég oka gyűlölni a politikai rendszereket, amelyek alatt élnie kellett. Mindennek ellenére e könyv nem egyszerűen csak saját sérelmeinek kifejeződése. Voltaképpen tanulmány a „Gépről”, a „szellemről”, amit az ember egy óvatlan pillanatban kieresztett a palackból, és többé nem képes visszazárni. Érdemes megszerezni e könyvet, ha angol változata is megjelenik végre.

1946

Pallaghy Éva fordítása

ANDREJ PLATONOV
A VILÁG LELKE

Nő és férfi: egyazon teremtmény két arca – az emberé; a gyermek pedig örökkévaló közös reménységük.

Nincs, akinek az ember továbbadhatná álmait és minden igyekezetét, csakis a gyermek; nincs másra bíznia kihunyó csodálatos életének végső kiteljesítését. Nincs senki más rajta kívül. Így lehet a gyermek a világ ura, hiszen az életet mindig az eljövendő uralja, az, amit úgy áhítunk – a még meg sem született, tiszta gondolat, melynek remegését mellkasunkban érezzük, s melynek erejétől forrva lüktet bennünk az élet.

A gyermek a nő testéből és véréből válik létező valóvá, a nő az emberiség éltető ereje. Ő hozza el az eget a földre, mikor tökéletesebbé teszi az embert, amikor felemeli, s a nemzedékek megújhodásával megtisztítja az emberiség lángoló, vágyakozó lelkét.

Ha pedig a gyermek a világ ura, úgy a nő a világ urának anyja, akinek létezése fiában nyeri el értelmét, s abban a boldog reményben, amit majd fia vált valóra. Vagyis életének értelme ugyanaz, mint az egész emberiségé – a jövő, annak közeledte, ami vérünkből vétetett, s ami után annyira vágyakozunk. A nőben él hát az emberi tudat legfelsőbb formája – a fennálló mindenség tökéletlenségének tudata, a tökéletes lény távoli képének rajongó szeretete, a fiúé, aki nincs még, de lesz, akit a nő immáron testében hordoz – a bűnbánó, haldokló világ születendő lelkiismeretét.

Önnön vére által győzi le a föld torzságát és borzalmát. Lángoló szeretetével, melyet maga sem értett és becsült meg soha, csillapodni nem akaró szívével örökösen a titokként múló élet teremtésén munkálkodik, az örök szülésnek, az anyaság örök szenvedélyének él – ebben foglaltatik legfelsőbb tudata, élete egyetemességének tudata, azon bizonyosságé, hogy azt kell tennie, amit máris tesz; önmagunk és minden körülöttünk lévő értékességének tudata – a szeretet.

De mi a nő valójában? Benne ölt valódi, eleven testet a világ bűntudata és esendősége. A nő a világ bűnbánata és áldozata, a világ szenvedése és áldozata, szenvedése és vezeklése. A világ véres keresztje ő, kereszt – rajta nevető, gyönyörű áldozattal. Ez a nő – az ő titokkal teli, rejtelmes lénye. Mosolyog, miközben vérét ontja, sikolt a fájdalomtól, mikor az embert világra hozza, hogy azután véget nem érően szeresse, ami megkínozta őt. Gyermekében bont szárnyat hatalmas, teremtő, ragyogó lelke, gyermeke a végtelenségbe vezető út, az eleven, forró reménység, melyet a nő tart boldogságos anyai kezében.

A nő vezeklés a mindenség esztelenségéért. Ő minden létező ébredő lelkiismerete. És a lelkiismeret eme kínja hajtja és űzi görcsös szenvedéllyel előre az emberiséget a megtisztulás és vezeklés útján. A nő áll az emberiség

élén – szeretetével és szívével – egy vezér állhatatosságával tör utat a bűn és a bűntettek hegyein keresztül, gyermekien riadt és naiv szemekkel, melyek elszántságukkal és megkísértethetetlenségükkel félelmetesebbek minden más félelemnél; a mosolygó anya e pillantásától meghátrál és futva menekül a fenevad.

A test szenvedélye, mely az embert a nőhöz közelebb vonzza, nem az, aminek gondolják. Nem pusztán gyönyör ez, hanem ima is, az élet titokzatos, igaz munkálkodása a reménység és újjászületés nevében, a szenvedő, megfeszített életbe eljövendő fény nevében, a győzedelmes ember nevében. A nőhöz való közeledésben életre kelő őszinte gyengédség – ez rombolja porig a világ tehetetlenségének és gyűlölködésének kőfalait. A legnagyszerűbb pillanat ez, mikor a föld minden sötét csúszómászóját a jeges halál emészti el. Az anya, a nő ragyogó gyengédségének csöndjében kihuny valamennyi világ és azok valamennyi napja. Felragyog minden élet, valamennyi ébredező teremtmény egyesülésének és szeretetének új, csöndes fénye.

A szeretet némasága – két, egy és ugyanazon lélek végső megismerése. A nő tudja, hogy a világ, az ég és ő maga egyek, hogy mindent ő hozott világra, amitől neki magának nincs személyisége, s amitől oly megfoghatatlan és érthetetlen, hiszen a mindennek adta magát, szíve által csakis övé minden egyes lélegzet. Amikor a nő magát megismerte, a mindenséget ismerte meg, ő lett a mindenség lelke, a világ szerelme, büszke, kőkemény reménysége. A nő vezeti el a szenvedő életet az út végéig.

A nő akkor nő, ha benne él a sötét világ minden lelkiismerete, reménysége a tökéletességre, s halandóságának bánata.

A nő akkor él, ha a kín és a halál akarását fölébe helyezi az élet akarásának. Hiszen csakis halála által lélegezhet, foroghat és zöldellhet a föld.

Nem meglátni a paradicsomot, hanem annak kapui előtt holtan hullani a porba – ez hát a nő, vele együtt pedig az egész emberiség lényege.

A nő legutolsó fia – a Fiú –, ő váltja majd meg a világot, s önmagát is.

Otto Weininger, a burzsoázia mélyéről előbukkant gondolkodó, „Nem és jellem" című nagyszabású munkájában meggyalázta a nőt. „Az alantasság megtestesítője, vagyis a férfi végtelenül fölülmúlja a nők legkiválóbbikát is" – írja, majd folytatja ezt a gondolatot, mondván, hogy a nő létezése merő véletlen és tévedés, mindezt pedig azzal bizonyítja, hogy a nők között nagyon sok a kerítő. Weininger mindent a férfiaknak ad, amit a nőktől elvitat, csak éppen arról feledkezik meg, hogy amennyiben minden nő kerítő, úgy a férfiak mind engednek a bűnös kísértésnek.

Cáfolhatnám könyve minden állítását az első laptól az utolsóig, de ezt majd más helyütt teszem meg. Ez a könyv annyiban érdekes a számunkra, mint egy haldokló jajkiáltása, hiszen miután kiűzte a lelket – a nőt – a

világból, Weininger elméje elborult, és eltűnt az őrület örvényében (fiatalon végzett magával). Tisztessége legyen mentsége.

A forradalom az élet erőit a nő kezébe helyezte, hogy ő legyen kiteljesedésének és felvirágzásának záloga. Semmi sincs ezen a világon, ami a nő fölött állna, csakis gyermeke. Ezt pedig maga is jól tudja.

Hiszen végső soron a nő csak előkészíti a mindenség megváltását. A megváltást gyermeke hozza el, aki a világ lelkiismerete, s az anyai szív vére által született.

Jöjjön el a szenvedő anya fiának országa (az emberiség jövendője), s szülések kínjaiban eltávozó lelkének hozza el a fiú a fényt.

A szerkesztőség megjegyzése:

Eltekintve Platonov elvtárs gondolatának befogadási nehézségeitől (nem a stílusának, hanem gondolatának, hiszen stílusa egyszerű) és a nő jövőben és forradalomban való szerepéről vallott nézeteinek meglehetős bonyolultságától, szerkesztőségünk lehetségesnek tartja, hogy Platonov munkás cikkének helyet adjon a parasztság újságjának lapjain, hiszen a parasztember számára, aki a nőt gazdasága egyik jövedelemforrásának tekinti, e cikk tanulságos lehet.

1920

Sarnyai Csaba fordítása

NYIKOLAJ ZABOLOCKIJ
ÁTVÁLTOZÁSOK

Hogy változol, világ! És benned én is!
Nincs több, csak egy nevem. De mégis
nem pusztán én vagyok, a nevét akinek
viselem; viseli velem egész sereg.
Bizony sokan vagyok. Nagyon sokan. S mivel
a létért komolyan harcolni kell,
meghaltam, többször is. Hány holttestet s hogyan
téptem le már a saját testemről én magam!
Ha látna szemmel is az értelem,
s fúrhatná földbe átható tekintetét,
látna engem sírok mélyiben,
vagy megmutathatna magamnak is, miképp
ringat a tenger, vagy mint száll szegény
porhüvelyem sosem-látott tájak szelén!

S még mindig élek! Egyre teljesebben
csodalények hadát fogadja be a lelkem.
Ami van: él. Él a zöld fű, a friss,
de él holtan növény-gyűjteményemben is.
Láncszembe láncszem, ablakba ablak – világ,
így építi lét-architekturád
zengő orgonák, kürtök, zongorák tengere,
de se örömbe, se viharba nem halsz te bele!

Hogy változik minden! Nemrégen mint madár szólt,
mi most kép alakban színez egy könyvlapot;
gondolatom egykor szerény kicsi virág volt,
versem pedig komor bikaként ballagott.
Ami meg én voltam – tán új létre fakad,
és a növényvilág lesz vele gazdagabb.

Lám, miközben agyunk feszül, ki tudjuk-e
oldani egy csomó bonyolult görcs-bogát,
egyszer csak elibénk nyílik – óh, babonák! –
aminek öröklét öröktől a neve.

1937

Illyés Gyula fordítása

7. „A CSODÁLATOS ÖNTVÉNY”
A TOTALITÁRIUS ÁLLAM KULTÚRÁJA. AZ AVANTGÁRD UTÓÉLETE ÉS A SZOCIALISTA REALIZMUS

Az 1930-as évek szovjet-orosz kultúrájának elemzői elsődlegesen abból indulnak ki, hogy a „nagy fordulat éve” (1929) után fokozatosan megszűnik az elmúlt évtized szellemi mozgásaiban megmutatkozó pluralizmus, a legkülönbözőbb irányzatok, csoportosulások, művészi koncepciók együttéléséből és termékeny vitájából adódó kulturális sokszínűség. A forradalmat követő idők művészi kezdeményezései egyre inkább alárendelődnek a proletár ideológia elvárásainak, a propaganda eszközévé válnak, vagy végérvényesen felszámolódnak az adminisztratív intézkedések és a szellemi elszigetelődés keserű tapasztalatának következtében. Az avantgárd belső megosztottsága, a „spirituális” és „pragmatikus” elképzelések és programok mind határozottabb elkülönülése és összeférhetetlensége, a „proletár” alkotók egyre agresszívebb fellépése nyilvánvalóvá teszi a kulturális élet új szempontok szerinti „átszervezését”. A „társadalmi megrendelés” elvárásait hangoztató kultúrpolitika, a „közérthetőség” hiányára panaszkodó befogadói közegre való demagóg hivatkozás a hatalom részéről szükségessé teszik a kulturális tendenciák közvetlenebb befolyásolását, ami a társadalmi élet egyéb területein is megmutatkozó centralizációs törekvéseket erősíti. A „forradalmi művészet” fogalma is átalakul: a „balos” művészek megkapják a formalista jelzőt, a tömegek számára is könnyen megragadható, világosan kifejtett társadalmi mondanivaló hiányát vetik a szemükre, a stilisztikai igényesség és mesterségbeli tudás kívánalma arisztokrata gőgnek minősül. Veszélyessé válik a hétköznapi ember igénytelenségét fricskázó irónia és humor, nem beszélve a társadalmi ellentmondásokat leleplező szatíráról. A nyugati kulturális minták is más összefüggésrendszerbe ágyazódnak, a nyugat-európai forradalmi művészet többnyire jellegtelen személyiségeinek bemutatása elsősorban propaganda célokat szolgál. „A nyugati művészektől – a régiektől és részben a maiaktól – megtanulható a szintetikus realista forma, az a képesség, hogy a valóságot stilárisan átalakítsák, anélkül, hogy tőle elszakadnának; megtanulhatók tőlük a kifejező képesség legmagasabb formái, melyek maguk is feltételezik a kifejezendők legmélyebb belső kényszerét.”[1] – írja Lunacsarszkij, az akkori idők kulturális népbiztosa.

A „művészeti NEP-korszak” felszámolása következtében elkerülhetetlennek mutatkozik egy olyan módszer kidolgozása, mely hűen tükrözi a kor megváltozott szellemiségét, s feltétlenül megfelel a politika

[1] Anatolij Lunacsarszkij: A Nyugat forradalmi művészeinek kiállítása // A szocialista realizmus II. Gondolat, Bp. 1970. 18.

távlati célkitűzéseinek. Hosszas előkészületek után így születik meg a szocialista realizmus, mely évtizedeken keresztül az orosz kultúra egyetlen üdvözítő módszerének lesz kikiáltva. „Egy ilyen meghatározásnak több előnye van, először rövid, mindössze két szóból áll, másodszor közérthető, harmadszor utal az irodalom fejlődésében érvényesülő folyamatosságra (a burzsoá-demokratikus társadalmi mozgalom szakaszában keletkezett kritikai realista irodalom a proletár szocialista mozgalom szakaszában átmegy, átnő a szocialista realizmus irodalmába)" – írja Sztálin 1932-ben.

A szovjet írók 1934-ben tartott első összszövetségi kongresszusán a szocialista realizmust a valóságábrázolás egyedül célravezető módszerének nyilvánítják. A többi művészeti ág képviselői is elfogadják ezt az álláspontot, s saját kongresszusaikkal csatlakoznak írótársaikhoz. Az írókongresszuson elhangzott kritikus és önkritikus megnyilatkozások ellenére ezt az eseményt már úgy tekinthetjük, mint a művészek felett gyakorolt állami és pártfelügyelet elfogadásának első demonstrációját. A szocialista kultúráról és művészetpolitikáról szólva az alkotó tevékenység megítélésének alapja ettől fogva a párt által kijelölt irányvonal megfelelő képviselete, s a „burzsoá művészetszemlélet" elleni fellépés hatásfoka lesz. Az egységes írószövetség létrehozása olyan taktikai lépés volt, mely után L. Kaganovics nyugodtan kijelentheti: „Miután pedig ezt a kérdést szervezetileg megoldottuk, színre kerültek és kibontakoztak az írói erők, és megjavult a helyzet az irodalomban. A szervezeti megoldással ily módon biztosítottuk a párt vonalának helyes érvényesítését az irodalomban."[1] A szovjet Írók Szövetségének Alapszabálya a következőket rögzíti: „A szocialista realizmus, amely a szovjet szépirodalom és irodalmi kritika alapvető módszere, a művésztől a valóság igaz, történelmileg konkrét, forradalmi fejlődésben való ábrázolását követeli meg. A valóság művészi ábrázolásának igaz voltát és történelmi konkrétságát össze kell kapcsolni a dolgozók szocialista szellemű nevelésének feladatával."[2]

A hatalom beavatkozása a művészeti életbe direkt és indirekt formában egyaránt jelentkezett. A pártdokumentumok, határozatok, intézkedések mellett a sztálini propagandagépezet emelt fel és süllyesztett el művészeket ideiglenesen, vagy akár véglegesen. A kultúra ilyen bezárulása a nyugati tendenciáktól való tudatos elszigetelődéssel járt együtt. A nyugati szellemi hatásoktól mereven elzárkózó új kulturális modellben mindössze a pragmatizmus elve megengedett: „az orosz forradalmi lendület" és „az amerikai gyakorlatiasság" összekapcsolása, mint a „fantasztikus tervkovácsolás ellenmérge".

[1] Lazar Kaganovics az irodalmi élet átszervezéséről (1934) // Új ég és új föld. Irodalmi élet Szovjet-Oroszországban 1917–1932. Európa, Bp., 1987. 307.
[2] Részlet a Szovjet Írók Szövetségének Alapszabályából. // Uo. 317.

A Kelet-Nyugat problémakört e megközelítésből vizsgálva azonban a diktatórikus állam és a kultúra viszonyának igen sok rokon vonását fedezhetjük fel a sztálini Szovjetunió és a hitleri Németország között. A „birodalmi tudat” művészi megnyilvánulásaiban itt is, ott is jelentős szerephez jut a tendenciózusság, a romantikus heroizmus, s nem utolsó sorban a monumentalizmus formavilága.

MIHAIL HELLER
„AZ ÉLET VIDÁMABB LETT”

[…]Az újság hasábjainak jó részét a Zamjatyin és Pilnyak „szégyenletes magatartását” elítélő, felháborodott táviratok, határozatok töltik meg. Ez az első ilyen jellegű kampány, melyet a „kártevők” elleni akciók mintájára szerveztek. Anélkül, hogy az elítélt könyveket valaha is olvasták volna, számtalan szervezet és kulturális személyiség küldte el tiltakozását ilyen címeken: *A forradalom árulói, Bratyizás fehérgárdistákkal, Irodalmi szabotázs, Árulás a fronton.* Pilnyak megadja magát, engedélyért folyamodik, hogy átdolgozhassa könyvét, és Jezsov KB-titkár művészeti vezetése alatt megírja irodalmon kívüli körökben hírhedtté vált regényét *A Volga a Kaszpi-tengerbe ömlik* címmel. Zamjatyin Sztálinhoz fordul levelével, amelyben kijelenti, hogy a Szovjetunióban íróként nem maradhat tovább, ezért emigrálásra kér engedélyt, amit Gorkij közbenjárására meg is kap.

1929 végén egy KB-határozat a párthoz közel álló irodalompolitikát képviselő szervezetté nyilvánítja a RAPP-ot, s csatlakozásra szólítja a többi irodalmi erőt is. Majakovszkij be is lép: nem sokkal ez után, 1930 áprilisában öngyilkosságot követ el. Majakovszkij 1929-ben a *Gőzfürdő* egyik szereplője, Diadalszkij szájába adja a legújabb kori szovjet irodalom krédóját: „Én pedig megkérem magukat az összes munkás és paraszt nevében, hogy engem ne buzdítsanak! Még hogy ők buzdítsanak! Súgjanak inkább kedvességeket a fülembe, az a maguk dolga, meg hogy a szememet cirógassák, nem pedig, hogy... izé... bizgassanak... Mi az állami és társadalmi fáradozás után pihenni akarunk. Vissza a klasszikusokhoz! Tanuljatok az átkos múlt nagy géniuszaitól.” Hiába lépett Majakovszkij saját dalai torkára, kártékonynak és szükségtelennek kiáltották ki. Ha még Gyemjan Bednij is azt mondhatta magáról, hogy „Mi vagyok én, kintornás, hogy máris új dallamba kezdjek”, akkor Majakovszkijnak ez különösen nehezen ment. Pedig szinte naponta kellett változtatni a dallamokat. Trockij szerint Bednij már csak azért is kegyvesztett lett, azért is „nagy tételben” adta el magát, mert kicsiben nehéz lett volna árusítani műveit úgy, hogy közben állandóan nyomon kövesse a változó instrukciókat, számításba vegyen minden útvesztőt. Az öngyilkosság persze Majakovszkij számára is lehetővé tette, hogy bekerüljön a „panteonba”, s hogy Sztálin másodszor is megölje, amikor kijelentette: Majakovszkij „a szovjet korszak legjobb, legtehetségesebb költője volt és marad”. Ezzel beteljesedett, amitől Blok félt rémálmaiban: Benkendorfból Belinszkij lett, Belinszkij pedig szíves örömest elfoglalta Benkendorf posztját.

1932-ben egy újabb KB-rendelet megszünteti az összes irodalmi iskolát, áramlatot, egyesülést, köztük magát a RAPP-ot is. Ez a váratlan döntés

olyan volt, mint derült égből a villámcsapás: tegnap még Averbah és sameszei, a RAPP vezetői tartották rettegésben az egész szovjet irodalmat, ma pedig, egyetlen tollvonással, eltüntetik őket a piedesztálról. Amikor Boris Souvarine megkérdezte Babelt, mégis ki adta azt a tanácsot Sztálinnak, hogy oszlassa fel a RAPP-ot, az író csak ennyit felelt: senki. „Sztálin mindenben maga dönt, a saját maga kezdeményezésére. Két héten át fogadta irodájában és hallgatta az Averbahokat, Bezimenszkijeket és hozzájuk hasonlókat. Aztán döntött: ezekkel nem megy semmire. A Politikai Bizottságban is hirtelen terjesztette elő a határozatát. A szeme se rebbent senkinek." Lehet, hogy Babel kissé túloz. Lehet, hogy Sztálin döntésében bizonyos szerepet játszott az, hogy le akarta kenyerezni Gorkijt, aki nagyon nem szerette a rappistákat. 1932-ben Sztálin gyakran meglátogatta Gorkijt, különböző írókkal is találkozott nála. Az egyik ilyen találkozó alatt büszke címet adományozott nekik: „az emberi lélek mérnökei". Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a „Proletarszkaja revoljucijá"-ban megjelent levele után úgy döntött, személyesen veszi kézbe az irodalom irányítását éppúgy, ahogyan már a filozófia és a történelem esetében is tette. „Gyeplőként" viszont rendes végrehajtókra volt szüksége, nem Averbah-féle „marxista ideológusokra", akik túlságosan is „felkorbácsolták a kedélyeket". Sztálin úgy dönt, a proletárírók helyett inkább az útitárs írókra támaszkodik, de az olyanokra, akik – miként Pereverzev fogalmazott – készséggel dalolják „a nekünk szükséges dalokat", amikor azt parancsolják nekik. Sztálin nagyon számított Gorkij közreműködésére abban, hogy az irodalmat (és az egész kultúrát) véglegesen alárendeljék a párt, azaz a vezér hatalmának. 1928-ban a Capri szigetén élő Gorkijhoz áradni kezdenek a levelek és táviratok szovjet intézményektől és magánszemélyektől, íróktól, munkásoktól és úttörőktől azzal a kéréssel, hogy térjen vissza hazájába. A Jagoda OGPU-elnök által irányított kérésáradat olyan méreteket öltött, hogy Gorkij nem tehette meg, hogy nem elégíti ki a dolgozók kérését. Persze feltétlenül hatottak rá más tényezők is: a honvágy, a csábítás, hogy az orosz kultúra feje lehet, aztán titkára, s a GPU-ügynök Krjucskov rábeszélései. 1928 végén visszatér Moszkvába. Nem kétséges, valóban várták: a nagy író, a nagy humanista, az elnyomottak védelmezője óriási tekintélyt vívott ki a Szovjetunióban. Ráadásul Gorkij nem volt párttag. 1933-ig több alkalommal megfordul az országban, fényűző házat bocsátanak a rendelkezésére Moszkvában, egy luxusvillát Moszkva mellett, egyet a Krímben, várost, üzemeket, iskolákat, javító-nevelő munkatelepeket neveznek el róla. 1933-ban megtagadják tőle az olasz vízumot, így egészen haláláig, 1936 júliusáig a szovjetek országában él. 1932-ben Babel Souvarine kérdésére megjegyzi, hogy ha Sztálin Moszkvából a dácsájára utazott, távollétében Kaganovics helyettesítette, de „általánosabb értelemben az állam második embere Gorkij".

És ez a szerep teljesen megváltoztatja az írót. Továbbra is megbélyegzi az igazságtalanságot, tiltakozik az éhínség, a szegénység, a jogsértések miatt – de csak Nyugaton. Odahaza mindent dicsér, helyesel. Az ún. iparpárti per első napján a vádlottakat elítélő felhívással fordul a „munkásokhoz és parasztokhoz". Két héttel később a „Pravda" és az „Izvesztyija" közli újabb felhívását *Egynémely humanistához* címmel: a proletárhumanista a burzsoá humanistákra támad – főként „Albert Einstein professzorra és Thomas Mann úrra" – amiatt, hogy aláírták a német Emberi Jogok Védelmére Alakult Liga tiltakozását „48 bűnöző kivégzése ellen, akik szántszándékkal élelmiszerínséget idéztek elő a Szovjetunióban". Gorkij már 1922-ben is eltűnt, miután irtózatos vihart kavart az eszer-per vádlottjai számára kilátásba helyezett halálos ítélet ügyében. Eltűnt most is, s miközben szüntelenül háborog a burzsoá igazságszolgáltatás rettentő kegyetlensége miatt, az élelmiszeripar negyvennyolc vezetőjéről kijelenti: „Pontosan tudom, micsoda leírhatatlan aljasságot követett el az a negyvennyolc ember." Ezt a „negyvennyolc embert" zárt tárgyalás után – sőt meglehet, minden bírói ítélet nélkül – kivétel nélkül főbe lőtték.

Orlov, a felelős beosztású csekista írja, hogy amikor Gorkij tudomást szerzett a 48-ak kivégzéséről, hisztérikus rohamot kapott, s Jagodának tett szemrehányást, hogy ártatlan embereket gyilkolt meg, csak hogy rájuk háríthassa a felelősséget az éhínség miatt. Ha ez igaz, Gorkij szerepe még visszataszítóbb. Annál is inkább, mivel 1931-ben újra elutazott Capri szigetére, hogy kipihenje a szocializmus építésének fáradalmait, s ha akarta volna, onnan elítélhette volna a kivégzést. Ehelyett egy újabb vád alá helyezett csoportot ítél el, egy újabb per ürügyén. Az 1931. március 1-8. között rendezett mensevik-per vádjával – mely szerint az „összes tettes évek óta kártevő tevékenységet folytat" – Gorkij nemcsak hogy egyetértett, hanem még azt is hozzátette, hogy egyelőre nem minden bűntársukat fogták el. Tehát tovább kell folytatni a hajtóvadászatot. A mensevik-per és az erről szóló Gorkij-cikk már csak azért is különös, mivel az elítéltek között ott volt az író több ismerőse, sőt közeli barátja, Szuhanov is. Gorkij viszont el nem mulasztotta volna, hogy kigúnyolja: „nárcisztikus tudósnak" nevezve a hétkötetes oroszforradalom-történet szerzőjét.

Gorkij akkora túlbuzgóságot tanúsít „a vigasztaló hazugság" mint legjobb nevelési eszköz propagálásában, hogy ezért gyöngéden már Sztálin is megfeddi. A szovjet kultúra egyik legtragikomikusabb epizódja, amikor Gorkij az önkritika betiltását követeli a Szovjetunióban, Sztálin pedig igyekszik rábeszélni: „Nem lehetünk meg önbírálat nélkül. Semmiképpen sem, Alekszej Makszimovics." Felszólalásaiban, cikkeiben, külföldi barátaihoz írott leveleiben Gorkij igyekszik eloszlatni a „legendát", hogy a Szovjetunióban létezik kényszermunka és terror, igyekszik leleplezni „azt a kicsinyes és aljas kitalációt, hogy a Szovjetunióban egyszemélyi diktatúra

van", meg azt a „hazugságot", hogy erőszakos kollektivizálás folyik, éhínség dühöng. A szovjet írók első kongresszusán 1934 nyarán – Gorkij, akit Sztálin nevezett ki a szovjet kultúra vezérévé, már kiválóan megbirkózik feladatával. A szovjet irodalom – majd pedig az egész kultúra – kötelező módszere lesz a szocialista realizmus, „a vigasztaló hazugság", amely nélkül – Gorkij szerint – nem teremthető meg „az új valóság". A kongresszus lelkesen fogadja el „az új valóság" építészeinek, „az emberi lelkek mérnökeinek" új etikáját. Viktor Sklovszkij nem átallja magát Dosztojevszkijt feljelenteni: „ha idejönne Fjodor Mihajlovics, mi, mint az emberiség örökösei, őt is elítélhetnénk, ahogyan az árulókat szokás. Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkijt nem lehet a forradalmon kívül megérteni, és nem lehet másként, csak árulóként megérteni." Sklovszkij jól tudta, mit beszél: 1932-ben az ő forgatókönyve alapján készül a *Holtak háza* című film, amelyben Dosztojevszkijt a csendőrökkel való „lélektani cinkossággal" vádolja... A kongresszus résztvevői egymásra licitálnak a társaik elleni feljelentésekkel: Bezimenszkij kijelenti, hogy Zabolockij „veszélyes ellenség, aki a »szent őrültek« álarcát öltötte magára"; vannak írók, akik lelkendezve mesélik, „miként kapják rajta a kolhozokban az úttörő gyerekek apjukat – az osztályellenség segéderőit – a szocialista tulajdon dézsmálásán, s miként citálják őket forradalmi törvényszék elé"; mások büszkén mesélik a fehér-tengeri csatorna építkezésén tett látogatásukat, ahonnan az irodalomtörténet legszégyenletesebb kötetét hozták magukkal: a koncentrációs tábor dicsőítését. A kongresszus fináléjában Sztálinról zengedeznek. Mindenki úgy hozsannázta, ahogy tehetségéből kitelt: „Sztálin elvtárs, a munkásosztály hatalmas géniusza"; „minden népek és korok legimádottabb vezére".

A kezdőhangot persze itt is Gorkij adta meg. „A vezérmentalitás századunk betegsége... – kezdte kongresszusi felszólalását. – Belső szempontból ez az individualizmus kiüresedése, tehetetlensége és elszegényedése következtében alakult ki, külsőleg pedig olyan gennyes tályogokban látható meg, mint amilyenek Ebeit, Noske, Hitler és a kapitalista valóság más efféle hősei. Nálunk, ahol a szocialista valóság teremtése folyik, ilyesmi természetesen nem lehetséges." Majd az alábbi szavakkal fejezte be: „Éljen a proletárvezér Lenin pártja! Éljen a pártvezér, Joszif Sztálin!"

Az I. Szovjet írókongresszus lezárja az irodalom államosításának az októberi forradalommal kezdődő folyamatát. Elfogadja a KB határozatát az egységes Szovjet írószövetség megalakításáról, melynek tényleges vezetését a KB-t képviselő Alekszandr Scserbakovra bízzák. Egy kézen meg lehet számolni azokat az írókat, akik a kongresszuson nem fogadtak hűségesküt a pártnak: Mihail Bulgakov, Andrej Platonov, Oszip Mandelstam, Anna Ahmatova.

Az írókongresszus mintájára összegyűlnek a többi művészeti ág képviselői is: ők is létrehozzák a maguk egységes szervezetét, ők is hűségesküt tesznek. 1935 januárjában kerülnek sorra a filmesek: Lenin a filmet tartotta a legfontosabb művészeti ágnak, s Sztálin is személyes figyelmével tünteti ki. „Rendezők egy csoportja" – Eizenstein, Pudovkin, Kozincev, Trauberg – már 1928-ban kérte, hogy „valósítsanak meg kemény ideológiai diktatúrát... a mozi területén". 1935-ben aztán ők üdvözlik az ideológiai diktatúrát. Dovzsenko kijelenti: a szovjet művészek olyan művészetet teremtenek, amely az „igenen alapul, s az igennel felemelem, lelkesítem, tanítom az embereket".

1934-ben nem csupán a kollektivizálást zárták le, nem csupán az iparosítást indították be, hanem lezajlott a szellemi élet államosítása is: teljes egészében az állam, illetve Sztálin szolgálatába került, mégpedig az „alkotó értelmiség", a „szellem urainak" aktív támogatásával.

Makszim Gorkij szégyenteljesnek bélyegezte „Dmitrijevszkij árulását", aki ezt írta: „rabok vagyunk, tanítókra, vezérekre, prófétákra van szükségünk". Ez igaz, szónokolt Gorkij, ők szíves-örömest követnek hason csúszva bármilyen vezért, egy és ugyanazt várva mindegyiktől: hátha a vezér a kapitalista rendszerben majd kibővíti „kispolgári örömeik körét". Gorkij szerint nem bármilyen, hanem éppenséggel azt a vezért kell követni, amelyik „új, szocialista valóságot" épít a „Lenin géniuszától bevilágított országban, ahol fáradhatatlanul valósítja meg csodáit Joszif Sztálin vasakarata".

Gorkij életének utolsó évtizedében végzett tevékenységét még nem értékelték kellőképpen: az bizonyos, hogy mindenekelőtt az ő közreműködésével hajtották végre az ország szellemi leigázását. Makacsul sulykolja a szovjet állampolgároknak, hogy a „szervek" kezében van az ország legfontosabb kulturális hatalma: „A csekisták lágerekben végzett tevékenysége szemléletesen demonstrálja a proletariátus humanizmusát" – állítja. 1936 januárjában pedig arról álmodozik, hogy „ha mondjuk ötven év múlva, amikor az élet kissé megdermed, és a 20. század végén élő emberek fenséges tragédiának, a proletariátus eposzának látják a század első felét, hihetőleg, akkor fogja majd méltóképpen megvilágítani a csekista közlegények lágerbeli kulturális tevékenységét a művészet, valamint a történelem is". Ez az álom valamivel korábban teljesedett be: Alekszandr Szolzsenyicin alig negyven év múltán „világítja meg" „a csekisták kulturális tevékenységét" a GULAG-ban. Gorkij prózájának legszégyenteljesebb lapjai közé tartozik A *Moszkva-Volga-csatornaépítés élmunkásnőihez,* azaz foglyaihoz intézett üzenete: „Munkátok újólag bebizonyítja a világnak, milyen felemelő hatással van az emberre a bolsevizmus hatalmas igazságával átitatott munka, milyen csodálatos szervezetbe tömöríti az asszonyokat Lenin és Sztálin ügye."

„Szellemi mestereinek” köszönhetően Sztálin 1934-re végleg meg tudta szilárdítani oszthatatlan hatalmát az ország fölött: igaza volt, amikor azt mondta Emil Ludwignak, hogy a félelem önmagában erre nem lett volna elegendő. Hazugság is kellett hozzá. A „szellemi mesterek” tehát olyan délibábot teremtettek, amelyről kellő kényszerrel el tudták hitetni, hogy reálisabb a valóságnál. Hogy ez maga a valóság.

Az alap és a felépítmény elkészülte után Sztálin áttér a következő feladatra, a szocializmushoz vezető út zárószakaszának megtételére.

1934. december l-jén Leningrádban meggyilkoltatja Szergej Kirovot.

Kiss Ilona fordítása

SZÁNTÓ GÁBOR ANDRÁS
SZTÁLIN ÉS A SZOCIALISTA REALIZMUS

Sztálin és a szocialista realizmus viszonyának jellemzésére az utóbbi évszázad folyamán lényegében kétféle válasz született.

Az első, időben korábbi válasz úgy foglalható össze, hogy a szocialista realizmus néven emlegetett „alkotói módszernek” természetesen szintén Sztálin volt a zseniális ihletője, sőt megalkotója, mondhatnánk a szocialista realizmus is „Sztálin apánk” édes, vér szerinti gyermeke.

Egy másik – lényegében az SZKP XX. kongresszusa után kialakított, sőt hivatalos rangra emelt – álláspont szerint Sztálin jószerivel a „keresztapa” szerepére sem tarthat igényt, mert a szocialista realizmus nevű gyermek tulajdonképpen bizonyos organikus önfejlődés eredményeként jött világra – azaz bármennyire kényelmetlen ez mondjuk az édesanyjára nézve, tulajdonképpen rengeteg apja volt neki.

A „szerves önfejlődés” hivatalos álláspontját számos könyv és tanulmány képviselte a 60–70-es évek folyamán, így a szocialista realizmus 1970-ben megjelentetett magyar dokumentumválogatásának bevezetője is, amelyben többek között ezt olvashatjuk: „a szocialista realizmus *szervesen fejlődött ki* a szovjet művészetben, s nem kívülről kényszerítették rá... *A szocialista realizmus elnevezés elfogadását állítólag I.* M *Gronszkij,* az *Izvesztyija* és a *Novij Mir* főszerkesztője *javasolta Sztálinnak,* mert ezt politikailag-esztétikailag alkalmasabbnak találta, mint a RAPP (azaz a Proletárírók Oroszországi Egyesülete) által használt »dialektikus materialista alkotómódszer«-t.

A „szájhagyomány” útján terjedő értesülések és a szocialista realizmus körüli szándékos ködösítés esztendei után ma már elmondhatjuk, hogy rendelkezünk olyan *filológiai* bizonyítékokkal, amelyek egyértelműen

cáfolják I. Gronszkij említett „névadói” szerepét, valamint a „szerves önfejlődés” teóriáját.

De vegyük az eseményeket sorjában.

Mint tudjuk, 1932. április 23-án párthatározat jelent meg a szovjetunióbeli irodalmi és művészeti egyesületek átszervezéséről. Ez a Sztálin által megszövegezett párthatározat megszüntette azokat a „proletárirodalmi” szervezeteket (elsősorban a RAPP-ot), amelyek a maguk zajos terrorhadjárataival fölöttébb dicstelen szerepet játszottak a 20-as évek végéig tartó s egyfajta „irodalmi szabadversenyt” is lehetővé tevő „művészeti NEP-korszak” felszámolásában. A közvélemény nem kis megkönnyebbüléssel és nem kevés illúzióval fogadta ezt a döntést, megfeledkezvén arról, hogy a legnevesebb kortárs írók – így Bulgakov, Zamjatyin, Pilnyak, Gorkij, Majakovszkij, Platonov és mások – ellen hajtóvadászatot folytató rappistákat Sztálin egy-két évvel azelőtt még a hivatalos irodalompolitika képviselőiként jellemezte, kijelentvén, hogy a rappisták „alapjában véve helyesen képviselik a párt irodalompolitikai vonalát”.

Sztálin újabb, látszólag „liberális” és „engedékeny” művészetpolitikai sakkhúzásának valódi célját kevesen ismerték fel akkoriban. Nem látták, hogy a „piszkos munkát” elvégző, a sztálini „nagy fordulatot” az irodalomban végrehajtó RAPP „likvidálásával” egy időben az összes többi irányzatot és csoportot is felszámolják, és a RAPP megszüntetésén örvendező író- és művésztársadalmat most már az előbbieknél is szűkebb és „egységesebb” korlátok közé terelik.

A korábbi előjogaikat elveszítő rappisták a párthatározat megjelenését követően beadvánnyal fordultak az OK/b/P Központi Bizottságához, amelyben önálló szekciót követeltek maguknak a hamarosan létrehozandó egységes írószövetségben, továbbá azt, hogy az új írószervezet az általuk korábban hirdetett „dialektikus materialista alkotómódszert” nyilvánítsa alapvető művészeti módszerévé.

A beadvány megtárgyalására az OK/b/P Központi Bizottságának Politikai Irodája külön bizottságot hozott létre, amelynek tagjai I. Sztálin, L. Kaganovics, P. Posztisev, A. Sztyeckij és I. Gronszkij lettek. „E Bizottság munkája – írta I. Gronszkij 1989-ben publikált visszaemlékezésében – gyakorlatilag *a szovjet irodalom és az egész szovjet művészet későbbi fejlődését meghatározta.*”

A rappisták képviselőinek és a KB említett bizottságának együttes tanácskozását 1932. május 10-ére tűzték ki. A tárgyalás előtt egy nappal Sztálin magához hívatta Gronszkijt, és megkérdezte, mi a véleménye a rappisták elméleti kérdésekkel foglalkozó javaslatáról, minthogy a párthatározat általuk kifogásolt szervezeti döntéseit szerinte semmi értelme sincs felülvizsgálni. „A művészeti kérdések azonban továbbra is

megoldatlanok – mondta Sztálin –, s ezek közül a legfontosabb a rappista dialektikus materialista alkotói módszer kérdése."

A Sztálinhoz bejáratos Gronszkij, akit V. Kirpotyin szerint a főtitkár ekkortájt „bejelentés nélkül" fogadott, úgy vélte, hogy helytelen lenne a dialektikus materializmus tételeit „amúgy mechanikusan" átvinni a művészet területére. Szerinte a Szovjetunióban minőségileg újfajta irodalom született, amely folytatja a kritikai realizmus módszerének haladó hagyományát, de a társadalmi élet jelenségeit nem általános demokratikus szemszögből, hanem a proletárdiktatúráért, a társadalom szocialista átalakításáért küzdő munkásosztály álláspontjáról vizsgálja, s az alkotómódszerét éppen ezért *„proletár szocialista, vagy még inkább kommunista realizmusnak"* kellene elnevezni.

Mint látjuk, Gronszkij ezen az 1932. május 9-i tanácskozáson *nem „szocialista realizmusra",* hanem „proletár szocialista, vagy még inkább kommunista realizmusra" tett javaslatot. A művészeti kérdéseket egyértelműen pártpolitikai szempontból ítélte meg, s ahogy negyven évvel későbbi feljegyzésében is írta, a Sztálinnal folytatott beszélgetés során ő és a főtitkár „a párt művészetpolitikájának alapjait" gondolták át, illetve dolgozták ki – tegyük hozzá, egy új művészeti módszer meghatározásának címén, illetve ürügyén.

A mintegy két-három órán át tartó eszmecsere során Sztálin sem bocsátkozott mélyen szántó esztétikai fejtegetésekbe, ő is a napi politikai kérdésekből indult ki, de beszélgetőpartnerénél jóval nagyobb taktikai érzékről tett tanúbizonyságot.

„Ön helyesen mutatott rá a szovjet irodalom osztálytermészetére, a szovjet irodalom proletár jellegére – mondta Gronszkijnak –, s helyesen jelölte meg harcunk célját is. De *érdemes-e* külön megemlítenünk, sőt *hangsúlyoznunk a szovjet irodalom és művészet proletár jellegét,* egy olyan művészi alkotómódszer meghatározásakor, amelynek *az irodalom és a művészet valamennyi művelőjét kell egyesítenie?* Én úgy gondolom, hogy erre aligha van szükség. A munkásosztály harcának végső céljára való utalás - szintén helyes. De mi egyelőre nem tekintjük gyakorlati feladatnak a szocializmusról a kommunizmusra való átmenet kérdését. Eljön majd az idő, amikor okvetlenül felmerül a párt előtt a feladat, amikor gyakorlati feladattá válik, de erre egyhamar nem kerül sor. Mikor ön a kommunizmust gyakorlati feladatként kezeli, ön egy kissé előreszalad. Ön megtalálta a kérdés helyes megoldását, de a megfogalmazása nem túl szerencsés. *Mit szólna ahhoz, ha a szovjet irodalom és művészet alkotómódszerének a szocialista realizmus nevet adnánk?* Egy ilyen meghatározásnak több előnye van: először is rövid (mindössze két szóból áll), másodszor közérthető, harmadszor utal az irodalom fejlődésében érvényesülő folyamatosságra (a burzsoá-demokratikus társadalmi mozgalom szakaszában keletkezett kritikai realista irodalom a

proletár szocialista mozgalom szakaszában átmegy, átnő a szocialista realizmus irodalmába."

Az iménti idézetből egyértelműen kiviláglik, hogy a „szocialista realizmus" terminust nem Gronszkij, hanem Sztálin vetette fel első ízben, ahogy e frissen kiötlött „művészeti módszer" jellegét is ő igyekezett először körvonalazni. Sztálin fejtegetéseiből egyértelmű aktuálpolitikai megfontolások rajzolódnak ki: az önmagát lejáratott és őt is lejáratő RAPP-tól szabadulni akarván olyan programot kíván a művészeti élet képviselőinek adni, amely első pillantásra nem hat annyira riasztóan, mint az általa korábban szentesített RAPP-vonal „proletárirodalmi" szélsőségei, s amely a „fordulat éve" utáni politikai és irodalompolitikai cezúrát követően ismét hangsúlyt helyez a folytonosságra (persze a már említett sanda „egységesítés" érdekében). […]

FERKAI ANDRÁS
A SZTÁLINIZMUS ÉPÍTÉSZETÉRŐL

„Pilaszteres épületek, magas mennyezetek, amelyekről csillogó kristálycsillárok lógnak, görög szobrok reneszánsz ballusztrádon, barokk szökőkutak a parkok nyírott gyepén. Egyszóval az a formai mega-lománia, amelybe a nyugati világ öt évszázadon át be volt börtönözve, s amelynek példáit a »civilizált« világ minden nagyvárosában megtaláljuk. Micsoda gondolatszegénység e sok hamis forma mögött!" (Frank Lloyd Wright: Architecture and Life in the USSR, *Architectural Record,* October, 1937)

„Ami a sztálini építészetet illeti, az egészen más dolog. Mélységesen csodálom ezt az építészetet... Úgy hiszem, hogy a sztálini építészet jelentős kísérlet volt, az olyan művek, mint a Lomonoszov Egyetem vagy a berlini Kari Marx Allee a modern művészet műalkotásai közé tartoznak. Korukat megelőző városvíziók... hatalmas kollektív tettek." (Beszélgetés Aldo Rossival, *Architecture d'Aujourd'hui, 1917,* N°190)

Az idézett két vélemény jelzi, mennyire különbözőképp értékelhető ugyanaz a jelenség. Nyilvánvalóan mást jelentett a sztálini építészet 1937-ben, a szovjet építészek első kongresszusára meghívott individualista és demokrata érzelmű, modern stílusban dolgozó amerikai építész számára, mint negyven évvel később a marxista olasznak, aki az ötvenes években ösztöndíjas egyetemistaként ismerkedett meg Moszkva új épületeivel.

A sztálinizmus építészetének megítélése akkor változott meg szembetűnően, amikor a posztmodern paradigma – a múlthoz és a meglevő környezethez fűződő viszony átértékelésével – új megvilágításba helyezte a tradicionalizmus kérdését. Mindazok a problémák, amelyek a posztmodern

és a racionalista építészeket a hetvenes-nyolcvanas években foglalkoztatták – a városi tér tipológiája, város és építészet összefüggése, az építészeti kommunikáció módjai, a történeti formakincs idézőjeles vagy idézőjel nélküli újrafelhasználása - más kontextusban ugyan, de már a totális diktatúrák építészetében fölvetődtek.

Egyáltalán nem véletlen, hogy amikor Léon Krier a hitleri építészetet és Albert Speert próbálja meg rehabilitálni, Maurice Culot, Bernard Huet, Robert Venturi a „szocialista-realista" építészetről nyilatkozik pozitívan, nem is beszélve Aldo Rossi apológiájáról. A radikális eklektika és a posztmodern klasszicizmus főként angolszász hívei a jelentés és a stilizáció szempontjából vizsgálják a „birodalmi építészetet" s értékelik teljesítményeit, míg a racionalizmus tipikusan európai irányzatának marxista, illetve újbalos, a monopoltőke által szétrobbantott nyugat-európai városok rekonstrukciójáról álmodó építészeit inkább a diktatúrák városvíziói izgatják.

Ebben a tanulmányban két kérdésre keresünk választ: hogyan s milyen mértékben valósul meg a sztálinizmus totalitás-igénye az épített környezetben, illetve hogyan képes az építészet betölteni a hatalom által megkövetelt ideológiaközvetítő, kommunikatív szerepet. Az említett építészekkel és publicistákkal szemben azonban célunk nem a rehabilitáció, s nem is aktuális problémák alátámasztása megfelelő citátumokkal, hanem a sztálinista építészet tárgyilagos elemzése eszmetörténeti-művészetszociológiai hátterének felvázolásával. Mindenekelőtt a „birodalmi építészet" közkeletű, ám túlzottan általánosító fogalmát kell a helyére tennünk.

Birodalmi építészet?

„Birodalmi építészet"-en általában a hitleri Harmadik Birodalom és a sztálini Szovjetunió építészetét értik. A fogalom arra utal, hogy a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus, bár kibékíthetetlen ellenségek voltak, a hasonló hatalmi struktúra – a totális diktatúra – révén igen hasonló építészeti környezetet hozott létre. A két pártállam reprezentációs szándéka valóban sok azonosságot eredményezett az építészeti formálás területén. Kiváló alkalmat nyújtott az összehasonlításra az 1937-es Párizsi Világkiállítás, amelynek rendezői nem minden célzatosság nélkül adtak egymással szemben helyet Németország és a Szovjetunió pavilonjának. Bár Albert Speer épülete inkább méltóságteljes és statikus volt, míg Borisz Jofané lendületes és dinamikus, az emblematikus kompozíció, a szimmetria és a monumentalitás, a kővel burkolt lapidáris formák és az erőtől duzzadó naturalista szoborlalakok mindkettőt egyaránt jellemezték. Ugyanígy párhuzamot vonhatunk Hitler és Sztálin gigantikus fővárosátalakító tervei, birodalmi jelentőségű középületeinek megformálása között, sőt, kísérteties

azonosságokat is felfedezhetünk, például a háborúban Oroszország területén elesett német, illetve szovjet katonáknak szánt hősi emlékművek terveiben, amelyekben Wilhelm Kreis és Mihail Poszohin egyaránt az ókori tumuluszformát elevenítette fel.

A „birodalmi építészet" fogalma az azonosságokra épül, de hallgat a keleti és nyugati totalitárius rendszer közötti különbségekről. Noha az építészetben nem mutatkoznak meg olyan markánsan ezek a különbségek, mint a kultúra más területein (például a filmben), mégis jól láthatók a városépítésben, a lakásideálban, a reprezentálás módjában, sőt az építészet stílusában is.

Ha a Hitler-Speer-féle 1938-as Berlin-átépítés tervét Moszkva 1935-ös „sztálini" rekonstrukciós tervével összevetjük, a következő alapvető eltérést állapíthatjuk meg: a berlini tervben az átépítés két egymásra merőleges tengelyre koncentrálódik, a város többi részét a tervszerű átalakítás gyakorlatilag nem érinti. Ezzel szemben Moszkva rekonstrukciója a város egész területére kiterjed, a terv a város egészét mint hatalmas műalkotást kezeli. A különbség objektív oka a tulajdonviszonyokban rejlik: a Szovjetunióban az állami tulajdon szabad kezet adott a városrendezőknek, míg Németországban, ha korlátok közé szorítva is, de megmaradt a telek-magántulajdon, ami határokat szabott az átalakítási szándéknak. A szubjektív ok pedig Hitler és Sztálin eltérő felfogása a városépítésről mint a reprezentálás eszközéről.

A Berlin-terv birodalmi fővároshoz méltó, a római császárfórumokra emlékeztető monumentális központját szinte kivétel nélkül középületek alkotják, a sztálini városkompozíció „nagy egységei" viszont túlnyomórészt lakóházakból állnak. Hitler ugyanis az antik várost tekintette példaképnek, ahol a magánházak tömegéből az örökkévalóságnak szóló műemlékek emelkedtek ki. A modern nagyvárosból éppen az ilyen jelképszerű középületeket hiányolta, s Berlin központjában a német népközösség öntudatát erősítő, büszkeségének forrásává váló nagyszerű műemlékegyüttest akart létrehozni a birodalom legfontosabb középületeiből. Sztálin szeme előtt inkább az olasz-francia barokk városkompozíciók vagy a Nagy Péter által alapított fővárosnak – Pétervárnak – a példája lebegett, ahol nemcsak a középületek, hanem a lakóházak is a totális kompozíció részévé válnak. Sztálin számára nincsen olyan épülettípus, amely ne lenne alkalmas reprezentálásra; a sztálini építészetben a leghétköznapibb, legjelentéktelenebb funkciójú épület is emlékművé lényegül át. Hitler tehát ott reprezentált, ahol célszerű volt, vagyis a középületeknél, míg a privátszféra, a mindennapi élet és a munka színtere megmaradt normális, valóságos környezetnek. Sztálin viszont mindent alárendelt a reprezentációnak: ezáltal az épített környezet elvesztette valódiságát és furcsa álomvilággá, valóságkoholmánnyá változott.

Óriási a különbség a két rendszer lakásideálja között is. A nemzetiszocializmusban a „dolgozó nép" lakásának ideáltípusa a saját otthon, a kertes ház, hiszen a „völkisch" ideológia szerint a romlatlan faji értékeket a parasztság hordozza, tehát „a paraszthá̧z formája kötődik alapvetően a »vérhez és a röghöz«." A német falvak és munkás-lakótelepek magastetős, zsalugáteres házai – a modern építészet ridegségével és kollektivizmusával szemben – az atomizált tömegember biztonság, kispolgári idill utáni vágyát testesítik meg. A sztálinizmus jellemző lakóházformája a hatalmas, palotaszerűen kiképzett bérháztömb, amelynek díszes homlokzata mögött típus-szekciók sorakoznak normatizált lakások tömegeivel. Ha végiggondoljuk, hogy a sztálinizmus meg akarta szüntetni a falu és a város közötti különbséget, mégpedig a falu kollektivizálásával a város mintájára (ez a szemlélet egészen a legutóbbi időkig tartotta magát a népi demokráciákban is: kirívó példája volt a Ceauşescu-rendszer hírhedt falusziszisztematizálási programja, amely többemeletes blokkházakba költöztette volna a lerombolt falvak lakosságát), akkor képletszerű tisztasággal áll előttünk a sztálinizmus „ideális" lakásformája: az identitásától, kötődéseitől megfosztott „dolgozó" típusbútorral berendezett típuslakása, minél nagyobb bérházban. E házkombinátokban nem a forradalmi korszak magasabbrendű közösségi életeszménye – az öntudatos individuumokból szerveződő kollektív társadalom mintája – valósult meg, hanem az állami szinten újrateremtett obscsina (a régi orosz faluközösség) archaikus kollektivizmusa, a totális tömegtársadalom keleti típusa, ahol új feudális hierarchia piramisa épül föl.

A „birodalmi építészet" fogalom akkor is pontatlan, amikor a neoklasszicizmussal azonosítja a hitleri és a sztálini építészetet. Mint láttuk, a hitleri építészet nem egységes. Középületei klasszicizálóak, kommunális- és lakóépületeit a regionális-rurális hagyományokat követő ún. Heimatstil jellemzi, míg az ipari, közlekedési és mérnöki létesítményeknél a modern építészet funkcionális szemlélete élt tovább. A sztálini építészetben ilyen megosztottság nincsen, egységes stílus uralkodik valamennyi épülettípuson. Ez a stílus azonban nem neoklasszicizmus – bár éppenséggel az is lehet –, hanem ezerféle forrásból merítő historizmus, egyfajta „szocialista eklektika".

A totális környezetalakítás kísérlete

Közismert, hogy a forradalmi korszak avantgarde építészete a sztálini totalitárius forradalomnak esett áldozatául. E tanulmány keretei között nincs módunkban végigkövetni az építészet fokozatos átalakulását – ezt amúgy is több tanulmány s könyv megtette –, csupán annyit jegyzünk meg az egyéni tragédiákkal terhes folyamatról, hogy nemcsak az építészet

feladatában, stílusában hozott gyökeres fordulatot, hanem a szakmagyakorlás módjában, kereteiben, azaz egzisztenciálisan is.

A sztálini korszakban, amikor az ideális társadalom megvalósultnak mondatott ki, az építészek feladata többé már nem az új társadalom épülettípusainak, életkereteinek a kikísérletezése volt, hanem az ellentmondásos valóság átlényegítése az elképzelt „földi paradicsommá", a mindentudó és mindenható „vezért", „ember-istent" dicsőítő birodalommá. Az avantgarde építészei hiába igyekeztek megfelelni az új kihívásnak: mivel racionálisan akartak kifejezni egy irracionális világot, mivel egyéni és eredeti gondolatokkal álltak elő, amikor a másság, az egyéniség önmagában bűnnek számított – próbálkozásuk eleve kudarcra volt ítélve. A feladatot csak vallásos hittel és alattvalói tudattal lehetett elvégezni. A sztálini építészet megteremtői éppen ezért részben az idősebb konzervatívok, részben a forradalmi korszak második generációjának tagjai közül kerültek ki. A pályájukat még a cári korszakban kezdő akadémikusok megszokták, hogy a mindenkori megrendelő igényeit ki kell szolgálni. Hírnevük, stílusismeretük és konformizmusuk predesztinálta őket az új korszak vezető posztjainak betöltésére. Mélyen elkötelezett volt viszont a szovjethatalom iránt az 1900 körül születettek nemzedéke, amelyet paradox módon képzésük „sterilitása" (már nem tanultak történeti stílusokban tervezni) tett fogékonnyá a múlt formái iránt, s így ők váltak a sztálini eklektika potenciális tömegbázisává.

Míg a szovjet építészet forradalmi korszakában a hangsúly az építészet tartalmi oldalára, szociális feladataira esett, a sztálini korszakban egyértelműen a forma, a stílus kérdéseire tevődött át. A harmincas években egyre sűrűbben jut kifejezésre az új szovjet építészeti stílus megteremtésének az igénye: a párt-ideológusok a kapitalizmusétól (és a forradalmi korszakétól) gyökeresen különböző, *gazdag* forma-nyelvű építészetet követeltek, „amely érthető a dolgozó nép számára és ki tudja fejezni a szovjet nép nagy történelmi feladatait". Anatole Kopp elítélően jegyzi meg, hogy amikor a Szovjetunióban katasztrofális a lakáshelyzet, s az építészeknek a legégetőbb problémák racionális megoldásán kellene dolgozniuk, az építészet „örök" formaproblémáival viaskodnak. Csakhogy ekkor már nem az építészek maguk döntik el, hogy mivel foglalkoznak! Párthatározatok rendelkeznek az ötéves terv beruházásairól, a városépítés és városgazdálkodás módjairól, az új ipartelepek, vízierőművek, csatornák, kikötők létesítéséről. A katonai-stratégiai célokat szolgáló nagyberuházások tervezésében pedig a mérnököké a vezető szerep. Maga az építészet – miként a jelszavak ellenére a civil lakosság alapvető igényei is – a háttérbe szorulnak. A kiemelt nehézipari központokban és néhány szem előtt lévő nagyvárosban folyik csupán nagyobb arányú szociális és kommunális építkezés, demonstrálandó a sztálini „emberről való gondoskodást". Az építészek mozgástere beszűkült: az ipari és mérnöki létesítményeknél

szinte csak dekoratőri feladataik maradtak (lásd vízierőművek, zsilipek, gátak vagy a metró architektúrája), a tömegesen ismétlődő építési feladatoknál (lakás, lakossági szolgáltatás) pedig a tipizálás, sorozatgyártás követelményével szembesülnek. E kedvezőtlen változásokat volt hivatott ellensúlyozni az építészet eszmei-művészi oldalának erőteljes hangsúlyozása.

A sztálini építészet valamennyi jellegzetességének tanulmányozására a legalkalmasabb példa az új főváros. Moszkva nem csupán első a Szovjetunió városai közül, hanem a birodalom jelképe, a világ proletariátusának fővárosa - valóságos szent hely. Ehhez méltó, kitüntető figyelmet tanúsít iránta Sztálin, aki „elfoglaltsága ellenére különösen érdeklődik Moszkva rekonstrukciója és a metró iránt".

Moszkva mindenekelőtt a szocialista városépítés prototípusa. A város újjáépítésének általános terve (melyet sztálini tervként emlegetnek) a *Nagy Szovjet Enciklopédia* szerint új korszakot nyitott a világ városépítészetének történetében, mert „sokmilliós városban sohasem folyt még ilyen óriási méretű, tervszerű és gyökeres rekonstrukció". Az itt megalapozott elvek olyannyira meghatározó részévé váltak a szocialista építészetnek, hogy a háború után a népi demokratikus országok többsége számára éppen a szocialista városépítés jelentette azt a nóvumot, ami által megkülönböztethették új építészetüket saját korábbi és kapitalista országok korabeli gyakorlatától. „Mi tehát az új, a tipikus a szocialista építészetben? A szocialista városépítés. A tervszerűen épített város 1917-ig utópia volt. Azóta a szovjet építészet elsősorban a városépítés művészete. Először fogja fel az építész a várost mint művészi egészt. Már nemcsak különálló házakat tervez, nem csak egyes utcákat, tereket, hanem a teljes várost mint egységes organizmust".

Moszkva átépítésekor megőrizték a város eredeti szerkezetét, de új utak-terek létesítésével és a meglévők kiszélesítésével, átépítésével továbbfejlesztették és hatalmas léptékűvé növelték. Politikai jelentőségű szempont volt, hogy a városközpont és a külvárosok közötti – a kapitalizmustól örökölt – minőségi különbséget a nyomornegyedek lebontásával és a belvárossal egyenértékű új városrészek építésével megszüntessék. Figyelmet fordítottak a közlekedési gondok megoldására (széles utak, hidak, metró), a rakpartok rendezésére, parkok, kertek, fasorok telepítésére, a beépítési magasságok szabályozására. A Moszkva–Volga csatorna építésével bekapcsolták a várost a hajóforgalomba.

A racionális intézkedéseken túl a „városalapításnak" volt egy transzcendens vetülete is. Az „új" város meglévő struktúrába nőtt bele: a régit leigázva, bekerítve-megbontva igyekezett annak meghitt, szent helyeit megszüntetni. Az állandóan a múlt örökségére hivatkozó sztálini ideológia paradox módon több műemléket pusztított el, mint a múltat tagadó forradalmi korszak. A régi falakat, tornyokat és templomokat mint a meghaladott múlt

jelképeit ítélték halálra. Az újságok népszerű képes rovatában egymás mellett szerepeltek a bontás előtti „régi" és utáni „új" állapot fényképei, hirdetve a város gyors „korszerűsödését".

Az új városok építése, így Moszkva rekonstrukciója is szimbolikus elemek kitűzésével kezdődött. Moszkva új fókuszpontja a lebontott Megváltó Krisztus-templom helyén épülő Szovjetek Palotája lett volna. A Szadovoje Kolco mentén és a Lenin-hegyen épülő magasházakat összekötő képzeletbeli tengelyek részben a Kreml (régi központ), részben a Szovjetek Palotája (új központ) fölött keresztezték egymást. A magasházak tornyos-csipkés sziluettje tudatosan utalt vissza a régi kolostorok és a Kreml formáira: a város hagyományos kontúrját nagyobb léptékre transzponálva ismételték meg. Moszkva új léptéke a járműközlekedéshez igazodott: autón mozogva érezni igazán a várost. A hatalmas méretek, a monumentalitás azonban nem magyarázható csupán a megsejtett motorizációval. Fontos szempont volt, hogy impozáns útvonalak, tágas terek láncolatának építésével, „fórumok" létesítésével méltó keretet teremtsenek a sztálini kor „intenzív közösségi életének", rituális tömegrendezvényeinek. Az említetteken túl a méreteknek szimbolikus jelentésük is volt: „Az utcák nemcsak azért épültek olyan szélesre, hogy a forgalmat lebonyolítsák, hanem hogy az ember érezze maga körül a teret s a maga teljes szépségében szemlélhesse az épületeket. A Szovjetunió építészete eszmei tartalmának alapvető lényege a szabadságérzés". A kortárs szerző, bár kissé naivan fogalmaz, fontos momentumra érez rá: a hatalmas távlatokban, az épület és a tér viszonyában a hagyományos orosz tér-idő élmény fejeződik ki. A város új együttesei a régi orosz épületegyüttesekhez hasonlóan körüljárhatok, plasztikusak.

A város teljes birtokbavétele azonban lehetetlen. Hiába épülnek át a főútvonalak; a nemes anyagokból, igényesen kivitelezett hatalmas épületek kapuzatán át, vagy a mellékutcákba betekintve föltárul a régi város kaotikus szövete. Sokszor maguk az új épületek is Patyomkin módszerére emlékeztetnek: pompás kő-architektúra a főhomlokzaton, vakolat, vagy csupasz tégla a hátsón. Az önköltségcsökkentés és a reprezentáció jelszava bizony ellentmond egymásnak!

Egész városrészeket már nem lehet hagyományos módon tervezni és építeni: új módszerekre volt szükség a tervezésben és a kivitelezésben egyaránt. A centralizált és specializált állami tervezőirodákban ún. főútvonal-tervező műtermeket hoztak létre, ahol egy-egy neves akadémikus vezetésével mintegy száz ember dolgozott a komplex munkacsoportokban. A tervek többszörös – műszaki és ideológiai ellenőrzést ellátó – szűrőn mentek keresztül. A központi ellenőrző szerv, az 1932-ben alapított Arhplan, Sztálin közvetlen munkatársa, Kaganovics vezetése alatt működött. Így az őt érdeklő terveket Sztálin személyesen korrigálhatta.

Az építési munka nagy volumene miatt az ismétlődő feladatokra típusterv-sorozatokat dolgoztak ki, és fokozatosan bevezették az épületelemek előregyártását. Miként az Anker kőépítő játék elemei, úgy sorakoztak az előregyártó telepen a kerámia vagy műkő oszlopfők, párkánydarabok, toronycsúcsok. Már a sztálini korszakban készültek nagyblokkos és panelos lakóházak. A Leningradszkij proszpekten álló első nagyblokkos épület áttört, arabeszkre emlékeztető loggia-paneljeivel furcsa, keleties hangulatú.

A funkcionalizmus-ellenesség nemcsak a homlokzatok stílusában, hanem a lakások alaprajzában is tükröződik. A lakás reprezentatív helyiségeit általában a bejárati hall köré csoportosítják – lehetőleg szimmetrikus elrendezésben vagy barokkos enfilade-dal –, a mellékhelyiségek pedig külön közlekedő folyosóról nyílnak szinte elrejtve (az ún. hátsókonyhás elrendezésnél a lakás legtávolabbi sarkában). A sztálini környezetalakítás lényege, hogy a lakástól a városépítészeti együttesekig s még tovább, a „nagy, összefüggő építészi tájig" mindent egységes szellemben tervez meg. „Egységes városközpontok, egységesen beépített útvonalak, egységes tervek és elvek alapján létesülő városnegyedek, városok megépítésével a nagy építészet fogalmát még eddig sohasem látott magasságra emelték" – írta egy magyar építész-ideológus. Ugyanezt az életérzést, pátoszt sugallják az épületek, a közterületek, a parkok utcabútorai, kovácsoltvas kerítései, kandeláberei, akárcsak a beszédesebb köztéri szobrok, emlékművek. A gigantikus természetátalakító programok folyományaként az építészet a természeti tájat is uralni akarja: víztározók, csatornák, vízierőművek és zsilipkamrák, új kikötők művészi kialakításával a „természeti és építészeti táj egységbe olvasztását" akarják elérni.

Az építészet mint kommunikáció

A sztálini építészetnek a hatalom igényeit kielégítő ideológia-közvetítő szerepe is van, korabeli szóhasználattal élve, „mély eszmei tartalommal rendelkezik", illetve „kora valóságát tükrözi". Az avantgarde építészettel szembeni egyik legfőbb kifogás éppen az volt, hogy absztrakt formái szemantikai értelemben „üresek", azaz kommunikációra s különösképpen reprezentálásra képtelenek.

A szocialista realizmus – amely valamennyi művészeti ágtól a valóság tükrözését várta – az irodalom területén született meg, s a művészet más területeire mechanikusan ültették át, tekintet nélkül azok eltérő műfaji sajátosságaira. Az építészettől ugyanúgy közérthető, verbalizálható eszmei tartalom kifejezését várták, mint az irodalomtól. Ennek következtében – a képző- és iparművészetekhez hasonlóan – az építészet is elirodalmiasodott. A szó megnövekedett szerepét mutatta többek között

az, hogy soha annyit nem beszéltek az építészetről, mint 1932 és 1953 között. A viták, kritikák és önkritikák, az egyre terjedelmesebb tervmagyarázatok szövege az épületek valóságától függetlenedve önálló életre kelt: a klisékből szerkesztett frazeológia lassan eltakarta a dolgok valódi jelentését. Az úgynevezett építészetelméleti munkák hemzsegtek a voluntarista és áltudományos kijelentésektől. Elegendő volt kijelenteni, hogy ez „formalista", az pedig „szocialista-realista", s a tekintély és a szómágia a köztudatban valóban azzá tette.

Az elirodalmiasodás jele volt az is, hogy egyre többet beszéltek az építészetről mint nyelvről. Az 1934-es építészeti ankéton írók és költők hívták fel az építészek figyelmét az építészeti nyelv kidolgozásának fontosságára. A sztálini korszak építészei előtt célként „az építészeti nyelv grammatikájának újjáfogalmazása lebegett". E hivatkozások nyilvánvalóan Sztálin akkoriban sokat idézett „nyelvtudományi munkásságára" vezethetők vissza.

Mivel a puszta funkció értelmezése helyébe az eszmei tartalom képszerű megjelenítése lépett, igyekeztek szavakba foglalni azt az élményt, amit az egyes épületfajtákra a legjellemzőbbnek tartottak. A hajóállomás például a „megérkezés örömteli célját" jelentette, a színház az „álmok és mesék világát", az állatkert a „felfedezés és a nagyszerű kaland élményét" nyújtotta az embereknek, a metró pedig fényűzésével azt az érzést táplálja a munkába menőkben, hogy „a Szovjetunióban akkor is ünnepnap van, amikor nincsen vasárnap".

A moszkvai metró állomásai esetében valóságos librettó készült az eszmei tartalom megfogalmazására. A második szakasztól kezdve az építészek festőkkel és szobrászokkal közösen dolgozták ki az egyes állomások tematikáját, amit általában az állomás neve vagy helye által felidézett képek határoztak meg.

A Ploscsagy Revoljucii, Aeroport, Elektrozavodszkaja tartalma nem igényel különösebb magyarázatot. A Kijevszkaja és a Belorusszkaja természetesen a két „virágzó szocialista köztársaság"-nak (a Szovjetunió „éléskamrájának") valóságát jelenítette meg elsősorban népművészetükre, mezőgazdaságukra utalva. Volt olyan állomás (Kaluzsszkaja), amely a napóleoni és a hitleri csapatok feletti győzelmet állította párhuzamba, a Kurszkaja-Kolcevaja eszmei programjául az új szovjet himnusz kezdő sorai szolgáltak, míg a Komszomolszkaja-Kolcevaja esetében Sztálinnak az 1941. november 7-én a Vörös téren mondott beszéde, amivel a frontra induló katonákat buzdította. A „tematikus tartalmasságot" olyannyira megkövetelték a győzelem után, hogy az ősi orosz építészet formavilágát érdekes módon absztraháló Szerpuhovszkaja állomás tervezőit azért kritizálták, mert „művükben semmi sem beszél a szovjet nép új szocialista kultúrájáról, kommunista ideáljairól, történelmi létének új, legjelentősebb korszakáról". A

Botanicseszkij Szad állomás alkotóinak pedig azt vetették a szemére, hogy alkotásuk nem tükrözi a „tudományos természetátalakítás" micsurini-liszenkói programjával megnyíló óriási távlatokat.

Az építészek az eszmei tartalom kifejezésére a harmincas évek közepéig a húszas években kikísérletezett módszerekkel – szimbolikus formákkal és a tömegünnepek látványművészetéből eredő szintetikus művészettel – próbálkoztak. A geometriai formák, a gépi és konstruktív formák absztrakt szimbolizmusa, a melnyikovi „architecture parlante" azonban nem talált megértésre, miként azt legérzékletesebben a *Krokogyil* egy 1934-ben megjelent karikatúrája mutatja: az utcát rádió-, csizma-, óra-, hajóalakú házak szegélyezik. (Hogy ezek a tervek mennyire nem evilági környezet szinonimái, tanúsítja az ötvenes évek egyik kedvelt meseregénye, a *Nemtudomka Napvárosban,* amely egy idegen kultúra városát képzelte el pontosan ilyen, tárgyakat utánzó épületekkel benépesítve.) Használhatóbbnak bizonyultak a – már a Munka Palota és a Szovjetek Palotája pályázatban feltűnt és általában laikusok által fölvetett – naiv, politikai-agitatív szimbólumok. Az ötágú csillag nem csak tornyok csúcsát koronázó jelvényként jelenik meg, hanem épületek alaprajzában és részleteiben is. Az Alabjan és Szimbircev tervezte Vörös Hadsereg Színházának alaprajzi kontúrja és minden egyes oszlopának keresztmetszete csillag alakú, ugyanígy az Arbatszkaja metróállomás felszíni pavilonjánál. A Kropotyinszkaja állomás peronjának oszlopai pedig kibomló pálmalevelekként a mennyezetre rajzolják a csillagformát.

Azt a folyamatot, amelynek során a szintetikus művészet oly ígéretes csíráit az építészet-társművészetek konzervatív felfogása fojtotta el, a moszkvai Összszövetségi Mezőgazdasági Kiállítás történetén követhetjük végig. A kiállítás létesítésével az új szocialista mezőgazdaság megszületését, a kollektivizálás győzelmét akarták megünnepelni, de egyben jó lehetőségnek tekintették arra is, hogy a kulturális forradalomban akkoriban napirenden szereplő új típusú tömegrendezvények számára helyet adjanak. Az 1935-ös program a kiállítást még tömegszínházként, a közönségnek újszerű látványosságot nyújtó szintetikus művészeti együttesként képzelte el. A rendezők nem csak mezőgazdászokat és építészeket kértek fel, hanem művészeket is, akik brigádokba tömörülve dolgoztak. Beszéltek Eizensteinnel és Dovzsenkóval, mert azt akarták, hogy minden egyes pavilonnak legyen egy rendezője és egy forgatókönyve, mint a színházban, ami koordinálja az építészek, képzőművészek, zenészek, koreográfusok munkáját. A pavilonok tehát nem hagyományos értelemben vett épületek lettek volna, hanem olyan, transzparens-kéreggel kialakított, az építészet-szobrászat-zene-tömegszínház szintetikus egységére épített műalkotások, amelyek a kiállítást látogató közönségnek tökéletesen új élményt nyújtottak volna. Az 1935-ös őszi tervpályázat eredménye azonban szétoszlatta a művészek reményeit: hiába

védték a bírálatkor a szintézist megvalósító terveket, olyan historizáló munkák nyertek, amelyek visszatértek a hagyományos kiállítás koncepciójához, s az eredeti újító gondolatokból semmit sem valósítottak meg.

Így vált az 1938-39-ben rekonstruált kiállítás egy egészen más probléma – a nemzeti forma problémájának – illusztrációjává. Az 1953-54-ben újra átépített-bővített Mezőgazdasági Kiállítás, amely VDNH néven állandó népgazdasági bemutatóvá merevedett, a sztálini építészet reprezentatív kiállítása lett.

Maga a kiállítás is metafora. Bejáratánál eredetileg óriási Sztálin-szobor állt, amely – talán nem túl frivol a keresztény mitológia hasonlatával élni – Jó Pásztorként őrködött a Szovjetunió népeinek pavilon-nyája fölött. Ez a paternalista „jóság" fejeződött ki abban, hogy az erőszakkal a szovjet birodalomba olvasztott, szovjetizált népek saját nemzeti stílusukban mutathatták meg magukat. A sztálinista építészet nemzeti formája sajátos eklektikus szemléletet tükröz: merít a helyi műemlékek, a jellegzetes történeti korszakok formavilágából, a népművészet motívumaiból, utal a helyi építőanyagokra, sőt az illető terület növényzetére, gazdaságára is. Mindezt a szovjethatalom emblémáival, allegorikus ábrázolásokkal gyúrja össze, s ahol az építészet kifejezési lehetőségei véget érnek, ott a festészet, a szobrászat veszi át a szót. Ugyanazt az alapeszmét, érzést fejezi ki mindegyik a maga nyelvén. A sztálini korszak épületein a társművészet egyfajta Biblia Pauperum, „szegények bibliája", mely az analfabéták számára is érthetően közvetíti a sztálinizmus világképét.

A Mezőgazdasági Kiállítás öröklétbe merevedett együttesében – amelyhez a bőséget, gazdagságot szimbolizáló bronz gyümölcsöstálak, búzakalászkoronák és koszorúk, aranyozott szabadtéri szobrok, figurális díszítésű szökőkutak, a stílushoz alkalmazkodó padok, kandeláberek, a nyírott bokrok, a virágszőnyeg és a pálmák, sőt még a ragyogó napsütés is szervesen hozzátartoznak – valósult meg talán a legtökéletesebben a sztálini álomvilág. S az építészek őszinte hittel, cinikus megalkuvással, vagy a letartóztatástól rettegve – buzgón asszisztáltak e giccses-patetikus operett-világ fölépítéséhez. „Mivel a szovjet nép a világ legboldogabb népe, építészete is alapvetően optimista és vidám kell legyen" – mondta volt Nyikolaj Kolli, korábban Le Corbusier munkatársa, a Szovjet Építészek I. Kongresszusán. S ugyebár az építészet nem tud hazudni...

NAGYEZSDA MANDELSTAM
EMLÉKEIM

Az est és a tehén

Mi is meg akartunk menekülni. Minden ember meg akar menekülni. Csak a Kelet vállalja a tűzhalált, mi mégiscsak európaiak vagyunk, mi nem akarunk önként a tűzbe ugrani. Két tervünk volt a menekülésre, az egyiket én eszeltem ki, a másikat O.M. Csak egy közös tulajdonság fűzte össze a kettőt: teljesen kivihetetlenek voltak.

Az én tervem a tehén volt. A mi országunkban, ahol minden kenyérkereseti forrás államosítva van, két lehetőség nyílik a független életre: a koldusbot és a tehén. A koldusbotot kipróbáltuk, kibírhatatlannak bizonyult. A koldustól mindenki elhúzódik, senki se akar alamizsnát adni, annál kevésbé, mivel maguk is alamizsnaként kapják, amit keresnek, az állam kegyelméből... Oroszországban valaha sajnálta a nép „azokat a szerencsétlen" rabokat, fegyenceket, és az értelmiség kötelességének tartotta, hogy támogassa a politikai száműzötteket, de az „elvont humanizmussal" ez is letűnt. És végül már féltek tőlünk az emberek: mi nemcsak koldusok voltunk, hanem pestisesek is. Mindenki félt a másiktól, hiszen a következő éjjel eljöhettek a legsikeresebb emberért is, aki épp most írt cikket a Pravdában „a nép ellenségei" ellen. Mindegyik letartóztatás láncreakciót váltott ki: elvitték a rokonokat, az ismerősöket, azokat, akiknek a telefonszáma benne volt a letartóztatott noteszában, azt, akivel tavaly együtt szilveszterezett, és azt, aki odaígérkezett, de megijedt, és nem ment el... Minden összejöveteltől, minden beszélgetéstől féltek az emberek, hát mitőlünk hogyne húzódtak volna el, mikor bennünket már utolért a pestis. És mi is úgy éreztük, hogy terjesztjük a pestist. Nekem csak egy kívánságom volt, hogy bebújhassak a sarokba, és ne is lássak senkit, hát ezért álmodoztam én a tehénről. Ez volt a narodnyik irodalomnak az a bizonyos „utolsó tehénkéje", amit a paraszt a szarvánál fogva elvonszolt a piacra eladni. A mi sajátságos gazdasági életünknek hála, egy tehén hosszú évekig biztosíthatta egy egész család megélhetését. Millió és millió család kicsi házakban húzódott meg, egy darab rossz kis földből éltek, amely krumplit, uborkát, káposztát, céklát, répát és hagymát termett, meg a tehénből. A tejhozam egy része elment szénavásárlásra, de mégis maradt annyi tej, hogy leöblíthessék vele a káposztalevest. A tehén függetlenséget ajándékoz az embernek, lazíthat egy kicsit, csak a kenyérért kell megdolgoznia. Az állam még ma se tudja, mitévő legyen a régi világnak ezzel a bőgő és tejelő maradványával. Ha ad szénát a tehén számára, az emberek lazsálnak, a kolhozban csak annyit dolgoznak, amennyit feltétlenül muszáj, ha elveszi a tehenet, felfordul éhen a nép. Hol tilos a tehén, hol meg szabad. De egyre kevesebb van: nincs már erejük az asszonyoknak, hogy védelmezzék szarvas kincsüket.

A tehén megmentett volna bennünket, és én hittem, hogy meg tudok tanulni fejni. Elmerülünk, feloldódunk a tömegben, soha ki nem jövünk a házból, megülünk a négy fal közt... De a viskó meg a tehén hatalmas tőkebefektetést igényel, most se győzném pénzzel. Jártak hozzánk asszonyok Szavelovóban igen-igen olcsó boronafát kínálni, összefutott a nyál a szánkban, olyan étvágygerjesztően ecsetelték az erős, tojás-sárgája színű falakat. Csak az oldódhat fel a tömegben, aki beleszületett, s egy ütött-kopott, lyukas tetejű viskót meg egy kidőlt-bedőlt kerítésű telket örökölt éhen halt nagyanyjától. Nem lehetetlen, hogy a kapitalista országokban akadtak volna különcök, akik összegyűjtik a száműzött költőnek a parasztházra meg a tehénre valót, de nálunk kizárt dolog. Bűnt követ el, aki segítséget szervez és pénzt gyűjt a száműzöttnek, rövid úton táborba kerülhet maga is.

O.M. nem lelkesedett a tehén-tervért, nem volt rá pénz, de az ötlet se tetszett neki: – Az ilyen vállalkozásokból sohase sül ki semmi jó... – Az ő terve homlokegyenest ellenkező volt: ő ki akart emelkedni a tömegből. Úgy gondolta, hogyha kiharcol magának az írószövetségben egy „szerzői estet", akkor nem merik megtenni, hogy ne adjanak neki valami munkát. Még mindig azt az illúziót táplálta, hogy verssel bárkit legyőzhet és meggyőzhet. Még ifjúságából maradt - valaha azt mondta nekem, hogyha ő verset ír, senki semmit meg nem tagad tőle. Bizonyára így is volt, boldog fiatalsága volt, óvták és becsülték a barátai. De persze a harminchetes esztendő Moszkvájába lehetetlenség volt átplántálni azokat a kapcsolatokat. Az a Moszkva nem hitt semmit és semmiben. Az volt a jelszava, hogy mindenki mentse a bőrét, ahogy tudja. Fütyült a világ minden értékére, de a versekre aztán legkivált. Tudtuk, de O.M. rendkívül tevékeny ember volt, nem tudott ölbe tett kézzel ülni. De nemcsak erről volt szó: lába hizlalja a farkast, s neki haláláig nem adatott meg, hogy megpihenjen.

Lahuti kapott az est-ötleten. Ő is úgy gondolta, hogy megmentheti O.M.-et. De hát mit tudok én Lahutiról azon kívül, hogy barátságos és figyelmes volt? Semmit a világon... De abban az elvadult légkörben csodának tűnt a kedvessége. Se Sztavszkij, se Lahuti nem dönthetett önállóan a szerzői est dolgában. Odafenn dőlt el minden. Szavelovóban vártuk az országos jelentőségű kérdés eldöntését, s nagy ritkán benéztünk az írószövetségbe, hogy megtudakoljuk a legfelsőbb fórum véleményét. Egy ilyen látogatás alkalmával O.M. az írószövetség folyosóján beszélgetett Szurkovval, s mikor kiment az utcára, talált a zsebében háromszáz rubelt. Úgy látszik, Szurkov alattomban beletette a zsebébe. Nem mindenki merte volna megtenni, nagy kellemetlenség támadhatott volna belőle. Ha majd meglatolják Szurkovot, emlékezzenek meg erről a pénzről: ez az a hagymafej, amibe bele kell kapaszkodni, hogy a Szűzanya a mennyországba vigye a bűnöst.

Csak nem tűzték ki a szerzői est napját. Egyszer csak telefonáltak az írószövetségből Zsenya fivéremnek. Érdeklődtek, hol lehet megtalálni O.M.-et, és lehet-e azonnal értesíteni, hogy másnap lesz az estje. A távíró úgy működött,

ahogy neki tetszett, Zsenya nem merte rábízni magát. Rohant a pályaudvarra, és az utolsó vonattal kijött hozzánk Szavelovóba. Egy pillanatra biztosan ő is hitt a versekben és az estben.

Másnap bementünk Moszkvába, és a mondott időpontban meg is érkeztünk az írószövetségbe. A titkárnők még ott ültek a helyükön, de az estről senki se tudott: igen, igen, mintha hallottak volna róla, de hogy mit, arra nem emlékeznek... A klubban minden ajtó zárva. Plakátfélét se láttunk egyet se.

Most már csak azt kellett megtudnunk, hogy vajon kiküldték-e a meghívókat. Sklovszkij nem kapott, de azt tanácsolta, telefonáljunk valamelyik költőnek, sokszor csak a szakosztály tagjainak küldenek meghívót. Aszejev telefonszáma volt kéznél. O.M. felhívta, és megkérdezte, hogy kapott-e meghívót, majd elsápadt, és letette a kagylót. Aszejev azt felelte, hogy hallott valamit fél füllel, de most nem ér rá beszélgetni, siet a Nagy Színházba a Hópelyhecskére... Azt már nem kockáztatta meg O.M., hogy más költőknek is telefonáljon.

Sohase fejtettük meg a szerzői est rejtélyét. Csakugyan az írószövetségből telefonált valaki, de nem tudni, ki. Talán a személyzeti osztály, mert a titkárnők, akik általában ilyesmivel foglalkoznak, nem kaptak utasítást, habár hallottak valamit. Ha a személyzeti osztály volt, mit akar O.M.-től? Az is megfordult a fejünkben, hogy így csalták el O.M.-et Szavelovóból, mert le akarták tartóztatni, de még nem kapták meg a jóváhagyást valami főnökségtől, netán magától Sztálintól, mivel az előző ügyben is tőle kapták az utasításokat. Az agyonhajszolt csekisták munkájának megkönnyítésére nemegyszer valami hivatalba hívták az embert, és onnan vitték a Lubjankába. Sok ilyen esetről beszéltek. Nem volt értelme találgatni, hogy és mint történt a dolog, minek temetné el magát az ember időnek előtte. Visszatértünk Szavelovóba, és továbbra is úgy tettünk, mintha nyaralnánk.

Összeomlott mind a két menekülési terv: az „est” recsegve-ropogva, a tehén szép csendesen. Most már álmainkban sem szerepelt a menekülés.

Ami a Hópelyhecskét illeti, hát persze hogy épp ezt az operát említette Aszejev. Az az irányzat, amelyhez Aszejev is tartozott, illő hódolattal adózott a kereszténység előtti Oroszországhoz húzó hajlamoknak. De ahhoz már lusták voltunk, hogy megtudakoljuk, mit játszottak aznap este a Nagy Színházban, s vajon nem csukott-e már be nyárára. Mesélték, hogy Aszejev öregségére elmagányosodott, elhagyatottan élt. Ő úgy magyarázta ezt a magányát, hogy a személyi kultusz ellen harcolt, azért veszítette el társadalmi állását. Kocsetovról is azt írják az elvbarátai a kritikában, hogy harcolt a személyi kultusz ellen. Kiderül, hogy nálunk egyetlenegy sztálinista se volt, és mindenki hősiesen harcolt. Én viszont tanúsíthatom, hogy egy ismerősöm se harcolt, mindenki csak azon volt, hogy minél kevésbé legyen feltűnő. Aki tisztességes maradt, az mind így tett. Ahhoz is bátorság kellett.

Pór Judit fordítása

MIHAIL BULGAKOV
A SZOVJETUNIÓ KORMÁNYÁNAK

Az alábbi levéllel fordulok a Szovjetunió Kormányához:

1.
Azt követően, hogy minden művemet betiltották, számos polgártársamtól, akik előtt íróként vagyok ismeretes, mind gyakrabban kaptam egy és ugyanazon jó tanácsot.

Írjak egy „kommunista darabot" (idézőjelbe teszem, mert ezek az ő szavaik voltak) és forduljak bűnbánó levéllel a Szovjetunió Kormányához, amelyben megtagadom korábbi, irodalmi műveimben kifejezésre jutó nézeteimet és kinyilvánítom, hogy mostantól úgy fogok dolgozni, mint a kommunizmus eszméjéhez hű útitárs-író.

A levél célja: megmenekülni az üldöztetésektől, a nyomortól és a végén elkerülhetetlen pusztulástól.

Nem fogadtam meg ezt a jó tanácsot. Aligha tűnhettem volna fel előnyös színben a Szovjetunió Kormánya előtt egy hazug levéllel, amely nem lett volna egyéb, mint visszataszító és ráadásul ügyetlen politikai hajbókolás. Azt pedig, hogy kommunista színdarabot írjak, meg sem kíséreltem, mert jó előre tudtam, hogy ilyen darabot nem vagyok képes írni.

A bennem megérlelődött elhatározás, hogy írói gyötrelmeimnek véget vessek, arra késztet, hogy őszinte levéllel forduljak a Szovjetunió Kormányához.

2.
Az újságkivágásokat tartalmazó albumaimat végigelemezve, kiderítettem, hogy tízesztendős irodalmi pályafutásom során a Szovjetunió sajtójában 301 recenzió jelent meg rólam. Közülük dicsérő 3 volt, ellenségesen szidalmazó 298.

Az utóbbi 298 kritika írói életemnek tükörképét nyújtja.

„A Turbin család napjai" című színdarabom hősét, Alekszej Turbint kinyomtatott versben *„szukafajzatnak"* nevezték, a darab szerzőjét pedig úgy mutatták be, mint *„a kutyavénség megszállottját"*. Ügy írtak rólam, mint „irodalmi utcaseprőről", aki összeszedegeti az ételmaradványokat, melyeket „a vendégsereg *visszaböfögött*".

Írtak rólam mást is:

„Bulgakov *Miska,* a komám, ő *is, már bocsánat a kifejezésért, író, a rothadó szemétben kotorász,..* Kérdezem tőle, mit keres nálad, egykomám, ez a *ronda pofa* … Én finom ember vagyok, *fogd a lavórt és sózz oda neki a fejére* ... A kispolgárnak úgy kellünk mi (a Művész Színház – A

ford. megj.) Turbinék nélkül, mint *kutyának a melltartó* … Itt van a *szukafajzat. Itt van Turbin, hogy sorvadna el közönség nélkül...* (Zsizny Iszkussztva, 1927. 44. sz.)

Írtak „Bulgakovról, aki az maradt, aki volt, *újburzsoá fajzat,* és mérgezett, de már hatástalan nyálával fröcsög a munkásosztályra és annak kommunista eszményeire" (Komszomolszkaja Pravda, 1926. X. 14.).

Közölték, hogy kedvemet lelem „a kutyakomédia légkörében, amely egy jó barát vörös felesége körül folyik" (A. Lunacsarszkij, Izvesztyija, 1926. X. 8.) és hogy „A Turbin család napjai" című darabomnak „bűze" van (az Agitprop 1927 májusában tartott értekezletéről készült jegyzőkönyvből) és így tovább, és így tovább ...

Sietek előrebocsátani, hogy mindezt távolról sem azért idézem, hogy panaszkodjak a kritikára vagy a legcsekélyebb mértékben vitába szálljak vele. Célom ennél sokkal komolyabb.

Azt akarom bizonyítani, dokumentumokkal a kezemben, hogy a Szovjetunió egész sajtója és vele együtt az összes intézmény, amely a színházi. repertoár ellenőrzésével van megbízva, irodalmi tevékenységem egész ideje alatt egyhangúlag és *szokatlanul bősz hangon* azt bizonyította, hogy Mihail Bulgakov műveinek a Szovjetunióban nincs létjogosultságuk.

És én kijelentem, hogy a Szovjetunió sajtójának *tökéletesen igaza van.*

3.

Ennek a levélnek a kiindulópontjául „Bíborsziget" című pamfletem szolgált.

Ezt a darabomat a Szovjetunióban az egész kritika, kivétel nélkül úgy fogadta, mint „tehetségtelen, gyámoltalan, nyomorúságos" „gúnyiratot a forradalom ellen".

Az egyhangúság teljes volt, de váratlanul és bámulatos módon megtörte valami.

A ,,Repertoarnij Bjulletyeny" 22. számában (1928) napvilágot látott P. Novickij recenziója, amelyben azt írja, hogy a „Bíborsziget" – „figyelemre méltó és szellemes paródia" és „a Nagy Inkvizítor fenyegető árnyéka tűnik fel benne, a Nagy Inkvizítoré, aki elnyomja a művészi alkotást, kultuszt csinál *a rabszolgai módon talpnyaló-ostoba színpadi sablonokból,* kiöli a színészből és az íróból az egyéniséget", azt írja, hogy a „Bíborsziget" témája az a „fenyegető, komor erő, amely helótákat, talpnyalókat és hozsannázó szolgalelkeket nevel..." Elhangzott a recenzióban az is, hogy „ha ilyen komor érő létezik, akkor a burzsoázia által magasztalt drámaíró felháborodása és maró szellemessége jogosult".

Megengedhető talán a kérdés – hol van az igazság?

Végtére is, akkor micsoda a „Bíborsziget” – „nyomorúságos, tehetségtelen fércmű”, vagy „szellemes paródia”?

Az igazság Novickij recenziójában található. Nem vállalkozom annak megítélésére, mennyire szellemes a darab, de azt beismerem, hogy a darabban valóban megjelenik egy fenyegető árnyék, mégpedig a Műsortervet Készítő Főbizottság árnyéka. Ez a bizottság neveli ki a helótákat, a hozsannázókat és megfélemlített „szolgalelkeket”. Ő az, aki megöli az alkotó gondolkodást, ö teszi tönkre a szovjet drámaírást és ő fog végezni vele.

Nem sarokba húzódva, suttogva fejtettem ki ezeket a gondolatokat. Színpadi pamfletben írtam meg őket, és ezt a pamfletet színre vittem. A szovjet sajtó védelmébe véve a Műskészfőbizt, azt írta, hogy a „Bíborsziget” gúnyirat a forradalom ellen. Ez komolytalan csacsogás. A darab több okból sem lehet gúny-irat a forradalom ellen, melyek közül, helyszűkében csak egyre mutatok most rá: gúnyiratot írni a forradalomról, tekintettel rendkívüli grandiózitására – lehetetlen. A pamflet – nem gúnyirat, a Műskészfőbiz pedig nem a forradalom.

De amikor a német sajtó arról ír, hogy a „Bíborsziget” „az első felhívás a Szovjetunióban a sajtószabadság védelmében” (Molodaja Gvargyija, 1919. 1. sz.) – akkor igazat ír. Ezt beismerem. A cenzúra elleni harc, legyen az bármilyen cenzúra és álljon bármilyen hatalom szolgálatában – írói kötelességem, csakúgy, mint a sajtószabadság megvédelmezése. Lelkes híve vagyok ennek a szabadságnak és úgy vélem, hogy az az író, aki vállalkozna rá, hogy bebizonyítsa, neki nincs szüksége rá, ahhoz a halhoz lenne hasonlatos, aki nyilvánosan biztosít mindenkit, hogy nincs szüksége vízre.

4.

Ez is egyike az irodalmi munkásságomat jellemző vonásoknak, de önmagában is teljességgel elegendő ahhoz, hogy műveimnek ne legyen létjogosultságuk a Szovjetunióban. De ezzel a legfőbb vonással kapcsolatosak az összes többiek is, melyek szatirikus elbeszéléseimben ütköznek ki: a sötét és misztikus színek (mert – *misztikus író vagyok),* melyekkel életformánk megszámlálhatatlan torzságát ábrázolom, az epe, amivel műveim nyelvezete át van itatva, a mély szkepticizmus az elmaradott hazámban végbemenő forradalmi folyamat iránt, és a nekem oly kedves és Nagy Evolúció szembeállítása vele, és ami a leglényegesebb, népem legszörnyűbb tulajdonságainak bemutatása, melyek már réges-rég, a forradalom előtt is annyi gyötrelmet okoztak tanítómnak, M. E. Szaltikov-Scsedrinnek.

Mondani sem kell, hogy a Szovjetunió sajtójában még csak fel sem merül a szándék, hogy komolyan foglalkozzon mindezzel, azzal volt

elfoglalva, hogy kevéssé meggyőző módon közhírré tegye: M. Bulgakov szatírái – „rágalmaznak".

Mindössze egyszer, mikor még csak kezdtem hírnevet szerezni, fedezte fel valaki a fensőbbséges csodálkozást árnyalatával hangjában, hogy: „M. Bulgakov korunk szatirikusa *szeretne lenni*" (Knyigonosa, 1925. 6. sz.)

Csak az a baj, hogy a „szeretni" ige itt jelen időben szerepel. Át kell tenni régmúltba: M. Bulgakov éppen akkor lett szatirikus író, amikor a Szovjetunióban bármilyen igazi (a tiltott övezetekbe behatoló) szatíra elképzelhetetlen.

Nem nekem jutott az a tisztesség, hogy ezt a kriminális gondolatot a sajtóban megfogalmazzam. Teljesen világosan megfogalmazta ezt V. Bljum cikkében (Lityeraturnaja Gazeta, 6. sz.) és cikkének értelme ragyogóan és precízen elfér abban a formulában, hogy:

a Szovjetunióban minden szatíraíró merényletet követ el a szovjet rend ellen.

Lehet-e helyem ezek után a Szovjetunióban?

5.

És végezetül az utolsó vonások írói portrémhoz, melyek elveszejtett darabjaimban – „A Turbin család napjai", „Menekülés" – és „Fehér gárda" című regényemben tárulkoznak föl: konok ragaszkodásom az orosz értelmiségnek, mint országunk legkiválóbb rétegének ábrázolásához, többek között a nemesi-értelmiségi család ábrázolásához, mely a sors hajlíthatatlan akaratából a polgárháború éveiben a fehérgárdisták táborában találta magát, s ábrázolásában a „Háború és béke" hagyományát követem. Ez az ábrázolásmód teljességgel természetes egy olyan írónál, aki vérrokonságban van az értelmiséggel.

De az ábrázolásnak ez a módja oda vezet, hogy a szerző – függetlenül óriási erőfeszítéseitől, hogy *részrehajlás nélkül vörösök és fehérek fölé kerekedjen* – osztozva hősei sorsában, megkapja a minősítést: ellenség, fehérgárdista, és ha megkapja ezt, akkor mint mindenki tudja, a Szovjetunióban befellegzett neki.

6.

Irodalmi portrémnak ezzel végére jutottam és ez egyben politikai portré is. Nem tudom megmondani, milyen bűncselekmények kritériumát meríti ki, csak egyet kérek: mögötte ne keressenek semmit. Nagyon lelkiismeretesen rajzoltam meg.(...)

8.
Kérem a Szovjet Kormányt, vegye figyelembe, hogy nem politikus, hanem irodalmár vagyok, és mindent, amit csináltam, a szovjet színpadnak adtam. (. . .)

9 .
KÉREM A SZOVJET KORMÁNYT, RENDELJE EL, HOGY FELESÉGEM, LJUBOV JEVGENYIJEVNA BULGAKOVA KÍSÉRETÉBEN SÜRGŐSEN ELHAGYHASSAM A SZOVJETUNIÓ TERÜLETÉT.

10.
A szovjethatalom humanitására apellálok és kérem, hogy miután íróként nem lehetek hasznára hazámnak, nagylelkűen engedjen szabadon.

11.
Ha pedig az sem eléggé meggyőző, amit itt leírtam és életfogytig való hallgatásra ítélnek a Szovjetunióban, akkor kérem a Szovjet Kormányt, hogy adjon nekem munkát a szakmámban és rendeljen ki valamelyik színházba, mint állományba vett rendezőt. (…)

Ha nem neveznek ki rendezőnek, akkor vegyenek statisztaállományba. Ha statisztának se kellek, kérem, vegyenek fel díszletezőmunkásnak.

Ha ez sem lehetséges, kérem a Szovjet Kormányt, járjon el velem belátása szerint, csak járjon el valahogy, mert rám, drámaíróra, aki öt színdarabot írt eddig és akit a Szovjetunióban és külföldön egyaránt ismernek, e pillanatban – a nyomor, az utca, a pusztulás vár.

1930. március 28.

Szilágyi Ákos fordítása

NAGY LAJOS
TÍZEZER KILOMÉTER SZOVJETOROSZORSZÁG FÖLDJÉN

A „csodálatos öntvény”

Az egyik színdarab, amit láttam, a Csodálatos öntvény. Ezt a darabot ijfúmunkások játszották, pontosabban ifjúmunkásokból lett színészek, akik mint alkalmi műkedvelők kezdtek játszani, de sikereik után hivatásos színészekké váltak. Kitűnően játszottak. A mű azonban, amit előadtak, megint csak sikerületlen, érték nélkül való forradalmi próbálkozás. Megítélhető a

rövidre fogott tartalmából is. Egy gyár kémiai laboratóriumában egy ifjú technikus valami új öntvény létrehozásán töri a fejét. Az öntvény feltalálása, illetve majd az alkalmazása nagy megtakarítást jelentene a gyár számára. A dolgozó ifjút megkérdezi egy kollégája, hogy mivel foglalkozik. Az elmondja a tervét. „Dolgozzunk ketten!" – ajánlja a kérdezősködő. „Sőt dolgozzunk többen, vonjuk be a munkába a ma érkező új kémikusnőt, és még két-három törekvő, ügyes elvtársat!" Az ifjú technikus elutasítja az ajánlatot. Ő egyedül akar kutatni, egymaga akarja a problémát megoldani. Vitatkoznak. Egyik azzal érvel, hogy a tudományos kutatás különbözik a másféle munkától, csakis egyénileg folytatható. A másik a kollektív kutatási módszert tartja célravezetőnek. Társainak, akikkel együtt akar dolgozni, ugyanaz a nézetük. Az ötlet felvetője azonban, az ifjú technikus hajthatatlan marad. Megindul a versengés. Külön-külön dolgoznak, egy részről a technikus egyedül, más részről a másik négy. Különféle bonyodalmak után elkövetkezik a konklúzió: a feladatot azok oldják meg, akik kollektív dolgoztak.

Azt hiszem, nem kell magyarázni, hogy ez a történet naiv, sőt haszontalan. Ilyen probléma aligha lehet színpadi mű témája. A kérdés, bármi történjék is a színpadon, marad továbbra is eldöntetlen, illetve eldöntése független mindattól, ami a színpadon történik, vagy történhetik. Tagadhatatlan azonban, hogy míg a kapitalista országok színpadjain naprólnapra lepergő bárgyúságok legnagyobbrészt rosszhiszeműek, addig az olyan kísérletekben, mint ez a sikerületlen Csodálatos öntvény, legalább a jószándék megvan. Persze a jószándék maga kevés, s ahol sok jószándék nem sikerül, ott méltán ütközik meg az ember, s önkéntelenül is kutat valami mélyebb, a dolgok felszíne mögött rejlő, esetleges lényegi hiba után.

Részletmegfigyeléseimből, melyeket az előadás alatt tettem, egyet közlök. A darabban tréfás jelenetek is akadtak, melyeknek az volt a céljuk, hogy a közönséget megnevettessék. Mármost, ki és mi volt a humoros figura, akinek a rovására nevetni lehetett? A laboratórium takarítónője! Egy *öregedő félszemű proletárasszony, pontosan az, aki nálunk: a cseléd.* A humor úgy állt elő – akárcsak nálunk a Teréz körúti kabarében –, hogy megérkezett az új kémikusnő, szép, fiatal és elegáns, és éppen a laboratóriumban találkozott a takarítóasszonnyal. Mivel a takarítóasszony éppen nyári szabadságra készült, s őt is helyettesíteni kellett, azt hitte, hogy a kémikus kisasszony az új cseléd. És seprűvel, súrolókefével a kezében elkezdte neki magyarázni, hogy mi a teendője. Ebből a félszeg helyzetből alakult ki a humor. Nevetni kellett volna és a közönség nevetett is. Én egyebet nem tehettem, minthogy csodálkoztam.

A másik színdarab, melyet egy másik színházban megnéztem, Bulgakov műve, címe: A *Turbin család napja.* Ezt a darabot ugyancsak vendégszereplők, a Moszkvai Művész Színház tagjai játszották. Tulajdonképpen életképek sorozata ez a mű; a kornak és ideológiájának úgy igyekszik megfelelni, hogy

tárgyát a polgárháborúból meríti. Ez volt különben a legértékesebb színdarab, amit oroszországi utamon – nyári vakációban – láttam. A mérleg nagyjából ugyanaz, mint a többinél: a rendezés jó, a színészek kitűnőek, az egész előadás elsőrangú – az előadott mű azonban nagyon is kritizálható.

A Turbin család kijevi, ellenforradalmi szellemű katona- és diplomatacsalád tagjai az ukrán ellenforradalmi seregben szolgálnak mint tisztek, de harcolnak. Petljura parasztdiktatúrája ellen is. A szereplő Turbinok bátor, kitűnő, nemes jellemű férfiak, szinte túlzottan idealizáltak. A nézők teljes rokonszenvét nyerik el, s akik közülük elbuknak, azoknak bukása könnyeket vált ki a nézőtéren. – (Sok nő a zsebkendőjével törli szemeit.) Ezzel szemben az undor és irtózás érzését az író kizárólagosan a Kijev ellen felvonuló s a várost elfoglaló parasztokra irányítja. Ezek groteszkül aljasok és kegyetlenek. A darabban felhalmozódó minden bonyodalom, az életben maradt néhány Turbin életproblémái is, azáltal rendeződik, hogy az utolsó jelenetben – éppen karácsony estéjén, amikor a színpadon karácsonyfa mellett ül az egész család – diadalmasan bevonul a városba a Vörös Hadsereg, a családtagok hallgatagon, de felszabadult lélekkel állnak, kívülről pedig hallatszik az Internacionálé.

Különös mű, a szöveg teljes ismerete nélkül meg nem ítélhető, azonban gyanús; gyanúm szerint zagyvaság, de úgy látszik, tehetséges író zagyvasága. Némely részlete kiszakítva az egészből kiválónak látszik, és a remek előadás az egész mű érdekében bizonyára sokakat megveszteget.

Az Ermitázs képtár a cári korból való, számtalanszor leírták, gazdagsága közismert. Épülete tulajdonképpen a Téli Palotának egy szárnya. Számtalan terme van, a termek óriásiak. Egyetlen termében 25 darab Rembrandt kép látható. Ma gazdagabb a gyűjtemény, mint régen, mert kiegészítették olyan képekkel, melyek azelőtt magánosok palotáiban voltak, s így a tömegek meg sem tekinthették azokat. Különben, amint elmondják, a cári uralom alatt csak meghívóval lehetett a képtárban megjelenni. A hallban, rámában kiakasztva, látok is ilyen meghívót. Ma már minden hasonló gyűjteményt látogatják a proletárok, az Ermitázs könyvtárt is. Az egyes termekben nők teljesítenek szolgálatot, mint örök. Egy-egy ilyen őr külseje olyan, mint nálunk egy munkásasszony, vagy egy utcai gyümölcsárusnő. Megkérdeztem az egyiket, hogy van-e a képtárban Rafael-kép; néhány termen keresztül elvezet oda, ahol Rafael-kép látható. Szóval a nő ismeri az egész gyűjtemény valamennyi képét, s bizonyos mértéiig érti is, mert különben nem ismerhetné azokat.

Az Ermitázsból átsétálunk a Téli Palotába. Megnézünk néhány termet, elsősorban a tróntermet. A trón a terem keleti felében illeszkedik, vele szemben egy nagy terjedelmű dobogón páncélos lovasvitézek láthatók, dárdával kezükben, úgy felállítva, mintha a trónt akarnák megrohamozni. Kíséretem egy tagja a helybeli legfőbb vezetőnk, kinek protekciójára szükségünk volt, hogy bejuthassunk a Hadtörténelmi Múzeumba, haragosan kritizálja a páncélos vitézeket:

– Micsoda gyáva népség volt ez! Hogy féltek attól a kis sebesüléstől. Fejtől talpig vasba burkolták magukat.

Lám, ez is szempont. Aki védekezik, az gyáva.

A trón fölött messze látszó betűkkel van fölrajzolva egy részlet Marxnak egyik leveléből, melyet Engelshez intézett, s mely 1856. augusztus 16-án kelt. A német ügy teljes egészében attól függ, hogy sikerülni fog-e a proletárforradalmat alátámasztani a paraszthábor valamely második kiadásával. Akkor fényesen fog menni a dolog.

Nem hinném, hogy ez az idézet alkalmas a marxizmusnak, legalábbis Marxnak a propagálására. Mert az akkori helyzet téves megítéléséről tesz tanúságot, habár feltételes, de mégis téves jóslást tartalmaz.

– Na, ezt én innen levakartatnám! – jelentettem ki határozottan.

1934

JUZ ALESKOVSZKIJ
DAL SZTÁLINRÓL

Sztálin elvtárs, ön tudósok gyöngye,
– a nyelvészetben is mire vitte, ím.
Én meg – munkatáborba söpörve,
és ordas farkasok az elvtársaim.

Elhurcoltak, de miért, mivégre?
Csak az éltet, hogy az igazság tündököl.
Elhurcoltak Turuhán-vidékre,
A cár alatt itt szokott volt ülni ön.

Minden bűnt elvállaltunk, sok marha,
és idehajtottak fegyverek alatt.
Hittünk önben – csak ez sodort bajba,
Ezt mondja a történelmi tapasztalat.

Most aztán ülhetek táborba hajtva,
ahol az őrök, akár a vérebek.
Azért ülök – kétely kibe marna –,
Mert az osztályharc megint élesedett.

Hajtanak sárban, hajtanak fagyban,
robotolni hajnaltól… másnap hajnalig.

Az ordas fagy a csontomig marna,
ha szikrából lángot ön nem álmodna itt.

Keresztünket hazugság lőcsölte
ránk, viszont sírig cipeljük – a semmiért.
Kivágott faként a priccsre dőlve,
senkit sem kerül az álom, mint a vezért.

Csak önt látjuk, ahogy pártaktivista
köpenyben-sapkában a dísztribünre áll.
Az ön módjára – tarra csupaszítva –,
irtjuk az erdőt: sivár a láthatár.

Tegnap tettük két marxistánkat sírba
vörös zászlóba burkolván testüket.
Az egyik jobbra tért – a vádlója írta –,
a másik ügyét csak elcseszte a testület.

„Vizsgáltassék felül az ügye!
– az utóbbi így végrendelkezett.
– Sztálin tudja, Sztálin nem gügye!” –
mondta és örökre elcsendesedett.

Ezer évig szálljon pipája füstje,
Sztálin elvtárs, én forduljak fel itt,
és sarló egyelje, kalapács üsse
a Szovjetunió testvér-népeit!

Bratka László fordítása

MEDINSZKIJ
MARJA

E regény a kolhozrendszer hatalmas fellendülését ábrázolja. Főhőse, Marja, egyszerű szovjet asszony, aki a Nagy Honvédő Háború alatt a kolhozelnökségig emelkedik. A háború után váratlan fordulat, új bonyodalom támad Marja életében. Az elveszettnek hitt férj, Szemjon megkerül, egészségesebb és keményebb, mint valaha. De Szemjon nehezen tud az új helyzetbe beleilleszkedni – felesége tekintély és hatalom a faluban és otthon sem lehet újra az, aki volt, a második személy. Szemjon ebben a visszás

helyzetben eleinte rosszul érzi magát és méltatlan módon áskálódik felesége ellen. A pártelnök éles szeme és ébersége segít megoldani e két ember egyéni problémáját. Szemjon önérzetének, becsvágyának megfelelő feladatot kap, a vetőmagnemesítés szép, nehéz munkáját tanulja ki és végül mint a Szocialista Munka Hőse, ismét méltó társa lesz Marjának. Az író Marja és Szemjon alakja mellett egész sor ember egyéni és közösségi életét és problémáit vetíti elénk művészi erővel.

1951

8. „GYALOGMENETEK ÉSZAKRA”
A GULAG VILÁGA ÉS AZ OROSZ LÁGER-IRODALOM

A GULAG-ról szóló, gyakran igen ellentmondásos adatok bőséges anyagot szolgáltatnak a Szovjetunió egészéről és történelmi sorsáról való gondolkodáshoz. A táborrendszerrel foglalkozó szaktudósok, akár történelmi, politikai, akár szociológiai, pszichológiai megközelítésből vizsgálják is e jelenséget, elkerülhetetlenül szembe találják magukat az orosz eszmetörténet régtől ismert problémáival, köztük a „sajátszerűség” kérdéskörével.

Mint ismeretes, az első táborok közvetlenül a forradalom után, 1918-ban létesültek, a GULAG-ot hivatalosan 1930-tól jegyzik, az NKVD irányítása alá 1934-ben kerül, 1960. január 25-én zárják be. A GULAG betűszó (Glavnoje Upravlenyije Lagerej – Lágerek Főparancsnoksága) a sztálini önkény egyik emblémája lett.

A kényszermunka, mint büntetési forma már a cári Oroszországban is létezett: rabok dolgoztak bányákban, erődítési munkálatokon, kikötőkben, vasútépítéseknél. 1863-ban Szahalin szigetén épült az első igazi láger, melyről Csehov írt nagy visszhangot kiváltott „tényfeltáró” riportkönyvet. A táboroknak ekkor még nem volt jelentős szerepe az ország gazdasági életében, ám idővel világossá vált, hogy a tömeges kényszermunka alkalmazásával igen komoly eredményeket lehet elérni. „Ez egy nagyon komoly üzlet” – jegyzi fel naplójába II. Miklós cár egy börtönüzemben tett látogatása után.

Az 1917-es októberi forradalom után az igazságszolgáltatásban bevezetett reformok s egy új típusú jogfelfogás a büntetési formákat is komolyan érintették. „A szovjethatalom nem büntet, hanem megjavít” jelszóval megkezdődik a foglyok „átkovácsolása”. Az „átnevelő célzattal” létrehozott koncentrációs tábor a totalitárius hatalom egyik alappillére volt. Elsősorban nem megsemmisítő táborként működött, legfontosabb feladata abban állt, hogy a rendszer alattvalóit fegyelmezett, „öntudatosan” termelő munkás tömeggé alakítsa át. Miután az egyik cél a foglyok minél tökéletesebb izolálása volt, a táborokat a civilizált régióktól távoleső vidékeken építették fel, vagy a cári Oroszország egykori fogolytáborait használták. A legnagyobb táborrendszer még az 1910-es évek végén épült ki a Fehér-tengeri Szoloveckij-szigeteken, amely a köznyelvben Szolovki néven vált ismertté. A politikai-ideológiai helyzet változásával azonban módosult a táborrendszer funkciója is, egyidejűleg látott el állami, gazdasági és társadalmi feladatokat, a totális hatalom manipulációs taktikájának függvényében. S míg a hitleri koncentrációs tábor zsidó vagy kommunista foglya tisztában volt azzal, milyen minőségben semmisítik meg, addig a sztálini áldozatok legfeljebb csak találgathattak, mi a vétkük a hatalom szemében. Az orosz szellemi hagyományokban mélyen rejtező bűntudat-ébresztés is hozzátartozott a

rendszer cinikus működtetéséhez. Kényszermunkássá mindig 'bűnösként' vált az ember, a táborba küldéshez a hatalomnak (legalább formailag) mindenféleképpen igazolnia kellett, hogy a vádlott megszegte a büntetőtörvénykönyvben foglaltakat.[1] A „bűnösség mértékét" jelezték a kiszabott büntetések (hat hónap, egy, három. öt, tíz, vagy akár huszonöt év), ami táplálta a reményt, hogy az ember jogfosztottsága egyszer véget ér.

A hivatalos adatok mellett a GULAG-jelenség megrendítő dokumentumai azok az írások, melyeket az egykori táborlakók vetettek papírra, akár szépirodalmi művek, akár visszaemlékezések formájában. Hitelességüket a személyes élmények, traumák összemberi perspektívába helyezése, az individuális sorsproblémák filozófiai-morális szintű értelmezése igazolja. Az orosz kulturális tradícióban gyökerező hit, miszerint a szenvedésnek kell, hogy legyen valamilyen magasabb rendű értelme, a GULAG-irodalomban is tetten érhető. A. Szolzsenyicin, V. Salamov, A. Zsigulin és még számos egykori fogoly más és más formában, eltérő művészi fokon jelenítik meg e zárt világ borzalmait, s teszik meg saját pokoljárásukat az emberlét egészére vonatkoztatott katartikus történéssé.

A táborrendszerek problematikáját tudományos igénnyel megközelítő írásokban rendszeresen visszatérő elem az Auschwitz-GULAG párhuzam. A két totalitárius rendszer, a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió hatalmi mechanizmusában egyaránt kiemelt jelentősége van a megtorlás e speciális intézményének, a különbözőségek és hasonlóságok mélyreható vizsgálata adalékokkal szolgál a Kelet-Nyugat probléma megvilágításához Oroszország XX. századi történelmében.

[1] Erről l.: Czéh Zoltán: Gulag. A sztálini lágerbirodalom // „Rubicon". 1999/3. 50–55.

V. BULDAKOV
A GULAG-JELENSÉG

Mint ismeretes, az első koncentrációs táborok még 1918-ban kezdtek – többnyire spontán módon – megjelenni. Az állam csak 1919 tavaszán fogott mind az NKVD, mind a VCSK alá tartozó táborrendszer szabályozásához. 1922-ben, ez utóbbi OGPU-vá történő átformálásával az összes büntetésvégrehajtási intézmény újra az NKVD hatáskörébe került. Formálisan épp ettől az időponttól vezetik a GULAG családfáját (hivatalosan 1930. április 25-től létezik, a Szovjetunió NKVD irányítása alá 1934. július 11-én került, 1960. január 25-én zárták be és fennállása alatt nem egyszer változott a neve). Valójában maga a szovjet állam születése összefonódott egy sajátos osztálypolitikai represszióval, mely létezett az idővel ennek névjegykártyájává lett félelmetes betűszó megjelenése előtt és eltűnése után is.

Ezzel együtt helytelen lenne azt gondolni, hogy a szovjet rendszer keletkezése együtt járt a megtorlás mechanikus növekedésével, megszűnése pedig, hasonlóképp, az állami terror fokozatos leépülésével. A NEP megszülte az össztársadalmi gyanakvás atmoszféráját: a hatalom mindenhol „összeesküvéseket" vélt látni; a tömegek ugyanakkor nem értették, hogy a hatóságok miért nem büntetik a helyszíneken elkövetett gyalázatosságokat. A 20-as években megfigyelhető a politikai bűncselekményekért elítéltek számának töretlen csökkenése, aminek hátteréül szolgált – az igazat megvallva – a jobboldali eszerek demonstratív pere, a mensevikek üldözése (az utóvéd-megelőző terror sajátos formája), hajsza a hivatalos pravoszláv egyház és a „burzsoá" nacionalisták ellen, majd a politikai nyomozás általános fokozódása, később pedig az intrikus harc a „párton belüli ellenzékkel". Ebben az időben, a köztörvényes bűnözés növekedése ellenére, a börtönbüntetés kiszabható felső határa nem lépte át a 10 évet (sőt 1922-ben levitték 5 évre), a javító-nevelő rendszer enyhe és értelmetlen volt, új börtönök nem épültek, a „proletár" bíróság vezetői pedig arra panaszkodtak, hogy az „elvtársaknak" a büntető szerveknél „nincs kedvük lőni".

A „totálisnak" beállított rendszer hervadtsága a NEP éveiben abban is kifejezésre jutott, hogy 1924 után meredeken zuhant a legsúlyosabb büntetésre ítéltek száma: 1924-ben 1748, 1926-ban mindössze 880 fő, és ehhez hozzá tehetjük, hogy a sokféle amnesztia után ezen elítélteknek is csak mintegy a felét végezték ki. Ezzel együtt a NEP-korszakbeli fegyházrendszer annyira kusza volt, hogy igen nehéz felfejteni furcsaságait, ostobaságait, illetőleg kapcsolatát a forradalmi terrorral. Épp a 20-as évek vége, a 30-as évek eleje tűnt ki a megtorlás éles erősödésével és a Szovjetunió büntetőrendszerének szabályozottá válásával.

De vajon tisztán represszív intézmény volt-e a GULAG? A sztálini megtorlások pusztán politikai jellemzőket hordoztak-e?

A 20-as évek második felére kiderült, hogy a néptömegekben is olyan pszichoszociális változások mentek végbe, amelyek előtt maga az osztályerőszak eszméjét állhatatosan sulykoló bolsevik hatalom is értetlenül állt. A 20-as évek közepéhez kötődik a korábban elképzelhetetlennek tartott öngyilkossági hullám a párt és a komszomol soraiban. Közismert, hogy a szuicidalitás összefügg a társadalom szociálisan determinált lelki folyamataival, betegségeivel. Ám ebben az esetben kiemelendő, hogy a lakosság a bűntett és a büntetés "igazságos" egyensúlyának érzetét veszítette el, s ez sokakban erősítette a bűntudatot. Megemlíthető a forradalmi célok megvalósulatlansága miatt érzett csalódottság is.

1927 júniusában az Orosz Föderáció Népbiztosok Tanácsának és ÖKVB-jének bizottsága megkezdte a büntetőpolitikával kapcsolatos munkáját. Ürügyként formálisan mindössze a börtönhelyek számának elégtelensége (újak elvi okokból nem épültek, a régiek pedig használhatatlanná váltak), valamint a bírósági és nevelő intézmények munkájának nem kellő hatékonysága szolgált. Gyakorlatilag bebizonyosodott, hogy az Október győzelme utáni évtizedben olyan negatív jelenségek mutatkoztak a társadalmi életben, amelyeket a diszciplináris átnevelésre alapozott rendszer segítségével sehogy sem sikerült megoldani.

Világossá vált, hogy – noha a szovjethatalom ténylegesen győzelmet aratott az ellenforradalom felett, és az ezzel összefüggő bűncselekmények visszafordíthatalanul csökkentek – a részeges huliganizmus (különösen a munkások körében) és a nemi erőszak (elsősorban falun) fenyegetően kezd kicsúszni az ellenőrzés alól. A politikai „fehérbandita" figuráját elnyelte a múlt, a helyét viszont elfoglalta a nem ritkán párttagkönyves nagybani sikkasztó (a teljes létszám 13%-a volt ilyen). Ily módon pont a gazdasági bűncselekmények „ragadtak le" állandóan a vizsgálati szakaszban. Ezen túlmenően a börtönöket állandóan tehermentesíteni kellett, aminek következtében valahogy munkásból kevés, „naplopó elemből" pedig sok került szabadlábra. A foglyoknak eltávozási joguk volt, ennek eredményeként „kijárt" az ellenforradalmárok 29%-a, a sikkasztók 23%-a és a gyilkosok 44%-a, emellett a fegyőrök mindenhol szenvedélyesen kártyáztak a rabokkal. Kiderült, hogy a parasztok nem értik a bíróságok engedékenységét a lótolvajokkal szemben, s még jobban megdöbbentek, amikor a felettük való önbíráskodásban résztvevők egy cellába kerültek a bűnözőkkel. Meglepően magasnak tűnik a feltételes szabadságvesztés túlsúlya olyan esetekben, mint a sikkasztás (25%) vagy a gazdasági bűncselekmények (30%). Egészében véve a kényszermunka kiépültsége is teret vesztett (1922-ben az ítéletek 23%-a, 1926-ban 13%), szervezettsége rendszerint kritikán aluli volt. Akárcsak a száműzetés működtetéséig, most is a bűnözésnek az egyik kormányzóságból

a másikba való átszivattyúzási formájává minősültek. A hatalom maga hozta létre a kaotikus társadalmi környezetet.

Napvilágra került még egy érdekes részlet. Továbbra is érvényben maradt a törvényi büntetés a gondatlanságért – ennek konkrét gyakorlati alkalmazását akkor nem tudta megérteni senki. A 20-as években még nem terjedt el össztársadalmilag a „kártevő" univerzális definíciója, mely később villámgyorsan alakította át az absztrakt jogterületet a gyermekkori lidércnyomásokból ismert, ijesztő, földön túli lények hierarchiájává, ami ellen harcolva minden eszköz elfogadhatónak bizonyult.

Jellemző, hogy a negatív szociális jelenségek leküzdésekor a hatalomnak eszébe sem jutott állandóan a közvéleményhez fordulni segítségért – ezt a társadalom mindig önként tette meg. A NEP éveiben korábban soha nem tapasztalt aktivitással jelent meg a nép és a hatalom közti érintkezésnek egy alapjaiban új párbeszéd-formája. Ennek legjellemzőbb részét alkották a mindenféle feljelentések a „régiek" ellen, a kispolgári tyúkpereskedésekről már nem is beszélve. A feljelentések jelentős hányadát az úgynevezett „lisenyec"-ek levelei tették ki, vagyis olyan embereké, akiket „osztályelv" alapján fosztottak meg állampolgári jogaiktól.

Ahogy az lenni szokott, a megtorlás a hatalom részéről primitív társadalmat stabilizál, és ellenkezőleg, elutasítása vagy hirtelen gyengülése a szociális gondolkodás átprogramozásának olyan formáihoz vezet, amelyek megingatják a korábbi alapértékeket. A posztforradalmi káosz ráadásul a zendülés zűrzavaránál messzebb vezető következményekkel is bírhat. A csúcson ezt sajátosan „reagálták le". Egyebek között 1927-ben, a Népbiztosok Tanácsa és az ÖKVB által felállított, büntetőpolitikával foglalkozó bizottság munkája során két sarkalatos nézőpont alakult ki a bűnözés kiirtásával kapcsolatban. A. B. Lunacsarszkij, tekintélyes kulturális népbiztos úgy vélte, hogy az ellenséget „100-szor kíméletlenebbül kell lőni", meg kell különböztetni a köztörvényes bűnözőtől, ez utóbbiak tömegét jobb átnevelni – a visszaesőket leültetni, a többit „megfélemlíteni". „A bűnözőhöz, társadalmunk beteg tagjához úgy kell viszonyulni, mint a kificamított ujjhoz, gyógyítani és ápolni kell". Egyértelmű, hogy a forradalmi idealizmus vagy a doktrinális széplelkűség visszamaradt formájával van dolgunk.[…]

[…] Szigorúan véve a GULAG egyáltalán nem volt szokatlan jelenség Oroszország ezeréves történelmében. Egyes szerzők egy sorba állítják Rettegett Iván opricsnyikjait, I. Péter gárdistáit és a csekistákat, kiterjesztve a „rendkívüli állapotok" genealógiáját egészen a mai modern Rendkívüli Esetek Minisztériumáig. Való igaz, a sztálini táborokban erővel kényszerítettek dolgozni, dolgozni és dolgozni a szovjet állam javára. Viszont Oroszországban régóta bevett volt a robotmunka, a hatalom sohasem riadt vissza használatától új területek és a termelés kisajátítására. M. Malia teljesen logikusan úgy tekint a GULAG-ra, mint a munkások

jobbágymódszerrel történő röghözkötésének eszközére. Hozott-e a GULAG bármilyen újdonságot az ezeréves orosz történelembe? Tudott volna-e a szovjet rezsim a GULAG nélkül létezni?

Az a benyomás támad, hogy a GULAG semmi többet nem jelentett, mint „szigetvilágot"; a külsőre büntető-nevelő intézmény a Szovjetunió népgazdaságának sajátos vázát és egész rendeltetésének specifikusan koncentrált kifejezését jelenti. Más dolog a GULAG földrajza. Ezen keresztül ítélhető meg az „új" területek kisajátításának prioritása, pontosabban azoké, amelyek normális módon való megszerzése még egy ilyen hatalmas állam számára is, mint az orosz, nehézségekbe ütközött.

A GULAG-ról már idézett tisztán statisztikai adatok bőséges anyagot adnak a szovjetrendszer egészéről és történelmi evolúciójáról való gondolkodáshoz. Egyes szerzők 20 millióra becsülik a politikai represszió halálos áldozatainak számát. Kétségtelen, ez többszörös túlzás, ami azzal is összefüggésbe hozható, hogy az áldozatok tömege esetében lehetetlen megállapítani, hogy politikaiak vagy köztörvényesek voltak-e.

Vessünk egy pillantást a javító-munkatáborok elítéltszámának dinamikájára. 1935-ben a foglyok száma meghaladta az 1 milliót, a háború kezdetekor 2,35 millióan voltak, aztán következett egy nagyfokú csökkenés, majd a háború után újabb emelkedés, s 1953-ra a táborlakók létszáma meghaladta a 2,5 millió főt. Természetesen ezek messze nem a teljes adatok. Minimum hozzá kell ehhez adni a kényszer-kitelepítettek hatalmas számát, akik mintegy el is mosták a határokat zónalakók és „szabadok" között. A megtorlás következő hullámait szokás elkülöníteni: 1. kollektivizáció, 2. „Nagy terror", 3. harc az úgynevezett burzsoá nacionalizmussal a nyugati területek 1939–1940-es csatolása kapcsán, 4. a Nagy Honvédő háború következményei (vétkes katonák, nemzeti kisebbségek), 5. kollaboráns tevékenység. Az ezt követő hullámok nem voltak annyira szembetűnőek, de jellemző maradt a hatalom kényszeres reakciója az állam stabilitásának bármiféle fenyegetésére (beleértve a kiagyaltakat is).

Hozzá kell tenni, hogy a „szigetvilág" körvonalai nem csak elítéltekkel töltődtek ki. 1939-es adatok szerint az NKVD alatt működő intézmények lakossága 3,7 millió embert tett ki. Ebből az „A" kontingens (adminisztratív és operatív csekista egységek, az NKVD határőr és belügyi csapatai) 366 ezer, a „B" (a rendőrség iskoláinak és részlegeinek állandó és ideiglenes állománya, tűzoltóság, a börtönök, táborok, kolóniák, munkatelepek állami és önkéntes tagjai) 269 ezer, a „C" (elítéltek és őrizetesek a börtönökben, táborokban, kolóniákban, munkatelepeken) 3,1 millió fő. A rendszer elképesztően ormótlan volt. Az NKVD adatai szerint 1939. január 1-én 350 ezren ültek börtönben, 365 ezren a munkatáborokban, a GULAG-munkatelepek számadásain pedig 990 ezer fő szerepelt. Abban az időben az elítéltek legnagyobb létszámát a BAM-táborok lakói tették ki – 260 ezer

embert. Többségük ipari és építő (531 ezer), mezőgazdasági (234 ezer) és fafeldolgozó (231 ezer) hatóságok kezelésébe tartozott. A gulag-lakosság 79%-át férfiak alkották, közülük mintegy 60% a 30 év alatti személy. A nők és a gyerekek az úgynevezett munkatelepeken koncentrálódtak. Megjegyzendő, hogy a GULAG-on az országos átlaggal összevetve többen voltak mind a képzett, mind az iskolázatlan rétegből – a rendszer összemosta a „szélsőségeket", a politikai-ellenzéki és a „tudatlan" elemeket.

Persze a dolog lényege nem a személytelen számokban van. A rendszer nemcsak az utópista eszme egy meghatározott fajtájára támaszkodott (az elítéltek teljes átnevelése), ami aztán átnőtt egyfajta „progresszivista" minőségbe (rentabilitás majd gazdasági hatékonyság), hanem az állami paternalista-jobbágyi hagyományokra is. Ez utóbbi szempontból végképp nem irányult „a szocializmus számára haszontalan", „osztályidegen", „kártékony" stb. embertömegek megsemmisítésére és kiselejtezésére; akiktől a rendszer meg akart szabadulni, azt kivégezték. A szovjet rendszer bizonyos értelemben túlságosan is nagy feladata abban állt, hogy alattvalóit fegyelmezetten termelő tömeggé, sajátos fajta „öntudatos" munkássággá formálja át. Mivel azonban változott az eszmei-termelési szituáció, a lágerhálózat fejlődésének meghatározott szakaszában egyforma közönnyel kezdte elnyelni a politikaiakat, a köztörvényeseket, a hadifoglyokat, a munkára mozgósítottakat. Ezzel együtt, fennállásának egyéb periódusaiban nem úgy kell tekintenünk a GULAG-ra, mint egy különös szociális ülepítőre, hanem olyan részlegre, amely a hatalom számára lényeges „állami-gazdasági-társadalmi" feladatokat lát el.

Köztudott, hogy a GULAG elválaszthatatlan az „évszázad építkezéseitől", de emellett a nyersanyag-komplexum és a népgazdasági infrastruktúra elsődleges kiszolgálója volt. Ugyanakkor kevéssé ismeretes a munkatáborok bevonása szovhozok építésébe és a bennük folyó munkába, köztük a szűzföldeken, a halászatban, közszükségleti cikkek gyártásában, mezőgazdasági munkákba a csecsemőotthonok, kórházak, úttörőtáborok ellátására, állami üdülők építésébe Kiszlovodszkban, Esszentukiban, Zseleznovodszkban, az „Sz-25"-ös berendezés felállításába az Akadémia Fizikai Intézete számára és az „M"-ébe Dubnában. A szovjethatalom igazából semmilyen területen, még a „legjelentéktelenebbeken" sem tudott meglenni a kényszermunka alkalmazása nélkül. Olyanok is kiderültek, hogy például a volgai németek kitelepítésekor az ottani szovhozok 1942-ben, mintha a világ legtermészetesebb dolga lenne, átkerültek az NKVD kezelésébe – vagy a szovjetgazdaságokat állította valaki a táborok egyfajta példaképéül, vagy a „zónák" tudtak idővel átalakulni a mezőgazdasági munka „legelöl járó" szervezetévé. Ismeretes, hogy a gulag-szovhozok száma az 50-es évek elejére érte el a csúcsát, később ehhez hozzájött még néhány tucat vállalat. Napvilágra kerültek a GULAG egyéb sajátosságai is.

Elképesztő nemcsak a vezetőség hihetetlenül gyors rotációja, de az is, hogy gyakran letartóztatták és elítélték őket – és nemcsak a sokféle visszaélésért, a „munka széteséséért", „hatalmi túlkapásért", de az „elítéltek magas halálozási arányáért" is.

És ez nem egyszerűen a tisztán termelési feladatok megoldása közben végzett „káderkiválasztási és -csoportosítási" munka; az ideokrácia elvből nem választotta el a pásztort a hitközségtől. A szovjet represszivitás sosem vesztette el paternalista vonásait, nem véletlenül működtek gyógyító és rokkant munkatáborok, sőt, ez utóbbiak szervezését nem ritkán maguk az elítéltek kezdeményezték a szocialista építés feladatainak „optimizálása" céljából. A GULAG egyáltalán nem jelentett jogi hatalmaskodást, saját keretein belül mindig az erőszak adagolására törekedett.

A sztálinizmust és a hitlerizmust leginkább megtorló jellegük formális-statisztikai mutatói alapján szokták összevetni, ritkábban antikapitalista „rokonságuk" révén, noha minden „egyezés" ellenére is céljaik és funkciójuk eltérőek voltak. A nyugati elemzők többsége napjainkban mindkét esetet a terrorisztikus elhajlás kontextusában értelmezi, a maga módján gyónva meg hajdani elragadtatását a „szocialista építés" grandiozitásától. Ám előbb vagy utóbb muszáj lesz elismerni, hogy a sztálinizmus egyáltalán nem tűzte ki konkrét céljául a nyugati értelmiség ördögi megtévesztését, zömében tisztán oroszországi feladatokat próbált megoldani, még akkor is, ha állított fel globális célokat és formálisan az európai tradíciók örököseként lépett fel. Ugyanakkor, amennyiben a hitleri Németországban a zsidó vagy a kommunista tisztában volt azzal, hogy őt zsidó vagy kommunista minőségében semmisítik meg, a sztálini áldozatok leggyakrabban csak tippelni tudtak arra, hogy mi a vétkük a vezér szemében. Utóbbi esetben ez egyben a paternalista hatalom megerősítésének különleges formája is volt az „öncélúan ostoba" megtorláson keresztül.

A GULAG története egy gyenge, sőt félelemben élő, mindenesetre messze nem „totális" rezsim története. A sztálini rendszer inkább e sajátosságaiból, „ingadozásaiból", semmint „emberevő" természetéből fakadóan büntetett. A hatalom a represszziók segítségével mindenki szemében „igazságos" hatalomként próbált feltűnni. Előttünk a „cinkos áldozat" fenoménja – a körön belül mindenki mártírnak érezhette magát. Valóban, a GULAG-on nemcsak a foglyok, de az őrök is a megtorlás Damoklesz kardját érezték fejük felett. Ugyanakkor még valamit figyelembe kell venni: az orosz állampolgárok jelentős része a 30-as években hitt a „kártevők" és a „kémek" létezésében, nem fért ugyanis a tudatukba a látható ellentmondás a Sztálin által kitűzött célok és az alsó szinteken uralkodó káosz között.

A hivatalos adatoknak megfelelően 1927–1938-ban 681.692 embert végeztek ki. Természetesen az áldozatok valós száma sokkal több volt: rengetegen haltak meg „fegyveres ellenállás" vagy „szökési kísérlet"

eredményeképp; a GULAG kontingensének bármily jelentős emelkedése a halálozás növekedését vonta maga után. Egyes számítások szerint az áldozatok száma ezekben az években 1–1,5 millió fő körül mozgott. Bárhogy is volt, mindkét adat a „hisztérikus" megtorlás, nem pedig a „szisztematikus" büntetés kategóriájába esik. […]

ALEKSZANDR SZOLZSENYICIN
A GULAG SZIGETVILÁG

1949-ben figyelemre méltó cikkre bukkantunk barátaimmal a Tudományos Akadémia *Priroda* – A természet – című folyóiratában. Az apró betűs cikkben arról volt szó, hogy a Kolima folyó környékén földmunka közben hatalmas föld alatti jéglencsére bukkantak, mely nem volt más, mint egy megfagyott őskori patak, s amelyből a fosszilis (több tízezer esztendős) fauna megfagyott képviselői kerültek elő. Ezek a halak vagy tritonok oly frissek maradtak, tanúsítja a tudós cikkíró, hogy a jelenlévők széttörték a jeget, és a leletet tüstént jóízűen el is fogyasztották.

A lap nem túl népes olvasóközönsége minden bizonnyal alaposan megütközhetett azon, hogy milyen soká képes friss maradni a halhús a jégben. De aligha hüvelyezhette ki közülük bárki is ennek az elővigyázatlan cikkecskének a valódi, hősi énekbe kívánkozó tartalmát.

Mi azonban tüstént rájöttünk. Azon nyomban magunk előtt láttuk az egész jelenetet a legapróbb részletekig: láttuk, ahogy a jelenlévők kétségbeesett sietséggel törik a jeget, láttuk, ahogy az ichtiológia magasztos érdekeire fittyet hányva, könyökükkel egymást taszigálva buzgón tördelik a sok ezer esztendős húst, cipelik a tűzhöz, olvasztják fel, és tömik magukba.

Rájöttünk, mert mi magunk is *résztvevők* voltunk, mi is az *elítéltek* hatalmas nemzetségébe tartoztunk, abba, melynek tagjai a világon egyedül képesek rá, *hogy jóízűen* elfogyasszák az őskori tritont.

Kolima volt a legnagyobb és leghírhedtebb szigete, könyörtelenségi pólusa annak a csodálatos GULAG-országnak, amelyet a földrajzi távolságok Szigetvilággá szabdaltak, de kontinenssé forrasztott össze a lelki közösség. Ezt a csaknem láthatatlan, csaknem érzékelhetetlen birodalmat a sittesek törzse lakta.

Ez a Szigetvilág keresztül-kasul átszegdelte, át- meg áthatotta azt a másik országot, amely magába foglalta, beékelődött városaiba, ott tornyosult utcái fölött. Mégis akadtak, akiknek sejtelmük sem volt létezéséről, mások homályosan hallottak valamit róla, de csak azok tudtak mindent, akik megfordultak benne.

Ezek azonban, mintha szavukat vesztették volna a Szigeteken, némán hallgattak.

Történelmünk váratlan fordulata folytán egy és más – elenyészően kevés – napvilágra került. De ugyanazok a kezek, amelyek ránk csatolták a karperecet, most békéltetőn integetnek: „Hagyjuk!. .. Minek a múltat firtatni?... Aki a múltat hánytorgatja, folyjék ki a bal szeme!" Csakhogy a közmondás így folytatódik: „Aki pedig elfelejti, folyjék ki annak mind a kettő!"

Telnek-múlnak az évtizedek, és az idő nyomtalanul eltünteti a múlt sebhelyeit és fekélyeit. Ez idő alatt némely sziget megrendült, szétmállott, a Feledés-tenger sarkvidéki vizei átcsaptak fölötte. Valamikor a jövő században majd olyannak fog látszani ez a Szigetvilág a maga légkörével, lakóinak jéglencsébe fagyott csontjaival, mint valami valószerűtlen triton.

Nem vállalkozhatom a Szigetvilág történelmének megírására: nem férhettem hozzá a dokumentumokhoz. De vajon lesz-e valaha is valaki, aki hozzáférhet?... Azoknak, akik nem akarnak *emlékezni,* épp elég idejük volt (s mennyi lesz még!), hogy minden dokumentumot eltüntessenek.

Jómagam, aki életemnek azt a tizenegy esztendejét, melyet a Szigeteken töltöttem, nem szégyenfoltként, nem is átkozott lidérc-álomként éltem meg, hanem szinte megszerettem azt a nyomorúságos világot, képes leszek talán – kivált, hogy utóbb szerencsés fordulat révén sáfára lehettem sokak beszámolójának és leveleinek – talán képes leszek rá, hogy napvilágra hozzak onnét valami kevéske csontot és húst – eleven, igen, még eleven húsát egy még eleven, igen, még eleven tritonnak. […]

Soproni András fordítása

KOVÁCS ÁKOS – SZTRÉS ERZSÉBET
TETOVÁLT SZTÁLIN

„Egy letűnt korszak történelmi dokumentumai…"

Beszélgetés Dancig Szergejevics Baldajevvel
1987. december – 1988. október

[…] 1942 szeptemberében felvettek az Irkutszki Képzőművészeti Pedagógiai Intézetbe, és onnan kerültem önkéntesként a Vörös Hadseregbe 1943. január elején, ahol 1948 márciusáig szolgáltam. A nagy honvédő háborúban tüzérként harcoltam. Leszerelésem után az MVD-hez küldtek, ahol 33 évet szolgáltam. 1959-ben végeztem el a rendőriskolát. 1981 júliusában rendőr-őrnagyi rangban

mentem nyugdíjba a Leningrádi Területi és Városi VB MVD Bűnügyi Nyomozó Főhatóságának parancsnokaként.

Ön tehát képzőművésznek, festőnek készült, hogyan került mégis a rendőrséghez? Önként választotta ezt a foglalkozást, vagy ide küldték?

Nem, nem önként. A Belügyminisztérium káderfejlesztéséről kormányrendelet intézkedett, s ennek értelmében a kiváló szolgálati jellemzést kapott leszerelt SZKP és Komszomol tagokat 1946–1948 között a Belügyminisztériumhoz irányították. Így 1948 júniusában nekem is azt javasolták, hogy a Leningrád melletti javító munkatelepre menjek, majd 1952 szeptemberében a leningrádi fegyencelosztó börtönbe helyeztek, amelyet 1954-ben az I. számú leningrádi börtönné alakítottak át.

És mikor kezdett el rajzolni Dancig Szergejevics?

Már három-négy éves koromban. Valószínűleg apai és anyai ágon is örököltem ezt a hajlamot. Apai nagybátyáim, Pjotr és Alekszandr, de az anyai ágon rokon Miron és Alekszej is jól rajzoltak; Baskir nevű nagybátyám pedig, aki most Taskentben él, képzőművész. A háború miatt nem sikerült művészi pályára lépnem, de a rajzolás igazi kedvtelésemmé lett, egészen a mai napig. Kevés szabadidőmben mindig a festészettel, szobrászattal, grafikával, másolatok készítésével foglalkoztam.

Mikor gondolt először arra, hogy érdemes lenne a tetoválásokkal alaposan megismerkedni?

Érdeklődésemet először az elítéltek művészi színvonalú tetoválásai keltették fel, de láttam ilyen rajzokat a fürdőkben, strandokon is. Megfigyeléseim alapján állíthatom, hogy országunkban a 30-as, 40-es években nőtt a tetoválások száma, s ezt én az önkifejezés sajátos formájának tartom. Az elítélteknél, mint azt bizonyára Önök is tudják, más a helyzet. Némelyikük olyan, mint egy dúsan díszített torta...

Először 1948-ban, apámmal beszéltem arról, hogy jó lenne összegyűjteni és feljegyezni a tetoválások motívumait, a különböző betűszavakat, feliratokat és szövegeket. Ő biztatott engem, hogy bizonyára eljön majd az az idő, amikor „meghal Sztálin, ez a nagy kígyó” (apám nevezte így őt) és mindez az anyag a személyi kultusz letűnt korszakának történelmi dokumentuma lesz. Jóslata igaznak bizonyult.

Ezek szerint 1948-ban kezdett komolyan foglalkozni a tetoválásokkal?

Igen (...) egyre érdekesebbnek találtam ezt a munkát, mert az elítéltek információi alapján valósággal olvasni tudtam tetoválásaikból. Sok elítélttel volt alkalmam találkozni a fegyencelosztó börtönben, ahonnan Északra, Szibériába, Távol-Keletre vitték őket. Természetesen, mint szakaszvezetőnek korlátozott lehetőségeim voltak, de a tetoválások szimbolikája iránti érdeklődésem s az, hogy szabadon tudok „olvasni” belőlük, felkeltette az operatív osztály figyelmét és én, amennyire lehetett, segítettem a „vagon-listák” összeállításában.

Mik voltak ezek a „vagon-listák", Dancig Szergejevics?

Az elítélteknél korábban három „osztály", illetve csoport létezett. A „tolvajok", a „szukák", és a „muzsikok" csoportja. A táborba érkezésükkor legtöbbször ezt az elirányítást lehetett hallani: „A tolvajok jobbra, a szukák balra, a muzsikok nem mozdulnak!" Ekkor az elítéltek a helyükre álltak.

A 30-as, 40-es években és az 50-es évek elején a tolvajok voltak az elítéltek között a hangadók, nekik volt a legnagyobb tekintélyük és ezt figyelembe vették a börtönök, lágerek vezetői is, és valamennyi GULag-on ezt a három „körlettípust" alakították ki. Néha összekeveredett a három csoport, s ez szinte mindig sok halálos áldozatot követelt.

Az Ön segítsége nyilván abból állt, hogy a három csoportot tetoválásaik alapján meg tudta egymástól különböztetni, s így elkerülhették a fölösleges vérontást.

Igen, hiszen ekkor a GULag-on különösen gyakoriak voltak a gyilkosságok, melyeket nem a politikaiak követtek el. Ebben azonban az is szerepet játszott, hogy a háború után, 1947-ben eltörölték a halálbüntetést. Néhány elítélt számláján gyakran hét-nyolc „bárány" is volt, vagyis hét-nyolc gyilkosság. Csak 1954. április 30. után esett vissza a GULag-gyilkosságok száma, amikor újra bevezették a halálbüntetést.

Dancig Szergejevics, Ön elsősorban jól rajzoló kriminalistaként foglalkozott a tetoválásokkal. Több évtizedes gyűjtőmunkája során nyilván arra törekedett, hogy minél több motívumot, szöveget ismerjen meg, s eközben előfordulhatott, hogy olyan tetoválásokat is lerajzolt, melyekről csak közvetve, mások elbeszélése alapján szerzett tudomást…

Azt hiszem értem a kérdést... Arra kíváncsiak, hogy mennyiben tekinthetik forrásértékűnek munkámat, mennyire hitelesek, mennyire pontosak rajzaim... Nos, ezzel kapcsolatban el kell mondanom, hogy a 22. táblán látható külföldi tetoválásmotívumokat kivéve, (...) melyeket az egyik Interpol újságból gyűjtöttem ki, valamennyi rajzot, betűszót, szöveget magam gyűjtöttem... Mások visszaemlékezéseire hagyatkozva teljesen lehetetlen lett volna összegyűjteni a tetoválásokat. Látni kellett ezeket és beszélgetni róluk.

Valamennyi rajzát Leningrádban gyűjtötte?

Nem. Említettem már, hogy munkámat 1948-49-ben kezdtem el. Gyakran megfordultam a Leningrád környéki javító-nevelő munkatelepeken, a női és férfi börtönökben és a korábban említett fegyencelosztó intézetnél. Ezeken a helyeken mindenütt sok tetovált emberrel találkoztam. Aztán, ha szabadságra mentem Kalinyinbe, Odesszába, Szevasztopolba, Vlagyivosztokba, Habarovszkba, Csitába, Ulan-Udé-be, Cseremhovóba, Kirovba, Kosztromába, Szverdlovszkba, Alma-Atába, Nalcsikba, Ordzsonikidzébe, vagy Permbe, mindig meglátogattam a börtönöket, hogy gyűjteni tudjak. De jártam a strandokat, fürdőket is, ahol szintén sok érdekes anyagot találtam és össze tudtam hasonlítani a leningrádi tetoválásokkal. Nyugodtan elmondhatom,

hogy az országnak sok vidékét bejártam, s így munka közben jöttem rá arra, hogy az elítéltek tetoválásmotívumai mindenütt megegyeznek.

Volt valaki, aki segítette a munkáját?

Nem, kezdetben egyedül dolgoztam, lehetetlenség volt erről kollégáimnak szólni, meg sem mutattam nekik az anyagot, hiszen ebből nekik is, nekem is óriási kellemetlenségem lett volna. […]

[…] *Van tudomása arról, hogy ezek az úgynevezett társadalomellenes tetoválások már a szovjet hatalom első éveiben is megvoltak?*

Nos, Önök bizonyára tudják, hogy a társadalom- és jogellenes fellépésre, megmozdulásokra buzdító tetoválások igen régiek, és megtalálhatók mind nyugaton, mind keleten. Dél-Franciaországban létezett egy UNION feliratos tetoválásmotívum, melyet egy virágfüzérrel átfont kézfogást szimbolizáló rajz díszített, s ez a bűnözők klánjának szövetségét jelképezte.

Igen, ismerjük ezt a rajzot…

Megközelítőleg azonos jelentésű tetoválások Angliában, Olaszországban, Spanyolországban, Németországban, Lengyelországban és más európai országokban is ismertek. Elterjedt volt ez a motívum a cári Oroszországban is.

A fiatal szovjethatalom ellenségei, az ellenforradalmárok, 1917-től, a köztársaság első napjaitól kezdve terrorcselekményekre, pogromokra, gyújtogatásokra, rablásra olyan bűnözőket használtak, akiknek hasonló tetoválásuk volt. Ugyanezekből a bűnözőkből a nagy honvédő háború nehéz éveiben a Gestapo, az SS és az Abwehr a megszállt területeken büntető különítményeket szervezett a partizánok elleni harcra. Ezek a különítmények aktívan részt vettek a tömeges kivégzésekben, a szovjet és az európai népek ellen elkövetett gazságokban. Azokban a nehéz években, amikor a szovjet nép ezrei, milliói önként jelentkeztek a hadseregbe, hogy megvédjék a szocialista társadalmat, akkor az ún. megrögzött tolvajok csoportja a hátországban tuberkulózissal és más betegségekkel fertőzte meg magát, öncsonkításokat követett el, hogy megmeneküljön a fronttól. Gyalázatosan viselkedtek!

Ön azt írja az egyik rajzának lábjegyzetében, hogy a sztálini időkben a társadalomellenes tetoválásokért és karikatúrákért a tábori bíróság sok esetben meghosszabbította az elítéltek büntetését, de nem egyszer előfordult, hogy az elítéltet főbe lőtték…

Bármilyen hihetetlennek is tűnik ez a borzalom, de így volt. A Leningrád melletti Szablino nevű női kolónián egy igen szigorú parancsnoknő, bizonyos Galina Ivanovna Szüszojova, néhány rabnőről sebészeti úton eltávolíttatta a horogkereszt tetoválásokat. Mondták az elítéltek nevét is, de nem emlékszem rájuk.

Hasonló eset fordult elő a szintén Leningrád melletti Gorelovóban, Vlagyimir Konsztantyinovics Rukomojnyikov idejében, valamint az összövetségi, Gaza nevét viselő börtönkórházban, ahol a fiatalkorúakról a fenti módon Hitler-portrékat, horogkereszteket, szovjetellenes szövegeket távolítottak el.

Egy elítélt mesélte nekem, hogy a Dalsztroj Kolimai lágerében 1947-ben két elítéltet lőttek főbe. Egy Novikov nevezetűt, aztán a nyugat-ukrajnai Debelzát, mert Hitler-portré volt a testükre tetoválva. Két, Dalsztrojban dolgozó parancsnok, Medvegy és Bamlaga Fronkel, valamint az ulan-udei NKVD parancsnoka, Tkacs is szeretett az elítéltekre lövöldözni, és ők ezt amolyan lőgyakorlatnak tekintették. Tkacs időnként bejárt a városi börtönbe és a pincébe menet – mint a céllövöldében – az elítéltekre lövöldözött. Nagyon szerette megvizsgálni az áldozatait, hogy vajon hová hatoltak be a golyók, aztán sofőrjével együtt gépkocsijával jókedvűen elhagyta a börtönt…

Szolzsenyicin azt írja egy helyütt, hogy a 40-es évek végén, az 50-es évek elején néhány politikai elítélt homlokára erőszakosan rátetoválták, rábélyegezték a két ismert szó rövidítését: V. N. (Vrag Naroda = a nép ellensége). Véleménye szerint előfordult ilyen eset a sztálinizmus idején?

Szolzsenyicin valóban igazat ír és jó lenne hazahívni őt, s megtenni az írószövetség vezetőjének és nem a „fehér foltokat" keresgélni történelmünkben. Nemcsak ezt a két betűt tetoválták a politikai elítéltek homlokára, hanem a következő szavakat is: Hazaáruló, Kutyafajzat, Áruló vagyok, stb. A sztálinizmus éveiben az NKVD ugyanis szövetségesévé tette a GULag köztörvényeseit a „nép ellenségeinek" megsemmisítésében, különösen az értelmiség vonatkozásában. A sztálinizmus ugyanis mindig tartott az értelmiségtől, s azt sem bánta, hogy velük a nép eszét semmisíti meg. Rablógyilkosok lettek a politikai elítéltek brigádvezetői, azok a rablógyilkosok, akik a munkát lealacsonyító dolognak tartották. Ezt a tábor vezetése azonban elnézte nekik. Elnézte, mivel másokat 150-200 százalékos teljesítményre kényszerítettek, s általuk szinte korlátlan volt az önkényeskedés. Nem számított nagy bűnnek, ha egy rablógyilkos megölt egy politikait, aki az „érinthetetlenek" csoportjába tartozott. Minél gonoszabbak voltak, annál elégedettebbek voltak a GULag főnökei. Az emberi élet, különösen ha a „nép ellenségének" életéről volt szó, nem ért semmit. Megölése pedig annyit jelentett, mint egy légy vagy poloska agyoncsapása. A politikai elítélteket gyakran megerőszakolták és elkövettek mindent, hogy emberi méltóságukat porig alázzák. Ők voltak a legsanyargatottabbak, a legmegalázottabbak. Gúnyolták őket, halállal fenyegették, kényszerítették, hogy „Éljen Trockij, Zinovjev! Éljen Sztyepan Bandera és felesége! Éljen Hitler és Sztálin!" jelszavakat kiabáljanak.

Jól manipuláltan elhitették a köztörvényesekkel, hogy különbek mint a politikaiak, mert azok el akarják adni Oroszországot Anglia, Németország, stb.

kapitalistáinak és ezzel hazug patriotizmust alakítottak ki a bűnözőkben. Sztálin ideje alatt sok bűnözőt kormánykitüntetésre terjesztettek fel azért, mert segítették az NKVD-t a Belomorkanal építésében, a kolimai lágerek aranybányáiban, ahol ezek a bűnözők brigádvezetők voltak, és halálra dolgoztatták a politikai elítélteket. Ezek az események sok évvel megelőzték a hitleri koncentrációs táborokat. Ebben az értelemben a sztálini NKVD jó tanítója volt a hitleri SS-nek, akik kapókká tették a köztörvényeseket. A sztálini és hitleri koncentrációs táborok között annyi volt a különbség, hogy a GULag-ról esetenként pénzzel és kitüntetéssel lehetett kijönni, míg a kapók a krematórium kéményén távoztak…

Dancig Szergejevics, Ön ismert olyan politikai elítélteket, akiket a „nép ellenségének" neveztek a sztálinizmus idején?

Igen, apám révén ismertem két „nép ellenségét". P. V. Gruscsikot és F. E. Pavlovot. Leningrádtól 50 km-re, Viricában ismerkedtem meg velük 1956-ban. Tanárok voltak mindketten, nem tudom élnek-e még. Az egyiket azért ítélték el, mert a megszállás alatt Belorussziában elsős és másodikos gyerekeket tanított. Ezért került a Kolimai lágerbe. A másik pedig a Csitai terület bukacsacsai bányájában dolgozott. Nagy lelki megrázkódtatás volt őket hallgatni. Apám, Szergej Petro-vics is beszélt velük az 1938 májusa – 1940 júliusa közötti évekről, melyeket az ulan-udei lágerben töltött. Ott állt ő is a „nép ellenségei" számára kijelölt 10 m^2 helyen, egy „álldogálóban" 40–50 társával együtt másfél napig étel és ital nélkül, azokkal a halottakkal együtt, akiknek nem volt helyük hová leesni... Ott voltak a borzalmas bűzben, mert senkit nem engedtek WC-re.

CSÉRI LILI
ELHALLGATOTT ÉVEINK

Így történt
1938. április 7.

Néhány óra telt el csupán, hogy elvittek moszkvai lakásomról, és ez elég volt ahhoz, hogy megforduljon a világ körülöttem. Az események olyan sebességgel peregtek, hogy nem tudtam értelemmel követni őket, gondolataim messze lemaradtak tőlük.

Kinyitottak egy ajtót, beléptem a cellába. Borzalmas látvány tárult szemem elé. Körülöttem 70-75 legkülönbözőbb korú nő járt valamilyen tébolyult táncot. A fejükön, karjukon, hátukon különböző fehérneműdarabok lógtak, egyesek a priccsen ültek, ezeknek alsó lábszárukra is zsebkendő vagy melltartó volt akasztva. Mindenki lóbálta kezét-lábát a

rajta levő fehérneművel, voltak, akik egymással szemben álltak, és egy lepedőt vagy törülközőt négy sarkánál fogva ütemesen lóbáltak.

Dermedten álltam meg a mögöttem becsukódott ajtó előtt.

Uramisten, mi ez? Őrültek közé zártak?

Az egyik „őrült" – fején női nadrág, vállán törülköző, jobb kezében harisnyát lengetve – hozzám lépett, és kezét baráti gyengédséggel vállamra tette, de én ettől még jobban megijedtem.

– Ne féljen – mondta –, tíz nap múlva maga is ezt fogja csinálni. Fürdőben voltunk, szárítjuk a kimosott fehérneműnket.

Ez a néhány értelmes mondat és társnőm okos, szép fekete szeme, meleg hangja kissé megnyugtatott.

– Tíz nap múlva? Hogy én tíz napig itt leszek? Otthon maradt bezárva a kisfiam! Hajnalban vittek el, a gyerek lázas, torokgyulladása van, rázárták az ajtót, csak Cézár, a farkaskutyánk van vele. Én ártatlanul kerültem ide, valami tévedés folytán.

– Ki a férje? – kérdezte.

– Magyar katonamérnök, egy nagy gyárnak volt a műszaki igazgatója. Szeptemberben letartóztatták. Nem tudom, miért. Férjem becsületes forradalmár, kommunista. Magyar emigránsok vagyunk. Hallottam, hogy Kun Bélát letartóztatták, azt mondják, ellenforradalmár, trockista. Lehet, hogy őmiatta tartóztatják le a magyar emigránsokat.

– Kun Béláné vagyok – szólalt meg társnőm magyarul. Hangja megcsuklott, de nem volt haragos. Szinte megértő volt. Sajnált, ezt éreztem. De hogy miért, ezt sokkal később értettem meg… […]

VIII. fejezet
Élet a lágerben

Nem sokáig volt üres a harmadik barakk sem. Egy alkalommal ismét ötszáz feleséget hoztak. Ezek grúz asszonyok voltak. Úgy is neveztük el barakkjukat, hogy grúz barakk. Volt köztük egy hetvennyolc éves öregasszony is, akit mindenki nagymamának hívott. A grúz nők mindegyikének le volt vágva géppel a haja, a grúz nő legszebb ékessége. A grúz nőknek gyönyörű hosszú, fekete hajuk van, amit két fonatban hordanak a mellükön. Talán nagyobb megszégyenítés nem is érheti őket, mint hogy megfosztják csodaszép hajuktól. Valószínűleg éppen ezért adta ki a tbiliszi börtön parancsnoka azt az ördögi parancsot, hogy vágják le a grúz nők haját. Szegénykék nagyon sírtak – hogy megvigasztalják őket –, mindegyiknek visszaadták a levágott hajfonatot. El is hozták magukkal a lágerbe.

Most már képviselve volt nálunk a Szovjetunió valamennyi nemzetisége, ezenkívül úgyszólván minden nyugati állam, a Szovjetunióba emigrált kommunisták feleségei személyében.

Másfél év telt el letartóztatásom óta, és még most sem tudtam semmit családomról. A levelezés tiltva volt. Nem tudtunk semmit a külvilágról, nem volt se könyvünk, se folyóiratunk, se újságunk.

Egy nap hímzőműhelyt szerveztek nálunk. És hamarosan megkezdődött a lázas munka. Háromezer munkára éhes és másfél éve tétlenségre kárhoztatott asszonykéz megragadta a tűt és a hímzőfonalat, és csodaszép asztalterítők, díszpárnák, hímzett női ruhák, ukrán férfiingek születtek, hogy a boldog szabad emberek életét ékesítsék. Mert mi boldogoknak képzeltük a szabad embereket. Pedig nem is voltak azok. Mindenki rettegésben élt, mert senki se tudta, hogy mikor kerül rá a sor.

És senki se tudta, hogy miért.

Voltak közöttünk kitűnő műhímzőnők, iparművészek, az ő vezetésük mellett brigádok alakultak, minden brigád másfajta munkát tanult be, úgyhogy néhány hét múlva a legigényesebb munkát is el tudtuk végezni. Volt külön iparművészekből álló tervezőbrigádunk, tőlük kaptuk a mintákat. Az NKVD parancsnokain és feleségein kívül dolgoztunk népművészeti boltok, sőt külföldi export részére is. Egy alkalommal megjelent lágerünkben egy idegen államvédelmi tiszt, összehívták az egész lágert, és lágerparancsnokunk jelenlétében közölte velünk, hogy méltányolni fogják jó munkánkat, és a norma túlteljesítésének arányában jutalomban fogják részesíteni a legjobb dolgozókat. A jutalom havonta egy levél otthonról, és válasz, sőt a büntetési idő leszállítása is lehetséges. Elképzelhetetlen izgalmat váltott ki ez az ígéret a lágerben. Voltak olyanok is, akik szót kértek, és hálájukat fejezték ki az állam és a párt gondoskodásáért, és megígérték, hogy minden erejükkel igyekezni fognak jó munkájukkal meghálálni ezt a nagylelkűséget. Mindenesetre mindnyájan elhittük, nem volt köztünk egy sem, aki kételkedett volna az ígéretben. Hittünk, élni akartunk, megragadtunk minden reménységet, mert görcsösen ragaszkodtunk az élethez. Nagyon érdekes, hogy háromévi rabságom alatt senki sem követett el öngyilkosságot. Sőt alig betegeskedtünk. Sokan közülünk gyomor-, májbajosok, akik évekig a legszigorúbb diétán éltek, itt meggyógyultak. 29 hónapos tartózkodásom alatt a lágerben összesen két haláleset volt.

Egy reggel, 1939 nyarán, Nyina Sz. azzal ébredt, hogy borzalmas álmot látott. A lágerben az álomnak óriási jelentősége van, még a legműveltebb asszonyok is hittek az álomban. Voltak közöttünk álomfejtők, kiknek minden álomról kikértük a véleményét – és egy-egy érdekes álom, mint pl. vért látni azt jelenti, hogy vérrokont látni –, az egész lágert felvillanyozta, vagy ellenkezőleg, ha valaki templomról

álmodott – mert az börtönt jelentett –, leverte az egész lágert. Ez hozzátartozik a börtönpszichózishoz.

Érthető tehát, hogy mindannyian feszült érdeklődéssel hallgattuk Nyinát, mikor elmondta, hogy álmában két feketébe öltözött apácát látott, akik egy koporsót hoztak a vállukon a láger udvarán keresztül, és megálltak az ő ablaka alatt, és hívták őt.

Egész nap úgy bántunk Nyinával, mint egy súlyos beteggel. Kiszolgáltuk, nem engedtük munkába, ledolgoztuk a normáját. Estére 40° láza lett. Bevittük a kórházba. Az orvos (rabtársnőnk, Bechterová, a híres Bechterov agysebész professzornak, aki Lenint operálta, a menye) mindent elkövetett, de még a diagnózist sem sikerült megállapítania. Lágerünk parancsnoka a legdrágább borokat, narancsot, citromot, csokoládét hozta a betegnek, és kijárta, hogy levelet kaphasson otthonról. A láz nem esett. Egy hét múlva megjött a levél. A láger parancsnoka maga bontotta fel a levelet a beteg ágyánál, és hangosan belekezdett az olvasásba, de a harmadik mondatnál abbahagyta. Nyina szerencsére eszméletén kívül volt, és néhány perc múlva megmentette a jótékony halál attól a borzalmas valóságtól, amit a levél tartalmazott.

Nővére írta, kinél Nyina 15 éves lánya maradt, hogy Nyina férje bent égett egy rabszállító vonatban, kislánya pedig felakasztotta magát. Ez volt az első haláleset és ez volt az első levél lágerünkben.

Óh, szent optimizmus! Milyen jó – mondtuk –, hogy Nyina meghalt, így nem tudta meg, mi történt kedveseivel. Milyen jó, hogy nem mi kaptuk ezt a levelet, jobb nem kapni, így legalább jóra gondolunk.

A Nyina halála okozta levert hangulatot lázas izgalom, határtalan boldogság váltotta fel.

Egy hír.

Mint sok más hírt, ezt is – mint mondani szoktuk – a „szarka hozta a farkán". Egy pillanat alatt az egész láger tudta, hogy Jezsovot, a kegyetlen belügyminisztert – kinek rendeletére milliók váltak rabbá – lefogták, és a nép ellenségének minősítették. Tehát győzött az igazság, most már hazamegyünk, hiszen bebizonyosodott, hogy egy áruló gazember áldozatai vagyunk férjeinkkel együtt. Egymás nyakába borultunk, összecsókolóztunk, alig bírtunk magunkkal.

Azt hittük, megértettük, hogy miért!

A láger háborgó hangulata tudomására jutott a parancsnoknak. Összehívott bennünket az udvaron, és megkérdezte, mi történt. Mi kérdéssel feleltünk.

– Igaz-e, hogy Jezsovot letartóztatták?

– Igen – felelte.

– Akkor nyissák ki a kaput, hazamegyünk – volt a felelet.

A láger parancsnoka megmagyarázta nekünk, hogy ehhez neki nincs joga, ezt csak akkor teheti meg, ha erre felsőbb utasítást kap. Átnézik mindenkinek az ügyét, és most már nyugodtan várhatunk. Lassan szétszéledtünk, belenyugodtunk parancsnokunk érveibe.

Egy-két nap múlva teljesen megváltozott lágerünk élete. Eddig tilos volt munka alatt vagy bármikor még dúdolni is, most egyenesen parancsot kaptunk működvelő estek rendezésére. Tehetséges színésznők, énekesnők, táncosnők voltak közöttünk. Hetenként egyszer műsoros estet rendeztek, melyet nemcsak a mi lágerünk parancsnoka hallgatott meg, hanem más lágerekből is jöttek államvédelmi tisztek feleségeikkel együtt. Hamarosan megengedték a levelezést is. Legjobb barátnőmnek, Zójának írtam, akinél reméltem, hogy kisfiam van. És attól a naptól kezdve, hogy megírtuk az első levelet, melyben közöltük címünket, másra sem gondoltunk, csak a válaszra.

Első hír a külvilágból csomag volt. Sok jó falatot kapott egyik társunk otthonról. Pár nap múlva egyik csomag érkezett a másik után, főleg azok kaptak, kiknek közeli hozzátartozóik voltak a „szabadban". A levelekért egész sor állt az iroda előtt. Minden este munka után felolvasták a barakkokban azoknak a nevét, akik levelet vagy csomagot kaptak.

Eltelt két hét, és az én nevemet még nem olvasták fel. Már búskomor kezdtem lenni. Hiába könyörgött Nádja, hogy egyek, minden jóval kínált az otthonról kapott csomagjából, nem ment le egy falat sem a torkomon. Nem ennivalóra áhítoztam én, már megszoktam az éhezést.

De nem jött a várva várt levél.

Egy augusztusi este vörös csíkot vettünk észre a láthatáron. Égett valahol az erdő, 10-15 kilométerre tőlünk.

– Messze van – mondtuk –, nem veszélyes.

Reggel, mire felébredtünk, a szél elhozta a füstöt hozzánk. Majd megfulladtunk. De nemcsak a füstöt, a tüzet is közelebb hozta a szél. Délben a fiatalabbakból és egészségesekből egy csoportot állítottak össze, én is közéjük kerültem, kivittek bennünket az erdősávon túli mezőre. Először nyílt meg a láger kapuja előttünk egy év óta. Elképzelhetetlen volt izgalmunk, kb. hétszázán, két fegyvertelen őrrel, kutyák nélkül mentünk az istenadta természetben. Mintha sétálni mentünk volna. Nem is gondoltunk először a tűzre, el se tudtuk képzelni, mit tehetünk mi, gyenge asszonyok, egy ilyen elemi csapás ellen? Méghozzá puszta kezekkel. Egy darabig mentünk, valaki nótára zendített, mindnyájan vele énekeltünk, az őrök is. Csakhamar kiértünk egy tisztásra. Itt hirtelen megfordult a szél, és arcunkba csapta a fojtogató füstöt, de nekünk nem volt szabad visszafordulni. És már nem énekeltünk. A tisztáson túli erdőig mentünk, ahol már ropogtak a fák, az őrök nagy ágakat vágtak baltával mindegyikünknek, és a mező szélén, szemben az égő erdővel sorba

állítottak bennünket, hogy vezényszóra felülről lefelé lóbáljuk az ágakat, mintha szítanánk a tüzet. Ezt azért csináltatták velünk, hogy ellenszelet idézzünk elő, és a lágertől más irányba hajtsuk a tüzet. Mikor már azt hittük, hogy továbbhajtottuk, és mentünk utána-, hirtelen megfordult a szél, és nem frontunkkal szemben, hanem oldalról ránk csapta a lángot. A száraz, magas füvön (augusztus volt) úgy futott a láng, alig lehetett elszaladni előle. Mindnyájunk ruhája meg is pörkölődött, amikor két őrünk vezényszavára, velük együtt, a lángtengerrel szembefordultunk, és legyeztük a tüzet.

Pár óra múlva más lágerekből lapátokat szereztek, és mi ástuk az árkokat, hogy a láng ne fusson tovább. Emberfeletti küzdelem volt ez, félnaponként váltottak bennünket.

Már az első nap szabadon jártunk ki és be a lágerbe, aki rosszul volt, visszamehetett. Úgyis tudták, hogy eszébe sincs senkinek megszökni. A helyzet megfordult. Tőlünk függött az őrség élete, mi 1500-an voltunk, ők öten, és mindnyájunk élete a tűztől függött. Parancs jött a központból, hogy vagy megmentjük a lágert, vagy ott égünk. Nem volt hova vinni bennünket, mert a Mordoviában levő többi láger körüli erdők is 15-20 kilométer körzetben égtek. Mindenütt élethalálharc folyt, nem volt tűzmentes kivezető út az erdőből sehol.

Már egy hete égtünk, mikor, mielőtt leváltottak bennünket, visszavánszorogtam a lágerbe, nem bírtam tovább.

Alig értem a kapuhoz, máris a nevemet kiáltották, már vártak társaim a boldog hírrel – levelem jött.

A boldogságtól sírva fakadtam. Két levél várt. Az egyik édesapámtól, a másik Zója barátnőmtől, nála volt kisfiam. Gyerekes írással barátnőm levelében egy levél kisfiámtól. Azt írta, hogy jól van, egészséges, iskolába jár. Egy vitorlást is rajzolt a tengeren, színes ceruzával. Boldog múlt, mikor még nyáron a tengerpartra utaztunk. Bizonyára arra akart emlékeztetni.

Csodálatos dolog. A levél után boldogtalanabb lettem, mint valaha. Számtalanszor olvastam és felolvastam őket. A levelek a lágerben köztulajdont képeztek. Senkinek sem jutott volna eszébe levelét saját tulajdonának tekinteni. Mindenki felolvasta mindenkinek, a bánat és az öröm is közös volt.

Én és Nádja azokhoz a kevés szerencsésekhez tartoztunk, akik három évet kaptak. A nagy többség ötöt és nyolcat. Ezért tapintatlanságnak, szívtelenségnek számított, ha egyetlen panaszszóra nyílt az ajkunk -máris megkaptuk a szemrehányó választ: ,,mit szóljunk akkor mi?" Igazuk volt. Szegények, akkor még nem is tudták, hogy mennyire igazuk volt. […]

VARLAM SALAMOV
PÁL APOSTOL

Amikor a rudakból tákolt, síkos létráról a próbagödörbe zuhanva kificamítottam a lábam fejét, a parancsnokság rögtön látta, hogy sokáig fogok sántítani. Mivel tilos volt tétlenül üldögélni, asztalosunk, Adam Frizorger mellé rendeltek segítségnek, aminek mindketten – Frizorger is, én is – nagyon örültünk.

„Előző életében" Frizorger lelkipásztor volt valamelyik német faluban, a Volga menti Marxstadt közelében. Az egyik nagy tranzitlágerben találkoztunk a tífuszkaranténben, és együtt érkeztünk ide, a szénfeltárásra. Frizorger, akár én, megjárta már a tajgát, volt „dögrováson", és félig megháborodva került a lelőhelyről a tranzitlágerbe. Új szénlelőhelyek feltárására küldtek bennünket, mint rokkantakat, kiszolgáló személyzetet – a szénfeltárásra munkásoknak csak szabadokat vettek fel. Igaz, ezek is egykori rabok voltak, akik éppen letöltötték a büntetésüket és akiket a lágerben megvetően „civileknek" neveztek. A mi átkerülésünk idején a negyven szabad munkás alig tudott összeadni két rubelt, amikor mahorkát kellett venni, mégsem közülünk valók voltak. Mindenki tudta, hogy két-három hónap múlva már rendes gúnyát szereznek, alkoholt ihatnak, személyi igazolványt kapnak, sőt talán egy év múlva haza is térhetnek. Annál vérmesebbek voltak ezek a remények, mivel Paramonov, a felderítés parancsnoka, óriási keresetet és sarkvidéki élelmiszer-fejadagot ígért nekik. „Cilinderben mentek haza" – győzögette őket folyton a parancsnok. Velünk, rabokkal, sem cilinderről, sem sarki élelmiszer-fejadagról nem ejtett szót.

A parancsnok egyébként nem bánt durván velünk. A felderítéshez alig adtak neki elítélteket, talán ha öt embert, kiszolgáló személyzetnek – ez volt minden, amit Paramonovnak sikerült kikunyerálnia.

Amikor egy lista alapján kiszólítottak a barakkokból bennünket – akik még nem ismertük egymást – és felsorakoztattak Paramonov átható, világos tekintete előtt, ő roppant elégedett volt a válaszainkkal. Egyikünk, a jaroszlavi Izgibin, egy ősz bajszú tréfamester, kályhás volt, és a lágerben sem vesztette el veleszületett fürgeségét. A mestersége bizonyos fokig segítette, nem lett olyan kiéhezett, mint a többiek. A második egy félszemű óriás volt, kamenyec-podolszki mozdonyfűtő, ahogy Paramonovnak bemutatkozott.

„Szóval, a lakatosmunkához is konyítasz valamit" – mondta Paramonov.

„Konyítok, konyítok" – erősítette meg készséggel a mozdonyfűtő. Gyorsan rájött, mennyi előnnyel jár majd a számára, ha szabadok között dolgozik a szénfeltárásban.

A harmadik Rjazanov agronómus volt. Ez a foglalkozás fellelkesítette Paramonovot. Persze, ügyet sem vetett a cafatos rongyokra, az agronómus

ruházatára. A lágerben nem az öltözete szerint ítélik meg az embereket, márpedig Paramonov eléggé ismerte a lágert.

A negyedik én voltam. Én nem voltam sem kályhás, sem lakatos, sem agronómus. De magas termetem, úgy látszik, megnyugtatta Paramonovot, meg aztán nem is érte meg a lista kijavításával vesződni egyetlen ember miatt. Bólintott.

Az ötödik nagyon furcsán viselkedett. Egy imádság szavait mormolta, és két tenyerével elfödte arcát, nem is hallotta Paramonov hangját. De a parancsnokot ez sem lepte meg. Paramonov a mellette álló munkafelügyelőhöz fordult, aki sárga irattartóholmit tartott a kezében – az elítéltek úgynevezett dossziéját.

– Ez asztalos – mondta a munkafelügyelő, előre kitalálva Paramonov kérdését. A fogadás véget ért, minket pedig elvezettek feltárásra.

Frizorger később elmondta nekem, hogy amikor szólították, azt gondolta, hogy agyonlövik, ezzel fenyegette a nyomozótiszt még a lelőhelyen. Egy kerek esztendeig közös barakkban laktunk, és egyetlen eset sem volt, hogy összeszólalkoztunk volna. Ez ritka a rabok között a lágerben is, a börtönben is. A veszekedések apró dolgokból kerekednek, a mocskolódás pillanatok alatt olyan hőfokot ér el, hogy úgy rémlik, perceken belül előkerül a kés, vagy jobb esetben valamilyen piszkavas. De én hamar megtanultam, hogy ne tulajdonítsak nagy jelentőséget ezeknek a vad veszekedéseknek. A hév hamar csillapodott, s ha a két fél még folytatta is jó ideig a lomha szitkozódást, az inkább csak a „rend kedvéért" történt, a „méltóságot megőrzendő".

De Frizorgerrel egyszer sem vesztünk össze. Azt hiszem, ez inkább Frizorger érdeme, mert nem volt békésebb ember nála. Sohasem bántott meg senkit, keveset beszélt. Öreges, recsegő hangja volt, de valahogy erőltetetten, hangsúlyozottan recsegő. Ilyen hangon beszélnek a színházban a fiatal színészek, akik öregeket alakítanak. A lágerben sokan igyekeznek (és nem is eredménytelenül) öregebbnek és testileg gyengébbnek mutatkozni, mint amilyenek valójában voltak. Ez nem mindig tudatos számítás, hanem valahogy ösztönös. A sors iróniája, hogy jó fele azoknak, akik megtoldottak éveiket és megfogyatkoztatták erejüket, súlyosabb állapotba jutottak, mint amit mutatni akartak. Frizorger hangjában azonban nem volt semmi mesterkéltség.

Frizorger minden reggel és este, a többiektől elfordulva és a földet nézve, hangtalanul imádkozott, s ha részt is vett közös beszélgetéseinkben, csak akkor, ha a vallásról volt szó, vagyis nagyon ritkán, hiszen a rabok nem szeretik a vallásos témákat. A mocskosszájú öreg, a kedves Izgibin megpróbálta volna kigúnyolni Frizorgert, de élcelődéseit olyan szelíd mosoly fogadta, hogy Izgibin gúnyos nyilai lepattantak róla. Frizorgert az egész szénfeltáró csapat szerette, még maga Paramonov is, akinek Frizorger pompás íróasztalt készített. Azt hiszem, fél évig dolgozott rajta.

Fekvőhelyeink egymás mellett álltak, és gyakran beszélgettünk. Frizorger olykor, gyermekesen hadonászva kis kezével, csodálattal adózott ismereteimnek

néhány közismert evangéliumi históriáról – ezt lelki együgyűségében csak a hívők szűk köréről tételezte fel. Kuncogott és nagyon elégedett volt, amikor ilyen ismeretekről tettem tanúbizonyságot. És fellelkesülve, beszélni kezdett nekem azokról az evangéliumi történetekről, amelyekre csak homályosan emlékeztem, vagy amelyeket egyáltalán nem ismertem. Nagyon kedvére valók voltak ezek a beszélgetések.

Egy ízben, amikor Frizorger felsorolta a tizenkét apostolt, tévedett. Pál apostolt nevezte a keresztény vallás valódi megalapítójának és legfőbb eszmei vezérének. Ismertem valamelyest ennek az apostolnak életrajzát és nem szalasztottam el az alkalmat, hogy kiigazítsam Frizorgert.

– Nem, nem – mondta nevetve. – Nem jól tudja, nézze – és egymás után hajlítgatta be az ujjait. – Péter, Pál, Márk...

Elmondtam neki mindent, amit Pál apostolról tudtam. Éberen figyelt rám és hallgatott. Késő volt már, az alvás ideje. Éjszaka felébredtem és a mécs derengő, füstös világánál megláttam, hogy Frizorger szeme nyitva van, s hallottam suttogását: „Úristen, segíts! Péter, Pál, Márk...” Reggelig nem aludt. Reggel korán indult munkába, este későn tért vissza, amikor én már aludtam. Csöndes, öreges sírás ébresztett fel. Frizorger térden állva imádkozott.

– Mi van magával? – kérdeztem, kivárva az ima végét.

Frizorger megkereste a kezemet és megszorította.

– Igaza van – mondta. – Pál nem volt a tizenkét apostol között. Bertalant kifelejtettem.

Hallgattam.

– Csodálkozik a könnyeimen? – kérdezte. – A szégyen könnyei. Nem lett volna szabad elfelejtenem, nem kellett volna elfelejtenem ilyesmit. Bűn ez, nagy bűn. Nekem, Adam Frizorgernek egy idegen mutat rá megbocsáthatatlan bűnömre. Nem, nem, maga semmiben sem vétkes, én vagyok az, ez az én bűnöm. De jó, hogy kiigazított. Minden jóra fordul.

Alig tudtam megnyugtatni, és attól fogva (nem sokkal lábficamom előtt) még jobb barátok lettünk.

Egyszer, amikor csak ketten voltunk az asztalosműhelyben, Frizorger előhúzott a zsebéből egy elzsírosodott, vászonkötésű levéltárcát és odaintett az ablakhoz.

– Nézze – mondta, és átnyújtott egy töredezett, parányi gyorsfényképet. Fiatal nő képe volt, arcán valami meglepett kifejezéssel, amilyen minden gyors fényképen látható. A megsárgult, repedezett fénykép színes papírral gondosan körül volt ragasztgatva.

– Ez a lányom – mondta ünnepélyesen Frizorger. – Az egyetlen lányom. A feleségem régen meghalt. A lányom nem ír, igaz, biztosan nem tudja a címemet.

Én sokszor írtam neki, most is írok. Csak neki. Senkinek sem mutatom meg ezt a fényképet. Hazulról hoztam. Hat éve a komódról vettem magamhoz.

Paramonov lépett be nesztelenül az asztalosműhely ajtaján.

– A lányod, vagy ki? – kérdezte, gyors pillantást vetve a fényképre.

– A lányom, parancsnok polgártárs – mondta mosolyogva Frizorger.

– Ír?

– Nem.

– Megfeledkezett az öregéről? Írj nekem egy kérelmet, hogy kutassuk fel, továbbítom. Neked meg hogy van a lábad?

– Sántítok, parancsnok polgártárs – feleltem.

– No, hát csak sántikálj, sántikálj – és Paramonov kiment.

Ettől fogva Frizorger már nem titkolódzóit előttem, esti imája végeztével, végigdőlve a priccsen, elővette a lánya fényképét és a színes szegélyt simogatta.

Így éltünk békességben mintegy fél évig, amikor egy nap meghozták a postát. Paramonov valahol távol volt, a postát Rjazanov, a titkára – az egyik elítélt – vette át, aki, mint kiderült, egyáltalán nem agronómus volt, hanem valami eszperantista, ami különben nem akadályozta abban, hogy ügyesen megnyúzza az elhullott lovakat, vastag vascsöveket hajlítson meg, megtöltse őket homokkal, felizzítsa a szabad tűzön, és vezesse a parancsnok irodáját.

– Ide nézz csak – mondta nekem –, milyen értesítést küldtek Frizorgernek?

A borítékban hivatalos értesítés volt, amelyben Frizorger elítélttel (törvénycikk, a szabadságvesztés időtartama) tudatták, hogy a lánya beadványt nyújtott be, mellékelik a másolatát. A lány a beadványban röviden és világosan közölte: miután meggyőződött róla, hogy apja a nép ellensége, megtagadja őt és kéri, hogy a vele való rokonságot tekintsék semmisnek.

Rjazanov sokáig forgatta kezében a papírt. „Micsoda gyalázat – szólalt meg. – Mire jó ez neki? Talán be akar lépni a pártba?”

Én máson gondolkoztam: minek küldte el a lány ezt rab apjának? Ez a szadizmus egy sajátos formája lenne? Mint a lágerekben dívó értesítések, amelyek a hozzátartozókat az elítélt állítólagos haláláról tudósítják? Vagy egyszerűen azt akarta, hogy minden a „törvény szellemében” történjen? Vagy más oka is van?

– Idehallgass, Vanyuska – mondtam Rjazanovnak. – Iktattad már a postát?

– Ugyan mikor? Hiszen most érkezett.

– Add ide ezt a borítékot – és elmondtam Rjazanovnak, miről van szó.

– Hát a levél? – kérdezte bizonytalanul. – Hiszen biztosan ír majd az öregnek is.

– A levelet is visszatartod.

– No, persze.

Összegyűrtem a küldeményt, és bedobtam az égő kályhába.

Egy hónap múlva megérkezett a levél is. Éppolyan rövid volt, mint a beadvány, és ugyanabban a kályhában égettük el.

Engem hamarosan máshová vittek. Frizorger ottmaradt. Nem tudom, hogy ment a sora. Gyakran gondoltam rá, amíg volt erőm emlékezni. Hallottam remegő, izgatott suttogását: „Péter, Pál, Márk...”

1954

Rab Zsuzsa fordítása

ANNA AHMATOVA
REKVIEM

Nem idegen ég alatt bolyongtam,
idegen szárny védve nem borult rám,
de népemmel együtt vánszorogtam,
vele jártam kálvária-útján.

Előszó helyett

A rettentő jezsovi időkben tizenkét hónapot töltöttem a leningrádi börtönök előtt kígyózó sorokban. Valaki egyszer „felismert”. Akkor a mögöttem álló szederjes ajkú asszony, aki nyilván sohasem hallotta nevemet, felocsúdva a mindnyájunkat jellemző fásultságból, suttogva – mert ott mindenki suttogva beszélt – azt kérdezte tőlem:

– Meg tudná ezt írni?

És én azt feleltem:

– Meg.

Akkor valami mosolyféle derengett fel arcán, pontosabban azon, amit valaha arcnak neveztek.

Leningrád, 1957. április 1.

Ajánlás

Ennyi fájdalomtól hegy ledőlne,
nagy futó folyam megállana.
De a lakat nem törik le tőle.
Mögötte, a rácsoknak ütődve,
vergődik a rabság bánata.
Valahol nap hajlik nyugovóra,
valakit friss szellő meglegyint…
Mi csak állunk. Nem is tudunk
róla.

Zár nyílását lessük, jaj, mióta,
s katonák nehézkes lépteit.
Felkeltünk, mint hajnali misére,
Mentünk elvadult utcákon át,
némán, halaványan, félig-élve
gyülekeztünk. Mindnyájunk
reménye
énekelte messze halk dalát.

Ítélet… És ott áll egymagában,
távolesve már mindenkitől.

Mint kinek szívét egy kés kivágta,
megy csak, fel-felkelve, földre
rántva,
botladozik… tovább…míg kidől…
Merre vagytok két keserves évem
barátnői, véletlen sereg?
Szibéria hóförgetegében
mit láttok a ködlő hold körében?
Láttok-e? Búcsúzom tőletek.

1940. március

Bevezető

Akkortájt csak a halott mosolygott,
mert örült, hogy békességre lel,
és Leningrád hányt-vetett kolonc
volt
börtönei közt, fölös teher.
Elítéltek, ezrével vonulva,
vitték kínba-dermedt életük,
mozdonysípok felsikoltó, kurta
búcsúszava röppent csak velük.
Ártatlan vergődött Oroszország,
nézte némán halál-csillagát.
Testét szörnyeteg csizmák
taposták.
Egy-egy sötét rabkocsi megállt.

1.

Hajnali sötétben jöttek érted.
Mint koporsót, úgy kisértelek.
Ikon előtt a mécs tövig égett,
sírtak odabenn a gyerekek.
Emlékszem az ikon hidegére
szádon, s verejtéked hogy
szakadt…
Mint kivégzett sztrelec felesége,
üvöltök a Kreml fala alatt.

1935

[…]

Rab Zsuzsa fordítása

9. „OLVADÁS” UTÁN
AZ 1960–80-AS ÉVEK TÁRSADALMI-POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS ÖSSZEFÜGGÉSEI

A Sztálin halála és a XX. kongresszus utáni időszak, melyet Ilja Ehrenburg regénye (1954) nyomán az „olvadás” korának is neveznek, azzal a reménnyel töltötte el az évtizedeken át megnyomorított értelmiséget, hogy lehetőség nyílik a történelem átértékelésére, újjászülethet a szellemi élet, helyreállítható a kulturális kontinuitás. A diktatúra évei után megindult a társadalom demokratizálása, új művészeti áramlatok születtek és biztosítottak maguknak helyet a még mindig betiltásokkal és fenyegetésekkel terhelt kulturális életben. A hivatalos és nem hivatalos kultúra kettőssége azonban továbbra is fennmaradt. Az ötvenes évek végén született meg a Hruscsov-korszak egyik különleges műfaja, a szamizdat, a kéziratos formában terjesztett magánkiadás. Megkezdődött az elveszett kulturális értékek felkutatása, az eddig háttérbe szorított, belső emigrációba szorult írók rehabilitálása. Ugyanakkor a lágerekből hazatérő foglyok nyílt fellépése, leleplező írásaik sokkoló erővel hatottak, bűntudatot ébresztve nem csak a hazai, de a nyugat-európai értelmiség egy részében is. 1958-ban Borisz Paszternakot, az orosz értelmiség sorsát és az oroszországi forradalom szellemi megrázkódtatását nagyszabású regényben bemutató írót irodalmi Nobel-díjjal tüntették ki, ami óriási felháborodást keltett a pártvezetők és az Írószövetség egyes tagjai körében. A „Zsivago doktor” külföldi publikálása nem számított ugyan bűncselekménynek, mégis az íratlan törvények megszegésének tekintették, s az írót egy hónapokig tartó kampány után „bűnbánatra” kényszerítették. A másként gondolkodó írók egy része az új hangot vállaló folyóiratokban publikált, többek között a Tvardovszkij szerkesztette, nagy hagyományokkal rendelkező „Novij mir”-ben, mely rövidesen a nem hivatalos irodalom központja lett. Itt jelent meg Alekszandr Szolzsenyicin „Ivan Gyenyiszovics egy napja” című kisregénye, mely a GULAG-irodalom egyik legmegrendítőbb alkotásaként mérföldkövet jelentett a szovjet irodalomban.

Az 1960-as évek elején jelentkező új művészgeneráció szemlélete és formavilága az orosz kultúra több évtizedes elszigeteltsége után ismét kapcsolatba került a korabeli nyugati kezdeményezésekkel, melyek mind szellemi, mind poétikai értelemben felszabadítóan hatottak a lázadó „hatvanasok” gondolkodásmódjára, művészi útkereséseire. „Majakovszkiji öntudattal járták az országot a fiatal költők, Jevtusenko, Rozsgyesztvenszkij és Voznyeszenszkij, verseikben, poémáikban tabutémákat feszegettek. Egyre ismertebbek voltak, noha illegálisan alkottak az énekes ’bárdok’, Galics, Okudzsava és Viszockij. Szinte berobbantak az irodalmi életbe a fiatal

prózaírók, Akszjonov, Vojnovics és Glagyilin,"[1] Új megközelítésbe került a tradicionális, patriarchális orosz világ és annak erkölcsisége az ún. „falusi próza" képviselőinek munkásságában, akik között olyan kiemelkedő alkotókat találunk, mint Vaszilij Suksin és Valentyin Raszputyin.

Megélénkült a színházi élet, új társulatok alakultak (pl. Moszkvában az azóta is rendkívül népszerű Szovremennyik Színház), melyek a hagyományostól eltérő módon mutatták be a klasszikusokat, s vittek színpadra ismeretlen darabokat, eredeti rendezésben. Az avantgárd szellemiségét felidéző képzőművészek új generációja radikálisan szemben állt a még mindig érvényesülő realista kánonnal, absztrakt kompozícióik sokkolták a hagyományos ízlésű közönséget, többek között magát Hruscsovot is. Az olvadás végét jelzi Joszif Brodszkij pere, amikor a költőt munkakerülésért kényszermunkára ítélik. Ezt követi 1965 őszén a Szinyavszkij – Danyiel per, melynek szamizdatban publikált anyagai hitelesen dokumentálják e kor gyakran abszurdnak tűnő politikai manipulációit.

A Brezsnyev-korszak ismét lefékezi a kibontakozásnak indult új kulturális mozgalmakat. Erősödik a cenzúra, egyre több író kényszerül arra, hogy Nyugaton publikálja művét. A kultúra kettéválik engedélyezett és tiltott kultúrára. Az 1970-es évek elején ismét nagy arányú tisztogatás indul, emigrációba kényszerítve jeles írókat, festőket, zenészeket. A „belső emigráció" több képviselője publikációs fórum híján elnémul, vagy csak a szubkulturális közegben találja meg az alkotás lehetőségeit. Jelképértékűnek tekinthető az az eset, amikor 1974-ben a rendőrség bulldózerekkel zúzatja szét az avantgárd művészek egy Moszkvában szervezett szabadtéri kiállítását.

„Az egész szovjet kultúrát reprezentáló Brezsnyev-kori irodalom történetében kísértetiesen ismétlődik ugyanaz a jelenség: jön egy tehetséges író, kiadja első műveit, de amint a maga pőreségében ábrázolja a valóságot, máris tilalmi listára kerül És ekkor vagy az íróasztalfióknak kezd írni, abban a reményben, hogy később majd külföldön publikálhat, vagy pedig öncenzúrára adja a fejét, és 'igazi szovjet író' lesz."[2] A két bárd, Galics és Viszockij halála (1977, 1980) túlmutat önmagán, az orosz irodalom mélyről jövő, szenvedélyes és kritikus hangjának elnémulását is jelzi.

[1] Az orosz irodalom története 1941-től napjainkig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002. 43.
[2] M. Heller – A. Nyekrics. A Szovjetunió története. Osiris Kiadó–2000, Bp., 1996. 524.

KRAUSZ TAMÁS
A BREZSNYEV-KORSZAK

„A társadalmi négyszög”

[…] A szovjet mindennapok sodrában a társadalom kulturális életében is jelen voltak a szakszervezetek, mint a nagy tömegakciók kezdeményezői. Ám a legnagyobb tömegeket vonzó megmozdulások a kultúra egy elkülönült területével, a sporttal kapcsolódtak össze. A sport társadalmi ügy volt, amelyben a szovjet rendszer nap mint nap bizonyíthatta a kapitalista államokhoz képest a „felsőbbrendűségét”, amennyiben széles tömegsporthátterhez kapcsolódva, valóban számos sportágban világelső volt. Ha a művészetek terén a színházat, filmet, balettet szokás kiemelni, „szovjet sportnak” számított a jégkorong, az ökölvívás, a birkózás, általában a nehézatlétika, a szertorna, a sakk stb.

A mindennapi élet szervezettsége erősen kapcsolódott az államhoz, a különböző szintű hatóságokhoz. A rendőrség szerepe a köznapi életben a 80-as években csökkent, ami politikai szerepének gyengülését jelentette, a bűnüldözés – a korrupció ellenére is – csak a 90-es évek elején omlott össze. A 80-as években a Szovjetunió a világ azon kevés országai közé tartozott, ahol a jelentett bűnesetek száma csökkent. A szovjet társadalom történetében a bűnözés különleges problémává „nőtte ki” magát a bürokratikus televényen. A főleg vagyon elleni bűncselekményekért elítélt bűnözők száma 1985-ben csaknem 1 millió 270 ezer volt, míg 1988-ban ez a szám 680 ezer alá süllyedt. E csökkenésben a jogrendszer változása és részben a rendőrségi-igazságszolgáltatási szervek meggyengülése is szerepet játszott. Az elítéltek kb. 10%-a e periódusban csak bírságban részesült, míg 20–25%-ukat javítómunkára ítélték, szabadságvesztés nélkül. A politikai bűnözés az 1977-es új alkotmány elfogadása után „fellendült”, amennyiben a párt vezető szerepét kimondó tétel nem volt sem elméletileg, sem gyakorlati-politikai síkon megkérdőjelezhető. Az egypártrendszer bírálata, elutasítása elvileg bűnözésnek számított. így a rendszer bármilyen bírálata jogi szempontból könnyen aggályos lehetett. Ám a rendszer tartózkodott a „nagy perek” megrendezésétől, bár akadt példa korábban a „nagy ügyekre" is, mint például a belső emigráns *Szinyavszkijé* és *Danyielé* 1966-ban, vagy *Szolzsenyicin* szovjet állampolgárságától való megfosztása. A tiltakozó *Alekszandr Ginzburgot* is letartóztatták, aki 1960-ban az egyik első szamizdat folyóirat *(Szintakszisz)* kiadója volt, amely a nyugati emigrációban nőtte ki magát. De volt letartóztatás már 1961-ben is, amikor szintén literátorok lettek az áldozatok *(Galanszkov, Bukovszkij, Kuznyecov,* akiket később is őrizetbe vettek). A Brezsnyev-érában a tiltakozó

Vlagyimir Viszockijt, a legnépszerűbb szovjet énekest sem kedvelte a hatalom, de a letartóztatást elkerülte. Sőt kazettái - ha kezdetben feketén is - elterjedtek szerte a Szovjetunióban, igaz, „magas kapcsolatai" voltak. Később Szaharov akadémikus (a szovjet hidrogénbomba atyja) száműzése Moszkvából szintén komoly nemzetközi skandalumot váltott ki, ami az emberjogi problémákat a nemzetközi konfliktusok szintjére emelte. A politikai „deviánsokat" nemritkán „irányították" pszichológiai kényszerkezelésekre, olykor egyenesen bezárták őket az elmegyógyintézetek *(„pszihuska")* valamelyikébe. A szovjet rendszer tehát nem tudta „kezelni" a politikai ellenzék problémáját. Az államszocialista rendszerrel szembeni ellenzékiség elvben bűnnek számított: elvben mind a magántulajdon uralmának visszaállítása, mind a szocializmus önigazgatói formájának követelése is az „ellenforradalmi szovjetellenes bűnökkel" azonos elbírálás alá esett. Sőt a 60-as évek végén, 70-es évek elején megjelenő kis ellenzéki szervezetek többségükben baloldali, marxista, szocialista csoportocskák voltak. Ha a házkutatásokat nem is, de a börtönt elkerülte Roj Medvegyev, a neves ellenzéki pedagógus, majd marxista történész, aki Sztálin és a sztálinizmus témakörében kutatott évtizedeken keresztül, miként biológus testvére is, aki Rojjal ellentétben az angliai emigrációt választotta. 1968 után sokan valóban Sztálin rehabilitálásától tartottak a párt felső értelmiségi köreiben is. […]

DAVID REMNICK
LENIN SÍRJA

[…]A világ legtovább tartó és leghatalmasabb tévedése volt ez, s csak nagy adag iróniával lehetett elviselni. Másként nem lehetett élni. Még a pongyolába burkolózó, feltűzött hajú, jóságosnál is jóságosabbnak látszó nagyanyók is olyan ironikusak voltak, hogy végigfutott volna tőlük a hideg a Café Flore bármely abszurd szerzőjének a hátán. Egy reggel az udvaron üldögéltem Moszkvában, és egy őslakossal, egy kedves, öreg ronccsal beszélgettem. Borzasztóan rászorult a segítségre, és ez még akkoriban történt, amikor egy külföldi jelentette az utolsó mentsvárat, lett légyen szó a KGB zaklatásáról vagy az öregember bajáról: a felesége ugyanis leukémiában szenvedett. Hogy juthatna ki a Mayo Klinikára? Hallotta, hogy ott „csodálatos" orvosok vannak. Biztosan megmentenék a feleségét. Beszélgetés közben véletlenül a válla mögé néztem, és észrevettem, hogy egy asszony a tizedikről éppen kihajít egy macskát a konyhaablakon.

– Takarodj innen, te csúfság! – ordította. – Tűnj el!

A macska a járdára zuhant, olyasfajta puffanással, mint amikor egy vízzel teli léggömb durran ki. Most már mindketten őket figyeltük, az öreg is, én is: az asszonyt a konyhaablakban, amint a méreg görcsbe rántja arcát, és a macskát, amint küszködve próbál törött lábaira állni.

– Ah – mosolyodott el az öreg, és elfordította a fejét –, a mi orosz életünk! Mintha egy halálfej mosolygott volna. Aztán tovább beszélt…

A rothadás idejének babérkoszorús költője egy Venyegyikt Jerofejev nevű alak volt, az irónia zsenije, máskülönben részfoglalkozású alkoholista. A hetvenes években barátai közt kézről kézre járt mesterműve, a *Holt lelkek* modern változata, a *Moszkva-Petuski.* A Moszkva-Petuski egy vonatjárat neve, mely a fővárost kötötte össze egy olyan várossal, ahol sok volt lágerfogoly lakott. A regény egy utazás története, mely nem vezet sehova, csak a szocializmusban élő ember lelkének a legmélyére. Jerofejev leginkább a tivornyákban tűnik ki. Művészi fokon kotyvaszt italokat. Ha nincs vodka, levendulából és körömlakkból varázsol „Komszomolka könnyét": „Ha megiszol egy decit belőle, az emlékezeted tiszta marad ugyan, de józan eszed, mintha sohase lett volna. Még egy decivel lehajtasz, és magad is elcsodálkozol: hogy tettél szert ennyi józan észre?, és ugyanakkor miért hagy cserben az emlékezeted?" Legjobb receptje a „Szuka bele" nevű italé: 1 deci Zsiguli sör, 0,3 deci „Szadko, a gazdag vendég" nevű sampon, 0,7 deci korpásodás elleni hajszesz és 20 gramm rovarirtó. És már „felszolgálhatjuk a »Szuka belé«-t. Az első csillag megjelenésétől kezdve nagy kortyokban kell fogyasztani. Már két borospohár koktél után olyan átszellemültté válik az ember, hogy odamehet hozzá bárki, másfél óráig köpködhet úgy a pofájába, hogy meg se mukkan."

Jerofejev bármiféle munkát elvállalt, hogy megéljen. Általában sehol nem maradt sokáig, de egészen a brigádvezetőségig vitte. Moszkva külvárosában, Seremetyevóban irányított egy maroknyi embert, akik kábeleket fektettek, vagy legalábbis úgy tettek, mintha kábelt fektetnének. „Az első nap szikát játszottunk, a másodikon vermutot ittunk, a harmadikon megint szikáztunk, a negyediken újra vermut következett. Egy ideig pompásan ment minden: havonta egyszer felküldtük nekik szocialista felajánlásainkat, ők meg havonta kétszer megküldték nekünk a fizetésünket. Volt, amikor azt írtuk be: a közelgő századik évforduló alkalmából véget vetünk az üzemi baleseteknek. Vagy ezt: a dicső centenárium tiszteletére elérjük, hogy minden hatodik munkatársunk egy felsőoktatási intézmény levelező tagozatán tanuljon. De ugyan miféle balesetekről vagy felsőoktatási intézményekről lehetett volna szó... Ó, szabadság, egyenlőség! Ó, testvériség és édes semmittevés! Ó, szent felelőtlenség! Ó, népem életének legboldogabb órái: az italboltok nyitásától a zárásáig!"

Ilyesfajta dolgokat persze nemigen tűrt el az állam. A *Moszkva–Petuski* csak 1988-ban jelent meg, és akkor is csak egy antialkoholista folyóiratban. De

az állam meg se értette Jerofejev viccét; ellenkező esetben bebörtönözte volna vagy száműzi. Hagyta nevetni. Amit egyáltalán nem tudott elviselni, az az irónia nélküli provokáció volt. Mikor Brezsnyev Hruscsovot kiebrudalta a hatalomból, még voltak olyan eszközök, melyekkel az állam véget vethetett annak a kis szabadságnak, melyet korábban meghagyott. Cenzorok járták végig a könyvtárakat, és kivagdosták a *Novij Mir* bekötött példányaiból Szolzsenyicin kisregényét, az *Iván Gyenyiszovics egy napjá*-t. Aztán Szolzsenyicint magát vágták ki Oroszországból, kirángatták a cellájából, és felrakták egy sugárhajtású repülőgépre. Az állam Szolzsenyicin megvetését, Brodszkij szemtelenségét vagy Szaharov fensőbbségtudatát volt képtelen elviselni. Inkább megölte legkiválóbb fiait, mintsem hogy engedjen. A vén zsarnokot több millió ügynökből, besúgóból, rendőrből, házfelügyelőből, jogászból és bíróból álló csodálatos életben tartó rendszer lélegeztette. Az ágya körül sürgölődők ébersége bámulatos volt.

„Minden életről akta van, ha úgy tetszik – mesélte alagsori lakásában Brodszkij, New York-i száműzetésében. – Amint egy kis hírnévre teszel szert, aktát nyitnak rólad. Az akta kezd megtelni ezzel-azzal, és ha írsz, még gyorsabban vastagodik. A számítógépes nyilvántartás Neander-völgyi változata. Aztán az akta egyre több helyet foglal el a polcon, s akkor egyszerűen besétál egy ember az irodába és azt mondja: »Jó nagy akta. Csípjük el az ürgét!«"

És Brodszkijt elcsípték. Leningrádi bírósági tárgyalásán a rendszer lelkével, sajátos nyelvezetével találkozott.

BÍRÓ: Egyáltalán, mi a szakmája?

BRODSZKIJ: Költő vagyok. Költő és fordító.

BÍRÓ: És elismerte bárki, hogy maga költő? Kinevezte magát valaki költőnek? BRODSZKIJ: Senki. De kinevezett-e engem bárki az emberi nem tagjának?

BÍRÓ: És tanulta ezt valahol?

BRODSZKIJ: Mit?

BÍRÓ: Hogy költő legyen. Nem próbált elvégezni, mondjuk, egy főiskolát, ahol erre fölkészítenek?... Ahol ezt tanítják...

BRODSZKIJ: Nem is jutott eszembe... Nem is gondoltam rá, hogy ezt képzéssel lehet megszerezni.

BÍRÓ: Akkor hát mivel?

BRODSZKIJ: Én úgy vélem, hogy ez... hogy ez isteni adomány.

Mielőtt Brodszkij 1972-ben elhagyta az országot, egy régi hagyomány feleleventéseként levelet írt a cárnak.

„Kedves Leonyid Iljics! A nyelv jóval ősibb és szükségszerűbb valami az államnál. Az én anyanyelvem az orosz. Ami az államot illeti, úgy vélem, nem

az határozza meg egy író hazaszeretetének nagyságát, hogy milyen magas emelvényen tesz hűségnyilatkozatokat, hanem hogy miképpen ír azoknak az embereknek a nyelvén, akik között él.... Bár a szovjet állampolgárságot elveszítem, továbbra is orosz költő maradok. Hiszem, hogy egyszer visszatérek. A költők mindig visszatérnek, ha nem is testi mivoltukban, legalább papíron."

Brodszkij levelét, Szaharov kiáltványait, az összes röplapot és az ellenzéki írók összes mesterművét a hiábavalóság érzete lengte be. Úgy tűnt, hogy a változás eszméje, a szó hatalmába vetett hit csupán álom, fantáziakép, mely segít túlélni a napot. Mielőtt elhagyta az országot, Szolzsenyicin is levelet írt a szovjet vezetőkhöz. „Önöknek az a leghőbb vágyuk, hogy államrendünk és ideológiai rendszerünk soha ne változzék, ugyanilyen maradjon még évszázadokig. De a történelem nem így működik. A társadalmi rendszerek vagy továbbfejlődnek, vagy összeomlanak", írta, majd távozott.

Ligyija Csukovszkaja, aki regényt írt a harmincas évek terrorjáról, miközben hiába várta haza férjét a munkatáborból, felállt az írószövetség gyűlésén, amikor az ellenzék elleni hadjárat éppen a legjobban tombolt, és azt mondta: „Megjósolhatom, hogy hazánk fővárosában lesz Alekszandr Szolzsenyicin tér és Andrej Szaharov sugárút. Ez elkerülhetetlen."

Elkerülhetetlen! Ki hitt benne? Még a legbátrabbaknak is, az olyanoknak, mint Csukovszkaja, voltak kétségei. Már elmúlt kilencvenéves, mikor összeismerkedtem vele. A lányával, Jelenával élt a Gorkij utcában. Jelena nyitott ajtót, majd megkért, hogy várjak egy kicsit, míg Ligyija Kornyejevna fogadni tud. Nem volt ebben semmi előkelősködés, egy asszony szedte rendbe magát. Jelena bevezetett a szobába, ahol Ligyija Kornyejevna kis asztal mellett ült. Az asztalon teáskanna, csorba csészealjon két csésze és egy tál sütemény. Már nyúlt is a teáskanna felé.

Ligyija Kornyejevna rosszul nézett ki. Nagy, világos szeme váladékban úszott. Arcbőre vékony volt, mint a pergamen, egyetlen érintésre meggyulladhatott. A könyvszekrény üvege mögött híres költők és írók fényképei sorakoztak, mint ahogy egy bizonyos fajtához és osztályhoz tartozó valamennyi moszkvai értelmiséginél. De míg sok otthonban ez kérdés volt (még ha ugyanakkor a hovatartozás jelzése is, ízlés és hajlam kifejezése), Ligyija Kornyejevánál szó sem volt hivalkodásról. Nála jobban senki sem szolgált rá Szaharov és Szolzsenyicin portréjára, hiszen mindent kockára tett az érdekükben. Nem publikálhatott, s talán csak kora miatt hagyták békében, meg mert a gyerekkönyvíró Kornyej Csukovszkij lánya volt. […]

Koncz Virág fordítása

MARINA VLADY
SZERELMEM, VISZOCKIJ

[…] A vörös fény őrülten pislog, a színpadon a színészek gyorsítják a ritmust, némi feszültség érezhető a játékban. Diszkréten hátrafordulok, a terem végében meglátom a „főnök”-nek becézett Jurij Petrovics Ljubimov alakját, bozontos haja valóságos dicsfényt fon feje köré. Kezében saját találmánya, a lámpa: a fehér fény az ő arcát világítja meg, amikor valamilyen mimikát mutat be, rossz helyváltoztatást, gyors ritmust, gépies játékot jelez; a zöld azt jelenti, hogy minden rendben; a piros azt, hogy más ritmus kell, hogy elégedetlen, vagy egyszerűen azt, látja, hogy a színészei nem adnak bele mindent! Nem lehet becsapni, ő is színész, nagyon jól tudja, mikor takarékoskodnak emberei az energiájukkal. Az az érdekes ebben az emberben, hogy nem volt nagy színész, ő is bevallja, legföljebb egy kedves, fiatal hősszerelmes. Akkor nőtt fel, amikor pedagógus, majd rendező lett.

1964-ben találkoztatok először, a Taganka társulatának megalakításakor. Évek óta játszol különböző akadémikus színházakban, nagy szerencse, hogy épp akkor érkezel, amikor megszületik egy társulat. Kapcsolatod Ljubimovval évről évre mélyül, egy kicsit az apád is lesz, hisz nem volt igazán apád. Csodálod, és félsz tőle. Ö úgy szeret téged, ahogy egy tehetséges, törékeny, kiszámíthatatlan fiút szokás. Kiegészítitek egymást a munkában; a próba valóságos élvezet számotokra. Egyikőtök izgékonyabb és keményfejűbb, mint a másik, mégsem ütköztök össze soha vészesen, hála ravaszságotoknak, machiavellisztikus tettetőérzéketeknek. Folyamatos charme-rohamokból, duzzogásokkal színezett haragszomrádokból, visszafojtott hangulatváltásokból álló balett ez, amely elmegy a végsőkig, de a főpróba előtt néhány nappal hirtelen minden a helyére zökken. Ljubimov, mintegy megszállottan, rájön, mitől lesz eredeti az előadás. Te mindennek a végén még találsz annyi erőt lényed legmélyén, hogy túllépd a lehetséges küszöbét, és átjuss a kivételes birodalmába. A csoda megtörtént a Galileitől a Pugacsovig, a Majakovszkij-esttől a Hamletig és Szvidrigaljovig. Mennyi színes egyéniséget hívtatok életre együtt! Hogy a költői estekről, a modern művekről és a betiltott előadásokról ne is beszéljünk, ezeket csak nagyon kevesen láthatták. Ljubimov iránted érzett zsörtölődő szeretete soha nem szűnt meg. Mindig megbocsátott, ha kirúgtál a hámból, pedig sokszor került nehéz helyzetbe emiatt. A közönség őrjöng, ha nem játszol. Kollégáid haragszanak rád, mert sikered van, mert Ljubimov olyan elnéző veled, és főleg azért, mert szeret a nép. Néhány igazi barátot, Gyemidovát, Zolotuhint, Filatovot, Gyikovicsnyijt leszámítva, a többiekben dúl a harag, mindent megtesznek, hogy megnehezítsék az életed. Főleg a lányok harapósak.

Pletykákat terjesztenek, megpróbálnák összeugratni Ljubimowal, valóságos csatatérré változtatják a színházat.

Amennyire szereted az előadói esteket és a találkozást a zsúfolt nézőtérrel, ahol az emberek mind téged akarnak hallani, annyira kínos számodra a csapatmunka. 1978-ban komolyan fontolgatod, hogy otthagyod a színházat. *Egy műfaj nyomában* Ljubimov ekkor lehetőséget ad arra, hogy 1978 márciusában összeállíts egy verses-zenés estet címmel, és arra, hogy 1979 elején eljátszd Szvidrigaljovot a *Bűn és bűnhődés*-ben. Ez utolsó szereped. A darab végén nyílt színen eltűnsz a süllyesztőben, ahonnan vöröses fény árad. A terem kővé dermed, én is megborzongok, és egész este nem tudok szabadulni a belém fészkelődött szorongástól. Pedig mindenki nagyon jókedvű, a főnök, aki nemigen szokott dicsérgetni, most odáig megy, hogy kimondja: – Jól van, Vologya. – Színészi produkciód valóban páratlan mélységekig hatolt. De milyen áron? Kimerült vagy, egész vacsora alatt figyellek, veled és Ljubimovval szemközt ülök. Látom a különbséget, a főnök arc-színe, élénk szeme, boldog mosolya mellett a te megfagyott arcod, üres szemed még fáradtabbnak látszik. Pedig húsz évvel vagy fiatalabb nála. Hatvanadik születésnapjára ismert dallamokra szöveget írtál, amolyan zenei egyveleg ez, oroszul *kapusztnyik*, a színház barátainak és a kollégáknak fenntartott előadás, egymás közt vagytok, szabadon el lehet mondani fennhangon, humoros hangvételben mindazt, ami a szíveteket nyomja. Mindenki örül a szabad improvizációnak. Egyfajta biztonsági szelep ez, amit a kormány is kihasznál, gondolom, arra, hogy kitapogassa az értelmiség pulzusát. A te *kapusztnyik*-od ezekkel a szavakkal fejeződött be: „Köszönjétek meg Istennek, hogy még éltek." 1977-et írtunk.

Azon az 1980. július 26-án görnyedt, megöregedett, fájdalomtól lesújtott Ljubimovot láttam viszont, de rendezői feladatát becsülettel elvégezte, amikor a legapróbb részletekig megszervezett mindent, majd bátor és rendíthetetlen állásfoglalásával megtiltotta, hogy hivatalos szónokok is bejussanak a szertartásra. Örökre hálás vagyok neki ezért és azokért a fölkavaró szavakért, amelyeket rólad ír visszaemlékezéseiben.

„Nem csodálatot, inkább szeretetet ébresztett az emberekben verseivel Paszternak, Ahmatova vagy Viszockij." […]

Ferch Magda fordítása

ANDREJ TARKOVSZKIJ
UTOLSÓ LEVELE ARSZENYIJ TARKOVSZKIJHOZ

Kedves Apám!

Végtelenül sajnálom, amiért úgy véled, én a „száműzött" szerepét választottam, és végleg el akarom hagyni a hazámat. Lehet, hogy nem számoltál után, de hidd el, abból a mintegy 20 évből, amelyet a szovjet filmművészetben töltöttem, csaknem 17 év munka nélkül telt el. Nem akarták, hogy dolgozzam! Ez idő alatt számkivetett voltam. Az utolsó csepp a pohárban a cannes-i botrány volt, ahol az „illetékesek" minden elkövettek, hogy ne kapjak díjat a *Nosztalgia* című filmemért (végül három díjat nyertem). Ez a filmem mélységes hazaszeretetemről tanúskodik…

Majakovszkij kiállítására, amelyet 20 éves munkássága tiszteletére rendeztek, a költő kollégái közül csak nagyon kevesen jöttek el. Majakovszkijnak ez rettenetesen rosszul esett, kegyetlennek, igazságtalannak érezte. Több irodalomtörténész szerint ez az esemény nagymértékben hozzájárult öngyilkosságához.

Az én 50. évfordulómon nemhogy kiállítás nem volt, de még megemlékezés, vagy köszöntés sem jelent meg filmművészeti lapunkban, jóllehet ilyenkor a Filmművészeti szövetség valamennyi tagját köszönteni szokás (és köszöntik is).

Ám mindezek jelentéktelen dolgok, szóra sem érdemesek, csupán nagyon megalázóak. Te minderről nem is tudtál.

Egyáltalán nem szándékozom hosszabb időre elutazni. Útlevelet szeretnék kérni a magam, valamint Larisza, Andrjusa és a nagymama részére, hogy három évig külföldön dolgozhassak, és megvalósíthassam régi álmom: színpadra állíthassam Londonban, a Covent Garnden-ben a *Borisz Godunov*-ot, valamint megfilmesítsem a *Hamlet*-et.

Nem véletlenül fordultam írásban kérésemmel a Szövetséghez… Választ a mai napig sem kaptam.

Bízom benne, hogy a szovjet állam engedélyt ad erre a munkára és arra, hogy Andrjusa és a nagymama is ide utazhasson. Már másfél éve nem láttam őket. Bízom benne, hogy a szovjet állam emberségesen és igazságosan fog cselekedni…

Nincs más választásom. Nem engedhetem meg magamnak, hogy a végsőkig megalázkodjam, és levelem csak kérés, nem pedig követelés.

Ami pedig hazafias érzéseimet illeti, figyelmedbe ajánlom a *Nosztalgia* című filmemet (ha egyáltalán engedélyezik, hogy megnézd). Remélem, hogy végül is minden jól végződik, befejezem itt a munkámat, és hamarosan visszatérhetek Moszkvába. Nagyon várom már ezt a pillanatot, még akkor is, ha tudom, esetleg ismét munka nélkül maradok. Ezt már kezdem megszokni.

Remélem, hogy a szovjet állam nem utasítja el szerény és természetes kérésemet. Ellenkező esetben hatalmas botrány lehet. Ezt el akarom kerülni, magad is megértheted. Én nem vagyok disszidens, művész vagyok, aki megtette a magáét a szovjet filmművészet dicsőségére. Nem én leszek az utolsó…

Sok pénzt (valutát) szereztem már a szovjet államnak, többet, mint mások. Ezért nem hiszem, hogy igazságtalanság érhetne. Én mindig szovjet művész voltam, és az is maradok, bármit is mondjanak azok, akik külföldre taszítottak.

A te szerencsétlen és végsőkig meggyötört fiad, Andrej Tarkovszkij

Róma, 1983. szeptember 16.

VASZILIJ SUKSIN
MIL PARDON, MADÁM!

Ha városiak jönnek vadászni erre a vidékre s az után érdeklődnek a faluban, hogy ki tudná elvezetni őket az alkalmasabb helyekre, mindenki azt válaszolja:

– Csakis Bronyka Pupkov... ő a mestere nálunk az efféle dolgoknak. Unatkozni sem fognak mellette. – De valahogy furcsán mosolyognak hozzá.

Bronyka, Bronyiszlav Pupkov, kék szemű, mosolygós, könnyű járású és beszédű, jó erőben levő parasztember. Túl van az ötvenen, megjárta a frontot, jobb kezére rokkant, két ujja hiányzik, melyeket nem a háborúban vesztett el: még legénykorában, télvíz idején megszomjazott egyszer vadászat közben, puskatussal akarta hát feltörni a vízparti jeget. A fegyver csövét markolta meg, befogva két ujjával a torkolatát. A berdánka biztosítva volt, mégis elsült, s messzire elrepült Bronyka egyik ujja, a másik meg egy darab bőrön lifegett. Fogta s letépte azt is. Ujjait – a mutatót és a középsőt – hazavitte, s eltemette a kertben. Keresztet is akart állítani föléjük, de azt már nem engedte az apja.

Sok botrányt csinált élete folyamán Bronyka, sokat verekedett, alaposan helyben is hagyták néhányszor, ilyenkor feküdt egy darabig, de aztán, ahogy fölkelt, megint a faluban furikázott fülsiketítő mopedjén („a pedikjén”) – senkire sem gondolt már haraggal. Könnyen élt.

Úgy várja Bronyka a városi vadászokat, akár az ünnepnapokat. Alkalmasint egy hetet, sőt egy egész hónapot is szívesen eltöltene velük. Kitűnően ismeri az itteni helyeket, akár a tulajdon nyolc ujját, a vadászathoz pedig igen okos és szerencsés.

A városiak nem sajnálják tőle a vodkát, egy kis pénzt is adnak néha, persze az sem bántja, ha semmit sem fizetnek.

– Hány napra kellene? - kérdezgeti igen tárgyilagosan a vendégektől.

– Háromra.

– Minden rendben lesz, akár a patikában. Maguknak is jót tesz a pihenés, megnyugtatják kicsit az idegeiket.

Három-négy napig, egy hétig járják az erdőt. Ameddig jól érzik magukat. A városi nép tisztességtudó, köztük még akkor sem ébred fel Bronyká-ban a verekedő kedv, amikor beszív egy kicsit. Vadászkalandjait meséli, igen nagy élvezettel.

A legfontosabb történetét az utolsó napra, a búcsúlakomára tartogatja. Rettentő izgalommal várja ezt a napot, s jó előre gyűjti rá az erejét... Amikor aztán elérkezik, Bronykának reggel óta sajog a szíve a gyönyörűségtől, ilyenkor egész nap ünnepélyesen hallgat.

– Magával meg mi történt? – faggatják.

– Semmi – feleli. – Áldomást hol tartunk? A partocskán?

– Lehet a partocskán is.

...Estefelé keresnek egy barátságos kis lankást a sebes vizű, szép folyó partján, s tábortüzet raknak. Aztán míg fődögél levesükben az apróhal, isznak egy kört, és beszélgetnek.

Bronyka felhajt két alumínium pohárral, s cigarettára gyújt...

– A frontot megjárták-e? – kérdezi, látszólag minden különösebb ok nélkül. A negyvenen felüliek persze valamennyien voltak a fronton, de Bronyka azért a fiatalabbaknak is felteszi ezt a kérdést, mert így vezeti be a történetét.

– Ez onnan van? – fűzik tovább a szót, csonka kézfejére pillantva.

– Nem. A fronton én szanitéc voltam. Az… bizony, bizony... – mondja jókora hallgatás után: Hát a Hitler elleni merényletről hallottak-e?

– Hallottunk.

– De nem ám arról. Arra gondolnak, ugye, amikor a saját tábornokai akarták hidegre tenni?

– Persze.

– Na nem. A másikról.

– Milyen másikról? Másik is volt?

– Volt. – Bronyka most az üveg alá tartja az alumínium bögréjét. – Na, töltsenek egy keveset. Iszik. – Volt, kedves elvtársak, volt. Csett! Ennyire ment el a golyó a fejétől – mutatja a kisujja hegyét.

– Ez mikor volt?

– Ezerkilencszáznegyvenhárom július huszonötödikén – hadarja, aztán megint hallgat egy darabig, mintha most idézné emlékezetébe távoli drága múltját.

– És ki lőtt rá?

Bronyka nem hallja a kérdést, cigarettázik, a tűz-be bámul.

– Ez a merénylet hol volt?

Bronyka mintha megnémult volna.

A többiek csodálkozva néznek össze.

– Én lőttem – szólal meg hirtelen. Egész halkan mondja ezt, nézi tovább a tüzet, majd lassan felemeli a szemét. Mintha azt akarná mondani: „Csodálatos, ugye? Nekem magamnak is az." Aztán kesernyés mosoly fut át az arcán.

Hallgatói rendszerint sokáig szótlanul merednek Bronykára. Ő meg cigarettázik, s a tüzet piszkálja egy botocskával... Pattanásig feszült ez a pillanat. Mintha tiszta szesz járná át az ember vérét.

– Komolyan beszél?

– Hát mit képzelnek? Én talán nem tudom, hogy mi jár a történelemhamisításért? Tudom én azt.

– Valami hülyeség lesz ...

– Hol lőtt rá? Hogyan?

– Browninggal. Így ni, meghúztam a ravaszt – és puff! – Halálos komolyan körbejártatja szomorú szemét, bosszankodik, hogy ilyen hitetlenek az emberek. Pedig ingadoznak már a hitetlenkedők.

– Na, és miért nem tudnak erről mások is? Eltelik még száz év, és sok mindent befed akkorra a homály. Értik? Az pedig, hogy maguk nem tudnak róla... Hát éppen ez a tragédia, hogy sok hősre fátylat borítottak.

– Várj. Hogy volt?

Bronyka biztosan tudja, hogy előbb-utóbb felébred hallgatóiban a kíváncsiság. Mindig így van.

– Aztán majd elpletykálják?

Újabb bizonytalankodás.

– Dehogy pletykáljuk el...

– Kommunista becsületszavukra?

– Mondom, nem mondjuk el! Mesélje már.

– De igazán kommunista becsületszóra? Mert minálunk ez a falusi nép olyan ám, tudják...

– Semmi baj se lesz, nyugodt lehet! – Izgatottan várják már minden szavát. –Kezdje már el.

– Töltsenek egy keveset – tartja ismét a poharát Bronyka. Semmi kétség, teljesen józan. – Amint már említettem, negyvenháromban történt, július huszonötödikén. Támadtunk. Olyankor, támadás alatt, a szanitéceknek is több a dolguk. Azon a napon húsz embert cipeltem be a tábori kórházba ... Viszek be egy súlyosan sebesült hadnagyot, fektetem le a sátorba ... Abban a sátorban volt egy bizonyos tábornok is. Vezérőrnagy. Könnyebb sebbel, megsérült egy kicsit a lába, a térde felett. Éppen akkor kötözték át. Amint meglátott engem ez a bizonyos tábornok, azt mondja: „Várjál csak, szanitéc,

maradj itt.” Na, gondolom, valami utazás lesz ebből, nyilván azt akarja a tábornok, hogy én támogassam. Hát várok. Egy tábornok mellett persze sokkal érdekesebb az élet, mindjárt úgy ismeri az ember a helyzetet, akár a saját tenyerét.

Feszülten figyel már mindenki. Vidáman pattog a tűz; az erdőből lassan kilopakodik s elterül a vízen a sötétség, de a folyó közepe a sodrásában csillogva világít most is, mintha hatalmas, végtelen hosszú hal úszna a tetején.

– Szóval, a tábornokot bekötözték ... Azt mondja neki a doktor: „önnek feküdnie kellene, kérem!” – „Ugyan, menjen már!” – intette le a tábornok. A magamfajta persze akkor is félt a doktoroktól, de a tábornokok nem ijedtek be olyan könnyen. Kocsiba ülünk a tábornokkal, aztán indulás. Kikérdezett: hol születtem, hol dolgoztam, hány osztályt jártam? Elmondtam mindent részletesen: ide meg ide való volnék (helybeli születésű vagyok), a kolhozban dolgoztam, mondom, de főleg vadászattal foglalkoztam. „Ez a jó – derült fel a tábornok –, jó lövő vagy?” Az, mondom, ötven lépésről eloltom a gyertyát a puskámmal, ezzel mindent megmondtam, igaz? Az iskolával viszont nem dicsekedhetem, még egészen csöpp gyerek voltam, amikor a tajgában mászkáltam már az apámmal. „Nem baj – azt mondja –, oda úgysem kell egyetemi végzettség. De ha azt az átkozott gyertyát, amelyik fölgyújtotta a világot, eloltod, sose felejti el a nevedet a haza.” Finom célzás, mi? Értették?... Én még nem kapiskáltam a dolgot. Egy óriási fedezékben álltunk meg. A tábornok mindenkit kikergetett, s faggatott tovább. „Rokonod – azt kérdezi – nincsen külföldön?– Már hogy volna? Tősgyökeres szibériai család ... Azoktól a kozákoktól származunk, akik Bij-Katunszk várát, itt van nem messze, elfoglalták. Még Péter cár alatt. Az egész falu, úgy lehet, innen származik…

– Hol szedted fel ezt a nevet: Bronyiszlav?

– A papunk találta ki másnapos állapotában. Kapott is tőlem miatta arra a nagy sörényű lófejére, amikor harmincháromban a GPU-hoz kísértem...

– Hol kapott? Hová kísérte?

– A városba. Kollektív határozattal letartóztattuk, de a városba senki sem akart bemenni vele. „Eredj – azt mondják –, Bronyka, te úgyis fened rá a fogad, kíséld be.”

– Pedig szép név, nem?

– Megfelelő vezetéknév kellene melléje. De így: Bronyiszlav Pupkov. Katonáéknál is mindenki röhögött, amikor névsorolvasáskor elkiáltották. Az egyik falumbéli Vanyka Pupkov, így el is menne valahogy.

– Igen, aztán mi történt?

– Aztán, szóval akkor... Hol is hagytam abba?

– Faggatta tovább a tábornok...

– Na igen. Mindenről alaposan kikérdezett, aztán azt mondja: „A párt és a kormány rendkívüli feladatot bíz önre, Pupkov elvtárs. Hitler kijött ide, az

első vonalba, inkognitóban. Itt az alkalom, hogy ledurrantsuk. Éppen most fogtunk el egy gazembert, mondja, akit speciális feladattal dobtak át hozzánk. A megbízatását teljesítette, de közben lebukott. Erre kellett volna átmennie a frontvonalon, hogy magának Hitlernek adhassa át azokat a fontos papírokat. Személyesen. Mert Hitler a brancsával együtt személyesen ismeri ezt az alakot."

– És hogy kerül ebbe maga?

– Hó, beleszólt valaki, hát igyon is bele. Töltsenek egy keveset. Khm! Megmagyarázom: mint két vízcsepp, annyira hasonlítottunk egymásra azzal a gazemberrel. Akkor kezdődött aztán az élet, barátaim!

Élvezettel s titkolt gyönyörűséggel belefeledkezik emlékeibe Bronyka, láttára hallgatói is, szinte akaratlanul, elmosolyodnak.

– A kórházban mindjárt adtak egy külön szobát, s két katonát állítottak mellém... Az egyik őrmesteri váll-lappal, én meg egyszerű közlegény. Na, mondom, őrmester elvtárs, add mán ide a csizmámat. Hozza is. Pihenj, parancsolom neki, erre is szót fogad. Ezalatt engem előkészítettek. Oktatásra jártam...

– Milyenre?

– Egészen különleges kiképzésre. De erről egyelőre nem beszélhetek, aláírásomat adtam rá. Majd ötven év múlva erről is lehet. Eltelt eddig... – s miközben számol, hangtalanul mozgatja a száját – huszonöt év telt el. De nem ez a lényeg. Tart hát a gyöngyélet! Amint kilépek az ágyból, hozzák a reggelit: első fogás, második fogás, harmadik fogás. Nézem, valami ócska portóit hoz a legényem, zavarom is vissza a fenébe!... Tiszta szeszt hoz, hordószám tartogatták ott a kórházban. Ezt nem bíztam másra, én hígítottam fel, a saját szám íze szerint, a portóit igya meg a csicskás. Egy hét ment el így. Hát, gondolom, meddig tarthat? Végre aztán hívat ám a tábornok. „Na, Pupkov elvtárs, hogy állunk?" Készen, jelentem, feladatom teljesítésére! „Akkor hát indulj – azt mondja. – Eredj Isten nevében - azt mondja. A Szovjetunió Hőseként várunk vissza. Csak el ne téveszd!" Utolsó gazember, áruló, népellensége lennék, mondom, ha eltéveszteném! Vagy odafektetnek mindjárt Hitler mellé, vagy Pupkov Bronyiszlav Ivanovics mellére feltűzhetik a Szovjetunió Hőse kitüntetést, így mondtam neki. Hozzátartozik a dologhoz, hogy egy nagyobb támadásra készülődtek éppen a mieink, így, a szárnyakon a gyalogság, középen meg egy óriási frontális csapás tankokkal. – Szárazon izzik, tüzel Bronyka szeme, akár a parázs. Alumínium bögréjét sem tartja az üveg alá, az ivásról is megfeledkezett már. – Nem mesélem el, kedves elvtársak, hogy dobtak át a frontvonalon, s hogyan jutottam be Hitler bunkerjába. Bejutottam!... Az utolsó lépcsőt elhagyva, tágas vasbeton teremben találtam magam. Ragyogó villanyfényben úszik az egész, tömegével a tábornokok. Gyorsan körülnézek: hol van Hitler?

Feszültség tölti meg minden porcikáját, hangja megtörik, egyszer magasra váltva sziszeg valamit, majd felüvölt kínos fájdalmában. Akadozik a nyelve, szüneteket tart, aztán csak félszavakat mond, s a nyálát nyeldesi közben...

– Itt... a torkomban vert a szívem. Hol van Hitler?? Nagyítóval tanulmányoztam végig azt a rókapofáját, előre kiszámítottam, hová lövök - a bajuszkájába. Fölemelem a karomat: „Heil Hitler!" Jókora csomagot szorongattam a kezemben, a csomagban a browning, mérgezett robbanógolyókkal töltve. Odalép az egyik tábornok, a csomag után nyúlna: no hát, ide vele. Mil pardon, madám, csak a Führernek, jelzem finoman a kezemmel. Führer! – mondom, tökéletes német nyelven. És akkor – megint nyel egy nagyot Bronyka – kijött. Mintha áramütés ért volna... Távoli szülőföldemre gondoltam... Anyámra, apámra ... Akkor még nőtlen voltam...

Most hallgat egy sort Bronyka, sírni, ordítani szeretne, s le tudná tépni melléről az inget...

– Előfordul, tudják, hogy egyetlen szempillantás alatt az egész élet átvillan az emberagyán… Mikor hirtelen szembetalálja magát a medvével, ugyancsak ez a helyzet. Hő!...

– Aztán? – kérdezi csendesen valaki.

– Jön elém. A tábornokok, mind az összes, „vigyázzba" vágták magukat... Ö meg mosolygott. Akkor fölszakítottam a csomagot... Röhögsz, gané! Ne, ezt kapod a szenvedéseinkért!.. .

Kiabál s kezét, mintha lőni akarna, felemeli. Hallgatóit a rosszullét környékezi.

– Nevetgélsz?! Ne, fürödjél most a saját véredben, te rohadt féreg!!! – Idegtépő üvöltésként hangzik már az a mondat. Síri csend következik utána... És sietős, alig érthető suttogás: – Lőttem ... – A mellére hajtja a fejét, hangtalanul, sokáig sír, a fejét ingatja, hogy számára nem lehet vigasztalás. Amikor újra felnéz, patakzik arcán a könny. És megint csendesen, nagyon csendesen, rémülettől reszkető hangon folytatja: – Elvétettem.

Hallgatnak. Meg sem tudnának szólalni, úgy hat mindenkire Bronyka állapota.

– Töltsenek egy keveset – mormogja egyszer csak parancsolóan. Iszik, aztán lemegy a vízhez. Izgalomtól elgyötörtén, sokáig ül a parton. Sóhajtozik, krákog. A hallevest sem fogadja el.

…Többnyire megtudják a faluban, hogy Bronyka megint elmesélte a „merényletet".

Ilyenkor rosszkedvűen megy haza, felkészülve rá, hogy otthon sértegetik, s ő is megértsen másokat. A felesége, csúnya, vastag szájú fehérnép, rögtön rátámad:

– Mit vánszorogsz, mint egy kivert kutya? Már megint?

– Haggyál!... – dohogja Bronyka. – Hozd a vacsorát.

– Nem vacsora kellene neked, nem vacsora – ordibálja az asszony –, hanem a fejedet kellene szétverni a vasbunkóval! Hiszen már ki sem merek lépni az emberek közé!...

– Ülj meg hát itthon, minek is mászkálnál!

– Azért is elmegyek! ... Elmegyek a tanácsba, megmondom, hogy idézzék be megint azt a bolondot! Úgyis elítélnek előbb-utóbb, te ujjatlan hülye! Történelemhamisításért...

– Nincs rá joguk; mert nem nyomtatott a szöveg. Megértetted? Adjál enni.

– Kinevetik, a szemébe röhögnek, neki az se számít... az isten bolondjának. Fene azt a mocskos pofádat, te erdei vadállat!... Hát nincsen tebenned tisztesség? Vagy teljesen kiverték már belőled? Szemen köplek, te szégyentelen! Te senkiházi!...

Bronyka dühösen méri végig az asszonyt, s fojtott, kemény hangon azt mondja:

– Mil pardon, madám... mindjárt agyonváglak!...

A felesége becsapja rá az ajtót, s szalad a faluba, hogy panaszkodhasson az „erdei vadállatjára”.

Nincs pedig igaza az asszonynak, mert azért Bronykának se minden mindegy. Nem bizony. Hisz ő is gyötrődik, szenved, háborog... Két napig otthon iszik. Kamasz fiát küldözgeti a boltba vodkáért.

– Senkivel se állj szóba – inti a fiát elkeseredetten –, fogd az üveget, s futás haza.

Néhányszor valóban behívatták Bronykát a tanácshoz, a lelkére beszéltek, s megfenyegették, hogy lépéseket tesznek... Bronyka pedig, színjózan állapotban, kerülve az elnök tekintetét, sértődötten azt dünnyögte:

– Jól van, no!... Hagyd már el! Na? Hát aztán!... Na, nem fordul elő többet...

Hazafelé menet megivott a boltban egy üveggel, s miután a lépcsőn üldögélve bevárta a „hatást”, felállt feltűrte az inge ujját, és fennhangon kijelentette:

– Na, tessék csak!... Ki lesz az? Előre is bocsánat, ha meg találnám nyuvasztani egy kicsit. Mil pardon!...

De ami azt illeti, ritka jó lövő volt.

1968

Gerencsér Zsigmond fordítása

JOSZIF BRODSZKIJ
AZ ARANYKOR VÉGE

Mivel szavakra épülő művészet a poézis,
én – másodrendű államom süket, kopaszodó és
mogorva követe, kit így vagy úgy leírtak –
tulajdon agyvelőmet tovább nem nyaggatom ma,
magamra öltöm gönceim, s leugrom a kioszkba,
hol vár az esti hírlap.

Levelet űz a szél. E gyászos tájakon a gyenge,
ó lámpák fényei (mottó – a tükrök győzedelme)
a tócsákban megsokszorozva bőségről szavalnak.
Foncsort kaparva csórhat itt a tolvaj is narancsot.
Amúgy az érzelmek, melyekkel nézed arcod,
belőlem rég kihaltak.

E gyászos tájakon minden a télre készül: álmok,
börtönfalak, szeszek, menyasszonyi ruhák, kabátok,
a kronométerek másodpercmutatói.
Lúg árnyalatai: a sár s a verébszürke ingek;
puritán erkölcsök. Fehérnemű. S mi melegít meg?
A hegedűk vonói.

Mozdulatlan e táj. Elképzelvén az évi bruttót
nyersvasból, ólomból, azt érzed, meg kell tébolyodnod,
eszedbe jut a régi rendszer kancsukás kozákja.
De mint a mágnes, frigyre lép a sasmadár a vassal.
És még a vesszőből font széket is csavarral
barmolják össze máma.

Csak a tenger halai tudják, mit ér a szabadság,
de hallgatnak, s ezért saját címkéket, kasszát
alkotunk. És a távol úgy mered, akár az árlap.
A halál műve az idő. S minthogy testekre, tárgyra
kívánkozik, talán a nyers zöldségben megtalálja.
Kakas les kondulásra.

Nagy tettek idején, őrizve sok magasztos elvet,
Nem könnyű élni, sajna. Bájos nőd ingét emeld meg,
s mit lelsz alatta? Azt, amit kerestél, nem csudákat.
S nemcsak mivelhogy szörnyűmód betartják Lobacsevszkijt,

de mert a kitágult világ valahol szűkebb lesz, s itt –
itt véget ér a távlat.

Vagy eltűnt ügynökök kezén az Európa-térkép,
vagy tán, mi megmaradt, az öt világrész esne végképp
túl messze tőlem? Vagy talán a jó tündér hadar most
varázsigét, hogy el nem futhatok, hiába vágyom?
Magamnak töltök hát cahors-i bort – hisz nincs lakájom –,
S vakargatom a cirmost…

Vagy pisztolyból golyót röpíts agyadba, az a biztos,
vagy vízre lépve lépj meg innen, mint újmódi Krisztus.
Csoda-e, hogyha részegen s a fagytól meghibbanva
mozdonyt hajónak nézel – hidd el, szégyenkezni nincs ok,
mint sajkák a vízen, a sínen lokomotívok
futnak, nyomot se hagyva.

S mit írnak a lapok a „Tárgyalóterem” rovatban?
Az ítéletet végrehajtották. Orrára rakja
pápaszemét a nyárspolgár, s mit lát, szemét meresztve?
A téglafal tövén egy férfi fekszik, arcra bukva;
de nem alszik. Mert kobakban, ha sok a lukja,
már álmok sem teremnek.

E korszak ébersége gyökereit ama múltba
ereszti, amely megkülönböztetni sose tudta
a bölcsőből kipottyanttól a bölcsőt, mely kipottyant.
A szőke normann nem kíván halálon túlra látni.
Asztalt pörgetni nincs kivel, tehát Ruriktól várni
választ hiába volna.

E kornak ébersége is a zsákutcát vigyázza.
Most nem miként Boján, a dalnok, röppensz ágról ágra,
de mint köpet falon. S őslény – nem herceg ébred.
Még egy zárósorért a lúd tollát kitépni nem kell.
Szekerce sújtására várhat most a bűntelen fej
s babér zöld levelére.

1969. december

Baka István fordítása

10. „VÉGTELEN ZSÁKUTCA” SZELLEMI ÚTKERESÉSEK AZ EZREDFORDULÓN. A KELET-NYUGAT PROBLÉMA AKTUALITÁSA ÉS AZ OROSZ POSZTMODERN JELENSÉGEK

A Szovjetunió széthullása után szinte lehetetlen felmérni azokat a szellemi távlatokat, melyek alapján feltételezhető lenne bármiféle határozott kontúrokkal rendelkező, egységesnek mutatkozó kultúrkoncepció. A társadalmi berendezkedés és az ideológiai rendszer viharos változásai megrendítették a kultúra még megmaradt védőbástyáit, az egyébként is megosztott orosz értelmiség elvesztette biztonságosnak vélt tájékozódási pontjait, civilizációs identitásának megőrzése több szinten is veszélyeztetetté vált. Ebben a zavaros eszmetörténeti helyzetben még a Kelet-Nyugat dilemma is más tartalommal telítődik, mint ahogyan az a kulturális tudatba eddig beépülni látszott. Több megközelítésben felváltja az Észak – Dél kettősség, mint a fejlett, illetve elmaradott, perifériku világ metaforája, majd ez is szertefoszlik a globalizált világ sokpólusú modelljében. Krasztev Péter Boris Groys egyik tanulmányára reagálva írja: „A hierarchikus rend felbomlása utáni, vagyis a posztmodern gondolati közegben minden szöveg, információ, kijelentés stb., de még az egyes tudományágak tapasztalata is teljesen egyenrangú. A szöveghez ezért is nem lehet 'kulcsot', megfejtési stratégiát mellékelni. A körülöttünk lévő 'szellemi teret' a problémákról szóló dialógusok és monológok polifóniája (porsztmodern szóhasználattal) 'diskurzusok' töltik be.”

A „posztszovjet” korszak művésznemzedékének többsége tudatosan távol tartja magát az orosz irodalom és kultúra klasszikus paradigmáitól, a moralizálástól csakúgy, mint egy meghatározott ideológia képviseletétől. Az orosz posztmodern írói nyugat-európai kortársaikhoz hasonlóan, műfajilag gyakran behatárolhatatlan írásaikban, nyílt vagy rejtett utalásrendszerükben, parafrázisokkal tűzdelt mítosz-romboló szövegeikben magát az „orosz eszmét” is dekonstruálják. M. Epstejn Venedikt Jerofejev kultuszregényével, a „Moszkva–Petuskival” kapcsolatban a posztmodern távlatait is felvázolja: „Láthatólag már közeleg a ’posztmodern’ kor végkimenetele, amely azt jelezte, hogy a XX. század elfáradt önmagától. A század ünnepélyesen a fényes jövő felé nyitott – és az emberiség összes elmúlt korszakának paródiájával zárul. Most pedig a század unalmas önismétlések és gúnyolódó idézetek formájában kiveti mindazt önmagából, amit elképzelhetetlen méretű eszmei mámorában sikerült gyorsan bekebeleznie. Jerofejevet parafrazálva azt lehet mondani, hogy minden századnak megvan a maga fizikai, szellemi és misztikus szintje – és most ennek a századnak minden szinten totális hányingere van önmagától, különösen a világ azon nevezetes, egyhatod részén, amely az évszázados ivászattól másoknál jobban szenvedett. Kiveti

magából a bekebelezett területeket, a természet beszennyezett darabjait, az alapító atyák megsavanyodott eszméit – és most mindaz, ami annyira lelkesítő és mámorító volt, hideg okádéktömeggel önti el a korábbi lakoma helyszínét."[1]

Az ezredvég művészei közül Viktor Jerofejev provokatív írásaiban és szépirodalmi munkásságában a nyugati posztmodern mintáit követve számol le a 70–80-as évek irodalmának kiüresedett sablonjaival, igénytelen stílusával. A „Halotti beszéd a szovjet irodalom felett" és „A romlás orosz virágai" című esszéi már annak a másik generációnak a kultúrafelfogását képviselik, akik – gyakran botrányos vitákba keveredve – szakítanak az orosz irodalom „erkölcsnemesítő erejének" eszméjétől megválni képtelen értelmiséggel. Radikálisan leszámolnak az utópisztikus álmokat szövögető, vagy apokaliptikus látomások gyötörte elődeik örökségével – Oroszország sorskérdéseit a hagyományos kulturális sztereotípiákat megkérdőjelezve saját, szuverén vízióikban fogalmazzák meg.

[1] M. Epstejn. A posztmodern és Oroszország. Európa, Bp., 2001. 278–279.

SZILÁGYI ÁKOS
EX ORIENTE POST!

Aki szabad szemmel, a modern ideológiák pólyái és kötései nélkül tekint ma Oroszországra, az, ha többet nem is fog látni talán a világból, mint rendesen, de *élesebben* láthatja majd, *ami a világ* vagy *amivé valóban van.* Ismétlem: nem Oroszországot láthatja élesebben, hanem a világot, ahogy Oroszországban – à la russe – *ténnyé,* azazhogy elektronikus pénzzé, képpé, számmá változik át, ahogy megdermed a képernyő vibráló kékjében és a globális tömegkultúra, a virtuális valóság semmitől nem béklyózott képzelet játékaiban túlvilági életre kel. Azt hiszem, nincs ma posztmodernebb, azaz *sikeresekben szimulált* ország Európában Oroszországnál. *Ex oriente post!*

„Nincs ország ugyanis, amely modern ipari termelés, erős adószedő és rendfenntartó állam *híján*, pusztán a „repülő pénzpiac" és a szintén repülő „reálidő" (értsd: televíziós képidő) globális rendje kegyelméből éveken át fönnállhatna bárhol a nyugati világban. A Patyomkin-falvak, a homlokzatok és kirakatok Oroszországának nagy kulturális tradíciója megkönnyítette persze a posztmodern szimulációk kiteljesülését. Oroszországban 1987-től mindmáig szinte minden, ami látható – szimuláció, kivéve a szimuláció apparátusát, amely viszont láthatatlan. Szimulált volt a forradalom és/vagy ellenforradalom, a puccs és az ellenpuccs, szimulált a restauráció, a polgárháború, a privatizáció, a stabilizálás, a korrupció- és maffiaellenes harc, szimulált a szeparatizmus (talán az egy Csecsenföld kivételével), szimulált a magántulajdon, piac, kapitalizmus, szimulált a parlamentarizmus, a plurális demokrácia és az ezeket fenyegető „fasiszta", „vörös" és „vörös-barna" veszély, szimulált a többpárti választás, az elnökválasztás és még sok minden más. Ami nem szimulált – Oroszország modern időkben is példátlan méretű és ütemű gazdasági hanyatlása, involúciója, decivilizálódása, archaizálódása; a posztmodern pénztermelés és az archaikus naturális gazdálkodás kettőssége; a Gazprom, a Szibnyefty, az Egységes Energetikai Rendszer Oroszországa; a nukleáris arzenál; a kleptokratikus-kriminális-korrupcionista klánok berendezkedése az államban; a korporatív jellegű társadalom – nos, az mind-mind kimarad a képből, megreked az értelmiségi fecsegés és fantaziálás színterein, pár száz vagy pár ezer példányban megjelenő szakmai folyóiratok hasábjain, konferenciatermek zárt falai között. Ha ugyan a tényfeltáró és szókimondó szakmai jelentések, prognózisok, közvélemény-kutatások maguk is nem válnak tüstént a médiapiac kelendő árucikkeivé és az összefüggéseikből kiszakított vagy eleve a médiapiacra termelt katasztrofista vagy éppen ultraoptimista prognózisok, szellemes bizonyítások, vakmerő következtetések pedig a szimuláció díszítőelemeivé, aláfestő zenéjévé, hatáselemeivé.

A vallási világállapot mítoszait felváltó modern ideológiák „puha" valóságát, ingatag és kikezdhető világrendjét a posztmodernitás „kemény" valósága: a kikezdhetetlen „tényekkel" – pénzzel, számokkal és technikai képekkel – operáló technológiai apparátusok rendteremtő és rendfenntartó tevékenysége váltotta fel. A hatalom meggyöngült modern – karizmatikus, tradicionális, racionális – legitimációját a *pénzlegitimáció és a telelegitimáció* új, posztmodern típusai támasztják alá, s ahol kell, helyettesítik is. *Legitim az állam, amely uralkodik a pénzfolyam és a képfolyam fölött, amelynek legfontosabb mediációját a pénz és a kép, sőt, a pénz-kép és kép-pénz alkotja.* Az új mediációk nem pusztán felváltják a régieket, hanem a maguk logikája és természete szerint újra is fogalmazzák, fel is használják őket, *egyszóval a régi közvetítéseket is ők közvetítik.*

Megkönnyítette a posztmodernitás győzelmét Oroszországban az orosz történelem különös „talaja" – a talajtalanság is. Oroszországban ugyanis az állam kezdetektől fogva „két talajon" – pontosabban: két „talaj" között – állt, úgyszólván örök terpeszállásban: a „nagy társadalmat" szervező, átfogó, átható, működtető és mindig erőszakos *modernizáló állam* „talaján" és az állam alatti, államon kívüli, gyakran államellenes vagy államidegen, *archaizáló népi-lokális közösségek* „talaján", ami aztán folytonos *történelmi-kulturális talajszakadások* („szkizmák", „szmuták", „buntok", „forradalmak", „olvadások", az állam váratlan meggyengülését és gyakran eltűnését előidéző és követő káoszok) formájában rendítette meg és/vagy döntötte romba a birodalmi Oroszországot. Csakhogy a globális pénzpiac és a globális képi információs folyam *dologi rendje* szempontjából éppenhogy előnyös ez a „talajtalan talaj". Épp ezért léphetett rá először Kelet-Európában az állam – a pénz és az elektronikus kép *légből kapott talajára* ugyanis –, amely egy és oszthatatlan, de amelynek egységét és oszthatatlanságát már nem vallási hitek és rögeszmék, s nem is politikai eszmék és jogi kényszerek teremtik meg. A pénz globális rendje megvan mindenféle szellemi igazolás és személyes vagy kollektív hőstett nélkül is. Az állam tehát anélkül is fennállhat, hogy a társadalomban *saját* talaja vagy alapja lenne, sőt anélkül is, hogy biztosítaná a társadalom kulturális és gazdasági újratermeléséhez szükséges jogi, szociális, politikai feltételeket. Minthogy a pénztermelésen és a képtermelésen kívül minden más termelés anakronizmus, e két előbbi pedig elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással (mind technológiai, mind pedig üzleti értelemben), az orosz állam ma mindenekelőtt úgy írható le mint *pénztermelő és képtermelő* állam. Hogy a pénz és a kép hatalma elégséges alap lehet a „nagy egész", a „nagy társadalom" rendjének, békéjének, elemi működésének fenntartásához, azt éppen Oroszország példája mutatja. Legalábbis az utóbbi tíz évben, amely Kelet-Európában a – *történelmi ésszel fölfoghatatlanul szelíden lezajló* – politikai változások ellenére egyáltalán nem rendítette meg a világot. Sőt, bizonyos értelemben éppen azért vált

lehetségessé, mert a történelmi világrengések ideje már elmúlt, mert a szükségessé és lehetségessé vált változásokhoz az eliteknek elég volt szimulálni – a történelem *elektronikus képével* helyettesíteni – mindazt, amit a modernitásban „egy az egyben" megvalósítottak, belevéstek mintegy a húsvér emberek valóságos életébe, ahogy Kafka *Fegyencgyarmatán* vési bele az elítéltek bőrébe és húsába az ítéletet a kivégzőgép. Oroszország ugyanis fennáll, nem hullott darabjaira, sőt, stabilan áll fönn. Éppen azért, mert ezt a stabilitást nem a gazdaság és nem a politika, hanem közvetlenül a pénz és az elektronikus kép konstituálja, s még az egyre mélyülő gazdasági és politikai-hatalmi válságok szennyvizét is le lehet vezetni az „égi csatornákon". Egyelőre legalábbis. A társadalomban szinte teljesen talajtalan mai orosz államot nem ingatja meg sem az államügyekkel szemben hagyományos népi közöny, sem a lokalizmus, a regionális szeparatizmus, sem az uralkodó klánok hatalmi torzsalkodása, sem a belső és külső államadósság feltartóztathatatlan növekedése, sem a szociális elosztó rendszer összeomlása, sem a bérek és fizetések ki nem fizetése nyomán fel-felcsapó társadalmi elégedetlenség visszatérő hulláma – éhségsztrájkok, bányászsztrájkok, vasúti blokádok, utcai tüntetések és éhségmenetek. Persze, ha az állam bármi okból és bármely területen túl fog menni e pénzvilág és képvilág megalapozta rend határán, vagy mert rákényszerül erre, vagy mert feltámadt régi reflexei túllendítik rajta, s megkísérli a hagyományosan (és persze viszonylagosan) tagolatlan és megformálatlan társadalmat állami mederbe terelni, megerőszakolni, „civilizálni", stb., akkor újból előállhat a modernitásra jellemző meghasonlás, és az állam posztmodern – vagyis légből kapott és levegőre alapozott – virtuális stabilitása véget érhet. Ennek valószínűsége azonban mindaddig igen csekély, amíg egy globális pénzügyi válság vagy média-összeomlás a posztmodernitás kikezdhetetlennek látszó világrendjét meg nem kérdőjelezi a világban.

ALEKSZANDR AHIEZER
OROSZORSZÁG: MEGOSZTOTT CIVILIZÁCIÓ

1. A „raszkol" – Oroszország legfontosabb szociokulturális kategóriája

[…]A sajátszerűség problémája a maga történetileg kialakult formájában egyszersmind a duális oppozíció két pólusa, az ország fejlődéslehetőségeinek két variánsa között őrlődő értelmiség öntudatának problémája. Az egyik nézet hívei, azok, akik lehetségesnek és szükségesnek tartották az európai fejlődésmodellre való áttérést, az idealizált Nyugat-képből merítettek ösztönzést,

ellenfeleik viszont az idealizált orosz múltra támaszkodtak: „Oroszország külön világ" – jelentette ki a történész M. Ny. Pogogyin 1827-ben.

Soha ilyen fontos nem volt, mint most, hogy megértsük ezt a világot, mindennapi szintjével egyetemben. (Elég csak azt felidéznünk, miként próbáltak a szlavofilok parasztruhába bújni, szakállt növesztem stb.) Különösen élesen vetődik fel Oroszország sajátszerűségének problémája a kapitalizmusra való áttérés korszakában. Igen jellemző ezzel összefüggésben az ország iparosítását szorgalmazó Sz. Ju. Vitte pénzügyminiszter álláspontjának változása. 1897-ben elutasította az Oroszország kivételességére és sajátszerűségére vonatkozó nézeteket, és úgy vélte, hogy vannak világszerte érvényes általános törvényszerűségek: „Oroszországban most ugyanaz történik, mint ami annak idején Nyugaton: áttérünk a kapitalista rendre... Oroszországnak végre kell hajtania ezt az áttérést. Ez abszolút, egyetemes törvény." V. K. Pleve viszont, aki ekkor a belügyminiszter helyettese volt, úgy vélte: „Oroszországnak megvan a maga külön történelme és speciális rendszere", „nem terheli sem a tőke súlya, sem a burzsoázia, sem a rendek harca."

A szocializmusért harcoló bolsevikok tagadták Oroszország sajátszerűségét: a Nyugattal egylényegű, bár tőle fejlődésben elmaradt országnak tartották. Ez az eszme rendkívül nagy hatást gyakorolt az egész bolsevik irodalomra, és a szovjethatalom alatt állami ideológiai kontroll alá került társadalomtudományra. A társadalomtudományokat még ma is áthatja az a gondolat, amely szerint az ország már régóta a szokásos kapitalista úton haladt, ebből korábban a szocialista forradalom elkerülhetetlenségére következtettek, most viszont a kapitalista útra való közvetlen visszatérés szükségszerűségére. Ez az immár paranoiás eszme súlyos csapást mért a történettudományra, egyoldalú előfeltevéseket teremtett a reformelképzelések elméletéhez és gyakorlatához. „Szomorú sors vár azokra az igazi tudósokra, akik nem osztják azt a véleményt, hogy az orosz kapitalizmus, szintjét és típusát tekintve, nem különbözik a nyugat-európaitól." A sajátszerűséget, ha elismerték egyáltalán, úgy kezelték, mint ami eltűnik a kapitalizmus és a munkásmozgalom nyomására. Trockij úgy vélte, hogy „a mi forradalmunk (1905) kiirtotta »sajátszerűségünket«. Azt igazolta, hogy történelmünk nem teremtett számunkra kivételes törvényeket."[7] Az elmaradottsággal azonosítható sajátszerűség felszámolását az új rend feladataként tartották számon. Oroszország sajátszerűségének eszméje ugyanakkor a bolsevik ideológiában paradox módon, egyfajta ideális társadalomként jelent meg, amely megmutatja az emberiségnek a legmagasabbrendű igazságossághoz vezető utat. A bol-sevizmusban ily módon egészen meglepő módon kapcsolódott össze a két, egymással összeegyeztethetetlen, egymást összeroppantó elképzelés Oroszország sajátszerűségéről.

A bolsevizmus összeomlása egyaránt aktivizálta azokat, akik a sajátszerűség jelentőségét az archaikus alapelven történő etnikai újjászületéséért vívott harccal azonosították, és azokat, akik ezt tagadták,

miközben azzal érveltek, hogy Oroszország számára elkerülhetetlen és szükségszerű a liberális út választása/Szélsőséges változataiban mindkét nézőpont fennhéjázástól és titanizmustól duzzadt: az a hit feszítette, hogy Oroszország meg tudja mutatni a világnak a fejődés útját, egy csapásra valóra tudja váltani a legmagasabbrendű eszményeket és értékeket.

Egy ország tényleges specifikumának értékelése módszertani nehézségbe ütközik. A sajátszerűség a társadalmi élet, a kultúra, a szociális viszonyok legkülönfélébb szintjein, legkülönfélébb aspektusaiban kereshető, beleértve a ruhaszabást és az antropológiai vonásokat, miközben persze megkülönböztetett érdeklődésre tart számot a legabsztraktabb formában kifejezhető specifikum. Más szóval, egy ország vagy nép specifikumát világtörténelmi léptékben és kontextusban érdemes vizsgálni. Ezt a perspektívát a tudomány azon analitikus képességeinek kifejlesztése eredményezheti, amelyek révén a világtörténelmen belül elkülöníthetők a legfontosabb formák, kidolgozható a történelmi folyamat szakaszainak tipológiája, méghozzá a tényleges tagolódás mechanizmusának, egyszersmind a történelmi folyamat egységének ismeretére alapozva. Ezt célozta azon társadalmi-gazdasági formációk tipológiája, amelyek dinamikájában a világtörténelem logikájának megtestesülését vélték felfedezni. E koncepció logikája azonban nem felelt meg a történettudomány által feltárt reáliáknak.

Ma azonban mind a történettudományban, mind a filozófiatörténetben a civilizációs megközelítés dominál. A civilizációkat a történelmi folyamat szakaszaiként, és egyúttal egymást átható formáiként lehet kezelni. Mindegyik civilizáció a világtörténelem egy fragmentuma. Az emberiség civilizációkra való tagolása az országok és népek specifikumára vonatkozó ismeretek konkretizálásának egy fokozata.

A civilizációkat különféle elvek alapján lehet osztályozni. Ezek közül az értékorientáció a legfontosabb, amely a társadalmi viszonyok, a kultúra és a társadalom összes szignifikáns paraméterének reprodukciójában válik láthatóvá. Az emberiség történelmében két alapvető értéktípust lehet elkülöníteni, ami arra utal, hogy két alapvető civilizáció, illetve szupercivilizáció létezik: a tradicionális és a liberális. Az elsőt a történetileg kialakult életformák reprodukciójára irányuló tömeges szándék dominanciája jellemzi, továbbá az a törekvés, hogy megőrizzék a társadalmi (egyebek közt gazdasági) hatékonyság elért szintjét, azt a képességet, amelynek révén a társadalom az entrópikus folyamatok ellenére is, – Toynbee kifejezésével élve – „a történelem kihívása” ellenére is újratermeli önmagát, szubkultúráját, viszonyait. A legmagasabbrendű érték itt egy bizonyos statikus ideál megőrzése és állandó valóra váltása. Ezzel szemben a liberális civilizáció, amely az őt megelőző tradicionális civilizáció belső ellentmondásainak kiéleződése következtében jött létre, arra törekszik, hogy fokozza a reprodukciós tevékenység hatékonyságát, és biztosítsa a

konstruktív fejlődést, s a kulturális és szociális progressziót, az alkotást emelje legmagasabbrendű értékké. Ennek során öncéllá válik a reflexió, azaz a szubjektum azon ideális, egyszersmind gyakorlati képességének fejlesztése, hogy önmagát, funkcióit a megismerés és tökéletesítés tárgyává tegye. A tradicionális civilizáción belül a személyiség arra törekszik, hogy teljes mértékben feloldódjék az egészben, egyfajta alig reflektált lélekközösségben (szobornoszty), míg a liberális civilizáció a személyiség fejlődését, szabadságát teszi meg legfőbb értékké. Hasonlóságuk és lényegi különbségeik elemzésével metodológiai alap teremthető az országok és népek specifikumának föltárásához, amihez meg kell értenünk civilizációs hovatartozásukat. Oroszország esetében viszont mindezt nem könnyű elvégezni. Oroszországot egyszerre jellemzik egyfelől igen világos tradicionális civilizációs jegyek (a történetileg kialakult viszonyok reprodukálására orientált közösségiség, kollektivizmus, obscsina-szellem, ami összeegyeztethetetlen az emberi tevékenység hatékonyságának növelésével), másfelől liberális civilizációs jegyek (például a liberális mozgalom megléte, beleértve a liberális kormányok hatalomra jutását 1917 februárjában és 1991 augusztusában; a tevékenység hatékonyságának növelése iránti igény stb.). Ezek alapján arra lehet következtetni, hogy az orosz történelem legfontosabb tényezője a tradicionális és liberális civilizációk közötti mozgás.

Amikor azt a kérdést vizsgálják, hogy hol a helye Oroszországnak a világban, a világtörténelemben, rendszerint a Kelet-Nyugat duális oppozícióból indulnak ki. Ma azonban, amikor a földrajzi értelemben vett keleten egyre növekvő mértékben bontakoznak ki a nyugati liberális értékeket, ez a dichotómia igen elavultnak tűnik a hasonló jellegű problémák megoldására. Az orosz történetem specifikuma véleményem szerint az, hogy az ország, különösen, mióta a modernizáció útjára lépett, túlhaladt a tradicionalizmuson. Ennek ellenére azonban nem lett belőle liberális típusú ország. „Megrekedt" az alapvető – a liberális és a tradicionális – szupercivilizációk között, és specifikuma éppen ebben a civilizációs rangra emelkedett köztes társadalmi állapotban rejlik. E specifikum lényege nem a puszta tény, hogy egyetlen országtestben mindkét civilizáció elemei jelen vannak (a liberális civilizáció megszületése óta ez mindenféle társadalomban megfigyelhető), hanem az az egészen sajátos relációtípus, amelyet ezek az orosz kultúrában és társadalmi viszonyokban megjelenő civilizációk alkotnak. Ez a relációtípus Oroszországban nem más, mint a raszkol, a szakadás: s Oroszország specifikumának a velejét is épp ez a raszkol, ez a civilizációs szakadás képezi.

2. A civilizációs szakadás lényege

A raszkol összetett jelenség: különféle tudományok fogalmaiban lehet leírni, definiálni, magyarázni. Első megközelítésben a társadalmon belüli, például a társadalom és az állam közötti kommunikációs szakadásként értelmezhető. Nyilvánvaló, hogy ha a hatalom szava, döntései nem jutnak el a végrehajtókhoz, óhatatlanul megnő a társadalmon belüli viszonyok széthullásának veszélye. Ez történhet a szellemi és hatalomgyakorló elit, a nép és a hatalom, a nép és az értelmiség között, tehát egyrészről azok között, akik minden eszközzel arra törekszenek, hogy elhárítsák a viszonyok ki-egyensúlyozottságának legapróbb sérülését is, másrészről azok között, akik megpróbálnak kilépni az archaikus közösségi forma (szoobscsesztvo), például az obscsina keretei közül, s igyekeznek más életformákat, más erkölcsi-szellemi életelveket keresni. Minden egyes személyiségre kiterjedő szakadás következhet be a tudat és az öntudat között, fokozva a gondolkodás diszkrepanciáját, ami kétértelművé teszi az interpretáció tartalmát, a meghozandó döntéseket.

A civilizációs szakadás legfontosabb megnyilvánulási formája az, hogy amikor az egyik csoport modernizációs értékorientációja megerősödik, a másik csoport erre egy ezzel ellentétes, antimodernizációs értékorientáció aktivizálásával válaszol. Ördögi kör alakul ki: az egyik póluson végbemenő aktivizálódás a másik pólus ellentétes töltésű erőinek aktivizálódását is kiváltja. E szakadás specifikuma az, hogy a válaszreakció az eredeti impulzust jelentősen meghaladó energiapotenciállal rendelkezhet. Ez viszont megsemmisítheti a lényegi változásokért, reformokért küzdő szociokulturális erőket. Az oroszországi reformok átcsapása ellenreformba, gyakorta teremtett tragikus helyzeteket az orosz történelemben.

A raszkol összetett és többsíkú jellegének leírásához több tudomány fogalmi apparátusára, nem utolsósorban kulturológiai kategóriákra van szükség. Az interpretáció, a döntéshozatal az „inverzió-mediáció" oppozíciójának keretei között történik. A raszkol, a szakadás akkor következik be, ha domináns helyzetbe kerül az inverzió, az inverziós típusú gondolkodás. Az inverzió kész gondolati eredményekkel, korábban felhalmozott, „jó–rossz", „igaz–hamis", „mi–ők" stb. típusú duális oppozíciókba, oppozíciós rendszerbe szervezett kulturális tapasztalattal operál. Az inverzió egy bizonyos jelenség értelmét az oppozíció egyik pólusáról az ellentétes pólusra történő logikai ugrással igyekszik föltárni. Ez a logikai művelet bármely kultúra bármely fejlődési stádiumában jelen lehet. A kérdés az, milyen funkciót tölt be ez a forma a rendkívül összetett, létfontosságú problémák megoldásakor. Az, hogy a komplex problémák megoldása során alkalmazott inverzió mennyire elburjánzott az orosz közgondolkodásban, már nemcsak a szakemberek számára közhely. Az inverzió nem más, mint az

interpretáció és döntéselőkészítési folyamat során tanúsított hajlam a szélsőségek iránt, közöny és érdektelenség a mértéktartás iránt és kritikátlan viszony a történetileg kialakult, tömegével reprodukált sztereotípiákkal szemben. I. Pavlov akadémikus szerint „végtelenül általános tézisekkel dolgozunk, nem akarunk tudomást venni sem mértékről, sem számról. Azt tekintjük érdemnek, ha a végső határig hajszolunk mindent, anélkül, hogy bármilyen körülménnyel számolnánk. Ez a mi legalapvetőbb tulajdonságunk." Hasonlóképpen vélekedik számos író és filozófus is. Egész életünket ez az inverziós gondolkodásmód hatja át. Óhatatlanul fölmerül a kérdés: valóban nincs köztes reagálási mód a két szélsőség – a másik főbeverése és a teljes meghátrálás – között? Ez a döntéshozatali mód tehát eleve végletesen leegyszerűsített; működtetéséhez emocionális erőfeszítés szükséges, a megoldás robbanásszerűen tör elő annak következtében, hogy a duális oppozíció ellentett pólusához fordulunk.

Az inverzió mint logikai gondolkodási forma a kultúrával együtt keletkezik. Megjelenését nem a raszkol idézi elő, csupán domináns gondolkodási formaként való fönnmaradásához járul hozzá, mivel a komplex jelenségek leegyszerűsített, az egyik végletről a másikra váltó interpretációját serkenti. Az inverzió dominanciája azt jelenti, hogy egyszersmind háttérbe szorul a másik gondolkodási forma: a mediáció. Az inverzióval ellentétben a mediáció olyan interpretációs aktus, ahol a releváns jelentés történetileg kialakult jelentések kölcsönös egymásba hatolása és új, a korábban felhalmozott kulturális tartalomtól eltérő eredmény kimunkálása révén formálódik, a kultúra olyan új elemeként, amely végül új duális oppozícióba tagozódik be. A mediáció az inverzióval ellentétben nem emocionális, hanem intellektuális erőfeszítést igényel, amely lehet tartós, megszakítás nélküli, s magában foglalhatja a felhalmozott történeti tapasztalat kritikáját. A raszkol korlátozza a mediáció lehetőségét, összeroppantja mechanizmusát, miközben az új, a sztereotiptól eltérő megoldások keresése helyett már kialakult jelentésekkel operál, ami a komplex problémaláncolatot egyfajta zárt körbenforgássá változtatja.

A raszkol tehát a duális oppozíció egymástól távol tartott, ambivalenciájuktól megfosztott pólusainak szisztematikus és stabil szembenállásaként értelmezhető, ahol a komplex döntéshozatal, az interpretáció – a mediáció rovására – kizárólag inverzión alapul.

A raszkol leírható a társadalom mint entrópikus folyamatoknak alávetetett jelenség elemzésére használt nyelven is. A társadalomban szakadatlan dezorganizáció folyik, azaz egyre több hibával zajlik a kultúraközvetítés, felmorzsolódnak a kialakult viszonyok, a szervezett formák, szétzilálódik az államiság, megrekednek az reprodukációs folyamatok, csökken a tevékenység hatékonysága, megindul az erkölcsi bomlás. Ennek ellenére, ha a társadalom létezik, időben megőrzi magát, ez azt jelenti, hogy elegendő antientropikus potenciállal, azaz tömeges újratermelő képességgel rendelke-

zik az entrópikus folyamatok neutralizálására, az állandóan fenyegető társadalmi bomlás kivédésére, a különböző veszélyek semlegesítésére, a történelem kihívásainak hatékony megválaszolására. A raszkol olyan szituációban következik be, amikor a társadalom közvetlenül annál a határnál meg tudja állítani az entrópikus folyamatot, amelyet átlépve rázúdulna az elháríthatatlan dezorganizáció lavinája, a lokalizmus katasztrófája, az egymást tönkretevő, széthulló részek áradata.

A raszkol leírható a konfliktuselmélet nyelvén is. A szociokulturális konfliktusok egy bizonyos közös alap elfogadása mellett keletkeznek: a munkások és vállalkozók harcának közös alapja lehet például a magánvállalkozói rendszer elismerése; a különböző hatalmi ágak rivalizálása – például a parlament és az elnök közötti harc – a demokratikus elvek, a történetileg kialakult állam, a piac stb. elfogadásán alapulhat. Amikor azonban bekövetkezik a raszkol, ez a küzdelem a legmélyebben fekvő civilizációs elvekig terjedően megosztja a társadalmat. Oroszországban például 1917 előtt a munkások és a vállalkozók közötti harc teljes egészében megsemmisítette a magánvállalkozói rendszert, azaz a tradicionalizmus legyőzte a kapitalizmust, a liberalizmust. A hatalmi ágak összeütközése mögött ténylegesen is meghúzódhat az államiság mint olyan lerombolására irányuló tömeges törekvés (a Gorbacsov elleni harc például a szovjet állam összeomlásával zárult le stb.). Nemrégiben tanúi lehettünk annak, hogy a hatalmi eliten belüli, a kialakult rend bázisán dúló csata nem pusztán személyek, sőt hatalmi ágak között folyt, hanem az államellenes erők és az állam közt, a tét pedig az volt, hogy a tradicionalizmus vagy a liberalizmus dominanciája felé vezető utat válasszák-e; a harc tehát szupercivilizációk között zajlott. Olyan mélyen fekvő szakadásról van szó, amely nem vizsgálható a nyugati konfliktuselmélet keretei között. Nyugaton ugyanis egy közös liberális alapzaton, egy kialakult kultúra talaján zajlanak a konfliktusok. A raszkol, a civilizációs szakadás meghaladásához tehát olyan kulturális alapot kell teremteni, amely a konfliktusban álló összes főszereplő számára elfogadható. Ez pedig összehasonlíthatatlanul bonyolultabb feladat.

A raszkol leírható továbbá a szemiotika nyelvén is. Egy megosztott társadalomban kétféle jelentésrendszer, kétféle nyelv alakul ki, szétesik az egységes kulturális jelentésmező. Az egymástól elválasztott részek közötti kölcsönös megértés, kölcsönös interpretáció korlátozott jellegű, nem elegendő a közösen végzendő, hatékony reprodukciós tevékenységhez. Ez a körülmény különösen szembetűnő történelmi korszakváltások idején, például reformkorszakokban. Ekkor válik láthatóvá, hogy a reformátorok nem képesek arra, hogy a társadalom jelentős részével megértessék eszméiket, az életmód globális megváltoztatására irányuló programjukat. így viszont nem alakul ki a javasolt reformok tényleges szubjektuma. Az 1861-es reform kudarcát például - amely reform végeredményben azzal zárult le, hogy a

jobbágyrendszert korábban ismeretlen méretekben állították vissza a szovjethatalom idején – a „zemlja" [„föld" – az ország és annak népe] fogalom ellentétes értelmezésének következményeként lehet leírni: a hatalom az „ország" fogalmát a birtoklás, tulajdon tárgyaként, egyszersmind a földműves munka feltételeként értelmezte, s az így értelmezett „ország" reformátorok végrehajtotta adminisztratív felosztásától függött a mezőgazdaság hatékonyságának meghatározott mértékű fokozódása. A parasztok viszont ezt az „országot" szinkretikus értelemben fogták föl, az igazság szinonimájaként, helyreállításaként az ősi igazságos rendnek, amely számukra nem csupán általában a földmagántulajdon eltörléséből következett, hanem az „elöljárók", azaz az államiság mint olyan likvidálásából is.

Az „ország" szó eltérő értelmezése valójában csupán egyike a megosztott társadalmat szétforgácsoló két szemiotikái rendszer megjelenési formáinak. A most folyó reform a „piac" szó különféle értelmezéseivel szembesül. Egyesek számára a piac egyet jelent a kialakult életmód gyökeres megváltoztatásával, amely megköveteli a vállalkozásra, a magángazdálkodói tevékenységre stb. való teljes körű áttérést. Mások számára viszont a piac a bőség szinonimája, azt jelenti, hogy valakik -minden bizonnyal az „elöljárók" – újra meg újra roskadásig feltöltik az üzletek polcait. És ez nem két szó, hanem két szemiotikái rendszer a megosztott társadalomban. A reform fő akadálya talán éppen az, hogy e két rendszer alig-alig lép érintkezésbe egymással.

Minden népnek „meg kell tanulnia, hogy saját szemével lássa a világot, hogy váratlan aspektusból közelítse meg, hogy eredeti módon hasson rá". Ez a „váratlan" és „eredeti" aspektus Oroszország esetében nem merül ki a raszkollal, azt azonban bizton állíthatjuk, hogy az ország történelmének bizonyos szakaszaiban és jelenlegi körülményei közt a raszkol éppenséggel ezen eredetiség fókuszát képezi és számos társadalmi jelenség magyarázóelvéül szolgál. A raszkol az egész élettevékenység fókusza, a harc tétje, s ugyanakkor a környezet olyan eleme, amelyhez a társadalom alkalmazkodik. Mélyen fekvő civilizációs funkciója a szociokulturális élet centrumává avatja, minden társadalmi jelenséget egy bizonyos árnyalatúvá színez. A raszkolnak számos megjelenési formája és következménye van. Ezek összességéből olyan kivételes világtörténelmi jelenség jön létre, amely lehetővé teszi, hogy öntörvényű orosz történelemről beszélhessünk. A raszkol a társadalmat tömegesen megtámadó patologikus jelenségként szerepel összes leírásában. Metaforikusán fogalmazva a raszkol egy szakadatlan dezorganizálódást generáló gépezet, ez a dezorganizálódás pedig lavinaszerű, visszafordíthatatlan széteséssel fenyegeti a „megrekedt" társadalmat. Ezért is fontos, hogy a raszkol a társadalom, a társadalmi múlt és jelen megismerésének fókuszává váljon. […]

Kiss Ilona fordítása

ALEKSZANDR PANARIN
OROSZORSZÁG A VILÁGTÖRTÉNELEM CIKLUSAIBAN

I. fejezet
A Kelet és Nyugat: földrajzi pólusok és történelmi ciklusok

A Nyugatnak a hidegháborúban aratott győzelmét a liberális ideológia hívei alighanem úgy értelmezték, hogy a Keletnek vége, azaz elhárult az utolsó akadály is a világ végleges nyugatosításának útjából. A Kelet mint világtörténelmi és kulturális jelenség ellen elkövetett merényletnek még soha nem volt ennyire átfogó és nyilvánvaló jellege. A világ minden országában nyugati modernizátor-misszionáriusok buzgólkodnak, akik a helyi hatalmi és értelmiségi elitet igazítják el abban, hogyan számoljanak le minél gyorsabban a hagyományos keleti mentalitással, és hogyan korszerűsítsék a népeket és a kontinenseket. Mindez a „nyitott társadalom" jelszavával zajlik. Ez utóbbi határok nélküli, sajátos, kulturális és nemzeti identitás nélküli világot jelent, híján az olyan „archaikus" erényeknek, mint a hazaszeretet, a patriotizmus, a nacionalizmus.

Emellett ugyanakkor magától értetődőnek tekintik, hogy kifejezetten a nem-nyugati világnak kell megszabadulnia az identitásától, teljesen szabaddá tennie az utat a külső befolyás előtt, leszámolnia a nemzeti szuverenitás és államiság „kimérájával". Ami pedig a Nyugatot illeti, ez esetben nem a létező sajátos kulturális világok egyikeként lép fel, hanem mint maga a megtestesült „általános emberi", amelynek olyan „neutrális" ismérvei vannak, mint a teljes racionalitás, az általános emberi érdek, az emberi jogok és így tovább. Egyszóval a liberális ideológia úgy viselkedik, minthogyha a nyugati liberalizmus, scientizmus és gazdaságközpontúság specifikus, kulturális-civilizációs meghatározottságának felismerésével kapcsolatos új kulturológiai eredmények egyáltalán nem is léteznének.

Egyébiránt pontosan így viselkedett a kommunizmus is: „ünnepélyesen kinyilvánította", hogy minden nép, tekintet nélkül minden etnokonfesszionális és egyéb különbségre, eljut a kommunizmushoz, beígérte a nemzeti különbségek gyors eltűnését és a teljes társadalmi homogenitást. A kommunizmus és a liberalizmus - az európai felvilágosodás termékei - a kultúrák pluralizmusával szembeni megdöbbentő kulturológiai vakságukkal és türelmetlenségükkel tűnnek ki. A most győzedelmeskedett liberalizmus kész annak a munkának a bevégzésére, amit a kommunizmus vállalt magára: a világ totális homogenizálását a végrehajtott nyugatosítás formájában.

Ennek megalapozására a felvilágosodás korának naiv-naturalista módszerét alkalmazzák: a polgárt azonosítják a „természeti emberrel". […]

Az emberiség mint Keletre és Nyugatra osztott szociokulturális rendszer „kétféltekés" felépítésének rejtett ontológiai-antropológiai értelmére is fény derül. Az ókortól kezdve alakult ki az a speciális munkamegosztás, amelynek során a Nyugat az innovációs (köztük a szociális) technológiákat, a Kelet pedig az empírián túli, nem utilitárius, szellemi iniciatívákat szállította. Tekinthetjük-e csupán véletlennek azt a tényt, hogy valamennyi nagy világvallás Keleten, nem pedig Nyugaton született? A Nyugat és a Kelet közti különbségnek alighanem ugyanaz az értelme, mint az emberi agy bal és jobb féltekéje közti különbségnek. A világ nyugatosítása, egypólusúvá tétele ugyanaz, mint agyunk egytekéjűvé tétele, a jobboldali, a képi-intuíciós struktúrájától való megfosztása. Egyáltalán nem véletlenül fenyegette a mai nyugati civilizációt az „egydimenziós", az empírián túli, a lelki dimenzióját elvesztő ember átka. A Kelet világi státuszának leértékelődése és az onnan induló impulzusok gyengülése az egydimenziós tömegtársadalom egyetemes diadalával fenyeget.

A civilizáció világtörténete alig néhány ezer éves. Az említett „kétféltekésség" végigkíséri ezt a történetet. […]

Miközben a Nyugat óriási erőfeszítéseket tesz arra, hogy a Keletnek kárt okozzon, ez a nyugati gondolkodásnak, egyebek közt a stratégiai, geopolitikai gondolkodásnak a primitivizálódásával jár együtt, és ez nem véletlen. Éppen ezért létezik a világtörténelemben egy kelet-nyugati ciklusmechanizmus: a nyugati előretörés fázisa előbb vagy utóbb kifullad, és átadja a helyét a keleti kihívás inverziós fázisának és megfordítva. Az ilyen ciklus mechanizmusának valószínűleg antientropikus jelentősége van, mert megakadályozza, hogy az emberiség szociokulturális dinamikája végérvényesen kimerüljön. […]

A nyugatosítás folyamata ugyan realitás, de sajnos nem abban az értelemben, ahogy a „történelem végének" liberális hirdetői interpretálják. A nyugatosítás ugyanis nem annyira a Nyugathoz való sikeres alkalmazkodást jelenti a „felzárkóztató fejlődés" teljesített kritériumai szerint, mint inkább a nem-nyugati kultúrák organikus egységének szétrombolását, és a helyükön olyan szabályozatlan konglomerátumok megjelenését, amelyek a fejlett országok technológiai és társadalmi salakjának lerakóhelyévé válthanak.

Japán szerencsés kivétel lett. Ez az az eset, amikor a tanítvány túltesz a mesterein. […]

Az emberiségnek sürgősen meg kell találnia a fejlődés minőségileg új paradigmaját. Ebben a progresszió mai üdvöskéire apellálni aligha helytálló. Őket szinte mindennél jobban a status quo elégíti ki, ezért a kialakult tendenciák extrapolálása alapján építik jövőképüket. A „növekedés határainak" objektív mutatói szerint olyannyira megérett

minőségi fordulat kezdeményezése következésképpen nem tőlük fog kiindulni.

Ekként tehát ebben a kérdésben két metodológiai típus ütközik: a kalkulatív-pozitivista, amely érzéketlen a természet és a kultúra tragédiái iránt, valamint az ősi, eszkatológikus intuícióját őrző humánökológiai típus. Ha tehát a planetáris ökológiai és szociokulturális krízis idejére a Kelet totálisan nyugatosodna, akkor az emberiségnek nem maradna tartalék világrendező alternatívája. Ezért a történetfilozófiai gondolkodás a Nyugat és a nem-Nyugat megkülönböztetéséhez teljesen más álláspontból közelít, mint a növekedés és modernizáció elmélete. Valójában el kell különítenünk egymástól egyfelől azt a nem-Nyugatot, amely eladta a kulturális „elsőszülöttségét" a fejlődés egy tál lencséjéért, és elfogadta a prométheuszi társadalmak kisebbik partnerének státuszát, másfelől pedig azt, amelyben az igen gazdag kulturális örökséghez a progresszió mostohagyerekének számkivetett státusza társul.

A világtörténelem döntő kísérlete a csendes-óceáni medencében zajlik. Nem azért, mert itt ment végbe az ismert „gazdasági csoda", hanem azért, mert pontosan itt ütközik oly élesen és átfogóan a prosperáló, nyugatosodó Kelet a civilizációs eredetiségének tudatát és misszióját őrző Kelettel. Ez a választóvonal mindenekelőtt Japán és Kína között húzódik majd. Nem csak geopolitikai megfontolások alapján, hanem azért, mert összemérhető nagyságrendű csillagok egy és ugyanazon rendszeren belül nem férhetnek össze. Azon őrületes pusztítások után, amelyekbe az epigon liberalizáció Oroszországot vitte, Kínát ebbe a csapdába aligha sikerülhet becsalogatni. Kína valamilyen alternatív civilizációs és geopolitikai változatban fogja megteremteni a maga identitását. A kínai, az orosz és a hindu-buddhista civilizációk alighanem együtt fogják alkotni annak a nem-Nyugatnak a rendszerét, amelytől a Nyugat által a számára előnyös status quo védelmében demonstratívan elutasított új formációs kezdeményezés kiindul. Ez a formációs változás minden valószínűség szerint teljesen más kontextusban és más kritériumok szerint fog lezajlani, mint azok, amelyeket az európai formációs elméletek kínálnak. […]

Egészében véve azt feltételezhetjük, hogy a világtörténelemben *egy nagy* kelet-nyugati megaciklus működik. Az első formációs kezdeményezés a Keleté volt, ahol a korai – a sumer, az asszír-babilóniai és az egyiptomi – civilizációk létrejöttek. Ez volt a világtörténet fejlődésének kollektivista fázisa: a civilizáltságot ott az általánosnak az egyes, a kollektivista távlati céloknak az individuális típusú, rövid távú léteredmények feletti primátusa jelentette. A kollektivista fázis fejlődése a keleti államiság mindent bekebelező molochjának a megjelenésével éri el csúcspontját, mely a maga mérhetetlen súlyával elnyomott minden individuális-egyéni kezdeményezést.

Ez mutatta, hogy a történelemben hatalmas, „nyugati félteke”-típusú inverziós változás készül, mely előbb a görög, majd aztán a római korban öltött testet. Ez volt a nominalista-individualista elv revánsa. A nyugati típusú életberendezkedés alapelveit – a gazdasági és a hatalmi-állami szféra szétválasztását, a magántulajdon elvének megszilárdítását; a polgári társadalom és a republikánus-demokratikus politikai rendszer megjelenését; az alkotótevékenység induviduális-szerzői formáját a szellemi-művészeti szférában – már akkor kidolgozták.

Az individuális elv a Nyugat kulturális, geopolitikai, gazdasági és katonai revánsa volt Kelettel szemben. Az individuális elv elkülönülésének, autonomizációjának logikája az első időkben a heroikus formákban jelenik meg, aztán a polgári művészetek formájában, majd végül egy hihetetlenül kifinomult hedonizmus féktelenségével zárul. […]

Az európai középkor, az új formációs változás a Kelet soron következő revánsa-ként interpretálható – a nagy nyugat-keleti ciklus ókori fázisának inverzeként. […]

A modern kor az óriási világciklus nyugati fázisának új revánsa. A történelmi pillanatnak, amelynek a 2. és a 3. évezred fordulóján a tanúi vagyunk, az egyediségét az adja, hogy véget ér a modern kor – a megaciklus nyugati fázisa. […]

A jövőnek ebben az alternatív univerzumában kétségtelenül megvan a maga helye Oroszországnak is. Az orosz történelem ciklusai ugyanazt a váltakozást mutatják, mint a nyugat-keleti fázisok, csak a Kelet civilizációitól eltérően ez a váltakozás Oroszország belső, belülről alakuló sorsa. Oroszország központi helye a bolygónak, nemcsak geopolitikai, hanem történetfilozófiai értelemben is. Nemcsak a nyugat-keleti világtérségek, hanem a formációs idők is itt kapcsolódnak egymásba.

Hipotézisünknek megfelelően a formációs változások az emberiség heterogén nyugat-keleti struktúrájához kötődnek. Minden formációs változás vezérelv-váltás: a nyugatié keletire, vagy a keletié nyugatira. Az emberiség mindegyik „féltekéje” tartalmaz a vezérelveikben különböző nyugati és keleti impulzusokat is. A belső civilizációs folytonosságot a vezérelv stabilitása határozza meg. A világtörténelem egységét ugyanakkor előre meghatározza, hogy a váltakozó, az egyes nyugati vagy keleti fázisnak megfelelő vezérelv a másik oldalt is uralja - ugrásszerűen megerősödnek ott is az „idegen” elv követőinek pozíciói.

Oroszországban pedig, mint heterogén kelet-nyugati országban, a formációs váltások a lakosságot két, gyakorlatilag egyenlő erejű részre szakítják. Ezzel magyarázható az oroszországi reform- és forradalmi folyamatok kíméletlensége. Struktúráját tekintve Oroszország keleti ország, amelyben nem az individuális-nominális, hanem a közösségi elv dominál. Motivációiban azonban a nyugati prométheizmushoz kötődik, vonzzák a

fausti kultúra egyetemes tervei. Keleten a Nyugat „követének", Nyugaton meg a keleti elvek hordozójának tekintik. Oroszországnak ez a mindkét

civilizációs térbeli mostohagyermeksége teszi létezését kockázatossá, történelmi sorsát pedig drámaivá. […]

Manapság erősödik az a tendencia, hogy a „Kelet – Nyugat" korábbi kettősségét az „Észak – Dél" új kettőssége váltsa fel. Ez utóbbi azonban éppen abban különbözik tőle, hogy keretei között a „másik" mint illő figyelemre méltatlan jelenik meg. Más az, ha a „másik" a Kelet: a nagy civilizációk, vallások, misztikus intuíciók és kinyilatkoztatások titokzatos helyszíne. És más, ha a másik az „alulfejlett", a támogatásra és felügyeletre szoruló, s mégis reménytelenül elmaradott Dél.

Az emberiség akkor kaphatja meg a valóban gazdagító és humánus globalizáció esélyét, ha a nem-Nyugat visszaállítja azt a státuszt, hogy birtokolja a „másikból" hiányzó sajátosságokat. Ezért kell elutasítani a „nyitott társadalom" doktrínáját és a belőle eredő stratégiákat, mint a „másik" kisebbítésének, sőt negligálásának olyan gyakorlatát, mely az egydimenziós világ képviselőinek expanziója elleni önvédelmi mechanizmusok leépítésére irányul. Világosan tisztában kell lennünk azzal, hogy a globalizáció objektív szükségszerűsége két alternatív formában valósulhat meg: a nem-Nyugat minden lehetséges módon való gyengítésével és beolvasztásával a monista elv alapján; illetve a dialógus elve alapján, a nem-Nyugat lehető legnagyobb megerősödésével és kulturális sajátszerűségének megszilárdításával. […]

Ma a nem-Nyugat, és vele a volt „második világ" számára az a fontos kérdés, hogyan óvja meg saját kulturális örökségét, amely nemcsak az ő saját értéke, hanem az egész emberiség eszméinek kincsestára is. Nyilvánvaló, hogy a dolog nem korlátozható a tiszta izolacionizmusra és protekcionizmusra, hiszen a globális kölcsönhatások korában egyik sem lehet hatékony. De egyáltalán nincs szükség arra sem, hogy a „nyitott társadalom" expanziójával valamilyen védekező stratégiát állítsunk szembe.

Ha a mai Nyugatnak a nem-Nyugat országaiba irányuló kulturális exportját vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a Nyugat a dekadencia termékeit szállítja oda. És itt nem annyira a szállítók valamiféle gonosz szándékáról, hanem inkább a kulturális csere bizonyos törvényszerűségeiről van szó. A Nyugat az egész világon sikeresen terjeszti a fogyasztás pszichológiáját; sokkal kevésbé eredményes a hatékony gazdaság szakmai és képzési minőségének elterjesztésében, ami pedig a fogyasztás előfeltétele. […]

A Kelet ma az emberiség kulturális emlékezetének egyetlen, ma még nem teljesen kifosztott kincsestára. Itt egy paradoxon érvényesül: minél távolabb van egy kultúra a modernizáció epicentrumától, annál több esélye van egy posztindusztriális típusú újjászületésre.

Ha a nyugatosítás elmélete valójában helytálló volna, akkor az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig folyamatosan ereszkedő fejlődési görbét

kapnánk. A modern kor európai központjaihoz területi és civilizációs értelemben közelebb eső Kelet-Európának és Oroszországnak jobb mutatói lennének, mint az Atlanti-óceántól távolabbi és civilizációját tekintve az atlantitól idegen konfuciánus-buddhista régiónak. Valójában azonban mindez épp fordítva van: éppen a modernizációval sugárkezelt, legyengült kulturális emlékezetű országok kerültek a legkilátástalanabb helyzetbe. Nyilvánvaló, hogy a kulturális örökség megőrzésének imperatívusza nem kevésbé kényszerítő erejű ma, mint az ökológiai imperatívusz.

Ami a Nyugatot illeti, az ötvenes évektől kezdve kultúrájának mélyén olyan folyamat zajlott le, mely a Kelettel való új találkozásra készülődésről tanúskodik. Ez egyfelől *egy* sokatmondó, posztmaterialista és a szükségleteket illetően posztfogyasztói orientáció- és struktúraváltás. A középosztály – a modern kornak ez a dédelgetett szüleménye, legnagyobb reményeinek tárgya – a szemünk láttára kezdett jól nevelt pragmatikusból és pénzcsinálóból Kelettel álmodó, a Zen-buddhizmushoz, a jógához és más, (a Nyugat számára) nem hagyományos szellemi gyakorlatokhoz forduló misztikus romantikussá várni. Ezt az új szellemi elvágyódást akár a megcsömörlött fogyasztói kultúra stilizálásának is tekinthetnénk, ha nem adott volna lökést olyan új társadalmi mozgalmak és polgári alternatívák megjelenésének, amelyek valójában nem illenek be a modern kor sztereotípiáiba.

Hidegháborús győzelmének küszöbén a Nyugat mondhatni nagy szellemi reformáció előtt állt. Legjobbjai *egy* teljes civilizációs önkritikái programmal álltak elő, mely azoknak az alapvetéseknek és motivációknak a felülvizsgálatára irányult, amelyekkel a fausti ember a modern kor hajnalán a világ elé lépett. A reformációs mozgalom társadalmi bázisa kiszélesedett: kialakult a hatvanas évek fiatalságának egy egész nemzedéke, mely elutasította a „siker morálját", és szemmel láthatóan a posztmateriális értékek felé tájékozódott. Ha pedig e nyugati „hatvanasok" szellemi forradalmának idején a Kelet nem a totális kommunizmust – ugyanannak a nyugati modernitásnak a karikatúráját – képviselte volna, hanem a számára adekvátabb materiális és szellemi gyakorlati formákat, akkor a világ megaciklusának keleti fázisa sokkal hamarabb elkövetkezhetett volna. […]

Hidegháborús győzelme után a Nyugat szellemi fejlődésében nem előre, a megtisztított kulturális posztindusztrializmus és posztökonomizmus felé haladt tovább, hanem az euro- és ökonocentrizmushoz, a fehér ember missziójáról szőtt felvilágosodás kori illúziókhoz tért vissza. Ez azt jelenti, hogy a globális szellemi reformáció kezdeményezése a Keletre marad, és ennek a folyamatnak minden bizonnyal az élcsapatában fog helyet foglalni a ma földre tepert Oroszország. Nemzeti felszabadulásának és újjászületésének feladatai a hagyományos nemzeti politikai ideológia szellemében nem oldhatók meg. Oroszország sohasem szokványos nemzetállam, hanem a

szláv-pravoszláv civilizáció sajátos típusa, a „harmadik Róma” volt. És csak akkor születhet újjá, ha civilizációs alternatívája lesz a fausti embernek, aki általános emberi, planetáris örökségét a modern kor technikai-indusztriális kalandja során elherdálta. […]

Oroszország egy időre felfüggesztette részvételét a prométheuszi társadalmak kritikájára és önkritikájára irányuló, egyben a Kelet és benne a saját, pravoszláv tapasztalatára alapozó planetáris szellemi reformációban. A kommunistáról a liberális ideológiára váltó, sokak számára korszakosnak tűnő hirtelen áttérés tartalmában valójában triviális, és történelmi léptékben mérve rövid időre szól. Ez csak *egy* a nyugati prométheizmus (a modernitás) keretei között maradó „fordulat”, és a 19–20. század fordulóján már megjelent globális szellemi tendenciákat figyelembe véve nem előrelépésként, hanem regresszióként értékelhető.

Az igazi szellemi fordulat csak most van kialakulóban, amikor Oroszország nyugatosítása valójában Oroszország leigázásává változott, a Nyugat viselkedésében pedig az egypólusú világ feltételei között újra megjelenőben van a neokolonialista és imperialista múlt. […]

A globális kihívás az emberiség számára a fenyegetően kiéleződött globális problémák és az involúció, a barbársághoz való visszatérés baljós tendenciáinak formájában már megjelent.

Erre a kihívásra lehet gyenge vagy erős, palliatív vagy radikális választ adni. Geopolitikai vonatkozásban a gyenge, palliatív válaszokhoz a bipoláris világból a policentrikus világba való átmenet régi ígéreteit sorolhatjuk. Még csak nem is arról van szó, hogy ezek az ígéretek nem igazolódtak, és a bipoláris világ helyett az USA-val az élen *egy* egypólusú világ jött létre. Arról van szó, hogy a mai világban a győztesek gyorsan megsemmisítik a policentrizmus infrastrukturális előfeltételeit. A helsinki folyamat kifulladt – az európai kapcsolatok és a geopolitikai övezet felosztások problémái most a NATO-ban, tehát egypólusú alapon dőlnek el. Az ENSZ-nek és nemzetközi bizottságainak és szervezeteinek a szerepe csökken. Szerepüket egyre nyíltabban a „hét nagy” hegemóniája veszi át. Így tehát a bipoláris világ helyett a hidegháború eredményeként egypólusú világ jött létre – a hét vezető országnak, a Nyugat képviselőinek a világoligarchiája. […]

Néhány következtetést tehát levonhatunk. A globális világ nem egyesíthető az egypólusú hegemonisztikus modell alapján, mivel egy ilyen fajta, a népek méltóságával összeegyeztethetetlen egyesülés szükségképpen tiltakozást váltana ki, és az emberiséget elkorcsosító, elszegényítő és a kultúrák sokszínűsége ellen irányuló merénylet volna. A felvilágosodás könnyen érvelt az „emberiség” fogalmával, mivel azon az általa egyedül ismert európai típust értette. A világ többi részét olyan távoli és archaikus

perifériának tekintette, amelynek a civilizálására is a felvilágosodás hivatott. […]

Ha a világot (lényegében) nem akarják és nem képesek egyesíteni, akkor ez a feladat a gyengékre vár. Csakhogy amint azt a proletárforradalmak tapasztalata is megmutatta, a gyengék legalább olyan redukcionisták tudnak lenni, mint a nagyok. Az egész magas kultúrát képesek „a jóllakottak szórakozásának" tekinteni. A kultúrában általában rendkívül veszélyes a társadalmi egyenlőség elve, mivel lefelé nivellál: minden gyanússá válik, ami meghaladja a legsötétebbek felfogóképességét, és így nem felel meg az egyenlőség elvének. A „proletárkultúra" primitív művei ezt meg győzően tanúsítják. […]

Itt most újra ahhoz a kérdéshez jutunk vissza, amelyet a kereszténység a zsidó nép példáján egyszer már megoldott. A megváltás immanens és transzcendens útjának kérdése ez: arról a Messiásról van-e szó, aki pallossal jön el, és forradalmi erőszakkal váltja meg a választott népet, vagy arról a Messiásról, aki kinyilvánítja: „Az én országom nem e világból való".

A kutatók a zsidó messianizmus kettős jellegét hangsúlyozzák, mely ötvözi a végleges földi megvalósulásként és ünnepként fölfogott megváltás immanens és transzcendens koncepcióját. […]

Tulajdonképpen a szocializmus is teljes egészében a megváltás immanens verziója. A szocialista utópia az Ószövetségből az Újszövetségre való átmenet során megszenvedett tapasztalat elfeledésének tragédiája volt. A szocializmus számunkra egy teljes mértékben evilági eszkatológia paradoxona: a világvége és az ígéret beteljesülése közvetlenül itt, a bűnös földön következik el. „Úgy gondolom – jegyzi meg Ny. Bergyajev, – a szocializmus a zsidó nép eszkatológiai mítoszát érintő judaizmusból, tudatának kettősségéből, történelmük és az egész emberiség történelmének tragikumából fakad."

Mi valóban meg vagyunk győződve arról, hogy a világnak – a hegemonizmus által nem profanizált – igazi globalizációja a világtörténelemnek nem a nyugati, hanem a következő, a keleti fázisában fog lezajlani. A Kelet fogalmát azonban, amelytől az új formációs kezdeményezés majd kiindul, nem keverhetjük össze az „Észak – Dél" hírhedt dichotómiájából kölcsönzött Dél fogalmával. A kulturálisan telített, gondolatgazdag Kelet fogalmának összemosása a „fejletlen Dél" egydimenziósán gazdaságközpontú fogalmával lezárja a perspektívát. Az új kezdeményezést nem a gazdaságilag szegény Déltől, hanem a szellemileg gazdag Kelettől kell várni. A keleti kultúrák minél több szellemi tartalma jelenik meg a Kelet és a Nyugat új dialógusában, annál több az esély arra, hogy eljövendő keleti fázisában az emberiség megmeneküljön a halálos

revolucionizmustól és a „világfalu” – „világváros” némelyek által kilátásba helyezett háborúját mégiscsak elkerüljük. […]

Bazsó Márton fordítása

VIKTOR JEROFEJEV
DE SADE MÁRKI, A SZADIZMUS ÉS A XX. SZÁZAD

1. A modern kultúra „kedves halottja”

Minden kultúrának megvannak a maga „kedves halottjai”. Az őket övező tisztelet ténylegesen árulkodik e kultúrák jellegéről, eredetéről, valamint utal azok jövőjére is. A XX. századi kultúra „kedves halottjainak” egyike De Sade márki.

Oroszország a szadisták paradicsoma. Az orosz államiság történelmileg biztosította zavartalan létezésüket. Az állam az emberi életet értéktelenné tette és létrehozta az elnyomás, a legkülönfélébb tiltások, az álszent morál rendszerét. A szadizmus áldozatai azok közül kerülnek ki, akik még nem szadisták, de ahogy hatalmuk lesz, maguk is azokká válnak. Akárcsak a nyál, a szadizmus is hatalmas mennyiségben termelődik, és elönt mindent. Szadisznó, becézzük mi, oroszok a szadistát. Tényleg nem ismerek még egy nyelvet, amely ilyen kedvesen alázna meg. Nem ismerek még egy országot, ahol a nőket ennyire felizgatná az erőszak, és ahol a férfiak ilyen naivitással tévesztenék össze a nemi aktust a brutalitással. A mindennapos agresszió áthat mindent, a trolibusztól az óvodán át a parlamentig; nincs vetélytársunk, ebben mindenkit felülmúlunk.

Valójában az egyenjogúság illúziója teremti meg a tiltott egyenlőtlenség tényleges hatalmát. A szellemiség illúziója lázas maszturbációhoz vezet, melynek többek között a „féktelen Visszarionnak” nevezett Belinszkij is áldozatául esett.

Az orosz ember önismerete tudathasadásos. Ugyanabban a lényben lakozik önmaga és a vele feloldhatatlan ellentétben álló alteregója, mely utóbbiról számos, a világirodalom gyöngyszemévé vált alkotás született. Nálunk még a materializmust is az idealizmus legfelső fokának tekintették.

Az olyan országban, mint Oroszország, De Sade egyszerűen nélkülözhetetlen, s cseppenként kéne alkalmazni, ahogy a kanalas orvosságot. Lennének persze, akik kikészülnének tőle. Ha majd lesz egy kis időnk, nagyon fogjuk őket sajnálni, esetleg könnyeket is ejtünk értük. Mindig lesznek, akik semmit sem értenek. Ez a dolgok rendje. A szabadelvű emberek azonban kissé megkönnyebbülnének tőle.

Sade se gyógyítani, se tanítani nem akart. Egy olyan szenvedélyt tárt fel – és vált egyben annak jelképévé –, amelynek ugyan nincs logikája, de mégis állandóan jelen van. Sade márki se orvos nem volt, se beteg. *Író volt, azaz néhány íratlan igazság botcsinálta tudója.* Másoktól állhatatossága különbözteti meg. Bár képes volt arra, hogy a hedonizmus határát ne lépje át, szenvedélyes természete miatt tiltott területekre tévedt, és ez a biztos anyagi és erkölcsi alapokon nyugvó polgári kultúrában megengedhetetlen. Ám ha a kultúra nem fogadja be őt, akkor abban a bűnben lesz elmarasztalható, hogy az ember elől elrejti az *embert.*

Oroszországban Sade életműve nem sokkal ezelőtt még a szó szoros értelmében tabunak számított. A márki csupán legenda volt, és az erőszak „mértékegységét" testesítette meg. Már rég ki kellett volna engedni a palackból szellemét.

Sade nem akarta, hogy hőst faragjanak belőle. Antihérosz módjára – ha fogalmazhatunk így – azzal áltatta magát, hogy az emberek nem őrzik meg őt emlékezetükben. De hiába: neve már Napóleon idején fogalommá vált. Mi sem jellemzőbb hírnevére, mint hogy a márki fia apja halála után sietve elégette a törvénynek és az erkölcsnek ellentmondó, még publikálatlan kéziratainak jó részét. Ugyanakkor a kiközösítés és kiátkozás évszázada után (meg kell jegyezni, hogy sem Baudelaire, sem Flaubert, sem Maupassant nem érezte kínosnak, ha elismeri a márki irodalmi tehetségét) az Apollinaire által 1908-ban kiadott, Sade munkáiból készült válogatással kezdetét vette a De Sade-jelenség átértékelésének periódusa (amely egybeesett a „minden érték átértékelésének" nagy időszakával és a nietzschei tanok európai elterjedésével). E kötet előszavában Apollinaire a következőket írta: „Úgy látszik, elérkezett az idő, hogy ezek a könyvtárak sűrű atmoszférájú süllyesztőiben beérett gondolatok, valamint szülő atyjuk, akit nagy valószínűséggel semmire sem becsült a tizenkilencedik század, a huszadikban meghatározókká váljanak."

Apollinaire jóslata beteljesedett. […]

3. Az isteni márki

[…]Sade tehát létrehozza a gonosz diadalának grandiózus misztériumát, melynek elhagyatott kastélyok pincéinek félhomálya szolgál megfelelő díszletül. Figyelemmel kíséri az egoista szenvedély diadalmenetének mindent félresöprő logikáját. Ezért értékeli és szereti a rendet még a legvadabb kicsapongásokban és a legőrültebb orgiákban is.

Sade főszereplői igen szorgalmasak, és kitűnően betanulták szerepüket: sohasem rögtönöznek, s mindenben a „rendező-moralista" utasításait követik. Így válik végképp világossá tévedése: az alkotó eredetiségtől megfosztott

önálló gonosz, miután minden erejét felemésztette, elsorvad, s kérlelhetetlenül önmaga elpusztítására tör.

Sade humanista bírája, miután az előadás végeztével elhagyja a nézőteret, ünnepelhet: az „integrált egoizmus" filozófiája látványosan megbukott, a gonosz nem állta ki a próbát.

Ünnepeljünk mégis visszafogottan.

Mert mindez nem adhat okot arra, hogy Sade művei (könyvei lerövidített változatának közreadása vagy a vulgáris megfilmesítések eredményeképpen) a „tömegkultúra" részévé ne váljanak, amely meg akarja fosztani e műveket filozófiai tartalmuktól, hogy a pornográf elemeket és a látványos vérontást emelhesse ki. Minden bizonnyal igaza volt Blanchot-nak, amikor azt mondta, hogy „Sade megszokhatatlan".

Mindamellett Sade munkássága mégiscsak az európai kultúra egyik állomása. Nem hiába nevezték a szürrealisták „felszabadítónak". A kultúrának Sade-ot is magába kell fogadnia, meg kell kísérelnie az erotikum verbalizálását, s meg kell állapítania a szexuális képzelet logikáját. Csak akkor győzhetjük le a „megzavarodott" kultúrát megbéklyózó beteges hallgatást, ha magától értetődő módon ismerjük az erotika törvényeit, leromboljuk az álszent tabukat, szabadon „beszéljük" a szenvedély nyelvét, és, végezetül, olyan mentalitást dolgozunk ki a magunk számára, hogy Sade műveit ne elsősorban önmagáért való pornográfiáként (maszturbálók kézikönyve) tudjuk olvasni, hanem az élvhajhász filozófiai krédójaként.

Minthogy a legteljesebb egyetértésben halad az emberiség a gyönyör filozófiája által kijelölt úton, örömmel tölt el, hogy Sade márki a XXI. században sem fog kimenni a divatból.

Sarnyai Csaba fordítása

VENEDIKT JEROFEJEV
MOSZKVA–PETUSKI

Karacsarovo – Csuhlinka

És miután ittam, láthatjátok, milyen hosszan tartó fintorgások közepette próbáltam leküzdeni a hányingeremet, mennyit szitkozódtam és trágárkodtam! Öt vagy hét percig vagy talán egy egész örökkévalóságig tartott, míg a négy fal között hánykolódva a nyakamat szorongattam, és az Istenhez rimánkodtam, hogy legyen kíméletes hozzám.

És egészen Karacsarovóig, a Sarló és Kalapács állomástól egészen Karacsarovóig nem hallgatta meg a kö-nyörgésem az én Istenem. A

lehajtott pohár ital hol a gyomrom és a nyelőcsövem között kavargott, hol fel-feltört, hogy újra alázúgjon. Mintha a Vezúv tombolt volna bennem Herkuláneumostul és Pompejistül, vagy mintha bennem dübörgött volna hazám fővárosának május elsejei díszsortüze. Én meg csak szenvedtem és imádkoztam.

És csak Karacsarovóhoz érve hallgatta meg a könyörgésem az én Istenem. Minden elnyugodott, lecsitult bennem. És ha egyszer az én bensőmben lecsitul és elnyugszik minden, akkor ez már visszavonhatatlanul így van. Erre akár mérget is vehettek. Tisztelem én a természetet, nem volna szép, ha visszajuttatnám az adományait... Bizony.

Úgy-ahogy lesimítottam a hajam, és visszamentem a kocsiba. Az utastér közönsége szinte teljesen közönyösen, üres szemmel meredt rám...

Hát ez tetszik nekem. Tetszik, hogy a honfitársaimnak ilyen üres, dülledt szemük van. Jogos büszkeséggel tölt el. El lehet képzelni, milyen szemmel néznek a világba odaát, hol minden eladó, és minden megvásárolható: ott mélyen ülő, rejtőzködő, ragadozó, megfélemlített tekintetek vannak... infláció, munkanélküliség, pauperizmus... ott mindenki lesüti a szemét, úgy pislog ki a szakadatlan gondok és kínok poklából – igen, ilyen szemekre lelsz a Pénz világában...

Bezzeg az én népem – micsoda szemekkel néz rád ez a nép! Folyton dülledtek ezek a szemek, de a feszültségnek még a szikrája sem tükröződik bennük. Teljesen kifejezéstelenek, de micsoda erő rejlik bennük! (Mekkora lelkierő!) Ezek a szemek nem üzletelnek. Nem adnak el, és nem is vesznek semmit. Történjék bármi a hazámmal. A kétségek napjaiban, nyomasztó töprenkedések idején, a megpróbáltatások vészterhes korában ezek a szemek meg sem rebbennek. Ezek a szemek mindent Isten áldásaként fogadnak.

Tetszik nekem az én népem. Boldog vagyok, hogy e tekintetek közé születtem, és köztük váltam férfiassá. Csak egy baj van: hátha észrevették, mit műveltem az előbb ott kint, az előtérben. Egyik sarokból a másikba hánykolódtam, s kezemmel a torkomat szorongattam, mintha fojtogatna valami – akárcsak a nagyszerű Fjodor Saljapin legtragikusabb szerepében.

Különben mindegy. Ha meg is látott valaki, nem számít. Elvégre akár szerepet is próbálhattam. Igen... Miért is ne? Miért ne játszhattam volna el Othello, a velencei mór halhatatlan tragédiáját? És miért ne alakíthattam volna én az összes szerepet? Mondjuk megcsaltam saját magamat, elárultam a meggyőződésemet; nem, nem is így, hanem inkább gyanakodni kezdtem arra, hogy megcsaltam önmagamat és a saját elveimet, aztán besúgtam magamat önmagámnak – tyű, mi mindent hordtam össze! –, s így a végén, miután szerelmes lettem szenvedő önmagámba, elkezdtem fojtogatni saját magamat. Torkon ragadtam magam, és nekiláttam. Meg isten tudja, mi mindent műveltem még odakint.

Ott ül például jobbra, az ablak mellett, az a két alak. Az egyik, aki pufajkában van, hű de hülye! A másik, aki felöltőben van, hű de okos! És tessék, ők aztán senki előtt sem szégyellik magukat, töltenek és isznak. Nem rohangálnak ki az előtérbe a kezüket tördelve. A tökhülye iszik, megköszörüli a torkát, majd így szól: „Aj, de jólesett, a kurva életbe!" A főokos is iszik, majd így szól: „Transz-cen-den-tá-lis!" És milyen ünnepélyes hangon szól! A tökhülye eszik néhány falatot, és azt mondja: „Milyen pompás harapnivalónk van ma! Szinte megszólal, hogy könyörgök, vegyen még!" A főokos meg rágás közben rábólint: „Bizony-bizony... Transz-cen-den-tális!"

Elképesztő! Én csak lapítok a helyemen, és még mindig gyötör a gondolat, vajon sikerült-e megjátszanom a mórt vagy sem, hogy jót vagy rosszat gondolnak-e rólam. Ezek meg – a teremtés koronái – felsőbbrendűségük tudatában nagy hévvel isznak a nyílt színen. És a kajájuk is szinte megszólal, hogy „könyörgök, vegyen még!"... Én meg a reggeli hányingerűzőt legszívesebben a föld alá búvva hajtanám föl, hiszen ez a legintimebb dolog a világon!... Munkakezdésig csakis sutyiban iszom, ha munka közben megszomjazom, szintén elbújok... Ezek meg!! „Transz-cen-den-tális!"

Sok bajt okozott nekem az én finom lelkem, egész ifjúságomat tönkretette. Teljes gyermek- és ifjúkoromat. Pontosabban nem is finomkodás ez, hanem egyszerűen határtalanra tágítottam az intim szférát, s ez hányszor tönkretett már...

Na, mindjárt elmesélem. Emlékszem, úgy tíz éve telepedtem le Orehovo-Zujevóban. A szobámban már négyen laktak, mire beköltöztem, én lettem hát az ötödik. Szívvel-lélekkel összetartottunk, sosem veszekedtünk. Ha valamelyikünk megkívánt egy kis portóit, felkelt és így szólt: „Barátaim, csemegebort innék!" Erre mindannyian így feleltünk: „Helyes, igyál csak csemegebort! Mi is veled tartunk." S ha valaki közülünk sörre vágyott, a többiek is csak sört akartak inni.

Eddig rendben is volna. Ám egyszer csak kezdtem észrevenni, hogy ezek négyen engem mintha *kizártak* volna maguk közül, mintha *sugdolóztak* volna a hátam mögött, és valahogy *furcsán néztek* utánam, ha elmentem valahová. Ez különös volt számomra, sőt egy kicsit aggasztott is... De az ő arcukon is ugyanez az aggodalom tükröződött, sőt talán még egy kis rémületet is észrevettem rajtuk... „Mi történt? – gyötrődtem. – Mi lehet a bajuk velem?"

És beköszöntött az az este, amikor megértettem, hogy mi is történt, és hogy mi a bajuk velem. Úgy emlékszem, ezen a napon föl sem keltem az ágyból: bánatosan sörözgettem. Csak feküdtem búnak eresztve a fejem.

És egyszer csak azt láttam, hogy ott ül körülöttem mind a négy – fejtől-lábtól ketten-ketten telepedtek le a székekre. Szemrehányóan és elkeseredetten úgy néztek velem farkasszemet, mint akik képtelenek felfedni a bennem lakozó rejtélyt... Éppen úgy, mintha történt volna valami.

– Figyelj csak. – mondták. – *Hagyd már ezt abba*.

– Mit hagyjak abba? - kérdeztem döbbenten, és kissé felemelkedtem.

– Nehogy azt gondold, hogy te különb vagy másoknál... hogy mi nagy nullák vagyunk, te pedig maga Káin vagy és Manfréd.

– Miért jöttök ezzel?

– Megvan rá az okunk. Ittál ma sört, igaz?

Csuhlinka - Kuszkovo

– Ittam.

– Sokat ittál?

– Sokat.

– Na, hát akkor kelj föl és eredj.

– Hova menjek?

– Mintha nem tudnád! Szóval tényleg azt hiszed, hogy mi senkiházi gazemberek vagyunk, te meg Káin vagy és Manfréd...

– Elnézést – mondom –, sosem állítottam ilyesmit...

– Dehogyisnem. Amióta ideköltöztél, nap mint nap ezt képviseled. Ha nem is szóval, de tettel. De még csak nem is tettel, hanem a tett hiányával. *Tagadva* állítod...

– De hát miféle „tett”-ről van szó? Miféle „hiány”-ról? – kérdeztem, és ekkor már teljesen kimeresztettem a szemem a megrökönyödéstől...

– Tudod te nagyon jól. Arról van szó, hogy nem jársz vizelni. Rögtön megéreztük, hogy itt valami nem stimmel. Egyetlenegyszer sem látott közülünk senki WC-re menni, mióta ideköltöztél. Az még hagyján, hogy nagydologra nem mész. De hogy kisdolgoznod sem kellett egyetlenegyszer sem... ez már sok!

És mindezt mosolytalanul, halálosan sértett hangon adták elő.

– Jaj, barátaim, félreértettetek...

– Ugyan dehogy, nagyon is jól értjük a dolgot...

– Szó sincs róla, nem értettetek meg és kész. Mert én nem tudok egyszerűen csak fölkelni az ágyról, és hangosan kinyilatkoztatni, úgy, mint ti, hogy „Na, barátaim, most sz...ni megyek, vagy h...ni megyek”! Én erre képtelen vagyok...

– És ugyan mért vagy képtelen rá? Mi meg tudjuk tenni, te meg nem! Ezek szerint te különb vagy nálunk! Mi mocskos állatok vagyunk, te pedig, akár a liliom!...

– Nem, dehogyis... Hogy magyarázzam meg...

– Semmit sem kell megmagyaráznod... minden világos.

– Hallgassatok csak ide... értsétek meg... vannak dolgok a világon...

– Mi is éppolyan jól tudjuk, mint te, hogy mi van a világon, és mi nincs...

Sehogy sem tudtam meggyőzni őket. Komor nézeteik csak úgy tépázták a lelkem... Kezdtem megadni magam...

– Hát persze, én is meg tudom tenni... én is képes lennék rá...

– Hát éppen ez az. Ezek szerint te képes vagy arra, amire mi, de mi arra nem, amire te. Te, persze, mindenre képes vagy, mi azonban semmire sem. Te Manfréd vagy meg Káin, mi meg csak a köpés a lábad alatt...

– Nem, dehogyis. – Most aztán már végképp összezavarodtam. – Vannak dolgok ezen a világon... vannak bizonyos szférák... nem lehet csak úgy egyszerűen felkelni és elindulni. Mert Iván Turgenyev óta létezik az önkorlátozás vagy mi... egyfajta titkos szemérem... A veréb-hegyi esküről már nem is beszélve... És ezek után csak úgy álljak fel, hogy „Na, barátaim...” Ez valahogy sértő... Hisz vannak érzékeny lelkű emberek is...

Megsemmisítően néztek rám mind a négyen. Erre megvontam a vállam, és reményvesztetten elhallgattam.

– Hagyd a meséidet Iván Turgenyevről! Beszélj csak, de ne hordj itt Össze hetet-havat, mi is olvastuk. Inkább arra felelj, ittál ma sört, igaz?

– Ittam.

– Mennyit?

– Két korsóval és egy pohárral.

– Hát akkor kelj föl és eredj. Mert mi mindannyian látni szeretnénk, hogy kimész. Elég volt a kínzásunkból és megalázásunkból. Kelj föl és eredj.

Mit volt mit tenni, felkeltem és kimentem. Nem azért, hogy magamon könnyítsék, hanem hogy rajtuk. Mikor visszatértem, az egyikőjük így szólt: – Szégyenletes nézeteid miatt örökké magányos és boldogtalan leszel.

Bizony így van. Teljesen igaza volt. Nagyjából ismerem Isten útjait, de azt máig sem értem, minek plántált belém ennyi szemérmet. És ami a legmulatságosabb, a szemérmességemet olyannyira fonákul értelmezte a világ, hogy a legelemibb jólneveltség hiányával vádoltak miatta.

Pavlovo-Poszadban, például, odavezettek a hölgyekhez, és így mutattak be:

– Íme, ő az a bizonyos híres-neves Venyicska Jerofejev. Sok mindenről híres, de leginkább persze arról, hogy soha életében egyetlenegyszer sem szellentett...

– Hogyan? Soha életében? – kérdezték csodálkozva a hölgyek, és majd kiesett a szemük, úgy bámultak. – Egyszer sem?!

Én meg természetesen elszégyelltem magam. Nem tehetek róla, de hölgyek előtt mindig zavarban vagyok. így feleltem:

– Hát nem egészen! Néha azért mégis...

– Hogyhogy? – kérdezték még meglepettebben a hölgyek. – No de, Jerofejev, még elgondolni is furcsa! „Néha azért mégis!”

Ettől aztán végképp elveszítettem a fejem, és nagyjából így válaszoltam:

– Na és *mi* van abban, hiszen a *szellentés*, mint tudjuk, olyannyira noumenális... Nincs semmi fenomenális abban, ha szellent az ember...

– Na, nézzék csak! – kiáltották szinte már eszeveszetten a hölgyek.

Majd végigkürtölték az egész petuski vonalon: – És hangosan csinálja, sőt még azt állítja, hogy nem is csinálja *rosszul*! Ellenkezőleg, *jól* csinálja!

Már értitek, ugye? És ez egész életemben így megy. Egész életemen át fojtogat ez a lidérc, ami abból áll, hogy még csak nem is félreértenek, ó, nem – a félreértés még hagyján! –, hanem szigorúan az ellenkezőjét fogják fel annak, amit mondok, azaz teljesen disznó módon, mondhatni antinomikusan értelmezik a szavaimat.

Még mesélhetnék erről bőven, de ha mindent elmondanék, Petuskiig sem érnék a végére. Inkább nem mesélek hát el mindent, csak egyetlenegy esetet, mert ez a legfrissebb: mégpedig azt, hogyan váltottak le egy héttel ezelőtt a brigádvezetői posztomról, amiért „bevezettem a személyi grafikonok bűnös rendszerét". Az egész moszkvai vállalatvezetés reszket a félelemtől, ha csak eszébe jutnak ezek a grafikonok. Pedig hát mi félelmetes van ezekben a grafikonokban?

Ja! Hol is vagyunk most?...

Kuszkovo! Megállás nélkül vágtatunk át Kuszkovón! Erre innom kéne még egyet, de ezt inkább elmesélem előbb,

Kuszkovo - Novogirejevo

és majd utána megyek ki inni. […]

1970

Vári Erzsébet fordítása

DMITRIJ PRIGOV

A ZSIDÓBAN AZ AZ ÉRDEKES

A zsidóban az az érdekes, hogy nem egészen orosz
A kínaiban meg az az érdekes, hogy egészen nem orosz

Az orosz meg nem az hogy érdekes
Csak egyszerűen egyfajta kiindulási pont –
Ahhoz, hogy ki érdekes és ki nem.

LENGYEL A LENGYELNEK

Lengyel a lengyelnek nem vájja ki a szemét
Na meg a cseh a csehnek se vájja ki a szemét
Na, legfeljebb csak kicsit vájja ki a szemét
Hanem az orosz – ő egészen más tészta
Ő egy szép eszméért
Bármelyik nyavalyás orosznak
Kivájja a szemét, sőt még a másik szemét
Is
Kivájja.

M. Nagy Miklós fordítása

Ahmatova, Anna (1889-1966) költő, az akmeizmus képviselője, a XX. századi orosz irodalom egyik legkiemelkedőbb egyénisége.
Aleskovszkij, Juz (1929–) prózaíró, műveiben az 1960–70-es évek "városi folklórját" jeleníti meg. Több, illegálisan terjesztett gúnydal szerzője. 1979-ben az Egyesült Államokba emigrál.
Andrejev, Leonyid (1871–1919) elbeszélő, drámaíró. A XIX–XX. század fordulójának kiemelkedő alkotója, elsősorban filozofikus mélységű, expresszionista jegyeket mutató prózája tette ismertté.
Babel, Iszaak (1894–1941) elbeszélő, drámaíró, a 20-as években heves vitákat kiváltó *Lovashadsereg* szerzője. Büntetőtáborban hal meg.
Belij, Andrej (1880–1934) költő, regényíró, esszéista. Az orosz szimbolizmus egyik meghatározó egyénisége.
Benois, Alekszandr (1870–1960) képzőművész, művészettörténész, kritikus. A *Mir Iszkussztva* társulás egyik vezető személyisége.
Bergyajev, Nyikolaj (1874–1948) a XX. századi vallásbölcselet meghatározó alakja, egzisztencialista filozófus. 1922-ben kiutasítják, ettől kezdve emigrációban él.
Blok, Alekszandr (1880–1921) költő, drámaíró, esszéista. Az orosz szimbolizmus ifjabb nemzedékének meghatározó alakja.
Brjuszov, Valerij (1873–1924) költő, regényíró, esszéista. Az orosz szimbolizmus első nemzedékének univerzális műveltségű képviselője.
Brodszkij, Joszif (1940–1996) Nobel-díjas költő, a XX. század második felének kiemelkedő egyénisége. 1964-ben kényszermunkára ítélik, 1972-ben emigrál az Egyesült Államokba.
Bulgakov, Mihail (1891–1940) próza- és drámaíró. *A Mester és Margarita* c. posztumusz regénye a világirodalom egyik legkiemelkedőbb XX. századi alkotása.
Fjodorov, Nyikolaj (1828–1903) vallásfilozófus, író, az orosz kozmizmus egyik megalapítója. *A közös ügy filozófiája* az orosz utópikus gondolkodás alapműve.
Frank, Szemjon (1877–1950) vallásfilozófus, több társadalomfilozófiai és pszichológiai mű szerzője. 1922-ben kiutasítják a Szovjetunióból.
Gorkij, Makszim (1868–1936) próza- és drámaíró, publicista. A XX. századi orosz irodalom egyik meghatározó egyénisége, a szocialista realizmus egyik megalapítója.
Gumiljov, Nyikolaj (1886–1921) a XX. század elejének jelentős költője, az akmeista irányzat egyik megalapítója. 1921-ben ellenforradalmárnak nyilvánítják és kivégzik.
Hlebnyikov, Velimir (1885–1922) költő, az orosz kubo-futurizmus egyik meghatározó személyisége, a költői nyelv megújítója.

Ivanov, Vjacseszlav (1866–1949) költő, teoretikus, kritikus. Az orosz szimbolizmus második nemzedékének vezéregyénisége.
Jerofejev, Venedikt (1938–1990) prózaíró, a posztmodern irodalom előfutára, *Moszkva–Petuski* c. regénye a XX. század végének egyik alapszövege.
Jerofejev, Viktor (1947–) prózaíró, esszéista. Az orosz posztmodern irodalom egyik legismertebb személyisége.
Majakovszkij, Vlagyimir (1893–1930) a XX. századi orosz költészet egyik legkiemelkedőbb alakja. A futurista mozgalom, majd a "baloldali művészet" képviselője. 1930-ban öngyilkos lesz.
Mandelstam, Oszip (1891–1938) költő, prózaíró, esszéista. Az akmeizmus legjelentősebb teoretikusa. Többször letartóztatják, az egyik GULAG-táborban hal meg.
Mejerhold, Vszevolod (1874–1940) színész, rendező, a XX. századi orosz színház megújítója, az avantgárd színjátszás képviselője. A GULAG egyik táborában hal meg.
Pilnyak, Borisz (1894–1937) író, az orosz avantgárd próza egyik legjelesebb képviselője, iskolateremtő egyéniség. A GULAG egyik táborában hal meg.
Platonov, Andrej (1899–1951) elbeszélő, esszéista. Utópikus szemlélete és különleges nyelvezete igen nagy hatással volt a XX. századi prózairodalomra.
Plehanov, Georgij (1856–1918) filozófus, történész, publicista, irodalomkritikus. A nemzetközi munkásmozgalom egyik teoretikusa, az orosz marxizmus képviselője.
Prigov, Dmitrij (1940–) költő, az orosz posztmodern sokoldalú képviselője, a moszkvai konceptualisták egyik vezéralakja.
Remizov, Alekszej (1877–1957) író, drámaíró, a századelő ornamentális prózájának képviselője. Munkássága jelentős hatást gyakorolt a XX. századi orosz irodalomra.
Salamov, Varlam (1907–1982), író, tizennyolc évet töltött a GULAG-on. *Kolimai elbeszélések* c. műve a lágerirodalom egyik legkiemelkedőbb teljesítménye.
Sosztakovics, Dmitrij (1906–1975) zeneszerző, a modern orosz zeneművészet meghatározó alakja.
Suksin, Vaszilij (1929–1974) író, színész, filmrendező. Az ún. „falusi próza” eredeti hangú képviselője.
Szavickij, Pjotr (1895–1968) közgazdász, szociológus. Az l920-as években alakult Eurázsia-mozgalom egyik megalapítója.
Szologub, Fjodor (1863–1927) költő, regényíró, az orosz szimbolizmus képviselője.

Szolzsenyicin, Alekszandr (1918–) Nobel-díjas prózaíró, a *Gulag-szigetcsoport* c. mű szerzője. 1974-ben kiutasítják a Szovjetunióból, Amerikában él, majd a rendszerváltás után tér haza.
Zabolockij, Nyíkolaj (1903–1958) költő, műfordító. Az OBERIU avantgárd csoportosulás tagja. A 30-as években letartóztatják, 1946-ban szabadul.
Zamjatyin, Jevgenyij (1884–1937) regényíró, elbeszélő, esszéista. Az 1920-as évek irodalmának egyik vezető egyénisége. *Mi* című regénye az orosz antiutópikus irodalom kiemelkedő műve.
Tarkovszkij, Andrej (1934–1986) orosz filmrendező, az egyetemes filmművészet egyik legkiemelkedőbb alakja. Élete utolsó éveit kényszerű emigrációban, Nyugat-Európában tölti.
Viszockij, Vlagyimir (1938–1980) költő, énekes, színész, a Taganka Színház tagja. Galics és Okudzsava mellett az egyik legnépszerűbb orosz „bárd”.

A KÖTETBEN SZEREPLŐ SZÖVEGEK FORRÁSAI

I. RÉSZ

M. HELLER. Az orosz birodalom születése. Osiris, Bp., 1996. 245–249; 278–291.
A. HOMJAKOV. A régiről és az újról // A megváltó Oroszország. Válogatás a szlavofil gondolkodók írásaiból. Századvég Kiadó, Bp., 1992. 9–24.
I. KIREJEVSZKIJ. Az európai kultúra jellegéről és az oroszországi kultúrához való viszonyáról // A megváltó Oroszország. Válogatás a szlavofil gondolkodók írásaiból. Századvég Kiadó, Bp., 1992. 127–168.
A. HERZEN. Emlékek és elmélkedések. Európa, Bp., 1988. 449–463.
P. CSAADAJEV. Filozófiai levelek egy hölgyhöz. Magyar Helikon, Bp., 1981. 9–39.
MARQUIS DE CUSTINE. Oroszországi levelek. Nagyvilág Kiadó, Bp., 2004. 76–105.
M. BAKUNYIN. Isten és az állam // Anarchizmus. Századvég Kiadó, Bp., 1991. 93–103.
F. DOSZTOJEVSZKIJ. Puskin // F. Dosztojevszkij. A történelem utópikus értelmezése. Tanulmányok. Osiris, Bp., 1998. 122–143.
NY. DOBROLJUBOV. Mi az oblomovság? // Ny. Dobroljubov. Három tanulmány. Magyar Helikon, Bp., 1972. 5–7; 15–44.
V. SZOLOVJOV. Az Antikrisztus története. Századvég Kiadó, Bp., 1993. 118–141.
A. HANSEN-LÖVE. Az előítélőerő kritikája // „Lettre Internationale” 1999/tél. 35.
B. GROYS. Oroszország mint a Nyugat tudatalattija // „Orpheus” 1991/4. 182–197.

II. RÉSZ

B. GROYS. Az orosz nemzeti identitás keresése // „Replika” 19–20. 1995/12. 139–140; 145–147.
NY. BERGYAJEV. A filozófia igazsága és az értelmiség igaza // Az orosz forradalom démonai. Századvég Kiadó, Bp., 1990. 11–17.
NY. FJODOROV. A közös ügy filozófiája // „Tiszatáj” 1998/9. 70–74.
G. PLEHANOV. Az orosz társadalmi gondolkodás története // Az orosz történelem egyetemessége és különössége. ELTE, Bp., 1982. 220–223.
R. LUXEMBURG. Az orosz irodalom lelkülete // R. Luxemburg. Irodalmi és művészeti írások. Gondolat, Bp., 1975. 67–75.

A. BLOK. Oroszhon // Orosz költők antológiája. Magyar Könyvklub, Bp., 2001. 313–314.
L. ANDREJEV. A vörös kacaj // L. Andrejev. A nagy szlemm. Kisregények és elbeszélések. Európa, Bp., 1981. 283–288.
VJACS. IVANOV. Az orosz eszméről (Az orosz nép alászállása) // Szilágyi Ákos. A negyedik Oroszország. Szabad Tér Kiadó, Bp., 1989. 39–43.
NY. GUMILJOV. A szimbolizmus öröksége és az akmeizmus // A szimbolizmus. Gondolat, Bp., 1977. 233–238.
A. BENOIS. A „Mir Iszkussztva" keletkezése // A szecesszió. Gondolat, Bp., 1977. 409–422.
S. LIFAR. Gyagilev. Gondolat, Bp., 1975. 276–278.
VSZ. MEJERHOLD. A színház története, a színház technikája // Mejerhold műhelye. Gondolat, Bp., 1981. 33–39.
F. SZOLOGUB. Himnuszok a hazához // Orosz szimbolista költők Baka István fordításában. JATE, Szeged, 1995. 40.
A. BELIJ. Pétervár. Európa, Bp., 1985. 106–109.
A „SZKÍTÁK" KIÁLTVÁNYA // Új ég és új föld. Irodalmi élet Szovjet-Oroszországban 1917–1932. Európa, Bp., 1987. 40–46.
V. BRJUSZOV. A hajdani szkíták // Uo. 36–37.
A. REMIZOV. Ének Oroszföld pusztulásáról // Uo. 65–66.
P. SZAVICKIJ. Az Eurázsia-eszmekör // Pro Phil Osophia Füzetek. Történet- és kultúrbölcseleti al-manah. 15–16. (1998) 217–222.
NY. BERGYAJEV. Az Eurázsia-eszmekör hívei // Uo. 223–229.
J. SZTÁLIN. Keletről jön a fény // Sztálin művei 4. Szikra, Bp., 1950. 183–188.
B. PILNYAK. Meztelen év. Európa, Bp., 1979. 74–78.
M. EPSTEJN. Az avantgárd és a vallás // M. Epstejn. A posztmodern és Oroszország. Európa, Bp., 2001. 173–182.
A. SZTRIGALJOV. A forradalmi korszak művészete 1910–1932 // Művészet és forradalom. Orosz-szovjet művészet 1910–1932. Műcsarnok, Bp., 1988. 13; 14–15; 16–17; 19–20.
TESTAMENTUM. Dmitrij Sosztakovics emlékei Szolomon Volkov szerkesztésében. Európa, Bp., 1997. 160–164.
V. HLEBNYIKOV. Zangezi. Helikon, Bp., 1986. 8–10.
V. MAJAKOVSZKIJ. Oroszország, a művészet és mi. Corvina, Bp., 1979. 109–111.
M. HELLER. Mi legyen a kultúrával? // M. Heller – A. Nyekrics. A Szovjetunió története. (Orosz történelem II.) Osiris, Bp., 1996. 157–163.
SZ. FRANK. A nyugati kultúra válsága // Pro Phil Osophia Füzetek. Történet- és kultúrbölcseleti al-manah. 1997. 1-2. köteg. 5–18.
M. GORKIJ. Időszerűtlen gondolatok // Apokalipszis–1917. Írások az orosz forradalomról. Európa, Bp., 1997. 182–185.

POPPER J. A mai Szovjetoroszország (1926). Egy tanulmányút élményei. Enciklopédia Kiadó, Bp., 2005. 29–36.
O. MANDELSTAM. Derengő szabadság // O. Mandelstam. Csillapíthatatlan szavak. Európa, Bp., 1975. 50–51.
I. BABEL. Lovashadsereg // I. Babel művei. Európa, Bp., 1986. 180–183.
SZILÁGYI Á. A személyes tudat felszámolása // Szilágyi Á. Ezerkilencszáznyolcvennégyen innen és túl. A negatív utópiák társadalomképe. Magvető, Bp., 1988. 79–101.
B. GROYS. A földalatti mint utópia // B. Groys. Az utópia természetrajza. Kijárat Kiadó, Bp., 1997. 35–45.
G. ORWELL. E. I. Zamjatyin: Mi // G. Orwell. Az irodalom fölszámolása. Európa, Bp., 1990. 325–330.
A. PLATONOV. A világ lelke // A. Platonov. Vozvrascsenyije. Molodaja Gvardija, Moszkva, 1989. 15–17.
NY. ZABOLOCKIJ. Átváltozások // Klasszikus orosz költők II. Európa, Bp., 1978. 703–704.
M. HELLER. Az élet vidámabb lett // M. Heller – A. Nyekrics. A Szovjetunió története. (Orosz történelem II.) Osiris, Bp., 1996. 221–224.
SZÁNTÓ G. A. Sztálin és a szocialista realizmus // Mítosz és utópia. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok. Argumentum Kiadó, Bp., 1995. 304–307.
FERKAI A. A sztálinizmus építészetéről // A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra. Corvina, Bp., 1992. 24–33.
N. MANDELSTAM. Emlékeim. Magvető, Bp., 1990. 334–338.
M. BULGAKOV. Levél a Szovjetunió Kormányának. // Szilágyi Ákos. Befejezetlen forradalom. Bp., 1987. 99–104.
NAGY L. Tízezer kilométer Szovjetoroszország földjén. Interart–Szépirodalmi, Bp., 1989. 109–112.
JUZ ALESKOVSZKIJ. Dal Sztálinról // Orosz költők antológiája. Magyar Könyvklub, Bp., 2001. 477–478.
MEDINSZKIJ. Marja. Új Magyar Könyvkiadó, Bp., 1951. Fülszöveg.
V. BULDAKOV. A GULAG-jelenség // „Eszmélet” 45. 2000/tavasz. 122–139.
A. SZOLZSENYICIN. A GULAG szigetvilág I. Európa, Bp., 1993. 9–10.
KOVÁCS Á. – SZTRÉS E. Tetovált Sztálin. Szeged, 1989. 17–20; 29–31.
CSÉRI L. Elhallgatott éveink. Magvető, Bp., 1989. 7–8; 93–99.
V. SALAMOV. Pál apostol // V. Salamov. Kolima. Elbeszélések a sztálini lágerekből. Szabad Tér – Európa, Bp., 1989. 47–53.
A. AHMATOVA. Rekviem // Az orosz irodalom antológiája a kezdetektől 1940-ig. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001. 414.
KRAUSZ T. A Brezsnyev-korszak // Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy. Oroszország története. Maecenas, Bp., 1997. 603–604.

D. REMNICK. Lenin sírja. A szovjet birodalom végnapjai. Európa, Bp., 1998. 50–55.
M. VLADY. Szerelmem, Viszockij. Magvető–Tálentum, Bp., 1989. 223–225.
ANDREJ TARKOVSZKIJ utolsó levele Arszenyij Tarkovszkijhoz // Szilágyi Á. Tovább… Tovább… Tovább… Szabad Tér Kiadó, Bp., 1988. 191–193.
V. SUKSIN. Mil pardon, madám! // V. Suksin. Kígyóméreg. Elbeszélések. Európa, Bp., 1972. 141–149.
J. BRODSZKIJ. Az aranykor vége // J. Brodszkij. Új élet. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997. 19–21.
SZILÁGYI Á. Ex oriente post! // Szilágyi Á. Borisz Sztár és a sztárevicsek. Raszputyintól Putyinig. Helikon, Bp., 2000. 42–46.
A. AHIEZER. Oroszország: megosztott civilizáció // „Replika” 19–20. 1995/12. 124–129.
A. PANARIN. Oroszország a világtörténelem ciklusaiban // Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Bp., 2004. 377–384.
V. JEROFEJEV. De Sade márki, a szadizmus és a XX. század // „Átváltozások” 20–21. 2001. 129–130; 146–147.
VEN. JEROFEJEV. Moszka–Petuski. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1999. 22–29.
D. PRIGOV. Lengyel a lengyelnek; A zsidóban az az érdekes // Orosz költők antológiája. Magyar Könyvklub, Bp., 2001. 471.